

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

XVII. KÖTET 1—4. SZÁM



AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1961

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
SÓTÉR ISTVÁN, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
SÓTÉR ISTVÁN
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest; V., Nádor u. 7.; III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest; V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia
Studia Slavica

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, valamint a Társadalmi-Történet Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest, V., Szalay u. 10., Az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest, V., Alkotmány u. 27. A Studia Slavica szerkesztősége: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámú száma: 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, I., Fő u. 32. Magyar Nemzeti Bank egyszámú száma: 43-790-181) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XVII. KÖTET



AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1961

ERKEL FERENC EMLÉKÜLÉS

1960. november 28



KODÁLY ZOLTÁN
elnöki megnyitója

Tisztelt Akadémia, tisztelt hallgatóság,

150 éve született Erkel Ferenc, olyan korban, amely vulkanikus kitöréshez hasonlóan ontotta a nagy embereket, olyan atmoszférában, melynek melegét ma is érezzük, jóformán abból élünk. 150 éve született, de maig él, mert maradt olyan műve, amely nélkül nem teljes az Opera műsora, Hunyadit 1844 óta, Bánkot 1861 óta játsszák állandóan. Ha nem volt jó tenorista, átírták a Bánk főszerepét baritonra, csak hogy játszani lehessen. Úgy is hatott, talán még jobban. Most fölnövekedő új közönségünk érdeklődése még tovább, beláthatatlan időre meghosszabbítja e művek életét.

Erkelt tehát nem kell exhumálni, megvan és meglesz a közönsége még soká. Más kérdés, hogy zenetudományunk megtett-e mindent egyénisége, műve, pályája jobb megértésére. Itt még sok a tennivaló. F fiatal zenebúváraink kutató keze egyre-másra fedez föl újabb, ismeretlen adatokat. Előkerültek elfeledett népszínművei, akkoriban ismert népdalok feldolgozásaival. Korán elhagyta a magyar valóságnak ezt a talaját, feltörekedett a nemzetközi nagyopera fennsíkjára. A magyar előzmények teljes híján természetesen mennél följebb emelkedett, annál inkább elvesztette kapcsolatát a néppel. Most került elő egy ismeretlen kézírata, Bánk Bánt elemzi benne, jelenetről jelenetre meghatározza, hogy itt olasz, ott francia, másutt kontrapunktos, azaz német stílust tartott alkalmasnak az illető drámai helyzet aláfestésére. Ezzel szegült szembe Mosonyi, mikor azt a követelményt állította föl — hadd olvassam fel néhány mondatát Bónis Ferenc most megjelent Mosonyi-kötetéből: „A magyar dalműirodalomnak — írja — magasfokú kifejleszthetése lehetséges, mert a magyar zene jellege ezt megengedi. Azt azonban korántsem kell képezni, hogy egy dalmű mindjárt magyar lesz, ha a szöveg s az abban fölhasznált öltözékek és csoportozatok magyarosak, vagy ha valamely ismert és kedvelt népdallal vagy ritmussal egy rakás idegen zagyalékot akarnak megmagyarosítani. Hogy egy magyar dalmű e nagy jelentőségű melléknevet valódiilag megérdemelje, szükséges, hogy annak minden szellemi mozzanata magyar legyen, mit leginkább nemzeti zenénk lényege, jelleme és sajátságainak művészi tudományosság s öntudatossággal leendő fölhasználása s kiaknázása által lehet csak elérni.” (Idézve a „Zenészeti Lapok”-ból. 1860. IX. 65—67. l.)

De más dolog is szembeállította a kor két vezető zenészét, Mosonyi lelkes híve és propagátora volt Wagner művészetének, Erkel pedig ellenezte, attól féltében, hogy megárt a zsenge magyar opera fejlődésének. A következők megmutatták, hogy félelme nem volt alaptalan. A magyarzenekülönösen megkésett fejlődését korán érte a wagneri hullám, anélkül talán egyenesebben, szervezettebben fejlett volna. Általában, nem csak nálunk, a zene egy-két nemzedékkel később fejlődik a többi művészetnél. Erkeltől sem lehet számonkérni, hogy nem érte el azt a zenében, amit Petőfi, Arany az irodalomban. Ehhez az ő korában még rengeteg előzmény hiányzott. Élete későbbi szakaszában így két tűz közé került: egyfelől nem tartották elég magyarnak, másfelől Wagner-ellenesnek. Ekkoriban újra kinyújtotta kezét a nép felé, de már nem érte el. Mahler Gusztáv most előkerült néhány leveléből kiderül, hogy egy nagy művész, magas nézőpontjából, minden iránynak igazságot tud szolgáltatni. (L. „Magyar Zene” 1960. 299. l.) Ő nemcsak Wagner apostola volt, hanem Mozarté is, de terve volt Erkel műveit is újra betanítani, ebben csak rövid itt-léte akadályozta meg.

A magyar opera fejlődésének egy másik akadály volt a drámai érzék és hagyomány hiánya irodalmunkban, mert ha Bánk sikere fele részben Katona érdeme, más darabjainak a szövegkönyv legalább annyit ártott, mint a halványabb zene. Fiatal zenetudományunk feladata Erkel előzményeit, pályája akadályait, fordulatait új szempontok szerint megvilágítani, s ezzel jobb megértését előmozdítani, tanulságait a jövőre nézve levonni. Ezzel nyitom meg mai Erkel-émlékülésünket, s átadom a szót Maróthy János kandidátusnak és Újfalussy József főiskolai tanárnak, hogy beszámoljanak újabb idevágó kutatásaikról.

ERKEL ÉS ZENETÖRTÉNETI HÁTTERE

A felszabadulás előtt kétfajta Erkel-kép élt a köztudatban. Az egyik még Erkel nemzedékétől származik; eszerint Erkel a magyar nemzeti zene atyja. A másikat a századfordulón indult magyar népi irányzat alkotta meg; eszerint Erkel művészete „inkább csak külsőségeiben magyar”, és a vele kapcsolatos illúziókat el kell távolítani ahhoz, hogy a „mélyebb magyarság” értelméhez eljuthassunk.

A „népiek” nemzedéke tehát polemizál a reformkor és a szabadságharc nemzedékének zenei világával; abban az egyben azonban egyetért vele, hogy a zeneművészet *fő feladata a nemzeti sajátosságok érvényre juttatása*.

Persze, a kétfajta koncepcióban maga a „nemzeti” fogalma sem azonos. A XIX. századi koncepció gazdagabb a XX. századinál, amennyiben „nemzet”-en mindenekelőtt *történetileg harcoló, politikai nemzetet* ért, míg a „népi” irányzatban mindinkább a nemzeti jelleg *formai-esztétikai-deszkriptív* elemei kerülnek az előtérbe. Másrészt viszont megfordítva: a XX. századi koncepció gazdagabb a XIX. századinál, amennyiben a XIX. század *illuzionizmusával a realitást* szögezi szembe, és nemzetfogalmának tengelyébe a *népet* (a parasztságot) helyezi, mégpedig nem mint idillizált-elképzelte „zsánert”, hanem mint a maga tényleges mivoltában fölfedezett valóságot.

De ismételjük: amikor a XIX. század a maga zenei eszményeit kialakítja, *éppúgy* a nemzeti jelleget írja zászlójára, mint a XX. századi népi irányzat, amikor *hadat üzen* ezeknek az eszményeknek.

A közös jelszót a közös társadalmi talaj magyarázza. A népi irányzat talaja ugyanis, ha más fokon és eltérő körülmények közt is, de ugyanúgy a *polgári forradalmiság* volt, mint XIX. századi elődjéé. Az a polgári forradalmiság, amely nálunk (és más, hasonló helyzetű országokban) különös súllyal vetette föl a *nemzetté válás* kérdését.

De a „magyar vagy nem magyar?”, „magyar vagy kevésbé magyar?” kérdésfölvetése, tehát a nemzeti jelleg végső soron *formai* kérdése a zenekultúra *tartalmi* kérdéseinek az *elhomályosodásához* vezetett; pontosabban, a végső és így egyben tartalmi kérdésnek az *igényével lépett föl*. Ha a XIX. század a verbunkosban fedezte is föl az „ázsiai színben fénylő nemességet”, a XX. század

pedig a pentaton népzénét tartotta is az uráli őshaza vagy a „honfoglaló lélek” örökösének, egyben megegyeztek: a magyarságot egyformán *időtlennek*, alapvető vonásaiban már az ázsiai vagy uráli őshazában kiformalódottnak tekintették. Így a magyarságról „lehántottak mindent, ami történetileg alakult”. A kultúra történeti rétegeinek csak az a szerep jutott, hogy ezt az eleve adott magyarságot — tökéletlenebbül vagy tökéletesebben — *kifejezzék*.

Ez a szemlélet a XX. századi népi irányzatnál „Kelet—Nyugat” feloldatlan antagonizmusához vezetett. Képletében — némileg egyszerűsítve — a népzene történetietlen magyarsága állt szemben a hivatásos zenekultúra magyartalan — vagy csak fogyatékosan magyar — történetiségével. Itt viszont ellentmondásba kellett kerülni a tényekkel, éppúgy, mint a XIX. századi elődöknek, akik a verbunkosban látták az ősmagyarság letéteményesét. Az újabb kutatások ugyanis egyre több magyar *népzenei* rétegről teszik világossá, hogy azok *történetileg* alakultak, ráadásul jó részük már éppen újabbkori, tehát *európai* történelmünk során; és hogy népzeneink régebbi rétegeinek más népzeneikkel való analógiái is messze meghaladják a „rokonnépi koncepció” kereteit.

Azokat az ellentmondásokat, amelyek a mítoszok és a tények közt feszülnek, végül is a *tartalmi kérdések vizsgálatának* kell föloldania. Bizonyos zenei stílusrétegek, korszakok „tősgyökeres nemzetinek” tekintett vonásai éppen azáltal lehettek egyben mégis nemzetköziek, mert tartalmukban olyan *emberi viszonyokból* fakadtak, amelyek messze a magyar közösség határain túl is fennállottak; a pusztán „nemzetközinek”, „átvételnél” tekintett vonások viszont azáltal lehettek mégis magyarrá, mert átvételük a *nálunk* is másokhoz hasonlóan formálódó emberi viszonyok legbelsőbb igénye volt.

Persze, ha hiba az általános tartalom kérdését a konkrét nemzeti formában föloldani, éppúgy hiba, ha a konkrét nemzeti formát oldjuk föl az általános tartalomban. De a *kulcsot* a formai kérdésekhez is csak a tartalmi kérdések adhatják.

*

A zene tartalmi kérdéseinek a megfejtéséhez nélkülözhetetlen lépcsőfok az ún. „köznapi műfajok” funkciójának a fölismerése. Ezek a műfajok egy adott társadalom, osztály, réteg nagy tömegeinek a zenei gyakorlatát képviselik és emberi viszonyait rögzítik. B. V. ASZAFJEV „intonációs” elmélete vagy SZABOLCSI BENEC „makám”-elmélete egyaránt kimutatta, hogy a kimagasló zeneszerző egyéni teljesítményét csak abban a viszonyban mérhetjük, amelyben ez a teljesítmény *a zene tömeges társadalmi gyakorlatával* és az itt kikovácsolódott jellegzetes formula-, forma- és műfaj-típusokkal áll.

Ez az összefüggés annál világosabb, minél kevésbé differenciálódott még *egyedi műalkotásokban* valamely társadalom zenekultúrája. A magyar korai XIX. század egyedi műalkotásainak a kor fő „köznapi” műfajával: a *verbunkos-*

sal való elválaszthatatlan kapcsolata pl. már első pillantásra szembeötlő. Innen van a magyar zenekutatás bizonyos helyzeti előnye a nyugat-európaival szemben, ahol a nagy „csúcsok”, kimagasló zeneszerzői egyéniségek alatti „köznapi talajt” csak külön erőfeszítésekkel lehet kibányászni.

De azzal a ténymegállapítással, hogy pl. Erkel zenéje a verbunkos-stílusban gyökerezik, még nem oldottuk meg a problémát. Azzal sem, ha további lépésként a verbunkos magyar vagy idegen voltának az elvont kérdését tesszük föl. Mindezekre a kérdésekre a végső magyarázatot csak a verbunkos *osztály-tartalmának* a föltárása adhatja meg.

A verbunkossal párhuzamos európai zene tartalmi alapja a *polgári életviszonyok* kialakulása; alapvető köznapi műfaji háttere pedig a *polgári lírai szólódal*. Az az „új érzelmesség”, amely a XVIII. században a barokk kor heroizmusával szemben végleges győzelmet aratott, legköznapiabb zenei műfajként az „Ich-Lied”-ben fejezte ki a felszabaduló polgári *privát élet* újfajta pátoszát. Sőt ebből bontotta ki, a forradalmak korában, a maga újfajta *heroizmusát* is, legköznapiabb zenei műfajként az *induló* és a *himnusz* átlírizált válfajaiban. A „hősi-lírai” jelző kettősségének egysége (amely végső fokon a „citoyen-bourgeois” kettősségének egységéből fakad), nemcsak a kor operáját jellemzi, de a hangszeres műfajokat is. Gondoljunk pl. a szonátaforma konvenciószerűen heroikus *főtémájának* és konvenciószerűen lírai *melléktémájának* a kettősségére. (Képzőművészeti analógia: *David*: A Horatiusok esküje *hősi-patetikus* férfialakjainak és *lírai-elomló* női figuráinak „ellenpontozott” kettőssége. Ugyanilyen ellenpontozott egyidejűséggel szólal meg egyébként a két elem Beethoven VII. szimfóniájának lassú tételében.)

Ha a polgári dal kialakulásának általános európai útja a középkor és a reneszánsz paraszti-céhpolgári „Wir-Lied”-jétől vezet fokozatosan az érzelmesen árnyalt, expresszív „Ich-Lied”-ig, hasonló fejlődési vonalat lehet kimutatni a magyar dal fejlődésében is: az újstílusú magyar népdaltól a virágéneken és a kollégiumi dalírodalmon át a Verseggy-féle dalokig. A „köznapi líra” érzelmes-patetikus *fölhevítése*, más síkra helyezése, amit a dalok szövegében oly szemléletesen mutat, hogy a köznapi realitás Borcsái és Örsikéi a Venusok és Phyllisek egébe emelkednek, zeneileg a graciózus tizenhatodmenetek, „érzelmes késleltetések” („sentimentale Vorhalte”) formuláiban testesül meg (Példa).

Persze a magyar valóság talaján mindez sajátosan ölt formát. Sajátos történelmi adottságok nyilvánulnak meg a „bujdosó líra” műfajában éppúgy, mint a kollégiumi daltípusokban; vagy abban, hogy a magyar líra egyes zenei elemei nem az európai polgári köznyelvhez, hanem az „Iszlám koiné” — egyébként ugyancsak városi — dialektusához közelítenek. Végül, paradox módon, még az is nemzeti sajátosság, hogy a polgári fejlődés visszamaradottsága miatt időnként kész idegen formákat vettünk át.

De a legfőbb magyar sajátosság az, hogy nálunk a fő köznapi műfaj szerepét a daltól a hangszeres tánczene egy fajtája: a *verbunkos* veszi át. Kissé

sematikusan szólva: ebben fejeződik ki a *nemesi vezetésű* polgári forradalmi fejlődés magyar sajátossága.

Ez a nemesi oldal az, amelyet a verbunkosokkal kapcsolatban eddig is a leggyakrabban hangsúlyoztak, amennyiben az osztálytartalom kérdése egyáltalán fölmerült. A múlt magyar történetiszemléletére egyébként általában is jellemző volt, hogy a magyar múltban *csak „urat és parasztot”* látott; történelmünk *polgári elemeit* vagy tekintetbe sem vették, vagy idegennek bélyegezve, elhanyagolhatónak tekintették.

Pedig többek közt a magyar zenetörténet olyan emlékeiben is, amelyeket korábban egyszerűen „főúrinak” tekintettek, jelentős szerepet játszik már a polgári elem. Gondoljunk arra, hogy már Tinódi nemcsak Török Bálintot szolgáltatta, de — nyomtatásban *piacra* került művein keresztül — a vásárok, „sokadalmak” „árus népét”, a városi, mezővárosi polgárt és polgárosodó parasztot is; hogy az ún. „XVII. századi főúri zene” anyagát tartalmazó kódexek, tabulátúrák könyvek zöme már *városi*, mégpedig főként erdélyi és felvidéki városi eredetű! Nem is szólva a kollégiumokról, vagy éppen arról, hogy a verbunkos fejlődésében oly nagy szerepet játszó híres zenekarok nem vidéki kúriákon, hanem éppen az ország főbb *városaiban* alakulnak meg a XVIII—XIX. század fordulóján (pl. Bihari bandája Pesten). Ráadásul XVI—XIX. századi zenekultúránk fejlődése, *amennyiben még paraszti vagy nemesi rétegekbe nyúlik is*, nem a sztyeppe lovasszereplésébe vagy a párducos Árpádokba, hanem az *árutermelés által gyökeresen átforgatott új paraszti és nemesi típusokba ereszti gyökereit* (a hajdúktól a marhakereskedő Thököliig).

A verbunkosnak tehát a nemesi jelleg csak az egyik oldala; másik, nemkevésbé fontos oldala viszont éppen az, hogy ez a műfaj *hogyan telik meg mindinkább polgári tartalommal*.

A verbunkosnak az a formája, ahogyan a XIX. században már készen áll előttünk, a réginek és az újnak a sajátos ötvözete. Az, ami benne régi, még az európai „barokk heroizmus” hangjára rezonál; az „új érzelmesség” tehát nálunk nem a barokk típusú pátosz *széttörésével*, hanem *belső átforgatásával* jutott érvényre.

Ami a verbunkosban „barokkos” és éppen ezért néha még olyan közvetlen analógiákig is vezet, amelyek az európai barokk zene „magyar hatásainak” a kimutatására csábítanak, éppen azért lett ilyenné, mert létrejöttének útja az általános európai úttal sok lényeges ponton egybeesett. Az előzmény, itt is, ott is: a polgári fejlődés által megmozgatott és az „outlaw-gerillaharcos”, a zsoldoskatonáé, vagy — szerencsés esetben — a városi-falusi árutermelő életformájánál kikötő szabadparaszti-pásztori réteg dramatikus-virtuóz táncjai (botostáncok, fegyvertáncok, ugrótáncok — az angol Morris dance-től a magyar hajdú- és kanásztáncig át az ukrán hopak-ig). — A folytatás, itt is, ott is: e táncformák *átértelmeződése* az abszolút monarchiák nemesi-polgári konvenciójában, kimért-egyenletes-méltóságteljes felvonuló táncokká.

Ezt az átalakulást éppoly szemléletesen mutatja a nyugati „Allemande” útja a XVI. századi „fegyvertáncos” típusoktól a XVII—XVIII. század „barokkos-felvonuló” típusaiig, mint a magyar hajdú- és kanásztánc-típusok útja a verbunkos „lassú”-jáig.

Íme egy XVI. századi „Allemande”:

Példa : „Allemande” Phalesius gyűjteményéből

és magyar megfelelője: a kanásztánc-hajdútánc-típus

Példa : „Megismerni a kanászt”

vagy ugyanaz, hangszeres figurációkkal:

Példa : U. annak népi zenekari változata

Velük szemben pedig a „barokk-felvonuló” Allemande-típus:

Példa : Allemande, Bach e-moll zong.-partitájából

és magyar megfelelője: a lassú verbunkos felvonulótánc-típusa:

Példa : Lassu, Ruzitska „Bucsuzó és friss”-éből

Hogy ez a lassú-felvonuló tánc-típus a magyar zenében újabb fejlemény, mutatja, hogy eredetileg „nemes táncnak” nevezték, és a XVIII. század 60-as éveiben még idegenszerűen hatott. Mint Gvadányi következő sorai mondják:

„Lassú nemes tántzot hogy vonni kezdték,

Nagy méltóságosan lépéseket tettek.

De a nemes nótát ördög sem értette,

Az Abderitáktól eredetét vette.”

De alig néhány évtized múlva a verbunkos már *városi népünnepélyeken* hódít, ahol — mint SZABOLCSI idézi — „a’ Városiakkal, s’ némelly Nemesekkel. a’ falukból bé-jött szürös és bocskoros pór nép is járta aprózva a’ Magyar tántzot a térséges útszákon.”

Ahhoz, hogy a verbunkos éppen a polgári fejlődéssel születő *össznemzeti forradalmi illúziók* hordozójává válhasson, éppen a polgárság újfajta érzelmességének és újfajta heroizmusának az elemeivel: a *polgári dalszerűség* elemeivel kellett telítődnie. Az a formula pl., amely a fölemelt negyedik fok „vezérhangosodott” feszítőerejével tör a dominánsra, a XVII. század kimért barokk tánczenéjében még a következőképpen szól:

Példa : Chorea ex F, a Lőcsei tabulatúrás gyűjteményből

De Lavottánál már körülíró, „érzelmesen késleltető” hangok graciózus arabeszkei írják körül:

Példa : Lavotta J.: „Verbunkos nóta”

E fordulatban könnyű felismerni az európai polgári dal egy általánosan elterjedt expresszív fordulatát, amely így hangzik pl. Beethovennél:

Példa : Beethoven : 1. f-moll zong. szon. lassú tételéből

(A legjellegzetesebb új a domináns-célpontnak a felső váltóhang késleltetési szerepén keresztüli elérése, és az így nyert érzelmes akcentus.)

*

A verbunkos tehát olyan gyűjtőmedence nálunk, ahova a polgári dal csatornái is beletorkollanak. Ez a tény mégsem semmisíti meg az önálló magyar polgári dal-műfajt, sőt új ösztönzésekkel gazdagítja. A „dal-verbunkos” mellett nemkevésbé fontos a „verbunkos-dal” műfaja: a magyar nemesi-polgári dal-műfaj éppen a verbunkos segítségével találja csak meg — külföldi minták hosszas másolása után — a maga sajátos hangját.

A magyar dal-műfajnak ez az útja a köznapiságból az érzelmes-patetikus expresszivitás felé ritmikailag a *jambizálásban* jut kifejezésre. Érdekes, hogy a szélesebben kibontott és már szinte operaária-szerű kísérletek hogyan tolják a jambus felé még a plebejus dal legközkeletűbb mértékeit is. *Rózsavölgyi Márk* 1824-ből származó dallama pl. a közkeletű nyolcas mérték szokásos ritmizálása helyett a sorok első felét jambikusra tolja át, nyilván azért, hogy megfeleljen a heroikus téma verbunkosban fogant, patetikus intonálásának (példa).

A zárósor még így is csaknem a népies dal konvencionális záróformulájába fut bele; de a patetikus késleltetések, valamint a zárás előtt elhelyezett újabb csúcspont, az ismét jambikusra átfordított lejtés és az így hangsúlyosra tolt záróhang a konvencionális formulát teljesen újjáalkotják (példa).

(Az ellenkezőjére is van példa: amikor egy eredetileg jambikus vers „köznapiasodik” a kanásztáncos-polkás plebejus intonációk szellemében. Az alábbi verset pl.:

o — o — o — o —
 Mi zaj riad, mi nép tolong,
 o — o — o —
 Alpár, határidon?

Tóth István gyűjteményében a következő dallammal leljük meg (példa).

A plebejus dal „köznap” formáinak és a patetikus lírizmusnak ez a kettőssége egy újabb műfajban: a *népies műdalban* került szintézisbe. Itt ismét

egy *nemzetközi* műfaj sajátos magyar változatáról van szó. E műfaj abban a polgári forradalmi fejlődésben születik, ahol a magánéleti líra közéleti pátosszá hevül, ahol a háztáji örömök kispolgári-lírai bensőségessége a nemzet, a nép, a társadalom nagy kérdéseire tárul ki; ahol a „Heim”-ből „Heimat”, a „düm”-ből „domov”, a „ház”-ból „haza” lesz. Az európai népdal egy jellegzetes típusa, amelynek második sora a kvint-oktáv-központú hangrendszer felső régiójában tárul ki, így válik egy új népies daltípus kiindulópontjává. Ez a „kitárulkozó”-érzelmes dúr fordulat éppúgy énekelhet a távoli szülők hajlékáról, mint a haza, az „én hazám” hömpölygő folyóiról, zúgó erdőiről, kertekben tündöklő virágairól.

Annak bizonyítására, hogy ezek a műfajok még közvetlen „hatás” nélkül is, a legtávolabbi helyeken is létrejöhetnek a belső társadalmi igényből, két igen távoli példát idézek. Az egyik a polgárháború előtti évek Amerikájának leghíresebb népies dala: Stephen Foster „Old Folks at Home”-ja („Az öregek, otthon”); a másik a cseh Škroup nemzeti himnuszává vált dala, a múlt század 30-as éveiből: „Kde domov muj?” („Hol az én hazám?”)

A magyar népies műdal persze ennek a „tágabb otthon-hangnak” a megfogalmazásához a maga előzményeiből jutott el. Ilyen előzmény volt mindenekelőtt az új stílusú magyar népdal. Hogy a népies műdal nálunk hogyan formált valami újat a népdal jellegzetes ritmikai-dallami elemeiből, mutassuk be az egyik leghíresebb népies műdal példáján:

Példa : „Magasan repül a daru”

A versmérték az új stílusú népdal egyik leggyakoribb mértéke: a 11-es. De dalunk a népdalban szokásos ritmizálást a verbunkos széles - „felvonulás-szerű” lejtésében, patetikus „magyar choriambusaiban” realizálja. A dallam pedig az új stílusú népdal szokásos felső kvintváltása után új anyagot hoz; és éppen ez az új anyag adja a legtöbbet a dallam *érzelmes-patetikus* kibontásában.

Bármennyire sajátosan magyar is tehát ez a dal, *emberi tartalmát* tekintve éppúgy közeláll cseh vagy amerikai rokonaihoz, mint ahogyan Kisfaludy verse: a „Mi füstölög ott a síkon távolba” sem tagadhatja meg rokonságát a Stephen Foster-i „távoli öreg szülők otthonával”, anélkül, hogy a két szerző közti *közvetlen kölcsönhatás* kimutatására bárki is komolyan gondolhatna.

*

Mostanáig nem Erkelről, csupán korának tipikus műfajairól volt szó. De Erkel kivételes nagysága — mint más nagy zeneszerzőké is — éppen abban állt, hogy *hallatlan erővel tudta kifejezni azt a leglényegesebbet, ami a kor emberi viszonyaiban és éppen ezért közkeletű műfajaiban is már régóta érlelődött*. A negyvenes évek Pestjének forradalmi légköre és egy olyan nagy tehetség, akiben korának, környezetének legmélyebb törekvései rezonáltak — ez kellett hozzá, hogy Erkel opera-művészete létrejöhessen.

Ismeretes, hogy ez a művészet korának egyik legfőbb *politikai* szószéke volt. Aktualitása nem ártott maradandóságának (mint ahogyan egyes mai szerzők félnek tőle); sőt éppen ez biztosította számára a maradandóságot. Így jutott el olyan széles tömegek szívéhez, hogy Magyarországon ma talán nincs is ember, aki ne ismerné legalább a „Hazám, hazám”-áriát; a „Hunyadi” „Cselszövő-kórusát” pedig *Kodály* még *népi dudajátékosok repertoárjában* is megtalálta!

A leghíresebb Erkel-operarészletek éppen azért lettek oly elterjedtekké, mert koruk köznapi műfajaiból a legtipikusabbat emelték ki, és a legidősebb igények szerint fejlesztették tovább.

A „Cselszövő-kar” annak az igénynek köszönhetette létrejöttét, amely — a francia forradalom „szabadulási operáitól” Verdi és a kelet-európai szerzők „szabadság-operáiig” — az „*opera-tömegdal*” műfaja felé mutatott. Nagy drámai helyzetek, ahol a hős a rabságból szabadulni vágyik vagy ki is szabadul, ahol a gonosz erőket legyűrik és szenvedélyes-lírai-heroikus dallamokkal lehet megénekelni a szabadság diadalát; és ahol ezeket a dallamokat tömör-plasztikus formájuk alkalmassá teszi, hogy másnap a barikádokon terjedjenek: az operaszínpadnak és a *harcoló utcának* ez az egybefonódása szülte meg Erkel híres dallamát.

A dallam alapja az az „átlírizált” verbunkos-fordulat, amelyet korábbi verbunkos-példáinkban már elemeztünk; a szöveg pedig egyszerű jambikus trimeter:

o — o — o — / o — o — o —
 Meghalt a cselszövő, / elült a rút viszály,
 Éljen so- ká a hon, / éljen László király!

amelynek versformáját másutt Erkel ugyanilyen jambikus lejtéssel ülteti át

o — o — o — o — o — o —

a zenébe (pl. „Ha férfi lelkedet — egy hölgyre föltevéd”).

De itt Erkelnek *népies* formát, még hozzá *forradalmi dalt* kellett alkotnia! A jambikus ritmust így *daktílikus induló-ritmussá* értelmezi át. Az a forma lebeghetett a szeme előtt, amely (a „metrum Alemanicum” egy modern változataként) nemcsak a kor legkülönbözőbb népies dalaiban volt otthonos, mint egy „átlírizáltan” (példa), de a forradalmi dal nemzetközi repertoárjában is, és további útja, már a munkásmozgalomban, egészen a „Varsavjanká”-ig, vagy a híres magyar 19-es proletárindulóig vezetett (példa). A daktílikus lejtést Erkel a jambikus szövegből úgy bontja ki, hogy ahol a hosszú tagokat a fölös szótagok miatt ki kell apróznia, legalábbis a kezdő tag pontozásos megnyújtásával él.

Így hozza itt Erkel szintézisbe a kor *dallamvilágának* egyik *legérzelme-
sebb* fordulátát egy olyan *ritmussal*, amelynek kemény, dobbantó daktilikus
indításai még a hajdútáncba nyúlnak vissza és a munkásdalig mutatnak előre.

Hasonlóan lehetne megrajzolni a másik leghíresebb Erkel-dallam: a
„Hazám, hazám”-ária dallamtípusának az útját, nemzetközi és magyar talajon.
Ez a fordulat Európa-szerte éppúgy a népies dal érzelmes-bensőséges világából
nő heroikus „opera-tömegdal”-intonációvá (pl. Verdi „Nabucco”-jában a híres
„Va, pensiero” középrésze), mint ahogyan Erkelnél is a népies műdal „otthon-
hangjából” nő a hazaszeretet szenvedélyes vallomásáig.

A népies műdalban: (példa).

És Erkelnél: (példa).

Amennyire tipikus a verbunkos pontozott ritmusainak a patetikus jam-
bikus lejtésbe való beoltása, annyira tipikus a feszítő hatású kromatikus át-
menőhang beiktatása is.

Más alkalommal már kimutattam, hogy ez a fordulat mennyire végigkí-
sérte Erkel egész életművét, mindenütt a legexponáltabb drámai helyzetekben.
Most csak egy példa, késői művéből, a „Névtelen hősök”-ből, amikor a falu
életének szürkességében a honvédek megérkezésével ragyog fel a szabadságharc
diadalmas, de egyben már mégis nosztalgikusan fájdalmas emléke: (példa).

*

Ami a 48-as forradalmi illúziókból *illúzió* volt, annak a 48 utáni új
történelmi valóság próbakövén kellett darabokra hullania.

Erkel itt ismét *nemzetközileg élő* problematikát: a „vesztett illúziók”
Európájának a problematikáját szólaltatja meg a sajátos magyar viszonyok
között. A polgári „lírikus heroizmus” alkonyának a kora ez; az a kor, amely
fölött már nem „Hayden mester ömledő dala lebelg”; amely elődeinek rajongá-
sát már *kritikus-szatirikus* szemmel nézi; ahol a privát élet felszabaduló páto-
szát a privát élet beszűkülő-szorongó *elmagányosodása* váltja föl; és ahol a
legnagyobb alkotók azért tolják félre a hanyatló polgári művészet látszat-
valóságát, hogy megtalálják a teljesebb, igazibb valóságot.

A verbunkos-induló már Erkel „Saroltá”-jában szatirikus megvilági-
tásban jelenik meg, egy nevetséges tyúkper-konfliktus karikírozottan „mar-
káns” harci indulójaként (példa). A keserű nemzeti öngúny hasonló hangja
ez, mint Aranyé a „Nagyidai cigányok”-ban.

Hasonló sorsra jut az a „templomi-himnikus” religioso intonáció, amely
a „Bánk”-ban még a tragikus zárójelenetet keretezte be (példa), de a „Dózsa”-
ban már a paptól megrettenő parasztok lelkiállapotának szatirikus kifeje-
zője lesz (példa).

Az egyértelmű hősök, a „hőstenor-típusok” helyét Erkel élete második
felében a *vívódó-felbomló* hősök foglalják el. Itt jutnak különleges szerephez a.

zenei elrajzolttság eszközei: mindenekelőtt az „atonális” szűkített kvint-pillér, amely a tonális tiszta kvint-pillér helyébe lép, továbbá az *egészhangú skála*. Megjegyzendő, hogy ezeket az eszközöket egyes polgári modernisták szeretik „a” modern zene általános sajátjaiként feltüntetni, mint tartalomtól független, merő technikai vívmányokat. Holott ezek az eszközök már első fölmerülésüktől: a XVI–XVII. század fordulójától kezdve *teljesen meghatározott tartalomhoz*: a *szubjektív-tragikus egyéni izoláció félelmes-baljóslatúvá torzult világához* kapcsolódnak! A legvilágosabb ez azoknál a kelet-európai realistáknál, ahol a világnak ez a szubjektív-felbomló oldala szakadatlanul a *másik oldallal*: a feltörő népi erők világával, mégpedig tonális, tiszta kvint-pilléres világával állítódik szembe.

A kromatikus elrajzolttság, az atonalitás felé mutató eszközök Erkelnél is törvényszerűen ott lépnek föl, ahol a vívódó-felbomló hősök világát kell kifejezniök. Így pl. a „Dózsa”-ban, ahol a kivégzésre váró főhős gondolatában ilyen *eltorzult formában* vonulnak el az élete főbb állomásaihoz kapcsolódó motívumok, vagy a máglya-ácsolás embertelen-brutális-mechanikus, három üstdob megszólaltatta szűkített akkordjaiban; így visszhangzanak a kétségbeesett Brankovics Mara fülében Hunyadi győzelmes seregének eredetileg tisztán tonális, dúrhármashangzatos trombita-jelei; végül így pecsételődik meg Brankovics György teljes belső összeomlása, ahol a *szűkített kvintes* szekvencia ráadásul az *egészhangú skála* fokait futja végig.

De ha a 48-as forradalmi illúziókból darabokra tört mindaz, ami valóban csak *illúzió* volt, Erkel szívében mégis tovább élt mindaz, ami valóban *forradalmi* volt. Éppen ez az, ami egyre gyökeresebb szakításhoz vezeteti őt nemesi-polgári közönségével. De egyben ez az, ami a kritikai realizmus leghaladóbbjaihoz közelíti: azokhoz, akik nemcsak fölismerték a régi világkép hamisságát, de itt nem álltak meg, hanem az új, igazibb világképet is magában a valóságban, *a népnél, az egyszerű emberek tömegeinek a mindennapjaiban* keresték.

Közülük a legnagyobb, a modern zene ténylegesen új, forradalmi irányzatának a legfőbb előkészítője *Muszorgszkij* volt. És *Erkel második korszakának páratlan jelentőségét az adja meg, hogy teljesen magárahagyottan is, társak és példák nélkül is, éppen a Muszorgszkij-típusú realizmushoz közeledett.*

Nagy népdramai kísérletei: a „Dózsa” és a „Brankovics” széttörik a kamara-centrikus polgári opera kereteit, hogy a hősök életét a széles népi nyilvánossággal, a tömegekben formálódó sorsokkal fonják egybe. A felbomló egyéni hős világát kifejező új eszközeivel szemben tehát *a másik oldalon* a forradalmi nép világát kifejező új eszközei állnak.

A legfontosabb új itt: a tömegek mindennapi viszonyainak az új meg látása, mindenekelőtt a *hanglejtés-tipizáláson* keresztül.

Így oldódnak föl Erkelnél új értelemben a „globális-patetikus” jambusok, hogy a tipikus hanglejtéseken keresztül tipikus alakok, tipikus viszonyok kifejezőjévé váljanak.

Ez a jambikus sor pl.:

o — o — o — o
Paraszt! Le a kalappal!

Lőrincz pap felkiáltásában így ölt testet: (példa).

Az alábbi jambikus szöveget: a paraszt Barna és a polgár Ambrus párbeszédét a régi Erkel — ha ugyan ilyen témát egyáltalán választott volna — valahogy így formálta volna meg: (példa).

De a „Dózsá”-ban így hangzik: (példa).

Az ilyen példákkal kapcsolatban szokás azt a közhelyet ismételni, hogy Erkel élete második felében kezdett jobban megtanulni magyarul, és hogy itt általában „a” magyar hanglejtéshez idomuló zenét kereste. Ez a közhely jellemző példa arra, hogy hogyan szorították ki nálunk a nemzeti jelleg formai-nyelvi kérdései a tartalmi kérdéseket. Erkel ugyanis *a jambikus szöveg magyar deklamációs formáját igen jól meg tudta találni már „hősi-lírai” korszakában is, anélkül, hogy ezzel a pontozott ritmusok „globális patetizmusát” a legcsekélyebb sérelem is érte volna!* Egyszerűen a jambus rövid tagját kellett zeneileg hangsúlyos helyre áttolnia.

De most nem egyszerűen a magyar nyelvhez való jobb alkalmazkodásról van szó (ebben Erkel most is legalább annyi hibát vét, mint eddig!), hanem a jambikus „globális patetizmus” feloldásáról, az emberi viszonyok patetikus illúzióktól ment, *köznapi valóságának* a kutatásáról, az emberi helyzetek és lelkiállapotok tényleges mozgásának a feltárásáról: *a jambikus diszruha nélküli, meztelen igazságról!*

Erkelnek ezek a kísérletei persze sokszor csak kísérletek maradtak. A legnagyobb korlátot saját világnézete emelte eléje: mert hiába mutatta ki operáiban a 48-as illúziók széthullását; a végső reményt, a végső fogódzót még legutolsó műveiben is a mindörökre széthullt nemzeti egység *visszaélmodása*, és a hozzá kapcsolódó hősi-lírai hang jelentette számára. Ezért nép-ábrázolása is az *idillikus zsáner*, vagy az idill- de egyben zsáner-nélküli *csupasz recitatív*, vagy végül a *félelmes-embertelen* intonációk hármassága között mozog. A *népi műfajt*, mint nem idillikus, de nem is félelmetes, hanem *pozitív realitást* csak ritkább pillanatokban sikerült megragadnia. De e pár pillanat (mint a „Brankovics” vagy a „Névtelen hősök” nagy népi tömegjelenetei) mégis rendkívüli értékű: általuk Bartók és Kodály új, népi-realista törekvéseinek az előfutára lett.

*

Erkel tehát kivételes nagyságú alkotó volt. Életművét a finnyás esztéták minden erőfeszítése sem törölheti ki a zene történetéből, a tömegek szívéből. Kivételes nagyságát pedig éppen annak köszönhetette, hogy korának, társadalmának a legfőbb, legtipikusabb tendenciáit volt képes magába szívni és megragadó formában kifejezni.

ERKEL MŰVEINEK SORSA

Az Erkel-kutatónak gyakran akad kezébe egy ötven esztendőös gyűjtemény, a születésének századik évfordulóján kiadott, Fabó Bertalan-szerkesztette emlékkönyv.¹ A kötetet szemmel látható gondnal és kegyelettel állították össze, számos fontos adattal is szolgál a későbbi kutatásnak. Egész habitusa, külső megjelenése, tudományos szempontjai, stílusa, mondhatnók korhű szóval: irálya mégis elüt attól a képtől, amelyet emlékeink az 1910-es magyar művelődésről őriznek. Semmi esetre sem olyan érdeklődésből fakadt, amilyennel Ady, Móricz, Bartók és Kodály kora egy évvel A Kékszakállú herceg vára megszületése előtt a maga eszméinek tükrében mérhette fel Erkel hagyatékának értékét. Sokkal inkább a laudator temporis acti rezignációjával emlékszik vissza egy hősi korra. Egy kicsit olyanformán, mintha — Ábrányi Kornállal szólva² még kétszer sem zöldült volna ki a cipruslomb Erkel Ferenc sírján.

A Fabó-emlékkönyv ilyen arculata csak tünete az Erkel-életmű több mint félévszázados sorsának. Felesleges volna — ki tudja hányadszor — megint elrészletezni ennek a sorsnak a megnyilvánulásait. Hiszen már köztudomású, hogy művei közül csak a Hunyadi László és a Bánk bán verhetett tartósan gyökeret operaszínpadunkon. A kutatók megismétlődő panaszai újból és újból felemlegetik kézíratainak gondozatlan voltát, éppen a Bánk bán esetében sokszorosan megtépázott, toldott-foldott-ragasztott állapotát. A nem játszott művek színpadi előadását némileg magyarázzák a színházi emberek dramaturgiai ellenvetései, de arra, hogy a művek teljes kiadása nincs már évtizedek óta a kezünkben, ahogy illenék, nincs mentség.

A kiadás előkészítése természetesen a magyar zenetudósokra vár, de a magyar zenetudomány mulasztásai Erkelrel szemben nem kisebbek, mint az Operaházéi, vagy a zeneműkiadáséi: hű tükörképei amazoknak.

A mulasztások pótlására az első határozott lépést Operaházunk tette meg a Bánk bán 1939-es átdolgozásával és 1940-es színrehozatalával. Jellemző, hogy

¹ Erkel Ferencz Emlékkönyv. Születésének századik évfordulójára ... szerkesztette FABÓ BERTALAN, Budapest 1910, Pátria.

² ID. ÁBRÁNYI KORNÉL: Erkel Ferenc élete és működése. Budapest 1895, Schunda. — 218. l.

ez a valóban tettnek számító gesztus maga is éppen átdolgozás volt. Értékelésére — az Erkel-művek színpadi sorsával kapcsolatban — még egy másik összefüggésben röviden visszatérünk. Folytatására majd csak a felszabadulás után kivirágzó magyar zenetudomány vállalkozhatott. 1947-ben látott napvilágot Major Ervin bibliográfiai alapvetése,³ első és a címében jelzett „kísérlet” értékét jóval meghaladó számbavételeként Erkel kallódó műveinek. Szinte ettől a pillanattól kezdve fő témája a róla szóló tanulmányoknak a sorsára, elmagányosodására, művei elfeledésére vonatkozó magyarázat keresése, helyesebben részletes kidolgozása.

A válasz természetesen csak egyféle lehetett, és a magyarázatot csak Erkel művészetének és kora társadalmának egymáshoz való viszonyában kereshette és találhatta meg. Erre utalnak a kortársak megjegyzései is, különösen a Dózsa 1867-es bemutatóját kísérő kritikák.⁴ De ezek a rövid utalások, megannyi más természetű, dramaturgiai és zenei észrevétel között, csak ösztönzést adhattak korunk zenetudósának az igazi okok alapos, elemző feltárására. A legutolsó évtizedben, különösen a fiatalabb kutatónemzedék csatlakozásával, öröndetesen megnőtt az Erkelre vonatkozó értékes, korszerű tudományos fegyverzettel írott dolgozatok száma. Eredményeik megnyugtató módon vágnak egybe, s a nyomukban fokozódó tisztánlátáshoz jelentős mértékben járult hozzá a Magyar Zeneművészek Szövetségének ez év szeptemberében tartott zenetudományi találkozója is. Itt Erkel és kortársai törekvéseit az európai, közelebbről a kelet-európai operairodalom fejlődésével összehasonlítva volt alkalmunk felmérni.

Magam Erkel Ferenc színpadi műveit témaválasztása, szövegeknyvei felől igyekeztem megközelíteni, és mivel az említett újabb munkák tanulságai-val ezen az úton járva sem kerültem ellentétbe, ellenkezőleg: a magaméi támaszkodnak rájuk és kiegészítik őket, merek rá vállalkozni, hogy ebből a látószögből kitekintve próbáljam meg röviden összefoglalni, továbbiak bevezetéséül, Erkel műveinek pályafutását a múlt századi magyar társadalmi fejlődésben, nagyjából Erkel haláláig.

Erkel Ferenc művészetének kiteljesedése elszakíthatatlanul összeforrott az 1848—49-es szabadságharcot és forradalmat megelőző, a szabadságharcban betetőződő évek politikai, társadalmi eszmevilágával. Ennek a forradalmi és nemzeti függetlenségi légkörnek volt a terméke a magyar színházi kultúra fel lendülése, a magyar nyelvű zenés színpad megizmosodása is. Erkel a magyar nyelvű nemzeti színpad első lelkesítő élményeit Kolozsvárról hozta magával, a korszak európai operairodalmával inkább a pesti nemzeti színházban ismerkedhetett. A születő magyar opera közvetlen mintái az egykorú francia és

³ dr. MAJOR ERVIN: Erkel Ferenc műveinek jegyzéke. Bibliográfiai kísérlet. Zenei Szemle, új folyam, Budapest 1947. II—III. sz.

⁴ VÖ. BARNA ISTVÁN: Erkel nagy művei és a kritika. Zenetudományi Tanulmányok IV. kötet; Budapest 1955, Akadémiai Kiadó. — 253. l.

olasz szabadulási operák voltak, ezek légkörében élt, ezeket vezényelte Erkel, ezeknek kardalait énekelete első és — majdnem azt mernők mondani: egyetlen — szövegírója, Egressy Béni. Első operáinak témáját — a kor szokása szerint — a nemzeti múlt olyan hősi példáiból vette, amelyek a nemzeti haladás és függetlenség eszméjét idézték fel a 30-as, 40-es nemzedék előtt. Ha Dugonics András Bátori Máriájáról még nem is, de a Tóth Lőrinc pályadijas drámájából átirított Hunyadi-témáról és később a Bánk bánról bizvást elmondhatjuk, hogy a kor szak legjobb íróit és művészeit foglalkoztatták, számos feldolgozásuk maradt Vörösmarty, Petőfi, Arany, Székely Bertalan, Madarász Viktor és mások alkotásaiban. A későbbiek közül a Dózsát is ide kell sorolnunk. A nemzeti történelmi tudatnak helyenként a folklórral érintkező alapjához tartoztak, és ha ez a múlt a nemesi múlt volt is, ha függetlenségi eszménye a kor köznemesi álláspontja szerint a nemzeti királyhoz fűződött is, ez a köznemesi álláspont akkor az egész nép nevében szólalhatott meg, és a kor történelmi viszonyai között haladó volt. Igazán forradalmi-plebejus oldala főként Petőfi megfogalmazásából világlott elő, de a Hunyadi-téma Egressy — Erkel-féle színpadi változata olyan lendülettel sűrítette képekbe az eszmevilág forradalmi-emocionális vonásait, hogy az opera hatása megközelítette Petőfi republikánus hitvallását. Ezt legjobban a „meghalt a cselszövő”-kórus történelmi szerepe igazolja.

Egyes források szerint Erkelt a Bánk-téma is foglalkoztatta már a szabadságharc előtt.⁵ A Bánk bán mindenesetre méltó párjává, zenei megoldásaiban még érettebb testvérévé vált a Hunyadinak. Egressy módszerei ebben a librettóban is híven megmaradtak a francia — olasz műhely drámai technikájának útján, Erkel pedig zenéjével, izzó fináléival (I. és II. felvonás), még azokat a nyomokat is eltüntette, amelyek Egressy librettójában a kor szentimentális-polgári manírjairól árulkodtak. A későbbi bírálók hiányolják az operából (természetesen az eredetiről szólunk, nem a ma játszott átdolgozásról) Petur szerepének kellő jelentőségét, úgy vélik, hogy Bánk alakja túlságosan az egyéni házassági tragédia szenvedőjévé válik.⁶ Gondolják meg azonban, hogy operáról beszélünk, nem prózai szindarabról, még hozzá az áriák jellemző erejére épülő operáról, s akkor be kell látniuk, hogy Vörösmarty keserű bordala Petur szájából és a „Hazám, hazám” ária Bánk részéről hosszú prózai jeleneteket pótol. Hogy milyen erővel, azt az említett zenei monológok példátlan népszerűsége bizonyítja.

Éppen a Bánk bán bemutatójának lelkes sikere után következett az első törés Erkel pályáján. Az a politikai enyhülés, amelyet Mosonyi is megemlít

⁵ Uo. 215. l.

⁶ Ebben a szellemben működtek az opera 1938-as átdolgozói is. Vö. még: VÁMOSI NAGY ISTVÁN — VÁRNAI PÉTER: Bánk bán az operaszínpadon. Budapest 1960, Zeneműkiadó. — 55—67. l.; továbbá LOSONCZI ÁGNES: A két Bánk bán. Zenetudományi Tanulmányok IX. Budapest 1961, Akadémiai kiadó. — 45-80. l.

részletes Bánk bán-kritikájában,⁷ amely az opera bemutatását meghozta, egyúttal a magyar társadalom életében is megteremtette a feltételeket az elnyomatás éveiben még eleven eszmei egység felbomlásához. A politikai szituációban a kiegyezés volt a legközelebbi állomás. Részben maga is eredménye, részben elősegítője annak a folyamatnak, amely a köznemesi szemléletnek a szabadságharc idején is meglevő, de akkor haladó oldalával előre néző ellentmondásából mármint mindinkább a másik, a visszahúzó, maradi oldalt bontakoztatta ki.

Érezhette Erkel a fordulat szelét közvetlenül is, a műveit fogadó közvélemény nyílt politikai rosszallásából. Podmaniczky intendáns hírhedt naplójegyzete Erkel témaválasztásáról,⁸ a műveiben előforduló botránkozató királygyilkosságokról és más felségsértő, forradalmi cselekményekről csak summázása a sajtó hangjában is kísértő elégedetlenségnek. A Dózsa 1867-es tavaszi bemutatóján egyesek nem is titkolták, hogy nem tartották szerencsésnek a parasztháború témájának operai feldolgozását akkor, amikor az egész nemzet békességre vágyott.⁹ Nem lehetett sokkal több szerencséje a Brankovics Györgynek sem, ha röviddel a boszniai okkupáció előtt, a megerősödő nacionalizmus feszültségében a dunavölgyi népek összefogásának történelmi szükségét vitte színpadra.

De megnyilvánult a reformkori közhangulat és reformkori színpadegységének felbomlása a szakmai, dramaturgiai és zenei vélemények szintjén is. A pesti közönség egy része az európaiság hangoztatásával kérte számon Erkeltől Wagner zenedrámái eredményeit. A közönség egy másik, széles rétege pedig nemzetieskedő provincializmussal zárkózott be a népies műdal egyre híguló esztétikai gyönyörűségeibe. A hanyatlás jeleit már a Dózsa idején felpanaszolja az egyik kiritikus,¹⁰ pedig még nem is sejti, hogy az út egyik ága a kávéházi nótázáshoz, másik ága pedig az elsekélyesedő népszínmű utódához, — a huszadik század elejének magyaros hangú operettjéhez vezet.

Erkel igényeiből nem engedett. Szöveggönyvei, legalábbis témájuk szerint, rendre sorolták fel a szabadságharc legradikálisabb programpontjait, a parasztkérdést, a dunavölgyi konföderációt, a Névtelen hősökben pedig magának a szabadságharcnak állított örök emléket. Ezek a szöveggönyvek mind nehezebb feladat elé állították a zeneszerzőt. Mind több erőszakot kellett tennie a librettista szavain, hogy tudva, nem tudva, félreértve és félremagya-

⁷ MOSONYI MIHÁLY: Erkel Ferenc „Bánk bán”-ja. Zenészeti Lapok 1861 márc. 21. és 27. — Legutóbbi közlése: Zenetudományi Tanulmányok II. kötet. Budapest 1954, Akadémiai Kiadó. — 9. l.

⁸ B. Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek 1824-87. IV. 1888. — 187. l.; idézi SZABOLCSI BENCE: A XIX. század magyar romantikus zenéje. Budapest 1951, Zeneműkiadó. — 102. l.

⁹ Lásd: BARNA ISTVÁN, uo.; vö. még: FABÓ BERTALAN: Erkel fejlődése IV., Erkel újabb irányai. Erkel Ferencz Emlékkönyv. — 50. l.; továbbá NÉGYESSY LÁSZLÓ: Erkel Ferenc opera-szövegei mint drámai művek. uo. 233. l.

¹⁰ Idézi BARNA ISTVÁN, i. m. — 237—238. l.

rázva a betű szerinti szöveget, megtalálja bennük az ürügyet eszmei világának csökönyös továbbfejtésére.

Az a kétértelműség, amely Erkelnek lehetővé tette, hogy Jókai romantikus szerelmi drámává lágyult színművéből, Szigligeti kiegyezésessé enyhített szövegkönyvéből a meg nem alkuvó Dózsa zenei képét kiformálja az opera fináléjában, — az a félreértelmezés, amelynek felhasználásával a Brankovics György kurta szövegkönyvi utalása nyomán széles népzenei ihletésű kóló-finálét komponált, — Tóth Ede falusi idilljéből is szinte eötvösjózsefi vonásokat bányásztatott ki vele és vígoperai igényű emléket állíttatott a szabadságharc hőseinek. Pedig a korszak polgári dalosa bizonyára előbb érzékenyült el a darab népszínműves, idilli értelmén, mint nagy idők tanújainak múltat visszaálmodó, Arany Jánost idéző pátoszában. Ez a kétértelműség Erkel dramaturgiai fejlődésében és annak egykorú értékelésén is megmutatkozott. Ma már nyugodtan mondhatjuk, hogy az énekbeszéddé realizálódó recitativok, az egyre nagyobb méretű és összefogottabb finálék, a zenekargazdagodása sokkal inkább Erkel öntörvényű alkotói fejlődésének logikus következményei, mint Wagner fokozódó hatásáé, amelyet pedig zenész-kortársai szívesen ismergettek fel kései művein a maguk igazolására.¹¹ Erkel útja ebben a tekintetben inkább a Verdiéhez hasonlít.

Az István királlyal a jótékony malentendu illúziójának szét kellett foszlania, a kétértelműség annyira kiéleződött, hogy Erkel zenéje nem hidalhatta át, a hivatalos vélemény pedig többé nem ment bele a kettős játékba.

Ezt a különös torzót Ábrányi¹² wagnerista lelkesedéssel ünnepli Erkel életműve csúcának, de a köztudat általában mint sikertelen, Erkel korábbi műveihez nem méltó kísérletet tartja számon. Már előbb is úgy sejtettem, hogy Erkel műveinek további, a szerző halála utáni színpadi sorsához, megítéléséhez ebben a műben kell keresnem a kulcsot, az utóbbi időben pedig Somfai László meglepő megállapításai még csak fokozták érdeklődésemet. Somfai összeveti a ceruzás írással fennmaradt, kétségtelenül Erkel Ferenc kezétől származó vázlatokat az Operaházban őrzött partitúra kézírásával, valamint korábbi műveknek feltehetően az Erkel-fiúktól eredő végleges kidolgozásával, és megállapítja, hogy a mű 1885 márciusában bemutatott, a vázlatoktól lényegesen eltérő alakjának létrejöttében Erkel Gyulának alapos része van.¹³

Hogy az operai kész partitúra jelenlegi alakja mennyire viseli magán Erkel Gyula önkényes alakító munkájának bélyegeit, mennyire készült az

¹¹ A Barna István (i. m.) által bőségesen idézett egykorú sajtóhangok a Dózsa György óta unos-untalan visszatérnek Erkel zenéjének hol hiányolt, hol meg felfedezett wagneri vonásaira.

¹² ID. ÁBRÁNYI KORNÉL, i. m. — 172. skk. 1.

¹³ SOMFAI LÁSZLÓ: Az Erkel kéziratok problémái. Zenetudományi Tanulmányok IX. kötet; Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó 81—157 l. — Rövidítve. Erkel „zeneszerzői műhely”? Muzsika, III. évf. 11. sz.; Budapest 1960. november. — 19—21. l.

őreg Erkel beleegyezésével, esetleg későbbi megfontolásból végrehajtott módosításával, azt jelenlegi tudásunkkal nehéz volna eldönteni. Hogy azonban az eltérések igen sokat mondanak az erkeli félreértés módszeréről és a módszer lehetetlenüléséről, ezzel együtt az Erkel-művek egész későbbi sorsáról, azt szeretném a következőkben röviden érzékeltetni.

Az opera szöveggönyve — Váradi Antal műve, Dobsa Lajos színműve alapján — három változatban áll előttünk. Az első Erkel említett ceruzás vázlatában, amely a szöveges énekszólamokat tartalmazza, és néhány harmóniai, itt-ott hangszerelési utalást. Ezt az Országos Széchényi Könyvtár zeneműtára őrzi.¹⁴ Feltűnő, hogy a vázlat a II. felvonással kezdődik. Első felvonásából ebben a pillanatban egy sornyi eredeti kéziratot sem ismerünk. — A másik változat az Állami Operaházban őrzött partitúrában áll, amely a bemutató előadás alakját rögzíti. Szövege a II. felvonástól kezdve nem tér el lényegesen a vázlat szövegétől. A harmadik változat csak mint nyomtatott szöveggönyv áll rendelkezésünkre, és az 1896-os, millenniumi előadás állapotában mutatja a művet.¹⁵ Ebben a változatban az eredeti I. felvonás elmarad, a darab eredeti II. felvonása válik I.-vé. Az 1896-os II., tehát az eredeti III. felvonás vége egészen más, mint 1885-ben volt, és az egész darab vége is módosul a millennárius célnak megfelelően. Az elhagyott első felvonást a partitúrában egy a II.-ba betoldott új szakasz pótolja. De hogy a szöveggönyv 1896-ra újonnan írt részleteinek milyen volt a zenéje, az még szintén nem derült ki.

A szöveggönyv István királyt mint keresztyén államalapítót mutatja be, aki a pogányságot nem fegyverrel, hanem a hit és megbocsátás erejével győzi le. Vazul megvakítása szerint a Péter-fellázította haramiák gaztette, s a három herceg: Endre, Béla és Levente is azért menekül ki az országból, mert István nem tud nekik kellő biztonságot nyújtani a kóbor lázadókkal szemben.

A szöveggönyv két nagyon szembetűnő rokonság mellékértelmét is elárulja. Először is Wagner Lohengrinjének hatását. E szerint a pogány lázadókkal küzdő István nagyon hasonlít a portyázó magyarok ellen mozgósító Madarász Henrikhez, Imre herceg pedig Lohengrinhez. Imre az első felvonásban elmeséli fogadalmának történetét, egészen a Grál-elbeszélés módjára, menyasszonya, Crescimira pedig Elza álmához hasonló áriában énekl el, hogy hogyan álmolta meg már előre Imrével való találkozását. A Jóva — Zolna — Sebős — Péter-csoport helyenként Ortrud és Telramund szerepkörében ágál. Bevonulási indulók, más nagy tömegjelenetek szintén világosan mutatják, hogy a librettista előtt a Wagner-operák példája lebegett.

Van azonban a szöveggönyvnek egy másik, sokkal veszélyesebb, közvetlenül politikai párhuzama is. Ez Istvánt Ferenc Józseffel, az apostoli királlyal

¹⁴ O. Sz. K. Ms. Mus. 6.

¹⁵ István király. Opera 4 felvonásban. Szövegét Dobsa Lajos „Első István király” című tragédiája nyomán írta Váradi Antal. Zenéjét szerzette Erkel Ferenc. Budapest 1896.

azonosítja, aki győzedelmeskedett a pogány lázadókon, értsd: a szabadságharcon, és éppúgy elvesztette trónja örökösét, Rudolfot, mint István király Imre herceget. Mi sem természetesebb, hogy már az 1885-ös hivatalos értelmezés is, de még inkább az 1896-os ezt az utóbbi jelentést hallotta bele a történetbe.

Ez teszi érthetővé azt is, hogy miért kellett az 1896-os II. felvonásnak az eredeti III.-hoz képest másképpen végződnie. Az eredeti darabban ugyanis a női önérzetében megbántott Crescimira, Imre menyasszonya, Péter felbujtására megmérgezi Imrét. Emlékezzünk vissza Podmaniczky kirohanására, mennyire elítélte a színpadi királygyilkosságot. Podmaniczky szellemében került az 1896-os változatba az Imre és Crescimira átszellemült kibéküléséről, Imre hadbavonulásáról és elestéről szóló felvonásvég.

Erkel Ferenc hozzászokott, hogy a magyar nemesi múlt hősi története egyben a nemzeti haladás példáit is jelenti. Az ő operáiban a Hunyadiak, a Bánkok pozitív hősként álltak színre, egyértelműen nyerték el a zeneszerző és a közönség szimpátiáját, hiszen az egész nép leghőbb óhaját, legjobb törekvéseit testesítették meg. A színpadra alkalmazott nemzeti zenestílus legszebb darabjai hozzájuk fűződnek Erkel művészetében, éppen az ő jellemzésükre születtek meg a Beethoven korában és kezén hősivé formálódott verbunkos tánczene és a népies műdal Erkel műhelyében színpadi zenévé kovácsolódott intonációi. Éles szemmel figyelt fel Maróthy János¹⁶ az első olyan szövegkönyvi ellentmondásra, amely Erkel nehéz helyzetbe hozta kialakult intonációs rendjének zavartalan alkalmazásában. A Dózsában ugyanis az addig pozitív előjellel használt nemesi hangnak vagy negatív előjelűvé kell válnia, ha megmarad a nemesi szereplők oldalán, vagy Dózsa oldalára kell szegődnie. Erkel a dilemmából részint személyhez nem kapcsolódó, vészterhes fátum-zenék szerepeltetése segíti ki, részint a rokonszenves intonációknak Dózsa személyére való alkalmazása. Ez az út Erkel zenedramai művészetét előre vitte. A Brankovics Györgyben pedig megkönnyíti a megoldást részint a népzenei elemek újszerű alkalmazása a kólóban — újabb jele Erkel népzenei irányú érdeklődésének —, részint a Hunyadi-intonációk vezérfonala a történet Hunyadi-ágával kapcsolatban.

Az István király szövegkönyvében azonban a nemesi történelem ellentmondásából olyan világosan és félreérthetetlenül válik ki ennek a nemesi történelemnek egyoldalúan retrográd értelmezése, hogy Erkel nem találhatott rést az intonációs megoldásra.

A lázadó magyarság és az apostoli király ilyen szembeállításával, ha ez az apostoli király Ferenc Józseffel, ha a szentistváni állameszmény a reakciós aulikus felfogással azonos, a zeneszerzőt, ha ez a zeneszerző meg Erkel Ferenc

¹⁶ MARÓTHY JÁNOS: Erkel opera-dramaturgiája és az opera fejlődésének néhány kérdése. Zenatudományi Tanulmányok, II. kötet. — 97—128. l.

volt, csak egy megoldás felé terelhette. Mint a vázlatkönyv is mutatja, a korábbi operák forradalmi-drámai, mollos magyar intonációi, Hunyadi és Bánk hangjai a lázadó csoport köré jeggecesednek, a király pedig és kísérete, az I. felvonásban Imre herceg is, a Hunyadi V. László királyáéhoz, a templomi hamis eskühöz hasonló hangot üt meg.

Csak dicséretére válik az 1930-as felújítás karmesterének (mert valószínűleg Rékai Nándortól eredt az ötlet), hogy az erre az alkalomra két képre osztott II. felvonás változása alatt kitűnő intonációs érzékkel a Hunyadi Lászlóból a király nándorfehérvári, illetőleg temesvári bevonulásának indulóját játszatta. Az eredeti partitúra megfelelő helyére ugyanis úgynevezett „prímstimm” formájában ez a különlap került be. Valóban ez illett ide.

Az intonációs ellentmondás tétovaságának több érdekes jele tűnik szemünkbe Erkel vázlatkönyvéből. Imre herceg „Borulj le térdre, kérd az Istent” — kezdetű imája ugyanis a III. felvonásban egyszerre idézi a Himnusz és a „Hazám, hazám”-ária dúr részének hangját. Íme, Bánk jelleme ketté szakadt: a „Mint száműzött” forrongó hangvétele Sebős, a pogány lázadó zenéjében hangzik fel, a dúr-rész, a himnikus hazaszeretet hangja pedig egy pillanatban a lírai indokolással rokonszenvessé vált Imre hercegé lesz. A keveredés még csak fokozódik, ha számbavesszük, hogy Sebős egy szerelmi áriájában szintén Bánk dúr-hangján szólal meg, mintha a „Melinda, Melinda” kezdetű áriát idézné fel.

Az 1885-ös bemutató partitúrájának azonban még ez is sok volt ehhez a témához a régi Erkel-hangból. Somfai László feltételezi, hogy ez az első átdolgozás Erkel Gyula önkényes munkája, abból a jószándékból fakad, hogy korszerűsítse apja avult modorát. Akárhogyan is volt, az operaházi partitúra a ceruzavázlatokhoz képest kétségtelenül a Wagner-szabta színpadi ízlés nagymértékű érvényesülését mutatja. Erkel az énekszólamokat az olasz recitativo modorában, pergő kis értékekben vázolta fel. A végleges fogalmazás léptenyomon megkettőzi, megnagyítja a hangértékeket. Az Erkel-vázlatok énekbeszéde kis hangközű. A partitúra a wagneri deklamáció nagy lépéseivé írja át az eredeti fogalmazást. Ezzel az egész mű fényelgőbbé, külsőségesebbé, szertartásosabbá válik. Az átalakítások módjára itt felemlíték egy példát. Crescimirának az az áriája, amelyet az előbb Elza álmához hasonlítottam, két részből áll. Az elsőben az álom csodáját meséli, a másodikban a beteljesülés, a találkozás örömét mondja el. Erkel eredeti vázlataiban a csoda-történeten megszokott végigkomponáló módján halad át, szillabikus szövegkezeléssel. A beteljesült találkozás szerelmi örömét azonban Melinda és Szilágyi Erzsébet, vagy még inkább Gara Mária zenéiből ismertsóhaj-melizmáiba fogalmazza, ezzel bensőséges érzelmi hangsúlyt ad a szerelmi élménynek a csodással szemben. — Az átdolgozás — az előbb említett módszerekkel — tartott hangokkal kiemeli, megnagyítja a csodás elem áhítatát, átszellemültségét, és jelentéktlenebbé teszi a szerelmi líra bensőségét. — Helyenként az 1885-ös változatban

is megmaradt néhány, a régi Erkel idéző részlet, de ezek már nem egységes drámai gondolatmenet tagjai, csak szigetek az egészében idegenné módosított műben.

Talán többet mond egyszerű kuriózzumnál, ha itt megemlítem az öreg Liszt és az öreg Erkel meglepően hasonló elképzelését a maguk-süteményeinek zenei kiegyezéséről. Mint ismeretes, Liszt Ferenc is felajánlotta királydalát az új operaház megnyitására. Benne a „Hej Rákóczi, Bercsényi” kezdetű kurucdal szólalt volna meg lojális szöveggel. Erkel a szintén ekkor készült István király ceruzavázlatának végén a király történelmi víziói közül egyet a Hunyadi-induló, egy másikat meg a Rákóczi-induló zenéjére tervezett, egy harmadikban meg éppen a Rákóczi-indulót akarta összehoronálni a magyar és az osztrák himnusszal, „ha lehet”, teszi hozzá szerényen. Ebből a tervből természetesen éppúgy nem lehetett semmi, mint Liszt magyaros király-dicséretéből. Az István király 1896-os változata a vízióban az aranybulla átadását, Anjou Nagy Lajos tengerhódítását és Mária Terézia pozsonyi országgyűlési jelenetét sorakoztatta fel, ezzel nyugtatván a sírba hajló István királyt országa jövője felől.

Erkel az István király révén kikerülhetetlenül szembetalálkozott a politikai kényszer és a színpadi divat együtt ható könyörtelenségével. Műve belekényszerült az ettől kezdve 1944-ig rendszeresen átértelmezett, a haladásellenes erők példatárává hamisított nemzeti történelem taposómalmába, egyben a Wagner-diktálta színpadi manírok és éneklésmód szokványaiba. Ezután már csak egy lépés hiányzott a Hunyadi és a Bánk bán, legjobb műveinek ilyen újfajta, visszájára fordított nemzeti értelmezéséhez. Ettől kezdve a szabadságharc levegőjében fogant, haladó tartalmú művek a millennium után feleledő sovíniszta magyarkodás zászlajára kerültek. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy a század elejének legjobb író- és művésznemzedéke, a zenészek közül Bartók Béla és Kodály Zoltán nem Erkel folytatásaként, hanem Erkellel szemben kereste a magyar zene további újtát. Hiszen legtöbbet játszott műveinek hangja a kor szemében már avult volt, eszméiket a hivatalos politika kompromittálta. A nemzeti kulturális felújulással pedig akkoriban éppúgy összeforrott a haladó fiatal művészek szemében Wagner és Richard Strauss zenéje, mint néhány évtizeddel azelőtt Wagneré a párizsi irodalmi és művészeti mozgalmakkal. A Wagnertől való elfordulás sem Erkelhez, hanem részint Liszthez, részint Debussyhez vezette a zenei fejlődést, ami pedig nemzeti volt a megújulás művészi mozgalmában, az is tovább igyekezett Erkelnél, azon az úton, amelyet ő is megsejtett, de nem járhatott meg, a népzeneig.

Erkel protokolláris és ifjúsági szerzővé vált, éppúgy a hivatalos művelődési politika kiszolgáltatottjává, mint ahogyan Petőfi és Arany is tankönyvszerzők lettek, az Ady ellen fellépő irodalmárok jelszavai. Az Operaház nyilvántartásainak átvizsgálása megdöbbentő képet tár elénk a két maradandó Erkel-opera előadásairól is. Nagy részük jubiláris, ifjúsági, jótékony célú vagy díszelőadás. Gyaran szerepel a művek egyik vagy másik részlete, másokkal együtt.

A Bánk bán első felvonása a benne szereplő balett miatt kedvelt vendéglátó száma az előadásoknak, ha például Vilmos német császár, a perzsa sah vagy Mihail Nyikolájevics nagyherceg tisztel meg bennünket látogatásával. A Szent Imre ünnepekre 1930-ban egyszer megint eljátsszák az István királyt, de természetesen — mint a szereposztásból is kiderül — főként azokat a jeleneteit, ahol a pogányok nem szerepelnek. A Horthy-idők rendszerezítették azt a szokást, hogy március 15-én a Bánk bánt, október 6-án pedig a Hunyadi Lászlót játssza az operaház, díszelőadáson. Volt év, hogy akár egyikük, akár másikuk nem is nagyon került színre köznap előadásban.

A Névtelen hősök 1916-os felújítása is alapos átdolgozás eredménye.¹⁷ Sehol világosabban nem tűnik ki Erkel hivatalos állami kisajátításának módja, mint éppen ennek a felújításnak a tükrében. Nem elégszik meg az átdolgozás azzal, hogy az 1914–1918-as világháború szerencsétlen, Habsburg érdekért pusztuló magyar katonáit rövid úton azonosítja a szabadságharc honvédeivel, hanem muszkafaló átkozódásokkal is pótolja Tóth Ede sorait. Próbának csak egy ízelítőt hadd mutassak. A II. felvonás fináléjában a harcba induló honvédtisztek így buzdítják egymást Tóth Ede és Erkel szövegében: „Fel, fel, urak, itt az ellen, vadon támad hevenyében. S ha ő villám, mi meg legyünk mágnes, hogy villámot együnk.” Ezek a sorok naivságukban is, mégis Petőfi képalkotásának emlékét idézik. Az átdolgozásnak ez nem elég, „konkretizálja” a honvéd-, ség harci dühét: „Fel, fel fiúk, sorakozni, az oroszul mulatozni. Fel a táncra, menjünk hamar, muszkát eszik ma a magyar.” — Ez a példa még az enyhébbek közül való.

Megpróbáltam végigkísérni azt az utat, ahogyan Erkel eszményeit és művészetét részint a jobboldali politikai értelmezés, részint a színpadi divat különböző szinten jelentkező, de végeredményben közös gyökerű megnyilatkozásai divatjamúlttá, előadhatatlanná deklarálták, illetve a hivatalos politika szolgálatába hamisították. Most még a felolvasásom elején említett első nagy lépés, a Bánk bán 1939-es átdolgozásának kérdéséről szeretnék egy néhány szót szólni.

Ez az átdolgozás látszólag egyszerűen a színpadi korszerűsítés igényéből fakad. De hogy indítékai mégsem egyszerűen technikaiak voltak, különösen nem azok a módszerek, ahogyan az átdolgozók munkájukat végezték, hanem a politikai helyzet is meghatározóan szólt közbe, azt szeretném a következőkben kifejteni. Feltűnő, hogy az átdolgozók, elsősorban Nádasdy Kálmán, milyen tervszerűen hajtották végre az operának Katona drámájához való közelítését. Megint nem egyszerűen csak azért, mert Katona drámája jobb színpadi alkotás, mint Egressy szövegkönyve, hanem tudva vagy öntudatlanul mélyebb okokból is. Emlékezzünk vissza a 30-as évek második felének magyar értelmi-

¹⁷ Névtelen hősök. Népies dalmű 4 felvonásban. Tóth Ede szövegére írta Erkel Ferenc. A szcenikai felújítást a mű szövegi részében Kern Aurél és Martos Ferenc, zenei részében Rékai Nándor végezte. Budapest 1916, Rózsavölgyi.

ségi törekvéseire. A haladó értelmiség — mintegy a reformkori magyarság attitűdjében — a fennálló rend elleni lázadás, a forradalmiság szellemében tért vissza a múlt század nagy alkotásaihoz. Katona drámájának is valóságos reneszánszát hozta magával ez az áramlat. Emlékszünk többek között Horváth Árpád rendezői tevékenységére is, emlékszünk kitűnő Bánk bán rendezésére, Ember tragédiájára, hogy csak egy példát említsek. Hadd emlékeztessenek arra is, hogy a múlt század nemzeti zenéjének hangja nem sokkal korábban jelent meg újból Bartók és Kodály műveiben is. Nincs mit csodálkoznunk rajta, hogy ez a kiutat nehezen kereső, ellentmondások között őrlődő korszak közelebb állónak érezte magához eszmei tekintetben is Katona sokrétű, töprengő, hamleti Bánk bán alakját, mint Egressy és Erkel külszínre szimplább, de cselekvőbb, a szabadságharc légköréből sarjadt értelmezését. Amennyi különbség volt annak idején a Katona és az Erkelék felfogása között, annyi a különbség az 1940-es operai Bánk bán és Erkel egykorú alkotása között. Így ez a kegyes átdolgozás, amely színpadilag, szöveg tekintetében megerősítette az opera dramaturgiai oldalát, szerencsés történelmi abszurdumot hozott létre, abban az időben talán egyetlen lehetőségét a darab további életének. De az átalakítás fordulatot is jelentett abban, hogy a darabot elindította a haladó mondanivalója szerinti visszaértelmezés útján.

Az 1953-as újabb átdolgozás az eredeti operai Bánkhoz annyiban közelít, hogy visszaállítja a tenor főszerepet. Ebben a látszólag jelentéktelen mozzanatban jelét látom egy olyan korszaknak, amikor Erkel életművének helyes eszmei értelmezése ahhoz is hozzásegít majd, hogy a színpad megértse, elfogadja és élővé tudja tenni a művet eredeti operai alakjában, fejlettebb történelmi érzékkel. Ez lehet az első lépés a többi mű szerencsés felújításához is, bizonyoságaul annak, hogy korunk — éppen az eszmei megértés alapján — az eddigieknél méltóbb örökösévé válhat Erkel sokat hányatott hagyatékának.

A MANDZSU NYELV RÉGI MONGOL ELEMEL

Ismeretes, hogy az altaji hipotézis legfőbb nehézsége az a mondhatni folyamatos érintkezés, amely egyrészt a mongol és a mandzsu-tungúz, másrészt a török és a mongol nyelvek közt fennállott. A hosszú érintkezés következményeképpen a kérdéses nyelvekben jelentős kölcsönös hatás figyelhető meg a nyelvtan és a szókészlet területén. Különösen szembetűnő a török nyelv hatása a mongolra és a mongolé a mandzsu-tungúzra. Minél régibb időre nyúlunk vissza e hatások emlékei, annál nagyobb a veszélye annak, hogy a kölcsönzésből származó nyelvtani és szókészleti elemeket az ősi, genetikusan eredeti elemekkel tévesszük össze.

Az altaji nyelvrokonság tisztázásának szempontjából tehát alapvető fontossága van a kétféle eredeti nyelvi egyezések szétválasztásának.

E megfontolások alapján legyen szabad néhány megjegyzést tennem a mandzsu szókészlet régi mongol elemeinek néhány problémájáról.

Mielőtt mondanivalómra rátérnék, talán nem lesz felesleges két terminust közelebbről meghatározni. A „mandzsu” szót itt kissé tágabb értelemben használom, ugyanis beleértem a dzsürcsit is, minthogy ez a nyelv olyan nyelvi sajátosságokat tartalmaz, amelyek világosan elválasztják a déli ág többi nyelveitől, ugyanakkor egészen közel hozzák a mandzsuhoz; végső soron a mandzsut a dzsürcsi egyik nyelvjárásának kell tekintenünk. Régi mongol elemeknek azokat nevezem ezúttal, amelyek a legrégibb időktől a klasszikus mongol kialakulásáig, tehát a XVII. század végéig, a XVIII. század elejéig kerültek a mandzsuba, ill. a dzsürcsibe.

A kérdés mármint az, vajon elválaszthatók-e a mandzsu nyelv régi mongol elemei azoktól az elemektől, amelyek összefüggése a mongol megfelelővel nem kölcsönzésből, hanem ősi, altaji rokonságból magyarázandó, illetőleg elkülöníthetők-e azoktól a mongol elemektől, amelyek a XVII. század után jutottak a mandzsuba? Úgy látszik, nagy általánosságban, illetőleg bizonyos megszorításokkal, igennel válaszolhatunk e kérdésekre.

A legrégibb mongol jövevényszavak meghatározása kétségkívül nehéz feladat, hiszen mai ismereteink szerint ezek hangtani tekintetben sem különböznek azoktól az altaji szókészleti elemektől, amelyek megőrződtek a mandzsuban is, a mongolban is.

Az itt felmerülő problémák eldöntésében szinte kizárólag a szó-geográfia vallomására kell hagyatkoznunk; pontosabban azt kell mérlegelnünk, mennyire van elterjedve a kérdéses szó a mandzsu-tungúz nyelvekben. Számos esetben megfigyelhető, hogy a szó csak a mandzsuban (és a dzsürcsiben) ismeretes, a többi mandzsu-tungúz nyelvben nem; ilyenkor nagy a valószínűsége annak, hogy jövevényszóval van dolgunk. Persze nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ily módon tett következtetéseink nem kivétel nélküli érvényűek.

Ami a régi mongol elemek legfiatalabb rétegét illeti, az altaji összehasonlító nyelvészet szempontjából teljesen közömbös, hogy bizonyos mongol elemek a XVII. században jutottak a mandzsuba, vagy pedig a XVIII. században, esetleg annál később. Nem is ez vezetett bennünket a kronológiai elhatárolásban, hanem a mongol nyelv történetének kutatása, amely nem utolsósorban ösztönzött arra, hogy a kérdést jelen formájában felvessük.

A mongol nyelv története szempontjából a XVII. századdal kezdődik az új-mongol korszak, a XVIII. századdal annak bőséges anyaggal dokumentált szakasza indul meg. Ez utóbbinak a kutatása — történeti szempontból — kevésbé tűnik sürgetőnek, mint a megelőző koroké. A XV—XVI. század még a közép-mongol nyelv korszaka, aránylag kevés emlékkel, telve problémákkal. E kor nyelvének a vizsgálata kell hogy feleletet adjon olyan nem jelentéktelen kérdésekre, mint: hogyan, milyen közbülső fokon keresztül jutott a XIII—XIV. századi mongol nyelv a klasszikus nyelv kialakításához? Mint alakultak ki ebben az átmeneti korban a mai mongol nyelvek és nyelvjárások? Ilyen körülmények között tehát nem lehet közömbös annak a firtatása sem, mint közelíthetjük meg a mongol nyelv eme érdekes korszakát, például a mandzsu nyelv mongol jövevényszavain keresztül?

Érdekes az is, hogy az új-mongol korszak első évszázadáról, a XVII.-ről erről az oldalról is érdemleges anyagot gyűjtsünk. Ezt a gondolatmenetet követve nem kevésbé érdekes azt kutatni, mint tükröződik a XIII—XIV. század mongol nyelve a jövevényszavakban. Megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk azoknak az értesítéseknek, amelyeket a mandzsu, pontosabban a dzsürcsi nyelv nyújt a XIII. századot megelőző idők mongol nyelvére, annak nyelvjárásaira vonatkozólag: a mongol nyelv történetének e korszakáról ez idő szerint ezek az egyetlen vallomások.

A felmerülő kérdéseket két oldalról próbáljuk megközelíteni, a szókészlet és a történeti fonetika oldaláról; mind a két esetben azzal a céllal, hogy segítségével reálisan kitapintható kronológiai következtetésekre jussunk. A rendelkezésre álló anyagot szem előtt tartva, külön-külön vizsgáljuk meg a kérdés szókészleti és fonetikai oldalát.

I. A szókészleti elemek kronológiai vallomása egy irányban teljesen kifogástalan: csak korábban kerülhetett a kérdéses mongol szó a mandzsuba, mint amely időből maga a mandzsu nyelvi emlék származik. Ennek a kronológiai megszorításnak különös értéket kell tulajdonítanunk a mandzsu írásbeliség

kialakulása körüli időben. Ma még nemigen tudjuk lemérni, hogy ebben az élő és írott nyelvi hatásban mekkora szerepet játszottak bizonyos keleti mongol nyelvjárások, mint pl. nem utolsósorban a gorlosz.

Elvileg, szép számmal állnak rendelkezésünkre források a mandzsu dinasztia megalakulása körüli időkből, amelyek ebből a szempontból különösen érdekes anyagot tartalmaznak. Elég, ha az 1632 előtti, „pont és karika nélkül írással” (*tongki fuqa aqó xergen*-nel) írt okmányokra, mindenekelőtt a *lao-tang*-okra gondolunk,¹ vagy azokra a mandzsu művekre, amelyek 1700 előtt készültek. Ezek között találunk, többek között három szótárat (közülük egyiket két kiadásban), nem kevesebb mint 24 pontosan datálható szöveget, a legtöbbször kínaiból való fordítást.²

Úgy látszik, a XVII. század első felében különösen erőteljes mongol hatással kell számolnunk, amely leginkább a kancelláriai gyakorlat területén mutatkozott meg.³ Nagyon valószínű, hogy ebben a korszakban is szép számmal kerültek mongol elemek a mandzsu szókészletbe. A XVII. századi mandzsu művek és dokumentumok egykorú mongol elemeit azonban nem lehet gépiesen elválasztanunk a korábbiaktól, pusztán e művek kronológiája alapján.

1. Ezzel szemben a szókészlet oldaláról a dzsürcsi nyelv emlékei már most hasznos tanúságot szolgáltatnak a kérdés vizsgálatához.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy a mandzsu nyelv mongol elemeinek tekintélyes része megtalálható a Ming-kori dzsürcsiben. Egyes esetekben a mongol elemek pontosan ugyanolyan alakban jelentkeznek a dzsürcsiben, mint a mandzsuban:

dzs. [= dzsürcsi] *irge-n*, ebben: *irge-be* 'népet (acc.)' (Gr. n° 843); ma. [= mandzsu] *irgen* ~ mong. [= irodalmi mongol] *irgen*, MTT [= Mongolok Titkos Története], Hy [= Hua-yi yi-yü] *irgen*, MTT *irge*; Ks [= Korye sä]

¹ L. LIGETI, A propos de l'écriture mandchoue: Acta Orient. Hung. II (1952), 235—301 és Deux tablettes de T'ai-tsong des Ts'ing: Acta Orient. Hung. VIII (1958), 213, 1. és 2. jegyz. Vö. még SHUNJU IMANISHI, Study on the sound [ʒ] in Manchu: Monumenta Orientalia I (Tenri 1959), 17—52 (japánul) és IX—X angol kivonat); On some of the specific Manchu letters and their romanisation, i. m. 53—66 és X—XI; The catalogue of Man-wen Lao-tang, i. m. 67—88 és XI—XII; Date of the copying of Man-wen Lao-tang, i. m. 89—93 és XII; The part of the 3rd year of Ch'ung-té of Man wen Lao-tang, i. m., 94—100 és XIII; Correction of the Photographic Album: part of Ta [= T'ai]-tsung regime of Man-wen Lao-tang, i. m. 101—3 és XIII; Translation and explanatory notes to the Ch'ien-lung annotations of Man-wen Lao-tang, i. m. 104—219 és XIV. Vö. még Tongki fuqa aqu xergen-i bidxe (sic), sokszorosított fényképmásolatban, Prof. DR. RINCSEN mongol nyelvű előszavával. Megjelent mint a Corpus Scriptorum Mongolorum c. sorozat V. köt. 1. füzet (Ulaanbaatar 1959) 2+118+70+81+76.

² WALTER FUCHS, Beiträge zur mandjurischen Bibliographie und Literatur (Tókyó 1936), 124—30.

³ Idevágó jegyzeteimet l.: Acta Orient. Hung. VIII, 201—39, különösen 207—11 és 228—34. Vö. még N. P. ŠASTINA, Письма Лубсан-Тайджи в Москву (Из истории русско-монгольских отношений в XVII в.): Филология и история монгольских народов (Памяти академика Бориса Яковлевича Владимирцова. Москва 1958), 275—88. A két okmány, melynek szövegét, fordítással és magyarázatokkal kísérve közli N. P. ŠASTINA, felettébb érdekes, ugyanis szép számmal tartalmaz az egykorú kancelláriai gyakorlatra oly jellemző beszélt nyelvi sajátosságokat.

irgen (Journ. As. 1930 II, 528); 'Ph [= 'phags-pa írásos emlékekben] *'irgen*; MA [= Muqaddimat al-adab] *hirgen, irgen*; kalm. [= kalmük] *irgñ*; ord. [= ordosz] *irgen*; hor. [= horsesin], dzsaszs. [= dzsaszsztu], gor. [= gorlosz] *irgen, irgēñ, gor. jirgen, jirgēñ*; hal. [= halha] *irgēñ*;

dzs. *arki* 'pálinka' (Nüü-č'i kuan yi-yü = Ny 44a) ma. *arki* (nanaj, ol. [= olcsa], orok, or. [= orocs] *araki*, ud. [= udihe] 'au; mgr. [= manegir] *araki*; ngd. [= negidal] *ajaçi*; szol. [= szolon] *araçi, arçi*; tung. [= tungúz] keleti nyj. *araki*) ~ mong. *araki, ariki*; dah. [= dahúr] *atgi, ariy, arigi*; kalm. *ärkä*; ord. *ari^kçi*; hal. *archi(n)*; bur. [= burját] *ariki* (jellegzetes vándorszó). Más esetekben a mongol szó hangalakja kisebb eltérést mutat a mandzsuval szemben:

dzs. *nemürge* 'nemez-köpönyeg' (Ny. 42b); ma. *nemergen, nemerxen* 'esőköpeny, esőköpeny sásból' (*nemereku* neologizmus, melyet a *nemerxen* és az *etuku* szavakból alkottak; HAUER, 693) ~ mong. *nemürge* 'köpönyeg' < *nemür-*, *nömür-*⁴ felvenni (ruhát), magára venni, felöltözni'; MTT *nemürge* 'ing nemezből', Yy [= Yi yü] *nemerke* 'rövid köpönyeg nemezből'; mgr. [= monguor] *niämzierge* 'felöltő, esőköpeny, takaró'; kalm. *Ö nemrgä* 'burok, burkolat; tető, fedél'; ord. *nömörgö* 'köpeny vagy más ruhadarab, melyet vállra vetve viselnek, védekezésül az eső ellen'; hal. *nömrog* 'körgallér; takaró, pokróc'; bur. *nēmērgē*. A mandzsu és a dzsürcsi szó fonetikai és szemantikai eltérését — egymástól függetlenül — mongol előzményre kell visszavinnünk;

dzs. *medige* 'hír, újság' (Gr. n° 483); ma. *meŋige* (a nanaj *mede* < **medē* jövevénytől egy másik mongol nyelvjárástól) ~ mong. *medege* 'hír, figyelmeztetés, értesítés; jelentés' < *mede-* 'tudni, ismerni'; MTT *mede'e*; kalm. *medē* 'tudás, ismeret, érzékelés, tudat'; ord. *medē* 'érzékelés, mely az érzékszervek használatából származik, ismeret; az érzékelés képessége, fogékonyság; figyelmeztetés, értesítés, hír'; hal. *médēē*; bur. *médēē(n)*. A ma. szó pontosan megfelel a dzsürcsi szónak, a *di* > *ji* fejlődés a mandzsuból magyarázandó, ahol ez szabályos. A ma. *medege, medexe*, 'ua.' ugyanannak a mongol szónak újabb időkből való átvétele.

Félreérthetetlenül más-más mongol forrásból származnak a következő dzsürcsi és mandzsu szavak: dzs. *xudira* 'farmatring' (Gr. n° 228); ma. *qodaryan qodarxan* ~ mong. *qudurya*; MTT *qudurqa*; kalm. *xudryv*; ord. *xuɣyrga*; DB [= Dörböt-bejsze] *xudurya*; hal. *chudraga*; bur. *chudarga*;

dzs. *χaliu* 'tengeri vidra' (Gr. n° 179); ma. *χailun* 'vidra' ~ mong. *qaliyu(n)* 'egy vidra-fajta; hód'; Hy, Tk [= Ta-tan kuan yi-yü] *qali'un*;

⁴ A *nemür-* ige *nemü-*, *neme-* töből származik. Ez utóbbi alakra vezetendő vissza: Hy *nembe-* 'befed, beborít', MTT *nembe'e* 'fedő, takaró, tető', *nembüle* 'kunyhó' (vö. mong. *embül-ün ger* 'szalmából készített kunyhó'); dah. *nembüs* 'ruha', *nembēlgē* 'tető', *nembuzú, nūmbü-* 'befedni, beborítani'; mgr. *niämbe-* 'betakarni magát, ruhadarabot hordani a vállán kabátként'.

MA *qali'un* ; kalm. *χālūn* ; ord. *χaliū* ; hal. *chaliu(n)* ; bur. *chaljun* ; *kaļu* NU, *χalun*, *χalun* Kh, T *χalū* S (C). Ugyanez a szó ismét más mongol forrásból megtalálható még a következő alakban: mong. *qaliyun (morin)* 'ló, melynek sörénye és farka fekete, teste világos szürkés' ; MTT *qali'un* 'pej ló fekete sörénnyel és fekete farokkal' ; kalm. *χālūn* ; ord. *χaliūn* ; hal. *chaliun*.

Megjegyzendő, hogy megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a Ming-kori dzsüresi források ama mongol elemei, amelyek a mandzsuból nem mutathatók ki. Ezek közül valók: dzs. *ḡasa-*, 'rendezni, meghatározni, elrendelni', ebben: *ḡasara* (Gr. n° 782 ; nomen futuri) ~ mong. *ḡasa-* 'kijavítani, megjavítani ; kormányozni ; elrendelni, megparancsolni ; rendezni ; stb.' ; MTT, Hy *ḡasa-* ; 'Ph. *ḡasa*['ul-] ; MA, IM [= Ibn Muhanna] *ḡasa-*, MA *yasa-* (< tör.) ; mgr. *sa-* ; kalm. *zas-*, *jas-*. ord. *ḡasa-*, *jas-* ; hor. *ḡas-*, *ḡasa-* ; hal. *zasa-* ; bur. *zaha-* ;

dzs. *qūr* 'egyfajta húros hangszer' (Ny 27b) ~ mong. *quyur*, *quur* 'bala-lajka, gitár, lant, koboz' ; Čy [= Či-yüan yi-yü] *qubur* ; MA *qu'ur* ; kalm. *χūr* 'húros hangszer ; hegedű' ; ord. *χūr* 'négyhúrú hegedű' ; hor., dzsas. [= dzsasztu] *χūr*, *χūr* 'kínai hegedű (*hu-kin*)' ; hal. *chuur* ; darh. [= darhat] *χūr* ; bur. *chuur* ; *kur* NU, *χur* T, S, Kh (C) ;

dzs. *nayaču* 'az anya fivére' (Ny. 29b) ~ mong. *nayaču* 'anyai nagybátya' ; MTT, Hy, Čy, Tk *naqaču* 'az anya fivére' ; dah. *naḡts'ū* 1. az anya öccse ; 2. a feleség öccsének felesége' ; kalm. *naḡts'v* Ö, *naḡts'* 'anyai ági rokonok' ; ojr. nyj. *naḡats* ; ord. *naḡats'i* 'anyai ági rokon', *naḡats'a* 'ua.' ; tum. *nagači* 'az anya bátyja', DB *naḡč*, *naḡči* 'az anya öccse' ; hal. *nagac* ; darh. *nagacā* ; bur. *nagsa* ; *nagasa* NU, T, *nagaso* Kh, *nagoco* S (C). A ma. *nača* (< **nāča*) 'a feleség bátyja' ugyanerre a mongol szóra vezethető vissza, de más időből és más nyelvjárásból ; feltűnő és szabálytalan az intervokalikus helyzetben való -γ- eltűnése.

A Kin-kori dzsüresi emlékek mongol elemei közül a legfiatalabbak is általában a XII. századra érvényesek, a legtöbbje persze ennél jóval régiebb. E mongol elemek közül való:

dzs. *χuriyan* 'bárány' (*huo-li-han* ; Kin-ši CXXXV, 12a) ~ mong. *qurayan*, *quryan*, *quriyan* ; MTT *qurigan*, *quriqa*, Hy *qurigan*, Čy *qurqan* ; Yy *quryan* (*hu-erh-ngan*, a 2. írásjegy romlott) ; Ls [= Lu-lung sai-lío] *qurigan* (a 2. írásjegy romlott) ; MA *qurayan* ; mgr. *χorqa* ; irod. ojr. *χuraya*, *χuryun* ; kalm. *χuryūn* ; ojr. nyj. *χuryan* ; ord. *χurqa* ; gor. *χuraya(n)*, tum. [= tumut] *χūrak* ; hal. *churqa(n)* ; darh. *χurīgān* ; bur. *churigan* ; *χurigan* T, Al, B, *χurga* S (Podg.) ; *χurēga*, *χurēgan* T, *χuragan* Kh, *χuragu* S (C). Mongol jövevénysszavak: tel., szag., kojb., kaes., kmd. *qurayan* (RADL. II, 922) ; evk. Neres. *kurkan* (VASILEVIČ, 223). E szó ismeretlen a mandzsuban, nincs feljegyezve a Ming-kori dzsüresi emlékekben sem.

Nem közömbös persze az sem, hogy egy sor Ming-kori dzsüresi szó történetét az epigráfiai emlékek segítségével vissza tudjuk vinni a XII. századba.

Így, például, az 1185-ből való kis dzsürcsi írásos feliratban olyan szavakat is találunk, mint *irge* 'nép', *řasa-* 'rendelni' stb.⁵

2. A szókészlet oldaláról a mongol elemek kutatásához értékes segítséget nyújtanak a mongol nyelv XIII—XIV. századi emlékei, amelyekben szép számmal találunk olyan szavakat, amelyek egyéb mongol forrásokban vagy teljességgel ismeretlenek, vagy szemantikai tekintetben nyújtanak újat. A régi mongol szókészlet ezen elemeihez gyakran lelünk párhuzamot a mandzsuban. Példaként hadd említsük meg a Mongolok Titkos Történetéből:

mong. MTT *bitü-* 'valami (pl. part) mentén végigmenni'; mong. *bitü-* 'errer, rôder çà et là, voyager par austérité' (KOW.) ~ ma. *bitu-* 'umgeben, einfassen, säumen, am Rande hingehen' (GAB.); 'einfassen, (um)säumen, umrändern, entlanggehen, verzieren', *birai bitume* 'am Flusse entlang' (HAUER), *bitume yabu-* 'иду по берегу, вдоль берега' (ЗАХН.);

mong. MTT *bura tara* 'überallhin, verstreut, durcheinander' (HAENISCH. Wörterbuch, 22, *tara* helyett javasolt *řara* = *řara* olvasata tárgyaltan) ~ ma. *buran taran* 'Trennung, Zwist; in Unordnung' (GAB.), 'Hals über Kopf' (HAUER), 'в смятении, расстройстве после разбития (бегу), *buran taran burula-* 'в смятении обращаюсь в бегство, разбегаюсь' (ЗАХН.);

mong. MTT *bili-* 'streichen, streicheln' (KOZIN, 598) a szót a mong. *ili-* 'toucher avec la main, tâter ou froter doucement avec la main, caresser' (KOW.) igéhez csatolta. HAENISCH (Wörterbuch, 16), kételkedve ugyan, a mong. *ilbi-* 'froter doucement avec la main; caresser, flatter' (KOW.) metatetikus alakját kereste benne. Nem vitás, hogy az *ili-* és *ilbi-* valahogyan összefügg a *bili-* vel, de nem kevésbé kétségtelen az sem, hogy ez utóbbi alak hiteles, vö.: ma. *bilu-* 'freundlich sein, freundlich aufnehmen, zur Ruhe bringen, in Ruhe halten' (GAB.), '1. streicheln, hätscheln, liebkosten'; 2. liebenswürdig sein, sich annehmen, sorgen für'; 3. besänftigen, beschwichtigen' (HAUER); származékai: *bilubu-* 'streicheln lassen, hätscheln lassen', *biluqó* 'durch Liebenswürdigkeit bestechender Schwindler', *biluša-* 'immerzu zärtlich streicheln' (HAUER).

II. A történeti fonetika segítségével még közelebb lehet jutni a mongol elemek kronológiájának meghatározásához, vagy ami ezzel egyet jelent: ezen az úton megkezdhetjük a mongol kölcsönzések néhány fontosabb rétegének a körvonalait megrajzolni.

Ilyen természetű megfigyeléseinknek az az alapja, hogy a mandzsui történeti fonetika bizonyos jelenségei egyes jövevényszavakon megfigyelhetők, másokon nem, a szerint, hogy a kérdéses mongol elemek mikor kerültek a mandzsuba vagy a dzsürcsibe. Aze téren kínálkozó tanulások szemléltetésére talán elegendő lesz a következő néhány eset bemutatása.

⁵ Vö. TAMURA JITSUZŌ, Daikin Tokushōda shōhi no kenkyū: Tōyōshi kenkyū II, 413 (XI. sor) és 416 (XXI. sor).

1. A szókezdő *p*-. Eredeti mandzsu szavakban normálisan *f*- a megfelelője; a Ming-kori dzsüresiben szintén *f*-et találunk, a Kin-koriban viszont még *p*-t. A mongolra vonatkozólag a szókezdő *p*-t egyesek a pre-mongol-ra, mások a proto-mongolra teszik. Magam még lejjebb szállnék e szókezdő kronológiájával, ui. a szókezdő *p*- kimutatható a kitajból. Ez annyit jelent, hogy, például a kitajból kölcsönzött szó szókezdő *p*-je változatlanul megőrződött a Kin-kori dzsüresiben, a Ming-kortól kezdve azonban — a többi, eredeti szó szókezdő *p*-ivel egyetemben — *f*-fé fejlődött a dzsüresiben is, a mandzsuban is.

Ebbe a kategóriába sorolnám a mandzsuban teljesen elszigetelten álló *fon* 'idő' szót:

ma. *fon* 'idő'; dzs. *fu-wan-to* (Gr. n° 81), olv. *fo-on-do*, ill. *fo-n-do* (tehát *fo-n* 'idő',⁶ a *do* a dat.-loc. ragja) < **po-n*, ez valószínűleg jövevényszó a kitajból. A kitaj szót különben jól ismerjük, kínai átírásban *po* alakban van feljegyezve, jelentése szintén 'idő'; vö. K'i-tan kuo čī, XXVII. fej. 336, 341; Liao ši, CXVI. fej. 15a, 15b. E szó teljesen ismeretlen a többi mandzsu-tungúz nyelvben. MTT, Hy *hon* 'év', Čy *hon* (*huang*), Tk *hon*, Yy *hun* (*huo-wen*), Ls *hon*, Phy *hon*, ebben: šini *hon*; 'Ph *hon*; LN [= Leideni Névtelen], IM, MA *hon*; mgr. *fän*, *ṣuän*, szancs. [= szancs'uan] *huan*, srg. [= siringol] *ṣuan*, *ṣon*, *ṣuan*; dah. *ṣuan*, *ṣon*, C [= Cicikár] *ṣo*; mong. *on*; ord. *on*; kalm. *on*; hal. *on*, bur. *on*. Vö. még, P. PELLLOT: Journ. As. 1925 I, 218—219; G. D. SANŽEEV, Mančžuro-mongoljskie jazykovye paralleli, 702; N. POPPE, Introduction to Mongolian comparative studies, 96; G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 53 (a kor. *pom* 'tavasz' szó nem tartozik ide).

Ugyanebbe a kategóriába tartozik szerintem:

ma. *fulgiyan* 'vörös'; dzs. *fulagjan* (Gr. n° 624), *fuljan* (olv. *fulgjan*; Ny 47a)⁷ ~ mong. *ulayan* 'vörös', MTT, Hy, Tk *hula'an*, Čy *hulā*, Yy *fula'an*,

⁶ A Tolmács Hivatal kínai–dzsürcsi szójegyzékéből (Niü-čī kuan yi-yü (ez a szó hiányzik, helyette az *eri* szerepel, szintén 'idő' jelentésben (*šī*) (12a). Ugyanez a szó viszont a GRUBETÓL kiadott kínai–dzsürcsi szójegyzékben (n° 89) 'évszak' (*ki*)-nak van fordítva. A ma. *erin* mindkét jelentést ismeri ('Jahreszeit, Zeit'; HAUER, 253).

⁷ Más mongol nyelvjárásokból valók a következő ma.-tung. alakok: nanaj *foljen* (GRUBE); ud. *ṣulaligi*; mgr. *olarén*, *ularin*, *ṣulán*; ngd. *ṣulain* (< **ṣularin*); szol. *ularin*; evk. *ṣulama*, *ṣolama*, *ṣolbama*, *ṣularin*, *ōlarin*, *ularin*, *ṣolarin*; ev. *ṣulanja*; vö. G. M. VASILEVIČ, Эвенкийско-русский словарь, Moszkva 1958; W. KOTWICZ, Contributions aux études altaïques I—III: Rocznik Orientalistyczny VII, 226; KOTWICZ szerint az északi ági tungúz szavak csakúgy mint a déliek (mandzsu és dzsürcsi) mongolból való kölcsönzések. G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 53 és N. POPPE, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I (Porta Linguarum Orientalium IV, Wiesbaden 1960), 100 szerint az idézett mandzsu-tungúz szavak az ősi, altaji szókészlethez tartoznak. Magam nem tudnám osztani RAMSTEDT és POPPE nézetét, bár ezúttal nem hárítanám el a koreai megfelelést: *pulgin* 'vörös', de ettől függetlenül, feltűnőnek kell tartanunk, hogy a feltett alt. **pula*- 'vörös', a mandzsu és dzsürcsi kivételével, hiányzik a déli ág nyelveiből (a nanaj *foljen* kétséget kizáró módon aránylag kései mandzsu jövevényszó; az ud. *ṣulaligi* pedig valamelyik északi dialektusból származik). Nézetem szerint közvetlen összefüggést kell keresnünk a ma. *fulgiyan* és a mong. **pula*-*yan* között, ugyanúgy, mint a fent tárgyalt többi színnév esetében is.

Ls *hula'an*, *fula'an*; Py *ulān*; LN *hula'an*; IM *hulān*, MA *hula'an*, *hulān*, *ulān*; dah. *ulān* (POPPE), *χulá* (IVANOVSKIJ), *χulā* (LIGETI); mgr. *fulān*, srg. *χulan*, *fulyan*, *χulan*; mog. *ulōn* (RAMSTEDT), *ulān*, *ulā* (LIGETI); kalm. *ulān*; ord. *ylān*; hor., dzsasz., tum. *ulān*; hal. *ulaan*; darh. *ulān*; bur. *ulaan*.

A szó, melyet a Ming-kori dzsüresiből szintén *fulgian*-nak ismerünk, egy eredeti **pula-γān*-ra vezethető vissza; ugyanezen alak szabályos folytatása a XII—XIV. századi *hula'an* 'ua.' is. Bár a két szóban a szókezdő viselkedése azonos, mégis, a *fulgian*-t a *fon*-nál lényegesen régebb kölcsönzésnek kell tartanunk. E feltevés mellett szól a *fulgian* szóban megfigyelhető két kritérium.

Az egyik, az eredeti hosszú magánhangzóval szemben mutatkozó diftongus, amely igen régeinek látszik; hasonló mongol elemek:

ma. *genggiyen* 'világos, fényes, ragyogó, csillogó'; dzs. *gengjen* (Ming), olv. *ngengjen* (Kin) 'ua.' (Gr. n° 608) ~ mong. *gegegen*, *gegen*; MTT *gege'en*, *gegēn*, Hy *gege'en*, *gege'e'en*; Ls *gege'en*, *gegēn*; 'Ph *gegēn*; MA *gegēn*; mgr. *gegēn*; kalm. *gegēn*; ord. *cegēn*; gor. *gegē*; khal. *gégéē(n)*; darh. *gegēn*; bur. *gégéē(n)*,⁸

ma. *šanggiyan* 'fehér'; dzs. *šangjan* (Gr. n° 619), *šangja* (Ny 47b)⁹ ~ mong. *čayan*, MTT *čaga'an*, *čaqān*, Hy, Tk, Čy, Ls *čaqān*; 'Ph *čaga'an*, *čaqān*; LN *čaqān*, IM *čayān*, *čayan*; MA *čayān*, *čaqān*, *čiyān*, I [= Isztanbuli kiadatlan mongol szójegyzék] *čayān*; dah. *čiyān* (IVANOVSKIJ), *tš'iyā*; mgr. *tš'igān*, srg. *čikan*, sancs. *čékan*; mog. *chaghān* (LEECH), *čayōn* (RAMSTEDT), *čayān*, *čayā* (LIGETI: Acta Orient. Hung. IV, 130); kalm. *tsayān*; ord. *tš'agān*; tum. *čagān*, DB, udzs. [= üdzsümesin], B [= barin], hor. [= horcsin], *čagan*, DB *sagan*, *sayn*, *šayan*, ogn. [= ognut] *sagan*, dzsasz. *šagan*, *čšagān*; hal. *cagaan*; darh. *caqān*; bur. *sagaan*;

ma. *χamgiya* 'egyfajta üröm-fű' ~ mong. *qamqay* 'fehér színű üröm-fajta (fű)'; kalm. *χamχvę*; ord. *χamχak* hal. *čamchag*. Az *ā* magánhangzó eredeti hosszúsága nem őrződött meg a mai mongol nyelvjárásokban. Vö. mong. *qamqauul* 'ballagófű, sziksófű (salsola)'; MTT *qamqa'ulsun*, Hy, Tk *qamqa'ul*

⁸ Igen érdekes megfigyelni, hogy a ma. (dzs.) *genggiyen* szorosan csatlakozik a mong. *gegēn*-hez, ugyanakkor viszont a *ge-* fő igen régeinek látszik a mongolban (*ge-gēn*, *ge-yi-*, *ge-re-l* etc.) is, a mandzsu-tungúzban is. A szó eredeti szókezdőjét nem a mongol, hanem a, mandzsu-tungúz őrizte meg. Vö. ma. *ge-xun* '1. fényes, világos, kivehető; 2. világosság', *ge-lē-rfe-* 'csillogni', *ge-l-mē-rfe-* 'csillogni, ragyogni, villogni', *ge-re-* 'kivilágosodni', *genggiyen*; nanaj *ngmfi* 'világosabb', *nggjen* 'világos', KurUr *ngmđi-* 'fényleni'; ol. *nggjen* 'fényes', *ngje-* 'világítani'; orok *ngde*, *ngde*; ud. *ngi*; ngd. *ngjil-* 'fényleni'; szol. *nēri* 'hajnal'; evk. *ngiril-* 'fényleni', ev. *ngiril-* 'ua.'; vö. CINCUS, Sravnitel'naja fonetika, 985, 969. A szókezdő *ng-* kimutatható a XII. századi dzsüresiből is, vö. L. LIGETI, Note préliminaire sur le déchiffrement des „petits caractères" joutchen: Acta Orient. Hung. III, 224—5.

⁹ A szó általánosan ismert a déli ág többi nyelveiben és nyelvjárásaiban: nanaj *čakjean*, Kur Ur *čakja* ud. *čaligi*; šam. *čagja*; or. *čagja*, *čjaligi*. W. KOTWICZ, i.m. 227 szerint ez a szó is jövevények a mongolból. De vö. RAMSTEDT, Einführung I, 63 és POPPE, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I, 99.

(helyesírása: *ḵamqa'ul*); mgr. *ḵāṅḡu*; kalm. D *ḵamḵūl*; ord. *ḵamḵūli*; hal. *chamchuul*; bur. *chamchuul*.

A másik kritérium az, hogy a két magánhangzó közti *-γ-* nem esett ki, helyette az első magánhangzó tűnt el, ugyanúgy, mint egy sor más mongol jövevénytiszóbán:¹⁰

ma. *gurgu* 'vad, vadállat' ~ mong. *görügesü(n)* 'vadállat, négylábú'; MTT *görü'e*, *görü'esü(n)*, *görügesün* (ez utóbbi alak hapax legomenon); 'Ph *görü[ed]* (pl.); IM, MA *görösün*; mgr. *k'uoṛoṣe*; irod. ojr. *görösün*, kalm. *göre*, *görösṇ*, ojr. nyj. *görös*, *görösṇ*; ord. *cörös* 'vad, vadállat', *cörö* 'vadászat'; gor., hor., DB, *görös*, gor. *gürös*, DB, hor. *gürgēs*; hal. *góróos(ón)* 'antilop', *góróo* 'vadászat'; darh. *görösēṇ*; bur. *güróóhé(n)*;

ma. *aryan* 'fog' ~ mong. *araṡa* 'zápfog'; MTT *ara'a*; IM *arā*; mgr. *arā*; irod. ojr. *arān*, kalm. *arān*, ojr. nyj. *arān*; ord. *arā*; darh. *arā*; hal. *araa(n)*; bur. *araa(n)*;

ma. *serguwen* 'friss, hűvös' ~ mong. *serigün*, *seregün* 'friss, hűsítő'; Hy, Tk, Yy *seri'ün*, Ls *seri'ün* (a 2. írásjegye romlott); 'Ph *seri'ün*; MA *seri'ün*, *serün*; dah. *serün*; mgr. *sarin*; kalm. *serün*; D. *sirün*; hal. *serüün*; bur. *hérjuün*.

Ez a hangtani jelenség azért is érdekes, mert mai ismereteink szerint a kitaj kizárásával más szien-pi nyelvjárások felé utal.

Bizonyos számú szóban a szókezdő *p-* az általános fejlődéstől eltérő módon *ḡ-* alakban jelentkezik.

Ilyen a dzs. Kin-kori *ḡulaḡu* 'vörös' (Kin ši CXXXV, 12a) ~ ma. *fulaḡôn* 'vörös, meztelen'. (A képzőre vonatkozólag vö. ma. *ša-ḡôn* 'fehér, fehéres', *ge-xun* 'ragyogó, fényes', *nio-ḡon* 'zöldes').

E szóban, ebben az időben, normálisan szókezdő *p-*t várnánk, ugyanúgy, mint ugyanazon szójegyzék egy másik szavában:

dzs. Kin-kori *puladu* 'vörös szemű' (Kin ši CXXXV, 11a) ~ ma. *fulata* 'vörös karikákkal a szeme körül, vörös szemű'; vö. PELLISOT: Journ. A. 1925 I, 263); l. még hal. *uḷts'ē-* 'vörös szeműnek lenni', RAMSTEDT: JSFOu XXVIII-8; 57).

E szó is a *pula-* 'vörös' szóra vezethető vissza. Mindebből világosan az következik, hogy a dzs. *ḡulaḡu* nem ugyanabból a mongol nyelvjárástól származik, mint a dzs. *puladu*.

Ismét más példák azt tanúsítják, hogy mongol szavak akkor is kerültek a mandzsuba, amikor a régi szókezdő *p-* is, a helyén jelentkező *h-* (*ḡ-*) is eltűnt már a mongolban. Ilyen:

¹⁰ Figyelmet érdemel, hogy bizonyos ma élő nyelvjárásokban eltűnik a két magánhangzó közti pozícióban a *-γ-* (*-g-*), s helyette hosszú magánhangzó áll, más nyelvjárásokban pedig, ugyanezekben a szavakban, megmarad a *-γ-* (*-g-*). Vö. B. JA. VLADIMIROV, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия, 236. Vö. még N. ПОРРЕ, On the velar stops in intervocalic position in Mongolian: Ural-Altaische Jb. XXXI, 270—3 és Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I, 42—9.

ma. *odontu* 'csillagos', ebben: *odontu qailun* 'ló, csillaghoz hasonló pettyekkel' (ZAKHAROV, HAUER) ~ mong. *odun*; MTT, Hy, Tk, Yy, Ls *hodun*, Čy *hudo*, Py *odu*; tibeti átírásban *ho.dun* (T'oung Pao XXVII, 168); IM *hodun*, *idun*, MA *hodun*, pl. *hodud*, *hodut*; Kir. *hutut*; mgr. *fōdi*, sjög. [= sara-jögur] *hotun*, szanes. *hotu*, sznp. [= szuonapa] *hoton*, srg. *χotu*, *χotun*, *fotu*, *χodun*; dah. *χotó*, C *χovɔ*; ord. *υvυ*; darh. *odon*; kalm. *odn*; hal. *od(on)*; bur. *odo(n)*.

2. Az eredeti szóbelseji *-rg-* és *-rk-* a mandzsuban-*ŋ*-vé és *-č*-vé fejlődött. E fejlődés első tekintetre, ha nem is fiatalnak, de erősen regionálisnak tetszik, a mandzsun kívül ugyanis csak az olcsában figyelhető meg. A többi mandzsutungúz nyelvben a következő megfeleléseket leljük:

-rk- > nan. *-jk-*, *-k-*, *-r-*; orok *-t-*; ud. *-k-*, *-jg-*; or. *-kk-*; szol. *-rk-*, *-kk-*; ngd. *-jk-*, *-łk-*, *śk-*; evk., ev. *-rk-*;

-rg- > nan. *-jg-*, *-g-*; orok *-d-*; ud. *-g-*; or. *-gg-*; szol. *-rg-*, *-gg-*; ngd. *-jg-*, *-dg-*, *-ŋg-*; evk., ev. *-rg-*. Vö. V. I. CINCIUS, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков, 230—1, 236—7; J. BENZING, Die tungusischen Sprachen, 995—6.

Mindenestre igen érdekes, hogy eredeti mandzsú szavakban ezek a mássalhangzó-kapcsolatok másodlagosak. Ilyenek: ma. *erku* 'seprő' < **eri-ku* < *eri* 'seperni'; ma. *ergen* 'lélegzet, lehelet; élet' < **eri-gen* (vö. Ming-kori dzsürcsi *eri-ge*, Gr. n° 517); ma. *dorgi* 'belső, ami belül van' < **do-ergi*; ma. *birya* 'kis folyó, patak' < **bira-ya*. Számos példa amellet szól, hogy ezek az újabb *-rk-*, *-rg-* mássalhangzó-kapcsolatok nem régebbiek a XV—XVI. századnál. Sajnos, a jelenleg rendelkezésünkre álló anyag túlságosan szegény ahhoz, hogy annak az alapján kétséget kizáró módon meg lehessen állapítani a régi *-rk-*, *-rg-* megfelelőit a XII. századi dzsürcsiben. Annyi bizonyos, hogy a Ming-kori dzsürcsiben már számolnunk kell a mandzsúval azonos *-č-*, *-ŋ*-fejlődéssel; vö. megjegyzéseimet a dzs. *üŋen* 'nehéz' szóval kapcsolatban: Acta Orient. Hung. IX, 271.

Bárhogyan legyen is a dolog, az *-rk-*, *-rg-* > *-č-* és *-ŋ*-fejlődés megfigyelhető néhány (feltűnően kis számú) mongol jövevényyszóban:

ma. *faŋan* 'állati trágya (tehéné, szarvasmarháé, madaré)' < **paryal* ~ mong. *aryal* 'argal, állati trágya, amelyet a mongolok tüzelőül használnak, miután megszáritották és a napon megkeményedett'; IM, MA *haryal*; mgr. *χargar*, srg. *χargal*; irod. ojr. *aryasun*, kalm. *ary^osn*, ojr. nyj. *aryasan*, *aryasun*, *àrag^osun*, *aryas*; ord. *argal*; hal. *argal*; darh. *argāl*; bur. *argal*. PELLiot: Journ. As. 1925 I, 207; RAMSTEDT, Einführung I, 125;

ma. *nuŋan* 'ököl'¹¹ ~ mong. *nidurya* 'ököl', *nudura*-, *nidura*- 'ököllel

¹¹ A többi mandzsú-tungúz nyelvben e szó megfelelői ezek: ol. *nuŋa*; or. *nuga*; ngd. *nurga*; evk. nyj. *nurka* (< **nurga*); vö. SANŽEEV, Mančžuro-mongoljskie jazykovye paralleli, 675; RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 77. Itt kell megemlítenünk, hogy a szó a török nyelvekben a következő alakokban jelentkezik: türk,

ütni'; MTT, Hy *nudurqa*, Yy, Ls *nudurya*; Čy *nuduryan*; MA *nudurqa*, *nuduryala*; mgr. *nudurqa*; irod. ojr. *nudurya*, kalm. *nudryp*; ord. *nydyrgä*; hal. *nudarga(n)*; bur. *njudarga(n)*; NU *nodergo*, T. *nodorgo*, S, Kh *nodorgo* (C.);

ma. *xuřuku* 'fujtató' < *xuřu-* 'fújtatni (fujtatóval)' < **körgö*¹² ~ mong. *kögörge*, *kögerge* 'kovács-fujtató; fujtató vagy tömlő, amelynek segítségével fujtatnak, hogy meggyújtás a tüzet'; MTT *kü'ürge*, *gürge* (*gürege*, HAENISCH hibás olvasata, figyelmen kívül hagyandó) 'kovács-fujtató'; IM *körge*; irod. ojr. *körge*, *körgö*; kalm. *körda*, *körgö*; ojr. nyj. *körüg*; ord. *k'örgö*; hal. *chóóróg*; bur. *chóórgé*; T, Al *ğörgö*, B *ğörğö* (Podg.).

Ezzel szemben meglepően nagy azoknak a mongol elemeknek a száma, melyekben az *-rq-* (*-rk-*) és *-ry-* (*-rg-*) változatlanul megőrződött:

ma. *čarki* 'kasztanyetta' ~ mong. *čargil* 'egy hangszernek a neve, amely valamelyest hasonlít a kasztanyettára'; Hy, Tk *čargi*; ord. *tš'argi* 'egyfajta kasztanyetta'; hal. *cargil* 'ua.';

ma. *urkuři*, *urkulři* 'mindig ugyanaz a dolog' (az *urkuři* alak másodlagos, és belső mandzsu fejlődés eredménye) ~ mong. *ürgülři* 'mindig egymásután, egyik a másik után, kihagyás nélkül, megszakítás nélkül, szüntelenül'; MTT *ürgülři*; dah. *ürk'ülbž*; irod. ojr. *ürgülři*; kalm. *ürgldži*; ord. *ürgülñži*; hal. *ürgélž*; bur. *ürgélžé*;

ma. *irge* 'herélt kos', *irge xoni* 'birka' ~ mong. *irge* 'herélt birka'; MTT *irge* 'birka', Čy, Yy, Ls *irge*; mgr. *yerge* 'herélt kos'; kalm. *irgə*; ojr. nyj. *irig*, *irge*; ord. *irge*; dzsaszs. *irek xöni*; hal. *irég*;

ujg. *yuduruq*, Käsč. *yudruk*; alt., leb., bar., krm. *yudruq*, tel. *yudruq* (RADL. III, 565); szag., sör *nuzruq* (RADL. III, 707); kojb. *numzuruk*, karag. *huduruk*, soj. *tuduruk*, knd. *munzuruk* (CASTRÉN). Itt is felmerül a kérdés, hogyan viszonylanak a három csoport szavai egymáshoz? A ma. *nuřan*-t (az ol. *nuřa*-val együtt) nemcsak a *ř* < *rg* fejlődés jellemzi, hanem a *-d-* kiesése is. Valóban, a mandzsuban a három szótagos szavakban a második szótag rövid, hangsúlytalan magánhangzója gyakran kiesik; ilyen esetekben a második szótag *-d-*je a harmadik szótag (kettős) mássalhangzója előtt el szokott tűnni. Ilyen eset, például, ma. *γólxa* 'csizma' < **γudul-xa*. Ezt a hangtani jelenséget a többi mandzsu-tungúz nyelvekben nem ismerjük (BENZING, Die tungusischen Sprachen, 98 § 43, nem is említi e kérdést. Egyes nyugati mongol nyelvekben, pl. az ojrátban, egyes mongol nyelvjárásokban szintén eltűnik a második szótag *-d-*je, a harmadik szótag *-s-*e előtt; vö. POPPE, Introduction, 107–8 és LIGETI: Acta Orient. Hung. IV, 132). Mindenesetre feltűnő, hogy a *-d-* a jelen esetben nemcsak a mandzsuban, hanem az olcsa, orocs, sőt negidal és evenki (nyj.) megfelelőkben is eltűnt. Bárhogyan is álljon a dolog, az kétségtelen, hogy a mongol és mandzsu-tungúz alakok szorosan összetartoznak egymással, akár úgy, hogy a mongol és a mandzsu-tungúz szavak ősi egyezésből erednek, akár úgy, hogy a mongol szó igen régen jövevényként került a mandzsuba, s onnan tovább terjedt a többi mandzsu-tungúz nyelvbe (ez idő szerint magam ezt a feltevést tartom valószínűbbnek). A török alakok mindenképpen csak a mongolokkal függhetnek össze közvetlenül.

¹² A többi mandzsu-tungúz nyelvben e szó megfelelői: nanaj *kuge* és *kuge-*; ol. *küje*; orok *koddo*, *kudu*; or. *kuge*; ud. *kuge*; ngd. *kujge*, *kudge*; evk. *kurge*; ev. *kürge*; vö. SANŽEEV, Mančžuro-mongoljские языковы параллели, 996; BENZING, Die tungusischen Sprachen, 685. Jellegetes műveltség szó, amely az idézett nyelvekben (a mandzsu és a nanaj kivételével) csak névszói, képzett alakban van meg. Ez az oka, amiért az esetleg szóba jöhető török megfelelők ellenére sem tekinthető az eredeti altaji szókinés emlékének.

ma. *mergen* 'okos, ügyes, értelmes' ~ mong. *mergen* 'okos, tapasztalt, tudós, aki érti a dolgát; ügyes vadász'; MTT, Hy, Tk *mergen*; 'Ph *mergen*; mgr. *miərgün*; kalm. *mergn*; ord. *mərgən*; DB hor. *mergen*; hal. *mərgən*; bur. *mərgə(n)*;

ma. *sirge* 'selyemfonál, kötél, zsinór, fonál' ~ mong. *sirkeg* 'nyers selyem'; irod. ojr. *širkeq*; kalm. *širgəə, širkəə*; ord. *širkχek* 'a szövet fonala, a kő szemeséje, a fa rostja'; hal. *šircheg* 'rost, fonál'; bur. *šērčhég*;

ma. *terge* 'kocsi' ~ mong. *tergen*; MTT, Hy, Tk *tergen*; Čy *tergen* (a 3. íráshegy romlott); 'Ph *terged*, pl.: MA *tergen*; mgr. *t'ierge*; dah. *t'ergě, t'erěə*; kalm. *tergn*; ord. *t'erge*; DB *terge*, hor., DB *terge*, gor. *t'erge*; hal. *têrэг, têngən*; darh. *tergě*; bur. *têrgě(n)*. (A ma. *sejen*, úgy látszik, ugyanennek a mongol szónak igen régi átvétele.)

Ila hinni lehet a dzsüresi epigráfiai emlékek vallomásának (ezek alapján idéztük fentebb az *irge-n* 'nép' szót), az *-rg-*, *-rk-* aránylag igen régi a mandzsuban (a dzsüresiben), pontosabban, az *rk > č, rg > ʃ* változásnak a mandzsuban (dzsüresiben) a XII. század előtt kellett végbemennie.

3. A fonetikai kritériumok közt kell emlitenünk a szókezdő *k-* képviselétét. Eredeti mandzsu szavakban való képvisellete sajnos ez ideig nincsen kielégítő módon tisztázva. CINCIUS, Сравнительная фонетика, 215—8, véleménye szerint a ma.-tung. szókezdő *k-*-nak a mandzsuban megfelelhet *q-* (*k-*) is, *χ-* (*x-*) is. Végző soron, úgy látszik, ő arra hajlik, hogy a *q-* (*k-*) megfelelések régiebbek, mint a *χ-* (*x-*) megfelelések. (BENZING, Die tungusischen Sprachen 976, a kétféle megfelelést megállapítja, de okait nem kutatja.) Azt hiszem, a kérdés jelenlegi megoldatlanságának magyarázata részben abban keresendő, hogy a mongol jövevényszavakat nem választották el az eredeti szóanyagtól, azon túlmenően pedig, még kevésbé tettek különbséget a különböző időkből és nyelvjárásokból származó mongol jövevényszó-csoportok között.

Mindenesetre, a mandzsu nyelv mongol jövevényszavai jelen esetben háromféle megfelelést nyújtanak. Az első közülük a *q- > (k-) > ∅* fejlődés, melynek jól ismert példája ma. *orin* 'hús', mong. *qorin*.

A fejlődés útja persze *q- > χ- > ∅*. Kevés ide tartozó mongol példánk van, nyilvánvalóan azért, mert igen régi fejlődéssel van dolgunk. Ebben az időben a többi eredeti mandzsu szavakban éppúgy, mint a mongol jövevényszavakban szókezdő *q-* (*k-*)-t kell feltennünk; ha ugyanis *χ-* (*x-*) szókezdőt tartalmaztak volna, mint ma, akkor ezek a szókezdők is eltűntek volna, mint az *orin* 'hús' és az *edun* 'szél' stb. szavak szókezdője. Ebből a szempontból igazat kell tehát adnunk Cinciусnak: a *q-* (*k-*) csakugyan régi.¹³

¹³ V. I. CINCIUS, Sravnitel'naja fonetika, 215—8. J. BENZING, Die tungusischen Sprachen, 900—1, a ma. *edun* 'szél' stb. szavakban mutatkozó *x-*-t eredetinek tartja szemben S. M. SHIROKOGOROFF (Notes on the bilabialization and aspiration of the vowels in the Tungus languages: Rocznik Orientalistyczny VII, 235—63) nézetével, amely szerint „the aspiration of vowels is due to the emphatic incursion” (243. old.). Lényegében

Nézetem szerint azonban ez az állapot nem őrződött meg változatlanul. A $\chi > \phi$ fejlődés lezajlása után egy bizonyos (ma meghatározhatatlan) idő múlva megindult egy q - (k -) $> \chi$ - (x -) fejlődés. Ám ez a fejlődés nem mehetett végbe zavartalanul, mert közben — nyilván hosszú időn keresztül, számos alkalommal — belekerültek a mandzsuba újabb q - (k -), sőt χ - (x -) szókezdőt tartalmazó szavak, részben a rokon mandzsu-tungúz nyelvjárásokból, részben a mongol nyelvjárásokból.

Ami mármost a mongol szókezdő q - (k -) fejlődését illeti, ez a kérdés fő vonásaiban teljesen világos, és röviden abban foglalható össze, hogy a fejlődés fő tendenciája: $q > \chi$ - és $k > \chi$ -. Az első esetben a fejlődés a mai nyelvjárásokban lényegében befejezettnek tekinthető, kivétel csak a mongol és a nizenszki burját, valamint bizonyos dél-halha és belső-mongóliai nyelvjárások, ahol disszimiláció útján keletkezett szókezdő q ($k > q$ -) máig őrzi az emlékét (dél-halha, darigangga; ordosz, üdzsümesin, csahar stb.; más hangsúlyviszonyok miatt, más helyzetekben a monguor szintén q -t ad). A másik esetben, a $k > \chi$ - fejlődés még korántsem általános; az eredeti k - megőrződött egész sor nyelvjárásban, így az ojrát nyelvjárásokban, a kalmükben, az ordoszban stb. A fejlődésnek ezt a menetét figyelembe véve megint igazat kell adnunk Cinciusnak, aki a q - és k - szókezdőt a mandzsuban réginek véli a χ -, x -val szemben.¹⁴

Két ponton azonban megjegyzést kell fűznöm a mongol fejlődés most vázolt általános fejlődésének a képehez.

Az egyik megjegyzés a XIII—XIV. századi mongolra vonatkozik. Ebben a korban valóban q - és k - szókezdőt kell felvennünk a 'phags-pa írásos mongol emlékekben, a kínai átírási emlékek közül a Mongolok Titkos Történetében, a Hua-yi yi-yü-ben és az arab írásos emlékekben (az ujjur-mongol írásos emlékek megfelelő jegyeinek a vallomása kétértelmű). Úgy látszik tehát, hogy a pre-mongol és a proto-mongol szókezdő q - és k -ja változatlanul megőrződött egészen a XIII—XIV. századig. Meg kell mondanom, a dolgoknak ilyen értelmezésével nem tudnék egyetérteni.

A kínai átírás a XIII—XIV. századi mongolra vonatkozóan szókezdő χ -t és k -t ajánl, ha az átírásokat gépiesen értelmezzük. A kínai átírás azonban a χ -t illetőleg kétértelmű, jelenthet χ -t is, q -t is (veláris q - átírására kétértelműségtől mentes más eszköze nincs). Ezt a megoldást a Mongolok Titkos Történetére és a Hua-yi yi-yü-re nem tudnám ugyan elfogadni (az okok taglálása most messzire vezetne), de a Yüan-kori átírásokban (Yüan-ši, Či-yüan yi-yü stb.), sőt a Ming-kori kínai átírási mongol szójegyzékek egy részében is

SHIROKOGOROFF nézetét képviseli, ha fenntartással is, G. J. RAMSTEDT, Einführung I, 72—3. Más megfontolások alapján, de tagadja a szóképző h - ($> \chi$ -) meglétét a mandzsu-tungúz alapnyelvben N. POPPE Vergleichende Grammatik I, 33.

¹⁴ B. JA. VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika, 413—5; G. D. SANŽEEV, Sravnitel'naja grammatika I, 89—90; N. POPPE, Introduction, 129—46; G. J. RAMSTEDT, Einführung I, 42.

elképzelhetőnek tartom a χ -, k - szókezdőket. Ugyanezt kell mondanom a XIII. század előtti időkből ránk maradt mongol (elsősorban kitaj) szavak szókezdő χ -járól.¹⁵

Ha emellett a feltevés mellett döntöttünk, abban nem kis része volt — többek közt — annak is, hogy a mandzsu nyelv mongol jövevényszavai közül egy sor szóban a szókezdő χ - (sőt x - is) meglehetősen réginek látszik. E szavak ugyanis egyéb régi időre utaló hangtani sajátosságokat is tartalmaznak:

ma. *xadala* 'kantár, gyeplő' < **χadal* (vö. szol. *χadal*, or.-szol. *kadála*, *xadála*, jövevény a mandzsuból; evk. nyj. [Zeja] *kadal*, evk. nyj. [Barg, Nerë] *kadamar*) ~ mong. *qajayar*, *qajıyar*; MTT, Hy, Ls *qada'ar*, Tk *qata'ar* (olv. *qada'ar*), Čy, Yy *qadār*, Py *qajār*; LN, MA, I *qadār*; dah. *xadála* (Iv.), *xadālā* (mandzsu jövevényszó; POPPE); mgr. *gavar*, sjög. *kadyr*; mog. *qadār* (RAMSTEDT), *qadar* (LIGETI); irod. ojr. *χazār*; ord. *χapzār*; dzsasz. *χajār*; hal. *χazaar*; bur. *χazaar*; NU *kazar*, T, Kh, *χazar*, S *χazar* (C.);

ma. *χōsi*- 'borítani, befedni' ~ mong. *quči*- 'borítani'; MTT Hy *quči*-; MA *quči*-; mgr. *χobzi*-; mog. *quči*-; kalm. *χutši*-; ord. *quči*-; hal. *chuči*-; bur. *chuša*-; a török alakokra vö. ujj., csag., kūr., kar. T *quč*- 'ua.' (Radl. II, 1007); stb.;

ma. *χólχa* 'tolvaj, rabló' < **χulaχai* (vö. dzs. *χulaχai*, Gr. n° 336; nanaj *χolχá*, *holhai*; or. *χurχa*; mgr. *kolaká*; a nanaj és a manegir alakok a mandzsuból való) ~ mong. *qulayai*; MTT, Hy *qulaqai*, MA *qulayai*; 'Ph *qulaqai* helyesírása *qulaqayi*); mgr. *χorquē*; dah. *χualaya*; mog. *qulayei*; kalm. *χulχā*, *χulχā*; ord. *χulaqā*; hal. *chulgaj* 'lopás; tolvaj'; bur. *chulgaj* 'lopás'. E névszó mongol eredetű, s ott származék a *quluy*-, *qulay*- 'lopni, rabolni' igéből;

ma. *χalχōn* 'meleg' < **χalayun* ~ mong. *qalayun* 'hőség, fullasztó hőség; égető, meleg, forró'; MTT, Hy, Ls *qala'un*, Yy *qalanu*; 'Ph *qala'un*;

¹⁵ Ebben az értelemben persze legfőbb bizonyítékunk, hogy a ma. *orin* 'hús' forrása csakis egy mongol *χorin* lehetett. Ez a mongol szókezdő χ - igen régi időre utal: a legrégebbi mongol jövevényszavak korára. E régi kor mongol nyelvi viszonyairól ez idő szerint egyébként sajnos igen rosszul vagyunk tájékozva. Bizonyos XIII. századi tulajdonnevekkel kapcsolatban PELLIOU igen érdekes problémát vet fel: „les choses se passent comme si *Onggirat* avait été la forme khitan du nom, et *Qonggirat* la forme jürčün”. Amit a dzsürcsi nyelvről tudunk, az PELLIOU hipotézisének az ellenkezője mellett szól: a dzsürcsi magánhangzós szókezdőt mutat már a XII. században az eredeti mandzsu-tungúz szavak és a mongol jövevényszavak szókezdő χ -ja helyén. PELLIOU (i. m. 94) még úgy gondolta, hogy a mong. *qorin* magánhangzós szókezdővel került a mandzsuba és a mandzsu-tungúz nyelvek egy részébe. Erről szó sem lehet. A kételynek árnyéka sem férhet ahhoz, hogy ebben a szóban (és egy sor hasonló más szóban) a szókezdő h - (< χ -) nem másodlagos képződmény az olcsában, nanajban és az orokban, mint azt SHIROKOGOROFF és RAMSTEDT, más érveléssel POPPE vitatják az *edün* < **χedün* 'szél' típusú szavak kapcsán. Itt (és hasonló esetekben) a mandzsu stb. magánhangzós szókezdő a másodlagos. A fő kérdés azonban továbbra is nyitott: melyik az a mongol nyelv, amelyben szókezdő χ -t találunk jóval a XIII. század előtt. Más szóval: melyik mongol nyelvben hangzott a ma. *orin* 'hús' forrása *χorin*-nak? Vö. P. PELLIOU, Les formes avec et sans q - (k -) initial en turc et en mongol: T'oung Pao XXXVIII, 73—101, különösen 77, 1. jegyz. A kérdés további tisztázásához, főleg kipcsak területen, vö. T. HALASI KUN, Orta Kıpçakça q -, k - > o meselesi: Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar I (Ankara 1950), 45—61.

IM, MA *qala'un* ; mgr. *χalōη* ; dah. *χalón* (IV.), *χalōη*, *χalūη* (POPPE) ; mog. *qalūn*, *qalōun* ; kalm. *χalūn* ; ord. *χalūñ* ; DB *χalūn* ; hal. *chaluun* ; bur. *chaluu(n)* ;

ma. *xuʃuku* 'fujtató' ~ mong. *kögürge* ; vö. fentebb ;

ma. *xefeli* 'has' < **xeweli* < **xebeli* < **kebeli* (vö. dzs. *XEFELI*, kínai átírásban *hei-fu-li*, Gr. 508) ~ mong. *kebeli*, *kegeli* 'has, gyomor, bendő, kebel' ; MTT, Hy, Tk, Ls *ke'eli* ; IM *kehel(i)*, MA *kēli* ; dah. *kēli* (IV.) *k'ēl* ; mgr. *k'ēlie* ; srg. *keli* ; kalm. *kēl*, B *kewl* ; ord. *k'eweli* 'anyaméh, kebel', *k'ēl* 'magzat (állatoké) ; belseje vminek (kúté)' ; hal. *chēel* ; bur. *chēeli*.

A másik megjegyzésünk a XV—XVI. századi mongolra vonatkozik, pontosabban arra, vagy azokra a nyelvjárásokra, amelyekkel a mandzsu ebben az időben érintkezett. Sajnos, nincs pontos tudomásunk ez idő szerint arról, hogy melyek voltak ezek a nyelvjárások ; magától értetődik, hogy még kevésbé van pontos fogalmunk azok fonetikai sajátosságairól. Úgy látszik mégis, bizonyos körülményekből arra következtethetünk, hogy e mongol nyelvjárások — egy részük legalábbis — szókezdő *q*-t (és *k*-t) tartalmaztak.

Nyilván nyelvi háttere volt annak a körülménynek, hogy a megreformált mandzsu írásban a mongol *q*- (*k*-) jegyet változtatlanul, eredeti alakjában *q*- (*k*-) értékben vették át ; ugyanazt a jegyet viszont mellékjellel (egy körrel) látták el, mikor *χ*- (*x*-) jelölésére akarták alkalmassá tenni. Ezenkívül, feltűnő a *q*- szókezdőt tartalmazó mongol jövevényszavak nagy száma ; minél régibb valamely jövevényszó-réteg, számbelileg annál jobban összezsugorodik. Végül, az ide sorolható mongol elemek között, nagy számuk ellenére sem találunk olyanokat, amelyek régi átvételre valló egyéb hangtani kritériumot tartalmaznának ; olyanok viszont bőven akadnak köztük, amelyekben csak újabb jövevényszavakban előforduló mongol képzőket (pl. *-sun*, *-sün*) találunk. Ilyenek :

ma. *qatara*- 'ügetni' ~ mong. *qatari*- 'ua.' ; MTT *qatara*- 'ügetni, ügetőlépésben haladni' ; kalm. *χatr*- ; ord. *qat'ari*-, *qat'ira*-, *qat'iri*- ; hal. *chatira*- ; bur. *chatar* 'ügetés' ;

ma. *qatun* 'királyné, fejedelemasszony' ~ mong. *qatun* 'királynő, hercegnő ; előkelő hölgy ; feleség' ; MTT, Hs *qatu(n)*, *qadun*, Hy *qatut* (pl.) ; IM *qatun*, MA *χatun* ; mog. *χotun* 'asszony' ; irod. ojr. *χatun*, kalm. *χatñ* ; ord. *qat'ūn* ; hal. *chatan* ; bur. *chatan* ;

ma. *goiqa* 'fejbőr' ~ mong. *quyiq*a 'emberi fejbőr, bőr a fej tetején' ; kalm. *χūχv* ; ord. *χuiqa* 'hajas fejbőr' ; hal. *chujch* ; bur. *chujcha*, *chuucha* ; mongolból való jövevények : soj. *quiq*a 'fejbőr', szag., kojb., kaes. *quiq*a (RADL. II, 890), tel. *quyuqa* 'ua.' (RADL. II, 906), jak. *kujaqa*, *kunjaqa*, *kinjaqa* 'ua.' (PEK. I, 1199) ;

ma. *qomo* 'nemez-darab, melyet a teve-nyereg alá helyeznek' ~ mong. *qom* 'nemez-darab, melyet a málha-nyereg alá helyeznek' ; IM *qom* ; irod. ojr. *χom*, kalm. *χom* ; ord. *χom* ; hal. *chom* ; bur. *chom* ; a törökre nézve vö. tar., kirg. [= kazak], alt., tel., csag. *qom* (RADL. II, 667) ; stb. ;

ma. *qomso* 'kevés' ~ mong. *qomsa* 'kevés, kis számú, nem sok'; MTT *qomsa*, ebben: *qor qomsa* 'hiány, kár; pazarlás'; irod. ojr. *χomso* 'veszteség, kár'; kalm. *χomsv*; ord. *χomso*; hal. *choms*;

ma. *qonjosu* 'fenék, hátsó' ~ mong. *qongjusu* 'ua.', *qondolai* 'comb, a comb felső része'; MTT *qonjiasun*; mgr. *quānbziāse*, *qonbziōse*, srg. *konjōsy*; irod. ojr. *χondolai*; kalm. *χon*, *χondvlā*; ord. *χonvolā*; hal. *chondloj*; bur. *chondoloj*;

ma. *qōča* 'kos' (vö. ma. *γōča*) ~ mong. *quča* 'kos, még nem herélt bárány'; Hy, Tk, Yy, Ls *quča*; IM *quča*, MA *γuča*, *quča*; mgr. *χubziā*; irod. ojr. *χucu*, ojr. nyj. *χuts*; kalm. *χutsv* ord. *quš'a*: DB *χose*, *χošī*; dzsasz.; *χošit* hal. *chuc*; bur. *chusa*. Az alt., tel., sór, szag. *quča* 'ua.' (RADL. II, 1007), küer. *quza* (RADL. II, 1012) jövevények a mongolból. A tulajdonképpeni örök; alakok *qoč* és *qočqar*;

ma. *qōtan* (olv. *qutan*) 'gödény, pelikán' ~ mong. *qutan* 'ua.'; kalm. *χutn*.

Beszélhetnénk még az intervokalikus helyzetben levő -γ- (-g-) képviseléről a mandzsu nyelv mongol elemeiben, az eredeti *č* és *b* kettős megfeleléséről (*č* és *š*; *b* és *f*), az első szótagbeli *i* „töréséről” (breaking), a mongol eredetű képzőkről, morfológiai kölcsönzésekről stb.

Úgy gondolom azonban, ennyiből is világos, hogy a proto-mongol egymássalhangzóinak (és magánhangzóinak) többféle képvisellete, csakúgy mint a szókészlet történetének kutatása számos esetben hozzásegíthet bennünket a különböző rétegek szétválasztásához. Hangsúlyozni kívánom, hogy a fonetikai és egyéb eltérések korántsem magyarázhatók kizárólag kronológiai okokkal; az eltérések nemegyszer nyelvjárási eredetűek.

E kutatások során felmerülő számos kérdés közül most csak egyre hívnám fel nyomatékosan a figyelmet. A nyelvi érintkezések feltételét jelentő történeti érintkezések ez idő szerint jól ismert tanúsága alapján minden okunk megvan arra, hogy a mandzsuban — dzsürcsi közvetítéssel — jelentős számú kitaj jövevényt szóval számoljunk. E kitaj elemek felkutatása jövő vizsgálódásaink egyik legszebb, legvonzóbb feladata, amely minden erőfeszítést megér.

KEMÉNY ZSIGMOND TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

A szabadságharc utáni korszak esztétikai szemlélete különösen fontos szerepet tulajdonít a tragikumnak. Kemény Zsigmond tanulmányainak, cikkeinek elszórt megjegyzései szerint a tragikum elvében az irodalom erkölcsi, nevelő szerepe magasrendűen domborodik ki. A reformkor irodalmának irányzatossága, mely a Falu jegyzője körüli vitákban diadalmaskodott, s Petőfi ars poeticájának oly korán alapjává vált, némileg változott formában, tovább él Világos után is. Jókai nyíltan hirdeti az irányzatosság elvét, Kemény és Csenyery az irodalom nevelő szerepét mérlegelik, s népies kiadványokat terveznek; az *Élet és irodalom*ban kifejtett elvek, az arisztokráciának és a női olvasóközönségnek szánt regények, majd a Szalárdi-féle krónika kiadása, a *Magyar Nép Könyvének* rövid életű, de oly érdekes vállalkozása, magának Keménynek „népies” színezetű külpolitikai írása (*Hogy áll a világ?*): mindez, együtt, arról tanúskodik, hogy Kemény is az irodalom irányzatosságáról szóló elvet idomítja a maga világnézetéhez és életszemléletéhez. Nevelő hatású irodalmat kíván nyújtani az új közönségnek, mely a magyar polgárosodás alsó rétegeiből a szabadságharc után kezd bekapcsolódni az újra meginduló kulturális életbe. Kemény jogosan emlegetett „alkalmazkodóképessége” mutatkozik meg abban, ahogyan az *Élet és irodalom*ban kifejtett elveken túlhalad, az új közönség igényeit kezdi kipuhatolni, s a maga nevelő célzatait az ő körükben is érvényesíteni kívánja. PAIS DEZSŐ mutatott rá első ízben, hogy az *Élet és irodalom* megírása idején Kemény még a régi olvasóközönség megtartására törekedett, majd későbbi célja (1854—55 táján) már az új olvasóközönség felvilágosítása volt.

A tragikum eszméjének előtérbe állítása tehát *nevelési* célzatot szolgált, s ennek a célzatnak megvolt a maga sajátos erkölcsi, de politikai vonatkozása is. Az irodalom sokak által vallott nevelő hivatása összefügg a Világos utáni népiesség fejlődésével, s Arany nagykőrösi korszakának is központi elvét alkotja. A *nevelő hatású tragikum* eszméjét találjuk meg Kemény, valamint Arany alkotói munkásságában, s Gyulai elméleti általánosításaiiban is. A *Buda halála*, Kemény regényei, Gyulai *Bánk bán-tanulmánya* mellé sorakozik az *Ember tragédiája*, mint ennek a nevelő értékű tragikum-elvnek egészen különálló megvalósulása.

A tragikum elvének szerepe Kemény gondolkodásában, erkölcsi és politikai szemléletében, valamint regényeiben: a Világos utáni irodalom nevelő

szándékaival függ össze. Kemény és kortársai a tragikum által a maguk politikai és erkölcsi elveinek igazolására és propagálására törekedtek; az ő szemükben a tragikum formái voltak a legalkalmasabbak egyfajta erkölcsi és politikai szemlélet meghirdetésére, példázására. Ennek a szemléletnek ellentmondásai, természetesen, a tragikumnak mind elméletében, mind gyakorlatában ott tükröződnek. De Kemény esetében többről is szó van: őt az irodalmi köztudat csaknem évszázadon át a kor valóságos tragikumának legerőteljesebb kifejezőjeként tartotta számon. A tragikum elmélete és gyakorlata, úgy, ahogyan az Keménynél jelentkezett, a későbbi évtizedekben, s különösen a két világháború közti korszakban, a „tragikus magyarság” elméletének egyik ösztönzőjévé tétetett meg. Kemény életművéből épp a tragikumhoz kapcsolódó elemeket sokan úgy tekintették, mint a magyar politikai gondolkodás és történelembölcselet legmagvasabb példáit. A tragikum problematikája Keménynél sokak számára a magyar történelmi tudat legmélyebb tartalmait jelképezte. Különösen a két világháború közti korszak, a Kemény-féle tragikumot messzemenően misztifikálta, s magának Keménynek alakját, életművét is e misztifikáció igazolása érdekében eszményítette. E misztifikáció visszahatásaként született még később az az értékelés, mely Keményt mindenestől reakciónak mutatta, s ezért eleve lemondott arról, hogy életművét ellentmondásaiból érthesse meg.

Kemény értékelését, s tragikum-eszméjének kibogozását megnehezítették azok a talányos vonások, melyek GYULAI PÁL 1854-es bírálata óta sokasodnak a ránk hagyományozódott Kemény-arcképen. Ezek a vonások végül is egy olyan Kemény-legenda megteremtésére ösztönöztek, mely elfedte a köztudat elől a művek és az életrajz tényeit. Meglepő, hogy az egyébként oly érzékenyül megfigyelő Gyulai kezdi a Kemény-arckép „elrajzolását”. 1854-es bírálatában, melyet Kemény regényeinek és „beszélyeinek” szentel, a szkeptikus Keményt állítja elének, az „emberi gyöngeségek” költőjét, „aki kételkedni tanít”, aki „lelőt, józanná tesz, de a legtöbbször vígasztalhatatlanná is”, aki ledönti eszményeinket, s helyükbe a „kétkedő, kérlelhetlen észét ülteti”. Makacsul tér vissza a kétkedés motívuma ebben a bírálatban: magyarázatául legfeljebb a *Szív örvényei*, a *Ködképek*, a *Szerelem és hiúság* melankóliája, kesernyés hangulata szolgálhat, — vagy talán a forradalom utáni két röpirat és a Széchenyi-tanulmány ész-kultusza.

Kemény támadása Kossuth és a szabadságharc eszmevilága ellen sokkal inkább lekötötte Gyulai figyelmét, hogysem már 1854-ben észrevette volna azt a programot is, melyet pedig Kemény elég világosan meghirdetett. 1879-es emlékbeszédében ugyan még visszatér a szkepszis emlegetéséhez, de már óvatosabb fogalmazással, „bizonyos árnyát” figyelvén csak meg „iratain”, sugyanitt kulcsot nyújt 1854-es szemléletéhez, midőn megemlíti, hogy Kemény „többször támadta, mint védte a népszerű eszméket”. Ez az emlékbeszéd már elismeri, hogy Kemény „néha egész biztossággal megjelölte az irányt” — hisz ez akkor már jó ideje a Gyulai iránya is volt. 1854-ben azonban Gyulai mintha még

tanácstalanul állna Kemény magatartása előtt: a közvéleményt kihívó, hideg-szívű gondolkodót látja benne, mintegy a kor divatos betegségének, a kételynek fertőzőttjét, s a fiatalabb nemzedék észjárásával, kissé még a romantika sablonjaihoz igazodva gyanakszik nála a „kiégett szív elfogultságára”, illetve az egykori, túlságos idealizmusra, melynek ára lőn a mostani kételkedés. Mégis Gyulai az, aki Kemény tragikum-szemléletére igen határozottan hívja fel a figyelmet; ő veszi észre, hogy Kemény regényei „*tragikaiabbak tragédiáinknál*”, — de még ez a megállapítás is csak későbbi egyoldalúságokra ösztönöz, s Péterfyt arra készteti, hogy a tragikumot valamiféle immanens tartalomnak lássa Kemény életében, egyéniségében.

PÉTERFY 1881-es Kemény-tanulmánya — akárcsak az Eötvös-tanulmány Karthausi-szakasza — nagymértékben önarckép, ami éppannyira fokozza ez írás gazdagságát, izgalmát, mint amennyire csökkenti is tényszerű hitelességét. Hisz Kemény összeroppanása, boldogtalan magánya szinte csábította az esszé-író, hogy a magáéhoz hasonló „belső tragédiát” keressen hősénél. Péterfy esszéje rendkívüli érzékenységgel, de már csaknem regényes hevülettel utal valami „ki nem mondott, rejtett, mély és gyötrő” titokra Kemény életében, sorsában. A közeledő századvég bélyegét érezzük azon a megállapításon, mely Keménynek az „egészséges” emberek iránti bizalmatlanságát szögezi le, — s a kor dagályos liberalizmusától annyira idegenkedő Péterfy nem is Kemény Kossuth-ellenességére figyel, hanem inkább valamiféle általános húzódozást keres nála, mindenfajta „átszellemült”, felmagasztosult”, „lantos lelkű” hősieségtől. Sajnálhatjuk, hogy Péterfy ennyire azonosult a témájával, mert amidőn már-már megérti Keményt, az ő ürügyén inkább önmagát fogja elemezni. Mennyire mély és találó gondolat az, hogy Kemény „akaratába vette föl sorsa kényszerűségét”, s „esze a fatum szerepét játszotta érzelmei fölött”, — de midőn néhány sorral alább azt olvassuk, hogy „a költő benne áhitá a boldogságot, a philosoph pedig nyomban leszámolt vele”, inkább Péterfy személyes vallomásra kell gyanakodnunk, vallomásra, mely, épp személyessége miatt, elvont marad.

Péterfy az azonosulás lírai örömében megelégedezik arról, hogy okokat nyomozzon, tényeket boncoljon. A „tragikus” Kemény képe annyira tetszetős neki, s annyira összehangzik benső hangulataival, hogy vizsgálódás, bizonyítás helyett szenvedélyesen, egyértelműn karolja föl, diadalmasan mutatja meg, mint aki végre rokon sorsra, testvéri lélekre akadt. Mintegy a Kemény szándékaira is rácsafolón, Péterfynél a *tragikum* és a *fatum* oly sűrített jelenségekké válnak, mintha Kemény csak a bukás, a reménytelenség elvét akarta volna mindig hirdetni. Péterfy a *Gyulai Pál* című regény Keményét látja csupán, s a későbbi Keményben is csak ezt akarja látni. Ezért becsüli is értékén túl ezt a habár egyenetlen, de mégis meglepő, zsúfoltságában nemegyszer oly eredeti alkotást. Péterfynek annyira kedves Kemény tragikum-elve, hogy eltúlozza, egyeduralkodóvá teszi, s tudomást sem akar venni ennek az elvnek változatai-

ról, módosulásairól. „Keménynél a régiek büntető fátumában való hit újra fölébred”, — indítja útnak Péterfy azt a motívumot, melyet annyiféle változatban kapnak majd föl a későbbi méltatások. Péterfynél megszületik a *kizárólagos végzet* elmélete: „Kemény világában ezért az egyén küzdelme csak látszólagos, mert hiábavaló; valójában nem is harc, hanem vergődés.” A Péterfy-féle Kemény-koncepció a romantika végzet-elméletét eleveníti föl, mely szerint az „osztó igazság” minden „erőt, hatalmat a sorsnak, minden vakságot, gyöngeséget az erénynek mért”; Kemény világának „mély erkölcsiségét”, s azt, hogy székszepe „soha sem támadja meg az erkölcsi lét alapjait”, Péterfy csak megengedőleg említi. Ily módon alakul ki a „tragikus Keményről” szóló szélsőséges felfogás, mely a reménytelenséget, a vak végzetet, a romantikus pesszimizmust keresi csak Kemény művében, s ahol nem találja meg, oda beleolvassa, még hozzá annyi lelkesedéssel, mintha valami ritka erényt ruházna rá. A Péterfy tolla alatt megszülető Kemény-legenda éppannyira színpadias és különcös, mint amennyire önkényes is.

BEKSICS GUSZTÁV (1883) tovább regényesíti mindazt, ami Kemény alakjában, életében még regényesíthető. Mintha a csaknem évtizedes elfeledtetés, a városmajori és a pusztakamarási magány és elborultság, a magányos sír, mely fölé Gyulai költeménye is egy többé-kevésbé eszményített alakot idéz („*Arcán közöny, sebzett szívébe' kín*”): mintha mindez nagyon is kapóra jönne a nyolcvanas években, hogy a válságba jutott magyar liberalizmus *önmagát* övezzé a feltámasztott, átregényesített Kemény ürügyén, egyfajta tragikum dicsfényével. A Péterfyre rálicitáló Beksics, Kemény életének „talányát” emlegeti, s abból a „fonnyadt virágból”, melyet az agglegény megmutat Danieliknek, a regényesség, az érzelmesség újabb hatásait csalja elő. Beksics merészebben és naivabbul eszményít Péterfynél: az ő Kemény Zsigmondjának ismeretköre „oly széles volt, hogy szinte a végtelenben veszett el”, s hozzá képest Eötvös csak „felszínen csapongó szellem”. Beksics szerint Kemény nagyobb szónok volt Széchenyinél, Kossuthnál, Kölcseynél, művei közül pedig a *Forradalom után* „forma-szépségét” csak egy „görög-templomhoz” lehet hasonlítani.

A 80-as évek egyértelművé kiformált tragikus, végzet-hívő Keménye új érvénnyel támad föl a két világháború közti korszakban. Ez a korszak a „tragikus Keményben” a „tragikus magyar történelem” kifejezőjét, megtestesítőjét látja. Akkoriban kezdődik meg a magyar történelem kudarcainak, katasztrófáinak metafizikai, már-már irracionalista értelmezése. Ehhez az értelmezéshez indítékokat keresnek abban a képben is, melyet Keményről a századvég alakított ki. Keményben ez a kor a magyar történelem „eredendő tragikumának” fölsimerőjét látja, — s e fölsimerésen túl, bizonyos „megoldások” és tanítások kigondolóját, hirdetőjét is tiszteli benne. A két világháború között bizonyos áramlatok szükségszerűnek, elkerülhetetlennek tekintik a „magarság tragikumát”; a kor polgári gondolkodói és történelembölcselei a fátumot és a tragikumot a magyar történelem elválaszthatatlan tartozékának, úgyszólván

lényegének hirdetik, s Keményt azért választják példaképükül, mivel ő „a végzet elfogadására”, a tragikum sztoikus vállalására tanít. Nem csupán arról van itt szó, hogy a *Forradalom után* apologetikus tendenciáit veszi készpénzként a korszak, s építi rá a maga célzatos magyar „karakterológiáját”, hanem arról is, hogy Kemény végsőkéig aggályos, szorongó, a kálvinizmuson nevelődött erkölcsiségét tekintik a jellemző, a sajátlagosan magyar erkölcsi, politikai magatartásnak. A *finitizmus* elmélete a tragikum és a szorongás, az aggály és a bezárkózás, a kikerülhetetlen végzet és az előle „rejtettségbe” menekülő lélek példáit Keménynél fogja keresni. Annál a Keménynél, akinek portréja Péterfy óta a feltétlen végzet-hit jegyében maradt fenn. A finitizmus elmélete tovább viszi a Kemény-féle végzet-szemlélet misztifikálását, s a *Zord idő* Deák-fivéreit az egész magyarság szimbólumának tekinti: „Örök zord idő, a lélek fázós megbúvási ösztönével, de ugyanakkor ellenállhatatlan erőből hajtva, hogy elhagyja biztos menedékét és szembeszálljon zimankóval és lidérceel”. Ez a szemlélet Keményre hivatkozva igazolja a sértődött bezárkózást és a passzívságot. Mintha Kemény arra tanítana, hogy a cselekvés csak ábrándkergetés, a harc csak szélmalomharc lehet.

SZERB ANTAL magyar irodalomtörténetében is, mely annyi találó és szellemes észrevételt, megállapítást tartalmaz Keményről, elkerülhetetlenül jut előtérbe a fátum-elv, s minősül emiatt Kemény „a századvég pesszimista és determinista korhangulatának” előfutárává. A determinizmust képviselő Kemény természetesen a végsőkéig fatalista is; a finitizmus elméletének ez az őse — Szerb Antal felfogása szerint — elutasít magától minden küzdelmet a végzet elhárításáért: „Minthogy az ábrándot és az életet nem lehet összeegyeztetni, a magyar inkább nem is akarja felvenni a harcot . . . Ebben a magyar fatalizmusban találkozunk Kemény Zsigmond Arany Jánossal.”

Amíg Péterfy Kemény-értékelésében a hangsúly még csak a tragikum mozzanatára került, addig az újabb Kemény-arcokéban már a fatalizmus, a determinizmus mozzanatai is előnyomultak. Mindebbe természetesen sajátosan személyes okok is belejátszottak: amiként Péterfy a maga belső tragédiájának hasonlóságait kereste Keménynél, s végül az egész Kemény-értékelést *ön-magára* hangolta át, — úgy a későbbi méltatók is sok mindent belevittek Keménybe a maguk közérzetéből, s főként a két világháború közti korszak csüggettségéből, reménytelenségéből. Ez magyarázza meg pl. Szerb Antal Kemény-értékelését is.

De hasonló értelemben alakul ki NÉMETH LÁSZLÓnak az a Kemény-képe, melyet a *Kisebbségben* lapjairól ismerünk. A „mélymagyarság”-elmélet legfőbb igazolójául ugyanazért kínálkozik Kemény alakja, amiért a finitizmus-elmélet igazolójául is. A Péterfy óta kialakult Kemény-kép lényege: a történelmi és emberi tragédiák, kudarcok sztoikus elfogadása, megnyugvás a végzetben, fegyverletétel a fátum, az eleve elrendeltség előtt. Németh László, aki a *Kisebbségben* megírása előtt már kialakította a maga reform-programjait, a

második világháború küszöbén megsejti e programok elégtelenségét, kudarcra ítéltségét, s — mégis ragaszkodik hozzájuk. Erről a sejtelméről és erről a ragaszkodásáról: társadalmi drámái tanúskodnak. A mélymagyarság-elmélet ugyan csak a korábbi programok irrealitásának, kudarcra ítéltségének megsejtéséből születik. Mert: az az elmélet a tragikus bukás apotheózisául, s a kudarc — erénnyé emeléséül készül. A „mélymagyarság” kifejezőiül választott írók mindannyian a tragikumot, a kudarcot hordozzák sorsukban. Bennük Németh László a tulajdon kudarc-érzetének, programjai fölismert elégtelenségeinek rokonságait keresi. Ez írók tragikumuk és kudarcuk: az ő válságának szentesítéséül is szolgál. Ezért nyer oly fontos helyet Németh László „mélymagyar”-elméletében a tragikumot és a fátumot, a kudarcot és az eleve elrendeltséget sztoikusán elfogadó Kemény. Ezért válik az ő szemében Kemény erényévé: „megérteni a gyengeséget, melynél fogva a kiválót a végzet nagy gépezete elkapja”, — ezért hiszi ő, hogy Kemény „göröggént” fogta föl „végzet és ember viszonyát”. A kudarcra ítélt programokhoz mégis ragaszkodó Németh László azonban már figyel a végzet *feltétlen* elfogadásában rejlő nagy tévedésre is: „*Keménynek, mint a végzethívő magyaroknak általában megvolt a hibája, hogy túlgyorsan fogadta el kimozdíthatatlan végzetnek, ami mint kényszerűség egyszer a nyakába ült. Így fogadta el Kemény Zsigmond a forradalom után a természettel egyetemes szervezettel a Habsburg-birodalmat.*” Ez a megállapítás nemcsak Kemény leglényegesebb ellentmondásának felismerése, — hanem a magyar „fátumhit” kritikájának kezdete is Németh Lászlónál.

A Péterfy óta kialakult Kemény-értékelésnek kétségtelenül voltak helytálló elemei, túlhajtottságukban is tényeken alapuló megállapításai, de ennek a Kemény-értékelésnek lényege mégis: egy fikció, — az egyértelműen tragikumra hajló, passzív és fátum-hívő, bezárkózó és kapituláló Kemény Zsigmond fikciója. Ez a fikció részint személyes, illetve kor-érzések kifejezésének kedvezett, részint pedig a két világháború közti rendszer harmadik utas, sőt reakciós ideológiai céljait szolgálta.

2.

A fentebb tárgyalt Kemény-értékelésekből csaknem teljességgel hiányzott Kemény erkölcsi eszme-rendszerének vizsgálata. Pedig a tragikumnak, a fátumnak igazi értelmét, minőségét az erkölcsi motívumok számbavételével lehetett volna csak megnyugtatóan tisztázni. Egészen másféle irányban alakítja ki Kemény-értékelését HORVÁTH JÁNOS és *iskolája*. Horváth Jánosnál a nemzeti klasszicizmus „ízlésének” és erkölcsének számbavétele valójában — Kemény eszméinek számbavételét jelenti. Itt-ott érintheti Horváth elemzése Arany felfogását is, de kétségtelen, hogy annak az eszmeiségnek, melyet ő a „nemzeti klasszicizmus” fogalma alá von, a lényegét, az alapját: Kemény erkölcsi eszme-rendszere jelenti. Horváth János figyelmen kívül hagyja azt, hogy ehhez

az eszme-rendszerhez Petőfi forradalmi eszmeiségének semmi köze sem lehet, — mi több, ez az eszme-rendszer szögesen tér el, fordul szembe Petőfi eszméivel, forradalmiságával. Olyan „nemzeti klasszicizmus” ez, melyben legnagyobb nemzeti, klasszikus költőnknek semmiképp sem lehet helye.

De még Arany helye sem biztos ebben a „klasszicizmusban”. Azok a kétségtelen rokonságok, melyek őt az 50-es években össze-összekapcsolják Keménnyel, igen lényeges *különbségekkel* is együttjárnak. Horváth János szerint a „nemzeti klasszicizmus” erkölcsi magatartás tekintetében: Széchenyiről „veszi a mintát”; ez különösen akkor igaz, ha Kemény Széchenyi-tanulmányára, s az ott kifejtett elvekre, a Széchenyin lemért személyes vagy nemzedéki problémákra gondolunk. De ha csak Kemény Széchenyi-tanulmányát és Arany Széchenyi-ódáját vetjük is össze, azt kell látnunk, hogy a két Széchenyi-felfogás közt lényeges különbségek is vannak. Arany elsősorban az alkotó Széchenyit látja, — Kemény elsősorban az önnön tévedéseit kiigazítani igyekvőt. Valójában elmondhatjuk, hogy az, amit Horváth a „nemzeti klasszicizmus” erkölcsének tekint, az a Kemény Zsigmond erkölcsi eszme-rendszerével azonos.

Horváth János jelentős érdeme, hogy a Péterfy óta kialakult Kemény-értelmezésekkel teljesen szakítva, végre hiteles és valóságos képet ad Kemény tényleges szemléletmódjáról. Kemény tragikum-elve Horváthnál kivetkezik misztifikáltságából, — kiderül, hogy ez a tragikum csak a felelős, gondos, habár kétségtelenül túlon túl aggályos cselekvés előmozdítását szolgálja. A tragikum éppen nem elkerülhetetlen, — a végzetet nemcsak el lehet, de el is kell kerülni. Kemény épp arra akar tanítani, hogy megmeneküljünk a végzettől, — illetve hogy okos számítással, előrelátással fogjuk be a végzetet a magunk szekerébe. Erkölcsi szigorra azért van szükség tetteinkben, a könnyelműséget, az ábrándosságot azért kell kerülnünk, hogy a tragikumot, a végzetet elháríthassuk. Amit Horváth a kor magyarság-konceptiójának tekint, s amit valójában inkább Kemény erkölcsi eszményének kell neveznünk, az „kizár minden szeszélyt, szenvedélyt, ábrándos könnyelműséget, hiú ambíciót, népszerűség-hajhászást, képzelgést és teóriát; ellenben megköveteli az önismeretet (számolást tehetségünkkel, erőnkkel, helyzetünkkel), a valóság józan tudomásulvételét, a fajért való cselekvésnek ezekhez való igazodását”. Széchenyiből kiinduló, Kemény végiggondolta eszmény ez, melyben a tragikumnak éppen nincs egyeduralkodó szerepe, s melyhez a fatalizmusnak sincs egyértelmű köze többé.

De mivel Horváth János a „nemzeti klasszicizmus” fogalma alá absztrahálja ezt az eszményt, s elszakítja Keménytől, kiragadja konkrét, történelmi környezetéből: Kemény erkölcsi eszméi egy megcsontosodott konzervativizmus igazolására szolgálhatnak csupán. A konkrétságból kivetkeztetett Kemény-féle eszmeiség nemcsak azt a mesterséges regényességet veszti el így, amit Péterfy vitt bele, hanem azt a valóságos feszültséget és izgalmat is, amit Kemény adott hozzá. Horváth „nemzeti klasszicizmusa” így válik a meddőség apotheózisává, a tehetetlenségig menő óvatosság, az eszménnyé emelt bénaság tanává: „halad-

junk, de mérséklettel és óvatosan, hogy a nemzet létét ne kockáztassuk” — vallja ez a tan, s mi úgy érezzük, van olyan óvatosság is, mely épp kockára teszi a nemzeti létet. „Kizár e bölcsesség minden túlzást és egyoldalúságot; megbírálja a múltat okulás végett, de nem szakít vele mereven, mert nem ismer ugrást a fejlődésben”: — ehhez a bölcsességhez képest mennyivel építőbbek Keménynek akár legszélső elfogultságai is. Ennek a „nemzeti klasszicizmusnak” száraz, nyárspolgári világához képest még a Kemény indulatai éskészségesése, örvényei és ködképei is mennyivel emberibbek, valódibbak!

A két világháború közti Kemény-értékelések sorában a Horváth elemezte erkölcsi eszményt fogadja el alapul, de azt Kemény életpályájának történeti menetébe állítva vizsgálja egy 1937. évi egyetemi disszertáció: MARTINKÓ ANDRÁS tanulmánya. A történeti fejlődés vizsgálatához Pais Dezső tanulmánya adott Martinkónak ösztönzést; Pais Dezső ugyanis Kemény pályafordulatának termékeny kérdését vetette föl, s ennek továbbgondolása alakította ki Martinkó tanulmányában azt a szépen és pontosan kirajzolt fejlődésképet, melynek nem csekély részét ma is helytállónak tekinthetjük. Martinkó ugyan Kemény egyéni életproblémájából, élet és ábránd feltételezett, keményi konfliktusából, s e konfliktus feloldásából magyarázza az író fejlődésképet, ami aligha elégséges magyarázat, aligha érteti meg velünk Kemény erkölcsi fel-fogásának bonyolult formációit, s éppen a tragikum szerepének megváltozásait: mégis, ez a tanulmány helyesen különbözteti meg Kemény korszakait, helyesen jellemzi a különböző korszakokban vallott elveit. A fejlődésképp pontosságán és tisztaságán az sem változtat, hogy Martinkó végül is a „nemzeti klasszicizmus” fikciójába torkollatja azt.

Martinkó elemzése az 1849 utáni szakaszban tanulságos igazán, amikor rámutat e szakaszra az 1848 előttől annyira elűtő vonásaira. Szemére vehetjük, hogy inkább lélektani mozzanatokat vizsgál e szakaszon, s közelebb hozza Kemény álláspontját a Kossuthéhoz, mint az indokolt volna, de az 50-es évek jellemzésénél csaknem mindvégig megbízhatónak érezzük. Péterfy tragikum-mítosza szertefoszlik ez elemzés világosságánál; Martinkó lényegileg a Horváth János megfogalmazta, keményi erkölcs-eszményt elemzi, de elemzésének nagy érdeme, hogy mindvégig történeti marad. A tragikum elve Martinkó szerint Kemény politikai gondolkodásával függ össze; Kemény pozitív politikai programja egyszersmind a végzet, a tragikum elkerülésének programjává is válik. Martinkó a tragikum-elv külpolitikai hátterére is utal, s habár e kérdés tárgyalásába nem bocsátkozik eléggé, elsőnek ismeri fel Kemény tragikum-elméletének egyik legfontosabb mozgatóját. Elemzésének igen fontos az a része is, ahol a nemezis, a fátum fogalmának 1849 utáni változásaira mutat rá Kemény-nél. „A felületes szemlélő előtt könnyen úgy tűnhetnének fel, hogy Keménynek hőseivel szemben való állásfoglalása jogtalan és túlzóan kegyetlen.” Ez az utalás a Péterfy-féle, s főként a szellemtörténeti irány által felkapott Kemény-portré leggyengébb pontjára hívja fel a figyelmet; Martinkó helyesen látja

meg: „Nem vak a végzet előtte, ellenkezőleg, 'tévedéseinkkel és vétkeinkkel egy felső erő által kapcsolatban tartatnak családkozásaink és a meglakolás' (P. N. 1862. ápr. 6. sz.). Ez a felső erő az események belső szükségszerű logikája: bűnre bűnhődés jár”. Újszerű és helyes megállapítás az is, hogy ebben a Nemezis-fogalomban Kemény politikai gondolkodásának pozitív oldala is bennfoglaltatik: a nemezistől nemcsak büntetést várhatunk, de segítséget, jutalmat, erősítést is. Nem fátum-hívó volt tehát Kemény, hanem a megfordítható, oldalunkra állítható végzet hívője. Martinkó fontos megállapítása az is, mely szerint a Nemezis fogalma átalakul Keménynél „a társadalmakat, történelmi korokat mozgató korszellem” fogalmává; ezt a „korszellemet” kell híven visszaadnia a történelmi regények írójának. Hozzátehetjük még ehhez, hogy az így felfogott „korszellemet” Kemény a politika irányeszméjének is tekinti; a „korszellem” irányával számoló politika eredményes lesz, a korszellemet keresztező pedig a Nemezist hívja ki. Ezen a nézetten alapulnak Kemény politikai törekvéseinek pozitívumai, — de illúziói, súlyos tévedései is.

Láthattuk, a polgári irodalomtörténetírás kétféle Kemény-arcképet hagyott ránk. Az egyik, a Péterfy-féle, és a szellemtörténet által is tovább munkált: erősen szubjektív, egyoldalú vonásokkal megterhelt portré. A másik, a történeti módszer kialakította Kemény-kép az előbbinél pontosabb, megbízhatóbb, s amannak egyoldalúságait nagyrészt meg is szünteti. Kemény világnézetének, politikai és erkölcsi eszme-rendszerének végső magyarázataival azonban mindkét Kemény-portré adós marad.

A magyarázatot Kemény tragikum-elvének gyökereinél, s ez elv változásainak, módosulásainak indokainál kell keresnünk.

3.

Kemény az ország polgári átalakulásának ugyanolyan híve, mint a centralisták, akiknek csoportjába tartozik, s akiknek véleményeit osztja, még ha bizonyos eltérésekkel is. Ezek főként olyasmiben mutatkoznak meg, hogy gyakorlatibb gondolkodó társainál, s hamarabb alakít ki olyan álláspontokat, melyekhez amazok később fognak elérkezni. Kemény az ország polgárosodásának egyik sürgetője; az ő műve és pályája a magyar polgárosodás *egyik* útját jelzi. „Kemény egy történelmi gyökerű s érzékű magyar polgárságot akart” — mondja NÉMETH LÁSZLÓ, s ugyanő nem indok nélkül kérdezi: „Magyarországon nem volt meg egy ilyen történelmi polgárság kifejlődéséhez az alap és előzmény? Sőt csak az ilyenhez volt meg.” Kemény polgárosodási eszménye: Széchenyi, — de ez nem jelenti azt, hogy sok tekintetben nem módosítja eszményképének elveit, módszereit is. Az 1825-ös magyar helyzethez viszonyított Széchenyiben Kemény elsősorban a *polgárosodási* törekvéseket emeli ki, — ezekben a törekvésekben különbözik leginkább attól a korszaktól Széchenyi. Kemény polgárosodási útja természetesen különbözik attól az úttól,

melyet a polgárosodás felé ez időben Erdélyi János vagy Arany János kezdtek meg, de végül is közelébb kerül az Eötvös útjához, mint a Széchenyiéhez, melyen elindult. Az sem véletlen, hogy a polgárosodásról vallott nézetei egy időben annyira hasonlatosak pl. Vajda János nézeteihez is.

Ha hitt Kemény a végzetben, — úgy végzetnek, de óhajtottó végzetnek tekintette a polgárosodást is. Elkerülhetetlen fejleménynek fogta fel, s az ellene szegülést esztelenségnek, bűnnek tartotta. Egész Európában a polgárosodás előrehaladását tartotta számon Kemény, s annak új lendületét várta a hazánkban, illetve az osztrák birodalomban élő nemzetiségeknél is. Kemény semmiképp sem akarta volna, hogy hazánk lemaradjon a polgárosodás nagy versenyében, mely a 40-es évektől kezdve Európa-szerte kibontakozott.

De a polgárosodást igenlő Kemény a birtokos osztálynak is tagja volt, csakúgy, mint Széchenyi vagy Eötvös. Emiatt, de egyéb, objektív okok és megfontolások miatt is, a magyar polgárosodás alapjául a birtokos nemességet óhajtotta. A nemzeti polgárosodás elképzelői, igenlői közül a népből, a plebejus rétegek közül jött értelmiségiek — írók, tudósok — viszont a polgárosodást nagymértékben a népre, a parasztságra kívánták alapozni. Ez a legfőbb különbség Kemény és — az Erdélyi-, illetve Arany-típusú értelmiségiek között.

Kemény ugyanoly körülmények közt, ugyanoly stílus szerint él, mint a kor legpolgárosultabb nemesei. Kenyerét éppúgy a tollával keresi meg, mint Eötvös. Sokkal inkább „földesúri” az életmódja például Madáchnak, habár gazdasága már halódóban, s ő maga egyre inkább emlékeztet azokra a vármegyei különcökre, akik idővel a dzsentrit ábrázoló irodalom modelljeiül szolgálnak. Madáchhoz hasonló, írogató, irodalomért rajongó nemesek szép számmal élnek a magyar udvarházakban, — ilyenfajta „különcségnek” köszönhetjük Az ember tragédiáját is. A vármegyéek alkotó különceit a század vége felé váltják majd fel a terméketlen, lelkileg is súlyosan sérült különcök.

Kemény és társai életmódjában azonban nyoma sincs különcségnek. Polgárosultságuk a városban tartja őket, — kevesen akadnak köztük olyanok, mint Kazinczy Gábor, aki falusi birtokra vonul vissza sértődöttségével. Kemény agglegéni, bohémes életmódjában még semmi sem utal arra a stílusra, melyet a dzsentri-züllés a századvégen fog meghonosítani. Földbirtokának jövedelmeire kevéssé számíthat: a birtok gondját teljesen az öccsére ruházta, ő majd csak utolsó, elborult éveit tölti Pusztakamaráson. Pestre költözése óta haza is csak ritkán látogat; pénzt sürgető leveleiben nyomát sem leljük a birtok gondjának, a falu utáni nosztalgiának. Gondoljunk az ugyancsak „birtokos” Tolsztojra, s lemérhetjük, mennyire elszakadt Kemény attól az életformától, mely még gyermekkorát jellemezte, s melyről csupa nyomasztó emléket őrizhetett.

Ha az írásaiban megmutatkozó életismeret tanúságait keressük, azt kell látnunk, hogy igazán otthon az erdélyi, történelmi témákban érzi magát, vagyis az olyanokban, melyeknek szereplőit a maga jelenétől is egykönnyen kölcsön kérheti. Hisz Rákóczi György korának szereplőit nem nehéz a XIX. század

erdélyi politikusainak, földesurainak alakja nyomán mintáznia. De a maga korának társasági színtereit, a fiatal Pest születő életét, aranyifjait, „delnőit”, kormányhivatalnokait és arisztokratáit is elég alaposan ismeri, habár csak melleleg foglalkozik velük. De egy-egy utalás, egy-egy szokás vagy apróság beavatottra valló földidézése arról árulkodik, hogy ezt a sarjadó, városi világot bármelyik kortársánál — Jókainál is — jobban ismerte. Emlékezetében — és műveiben — ott él a régi, a patriarkális erdélyi világ, mely csaknem mindig a gyermekkor emlékeinek szintörését hordozza magán, valahányszor témává, ábrázolási feladattá válik. De mindezek tözsomszédságában ott él a korai polgárosodás Magyarországa is, az a „városi” Magyarország, melyről, épp kialakulatlansága, körvonalaínak haloványsága miatt, az irodalom egyelőre még oly keveset tudott mondani. Az emlékek, az első benyomások — és a később, érettebb korban szerzett ismeretek, tapasztalatok ily kétfélesége, különbözősége nagyonis jellemző azokra az írókra, akik egy elmaradott, vesztelő társadalmi környezetből indultak el a polgárosodás útjain. Ugyanez a kettősség, persze megbecsülhetetlen előnyt is jelenthetett volna az ábrázolási munkában. Ennek a *kétféle* világnak ismerete rendkívül kiszélesíthette volna az ábrázolás lehetőségeit, — ha a magyar regény egy fejlettebb fokán, fejlettebb kifejezési, ábrázolási eszközök birtokában az író ezt a kettős élményt ki tudja aknázni. Ilyen élményt aknázott ki pl. Tolsztoj is, — de Kemény a birtokában volt lehetőséggel nem tudott még mit kezdeni.

A polgárosodó Kemény életviszonyait mi sem jellemzi jobban, mint azok a fivéréhez intézett levelek, melyekben csak a birtok jövedelmére tart igényt, anélkül hogy gondjaiban is részt akarna vállalni. De ezek a levelek más értelemben is érdekesek, mivel arról a meglepő jártasságról tanúskodnak, melyre Kemény a korai kapitalizmus pénzügyi eljárásaiban, börze-ügyeiben, finanszírozásaiban tett szert. Ha a kiadókkal, nyomdászokkal bonyolított ügyleteiről ír, vagy fivérét az osztrák pénzügyi politika várható lépéseiről, a bécsi börze mozgásairól tudósítja: a kapitalizmus beavatottjára ismerünk Keményben. Ilyenfajta beavatottságot hasztalan keresnénk a „földesúri” Madáchnál.

A birtokosi világból érkező, s a polgárosodásban lehorgonyzó Kemény élmény- és ismeretanyagának kettőssége ritkán mutatkozik meg ugyanabban a műben. De ha a *Szerelem és hiúság* nagy életkép-betétjére gondolunk, mely a városi és a falusi élet néhány jelenetét fűzi könnyű kézzel fűzerbe, ennek a kettős világnak legalább a kétféle hangulatiságát oly üdén kapjuk meg, mint Kemény egyik művében sem. Mintha a *Hét bagoly* Krúdyját olvasnók: a reformkor Pestjére hulló hópillék mögött az ablakok jégvirágát, a kandallókban rakott tűz visszfényeit látjuk, prémes cselédeket a hintók bakjain, zsúfolt divatárusboltokat, sétáló jurátusokat a Worm-kávéház előtt, számlakönyveket írató kereskedőket a belváros üzleteiben, s hogy a kor-dátumot biztosabban föl ismerhessük, még arról is említés esik, hogy a „hajóhidat kiszédték, a kalendáriumok megjelentek, az Auróra már elhagyta a sajtót” ... Ezekben a meg-

hitt miniatűrökben ki ismerne a *Zord idő* Keményére? De kétségtelen, hogy a városi rajzokhoz képest gazdagabbak, zsúfoltabbak a falusiak: ezek már nem Krúdyt, hanem a genre-képek Petőfijét juttatják eszünkbe. A sokféle kanyargó rajz a konyhába beverődő füstöt éppúgy megmutatja, mint a háztető üres gólyafészkrét, a disznótort, a konyhán a feltűrt karú leányokat, s az abárlókést a kezökben, az ablakra reppenő cinkét, a tiszteletest, aki tavalyi prédikációit keresi elő, a gyerekeket, akik lépve szőtt akasztanak az ágakra, az utak mentén a széltördelte katángkórót, a kelenföldi pusztán rendezett vadászatokat. Sajnáthatjuk, hogy a kétféle Magyarország csak a hangulat- és genre-kép keretei közt kerülhetett egymás szomszédságába, nem pedig sorsok és társadalmi viszonyok, jellemek és történelmi folyamatok tükröződéseként.

A régi, a letűnő erdélyi élet bemutatásában találkozunk csak Kemény-nél a *kedélyességnek* egyféle hangnemével, mely néha szinte Jókaira emlékeztet. Ez a sajátos, kissé tartózkodó kedélyesség egy ideig még az *Özvegy és leányában* is uralkodik, hogy majd annál váratlanabban törjön be a cselekménybe a tragikum szele. Akár a Tarnóczy-kastély környékét írja le, a kapu előtt őgyelgő kutyákkal, akár Juditot vagy Hallert, esetleg Csulai uramat eleveníti meg: a regény kedélyes hangneme változatlanul megmarad. Ebben a hangnemben a búcsúzás halovány érzékenyülése is benn rejlik; ez a hangnem elmarad majd a jelenkor polgárosodó életének bemutatásánál, — de a történelmi valóságot elevenítő műveknél is. Ugyanez a kedélyesség hatja át a *Zord idő* első részét, a Deák-fivérek környezetében játszódót, — s ennek a kedélyességnek vész el fátyolnyi emléke is, mielőtt a történelem fő színterére, Budára, Izabella királyné udvarába lépünk. A régi, a gyermekkorból hozott emlékeken, a nempolgárosodott Erdély patriarkális viszonyain dereng csak rajt ez a ritka kedélyesség, — ez az érzület, mely csak olyan emberben támadhatott, aki *elhagyott* valamit, *kilépett* valamiből, s most *visszatekint* az elhagyottra.

Ebben az időben Eötvös nemesi tárgyú novelláin, töredékein is ugyanez a regényes derengés játszik, a búcsú, a távolodás érzelmi fénytörése. Jókainál meg éppen túltengő meghatottsággá minősül át társainak melabúja, mielőtt a „régii jó táblabírákról” szól. A korai magyar polgárosodás nemzedéke visszafordul még a világhoz, melynek akarta elmúltát, s melynek elmúltát siettette is, — de amely világ, mégis, az ő életük első felének is világa volt. Egyvalaki kivétel csupán ez érzelmi magatartás alól: Gyulai Pál, aki a *Régi udvarház utolsó gazdájában* a tárgyilagos konstatálás hangnemében szól mindvégig, s ezt a hangnemet ritkán cseréli csak föl a megértő sajnálat ellágyulásaival. A magyar polgárosodás kettős vonzalmi, erős múlt-hoz-kötöttségei okozzák, hogy a Gyulai-féle hangnem folytatás nélkül marad jóideig.

Ha valahol, úgy a *Ködképek*ben hagyta ránk Kemény a nempolgárosult, patriarkális régi világ legbensőségesebb, legtöbb megfigyeléssel tetézt képeit. Jenő gróf elvont reformersége ebből az erdélyi családiasságból ri ki leginkább. A társas élet hagyományos, erdélyi szokásainak felsorolásánál az a fajta hite-

lesség kap meg bennünket leginkább, mellyel csak olyan írónál találkozhatunk, akik egy-egy életformát igen otthonosan ismernek. Mily megbízhatóan, mily körülményesen ismeri Kemény ennek az erdélyi életnek íratlan törvényeit és szokásait, — pl. a vendégeskedés lebonyolításának megszentelt és sérthetetlen szabályait: azt, hogy „a szalonba rendszerint a legtekintélyesebb egyén kapott nyoszolyát”, a férfinép számára pedig „a nagy ebédlőtermet telihordták friss szalmával és szalmazsákokkal vagy matracokkal”; Kemény érdekesnek és fontosnak tartja az ilyen részleteket, nemkülönben az olyanokat is, aminők pl. az asszonyok beszédtemái: „Másutt a még takarítatlan hálószobában, az öltözőködő asztalnál, midőn a fiatal menyecske haját bontja ki, vagy a lányszobában, midőn a szennyest adja mosni, fecseghettek legkedvesebben. Másutt megláthatták: milyen gárnyérja van vánkosainak? változtatják-e naponként az ágyneműt? férje a lámpaasztalkán felejt-e a tajtpipáját? hálósipkában alszik-e?” stb. stb. . . . Nem henyé részletezés az ilyesmi Kemény tolla alatt, hanem inkább számvetés azokkal a kedves és avult dolgokkal, melyek most az ő életéből is kiszakadnak.

Kedélyességtől és meghittségtől ugyan mentesek, ám nem kevésbé hitelesek, pontosak a polgárosodó, pesti világ képei, csendéletei. Ugyancsak a *Ködképek*ben néhány mellékes utalás szerencsésen eleveníti meg az éjszakai utcákat, a József tér környékét vagy Cecil lakását; a *Szerelem és hiúság* polgárosodott társaságának környezetrajzai is esupa könnyed, apró részlethől kerekednek ki.

De Kemény polgárosodási törekvéseiről legvilágosabban a regényalakjai vallanak. A kutatók már régóta fölfigyelték arra, hogy Kemény „pozitív hősei”: a polgárság, illetve a polgárosodás képviselői. A *Férj és nő* jellemei kivétel nélkül a polgárosodás mellett érvelnek: a Kolostory-család és Iduna, vagyis az arisztokrácia éppúgy, mint Norbert bankár és leánya, vagyis a polgárság. Az előbbiek hibáikkal, az utóbbiak erényeikkel igazolják a polgárosodást. A *Férj és nő* a nemesség-bírálat első nagy teljesítménye irodalmunkban, mégpedig annál hitelesebb teljesítmény, minél inkább *belülről*, a jellem, a lélek repedéseit feszegetően valósul meg ez a bírálat. Kemény valóban *belülről* ismeri a Kolostoryakat, s ebben a regényben a lélekrajz minduntalan átcsap a társadalomrajzba. Kolostory Albert alakjában összesűrűsödnek mindazok a jellemvonások, melyek Kemény szerint, hazánkban a polgárosodást akadályozzák. A Kemény felfogása szerinti polgárosodás részint intézményeken, törvényeken, — részint erkölcsi magatartáson múlik. Kemény nemcsak az előbbiek megváltoztatására törekszik, — de az utóbbinak átalakítására is. Ennyiben Kemény Széchenyi felfogását követi, aki szintén erkölcsi kategóriákban gondolkodik az ország átalakulásáról.

Kolostory Albert hibái: nemzeti hibák is, melyekre Kemény ugyancsak Széchenyi önismereti tanítását követve hívja fel a figyelmet. Kolostory ábrándossága, irrealitásra hajló gondolkodásmódja, önzése és hiúsága, sőt *életképte*-

lensége is: olyan tulajdonságok, melyeket Kemény lépten-nyomon ostromoz, s nemzeti tulajdonságoknak tekint. Kolostorynak mint politikai típusnak előzménye a *Hírlapszerkesztő naplójának* hasonnevű alakja, — Kemény innen veszi át a család ősi eredetéről szóló legendát, a jozefinista felvilágosodáshoz fűződő kapcsolatok ötletét, s innen helyezi át a „szökött jobbágy” motívumát is, a *Rajongók*ba. A *Hírlapszerkesztő naplójában* éppúgy, mint a *Férj és nőben*, Kolostory a reformkor liberális főúranak felemás típusát testesíti meg. Kolostorynál a liberális eszmék megférnek a feudális szemlélettel; a felsőbb körökben igyekszik „erősíteni helyzetét”, de közben plebejusok barátságával büszkélkedik. Ilyen felemás reform-nemességet mutatott be Arany is az *Elveszett alkotmányban*. Kolostory szélsőségei, Kemény szerint, felemás voltának következményei: „a vallásügyben Montalembert elvei képviselője, a reformkérdésekben pedig a francia demagógok tanait hirdeti”. A *Hírlapszerkesztő*, a *Korteskedés* tételeit visszhangozta, s ez a visszhang most a *Férj és nőbe* is áthangzik: Kolostory ellenzi azokat a „tan-gyártókat” (nyilván a centralistákat), akik a szavazati jogot képességhez és vagyonhoz akarják kötni. Fellép a „választási visszaélések szigorú bírálói” ellen (ez ismét: utalás a *Korteskedésre*), — és a korteseket védi („alkotmányunkat eddig is a bocskoros és gatyás kortesek, nem pedig a piperkőcök vagy nyárspolgárok oltalmazták”). Kolostory tehát az a fajta politikus, aki ellen Kemény és a centralisták legkeserűbb harcaikat kényszerültek vívni. A regény ily módon politikailag is célzatos és ezt a célzatos-ságot még kidomborítják Kolostory emberi tulajdonságai, lelki és jellemvonásai, melyek Kemény szemléletében a hős politikai jellegével híven összehangolódnak.

Kolostory nemcsak felemás politikus, nemcsak ál-reformer, hanem romantikus ember is. Lamartine-t és Chateaubriand-t olvassa, vagyis azokat a szerzőket, akiket Kemény, Csengery és a későbbi Budapesti Szemle annyira elítélnek ábrándos történeteszemléletük miatt. Az orosz irodalomban kialakult Anyegin—Oblomov-típus távoli rokonaként, Kolostory is elsősorban az önzése miatt válik életképtelenné; jellemének alapja ugyanaz az önzés, mely a *Rajongók* Gyulai Ferencét is jellemzi. Kolostory is, Gyulai Ferenc is sokkal léhábbr, sekélyesebb lelkek, hogysen a valódi vonzalmaknak és érzelmeknek nyílt szívvel át tudnák adni magukat. Gyulait önző, számító természete gátolja ebben, Kolostoryt pedig nem kevésbé önző ábrándossága. Kolostory nem holmi osztály-góg miatt nézi le Norbert Elizt: az arisztokrácia életképtelenségét Kemény sokkal mélyebben mutatja meg. Kolostory ábrándok közt él, s a maga olcsó ábrándjait képtelen feladni az értékesebb valóság kedvéért. A Zörény-kastély hűbéri légkörében egyszerre keveslendőnek, szegényesnek érzi a maga biztos, *polgári* boldogságát. Kemény társadalmi regényeiben az arisztokrata pompa ellenlábasaként szerepel mindig a polgári „comfort”, az angol stílusú, inkább kényelmes és meghitt, semmint fényűző környezet. De Kolostory, olcsó regényességében a hiú ábrándot többre becsüli a polgári bensőségnél: a Zörény-család szentföldi régiségére gondol, a kastélyt heroldokkal, lovagokkal népesíti

be képzelete, s Idunát ilymódon, tulajdon ábrándjain és rögeszméin keresztül szereti meg. Kolostory sohasem tud kiszakadni ezekből az ábrándokból, — s Kemény finoman érzékelteti, hogy az ábrándosság, a valóság iránti eltompulás, impotencia: a hanyatló osztályok, a sorvadó jellemek sajátja. Kolostory politikai felemásságának stílus-megfelelője: a romantika, — s az ál-reformer, a romantikusan fellengző, a rögeszméi közt megrekedő Kolostory jellemvonásai így az arisztokrácia jellemvonásaivá kerekednek ki. Kolostory lélektani drámája: jellemből fakadó dráma, — ez a jellem pedig társadalmi viszonyok lenyomatát őrzi. A *Férj és nő*ben tehát az egyéni jellemrajz — egy társadalmi osztály jellemrajza is.

Kemény polgárosodási törekvéseinek lényeges eleme az arisztokrácia bírálata. Ez nem mond ellen az *Élet és irodalom* ama tendenciájának, mely a földbirtokos osztály védelmét sürgeti. Kemény ugyanis olyan „erkölcsileg” polgárosult földbirtokosságot sürget, mely a Kolostory-családnak mindenképp ellentéte legyen. Kolostory Albert a felemás politikus, a romantikus szónok, az érzelmi életében csak hiúságra és önzésre képes ember lényegileg ugyanazt a Magyarországot, ugyanazt az osztályt képviseli, melyet testvére, az elvadult, parlagi Tamás. Az a kép, melyet Kemény az arisztokrácia jelleméről nyújt, csak elemeiben különmemű, — lényegét tekintve azonban mélyen egységes. Kolostory *romantikájának* ugyanis hiánytalanul megfelel fivérének *parlagisága*. Nem lehet számunkra közömbös, hogy Kemény ezt a parlagiságot mindenfajta anekdotaiságtól mentesen mindenfajta „magyar nábob” regénységtől megfosztva mutatta be. Lássuk hát egy példáját annak az arisztokrata-bírálatnak, mely a parlagi Magyarországot Széchenyi szellemében, de az 50-es évek tapasztalataival gazdagabban, teljes pőreségében mutatja meg: „Mert kikből állott híres aristocraticus fájának egész létszáma? A zsobrák és ronda Tamásból, ki egy kopott örmény szatócsnak látszott; továbbá nagyobbik testvérének szelíd, de inkább egy kálvinista lelkészéhez, mint a szalonvilág hölgyeihez hasonlító özvegyéből, hat lármás, gondviselés nélkül hagyott, sárban, porban hentergő gyermekkel együtt; aztán az alispánból, ki jövedelmét, közhit szerint, nem mindig tiszta helyekről gyűjti, s kit barbár bánásmódja miatt már a hírlapokban ütlekvirtuóznak neveztek el a Sárrety-párt megyei tudósítói; végre a betegesen érzelő és ábrándozón kacér alispánéból, ki falun nagyvárosi igényei miatt szerencsétlennek képzelte magát, a nagy városokban pedig falusi szokásaiért nevetséges alakban tűnnék föl.” Ebben a képben benn foglaltatik Kolostory Albert vérszegény finnyássága is; de ez a kép, ezzel a finnyássággal együtt, s mindazzal, mi még e finnyásság mögött van: a nem-polgárosodó, a polgárosodás „végzetével” parlagin vagy romantikusan szembe-helyezkedő Magyarország kritikai rajzául készült. Ha a régi, erdélyi udvarházak szokásaira, hagyományaira kedélyes mosollyal tudott is visszagondolni Kemény, — a polgárosodásra képtelen Magyarországot a Kolostory-család két arcúlatá szerint látta.

Ha „korszellemnek”, vagy más szóval „végzetnek”, tehát szükségszerű és indokolt történelmi fejleménynek fogjuk fel a polgárosodást, s az ellene szegülőket a végzet eleve halálra ítélt áldozatainak tekintjük: kissé már bele is helyezkedtünk Kemény *valódi* végzet-elméletébe, mely éppen nem azonos azzal a fikcióval, melyben Péterfy hitt. De a regényben a polgárosodás valóban *végzetként* üldözi a Kolostory-családot. A bevezető fejezet szellemes jelképessége a *Norberteket* a Kolostoryak végzeteként mutatja be, mint a korszellem képviselőit; a Norbertek, akaratlanul, a Kolostoryak pusztulását okozzák. Ezt okozta a botanizáló, Candide-ot olvasó, racionalista diák-Norbert, aki az öreg Kolostoryt vitte sírba. Ezt okozza Norbert Eliz is, a szelíd és szenvedő asszony; Kolostory Albert jellemének a fellengzés, a romantika alatt épen megmaradó, legnemesebb részét, élete utolsó tetteivel juttatja csak szóhoz, amikor Praslin-herceg történetére gondolva, s félig-meddig tulajdon rögeszméi, képzelgésai előtt menekülve, öngyilkossággal óvja meg becsületét. A Norbert-legenda tehát a polgárosodási „korszellemet” jelképezi, s Kemény programját, a regény alap gondolatát híven fejezi ki Kolostory Tamás, midőn a „Norbertek” fogalmát megmagyarázza. A „Norbertek” nem más, mint a „korszellem, mely a hűbériség ellen küzd, s minket, kik előjogok birtokában vagyunk, a közszabadság ürügye alatt akar kifosztani”. A „Norbertek” játékosabb és mélyebb módon is a polgárosodás „végzetének” jelzői, megtestesítői. Amit képviselnek, csak azoknak válik végzetére, akik nem tudnak vele mit kezdeni.

Az idősebb s a fiatalabb Norbert alakjában a polgári osztályharc guizot-i jelentése világosodik ki. Az idősebb Norbert, az egykori botanizáló diák egyetemi tanár lesz, akinek „evangélistája Sièyes, bibliája a francia charta, s talán reménye a jövő életről is minden előjogok kridáján épül”. Ez a Norbert még a felvilágosodás, a francia forradalom elveit vallja, — a fiatal Norbert már bankár, de polgári osztályöntudata már kialakult, s *történelmileg* egyenrangúnak érzi magát Kolostoryval: „Büszke, hogy nincs kutyabőre és hogy ősei nem jöttek rablóvárakból alá, az ekevas és ipariüzletek mellé. Norbert polgárgöggel néz az úri rend kevélységére, s a pénzemberek előítéletében osztotva, kész a régi nevek előítéletei felől órákig értekezni.” Norbert fölényben van Kolostoryval szemben: ő nem felemás, nem kénytelen a régihez ragaszkodva az új után is kapaszkodni, mint amaz, — Norbert fölénye az erkölcsében gyökeredzik. Ez az erkölcs nem álmokon és rögeszméken épül, mint a Kolostoryé, hanem a valóságon. Kolostory: romantikus, — Norbert: realista. Kolostory romantikus lánykérési jelenetét a „nemes kedélyű” bankár „józan ösztönénél fogva” találja színpadiasnak: Norbert mindvégig bizalmatlan a regényes Kolostory iránt.

Magának a *Férj és nő*nek témája, a polgári-arisztokrata házasság problematikája a magyar polgárosodás kezdetének jelenségeiből nő ki, és ez a téma az európai irodalomban a múlt század második felében gyakran bukkan még fel, a polgárosodás felemás voltának, múltához kapcsolódásainak bizonyosága-

ként. A magyar polgárosodásnak ebben az első szakaszában Kemény lehetetlennek s elsősorban a polgárság számára károsnak mutatja az arisztokráciával való összeházasodást. Ez azt is jelenti, hogy Kemény a múlt és a jelen összekapcsolását lehetetlennek tartja. Keménynek még nincsenek sejtelmek a magyar feudál-kapitalizmus majdani formációiról, — ő egy viszonylag tiszta polgári fejlődés híve. De nyilvánvaló, hogy a *Férj és nő* megírása idején ennek a fejlődésnek konkrét lehetőségeivel nincs eléggé tisztában.

A polgárságnak a feudalizmus elleni harcát a polgárosult Kemény immár nem a maga osztályának szemével nézi. A lassan aláhanyatló pusztakamarási birtok igényei nem szabnak irányt az ő gondolkodásának. A történelem fejlődésmentét, „végzetét” figyelve, ő már nem tud osztózni a Kolostoryak indulatában, akik szerint „az mind Norbert, ki a jobbhagyokat a földesúr ellen lázítja, ki a nemesi rendre irigykedik, a mágnásokat gyűlöli és a gazdagok vagyonára veti szemét. Folyják ki a szeme! száradjon el a keze! Nagypó koporsójába is a szeget mind a Norbertek ütötték”...

4.

A *Férj és nő* igen egyértelmű álláspontja ellenére sem hihetjük Kemény polgárosodási programját ellentmondásoktól mentesnek. Igaz, hogy Norberten kívül pl. a *Szerelem és hiúságban* is, Coranini Róbert alakját a korai magyar polgárosodás, a technikai és kapitalista fejlődés rokonszenves képviselőjének formálta meg. De az is bizonyos, hogy ezek az ő polgári „pozitív hősei” nem eléggé kialakultak, nem eléggé életszerűek még. Kolostoryról bizonyítást lehetne találni, mint Norbertről, s az írói tapasztalatok, élmények e mennyiségi-minőségi különbsége szükségszerűen adódik abból, hogy a magyar polgárosodás távolról sem volt oly kialakult az ő korában, hogy eléggé fejlett típusokat, eléggé sokrétű fejlődési folyamatokat tudott volna írói témául szolgáltatni. Ennél talán már többet mond az a másik körülmény, hogy Kemény szépirodalmi műveiben a polgárosodás témája csak az 50-es évek első felében játszik szerepet, s mintha polgárosodási gondjai később megszűntek volna, az *Özvegy és leányától* kezdve már csak történelmi és egyéni „végzetek” általánosabb jelenségei érdeklik. A *Rajongókban* még visszatér két „parvenu”, Kassai és Pécsi sorsában a polgárosodást gátló rögeszmékre és puhaságokra, de regényeinek legfőbb tanulsága már inkább egy általános, nemzeti magatartásnak, egy a politikai gondolkodásban kifejezendő erkölcsi elv kialakításának, semmint a polgárosodásnak előmozdítására utal.

Kemény polgárosodási céljai eleve ellentmondásosan alakultak ki, — erről az ellentmondásosságról a *Korteskedés* már 1843-ban igen sokat elárul, s az itt megmutatkozó fenntartások, korlátozások Keményt egész pályáján jellemzik.

Emlékbeszédében Gyulai kifejti, hogy Kemény szerint „a demokratiai eszmék bizonyos ponton túl nem szolgálnak a szabadság biztosítására, nemzeti-ségünkre nézve pedig éppen veszélyesek”. Gyulai emellett joggal hangsúlyozza, hogy Kemény „azok soraiban küzdött, akik védték az alkotmányt az abszolutizmus ellen, a magánjogban a feudalismust, a közjogban a rendiséget akarták megdönteni” stb. Ugyanennek az emlékbeszédnek egy másik megállapítása szerint Kemény *„élesen kiemelte, hogy a magyarnak kötelessége előmozdítani a szabadelvűség érdekeit, de el nem hanyagolni nemzetiségét, noha e kettős kötelesség érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztül vágják egymást, irányai külön szakadnak.”* Mindkét megállapítás Kemény koncepciójának talán legfontosabb sajátosságára figyelmeztet, s azokat a bonyodalmakat hangsúlyozza, melyek az ő polgárosodási elméletétől mindvégig elválaszthatatlanok. A Kemény szövegét csaknem szó szerint reprodukáló Gyulai a *Korteskedés* központi gondolatát ragadta ki, s Kemény ehhez a gondolathoz 1848–49-ben, valamint később is változatlanul tartotta magát. Más szóval: Kemény a polgárosodás kérdésében kezdettől azonos álláspontot vallott.

A *Korteskedés* tanúsága szerint Kemény igenli a polgárosodást, harcol érte, — de a polgárosodás megvalósulásával kapcsolatban vannak bizonyos aggodalmai is. Kemény úgy véli, hogy a polgárosodás létrejötte nálunk olyan jelenségekkel, folyamatokkal bonyolódna, melyek a nyugati országokban ismeretlenek voltak. Aggodalmát világosan megfogalmazza a *Korteskedésben*: *„A polgárosodás oly országokon, melyek befolyásának hosszason ellenállottak, többé kevésbé mindig meg szokta magát bosszulni.”* Feltűnő aggodalom ez a maga idején (1843) olyasvalakinél, aki a polgárosodást igenli. Hisz a polgárosodás hívei ebben az időben talán túlságos reményekkel is néztek a jövő elé, s a liberális eszméktől, a szabadság és egyenlőség megvalósításától a magyarság és az emberiség minden kérdésének megoldását várták. A 30–40-es évek nemzedékeinek rajongó áhítata, mámoros bizakodása épp attól a Keménytől idegen, aki a polgárosodásért az erdélyi közéletben csaknem évtizede küzd.

A „magát megbosszuló” polgárosodás miatti aggodalom Keménynél olyan dilemmát takar, mely más-más módon a haladásban tétovázóknál sok évtizeden át felszínen marad. Kemény számára 1843-ban dilemmaként jelentkeznek a *polgárosodás és a nemzetiség* igényei. Kemény attól tart, hogy a demokrácia elvei, a polgárosodás céljai nem valósíthatók meg Magyarországon — nemzeti érdekeink valaminő megsértése nélkül. Láthattuk már, hogy Kemény parancsoló „korszellemnek”, majdhogynem „végzetnek” fogja föl a polgárosodást, — vagyis olyan fejleménynek, mely elől nem lehet és nem szabad kitérni. Fölismeri, hogy az ország legszorosabb érdekei kívánják a polgárosodást, — de attól is tart, hogy a polgárosodás kaput tár a nemzetiségek mozgalmainak, valamint az elnyomott tömegek forradalmi megmozdulásainak. A polgárosodásban való visszamaradásunktól, valamint a benne való „túlságos” előretörésünktől, Kemény egyaránt fél. A polgárosodás türelmetlen ellenzését,

— és türelmetlen sürgetését egyaránt károsnak tartja. Célja, hogy a dilemmát „kiegyenlítse”, s a polgárosodásnak, valamint „nemzetiségünk védelmének” egyaránt eleget tegyen. Keménynek ebben az 1843-as törekvésében már benn foglaltatik a majdani 67 gondolata.

„Kielégíteni az emberiséget és véreinket!” — ez a végső, eszményi cél, melyet Kemény szolgálni kívánna. De ezt a célt, maradéktalanul, csak a forradalmi eszme és cselekvés, Petőfi, Kossuth eszméje, cselekvése szolgálhatja. Éppen ezért Keménynél a *kettős* cél tüstént kérdésessé is válik, s átalakul „emberiség-magyarság” dilemmájává. Ilyen dilemmát nem ismer Petőfi, — az ő számára az emberiség és a magyarság ügye: ugyanazt jelenti. Kemény látszólag feloldja a maga dilemmáját, midőn a nemzeti érdekek elsőbbséget biztosít a demokratiai érdekekkel szemben. Széchenyinél is ezt az elsőbbséget helyesli, — a liberalizmus intézményei, vívmányai nem szabad, hogy csorbítsák a magyar nemzeti érdekeket. De Kemény tudja, hogy a liberalizmus diadalra vitele a polgárosodás intézményes megvalósítása: elsőrendű nemzeti érdek. Polgárosodás és nemzetiség: íme a két eszme, melyek „olykor meghasonlanak, útjai keresztülvágják egymást” Kemény gondolkodásában. Ezek a meghasonlások, ezek a „keresztülvágott utak” égő bélyeget hagynak Kemény eszméin. Úgy érzi, a történelem egyszerre sürget és gátol, egyszerre biztat és fenyeget, — lépnünk éppoly veszélyes, mint maradnunk, a sors kegyetlen próbára tesz bennünket, mivel kettős csapdát állít elénk. Csapdának látott történelem: Kemény tragikus gondolkodásának gyökeréhez jutottunk el most. A történelem, mely egyszerre mond igent és nemet, s egymással fordítja szembe a két nagy eszmét — a polgárosodást és a nemzetiséget —, melyek másutt *együtt* valósultak meg; Kemény rádöbben a gúnyos-kegyetlen kihívásra, melyet, úgy véli, a végzet vágott a nemzet arcába. Kemény végzet-szemlélete ennél a rádöbbenésnél kezdődik.

Kemény e korszakának, az 1848 előtti éveknek alapérzése: a szorongás. Szorong, amiért az ország nem maradhat tovább régi állapotában, s az elkerülhetetlen változást elfogadni éppoly veszélyes, mint ellene szegülni. Széchenyi 1840 körüli megtorpanására gondol, az ősiség kérdésében bekövetkezett óvatosságára. A rendi alkotmány elmaradottságban tartotta az országot, de Kemény úgy érzi, ez az elmaradottság védelmet is nyújtott beláthatatlan fejleményekkel, ismeretlen veszedelmekkel szemben. Kemény mindig hajlik arra, hogy ellentétes erőket egyensúlyba hozzon, ellentétes irányokat egymással kibékítsen. Most is, kibékítené egymással a változást és a változatlanságot, az átalakulás kockázatait és a maradás biztonságát. De éppen, mivel érzi, hogy mindez lehetetlen: egyszeriben tragikusnak, végzetszerűnek látja a történelmet, katasztrófával terhesnek a jövőt, s kiszámíthatatlannak a Nemezist, melyet elkövetett hibáink már készen tartanak számunkra. Ez a szélsőséges végzet-hit Keménynek csak 1848 előtti korszakát jellemzi, de a sztoicizmus, mellyel felkészült a Nemezis elfogadására, mindvégig megmarad gondolkodásában. Ne higyjük,

hogy e szorongások valaminő irracionális módon csapódnak le Kemény eszméiben és regényeiben. A *Korteskedés* például tiszta, logikus, diagnózist nyújt, s követendő gyógymódot, megoldást is javall. De Kemény végtelenül magányosnak érezheti magát, — elveit, szorongásait, kiútjait senki sem osztja. Olyan meglepetések ugyan sohasem érik, mint Pécsit, aki a szombatosok gyülekezetében veszi csak észre, hogy „elszigetelten áll, zászlaja van, de kísérői nincsenek”. Ám Kemény előtt ott áll Széchenyi sorsa, akit 48 előtt mindinkább körülzár a magány. A néma, csalódott húzódozás, mely Széchenyi megváltozott politikáját fogadja: Kemény számára is sokat sejtető előjel. Kemény nem tartozik a kor bizakodó, felszabadult szellemei közé: a hidegen lemért helyzetképből veszélyekkel terhes jövőt következtet. „De annyi bizonyos, hogy fordulatpont párkányán állunk és viharos napok várnak ránk”, — írja a *Korteskedésben*, s ez a kép, a „fordulatpont párkányának” szédületével, a szüntelen várt viharral: Kemény lelkiállapotát tömören jellemzi. Nem meglepő, hogy ebben az állapotban hajlamos lesz a tragikumra; a valóságnak, a történelmi lehetőségeknek ez a felmérése alakítja ki Kemény tragikum-szemléletét.

Nem a „lelki alkat” szüli Keménynél a tragikumot, hanem a történelmi, a politikai helyzet felemás értékelése. Kemény még 1848 előtt csaknem elkerülhetetlennek véli a magyar polgárosodás „katasztrófáit”. Gondolkodásában e polgárosodás valóban várható nehézségei áthághatatlan akadályokká növekednek. A jövő miatti aggodalmában az egész történelmet kegyetlen és vak hatalomnak látja.

Kemény közérzete a vágatató kocsis utasáéhoz hasonlít, aki minden fordulónál a szakadékot lesi. Elkeseredetten vádolja a sorsot, amiért ilyen kegyetlen játékot űz a nemzettel. A legújabb kutatás az erdélyi politika fordulóival, a szabadelvűek vereségeivel, az 1834-es kolozsvári országgyűlés nyomasztó emlékeivel magyarázza Kemény szorongásait, rémlátásait. Mintha ezek a korai tapasztalatok hangolták volna arra a történelemszemléletre, mely a *Korteskedésben* is megmutatkozik.

Még mielőtt Kossuth politikáját alaposabban megismerné, máris a polgárosodás „túlzásaitól” tart; a *Korteskedés* épp ezért annak a rossz közérzetnek, annak a szorongásnak terméke, melyet egyébként Kemény majd Széchenyinnél is kimutat. Ha ily módon polgárosulunk — gondolja Kemény —, hasonló polgárosulásra, s ennek következményeként: önállósulásra, elszakadásra biztatjuk nemzetiségeinket. De a polgári egyenlőség behozatalával Erdélyben menthetetlenül elvész a magyarság politikai vezérszerepe, mert a túlnyomórészt magyarokból álló birtokos osztály kisebbségbe szorul a román ajkú, felszabaduló jobbágysággal szemben. Ha ilyen módon és türelmetlenül törünk előre — gondolja Kemény —, utat nyitunk a világunkat alulról feszítő erőknél, a szocialisztikus mozgalmaknak, a pauperizmusnak, a szegények általános harcának a gazdagok ellen. Kemény úgy véli, hogy ebben a kettős, nemzetiségi

és szociális katasztrófában elvész mind a magyarság, mind pedig a polgárosodás, melyet Széchenyi kezdett el, s ő maga is folytatni kívánna. A magyar reformmozgalom indítja el a polgárosodás folyamatait, s e folyamatok eredményeként megsemmisül a magyar nemzetiség, a magyar polgárosodás. De mindezek betetőzéseként: Kemény szerint a polgárosodás folyamatait nem lehet és *nem szabad* megállítani.

Hasonló nézetekkel, szorongásokkal és kételyekkel a magyar „harmadik utas” mozgalmak történetében lépten-nyomon találkozunk, — ezek a mozgalmak nem ok nélkül tekintik Keményt ősökül. Csakhogy Kemény igenli a polgárosodást, a „harmadik utasok” pedig nem igenlik a szocializmust.

Mi már világosan láthatjuk, hogy Kemény körül egy torz logika „bűvös köre” zárult le. Az, hogy e körnek ellene kívánt szegülni: jegyezte el őt a tragikum eszméjével. Madách is a mechanikus determinizmus, a történelmi reménytelenség ellen viaskodva jut el Ádám tragikumának kibontásáig. És Kemény is épp Világos után, a „bűvös kört” huzamos időre áttöri. Ez a kör majd csak 1861 után zárul be ismét, s végképp.

Szorongó szemléletéhez híven, Kemény a *Korteskedésben* minduntalan félre veri a harangot, — ez a mű annyi veszélyt hirdet meg, hogy szinte rácăfol pozitív programjára is. Kemény rémlátásait csak fokozza, hogy az ő erdélyi tapasztalataiban a nemzetiségi és a szociális „veszedelem” *ugyanazt* jelenti. Az a katasztrófa, melytől ő retteg, nemcsak az „idegen ajkú” nemzetiségek áradása lenne a „magyar sziget” partjai körül, hanem a nincstelen tömegek árvize is, mely elsöpörné a magyar polgárosodás fiatal alapjait. Ezeket a félelmeket és rögeszméket betetőzi Kemény aggodalma a pánszláv mozgalmak miatt; ugyanez az aggodalom búvik meg Wesselényi és számos kortárs gondolkodása mögött is. Amikor tehát Kemény a polgárosodást sürgeti, egyszersmind védekezni kíván a pánszlávizmus, illetve a nemzetiségi megmozdulások és a szocialisztikus mozgalmak, illetve forradalmak ellen. Programja ezért igen furcsa módon védekező program. — helyzet-látása pedig szorongó és tragikumra hajló. Amikor majd lelkesedéssel üdvözli Kossuth márciusi művét, a magyar forradalmat: ebben nem szabad „hangulatváltozást” vagy akár átmeneti pálfordulást is látnunk. Március 15-ikén ő annak örül, hogy *nem* szocialisztikus forradalom következett be, hanem az annyira eszményített júliusinak valamely hasonmása. Hisz Kemény éppúgy, mint Széchenyi és Metternich az előbbitől tartottak; a júliusi forradalmat pedig annak idején Eötvös és Szalay is pezsgővel köszöntötték. Abban sincs semmi „változás”, hogy Kemény később a békepárthoz csatlakozott: a forradalom balra fejlődése miatt, korábbi rémképeinek felújulása következtében, s 1843-as röpirata alapján ebben csak következetességet lehet látnunk. Az abszolutizmust, természetesen, békepártisága idején sem helyesli; ami pedig a *Korteskedés* programját illeti, abban 1847-től kezdve a centralisták is mindinkább egyetértenek. sőt, Világos után úgyszólván azonosulnak vele.

Amikor Kemény felületességgel, álmodozással vádolja az ellenzéket s nem utolsó sorban Kossuthot: ezt némi indoklottsággal teszi. Kossuth programjából valóban hiányzott jó ideig a polgári átalakulás egyik legfontosabb feltétele: a demokratikus nemzetiségi politika kialakítása. Kemény, akárcsak Széchenyi, elítélte az erőszakos magyarosítást, s a nemzetiségekkel szembeni türelmetlenséget. Ők ketten érezték azt, amit egy ideig Kossuth nem érzett: lehetetlen a demokráciát csak a magyar „faj” kiváltságává tenni meg, hisz épp a kiváltságok megszüntetése a cél. De Kemény a nemzetiségi kérdést éppoly kevésbé tudta megoldani, mint bármiféle polgári gondolkodó; ennek a kérdésnek gyökeres megoldására a szocializmus hivatott. Ám Kemény azzal, hogy a nemzetiségektől és a szociális kérdésektől való félelmet a magyar polgárosodás egyik útjának fontos elemévé tette meg: ennek a polgárosodásnak későbbi sorsát végzetesen befolyásolta. Ő, aki a végzetet akarta elkerülni, éppen hogy kihívta a végzetet a magyar polgárosodás ellen.

Kemény szemlélete gyökeresen idegen Petőfitől és Kossuthtól. Emezek a szabadság „felolvasztó” erejében bíznak, s a magyar nép jövőjét a forradalom jegyében látják csak biztosnak. Petőfi a polgárosodást a nép felemelésével kívánta elérni, s a minél következetesebben megvalósított demokráciától várta a magyar nemzeti érdekek biztosítását. Petőfi és a kor plebejus értelmisége valóban nemzeti polgárosodásért küzdött: ők helyesen látták, hogy a széles, népi alapokon létrehozott polgárosodás lehet csak nemzeti. Kemény nem bízott a szegények tömegében, — Petőfi elsősorban bennük bízott. Az, hogy valaki a társadalom legnagyobb erőiben bíz-e vagy sem: egész világnézetének peszsimista, vagy optimista színezetét dönti el. Kemény nem tudott bízni azokban az erőkben, melyek a kor valóságának bár szunnyadó, de leghatalmasabb részét képezték, ezért jellemzi őt mindenekfölött a szorongás, a katasztrófa-várás, a magános meghasonlás — és mindezek költészeti kifejezéseiként: a tragikum eszméje.

Korlátozott volta ellenére, Kemény programjából is többet lehetett volna kicsihozni, létrehozni, mint amennyit e programból a letéteményes osztályok megvalósítottak. Ez, természetesen, nem Kemény hibája. De ha volt Keménynek megbocsáthatatlan korlátja, úgy az, hogy csak a pauperismus „veszélyeiről” vett tudomást, és sohasem számolt a parlagon heverő népi erők felhasználásának, gyümölcsöztetésének lehetőségeivel. Ő, aki szép tanulmányt írt Arany *Toldijáról*, — a Toldi alakjában, sorsában rejlő legfőbb tanulságot nem értette meg.

Szorongásai és bizalmatlanságai miatt, — a valóság, a történelem legfontosabb elemének föl nem ismerése miatt: a forradalmat és a nemzeti sorsot egymással szembeállította, — más szóval: a forradalmat a magyar nemzeti érdekek szempontjából károsnak vallotta. És azóta is, minden nacionalista elmélet ebből a fikcióból merít, midőn azt hirdeti, hogy a kicsiny magyarság számára a forradalom „veszedelmes fényűzés”, könnyelmű kockázat, vagy

éppen öngyilkosság. Mindazok, akik a „nemzeti önzés” elvét hirdették, s azt tanácsolták, hogy fordítsunk hátat az emberiség közös gondjainak, hisz azok „halálra nyomorítanak” ezt a „kicsiny országot”: a *magunk* legsürgetőbb gondjainak elaltatására biztattak. Kemény is abban biztatott óvatosságra, amiben nagylelkűnek kellett volna lennünk, — abban látta a veszedelmet, ami nemzeti létünk legnagyobb erőforrásává válhatott volna.

Ez a fejtetőre állított valóság- és történelem-szemlélet lépten-nyomon megmutatkozik a *Korteskedésben*, és olyan komor képet nyújt a jövőről, mintha máris Kemény regényeinek tragikus láthatárára tekintenénk. Keménynek e röpiratában nem csüggedés keltése a célja, de mindaz, ami az ő közérzetéből a gondolatai közé kiszivárog: zord és vígasztalan, szorongattató és nyomasztó. Az „európai conflagratio első lángjai felette fognak egybeecsapni” — Kemény szerint — ha a magyar nemzet a „sok viszályos érdeket” határain belül ki nem egyenlíti, a „sok gyöngye oldalakat” nem fődözi, a „sok gyúlékony anyagot” szét nem hordja. A szociális kérdés őt még filantróp-érzelmes módon sem indítja meg, — csak „a politikai és társadalmi viszonyok rétegei alatt elfojtva rejlő vész-elemet” látja benne, mely, mint „egykor Herculániumot a Vezuv, lávaktöréssel borítja el az egész európai polgárosodást.” Az elnyomott tömegek osztályharcának eredményéül, az egyenlőség elvének gyümölcseül a „közínség” képzeli el, „mi kétségkívül az egybeolvadásnak kevés ingerrel bíró neme”. A korai munkásmozgalomból ő csak a „becs-szomjas és szenvedélyes pártfőnökök rendfelforgatásra s romboló merényekre” való izgatásait látja; Kemény szerint minden szociális törekvés, tehát a proletárság, a „pauperismus” harca is „míveltségünk ellen van intézve, és éppen azon elemcsőket ostromolja legmérgesebben, melyek a tökéletesedés szent-egyházának sarkköveit letenni segítenének”.

Ez a szemlélet, mely Kemény első életszakaszában oly töményen jelentkezik, ez a szorongás és bizonytalan közérzet, mely megbúvik mögötte: az átalakuló, változó korszakok fiait szokta hatalmába keríteni. De közülük is elsősorban azokat, akik az előrejutás, a továbblépés forradalmi feltételeitől visszariadnak. A forradalom el nem fogadása, a kiegyenlítési, megalkuvási hajlam, a történelem igazi mozgató erőinek számon kívül hagyása végül is a valóság helyébe annak fantómját lépteti, a valóságos felelősségeket misztifikált felelősségekkel helyettesíti, s a történelem világos, emberi arcát az értelmetlen és kegyetlen Nemezis lárvájával fedi el. Kemény első regényeiben, de különösen a *Gyulai Pál*ban, ez a lárvá tekint reánk, — ezek a regények Kemény tragikum-felfogásának mélységesen reménytelen, romantikusan szélsőséges korai változataival szolgálnak.

5.

Martinuzzi az első „tragikus hős”, Kemény Zsigmond végzet-sújtotta alakjainak sorában. Sírja felett, a kőbe véssett bíbornoki süveg előtt, megsejtthe-

tett valamit tulajdon életének későbbi veszélyeiből és tévedéseiből, azokból a csapdákból, melyekben a történelem cselvetéseit gyanította, de amelyek valójában önnön gondolatainak csapdái voltak. „Sokszor állottam e helyen, mert az, ki itt nyugszik, titkos s ellenállhatatlan erővel bírta minden gondolataimat.” Az a tacitusi jellemzés, melyet az Izabella királyné és a remetében Martinuzzi-ról ad, 1838-ban, a reformkor politikusainak helyzetére is utal, az abszolutizmus viszonyai közt, — más szóval: azt a politikus-típust formálja meg, mely, Kemény szerint a Nemezissel vívott harcban alakul ki: „ingatagságaiban is részint következetesnek, legszebb tettei közt is többé-kevésbé bűnösnek, ferde vétkeiben menthetőnek, s egész életét tekintve nagyszerűnek s megfejthetetlennek tetszett előttem.”

Az „ábrándos politika” motívuma, mely oly fontos helyet nyer majd Keménynél, már itt felbukkan, a *Zord idő* Verbőczyjének, vagy a *Rajongók* Pécsi Sebestyénének sorsára utalón. De ebben a korai regényben ez a motívum még bizonytalan körvonalatokat ölt, a cselekmény mellékes járulékaként szerepel, s nem tölti be majdani, központi szerepét, midőn Kemény a maga erkölcsi, nevelő célzatait fejezi ki általa. De még így is, ennek a motívumnak felbukkanása Martinuzzi jellemzésénél, Kemény jegyzetei között, az író gondolkodási irányát jelöli: annak a típusnak kialakulását érhetjük itt tetten, melyet Kemény a legtragikusabbnak tekint, s a magyar történelemben a leggyakrabban kimutat. Mert: „minden terve s tette legyen a legkiszámítottabb s prózai, csak az okkutató, az első elv, ábrándos poesis!” Ez az önmagának adott utasítás mégsem valósul meg eléggé abban a vázlatban, mely mindmáig a regény megítéléséhez támpontunkul szolgál; az *Izabella királyné* tragikumuma azt a romantikus, szélsőséges végzetet idézi fel, mely ellen nincs orvosság, s melyet nem lehet elkerülni. Kemény első tragikum-korszakában vagyunk még, mely a *Gyulai Pállal* fog lezárulni. Az *Izabella királyné* tragikumának gyökerei a *politikai* cselekvésbe nyúlnak le — ez is a későbbi Kemény gondolkodásmódjára utal már —, mintha ez a fajta cselekvés rejtene magában a legtöbb veszélyt s a legvégzetesebb hibázási lehetőségeket. Martinuzzi a „két hon egyesítésén” munkálkodik titkon, a maga bonyolult, látszatok és kétértelműségek kendőzte politikájával, mely azért válik tragikussá, mivel épp azok nem értik meg, épp azok fordulnak ellene, akiknek támogatására pedig leginkább igényt tarthatna. „Nem épülvén tette őszinteségen”: a félreértések és rágalmak ellen nem is védhető. Martinuzzit tulajdon politikai neveltje, törvénytelen fia, Gyula fogja elsőnek elárulni, — íme, a politikában rejlő végzet első bemutatási kísérlete Keménynél.

Martinuzzi tragikumuma feloldhatatlan, elkerülhetetlen, kíméletlenül végzetszerű, romantikusan pesszimista tragikum. Ugyanily végzetnek esik áldozatul Gyula is, — Kemény ekkori felfogása szerint a végzetet senki sem tudja elkerülni, s valami kálvini eleve elrendeltséggel, senki sem tudhatja, mikor és miért veti ki rá hálóját a végzet. Keménynek ez a szemlélete a szabadságharc

után változik meg gyökeresen. Gyula, aki részes Martinuzzi halálában, nem azért omlik össze, mivel megtudja, hogy apját engedte veszni. A tragikumnak ezt a meglehetősen konvencionális, romantikus válfaját Kemény megtetézi azzal, hogy Gyula csak későn tudja meg az igazságot: Martinuzzi azon a célon munkálkodott, melyért ő is hevült, tehát a „két hon” egyesítésén. Gyula abban a hitben cselekedett, hogy Martinuzzi egyetlen titkos célja „a hatalomra jutás, török felsőség” alatt. Sajátos ebben a tragikum-helyzetben egyrészt az, hogy Martinuzzira a tulajdon politikai módszere üt vissza, — másrészt pedig, hogy a politikai cselekvés eleve magában hordja a végzetet, s ezt a magyar történelmi viszonyok közt úgyszólván lehetetlen elkerülni. Kemény már ebben a regényben létrehozza azt a konfliktust, melyet ő „az egyén és az egyetemes” konfliktusának nevez, s melyet ekkor még csak tragikus kifejelettel tud zárni.

A másik töredék-regénynek, az *Élet és ábránd*nak (1841) konfliktusát a cím jelzi; ezt a konfliktust a kutatók néha túlbecsülték, s a romantikus konvenció kitaposott ösvényein próbálták megközelíteni Kemény életének ellentmondásait. Az *Élet és ábránd*nak megvannak a maga szorosan személyes vonatkozásai, mégpedig elsősorban az írói-politikusi hivatás dilemmájának megszólaltatásában; ezt a dilemmát PAIS DEZSŐ tanulmánya ismertette már, s ezen alapult MARTINKÓ ANDRÁS fejlődésrajzának elgondolása is. A Camoens-regényben Kemény a romantika szellemében válik néha líraivá; az erdélyi politikai élet okozta csalódások, az *Erdélyi Híradó* szerkesztésétől való megválás hangolják őt erre a panaszos, keresú líraiságra, mely éppúgy a romantikus világfájdalomtól kölcsönöz stílust, miként a *Gyulai Pál* némelyik helye is. „Miért kell nekem megtagadni, esztendőkön keresztül tagadni meg a költészetet, mely minden órában egy élet kéjét osztá?” — vagy: miért kellett elhinnie, „hogy a költészet henye hajlam, ízetlen játék üres szavakkal, melyet kinevet az élet s elkerül a szerencse?”: íme, Kemény személyes dilemmájának lírai kifejezése az *Élet és ábránd*ban. Mégsem szabad a Camoens-regényt túlságosan is a személyes sors képének tekinteni, s például Giron és Camoens ellentétét úgy fogni föl, mint politika és költészet konfliktusát magának Keménynek tudatában, szemléletében. Inkább azt mondhatjuk, hogy az *Élet és ábránd* komor, tragikus történelmi képe mintegy kísérlet annak a sorshelyzetnek bemutatására, melyet majd a *Zord idő* ábrázol. Kemény korai és kései korszaka közt sok az egyezés; élete végén némiképp visszatért ifjúságának szemléletéhez. A *Zord idő* történelmi körülményeihez hasonlóak a pusztulásba dőlt Portugália viszonyai a Luziáda költőjének halála után. Kemény, aki mindig szívesebben folyamodott a közvetett ábrázoláshoz, mint a közvetlenhez, s kerülő utak, „áttételek” révén közelítette meg írói céljait, az *Élet és ábránd*ban olyan gondról és szorongásról szól, melyet ő érzett nemzeti jövőnk miatt: „Személyes” mondanivaló ez is, s mint ilyen: egy érzésállapot közvetetten lírai kifejezése. Ezt a komor gondot, mely itt egy Mohács-hoz hasonló történelmi helyzet alkalmán szólal meg: a *Korteskedés*, majd az állambölcseleti fejtegeté-

sek logikájával fejezi ki. Camoens részben a megvalósítandó életcélt fejezi ki, Kemény életcélját, aki a költői hivatást készül kialakítani, megerősíteni magában. De Camoens jelkép is: a meg nem fogadott intés, a közömbös fülek fogadta vész-üzenet jelképe. Kemény úgy véli, katasztrófára kell figyelmeztetnie a nemzetet. A „nagy nemzetek sorából kidőlő Portugália s a katasztrófa fenyegetésében élő Magyarország — íme, a párhuzam, melyet Kemény az *Élet és ábránd* célzatául szánt. Ez a történelmi utalás sokkal elvontabb és általánosabb, mint a *Gyulai Pál* konkrét történelem-rajza, s éppen ezért kevésbé nyomasztó, kevésbé reménytelen a hangulatisága. De az *Élet és ábránd* is mutatja, hogy Kemény gondolkodásába mélyen befészkelte magát a katasztrófa sejtelme. Az *Élet és ábránd* híján van a tragikumnak, mely az *Izabella királyné*ban annyira uralkodó. De a katasztrófa-várás, mely a *Korteskedés* gondolatmenetének érzelmi, hangulati háttérét adja, s a *Gyulai Pál*ban a tragikum esztétikai formáit ölti magára: az *Élet és ábránd* legfontosabb híradása mindazokról az eszmefantomokról és rémlátásokról, melyek Kemény tudatára rátelepedtek, s 48 előtti korszakának túlhajtott, végletes tragikum-szemléletét sugallták.

6.

Ez a tragikum-szemlélet, egész túlfeszítettségében és különcösségében a *Gyulai Pál* lapjain mutatkozik meg. Van ebben a regényben valami mértéktelenül nyomasztó: Kemény legzordabb műve sem vetekszik a *Gyulai Pál* lidércnyomásos kúszaságával, cerebrális bonyolultságával. A *Gyulai Pál* erdélyi történelmében végsőkéig fokozódtak a *Korteskedés* félelmei, szorongásai, az *Élet és ábránd* katasztrófa-sejtelmei; ennek a történelemnek égboltján a korlátlan, vak Nemezis ül zsarnoki trónt. Zsarnokság és Nemezis, önkényuralom és végzet: Keménynél oly gyakran párhuzamos fogalmak.

A *Gyulai Pál* szélsőséges jellegében is sokat őriz már Kemény későbbi csitultabb, tisztultabb szemléletéből. Egyéninek és egyetemesnek konfliktusából indulva ki, az egyéni sorsot az egyetemes, történelmi végzettől való kifürkészhetlen függésében mutatja be. A konkrét, erdélyi történelmi viszonyok közt Kemény azt vallja, hogy a *sokfelől fenyegetett* államok életében a politika irányítói éppoly könnyen, majdhogynem szükségszerűen válnak a végzet áldozataivá, mint az egyszerű emberek. A *Gyulai Pál* szélsőségessé fokozza azt a *fenyegetetési érzést*, mely a *Korteskedésben* is oly nagy helyet foglal el a jogi és államelméleti fejtegetések háttérében. Kemény szorongásai, rémlátásai, végzet-szerűnek felfogott emberi sorsai abban a történelem-szemléletben fogantak, mely Erdély és általában Magyarország sorsát mindig valamiképp *fenyegetettnek* látja. Kemény az erdélyi történelmet — osztrák és török közti fenyegetettségében — az egész magyar történelem távlatában véli jellemzőnek. Mi több, a 40-es évek Magyarországnak és a XVI—XVII. század Erdélyének sorsát, helyzetét is párhuzamosnak tekinti. Izabella királyné, Martinuzzi, a Báthoryak

és Rákóczi György Erdélyének történelmi helyzetét Kemény azonosítja, párhuzamosítja a XIX. századi Magyarország történelmi helyzetével. Mindkét helyzetben a fenyegetések, a veszélyek, a katasztrófák és a sorscsapások azonos okait és irányait véli fölismerni. A XVI – XVII. századi Erdély osztrák – török fenyegettetését ő a XIX. század osztrák – pánszláv fenyegettetésével állítja párhuzamba, vagyis a múltba „visszavetíti” a jelent, pontosabban: a múltat a jelen eszme-fantomjain, rémlátásain, rögeszméin keresztül szemléli. A fantomszerűen felfogott jelen így alakítja ki a *Gyulai Pál*-ban a fantomszerűen bemutatott múltat. A *Korteskedés* közérzete a *Gyulai Pál*-ban történelmi képek és alakok formáiba öltözik. Kemény még a XIX. század szociális és nemzeti mozgalmainak párhuzamát is kialakítja a *Gyulai Pál*-ban: a muderrisek, a „titkos törökök” szélsőségesen regényes motívum-fantomja szolgálja ezt a célt.

A *Gyulai Pál* tehát Kemény 40-es évekbeli szemléletének kulcsát foglalja magában; ez a szemlélet, a történelem és az adott politikai helyzet megítélésében egyaránt, a fenyegetettség érzetéből, a katasztrófa rögeszméjéből, a végzetszerűség hitéből indul ki, s épp ezért szükségképp fantomszerű képzményeket hoz létre. Ez a fantomszerűség, persze, a publicisztikában kevésbé érhető tetten, mint a regényben, de az előbbit is csak ennek jegyében érthetjük meg.

A fenyegetettség érzete, a katasztrófa sejtelme, a végzetszerűség, a tragikum pedig végső fokon arra vezethető vissza, hogy Kemény a magyar polgárosodás forradalmi, szélesen demokratikus útjait képtelen elfogadni, s emiatt a kívánt és igenelt polgárosodást a nemzeti és a szociális kérdésekkel állítja feloldhatatlan, tragikus látszatú ellentétbe.

A fentiekből következik Keménynek az a sajátos felfogása is, mely a nemzetközi politika tényeit, fejleményeit végzetszerű vastörvényeknek fogja fel. A *Gyulai Pál*-ban éppúgy, mint Kemény szemléletében: a külpolitika a végzet szerepét is játssza, — a regény központi hőseinek fenyegetettségi érzése a külpolitika folyamataira vezethető vissza. A külpolitikai „végzetnek” és determinizmusnak ez a fajta értelmezése hosszú utóéletet mondhat magáénak a magyar nacionalista ideológiák hirdetőinél. Mindazok a megalkuvási tendenciák, melyek a második világháború előtt a német fasizmus aktív vagy passzív elfogadására ösztönöztek, a külpolitikai „végzetre” hivatkoztak. Hasonlóképp, a szocializmussal szembeszegülő nacionalizmus is a külpolitikai „végzet” passzív „átvéstelésének” tanával lépett föl, s a legfőbb nemzeti érdekeinken való munkálkodást, az új társadalom kialakítását, valamiféle külpolitikai „kényszerhelyzethez” való igazodásnak próbálta minősíteni. Az a hamis tanítás, mely szerint „kis nép” létünkre megbocsáthatatlan könnyelműség lenne a haladó mozgalmak, a forradalmak „kockázatait” vállalnunk, s a leghelyesebb, amit tehetünk, hogy a „nagy népek” mozgatta külpolitikához alkalmazkodunk, azt engedelmesen elfogadjuk, vele átmenetileg vagy hosszabb időre megalkusunk:

ez a hamis tanítás egyrészt oda vezetett, hogy két világháború pusztításainak szolgáltatták ki hazánkat vezetői, — másrészt pedig oda, hogy a felszabadulás után a köztudat nacionalista maradványai gátolni igyekeztek azt a feladatot, mely számunkra a legsürgetőbb, a leginkább életbevágó: a szocializmus fölépítését. Társadalmunk egy részének ingadozásai, megzavarodásai, válságai a „kis népekre” nehezedő „külpolitikai végzet” hamis elméletére vezethetők vissza. Ez az elmélet nem a történelem valódi folyamataira és irányaira figyel, hanem zavaros külpolitikai számításokra és spekulációkra bízta magát.

Mindezért, újból hangsúlyozom, nem lehet egyszerűen Kemény Zsigmondot tenni felelőssé. De az is bizonyos, hogy az a fenyegetettségi érzet, melyet ő politikai elméleteiben és művészi ábrázolásaiban egyaránt szóhoz juttat, s mely egy adott politikai-történelmi helyzet téves felfogásából származik: a magyar gondolkodók egy részének magatartását, érzelmi hangoltságát erősen befolyásolta. Kemény viszonya a történelemhez — igen változatos okok következtében — nem egy magyar történelembölcseelő számára példaként szolgált.

A *Gyulai Pál* főszereplői tartós „külpolitikai” fenyegetettségben élnek. Sorsukat nem elsősorban ők döntenek el, hanem Prága és Konstantinápoly ügynökei, jezsuiták és muderrisek. E fenyegetettség következtében válnak cselekedeteik — még a viszonylag közömbös cselekedetek is — rendkívül kockázatosakká. Kemény később is hajlik arra — különösen a *Rajongókban* —, hogy az egyéni sorsot a vezető, az uralkodó körök kebelében dülő intrikák tehetetlen prédájául bocsássa. Igaz, a *Buda halálában* Arany is a hun nép sorsát az uralkodó család viszályaitól függőnek mutatja, de ezzel nem valami végzettant kíván hirdetni, hanem az uralkodó osztályok elvakultságát, felelőtlenységét, önzését vonja költői bíraskodás alá.

A „külpolitikai végzet” bármily fontos szerepet játszik Erdély politikájának alakításában, bármily halálos fondorlatokkal szövi is körül Gyulai életét, a regény sors-képében csak az *egyik* motívum marad. A külpolitika eldöntő, elsődleges szerepét a kor történetírói közül főként Ranke hirdeti, akinek magyarországi visszhangjára már 1847-ben felfigyelhetünk, s akinek bírálata Kemény és Csengery is több ízben kitérnek. Persze, Kemény nem szorít Rankéra a „külpolitikai végzet” elvének kialakításában, de Ranke megerősítheti az ő korábbi, az erdélyi történelemből és az erdélyi reform-mozgalmak válságaiból levont tanulságait.

A *Rajongók* cselekménye is külpolitikai indításban, a vallásháborúk folyamataiban leli eredetét, de a *Gyulai Pál* ennél messzebb merészkedik még: Kemény a maga korának külpolitikai problematikáját vetíti át a regénybe, — mindazt, amit ő érez a XIX. századi külpolitika fenyegetésének, a regény viszonyai közé öltözteti. A bécsi abszolutizmus és a nemzetiségi, illetve pánszláv mozgalmak ily módon a jezsuiták és a muderrisek „kosztümjében” nyernek megjelenítést a regény színterein.

A muderris-motívumban Kemény ríktó regényességgel a *Korteskedés* mindkét „vészejelzését” — tehát: a nemzetiségit és a szociálisat — egyesíti. Erdély útjában áll a török terjeszkedésnek, s a muderrisek feladata, hogy ezt az akadályt „belülről” lazítsák föl. De Kemény nem félt-e attól, hogy Magyarország is útjában áll a cári hatalom terjeszkedési vágyának s a pánszlávizmusnak? Gyaníthatjuk, hogy a cári politikának a szultáni politika felel meg a *Gyulai Pál*ban. A magyar liberális közvéleményben, s különösen a centralisták-nál már a 40-es évek elején felbukkan a pánszláv veszélytől való félelem. Wolfgang Berg 1842-ben megjelent könyvével vitázva, Lukács Móríc az „idegen, ellenséges, hatalmas néptörzsek”, tehát a szlávok miatti félelmében ragaszkodik Ausztriához, s Trefort már 1840-ben a „szláv elemnek Európában varázslag növvő befolyása s hatalma” miatt aggódik. Wesselényi félelmei meg éppen legközelebbi indítékot adhatták Keménynek ahhoz, hogy Gergely diákkal a török politika jellemzéseként mondassa el mindazt, amit ő a cári politika terjeszkedési indokának tekintett. Gergely diák, a muderris-vezető ugyanis kifejti, hogy Izabella királyné korában a török politika súlyos tévedése volt Erdély nemzeti különállásának meghagyása. A töröknek be kell kebeleznie Magyarországot, „különben Európában csak sátra van, és nem háza s háztüze — különben nyugaton becsempészett nép leend s nem vezér- és hangulatadó nemzet”. Ez a gondolat a XIX. században s a cári politika elveként sokkal helyénvalóbb, mint a XVI. századvég török gondolkodásában. A regényben a muderrisek anarchiát akarnak kelteni, s Kemény a ponyva-romantika hatásaitól sem riad vissza, midőn titkos összejövetelüket, szervezkedésüket, terrorjukat bemutatja. Démoni-színpadias cinizmussal oktatja a muderriseket Gergely diák: állítsák szembe egymással az erényt s a bűnt, „hogy egymást kölcsönösen megtörjék, kimerítsék, széttiporják” — s óvják „a hasznos fejetlenséget, az üdvös közszavart”. A muderris-jelenetek vásári, olcsó szörnyűsége is elárulja, hogy miféle rémlátásokra hajlik Kemény a nemzetiségek mozgalmainak megítélésében, s mennyi szorongás, mennyi félelem lappang gondolatai mögött, melyeket röpiratában oly hideg logikával fejt ki.

Ez a szorongás, ez a félelem, persze, nem csupán a nemzetiségi, a pánszláv mozgalmaknak szól, hanem a szociális nyugtalanságnak is, hisz a nemzetiségi problémákban a szociálisak is benn rejlenek. A muderrisek szervezkedése éppen ezért nemcsak a pánszláv „ügynökök” tevékenységének rémképeire utal a regényben, hanem a XIX. század korai szocialista mozgalmaira is. Ez utóbbiakat Kemény a legrikoltóbb rémregényszerűséggel ruházza fel, s így viszi át őket a XVI. századba, hogy a muderris-mozgalom jelképességében még több félelem és szorongás kapjon helyet. A muderris-mozgalom a *Gyulai Pál* cselekményének leginkább fantomszerű eleme. A muderrisekben és különösképp Gergely diákban Kemény Zsigmond a XIX. század nemzetiségi és szocialisztikus mozgalmait fantomizálja.

E fantomizálás voltaképp már a *Korteskedés*ben megkezdődött. Kemény

itt a munkásmozgalom-ellenes, főként német irodalomra (Raumer) támaszkodva, a proletariátus első mozgalmait csak rémülettel és elutasítással képes figyelni. A polgárság osztályharcát felváltó új osztályharcról, a dolgozó tömegek növekvő harcáról már 1843-ban teljes pesszimizmussal mint a polgárosodás legnagyobb veszélyéről ír: „rég elkezdődött s nevedő átalkodottsággal foly a szegényeknek a gazdagok elleni harca, ezen örökös polgárháború”. A *Gyulai Pál*ban Gergely diák is a pauperismus „osztályharcának” elvét vallja, de a Kemény rémlátásai által fantomizált módon. Gergely diák szerint a pórhatalomért harcol most a szegény a gazdag ellen: „Íme, elérkeztünk oda, hol az események kerekének forgását látjuk. A századok árja hajtja e gépet.” És Gergely diák, a 40-es évek szóhasználatával, palota és kunyhó helycseréjének látja az egész történelmet. Hisz a világtörténelem: csak a szegény és a gazdag népek marakodása, — „az elhízott római és a sovány teuton”, a „jöllakott és az éhes népek” szüntelen „osztályharca”, s vajon ti, Genserich, Odoaker, Teodorich „nem voltatok-e az emberiség közállamában azok, mik egy országban a Grachusok és Dózsák?” Akárcsak Eötvös Dózsa-regényének, vagy Petőfi forradalmárrá válásának háttérében, a *Gyulai Pál* ily részleteinél is az 1846-os galíciai mozgalmakra gyanakodhatunk. A Petőfi-féle 1846-os fordulattal ellentétben, a *Gyulai Pál*, a *Kortekedés* eleve meglevő félelmeinek — fantomokká való növekedéseit mutatja. Kemény már 1843-ban tart a „Jacquerie és Dózsa-féle históriáktól”, s mi több, a munkásság kezdeti szervezkedéseit, a chartizmust és az utópista szocialisták tanait Raumer és Rotteck munkásellenes nézeteire hivatkozva, ő is elítéli. A munkásság szervezkedését csaknem oly veszedelmesnek tartja, mint a forradalmat: „az ipar hazájában a tétlen elégtelenség és mindent kockáztató lázadás közt egy harmadik állapot, a demonstratio vált ösmeretessé, sőt divatossá. Ennek legfőbb ágát Britanniában, az ipar gyűlpontján a munkások egylete teszi.” Munkásellenes német forrásai alapján fest Kemény a *Kortekedésben* ponyvaregénybe illő képet a „munkások egyleteiről”, s a szervezkedés titkosságát a burzsoázia legútszélibb rágalmaira hagyatkozva taglalja: „Eskü igényelteték arról, hogy a tagok a közgyűlés hozandó szabályainak törvényellenes kérdésekben is vakon engedelmessékednek; az igazgatók és cimborák nevét eltitkolják, és a tilalom dacára gyárokbá szegődöttöket szigorúan megfenyítik. Sőt titkos választmányok parancsából egyének arcára vitriol öntetett; orgyilkosok fizettettek. Ezen merényletekért indított nyomozásoknak kevés sikere mutatkozott; mert senki tanúul föllépni nem bátorkodék, és az elítéltek a köztárból gazdagon kármentesítették.”

Ugyanez a jellemzés, kevés változtatással, a muderrisek titkos szervezkedéseire is alkalmazható volna; ők is önkényes ítéleteket hoznak, s azokat egy hatáskereső rémdráma külsőségei közt hajtják végre; szelíd modoruk magyarázatát talán a saint-simonista titkos körökről elterjedt irodalomban kereshetjük; de ami leginkább XIX. századi bennük, az: a gazdagok, a hatalmasok ellen vívott harcuk. „Gazdagok gögje és zsarnoksága, — szegények irigysége

s bosszúja: szóval küzdelem a hatalomért.” Kemény és az uralkodó osztályok általában, nemzetietlenséggel vádolják a proletariátust; ez a gondolat ugyan nem nyer világos megfogalmazást a *Kortekedésben*, de a muderrisek működésében annál inkább. Ennek a körnek tagjai valamennyien: renegátok. A *Kortekedés* bizalmatlansága a tömegek iránt, s azok a fejtegetései, melyek a „befolyásolható”, „félrevezethető” tömegeknek a választójogból való kihagyásáért szállnak síkra: mindez a muderrisek mozgalmában kellő illusztrálást nyer. A regény értelmében a nyomor — hazátlanságot is jelent, tehát közönyt, sőt gyűlöletet a haza iránt. A muderrisek rajzának szociális vonatkozásai félreérthetetlenek: tagjai olyan emberek, akik „egy aristocrata országban a porból fölemelkedni nem tudtak”, s ezért, érdekeik védelmére, előmozdítására, titkos társaságokba tömörültek. „Mi többnyire, viskókban, rongyok közt, járomra születünk. Dajkánk volt a nyomor, jövődönk éhség; mert mi a nép gyermekei vagyunk.” A regény fantomizált világában a szociális és a nemzetiségi törekvések összeférhetetlenné váltak; „megtagadták a hazát, melyhez őket semmi sem csatolja” — íme, az 1846 utáni korszak tanulságai Keménynél, s ezek a tanulságok ugyancsak különböznek Eötvös Dózsa-regényének tanulságaitól is.

A muderrisek epizódjai már magukban foglalják a *Rajongók* alapeszméjét is; a muderris-mozgalom a szombatos-mozgalom előképe. De az utóbbi több történelmi konkréttsággal bír, s kevesebb benne a jelenre való jelképes utalás, habár egy forradalmat és szocialisztikus megmozdulásokat elítélő értelem kiderül belőle is. Az egyik muderris, Farkas István („naponként csalt, rajongott, büntudatot érzett: ez vala életrajzának rövid összege”) — a *Rajongók* Kádárjának körvonalait sejteti már. Az, ahogyan Farkas a csillagokból olvasssa ki végzetét, Kemény első korszakának értelmetlen, misztikus végzet-szemléletéről is mond valamit.

Kemény, a liberálisok szemléletéhez híven, a forradalmárt anarchistának, szélső individualistának tekinti; erről tanúskodik Gergely diák alakja is, akiben a *Karthusi* Armandjának rokonára ismerhetünk. Miként emez, úgy Gergely diák is a becsvágy megszállottja, aki a hatalom mohó áhításában minden erkölcsi törvényt megtagadni, minden hitet cinikusan áruba bocsátani kész. Gergely diák, aki egyaránt akar „hatni” Isztambulban és Prágában, Gergely diák, aki a két ellenséges hatalmat egymásnak ugrasztva, mindenütt anarchiát, pánikot támasztva esztelen-elvetemülten tör uralomra Kelet és Nyugat felett („dörögni a chaos fölött egy láthatatlan távolságból: ez ostort én forgatom!”), — íme, ennek a fantomoktól hemzsegő regénynek leginkább fantomszerű, leginkább spekulatív fogantatású, leginkább túlfeszített jellemrajzú alakja.

Ebben a fantomizált történelemben nyerhet csak helyet a tragikumnak az a szélső-romantikus válfaja, a „túlzásba vitt erénynek” mint tragikai vétésnek az a fatalizmusa, melyet a főhősnek, a kegyenc Gyulai Pálnak sorsában fejez ki az író. Ennek a regénynek valódi értelmét csak akkor foghatjuk fel,

ha tudjuk, hogy Kemény a XVI. századvég Erdélyébe a maga korának Erdélyét vetítette vissza, — s Gyulai Pál tragikumát is csak akkor foghatjuk föl helyesen, ha Kemény legszemélyesebb sorsát, problémáit, válságait keressük benne. A *Gyulai Pált* tehát: anakronizmusok, jelképek, közvetett ábrázolatok bonyolult — és nemegyszer: kusza — rendszerében megszólaló én-regénynek kell tekintenünk. A *Gyulai Pál* olyan vallomás, mely a maga közvetettségében többet árul el az író szemléletéről, meghasonlásairól és lelkiállapotáról, mint levelezése vagy publicisztikai írásai. Ennek a regénynek, de különösen a kegyenc Gyulai Pál alakjának — *lírai* háttere is van.

Az *Élet és ábránd*ban Fernando kanonok méltatása a Luziádáról inkább Kemény „olvasónaplójának” hat. De a kegyenc Gyulai naplója, elmélkedései még inkább Kemény személyes, lírai vallomásait tartalmazzák. A magát íróasztala mellé kényszerítő Gyulaiban nem nehéz az alkotó munkához visszavisszatérő Keményre, s Gyulai aszketikus alkotási módszerében a vérmérsékletét legyűző Kemény erőmutatványára ismernünk: „már fékezve voltak a szórakozást okozható befolyások, s birt annyira uralkodni kedélyén, hogy az éj álmai közé temethesse azon salakot, mely a közéletből hátramaradott és zavarhatta volna foglalkozásait. Ily lelkierőre gyakori öntagadás, sőt önkínzás által juthat csak „a nyilvános pálya izgalmaihoz szokott vérmérséklet”. Gondoljunk Pálffy János rosszindulatú, de mégis szabatos közléseire, vagy Kemény leveleire, melyekben feketekávéval fűtött éjszakai munkáiról beszámol. Különösen fontosnak érezhetjük a „gyakori öntagadás, sőt önkínzás” említését: az önmagán erőt vétel, az aszkézis erkölce ott lakik Keményben e fantomokkal népes ifjúság idején is. Hogy kedélyének ködképeitől valaha szabadulhasson, s egy pozitívabb életszemlélet küszöbére érkezhessen, ahhoz talán épp ennek az „öntagadásnak, sőt önkínzásnak” képességét kellett igénybe vennie.

A *Gyulai Pál* nyújtotta önarekép egyik feltűnő eleme: az írói különállás, a magányosság tudatosítása. Gyulai nem az útmenti kúthoz, hanem a sivatagi forráshoz kíván hasonlítani; majd pedig ahhoz a festőhöz hasonlítja magát, aki — egyébként elég valószerűtlenül — a viharban hánykódó hajón „boldog csendéleteket” fest, melyekre senki sem kíváncsi. Mindebből a mi számunkra csak annyi a fontos, hogy Kemény a maga ars poeticájában is kifejezésre juttatja az ár ellen úzásnak azt a tudatát, melyet az erdélyi politikai életben szerzett meg.

A kegyenc Gyulai tragikuma egyébként teljesen romantikus színezetű. Olyan ember tragikuma, aki szándékai és erkölcsi elvei szerint ugyan „ár ellen úszik”, de aki épp ezért fullad bele az örvénybe. Ebben a tragikumban a „külpolitikai” végzet mellett — vagyis: az Erdélyt kétfelől szorongató nagyhatalmak intrikái mellett — szerepet játszik a „politikai végzet”, általában. Azt a meggyőződését, hogy a „külpolitikai végzetnek” kiszolgáltatott országokban a politikusok cselekedetei eleve magukban hordozzák a kiszámíthatatlan Nemezist, Kemény már a titkos államtanács jelenetében, a „kisdéd keresztre”

tett esküben is megszólaltatja. Ehhez a kereszthez régóta „bizonyos végzet-szerűség” fűződik, s ez „a sors különös szeszélyéből gyakran ejté az államférfiak jövődjét e feszület előtt tett esküvel szoros kapcsolatba”. E feszület előtt esküdött hűséget Izabellának Martinuzzi, Zápolyának Gritti; mindketten szöszegést követtek el, s megbűnhődtek. Ez a „kisedd kereszt” tehát az egész erdélyi történelem végzetszerűségét jelképezi.

Kemény, aki abszolutizmus és demokrácia közt érzi szorongatottnak, fenyegetettnak a maga elképzelte polgárosodás útját, — Gyulai Pált is ilyen szorongatottságban, fenyegetettségben ábrázolja. Gyulait igen jellemzően „aggódó politikája” miatt támadják a pártok. Ha azt kérdezi valaki: elkerülhetné-e végzetét a kegyenc Gyulai? — azt kell felelnünk: Kemény erre úgy-szólván semmi lehetőséget sem nyújt neki. Mindenütt csapdák leselkednek rá, s hűsége, jó szándéka a legveszedelmesebb csapda. Gyulai végzete tehát feloldhatatlannak és elkerülhetetlennek mondható. Majd később, Világos után jelennek meg csak azok a Kemény-hősök, akik elbuknak ugyan, de bukásukkal némiképp a végzet kikerülésének szükségét, lehetőségét is példázzák.

A kegyenc Gyulai a „külpolitikai végzetnek” kiszolgáltatott ország politikusaként csak a legvégső aggályossággal cselekedhetik, de még így sem menekedhetik meg a katasztrófától. Az egyéni és a történelmi katasztrófa várása tehát ugyancsak bennfoglaltatik a *Gyulai Pál*ban.

Gyulai végzete azért is elkerülhetetlen, mivel senki sincs, akire támaszkodhatnék, s egy erkölestelen, cinikus világban próbál erkölcsi törvények szerint élni. Hűségét olyasvalakire pazarolja, aki elsőnek árulná el: Báthory Zsigmond nem hogy hálát, de neheztelést érez kegyence iránt, aki esküjét is megszegve fedi fel neki az államtanács titkos határozatát. Hisz Zsigmond számára kényelmesebb lett volna, ha fivérét, Boldizsárt az ő *tudta nélkül* ölik meg, s ő mindenfajta felelősségen, lelkiismereti válságon *kívül* maradhat. Kemény erkölcsi szemlélete szerint Gyulai a jó szándék túlhajtásában bűnös, és némiképp a könnyelműség tragikai vétségét is elköveti: hisz túl hamar tartóztatja le Sennót, a komédiást, remélve, hogy ezzel Boldizsár bukását siettet.

Miben áll hát a kegyenc Gyulai Pál tragikuma?

Az ő drámája azzal kezdődik, hogy Báthory István lengyel királynak megígéri: Zsigmond fejedelmet mindig hűséggel fogja szolgálni. Ez az ígélet a legszorosabb kötelek Gyulai Pál életében; a titkos államtanács szavaznak arról, hogy a két fivér, Zsigmond és Boldizsár közül az erdélyi államérdek melyiknek halálát kívánja? Zsigmond csak két szavazattal menekül meg a titkos ítélettől, melyet Boldizsáron kell végrehajtani, ha az bármifajta törvénytelen cselekedetre vetemednék. Az „aggódó” Gyulai mostantól veszélyben véli Zsigmond életét, hisz, ki tudja, nem fordul-e az ő kárára a következő szavazás? Csapdát állít tehát Boldizsárnak, hogy mielőbb rábírja arra a törvénytelen cselekedetre, mely a titkos ítéletet jogerőre emelné. Meglehetősen vékony ürüggyel tartóztatja Boldizsár kegyencét, Sennót, a komédiást, s azt reméli,

hogy ezzel az izgága főurat valamely meggondolatlan s törvénytelen cselekedetre hívhatja ki. De Boldizsár csalódást okoz: tartózkodik mindenfajta rendbontástól. Gyulai emiatti válságát még elmélyíti, hogy szerelemre gyullad Sennó felesége, Eleonóra iránt. Sennót megölik a börtönben, — Gyulai pedig elveszti Zsigmond kegyét, s a fejedelem új szeretőjének, a férje haláláért bosszút esküdő Eleonórának válik áldozatává.

Ezt a merőben romantikus katasztrófát az eddigi irodalomtörténetírás pusztán az „erény túlhajtásának” erkölcsi tragikumával magyarázta. Pedig, ha a *Gyulai Pál* értelmének „kulcsát” kezünkben tartjuk, világossá válhatik előttünk, hogy azok az ellentétek (Zsigmond és Boldizsár ellenlábassága), melyek miatt Gyulai végzetes tette szánja el magát: a XIX. századi erdélyi, illetve magyarországi politika ellentétei. Ezek az ellentétek a magyar polgárosodás első útszakaszának meghatározói is. Gyulai az uralkodói önkény (Zsigmond) és a könnyelműnek bemutatott „népbarátság” (Boldizsár) közt kerül dilemma-helyzetbe. Gyulai dilemmájában Kemény dilemmájának elemei foglaltatnak. Kemény ugyan nem az abszolutizmus és a demokrácia közt választ, de a forradalomtól éppúgy tart, mint az abszolutizmus fennmaradásától. A Zsigmond és a Boldizsár jelképezte erők közt ő éppúgy a katasztrófát tekinti a maga osztályrészének, miként a kegyenc Gyulai Pál. Emennek tragikumában tehát Kemény kimondja sejtelmeit a maga politikai törekvéseinek kilátástalanságáról, kudarcra ítéltségéről. Gyulai Pál tragikuma Kemény fenyegettetési, szorongattatási érzetéből fakad.

A regény igen alaposan dolgozza ki ennek a tragikumnak lélektani elemeit, — ez a lélektaniség fedte el a kritikusok elől Gyulai Pál tragikumának mélyebb értelmét. A kegyenc Gyulai összeomlása emlékeztet Bánk bánéra; ez összeomlás lényege: a tett utólagos degradálódása, ami Bánknál is végbe megy („a tetről lefoszlott minden, mi politikai szabállyá emelé, s csak az maradt rajta, mi bűnné bélyegezte”). Lelkifurdalásai még Gyulai előtt is elködösítik tettének értelmét; már maga sem tudja, Boldizsár érdekében ölette-e meg Sennót, vagy azért-e, mivel ez utóbbi sértő, átkozódó levelet írt neki. S végül, Gyulai erkölcsi halála következik el, legfontosabb fölismerésében: „*érezhető, hogy szörnyű tette a hálának ábrándjából folyt, s félreismert kötelességeknek volt ballépése*”. Ez a megállapítás a későbbi Keményt idézi már, s az elkerülhető végzet tanítását, hisz ha a hála „ábrándja” helyett annak valóságát veszi mértékül, s félreismert kötelesség helyett a valódinak megismerttet: végzetét elkerülhetné. Ez a felfogás azonban csíráként marad csak meg a *Gyulai Pál*-ban, — viszont ugyanitt teljes gazdagságában bontakozik ki a *történelmi végzet* elkerülhetetlenségének tana. Kemény kiismerhetetlen, vak erők játékát látja a történelemben, s az ember az erők tehetetlen martaléka. Mégis, akik Kemény agnoszticizmusában hisznek, feledik, hogy ez a felfogás csak a *Gyulai Pál*-korszakban mutatható ki nála. Az 50-es évek nagy történelmi regényei a vak fátum elleni felelős, aggályos védekezés erkölcsét hirdetik. A *Gyulai Pál*-

ban megnyilatkozó történelemszemlélet a romantika bélyegét viseli magán. Az 50-es években Kemény kilép a romantikából, s ezzel összefügg történelemszemléletének átalakulása is.

A kegyenc Gyulai Pál naplója, öntépő monológjai a végzet és a szabad akarat nagy vitáját tárják elénk, — Kemény legbensőbb ügye ez a vita, mely végül is az akarat sztoikus igenlésének tanához vezet el, s ily módon előkészíti az író Világos utáni erkölcsi eszme-rendszerét. Alapos vizsgálatra szorulna még Kemény ifjúságának, tanulmányi éveinek bölcséleti ismeret-anyaga; a Pomponazzira hivatkozó, őt idéző Gyulai Pál gondolatai arra figyelmeztetnek, hogy Keménynek az a verroista fátum-elmélethez éppúgy volt köze, mint Pomponazzi szabadakarat-elméletéhez: „És Pomponace, mit hirdetett nekem merész könyved, mely a szellemvilág égívén nagy rázkódásokat jósoló meteorként repült át? Nem mondotta-e, hogy a 'kijelentésekben' vetett horgony nélkül sem sülyed el a remény, szeretet, közboldogság és végtelen tökéletesedés kincseit hordozó gálya, — s hogy a bölcsélet különszakadva a hittantól s magát emancipálva is megoltalmazza nemünk önállását meg a szabad akaratot?” Az *egyén* és az *egyetemes* konfliktusnak felismeréséhez jut el Gyulai. Ennek a konfliktusnak megoldására, a történelmi kényszer és az akarat szabadság ellentmondásának kiegyenlítésére Kemény egyelőre még nem képes. Később épp ez a kiegyenlítés ad majd új irányt műveinek, gondolkodásának. A Suetoniust olvasó Gyulai azonban még úgy érzi, hogy „a sors zsarnok törvényei” felmentik az embert, „midőn a viszonyok hatalmánál fogva megszüntetik akarat szabadságunkat, eltörlik a tulajdonítást és bűnsúlyt”. A nagyhatalmaktól szorongattott Erdély politikusához jól illik ez a gondolat; de illik ahhoz a Keményhez is, aki máris annyi politikai kudarcot élt át, s újabbak bekövetkeztét is sejtí. Az ember nem felelős a történelemért, — s ugyanakkor tehetetlen áldozata a történelemnek: a *Gyulai Pál* zavaros történelemszemléletéből egyelőre csak ennyi derül ki. Hol a teljes fatalizmus uralkodik Gyulai gondolkodásában („Ixion kerekéként forgott elméje; mert örökké azon hithez érkezett vissza, hogy egy vad fatalizmus uralkodik tetteink fölött”), hol pedig Suetoniusnál talál vigaszt, aki szerint „van becsesebb kincs az életnél —, erényünk”.

A *Gyulai Pál*ban ha nem is hiánytalan-egyértelműséggel, de a fatalizmus tana érvényesül legerősebben; a kiábrándulás, mely e regény létrejöttét megelőzte, elsősorban politikai természetű („mert egyesek bírhatnak nemes lélekkel, és szájalommal, de a politika oly erkölcsi lény, melynek csak agyrendszere van, — szíve nincs s nem is lesz soha”), — s a történelemből Gyulai, a kegyenc, csak a sors zsarnokságának nihilisztikus tanulságát tudja levonni: „ily szörnyű órában tanított meg a tudomány, hogy a világ színpadán fabábok játszanak víg és szomorú szerepeket, s hogy a mozgó sodrony állítja elő a párizsi vérmenyekzőt és szított tüzet Phalaris rézbikája alá”, — más szóval: „a színműnek, mely több mint öt ezer éve ismételtetik, neve — a sors”. Gyulai az „csemények szülőházára” csak ezt az egy szót tudja felírni: „sors”. S „talán

nincs az egész Vaticánnak oly könyve, melyből én most mást olvashatnék, mint e szót: sors”.

Ennél a lesújtó bizonyoságnál is komorabb azonban a kérdés végső eldöntetlensége, nyitva maradó talányossága; mert Gyulai mégis felteszi, habár felelet nélkül hagyja a kérdést: „az életpálya homályos légkörében a szabad akarat győz-e, vagy a sors?”

A determinizmus történelmi és természettudományi törvényei a 40-es és 50-es években mélyen befolyásolják a magyar gondolkodókat is. A mechanikus determinizmusnak az a bírálata, melyet ENGELS nyújt *A természet dialektikájában*, a magyar polgári gondolkodásban el sem képzelhető, — de fontos az a viaskodás, melybe pl. Madách bocsátkozik, a Luciferrel vitázó Ádám érveiben. Ez a viaskodás telíti igazi drámaisággal Az ember tragédiáját. A kibontakozás hasonló, szenvedélyes keresésével nem találkozunk Keménynél. Ő az agnosztikusan nyitvahagyott kérdés lényegére egyelőre nem is próbál még felelni. Ehelyett kialakítja a sors szenttelen, majdhogynem hideg elviselésének azt a fatalista elvét, melyet leghívebben az erdélyi uralkodókra vonatkozó megjegyzése jellemez; ezeknek ugyanis fiatal korukban végig kellett nézniök a kivégzéseket: „az erdélyi uralkodónak, minthogy kelet és nyugot küzdelme közt áll, szükség közönyössé válni a fájdalom göresei iránt”. Valamely hasonló, zord sztoicizmusra kíván tanítani a *Gyulai Pál* is. E tanítás legmélyebb gyökerét a „kelet és nyugot küzdelmében” kereshetjük, melyre a fenti megjegyzés is utal. De ez a közöny a maga és a mások fájdalma iránt sokkal meddőbb álláspont volt, hogysem Keménynél a Világos utáni korszak körülményei s a polgárosodás új kíváncsiak között is fennmaradhatott volna.

7.

Kétségtelen, hogy Kemény Nemezis-fogalma átalakul Világos után, — kétségtelen, hogy ha eddig a katasztrófa kikerülhetetlenségében hitt, úgy most a végzet feloldásának lehetőségében bízik, s ezért is dolgozik. Sőt, most már olyan végzetet is ismer, melyhez igazodva jobb sorsot érhetünk el. A végzetet befoghatjuk vitorláinkba, — fölismerésünkön és *szabad akaratunkon* múlik, hogy vitetjük-e hajónkat a végzettel, vagy felborítatjuk-e vele. Bizonyos az is, hogy Világos után Kemény egy nagyon is szigorú erkölcs képviselője, s ennek az erkölcsnek elvei nagyjából megegyeznek mindazzal, amit HORVÁTH JÁNOS a „nemzeti klasszicizmus” erkölcsi felfogásának tekint. De ez az erkölcsi szigor, ez az aszkézis inkább a magyar polgárosodás új, nehezebb fejlődési szakaszának általános velejárója, semmint valamely sajátos, irodalmi áramlaté vagy csoportosulásé. Az, hogy ezt az erkölcsöt az „irodalmi Deák-párt” tagjai is hirdetik, ne tévesszen meg bennünket, hisz *ugyanazt* hirdeti Vajda János, A polgárosodás nemzeti tartalékainak megóvása, alapjainak biztosítása, — s ugyanakkor az önkényuralmi rendszer elleni védekezés, az összbírói nemzeti-

lenség elhárítása: mindez indokoltta teszi ennek az erkölcsi szigornak kialakulását. Az 50-es évek aszketikus, puritán erkölcsi szemlélete a magyar polgárosodás e szakaszán ugyanazzal a funkcióval bír, mint évszázadokkal korábban a nyugati polgárosodás első szakaszában, az angol puritánok, a francia hugenották, a német protestáns polgárok szigorú morális felfogása.

Mégsem szabad azt hinnünk, — aminek bizonyítására nem egy Kemény-kutató korábban törekedett —, hogy Kemény mostantól valamiféle egyértelművé kialakult erkölcsi értékrend képviselője, s regényei ez erkölcs valóságos katekizmusait nyújtják. Ha valakinél, úgy Arany Jánosnál találjuk meg a korszakerkölcsi igényeinek legtisztább kielégítését; Kemény nézetei ugyan lényegesen változnak mindahhoz képest, amiről a *Gyulai Pál* nyújtott vallomást, s Péterfy portréját ugyancsak cáfolják Keménynek az 50-es években kifejtett elvei, — de félreértenők Keményt, ha azt hinnők, hogy azok a szorongásai vívódásai, bizonytalanságai, melyek a Gyulai Pál-korszakra nyomtak bélyeget, most egyszeriben eltűntek, s ő *gyökeresen* átalakult. Kemény regényei nyújtanak ugyan lényeges erkölcsi tanítást, — de ez mindig a negatív, s úgyszólván sohasem a pozitív példák révén érvényesül. Kemény sohasem mutatja be emberi sorsokban és típusokban azt az erkölcsi eszményt, melyre pedig politikai cikkeivel és regényeinek gondolatmenetével mozgósítani kíván. Arany és Jókai — más-másféle módon, de bemutatják a maguk más-másféle ember-eszményeit. Kemény inkább csak jelzi őket — például polgár-eszményét, Norbert bankár vagy Coranini Róbert alakjában —, de igazán megleveníteni csak azokat a hőseket tudja, akik vétének az erkölcsi eszmény ellen, vagy azt éppen tagadják.

Kemény számára változatlanul érvényben marad az egyéni és az egyetemes, — a szabad akarat és a végzet dilemmája. Világos után ugyan jó ideig igen hangsúlyosan a szabad akarat, az egyéni elhatározás és döntés oldalán foglal állást, de valamennyi művében visszaesik, ha mégoly tompítottan a *Gyulai Pál* végzet-motívuma, míg végül a *Zord időben* ez a motívum csaknem éppen annyira fölerősödik, mint az 1847 előtti írásokban.

De ha nem fogadhatjuk is el Kemény *gyökeres átalakulásának* tanát, — azt észre kell vennünk, hogy az 50-es években igen lényeges pontokon módosítja korábbi nézeteit. Mi több, azt kell látnunk, hogy Kemény új nézeteinek társadalmi funkciója, jelentősége egészen másféle, mint korábbi nézeteié volt. Míg 1847 előtt a meddő szembeszegülés az értelmetlen „ár ellen úszás” jellemezte ezeket a nézeteket, addig az 50-es években Kemény — legalábbis egy ideig — olyan tanítást is hangoztat, mely hatékony gyógyszerül szolgálhat a magyar társadalom demoralizálódása, tespedése ellen.

Ha nem alakul is át gyökeresen: az átalakulás igénye 1849 után a legerősebb benne, s egész nemzedékében is; Kazinczy Gábor egy mondata mond sokat erről az átalakulási igényről: „S most ott látjuk magunkat a válkérdésnél: lemondani egészen, vagy átalakulni.” Kemény első korszakát legtömörebb-

ben Gyulai Pál feloldhatatlan kényszerhelyzete jellemezte: „Vagy tenni kell, vagy hűtlennek lenni bűnös hanyagsággal politikai nézeteihez, rokonszenvéhez, kötelességéhez. Tenni, azaz rémítőt vétkezni.” A *tett* mint *rémítő véték*; a *tett* elkerülése mint hűtlenség: íme, az útelágazás mindkét végén ugyanaz a szakadék. Ha valamiben, úgy a *tett* lehetőségének ilyen megítélésében jelenteknek változást Keménynél az 50-es évek.

A változás gyökereit azonban már korábban, 1848 előtt kereshetjük, — feltehetőleg a Pestre költözés idején kialakulnak Kemény olyan új viszonyai, melyekben a *tett* lehetőségeit többé nem a régi, tragikus kilátástalansággal ítéli meg. Hisz a *tett* kikerülhetetlen végzettségének, kilátástalanságának hitét az erdélyi politikai viszonyok keltették Keményben; a *Két Wesselényi* világosan vall erről: „*miután Erdély mechanizmusa oly rossz, az erdélyi kormánytagok szerepe oly függő és alárendelt, a közigazgatás kerekei pedig úgy forgattatnak, hogy az egyén feltétlenül elviseltetik, s a leghűbb hazafi is szintén azt kénytelen tenni, amit a legrosszabb*”. A végzet malmát Erdélyben a közigazgatás kerekei forgatják, — a hű hazafi nem ismerhet kényszert végzetszerűbet, mint azt tennie, amit a legrosszabb. Ez a végzet-hit élhetett az erdélyi ellenzék más politikusaiban is, — Kemény erre utal a Szász Károlyról szóló megemlékezésben: „*Aztán évei és tapasztalatai, bár nem oltották ki, de mérséklék lelkesedését a kor 'jelszavai' iránt, s inkább hitt az események alakulásainál bizonyos végzetszerűségben, mint az emberi ész számításaiban. Innen szenvedőleges állása.*” Ugyanez a „szenvedőleges” állás kezd már kialakulni a *Gyulai Pál* egész történelemszemléletében is.

A Világos utáni Kemény nézetei közül a pozitívabbnak tekinthetők már bennfoglaltatnak a *Gyulai Pál* anyagában is. A politikai óvatosság és aggályosság, mely oly nagy helyet foglal el Keménynél az 50-es években, Gyulai Pál egyik irányelve is: „*Inkább boldogulunk kötött kezekkel is . . . míg fősvények vagyunk a jövődöt egy kockajáték véletlenére oda dobni, mint vakmerész szabályokkal, melyek bilincseinket még szorosabbra vonhatják, midőn feloldozták a bőszenvedélyeket.*” Ha valahol felesillan Kemény politikuseszménye, úgy Gyulai alakjában, aki „*csekélységekért kockáztatja életét, de retteg a hazát óriás eredményekhez sikamló ösvényeken vezetni*”. Ilyen elvek alapján ítéli el Kossuthot is Kemény, s ilyen elvek vezetik őt magát legnagyobb politikai tévedéseire. Sennó jelleme — a Gyulaiéval ellentétben — már magában foglalja azokat a hibákat, melyeket Kemény majd Világos után leginkább ostoroz: „*Sennó huszonnégy óráig gályát vont volna, hogy két pereig megtapsolják. Ő most is visszanyomta féltékenységet, feledé Eleonórát, s nem találta sötétnek a börtönt, minthogy hallá, hogy nevét a nép ajkaira vette.*”

Kemény, aki a centralisták oldalán, a Pesti Hírlapban a polgárosodásért következetesen harcol, s Széchenyi oldalán, Kossuth ellen mind aktívabbá válik, — Kemény, aki a fiume—vukovári vasút-ügyben oly kétes értékű szerepet játszik: egyvalamiben bizonynyal nem hisz többé, — a *tett* végzetszerű

kilátástalanságában. „Szenvedőlegességéből” már ekkor végképp kilépett, s éppen nem láthatjuk őt passzívnak a béke-párti intrikák idején sem. Az Erdélyben erősödő „szenvedőlegességi” hajlam tehát 1847-től kezdve kivész Keményből, s 1849 után éppen helyet ad a céltudatos aktivitásnak. Kemény megváltozását a *tett* lehetőségeinek új megítélése okozza; 1847-től kezdve Kemény tudatában, szubjektív szemléletében „tenni” többé nem jelenti már azt, hogy „rettentőt vétkezni”.

Világos után Kemény hosszú időre hátat fordít a *Gyulai Pál* vak fatalizmusának. Azt jelenti-e ez, hogy Kemény számára épp a Bach-korszakban oldódik meg demokrácia és nemzeti érdek ellentmondása? Kemény talán épp Világos után érzi biztosítottnak a nemzeti polgárosodást? Többé talán nem tapasztalja azt a fenyegettetési érzést, mely a nemzetiségek mozgalmi és a szociális mozgalmak láttán támad benne? Ilyesmiről természetesen szó sem lehet. A *Két Wesselényi* még világosabban mondja ki a pánszláv és a daco-román mozgalmak miatti szorongást, mint Kemény korábbi írásai. A *Még egy szó* . . . a szocialisztikus forradalom rémképeivel is épp eleget viaskodik. Kemény agy-
rémei, elfogultságai mit sem vesztek a nyomasztó voltukból.

Világos után a liberalizmus új, nagy reményeket vet az ellentétek kiegyenlítésébe, az ún. „súlyegyenbe”, melyet a forradalmi eszmék között lehetne létrehozni. A liberálisok úgy vélték, hogy az 1848-as forradalmak — melyeknek ismétlődése ellen minden óvintézkedést meg akarnak tenni — a francia forradalom doktrínáinak „eltúlzott” alkalmazása következtében törtek ki. E forradalmak veresége most új reményekkel tölti el őket, s Kemény sem látja már többé elkerülhetetlennek a „katasztrófát”. Eötvös és Kemény Világos utáni felfogása megegyezik abban, hogy ugyanazon erők, melyek az 1848-as forradalmakat kirobbantották, kellően „súlyegyenezve”, egymással szembeállítva, nyugalmi állapotot hozhatnak létre. E nyugalmi állapot érdekében rekeszti kívül Eötvös az egyenlőség-eszmét a liberális államnak azon a „modelljén”, melyet az *Uralkodó Eszmék*ben szerkeszt meg. Eötvös az abszolút államhatalom „kiegyenlítése”, „ellensúlyozása” érdekében törekszik az autonómia elvének széleskörű érvényesítésére is.

Kemény számára Világos után mindennél fontosabbá válik a „mérték” kérdése; szerinte a magyar polgárosodás fennakadásai, nehézségei a demokrácia eszmék „túlhajtásából”, a „szabad institutiók” mértéktelen alkalmazásából származtak. A külpolitikában felismert egyensúly-elvet Kemény a magyar belpolitikára, a reformok menetére, a polgárosodási eszmék és intézmények megvalósítási menetrendjére is alkalmazni próbálja. A polgárosodás jövőjét tehát Kemény a liberális eszmék óvatos korlátozásától, a nemzeti és polgárosodási törekvések mértéktartó „súlyegyenezésétől” teszi függővé. Emiatt válik is számára oly rokonszenvessé az 1840 utáni Széchenyi. A Széchenyi-tanulmány egyfelől azt a Széchenyit mutatja be, aki maga is „tragikai vétséget” követ el, midőn nem fontolja meg reformfelhívásainak távolabbi következményeit, —

másfelől pedig az 1840 után óvatosabbá váló, „súlyegyenezésre” törekvő Széchenyit, aki most már Kemény új politikájának mintájául, igazolásául is szolgál: „A nemzetiség és a szabad institúciók közti összeütközések súlyegyenézése Széchenyit . . . a teendők sorának a reformok mértékének és az átalakulásra vezető mellék-eszméknek némi változtatására bírta.” Széchenyi 1840 után ugyanis az ösiség *eltörlése* helyett csak annak *gyökeres módosítását* kívánja, mivel attól tart, hogy a felszabadított birtok „idegen tőkepenészek és nem magyar nyelvű iparosok kezébe kerül”.

Az egyensúly elvét Keménynél nem csupán az ellentétes erők kiegyenlítése jelenti, hanem a feladatok sorrendjének taktikai megállapítása is; Széchenyinnél ezt a „súlyegyent” óvó taktikát dicséri, „mely a bécsi kormánnyal és a birodalmi érdekekkel homlokegyenest álló kérdések vitatását hátrább utalta”. Az eszmék „fontosság” szerinti rangsorolása (vagyis: az egyenlőség-eszme háttérbe szorítása a szabadság-eszme javára), mely Eötvösnél az *Uralkodó Eszmék* egyik legfőbb törekvése, — Keménynél az 1848 előtti konfliktusok „orvosságaként” ígéri a katasztrófa elkerülését. Ebben is Széchenyi a mintája, az a Széchenyi, aki demokrácia és magyarság dilemmájában az előbbiről mond le.

Egy évszázad magyar nacionalizmusának alapelvét ismerhetjük föl e dilemmának ily feloldásában: ez a nacionalizmus az állítólagos „nemzeti érdekek” védelmének ürügyével utasította mindig vissza a demokráciát. Eötvös elvontabb egyensúly-rendszere helyébe Kemény azt a konkrétabb „kiegyenlítési” elvet lépteti, melyet Széchenyi politikájából olvas ki: Széchenyi ugyanis „átlátta, hogy a politikai szabadság s az értelmi és anyagi haladás némely pontjai, a körülmények szerint, néha hosszabb vagy rövidebb ideig összeütköznek a magyar nemzet megóvandó érdekeivel. Ilyenkor mit tett ő? Feláldozta, s pedig tétovázás nélkül, a szabadság és haladás érdekeit a fajszeretet érdekeinek”. Kemény ugyan csak ideiglenes „feláldozásra” gondolt még 1851-ben, de a gyakorlatban ez az ideiglenesség — véglegessé vált. Az 50-es évek a nemzeti és a szociális problematika dilemmájában „ideiglenes” szándékkal fordított hátat a szociális kérdéseknek, s rendelte ezeket alá a valóban fenyegetett nemzeti lét megóvásának. Az „ideiglenesen” félretett kérdést azonban a későbbi nemzedékek mindinkább eltemetni igyekeztek, s a szociális probléma csak a századvégen kezdte feszegetni koporsóját, hogy annál fenyegetőbben törjön elő a XX. század első évtizedében. A szociális és a nemzeti érdekek valójában most is éppoly azonosak és egységesek maradtak, mint 1848-ban, — de a birtokos nemesség az 50-es évektől kezdve ezt az azonosságot nem volt többé hajlandó elismerni.

Kemény tehát Világos után úgy véli, hogy a „súlyegyenezésben”, az ellentétek „kiegyenlítésében” orvosságot lel a fenyegető fátum ellen, melyet a *Gyulai Pál*-korszakban még elkerülhetetlennek hitt. Kemény azt hiszi már, hogy a magyar polgárosodást nem érheti újabb katasztrófa, ha az egyensúly

óvatos-aggályos megteremtésével elejét veszik a veszélynek. Keménynek ez a nézete csaknem bizakodónak mondható, a korábbiakhoz képest. Mintha az átélt „katasztrófa” kisebbnek bizonyult volna a vártnál, — vagy talán inkább a párizsi június, a proletariátus megmozdulásának véglegesnek hitt leverése készíti most váratlan bizakodásra? A „kiegyenlítés”, a „súlyegyenezés” elve Kemény egész politikai és társadalmi szemléletének tengelyét képezi. A polgárosodó magyar társadalomban is a birtokos osztály és a nagypolgárság „összhangzó és arányos kifejlésének” kell megvalósulnia Kemény elképzelései szerint; hiszen „a nagypolgár önzésének gyakran lesz cosmopolitai színezte; míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelen meg. A két rend ellensúlyozása tartja az állam gépét . . . középirányban”, — írja 1853-ban, az *Élet és irodalom* című cikksorozatában.

Az egyértelmű fátum-hitet Keménynél a „súlyegyen” reménye, a „kiegyenlítés” terve váltotta fel. Ez a remény és ez a terv torkollik majd szükségképp — a 67-es kiegyezés művébe. A fátum elől menekülő Kemény a dualizmus eresze alatt keres menedéket. Az *elképzelt* helyett így választja a *valóságos* katasztrófát. A „súlyegyennek” bonyolult feltételei vannak, — az egyensúly állapota a felbillenés örök veszélyével jár; ez az állapot tehát megőrzi a 48 előtti korszak aggályait és szorongásait, csak épp más neveket ad nekik. Az egyensúly megóvása, biztosítása állandó készenlétet igényel, — erkölcsi készenlétet éppúgy, mint politikait, sőt, külpolitikait. Kemény, aki az erdélyi fejedelemek egyensúly-politikájának örökségét kamatoztatja Világos utáni elképzeléseiben, a politikai és társadalmi erők egyensúlyát elsősorban a külpolitikai egyensúlytól teszi függővé. Mivel pedig Kemény szerint a nemzetközi politika érdekei nem tűrhetik az osztrák birodalom felbomlását, az áhította magyar egyensúlynak is csak az osztrák összbirodalommal összhangban, s annak valaminő szervezetén belül lehet létrejönnie. Kemény úgyszólván dialektikus kapcsolatban látja a magyar és a nemzetközi egyensúlyt, — ezt a dialektikát Szalay László történelemszemléletéből is kiolvassa: „Kevesen voltak, kik hazánkat európai helyzetében, külpolitikájának folytonos alakulásaiban, s azon kölcsönös hatás- és ellenhatásaiban igyekeztek volna föltüntetni, melynél fogva megszakadás nélkül lehetne szemlélni: egyfelől a külirányoknak és tényeknek belviszonyainkra munkálását, másfelől a tőlünk kapott lendületnek európai jelentékenységet.” Igaz, Kemény is inkább csak a „külirányok” belföldi hatását vizsgálta, de a *kölcsönhatások* iránti igénye még szépirodalmi munkásságában is megmutatkozik: történelmi regényei a nemzetközi politika láthatárát is magukba fogják, s a *Rajongók* alakjainak sorsát végső szinten az dönti el, hogy a vallásháborúk Európája milyen helyzetet teremt Erdély számára, — illetve hogy Erdély milyen szerepet választ magának ebben a helyzetben. Kemény főként Világos után kezd gondolkodni a magyar polgárosodás és a nemzetközi politika összefüggésein; ezeket az összefüggéseket sem Széchenyi, sem Eötvös nem vette addig számba. Kemény az

európai polgárosodás következményének a „közös európai sorsot” látja, mely „a wesztfáliai békétől kezdve napjainkig mindig növekvő erővel” hat ki minden állam életére. Eötvös és köre, a *Karthaustól* kezdve nyilvántartotta ugyan a kapitalizálódás nyugati jelenségeit, s a magyar polgárosodást mindig is azokhoz viszonyítva képzelte el. De Kemény, aki hozzájuk hasonlóan, a kapitalizálódást össz-európai szükségszerűségnek tekinti, a magyar polgárosodást az európainak fejleményeként fogja fel, s további menetét igen nagymértékben a külpolitikai viszonyok függvényének tekinti. Az *Élet és irodalomban* épp ezért fejti ki „az óriás közlekedési eszközöknek és azon százkarú lénynek, melyet diplomatiának nevezünk, eldöntő befolyását még oly belviszonyokra is, melyeket eddig a külügyektől és az európai általános irányoktól elkülönözteknek képeltünk”.

Kemény tehát a nemzetközi viszonyok végzetszerű, kényszerítő irányában hisz. De ezt a végzetszerűséget, ezt a kényszerítést nem tekinti már vaknak, kiismerhetetlennek. Ellenkezőleg: megismerhetőnek, megfejthetőnek vallja, — s ebben ugyancsak eltér a *Gyulai Pál*-korszak vak fátum-hitétől. Kemény szerint a nemzetközi viszonyok megismerése, az irányukhoz igazodás, a hozzájuk való okos alkalmazkodás szabhatja csak meg a magyar politikát, a magyar polgárosodást.

A fátum-hittel tehát szakít Kemény, illetve azt vallja, hogy a megismert végzethez alkalmazkodva annak irányát józanul követve, a Nemezis „a mi javunkra munkálkodik”. Ám ezzel a nézettel egy időben, sőt ettől függően állítja fel azt a tételét, mely egész politikai eszme-rendszerének alapjául szolgál, — téves alapul, következményeiben oly végzetes kiindulópontul: az osztrák birodalom megdönthetetlen, megváltozhatatlan szükségszerűségének tételét. Persze, ennek az ál-végzetnek elfogadásában nem a „végzet-hívő magyarság” volt elsősorban részes, hanem az, hogy Kemény a magyar polgárosodást nem népi, plebejusi alapokon, hanem csak a birtokos nemesség révén tudta és merte elképzelni. És részes ebben az elfogadásban a „forradalmi szláv mozgalmak”, s a szociális elégedetlenség miatti félelem, melyből Kemény gondolatai mélyén épp elég lappang még. Végül, bármily meglepő, részes ebben az elfogadásban egy ábránd is, — annak ábrándja, hogy az osztrák birodalomnak *érdeke* a magyar nemzeti érdekek előmozdítása; ezt a nézetet, mely a *Még egy szó* . . . -ban is felbukkan, s később, a „magyar súlypontú” monarchia ábrándképében annyi kortársnál szerepel, Kemény már 1847 decemberében, alig három hónappal a forradalom előtt, Wesselényihez írott levelében is megszólaltatja: „. . . lehetetlen néha nem hinnünk, hogy az igazgatás kezdi sejteni: miként a megmaradásra egyetlen út a magyar nemzetiség kifejtése, s hogy mi vagyunk egyedül azok, kiknek érdekeink a monarchia megmaradásával összekötte van”.

Kemény „súlyegyen”-szemléletének vannak azonban pozitív következményei is. Éppen mivel nagyon is billenékeny, veszélyeknek, kockázatoknak

nagyon is kitett állapot megőrzéséről van szó, Kemény nemcsak politikai, hanem erkölcsi feltételeket is állít, s olyan magatartás kialakítására törekszik, mely a nemzet építő, egészséges erőit tartaná ébren. Kemény politikai koncepciója — akárcsak a Széchenyié — végül is erkölcsi programmá minősül át. Ez a program, ellentmondásos voltában, mégis, a reformkorban kibontakozott alkotóerő megőrzésére, az új viszonyokhoz való alkalmazására törekszik. Kemény erkölcsi programja egy ideig hasznos védekezést jelenthet a Bach-korszak nyomásával szemben, s megóvhatja a magyar társadalmat a demoralizálódástól. A katasztrófa utáni tespedéssel ez az erkölcsi magatartás az önismeret, a visszaszerzett önbizalom, a tervszerű regenerálódás biztosítékát állítja szembe. Az ocsudás, a magáhoztérés, az újbóli felemelkedés tetteit haszonnal serkentheti ez a program. Ha Keménynek ezt az erkölcsi jellegű programját megfelelő időpontban újabb forradalmi program válthatta volna föl, — ha az ő „súlyegyen”-elméletét idővel ismét a reformkorhoz hasonló kezdeményezések lelkülete tehetné volna feleslegessé: Kemény tanítását *átmenetileg* hasznosnak kellene tekintünk. De mivel ez a tanítás a kelletténél sokkalta hosszabb ideig vált irányadóvá a kiegyezést megelőző és követő korszakban, — mivel ez a tanítás sokkal erősebben fogamzott meg a kiegyezés létrehozóiban és fenntartóiban, semmint azt Kemény maga remélhette volna: e tanítás nyomán végül is a regeneráló mozzanatok helyett a konzervatív mozzanatok, a felelősséget serkentők helyett a passzivitásra készítetők kerültek túlsúlyba, — ez a tanítás többé nem az építés, hanem a meddőség tanításának bizonyult.

A politikai problémáknak erkölcsiekké átminősülése, az erkölcsi szféra fontossá válása erőteljesen hatott ki Kemény regényírói működésére, s jellegzetesen lélektani irányba terelte azt. A Kemény tanította erkölcsi magatartás az önbírálat, az önismeret szigorú követelményeinek is eleget tesz. Az önismeret mint előfeltétel, a lélektani elemzést, — magunk és mások tetteinek boncolását, rugóinak feltárását, a köz- és a magánélet folyamatainak mérlegelését, tudatosítását jelenti. A Kemény-féle erkölcsi tanítás megköveteli a jellemismeretet és a lélektan tanulságainak figyelembevételét. Kemény regényeiben lépten-nyomon találkozunk a közélet lélektanával, a politika mögött működő emberi indulatok, jellem-sajátosságok, lelki mozzanatok elemzésével. Kemény erkölcsi szemlélete lélektani és jellem-tanulmányokat sürget. Ennek az erkölcsi szemléletnek lényeges része: a *tett* minősítése, vagyis útjainak, előzményeinek, indítékainak, egyéni sajátosságainak tudatosítása, számbavétele. A *tett* ilyen felfogása egyrészt a tragikum esztétikai kategóriájához, — másrészt a lélek- és a jellemrajz kifejlesztéséhez vezet. Arany János Bánk bán-tanulmányának vizsgálódásai, elemzései elsősorban a „tett izmosodásának” módjaira, formáira irányulnak. Hasonlóképp, Kemény Toldi-tanulmánya is a lélektani indokok mikéntjének, sőt, mértékének finom elemzésével szolgál. A „súlyegyen” elméletével együttjáró aggályos, végsőkig érzékeny erkölcsi szemlélet tehát Kemény regényírói művészetére, esztétikai szemléletére is hatással van, —

ez a szemlélet sugallja továbbá regényeinek jellemrajzi és lélektani törekvéseit is.

Kemény erkölcsi tanításának egyenes célzata a Bach-korszak passzív rezisztenciájának ernyesztő hatása, a tespedés hajlamai, az álmodozás mocsara, a valósággal számolni rest álmodozás ellen irányul. Különösen 1853-ban (Élet és irodalom) sokasodnak meg Kemény korholásai, melyeket a „fásult és henye” világ-ignorálók ellen intéz. Kemény és Vajda egyformán látják a passzív rezisztencia veszélyes következményeit, melyek főként a nemesség soraiban mutatkoznak meg. Keményt tévesen tekintik néhányan a passzív ellenállás politikusának; ő inkább a reformkori teremtkedv és közéleti tevékenység új feltételű megőrzésére törekszik. „Mert a gyakorlati politikának azon sajátsága van, hogy aki egy darabig az eseményeket ignorálja, nemcsak nem halad, nemcsak régi helyén marad — mi még csak nem volna oly nagy dolog — de ítélő tehetségét, mellyel a közdolgokra nézve bírt, tökéletesen elveszti, és álmodozóvá válik, kit szánnak vagy kinevetnek, ha különben óvatos s fontolgató természetű volt is.” Gyulai Udvarháza ezt az ignoráló típust mutatja be, s ez a kitűnő regény, valamint Vajda és Kemény haragos bírálatai is tanúskodnak arról, mily veszélyes méreteket öltött a donquijotizmus a Bach-korszakban. A tespedés szelleme, a kivárási lomhasága, az akaratérő elernyedése a magyar polgárosodást veszélyeztetik már. Kemény korholásai ismét csak arról tanúskodnak, hogy a polgárosodás, az ország átalakítása, modernizálása a magyar társadalom erkölcsi tartásától, öntudatától és áldozatkészségétől is függött, s így annak a bírálatnak, melyet Petőfi Pató Pál ura fejezett ki, új érvénye támadt az 50-es években. Csakhogy most nem az „Ej, ráérünk arra még!” szelleme jellemzi a birtokos nemességet, hanem az a gondolatmenet, melyet Kemény a régi udvarházak gazdáinak szájára ad: „Nekem nem tetszenek a most uralkodó eszmék, s az azokból fejlődő törekvések és tények. Kedélyemet bántják némely dolgok, melyeken nem segíthetek... Szóval én brouillirozva vagyok a mostani kor-szellemmel, s egymással való kölcsönös elégtelenségünk ismeretes. Minek csináljak tehát rossz vért magamnak? Kikerülöm e szellemet, nem tekintek arcára, nem kísérem mozdulatait, nem hallom meg cselekedeteit, nem vizsgálom jellemét, s ha történetesen vele találkoznom, behunyom szememet, mert látni sem akarom”. A 40-es évek Ej ráérünkje, és az 50-es évek ignorálási szemlélete közt nincs is lényeges különbség. Az egyiknek közönyös vagy a másiknak sértődött-hősies lustasága: egyaránt a haladást, a polgárosodást gátolja. Petőfi és Kemény nem ugyanazt akarják, s nem ugyanabban hisznek, de van valami, amit közösen ítélnék el.

Kemény erkölcstana szerint nem elegendő a világ valóságával szembenéznünk, — *önmagunkat* is bírálunk és ismernünk kell. Széchenyi önbírálati tanítása éppúgy újjáébred most, mint Petőfi bírálati a magyar oblomovságról. „A magyar csak akkor veszhet el, ha örökké a képzelődés tükrében akarja arcát és lélekvonalaival vizsgálni” — hirdeti már a *Forradalom után*, s

habár a röpirat jellemképét, célzatos idillisége miatt valóságosnak nem tekinthetjük: maga az elv helyessé válik, mielőtt a valóság igazi megismerésére buzdít. Ilyen buzdításra volt is szükség a Bach-korszak viszonyai közt. Önismeret hirdetésében engedelmeskedhetünk csak a „világvégtetnek”, melyet Kemény már a *Forradalom után* első lapjain felidéz. Az önismeret így vezet át az erkölcsi erő, a bizakodás állapotához, mely a végtet megfordítására is képessé tehet, — s Keménynek ez a meggyőződése ugyancsak független az osztrák összbírdalomról vallott felfogásától. Az önismeret gyümölcsésként, „a sors csapásaitól kezdve saját tévedéseig, sőt bűneig is mindenből tanulságot merít óvatosságra, kitartásra, vagy javulásra” a nemzet. Az önismeret sztoikus öröme, a „recollectio” csendje és „emelkedettsége” az egyetlen kiút Kemény korábbi szorongásaiból, rögeszméiből; ebben az állapotban szinte már meg is valósult Kemény erkölcsi eszménye, — hisz ez az az állapot, „mely a szemlélődés higgadtságával, a fogékonyság melegével, a tetterő mérséklettségével, s a szellem egész éberségével rendezi az élmények és szenvedések által gyűjtött tapasztalásokat” (Élet és irodalom). Íme, a „recollectio”, az önismeret áhítatos szemlélődése, melynek sztoikus révébe Kemény a Világos utáni országot el szeretné vezetni. A tétlen és renyhe ignorálásnál talán csak a „túlbizakodás”, illetve a „hazaszeretotnek egy ábrándos iránya” lehet veszélyesebb; Kemény támadása a hazaszeretet romantikus válfaja ellen, igaz, Kossuthnak is szól, de nem csupán neki. Kemény anti-romantizmusa, mely a természet-tudományos gondolkodás előretörésével, s a történetírás új, kritikai irányaival párhuzamosan alakul ki, a magyar polgárosodás gyengeségének, felemás voltának egyik *tünetét* támadja, de nem a bajt magát. A *Forradalom után* lapjain minduntalan a „gyümölcstelen szemlélezések”, ábrándozások bírálatával találkozunk, s olyan tanácsokkal, mint: „Ne kívánjatok csolnakázni a délibáb tengerén, s megenyhülni hűvös hullámiban!” Az ábrándosság bírálatát Keménynél a konzervatívok bírálatát is jelenti, akik „mert alkalmatlannak találják a jelent, a kortes- és táblabírói világba vissza vágódván, a hajdani tespedést dythirambokkal idvezlik”, s akik szerint „a magyarnak haladni nem kellett volna, mert a reformvág csak a külföldi majmolásból támadt” stb. (Még egy szó . . .). MARTINKÓ mutat rá, hogy Kemény ábrándosnak ítéli az elnyomtatás osztrák politikáját is, hisz annak elvontsága, doktrinér mivolta, élet-idegensége ugyancsak „romantikának” minősül az ő szemében. Ezt az önkényuralmi ábrándosságot bírálja a *Ködképek*ben is.

A romantika iskolájában felnőtt Kemény Világos után szembefordul a romantikával, melyet különösen a történetírásban ítél el, de amelytől regényeiben sohasem tud végképp megszabadulni. A regény és a dráma műfajának összevetése alkalmán is a romantikusok ellen szólal fel, „kik szellemök szabálytalanságával elég zavart idéztek elő a színpadon”, illetve, kik „lángeszök ellenére is, sok haszon mellett még több kárt tettek a dramaturgiában” (Eszmék a regény és dráma körül). De hogy a romantika bírálatát Keménynél elsősorban

a 48-as forradalmak elutasítását jelenti, arról a Széchenyi-tanulmány ironikus utalásai is meggyőzhetnek, melyek a forradalmak vezetőit elevenítik meg, akik „kezökben lanttal vagy világszabadsági trombitával, szemökben könnyel, ajkaikon csodás bűbájú szónoklattal, szívökben ömledezéssel vezették a népet az ígéret földje felé”, a forradalmak bukása után emigrációba vonultak, ott megőrizték „létezők” kitartó s „aránylag egészséges” voltát, — míg Széchenyi összetört az önvád s a rémképek súlya alatt.

Az ábrándot, a romantikát, az apáthiát elutasító, az önismeretet sürgető Kemény nem ok nélkül vállalkozik Világos után Széchenyi és Wesselényi sorsának, politikai pályájának elemzésére. Mindkettejükénél — tehát nemcsak Wesselényinél, de még Széchenyinél is — a tettek következményeinek elégtelen mérlegelését, illetve az ábrándosságot, s ily módon a végzet kihívásának „tragikus vétségét” mutatja ki. A két portré-tanulmány tehát a Széchenyiért és Wesselényiért rajongók önismeretre vezetésül készült, s némiképp önbírálatul is. Ennek ellenére, a *Két Wesselényi*-ben lehetetlen az önigazolás szándékát fel nem fedeznünk; Wesselényi csalódása Kossuthban, melyet Kemény oly körülményesen mutat be, a szerző 48—49-es magatartását támasztja alá. „Valamint csalálmái nagyok voltak, úgy kiábrándulása is óriási legyen”: ezt a tanulságot Kemény nagyon is célzatosan, önnön igazáért vitázón vonja le Wesselényi sorsából. Wesselényi — tehát: Kossuth is — abban hibáztak, hogy szenvedélyeket gerjesztettek, melyek „eredetőkben a legnemesebb buzgóság félreértéseiből támadtak”. Íme a Kemény-féle tragikum egyik sajátos változata, melyet Gyulai Pál kritikai méltatásai oly erős hangsúllyal emelnek ki: az erény túlzása mint tragikai vétség. A *Gyulai Pál* című regényben is az erény tragikus túlzásának formulájával találkoztunk már, — de ez a formula most, Világos után, új jelentéssel telik meg. Az „erény túlzásának”, a „legnemesebb buzgóság félreértésének” tragikai vétségébe esett Wesselényi, Kossuth s az egész nemzet. Kemény szerint az 1848-as forradalom is „az erény túlzása”, a „legnemesebb buzgóság félreértése” volt. Midőn tehát a későbbi Kemény-regények ezt a fajta tragikumot mutatják be, — a tragikus sors tanulsága mögött a 48-as forradalmat s Kossuthot elutasító felfogást kell fölismernünk. Az „erény túlzásának” tragikumában tehát Kemény forradalom-ellenessége foglaltatik.

Kemény újonnan kialakuló tragikum-szemlélete mutatkozik meg a Széchenyi-tanulmányban is. Ez az írás Széchenyit tragikus hősnek, — tragikai vétség elkövetőjének mutatja. Vétsége abból származik, hogy pályája első felének programját nem gondolja át „mikéntjében” és következményeiben, s emiatt ez a program tragikus módon visszasújt reá, s mintegy önmagát semmisíti meg. Széchenyi tragikuma azonban többé nem holmi „vak fátumra” tanít, — hanem ellenkezőleg: a végzet elkerülésének lehetőségére, szükségére, sőt módjára figyelmeztet. Politikai tévedések bosszulják meg magukat a legkönyörtelenebbül, — hirdeti Kemény. Ha van az ő hite szerinti „súlyegyen”-

mennysország, úgy azzal szemben ott van a politikai tévedések Infernója is, melyben Kossuth és Verbőczy kaptak helyet; de ennek az Infernónak külső köreibe utasítja Széchenyit is az 1851-es esszé. Széchenyi tragikus tévedése részben politikai, részben erkölcsi jellegű. Felbolygatta az országot, de nem törődött a reformok megvalósításának mikéntjével — vagyis „depopularisálta a hitbizomány eszméjét”, s emiatt 1840 után hasztalan próbált már e kérdésben új politikát kezdeni — akaratlanul erősítette a megyék decentralizáló, „főlosztó” irányát oly módon, hogy elébb agitációt fejtett ki eszméiért, de megvalósításuk módjával, lehetőségeivel keveset törődött, s „ily módon befolyt ama felszínes iránynak terjesztésére, mely egy tárgy fényoldala mellett, a kivitel nehézségeit elég figyelemmel keresni, elég hideg vérrrel meglegelni, s elég óvatossággal elhárítani restellette”. A „miként” itt már erkölcsi jelentéssel is bír: nemcsak az ősiség vagy a megyei önállóság konkrét, politikai kérdéseiben lehet tévedni — de abban is, ha elmulasztjuk eszméink, céljaink távoli kihatásainak mérlegelését —, legnagyobb tévedésünk pedig: az óvatosság, a hidegvér, az aggályos körültekintés elmulasztása a politikai cselekvésben. Ez utóbbi eredményekre pedig azért van szüksége a politikusnak, mivel a magyar viszonyok közt, a két oldalról is „fenyegetett” magyar helyzetben a politikai gondolkodás és cselekvés egészen sajátos kockázatokkal jár, s a legkisebb figyelmetlenség, könnyelműség, ábrándosság is sokszorosan megbosszulja magát. Kemény tehát hibáztatja a 30-as évek Széchenyijét, s bizonyos mértékű tragikai vétséget lát a reformok, az eszmék politikai, valamint erkölcsi „mikéntjének” elhanyagolásában. Széchenyi tragikuma abban áll, hogy önnön műve fordul ellene 1840 után — akárcsak Verbőczy ellen a törökbarát politika, a *Zord időben*. „Minden összeütközés esetében az ő 1831-es nézetei legyőzték a közvéleményben a későbbieket.” Ezért véli Kemény jogosultnak a kérdést: „Széchenyi mint izgató nem tett-e oly hibás lépéseket, melyekből azon hibák, melyeket Kossuthban megtámad, szükségileg folytak.” Széchenyi abban is hibázott, hogy be kellett volna látnia: „sokkal könnyebb egy agitationális politikát megindítani, mint megállítani.”

Kemény nyilván Széchenyi sorsán töprengve alakította át a maga romantikus fátum-felfogását, s foglalta bele új szemléletébe azokat az erkölcsi elveket, melyeknek jegyében a végzetet immár elkerülhetőnek tekintette. Ezzel közeledett Arany szemléletéhez is, aki a *Nagyidai cigányok* vagy a *Buda halála* katasztrófáit *nevelő* célzattal állította a nemzet elé, s okaikat megmutatva próbált óvni a jövődjö hasonló katasztrófáktól. Ha Széchenyi nagyobb gondot fordít a „miként” kérdésére — véli Kemény — „a közönségben kevesebb, de hihetőleg normálisabb lett volna a haladási vágy összege”. Kemény ezúttal nem látja már szükségképp végzetesnek a magyar politika cselekvési lehetőségeit, — de amiként tévedett az osztrák birodalom sorsának megítélésében, úgy a „miként” lehetőségeit is tévesen ítéli meg. *Ami ő „ábrándosnak” vélt, — a történelem távlatában az bizonyult igazán valóságosnak.*

Kemény új politikai és történelemszemlélete erkölcsi elveken is épül, — Kemény erkölcsi felfogásának tehát bizonyos szilárd, kételyektől mentes magatartásban is ki kell fejeződnie. Több kutató emlegeti Kemény „agnoszticizmusát”, s beszél az ő „relativista” erkölcsi szemléletéről. Ezek a nézetek többnyire az *Eszmék a regény és dráma körül* című tanulmány gondolatainak félreértéséből származnak. Kemény a maga korát, az 1848-as forradalmak utáni korszakot a kétkedés, illetve a túlságosan is megértő vizsgálódás korának mondja: „csökkent keblünkben a hit az igazságok iránt is. Nem a szám- és természettani, de az erkölcsi, politikai és társadalmi igazságokat értem. Vizsgálunk és kétkedünk” (Eszmék . . .). Ez a vizsgálat és kétkedés azonban önála a 48-hoz vezető eszmék vizsgálatát, s a bennük való kétkedést jelenti, nem pedig a kétkedő vizsgálat elvét, általában. A 48-at létrehozó eszmék „kétkedő-vizsgáló” revíziójával jutott el Kemény a „súlyegyen”-elmülethez. Bizonyos, hogy ebben a kétkedő vizsgálódásban részes a történetírás új áramlata is, mely a szövegek, a tekintélyek, a ténymegállapítások hitelességét oly aggályos szigorral vizsgálja, méri. De ez az aggály, ez a szigor valamely végső bizonyosság igényével bír. Ugyanigy Kemény is, a „kétkedő vizsgálattal” hitek és eszmék csalékonysága ellen védekezik, hogy megtalálhassa azt, amihe szilárd hitét vetheti. Ezzel a kétkedéssel ő ismét az öncsalás és az illúziók ellen próbálja felvértezni magát, s a „kedvenc eszmék” önámítása ellen is: „Macaulay művének nevezetesebb pontjainál bizonyos fájó érzés fog szívedre ködként borulni, mely saját kedvenc eszméidnek megingásait mutatja, s arra int, hogy doctrináidra is ráfér valami abból, mit bölcs Salamon vanitatum vanitásnak mond.”

A kétely és a bizonyosság igénye tehát szorosan összekapcsolódik Kemény gondolkodásában; ez az összekapcsolódás oda vezet, hogy a bizonyosságok mögött mindig dereng valami a kételyből, s a kételyeket is áthatja a bizonyosságok szomja. Az erkölcs viszonylagossága inkább csak ábrázolási problémaként merül fel a történelmi regények tervét hordozó Kemény előtt („bizonyos határig erkölcsi fogalmaink változnak, s a régibb erkölcsi fogalmakkal összekötött tetteket talányosakká, rejtélyesek-, kétséges becsűek-, sőt vétkesek- és nevetségessékké is tehetik”). A maga korának „vizsgálati ösztönét” és kételyét csak regisztrálja, leszögezi mint jelenséget, melyben éppen annyira részes, amennyire távol is tartaná magát tőle: „a türelmetlen, de vaskövetkezetességű jellem, mely meleg hitből és ingatlan meggyőződésből támad, s mely az erkölcsök sivár, de nemes ascetismusa nélkül alig képzelhető, mindinkább kezd enyészni, s helyét azon felvilágosodott és engedékeny érzület foglalja el, mely senkire a kárhooztatás kövét nem szereti dobni, mely tárgyilagos sokoldalúsággal kíván a más szívébe tekinteni” (Eszmék . . .). A Kossuthot oly élesen bíráló Kemény is tett néhány kísérletet a két röpiratban, hogy ellenfelét bizonyos „lélektani elfogulatlansággal” mutassa be; az „engedékeny érzület” inkább csak a reformkori szigorú erkölchöz, a nagyenyedi példákhoz, az ifjú-

kor kálvinista és sztoikus szemléletéhez viszonyítva ötlik szemébe, az 50-es évek jellemző vonásaként.

Kemény erkölcsi szemléletére mindvégig jellemző marad a kegyenc Gyulai töprengése, aki úgy érzi, nincs oly tény, mely őt a bűn elkövetésére „az önérték ámitó hangja által fölszólíthatta volna”, — s mégis, mindvégig kísérti a gondolat, hogy „az erényt az aljasságtól csupán körülmények választják el”. De épp ez az utóbbi nézet Világos után sokkal léhábbnak, sokkal veszélyesebbnek minősül, hogysem megférhetne a polgárosodási és a nemzeti érdekek új kívánalmaival. Az 50-es évtized magyar írói és gondolkodói — s köztük Kemény — a Bach-korszak züllése, erkölcsi lazulása ellen is védekezni kívánnak, márpedig „a corruptiók kora nem az erkölcs alapeszméinek tagadása által jellemzi magát, hanem bizonyos tág lelkiismeretességgel a bűn elkövetése s megbocsátása iránt és bizonyos hanyagsággal az erény gyakorlatában” (Élet és irodalom). Ez a „tág lelkiismeretesség” és az erény gyakorlatának ez a hanyagsága összeegyeztethetetlen Kemény Világos utáni korszakának erkölcsi szemléletével. Kétkedés az erkölcsi törvények érvényében, s hajlam az erkölcsi viszonylagosság elfogadására, az ilyesmi már elképzelhetetlen Keménynél 1853-ban, s csak az 50-es, 60-as évek fordulóján ingatja meg újból feltámadó végzet-hit a pozitív erkölcsbe vetett bizalmat. Egyelőre tehát Kemény történelemszemlélete az erkölcsi bizakodás jegyében fejlődik tovább: „Kétkedjünk bízvást! Csak egyben nem, tudniillik: hogy az ember hivatása a jó után törekedni; a gondviselés természete a jót eszközölni” (Macaulay-tanulmány).

Macaulay történelemszemléletének vizsgálata ad Keménynek alkalmat arra, hogy egyénnek és általánosnak, akaratszerűnek és végzetszerűnek viszonyát újból átgondolja, s azt, amit 48 előtt merevnek, gépiesnek képzelt el, most dialektikus kölcsönhatás viszonyában lássa. A végzet ugyan nem vesz hatalmából, az egyetemesnek könyörtelensége ugyan nem enyhül, de az egyén, a szabad akarat erejével *vissza* is hat az egyetemesre, a végzetszerűre. Macaulay az, aki „megmutatta az események folyamában az egyetemit és végzetszerűt: de aki egyszersmind csodálatos tapintattal . . . ki tudta jelölni az egyéninek, a történetesnek, a szabad akaratból eredettnek hatását és horderejét is”. Macaulay szemléletéből olyan tanulságot von le Kemény, mely az ő 48 előtti történelemképéből leginkább hiányzott. Mintha Macaulay történelme adná meg neki a végső ihletést arra, hogy egyéni és általános, akarati és végzetszerű közt is végre megfele a áhított „súlyegyent”.

Ennek a „súlyegyennek” természetesen, elsősorban a magyar polgárosodás szolgálatában van jelentősége. Az, amit a két vilgháború közti irodalom-történet meglehetősen elvontan „európaiság és magyarság” összhangjának nevezett Keménynél: valójában az *európai* polgárosodáshoz zárkózó magyar polgárosodás *nemzeti* jellegének őrzését, óvását, — megteremtését jelenti. A 40-es évek *nemzeti polgárosodásának* eszméjét az irodalmi népiesség fejezte

ki. Ez eszme értelmében a magyar polgárosodás nemzeti jellegét csak úgy biztosíthatjuk, ha a néphez folyamodunk. A nép szerepének, hatásának megnövelésével lehet csak nemzetivé áthasonítani a külföldről átvett polgárosodást. A polgárosult, nyugati irodalmak formáit, műfajait is csak a népiesség ízlése, esztétikája hangolhatja át magyarrá, nemzetivé. Kemény *nemzeti* polgárosodást kíván, de ő nem a néphez, — hanem a történelemhez fordul a nemzeti jelleg biztosítása érdekében. Kölcsey és Vörösmarty, Petőfi és Arany a nép arcáról olvassák le azokat a nemzeti vonásokat, melyeket a magyar polgárosodás arculatán kívánnak viszontlátni. Kemény a történelemből kívánja kiolvasni ugyanezeket. De Kemény, aki kiadja Szalárdi Siralmas krónikáját, s a szélesebb olvasóközönséget az elfeledett memoárokhoz, a régi történetírókhoz akarja visszavezetni, nemcsak a polgárosodás nemzeti jellegéért folyamodik a történelemhez, — hanem a „súlyegyen” megóvása érdekében is. Ez az annyira sérülékeny „súlyegyen”, mely állandó oltalmat és sokoldalú biztosítást igényel, csak egy bizonyos, eszményinek mondható erkölcsi lelkület, közgondolkozási felelősség és higgadtság mellett maradhat fenn. Kemény a történelem *nevelő erejére* azért apellál, mivel benne is a „súlyegyen” egyik biztosítékát látja. A történelem — szerinte — elsősorban óvatosságra, megfontolásra nevel; a történetírók olvasása révén „a közvélemény higgadtabb, nemesebb és gyakorlottabb lendületet” nyerhet. Épp az *ilyen* történelemnek utat nyitandók vállalkoznak is Kemény, Csengery és Szalay László a romantikus történetírás szigorú, elutasító kritikájára.

Amidőn Kemény a történelem ilyenfajta nevelő hatását igyekszik érvényesíteni, gondolatmenete már ahhoz a programhoz, ahhoz az erkölcsi-politikai eszményhez igazodik, mely a „súlyegyen” elvének tükörképe — s e „súlyegyen” legfőbb biztosítéka is. Forradalmiság és „délbábosság”, könnyelműség és „rajongás” egyetemes „orvossága” lesz ez a Kemény szerinti történelem, mert az „méréskeltséget tanít pöffedezés helyett”, s szétosztatja a légvárakat, melyeket „a beteg képzelődés oly örömet épít”. Az *Élet és irodalom* buzdításai szerint a történelemhez fordulás egyenest a „lelki”, az erkölcsi — és politikai „súlyegyen” előfeltétele; a történelem ennek a „súlyegyennek” valóságos iskolája. Mert a történelmet „*illeti visszahozni a kedélyekbe a nyugalmat apáthia nélkül; elvenni az ábrándokat, de megóvni a hitet, lejjebb szállítani az önbizakodást, de szétosztatni a csüggedezést, gondolkodóba ejteni a hiú vakmerőséget, de nem lohasztani le a józan erélyt; kételyt támasztani a nagy szavak és csillogó eszmék iránt, de nem száműzni a reményt az emberiség és közművelődés érdekeinek terjesztése felől*” (*Élet és irodalom*). Ha valahol, úgy ebben a történelmi érdeklődésre buzdító mondatban találjuk meg Kemény „súlyegyen”-eszményének legszabatosabb megfogalmazását, — az itt megfogalmazott eszményből érthetjük meg legjobban, miféle utakon próbált védekezni Kemény a forradalom szelleme ellen, s miféle ellentéteket próbált összehétközíteni, miféle „szélsőségeket” próbált számon kívül hagyni annak a törékeny és billenékeny egyensúly-

nak érdekében, melytől ő a végzet megfordítását, a „katasztrófa” elhárítását várta.

A *Még egy szó* . . . befejezésében adott program: Kossuth-ellenes, forradalom-ellenes, — de a Bach-korszak kezdetén, a demoralizálódás fenyegető előjelei közepett: egyféle erkölcsi tartás programja is. Kemény középút-elve, melyet a Szalay-tanulmányban is megfogalmaz („ . . . mi, kik ha erélyesek voltunk, nem tudtunk mérsékletek lenni, s ha mérsékletek kívántunk maradni, csakhamar közönyösökké váltunk jogaink és érdekeink iránt”), — a követők-nél a lapos középszer, a meddő konzervativizmus elvévé vált. De Kemény gondolkodásában ez az elv mégis a tragikum szintjére tudott emelkedni, — ennek az elvnek komolyságát, súlyát a tragikum adta meg. Mindaz, ami Kemény programjából később a megalkuvás programjává vált, a két röpirat szerzőjének regényeiben: a megalkuvást nem ismerő tragikum ihletét is szolgáltatta. Kemény szemléletében a „súlyegyen”-elmélet és a tragikum szorosan összekapcsolódnak. Ezt a „súlyegyen”-állapotot a tragikum védi, — ez az állapot néha csak a tragikum útján valósul meg. Keménynél a tragikum nem egyéb, mint politikai és erkölcsi elveinek — esztétikai megfogalmazása.

1864-es Vörösmarty-émlékbeszédében úgy fordul a költőhöz, mint tulajdon elődjéhez, — olyasvalakihez, aki az övével leginkább rokon életművet alkotta meg. Háta megett nagy történelmi regényeivel, némi lenézéssel szól Kazinczynak és követőinek elégiai vagy idilli hajlamairól; lenézi a „szelíd és széparányú” fájdalmatokat is, melyek a magyar líra egy részében eluralkodtak. Kemény a *Két szomszédvárt* szereti, „tragikai és borzasztóan felséges” költői elégtétele miatt. Önnön életművére tekint vissza, midőn Vörösmarty ürügyén a tragikum jelentőségét, nevelő erejét méltatja; a maga korára, az 50-es évekre céloz, midőn kijelenti, hogy „a költészet e kegyetlen s mégis igazságos neme legjobban talál azon korhoz, mely küzdő, cselekvő, mely a tevékenység mértéke szerint kell, hogy ébren tartsa a felelősség érzetét, élesítse a lelkiismeretet” stb.

A tragikum elve, Kemény Világos utáni korszakában mást jelent, mint 1848 előtt. Most a „súlyegyen” ellen vétőkre sújt le a tragikum, az ő vétségük a voltaképpeni tragikai vétség. Az ő tragikus bűnhődésük azért kelt megnyugvást, megbékélést, mivel a „súlyegyen” eszményét igazolja. Mi több, ők maguk is a tragikum beteljesültével ébrednek rá annak az erkölcsi elvnek, annak az életeszménynek igazára, parancsára, melyet túlzásukkal vagy rajongásukkal, könnyelműségükkel vagy ábrándosságukkal sértettek meg. A tragikus bűnhődés Keménynél épp ezért párosul sztoikus tanulással is; hisz az eszmény megsértői néha kénytelen követték el a sértést, mivel nem volt elég erejük az eszmény vállalásához.

Kemény Világos utáni politikai és erkölcsi szemlélete, az önvizsgálat elvén keresztül a lélek- és jellemrajz ihletét fokozta föl, — a „súlyegyen” elvével szorosan egybekapcsolódó tragikum pedig az emberi sorsok bemutatásának, a történelmi légkör érzékeltetésének művészetét finomította ki. Mindez együtt

lehetővé tette, hogy Kemény a magyar realista regény kialakulásához jelentősen hozzájáruljon, s regényeit a divatos romantika spekulatív módszerei helyett újszerűbb, a jellemrajzon, a lélek, a sors, a kor tényeinek elemzésén épülő módszerrel alkossa meg.

8.

Kemény történelemszemlélete, erkölcsi és politikai felfogása a magyar polgárosodás nemesi útjának utolsó erőfeszítéseiből született meg. Ez a szemlélet csak Világos után bontakozott ki végleges mivoltában, amikor a nemesség még képesnek vélte magát a polgári átalakulás továbbvitelére, a „polgári funkció” további ellátására. A Világos után kialakult szemlélet azonban újból módosul Keménynél, az 50-es, 60-as évek fordulóján, amikor is a nemesi polgárosodás első nagy csődjét kell megérnie. Kemény, aki Világos előtt még egyértelműen komor történelemszemléletet vallott, s a végzetet csaknem elkerülhetetlennek hitte a magyar polgárosodás távlatában, — Világos után szakított ezzel a végzet-hittel, de a *Zord idő* korszakában jelentős mértékben visszatért hozzá.

Kemény első korszakának egyértelmű történelmi pesszimizmusa abból származott, hogy ő, aki óhajtotta a polgárosodást, szemben állt az abszolutizmus rendszerével: bizalmatlanul s félelemmel tudta csak szemlélni a tömegek szociális megmozdulásait, nem értette meg a népben felszabaduló erők nemzeti jelentőségét, s borulátón ítélte meg a nemzetiségi kérdést. A 48 előtti Kemény egyaránt félt a forradalomtól s az abszolutizmustól, s egész gondolkodását valamely katasztrófa várása, valamiféle névtelen szorongás hatotta át. Kemény 48 előtt egy abszurd és kiszámíthatatlan Nemezis ígézetében él, s a történelmet kiismerhetetlen, vak erőnek tartja.

Világos után szemlélete lényegesen átalakul, — most már a nemzetközi politika irányának figyelembe vételével véli elkerülhetőnek a végzetet. Egész elképzelését arra a téves tételre építi föl, hogy az osztrák összbirodalom fennállása „nemzetközi végzetszerűség”, — Kossuth és a magyar forradalom pedig ábrándokban ringatódzott, illetve az „erény túlhajtásának” tragikai vétségét követte el. Keménynek ez a felfogása lényegileg egybehangzott annak a nemesi osztálynak érdekeivel, mely egyelőre még meg akarta tartani a maga polgári funkcióit. Kemény, aki Világost a népi-plebejus mozgalmak vereségének is tekintette, fokozottan veti reményeit a nemesség vezette polgárosodásba, s olyan politikai, erkölcsi eszményt alakít ki, mely hivatott lenne a reformkor építő erőinek megóvására, tovább éltetésére, s a polgárosult országban a birtokos osztály vezető szerepének fenntartására. Ennek az eszménynek lényege: a „súlyegyen” olyan erők és tényezők közt, melyeket Kemény 48 előtt még összebékíthetetleneknek vélt. Kemény ebben a „súlyegyenben” vélte kiegyenlíthetni a 48-as vívmányok és az osztrák birodalom — az egyéni akarat és a történelmi szükségszerűség —, a demokrácia és a nemzeti érdek, — a kezde-

ményezés és az óvatosság, valamint a Széchenyi nyomán kialakított nemzeti jellem egyéb, ellentétes vonásait. Ennek a billenékeny, s meglehetősen veszélyeztetett „súlyegyennek” oltalmára alakítja ki annak az önelemző, önbíráló erkölcsi szigornak elvét, mely egy bizonyos időszakban, a Bach-korszak viszonyai közt, átmenetileg hasznosnak is bizonyult, s hozzájárult ahhoz, hogy a nemzet vezető rétege, a birtokos osztály egyelőre nem demoralizálódott még. De Kemény ezt a demoralizálódást viszonylag rövid időre tudta csak késleltetni. A kiegyezés után ez az osztály, melyet a magyar polgárosodás egyedüli hordozójának vélt, rohamosan élte fel a maga anyagi és erkölcsi tartalékait, s polgári funkcióját csakhamar az élősdiség funkciójáért adta cserébe. Kemény aggályai és reményei, ábrándúzásai és erkölcsi követelményei végül mégiscsak az illúziók sorsára jutottak. A polgárságnak és a polgárosodásnak azok az eszményei, melyeket írásban hirdetett, legfeljebb csak felemás módon valósultak meg, s még így sem a birtokos nemesség műveként.

Kemény polgárosodási elmélete, történelemszemlélete, erkölcsi eszméinek rendszere főként annyiban bírt építő értelemmel és értékkel, amennyiben ösztönzéseket adott regényeinek tematikájához, e regények ember-ábrázolási módszereinek kialakulásához, s a bemutatott történelmi és társadalmi légkör érzékeltetéséhez. De ugyanez az ideológia részes abban is, hogy Kemény regényművészete, melyben a magyar epikai realizmus oly nagy lehetőségei rejtettek, e lehetőségeket nem tudhatta teljes gazdagságukban kibontani.

Kemény egyensúly-keresése s aggodalma, melyet az annyira fenyegetett s oly könnyen veszendőbe menő harmóniáért érzett: a nemesi polgárosodás utolsó szakaszának viszonyaiból fakadt. Ez a szemlélet nem Kemény egyedüli, sajátlagos birtoka volt, hanem osztályáé, s általában, a magyar polgárosodás ügyének részeseié is. A forradalom leveretése után viszonylag közel kerülnek egymáshoz azok, akik, mint Kemény is, a forradalmat sohasem akarták, s azok, akik a forradalmi lehetőség visszatértében *már* nem reménykedtek. Ez a magyarázata annak, hogy Kemény és Vajda polgárosodási elvei közt oly sok az egyezés. Ám Kemény, habár tragikusabb, komorabb hangszínnel, de lényegében ugyanazt a törekvést fejezte ki „súlyegyen”-elméletével, amit pl. Eötvös is. A nemesi polgárosodás harcai és megalkuvásai, reményei és fenntartásai végül is ide torkolltak, a harmóniának, a teljességnek ebbe az igényébe, mely azonban nem tudhatott kielégülni, s valódi harmónia helyett a kompromisszummal érte be. Kemény elméletében a Világos utáni korszak, a forradalmat átvészelt nemesi polgárosodás utolsó törekvései szólalnak meg — ebben az elméletben még utolsó kísérletre vállalkozik a magyar polgárosodás nemesi vezető rétege, hogy azt nyújtsa, amit a forradalom nem tudott nyújtani —, ebben az elméletben ez a vezető réteg megpróbálja „kiigazítani” a forradalom vélt hibáit, vélt tévedéseit. Kemény „súlyegyen”-elmélete azzal az igénnyel lép föl, hogy kárpótlást nyújtson a veszteségekért, s végképp megcáfolja a forradalmi elméleteket. A magyar polgárosodás nemesi útjának képviselői abban a hiszemben ringat-

ják magukat, hogy a forradalom veresége őket „igazolta”; a Világos utáni helyzetből egy új hivatás, egy új szerep parancsát vélik kiolvashatni, s e szerep ellátására, e hivatás betöltésére teljes jóhiszeműséggel vállalkoznak is. Így tesz Kemény, így Eötvös, Szalay, Csengery, — mit sem sejtve a nemesi polgárosodás távolabbi sorsáról, vagyis arról, hogy ők, akik egy új szerep, egy új feladat vállalására készülnek, valójában a régit zárják le. A nemesi polgárosodás Világos utáni gondjait és törekvéseit, újjászerveződési készségét és létjog-igényét Kemény Zsigmond fejezi ki. Ennek a polgárosodásnak újjászerveződését ő sürgette a legkövetkezetesebben, s ehhez az újjászerveződéshez ő kívánta szolgáltatni a legszilárdabb erkölcsi alapokat. S ugyancsak ő fogalmazta meg az új létjog-igénnyel jelentkező nemesi polgárosodás mély, de hasztalan nosztalgiáját valaminő háborítlan, nyugalmi állapot, egyféle ataraxia iránt, melynek feltételeit a „súlyegyen” elmélete lenne hivatott megteremteni.

A „nemzeti klasszicizmus” tana, mely a Világos utáni korszak szemléletét az összhang, a beteljesülés, a sajátlagosan magyar világnézet kifejezéseként ünnepli, sohasem vetett számot annak a „súlyegyennek” billenékenységgel, kockázatosságával, esendőségével, melyet pedig Kemény és nemzedéke titkon olyannyira átértzett. A biztonságnak, a nyugalomnak az a vágya, mely az *Uralkodó Eszmék* bevezetésében és Kemény egész agitációjában oly drámaian szólal meg, s mely szinte utolsó lehetőségként mutatja fel a „súlyegyen” eszményi állapotát: ez a vágy nem nyerhetett kielégülést, mivel a ház, melynek eresze alatt a nemesi polgárosodás a nyugalmat és a biztonságot kereste, ilyesmit nem ismert, s nem is nyújthatott. Kemény elméletét és tanítását ez a vágy hozta létre, — s ez a vágy a nemesi polgárosodás utolsó, ábrándos áhítózása a rév után, melyet a reformkor eszméi és harcai ígértek meg.

Kemény, a regényíró, elárulta, kifejezte az esendőségnek, a billenékenységnek azt a sejtelmét, mely gondolkodásában a „súlyegyen”-elmélet kilátásaihoz kapcsolódott. Ez a sejtelen csaknem bizonyossággá növekszik a Zord idő történelmi és emberi sorsának láthatárán, de szelidebb, fátyolosabb árnyként ott borong az 50-es évek regényein, elbeszélésein is. Kemény szépirodalmi művei a „súlyegyen” erkölcsi feltételeire kívánnak tanítani, s tragikumukkal ennek az erkölcsnek szigorú, kíméletlen normáit védik. De van valami, amit ezek a regények *sohasem* mutatnak meg, s ez: a tragikusan elvesztett harmónia visszaszerzése, a vétkesen, könnyelműen vagy jó szándékkal eljátszott „súlyegyen” újbóli helyreállta. Nem, Kemény regényeiben csak jóvátehetetlen vereségekkel, visszahozhatatlan veszteségekkel, megválthatatlan bűnhódéssal találkozunk, mert ezek a regények ugyan a helytállás, a kötelességvállalás, — de nem a bizakodás eszmeiségét hordozzák. Kitartásra biztatnak, de nem ismerik a vigaszt, s nem nyújtanak elégtételt senkinek. Kemény regényeinek ez a következetes egyoldalúsága a legvilágosabb vallomás arról, hogy a nemesi polgárosodás ez utolsó ideológusa a helytállás szenvtelensége mögött mindvégig ott őrizte életműre epilógus-voltának tudatát.

JEGYZETEK

A reformkori irányzatosságról ld.: a Falu jegyzője vitáját, SÖTÉR ISTVÁN: Eötvös József, Bp. 1953. 185—193. l.; Jókai irányzatosságról: ua. Romantika és realizmus, Bp. 1956. 383—386. l.; a Magyar Nép könyvéről: PAIS DEZSŐ Kemény Zsigmond és az irodalmi élet, ItK., 1911.; továbbá: PAPP FERENC: Kemény Zsigmond, Bp., 1923., II. 95—97., és 100—101., 210., 215. l.; Gyulai Pál 1854-es bírálata: GYULAI PÁL kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye, Bp., 1927., 30—37., (Pesti Napló, 1854. V. évf. 50.) PÉTERFY JENŐ Kemény-portréja: Összegyűjtött munkái, Bp., 1901. I. 106—160. l., (Bp. Sz. 1881.) BEKSICS GUSZTÁV: Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés, Bp., második kiadás, 1883.; a finitizmusról: PROHÁSZKA LAJOS: A vándor és a bujdosó, Bp., 1941.; ld. még: SÖTÉR ISTVÁN: Szerb Antal magyar irodalomtörténete, az 1957-es új kiadás előszavaként; NÉMETH LÁSZLÓ Kemény értékelését ld.: Kisebbségben, Bp. 1942., I. 31—34. l., és 329—359. l.; ld. még erről: SÖTÉR ISTVÁN: Németh László, a tanulmányíró, ItK. 1960., 3. sz. HORVÁTH JÁNOS elmélete a „nemzeti klasszicizmusról”: Tanulmányok, Bp. 1956. 467., stb. l., ld. még ua. Aranytól Adyig, Bp. 1921. Kemény erkölcsi eszme-rendszerének elemzését ld. MARTINKÓ ANDRÁS: Kemény Zsigmond pálya-fordulata, Pécs, 1937. Kemény életmódjáról ld. leveleit öccséhez, ItK 1900., Ferenczi Zoltán közlésében. Kemény esszé-művészetéről ld.: KERESZTURY DEZSŐ: A nemzeti klasszicizmus esszé-irodalma, Minerva, 1928; Csengery Antal esszéinek méltatását ld. Péterfy i. m. (Bp. Sz. 1887.); uo. a Ranke-hatás méltatását is. Széchenyi reformjainak erkölcsi vonatkozásairól ld. SZEKFÜ GYULA: Három nemzedék, Bp. 1922., 69—76. l. Az 1834-es erdélyi országgyűlés hatásáról Kemény történelemszemléletére, Somogyi Sándor folyamathban levő kutatásaira támaszkodom; ld. erről még: SOMOGYI SÁNDOR: Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1960. 1—4. sz. A pánszlávizmusról ld.: KEMÉNY G. GÁBOR Mocsáry-tanulmányát, a Mocsáry Lajos válogatott írásai, Bp. 1958. kötet bevezetőjeként; a júliusi forradalom hatása Eötvösre és Szalayra, ld.: FERENCZI ZOLTÁN Eötvös-életrajzát, Bp. 1903.; Kemény politikai nézeteiről a Bach-korszakban, ld. NAGY MIKLÓS bevezető tanulmányát a Rajongók 1958-as kiadásához (Magyar Klasszikusok). Az IZABELLA KIRÁLYNÉ ... és az ÉLET ÉS ÁBRÁND keletkezéstörténetére nézve ld. PAPP FERENC bevezetéseit: Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái, Bp. 1914.; korai utalás Ranke történetírására: Szépirodalmi Szemle, 1847. október 17. és 24. számai; a centralisták a pánszlávizmus: Lukács Móricz cikke a Vierteljahrschrift für Ungarn 1843. évfolyamában jelent meg, WOLFGANG BERG: Ungarns politische Zukunft (Leipzig, 1842.) kapcsán; u. erről a kérdéstről Trefort Ágoston: Bp. Sz. 1840. 2. sz.; a *Kortekedés* egyik forrása a pauperismus kérdésében (Kemény utalása alapján): CARL ROTTECK: Lehrbuch der materiellen Politik; PÁLFFY JÁNOS emlékezései Keményre: Magyarországi és erdélyi urak, Kolozsvar, 1939; a fiume—vukovári vasútúgyról: VISZOTA GYULA: Eötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról, Bp. Sz. 1919. továbbá Ferenczi Zoltán id. levél-közlése, ItK. 1900., valamint id. Eötvös-monográfia 261—265. l.; a nemesi polgárosodás csődjéről, az 50—60-as évek fordulóján, ld. KOMLÓS ALADÁR: Vajda János, Bp. 100—119. l.

MOZGÁST JELENTŐ IGÉK AZ AZERBAJDZSÁN NYELVBEN

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1960. november 8.-i felolvasó ülésén

Mozgást jelentő igéken általában azokat az igéket értjük, amelyek mechanikus mozgást vagy valamely test térbeli helyzetváltoztatását fejezik ki. Ezzel a meghatározással különíthetjük el a mozgást jelentő igéket más olyan igéktől, amelyekben a cselekvés szintén mechanikus mozgással kapcsolatos, de az nem tartalma a folyamatnak, hanem csupán külsődleges kifejezése. Így a cselekvést kifejező átható igékben, mint *almag* 'venni, kapni', *vərmək* 'adni', *gojmag* 'helyezni', *gətirmək* 'hozni', *vurmag* 'ütni', *baxmag* 'nézni' stb. Ez a helyzet továbbá igen sok intranzitív cselekvést kifejező igében is, mint pl. *jujunmag* 'mosakodni', *danışmag* 'beszélni', 'beszélgetni', *behs etmək* 'véleményt mondani, beszélni valamiről', *kömək etmək* 'segíteni, segítséget nyújtani', *ilışmək* 'kapaszkodni' és hasonlóak esetében. Sőt, ugyanez a helyzet néhány testi vagy lelki állapotot, érzést kifejező igében is, mint *titremək* 'remegni, reszketni', *ağlamag* 'sírni'; az adott igék által jelzett cselekvés vagy állapot mechanikus mozgás formájában valósul meg, illetve mechanikus mozgás kíséretében megy végbe. Ez a mozgás azonban nem lényege a jelzett cselekvésnek vagy állapotnak, csupán eszköze. Ezzel szemben a mozgást jelentő igéknek lényege, tartalma a mozgás, de ennek megjelenítési eszköze viszont cselekvés is lehet, amint ez kiderül olyan igékből, mint *üzmək* 'úszni', *addımlamag* 'lépkedni', *dırmanmag* 'felkészni, kapaszkodni', *javaşlamag* '(a járást) lelassítani, lassabban menni'.

A mozgást jelentő igéket jelentésük sajátosabb csoportjai szerint különböző kritériumok alapján osztályozhatjuk. Elkülöníthetjük egymástól, példának okáért, az emberre vonatkozó mozgást jelentő igéket a tárgyakra vonatkozóktól. Ilyen osztályozás eredményeképpen az derül ki, hogy jelentéseikben a leggazdagabbak, lekszikális-szemantikai és nyelvtani kapcsolataikat tekintve legátfogóbb jellegűek azok a mozgást jelentő igék, amelyek genetikusan az emberhez kapcsolódnak (*gəlmək*, *gətmək*, *gırmək*, *çəxmag*, *düşmək*, *durmag*, *gəlmag* stb.). Ez a tény is azt a hatalmas szerepet igazolja, amelyet az ember életére és tevékenységére vonatkozó szavak töltenek be a különböző török nyelvek alapvető szókincsében.

Osztályozhatjuk azonban a mozgást jelentő igéket jelentésük szűkebb vagy tágabb volta szerint is, továbbá lekszikális-szemantikai kapcsolataik szűkebb vagy tágabb jellege szerint. Ilyen osztályozás során kiderülne, hogy a szemantikailag szűkebb jellegű igék csoportja a mozgás részleges formáit öleli fel, míg a szemantikailag tágabb tartalmú igék a mozgás általános formáit jelölik.

Az igéket a mozgás térbeli iránya szerint is csoportosíthatjuk, amikor is elkülöníthetjük az iránnyal rendelkező mozgást jelentő igék csoportját a meg nem határozott mozgást jelölő igék csoportjától. Ez az osztályozás azt mutatja, hogy az azerbajdzsán nyelv lekszikális-szemantikai fejlődésében a szóban forgó igék első — az iránnyal rendelkező mozgást jelentő — csoportja játszik különösen fontos szerepet.

Az osztályozásnak e három kritériumát össze is kapcsolhatjuk egymással. Ezen az alapon a mozgást jelentő igéket két alapvető csoportra bonthatjuk: az első csoport igéi határozott irányt fejeznek ki, a mozgás legáltalánosabb formáit jelölik, a jelentéseknek igen széles és árnyalt skáláját mutatják, továbbá a legtágabb lekszikális-szemantikai és nyelvtani kapcsolatokkal fűződnek más szavakhoz. A második csoport igéi a mozgás részleges formáit jelölik, nincs határozott irányuk, továbbá mind jelentésükben, mind a más szavakhoz fűződő lekszikális-szemantikai kapcsolataikban felettebb korlátozottak. Összességében az első csoport igéi nem egész egy ötödét alkotják a mozgást és nyugalmi helyzetet jelentő mintegy százötven igének. Az azerbajdzsán nyelv lekszikális fejlődése szempontjából azonban a mozgást jelentő igéknek ez a csoportja — függetlenül az ide tartozó igék csekély számától — nem kisebb jelentőségű, mint az *étmek*, *élemek*, *almag*, *věrmek* stb. jellegű igék csoportja. Ez utóbbiakhoz hasonlóan, a mozgást jelentő igék első csoportja is alapjául szolgált rengeteg, szemléltető szerkezetű új szó képzésének, szemben az affixumok segítségével képzett szókkal, melyeknek a szerkezete inkább értelmi, tartalmi jellegű. Ezzel szemben, a második csoport igéi, amelyek a különféle mozgásokat jelentő igék abszolút többségét alkotják, a további szóképzésben semmiféle szerephez sem jutottak, minthogy lekszikális-szemantikai kapcsolataik az azerbajdzsán nyelvben korlátozottak maradtak, s ennek következtében jelentéseik sem mehettek keresztül különösebb fejlődésen. Egy példával szeretném megvilágítani a mondottakat. A *gětmek* ige eredetileg annyit jelent, mint 'elmenni, kimenni', azaz a beszélőtől eltávolodni. A társadalmi gyakorlat és a gondolkodás fejlődése során a *gětmek* ige lekszikális-szemantikai kapcsolatai egyre bővültek, lassanként nemcsak emberekkel, hanem tárgyakkal kapcsolatban is használni kezdték. Így születtek meg olyan kifejezések, mint *űreji gětdi* 'szívrohamot kapott', szó szerint: 'element v. kiment a szíve'; *renği gědib* 'elsápadt', tulajdonképpen 'element az arcszíne'. Így kialakult a mozgás új fogalma, immár az irány megjelölésének mellőzésével, vagyis 'menni, járni, utazni', például *jol gětmek* 'haladni, utazni' szó szerint 'utat járni'.

A *gétmek* igével majdnem húsz olyan ige áll szemben, amely javarészt az ember járását jelöli. Vannak közöttük olyanok, mint *jürümek*, *jérimek* 'menni, járni, mozogni, mőzdulni', vagyis az említett *gétmek* igénél általánosabb és elvontabban jelentésű, irányt nem jelölő igék. Ezen az alapon azt várnók, hogy a *jürümek* igének számos, változatos lekszikális kapcsolata legyen. A valóságban azonban nem így van. A *gétmek* és *jelmek* kivételével minden járást jelentő ige alkalmatlannak bizonyult további szóképzésre. Némely ige absztrakt volta miatt volt alkalmatlan erre, mivel az absztrakció idegen a szemléletes igéktől, más igéknek viszont, ellenkezőleg, a jelentése bizonyult túlságosan korlátozottnak és egyoldalúnak, s ennek következtében lekszikális-szemantikai kapcsolataik is felettebb korlátozottak és egyoldalúak voltak. Ez utóbbiakhoz olyan igék tartoznak, mint *sekmek* 'típegni, a lépést aprózni', *jajxanmaq* 'döcögni, dülöngélni'.

Már utaltunk sok ige szemléletes szerkezetére. Szemléletes szerkezetű igéken azt a gyakori képzésmódot értem, melynek során meghatározott — köztük mozgást is jelentő igéket meghatározott szemantikai irányt kifejező szavakkal kapcsolunk össze. A már említett *gétmek* ige például sok olyan főnévhez kapcsolódhat, amely azt a helyzetet és állapotot jelöli, melybe az alany kerül, pl.: *gora gétmek* 'meghalni' (*gor* 'sír'), *sükuta gétmek* 'magába szállni, elgondolkozni' (*sükut* 'hallgatás, nyugalom') stb. Valamennyi ilyenformán képezett szóösszetétel történetileg nem fogalmakat, hanem képeket fejez ki, nem e fogalmak elnevezését, hanem képletes, szemléletes leírását. Így a *juxuja gétmek* vagy *juxuja batmag* ige a mai nyelvben ugyanabban a jelentésben használatos, mint az orosz *зачумь, учумь* 'elaludni'. Eredetüket tekintve viszont e kifejezések azt jelentik, hogy 'álomba menni' (*juxuja gétmek*), vagy — mint az oroszban — 'álomba merülni' (*juxuja batmag*). Az ilyesfajta igék mai jelentése és eredeti tartalma közötti eltérések különösen megmutatkoznak akkor, ha ezeket a fordulatokat olyan analitikus, vagy még inkább szintetikus felépítésű igékkel vetjük össze, melyek az első, szemléletes igékhez képest a fejlődés más irányát mutatják. Valóban, olyan analitikus igéknek, mint *gebul elemek* 'fogadni, venni', *söhbət étmek* 'beszélni', *xeste olmag* 'betegeskedni, betegnek lenni', *načar galmag* 'kényszerülni, kénytelennek lenni', részben olyan igéknek is, mint *hava almag* 'levegőt szívni, levegőzni', *xeber vèrmek* 'értesíteni, közölni' stb., a nominális részei, azaz *gebul* 'fogadás, vétel', *söhbət* 'beszéd, beszélgetés', *načar* 'kénytelen', a cselekvés vagy az állapot megnevezése, melyet az *e g é s z* ige fejez ki. Az igék mellett álló *elemek* és *étmek* 'tenni', *olmag* 'lenni, válni valamivé', *galmag* 'maradni' és más igék a cselekvésnek (*elemek* stb.) vagy az állapotnak (*olmag, galmag* stb.) a legáltalánosabb, különböző mértékben grammatizált fogalmát fejezik ki. Más szóval: az idézett fordulatokban, lekszikális képződményekben az adott igék a legáltalánosabb formában fejezik ki a tranzitív vagy intranszitív igeiséget.

A mozgást jelentő azerbajdzsán igék túlnyomó többsége eredet szempontjából az emberre vonatkozik és horizontális helyváltoztatást jelöl, ami

természetes összefüggésben áll az ember fizikai felépítésével. Ez a körülmény egyúttal érthetővé teszi azt is, hogy az azerbajdzsán, akárcsak a többi török nyelv, rendkívül szegény vertikális mozgást jelentő igékben. Az azerbajdzsánban se szeri, se száma a vízszintes felületen történő és lengő mozgást jelentő igéknek, amelyek a mozgás különböző formáira vonatkoznak vagy általánosító jellegűek, mint pl. *jétmek*, *jürümek*, *jérimék* 'menni (általában)', sőt *hereket étmek (elemek)* 'mozogni (általában)', *janlamag* 'közeledni', *uzaglaşmag* 'távolodni', *dövr étmek* 'fordulni', *terpenmek* 'lengeni, ingani' stb. Ezzel szemben a szorosabb értelemben vett függőleges irányú mozgás jelölésére alig néhány ige akad, nevezetesen *havalanmag* 'a levegőbe emelkedni, szállni, felszállni', *énmek* 'leszállni, leereszkedni'. Valamennyi többi, felemelkedést vagy leereszkedést, illetve esést jelentő ige, ha szabad így mondani, a földhöz vagy a vízhez „kötött” mozgásra vonatkozik. (A madaraknak, a gondolkodás és a beszéd által felismert és rögzített különböző vertikális mozgásai, sok más nyelvhez hasonlóan az azerbajdzsánban sem nyertek általános irodalmi lekszikális megjelölést, mivel ezek a mozgások távol esnek az ember ténykedésétől.)

A felfelé irányuló mozgással szorosan összefügg a repülés. Az említett *havalanmag* igétől eltekintve egyetlen, igen általános jellegű igéje van erre az azerbajdzsán nyelvnek, mégpedig *uçmag* 'repülni'. A repülés és a levegőben közlekedő gépek függőleges mozgásának változatait kifejezendő, az azerbajdzsán nyelv az orosz repüléstechnikai terminológiát hívja segítségül, amely részben nemzetközi jellegű (pl. *nukupovam* 'zuhanórepülést végezni'), részben pedig körülírásra épül (pl. *soŭmu v űmonop* 'dugóhúzóba kerülni', *soŭmú v vupam* 'bedöntött fordulót-leírni', *сделать бочки* 'oldalozni' stb).

A vertikális mozgást és a repülést kifejező igék gyér voltával szemben a nyelv a víz és a por alakú anyagok mozgásának jelölésére megfelelő eszközökkel rendelkezik, minthogy ezek az ember termelő tevékenységének anyagi feltételeihez tartoznak. Különösen sok ige szolgál a víz egyes mozgásainak jelölésére, mert közvetve vagy közvetlenül, az ember egész léte és munkája szorosan összefügg a vízzel. Végső soron ugyanilyen okok indokolják a lengő mozgást jelentő igék nagy számát és árnyaltságát. Jó részük magának az embernek életfunkcióira vonatkozik, más részük a vízzel, vagy a tengerrel, tóval stb. kapcsolatos. Ugyanezt mondhatjuk minden más, mozgást jelentő igről (erre már történt utalás). A továbbiakban a mozgást jelentő igék egyes csoportjaival szeretnénk részletesebben foglalkozni. Mielőtt azonban erre rátérnénk, tisztáznunk kell, hogy a mozgást vagy nyugalmi helyzetet jelentő igék közül melyek produktívak az azerbajdzsán szóképzés szempontjából. Mint láttuk, az azerbajdzsán nyelv lekszikai gazdagításában igen fontos szerep jutott az iránnyal rendelkező mozgást jelentő igéknek. A szóképzésben felhasznált, mozgást jelentő igék döntő része elvileg egyenes vonalú vízszintes mozgást jelöl, a beszélő irányában, sőt az elbeszélés helye és ideje irányában, vagy fordítva, a beszélőtől, illetve az elbeszélés helyétől és idejétől távolodó irányban.

A lekszikalizált kifejezések közé került, egyenes vonalú mozgást jelentő igék között akadnak irány nélküliek is, mint például *kəçmek* 'elmenni, elhaladni, áthaladni' vagy *jezmek* 'sétálni'. De ezek közül az első lekszikai kapcsolatait tekintve csak kis mértékben produktív, a második pedig csupán egy-két esetben fordul elő.

A horizontális körmozgást jelentő igék közül lekszikalizált kapcsolatokban csak a *dolanmaq* 'forogni, keringeni' ige fordul elő, amelyből néhány új igét is képeztek.

A lekszikalizált kapcsolatokba került igék második csoportja szintén egyenes vonalú mozgást jelöl, de lefelé mutató irányban, n é h a felfelé mutató irányban, azaz vertikális mozgásra vonatkozik. Ily módon ezek a mozgások is „irányított” jellegűek.

A verbális szóképzésben rendkívül nagy szerep jutott még két, iránnyal rendelkező mozgást jelentő igenek: az egyik befelé, a másik kifelé mutató irányt jelöl.

A nyugalmi állapotot jelentő igék közül nagy fontosságra tett szert a *galmaq* az igeképzésben.

Ezek szerint, a *galmaq* és *kəçmek* kivételével a lekszikalizált kapcsolatokban résztvevő valamennyi ige meghatározott irányú mozgás jelölésére szolgál. Vajon véletlen ez? Aligha. Az iránnyal rendelkező mozgást jelentő igék makszimális fejlődése egyenes arányban áll egyrészt azzal, hogy ezek az igék mind, vagy legalábbis majdnem mind, eredetileg és mai alapjelentésükben egyaránt az ember aktív mozgására vonatkoznak. Másrészt, az iránnyal rendelkező mozgást, és a helyzetet jelentő igék potenciálisan szinte korlátlan számban lehetővé tesznek mindenféle tárgyi és határozói bővítményt, amelyek konkretizálják ezeket az igéket, és ezzel megteremtik hasonló kapcsolatok lekszikalizálásának és új igék képzésének a feltételeit. Az iránnyal rendelkező mozgást jelentő igék alapján született új igék képzése — mint látni fogjuk — kivétel nélkül tárgyi és határozói bővítmények segítségével történik. Ez utóbbiak az igék jelentésével egyetemben új igei jelentéseket hívnak életre. Megállapíthatjuk tehát, hogy az azerbajdzsán nyelv lekszikai gazdagodása jelentős mértékben a szó szintaktikai fejlődésének köszönhető. Ezen többek közt az értendő, hogy a szó más szavaknak mind szélesebb és szélesebb körével léphet szemantikai-szintaktikai kapcsolatra.

Térjünk rá az iránnyal rendelkező mozgást jelentő igék áttekintésére.

Horizontális, felületen történő mozgást jelentő igék

Gətmek ige, jelentései: 'elmenni', 'kimenni', 'elutazni', 'eltávozni'; 'mennni', 'utazni', 'haladni', 'eltelni, elmúlni (időről)'; 'iránnyal rendelkezni', 'hámllani', 'lemenni' stb. Igénk és más szók között számos kapcsolat alakult ki, s ennek alapján az igeiben magában kifejlődött a mozgás (járás) jelentésének

meghatározott iránya, célja vagy minősége (ez utóbbi természetesen az irány jelölése nélkül).

A mozgás (járás) meghatározott irányban történő konkretizálását látjuk olyan esetekben, mint *baš juḡari ġetmek* 'felfelé menni, hegyre felmenni', *üzerine ġetmek* 'támadni, támadásra indulni', *bir jana ġetmek* 'valahová menni vagy utazni' stb.

Meghatározott célú mozgás (járás) konkretizálásának esete pl.: *gonag ġetmek* 'vendégségbe járni' stb.

Meghatározott minőségű mozgás (járás) esete pl.: *elči ġetmek* 'küldött-ségbe menni valahová'; és még egynéhány eset.

A felsorolt jelentésekkel szorosan összefüggnek azok a jelentések, amelyeket mint valamitől való megfosztást, az állapot vagy a cselekvés valamilyen irányban történő megváltozását jellemezhetjük: *üreji ġetdi* 'szívrohamot kapott', *renġi ġetmek* 'elhalványulni, kifakulni, elsápadni', *boša ġetmek* 'eltékozolódni, elpocsékolódni', *ġeri ġetmek* 'elsatnyulni, elsorvadni, elhervadni', *arib ġetmek* 'megszégyenülni, felsülni' stb.

Az idézett példák azt bizonyítják, hogy a megfosztás és változás jelentése a *ġetmek* ige és módosító szavai közötti meghatározott értelmi kapcsolat alapján keletkezhet; ezek nélkül igénk ilyesfajta jelentések kifejezésére nem alkalmas. Ezek a módosító elemek az alanyra, a tárgyi és határozói bővítésményekre mennek vissza.

Čekilmek. Ennek az igének az iránya általában azonos az előbb tárgyalt *ġetmek* igéével. Másodlagos jellege következtében azonban, jelentése korlátozottabb. A *čekilmek* ugyanis a *čekmek* 'húzni, vonni' ige -l- affixummal képzett, mediális jelentésű származéka. A *čekilmek* ige jelentése: 'elmenni', 'eltávozni', 'eltávolodni, távolodni', 'távozni', 'elszéledni, szétoszlani, szétfoszlani', 'csökkenni, apadni (vízről)', 'visszavonulni, elkerülni (az embereket)', 'elillanni, eltűnni'. A felsorolt jelentések többsége csupán a *čekilmek* igének néhány névszói kapcsolata alapján lehetséges, amint ez az alábbi példákból is kiviláglik: *su čekilir* 'a víz apad', *kenara čekilmek* 'eltávozni, félrehúzódni', *ġelvate čekilmek* 'visszavonulni, visszahúzódni, magányosan élni' stb. A fent említett jelentések közül csak az első három tekinthető függetlennek. Ha összehasonlítjuk ezeket a *ġetmek* 'kimenni, elmenni' ige alapjelentésével, nyilvánvalóvá lesz, hogy az 'eltávozni, távozni' alapjelentésű *čekilmek* ige sokkal korlátozottabb.

Ġelmek ige. Ellentétben a *ġetmek* igével, amely a beszélőtől vagy az elbeszélés helyétől, esetleg idejétől távolodó irányban haladó mozgást jelöl, a *ġelmek* ige az ellenkező irányú vízszintes mozgás jelölésére szolgál. A *ġelmek* ige a beszélő, illetve az elbeszélés helye vagy ideje felé történő mozgásra vonatkozik. A *ġelmek* alapjelentései: 'jönni', 'érkezni, megérkezni', 'befutni, ide érni, ide érkezni'. Más szavakkal való értelmi kapcsolat alapján ebből a jelentésből fejlődik ki a másik jelentése: 'közeledni valamihez, valamilyen helyzetbe, állapotba kerülni vagy jutni', pl. *ete ġelmek* 'hízni, meghízni, gömbölyödni',

szó szerint: 'húsba jutni', *jola gəlmək* 'beleegyezni, megalkudni, beletörődni', tulajdonképpen: 'úthoz érni', *nizama gəlmək* 'rendbe jönni', *rehmə* (mondattanilag bővítmény!) *gəlmək* vagy *rehmi* (mondattanilag alany, birtokos jellel) *gəlmək* 'szánni, megszánni valakit, megkönyörülni valakin' stb. Az idézett jelentésű idiomatikus igék a *gəlmək* segítségével képzett alakok döntő többségét alkotják.

Az említett jelentéssel szoros kapcsolatban áll egy másik: 'megjelenni, feltűnni', 'eredni', 'kialakulni'. Ezek a jelentések az előbbivel párhuzamosan keletkeztek, vö. *et gəlmək* 'hússal benőni', 'behegedni, begyógyulni, beforrni (sebről)', *zehne gəlmək* 'eszébe jutni', *ireli gəlmək* 'valamiből keletkezni', *keffi* (*kefi, keife, kefe*) *gəlmək* 'jókedvre kerekedni, felvidulni, felderülni', *gölmeji* (— birtokos jellel ellátott főnévi igenév) *gəlmək* 'nevethetnékje támad', *lazım gəlmək* 'szükségessé válni', 'hasznossá válni', *məjdana gəlmək* 'megjelenni, származni', *göze perde gəlmək* 'elborulni (tekintetről)', *tebi gəlmək* 'ihleni, megilletődni', *dünjaja gəlmək* 'világra jönni', *bašina hava gəlmək* 'eszét elveszteni, megzavarodni, elmenni (észről)', *hasile gəlmək* 'sikerülni, kialakulni' stb.

A következő, szám szerint nem jelentős igecsoport a megjelenés, a meghatározott módon történő érkezés jelölésére szolgál, és szoros kapcsolatban áll a *gəlmək* ige alapjelentésével, így a 'meghatározott céllal megérkezni vagy jönni' jelentéssel is: *tuş gəlmək* 'találkozni, egybeesni' (*tuş* jelentése: 'egyenesen') *üz-üze gəlmək* 'szemtől-szembe találkozni', 'találkozni', 'összejönni', 'összeütközni'; ugyanebben a jelentésben használatos a *gabag gabağa gəlmək* ige is; *garşi gəlmək* 'szembejönni, elémenni' stb.

A *gəlmək* ige segítségével képzett idiomatikus igék másik jelentése mintegy 'bizonyulni, látszani, mutatkozni'. Például *müvafiq gəlmək* 'megfelelőnek lenni, megfelelni', *uzun gəlmək* 'hosszúnak bizonyulni', *ağır gəlmək* 'sokat nyomni, súlyosnak lenni', 'nehéznek, sértőnek lenni', *eksik gəlmək* 'kevésnek lenni v. bizonyulni', 'elégtelennek bizonyulni', *bab gəlmək* 'egyenlőnek, ugyanakkorának lenni' stb.

A *dönmek* igének két alapjelentése van: 'visszatérni' és 'forogni'. Első jelentésében irányát illetően egybeesik a *gəlmək* igével, azonban szemantikailag korlátozottabb. Általánosabb jellegű a *dönmek* ige második jelentése. E jelentés alapján, valamint bizonyos névszókkal való szemantikai kapcsolata következtében fejlődik ki ez a jelentése: 'átalakulni, valamivé válni vagy változni, megváltozni', amint ezt az oroszban is láthatjuk (*вращаться, превращаться*)¹

Vö.: *suja dönmek* 'vízzé válni', *oduna dönmek* 'fássá válni, megfásulni', *pula dönmek* 'izzani, izzásba jönni, forróságtól megfehéredni vagy kivörösödni', *daşa dönmek* 'megkövesedni, kövesülni', 'kővé válni'. Az első jelentés ('vissza-

¹ Az azerbajdzsán és az orosz nyelv szemantikai fejlődésének ugyanilyen hasonlóságát állapíthatjuk meg a *gəlmək* ige esetében, de sok más esetben is. E hasonlóságnak azonban önálló jelentése van, és külön kutatás tárgyát képezvén, jelen dolgozat keretén kívül esik.

térni, megfordulni') alapján jöttek létre olyan elszigetelt idiomatikus igék, mint *sözünden dönmek* 'meghazudtolni magát', 'ígéretét vagy szavát be nem tartani'.

Első jelentését tekintve, a *dönmek* igével egybeesik a *gajütmag* 'megfordulni' ige, amely azonban nem képzett lekszikalizált kifejezéseket.

Még korlátozottabb a *čönmek*² ige jelentése, amely a *dönmektől* eltérően már nem az egész test, hanem csupán a fej fordulását jelzi: 'hátra tekinteni', 'visszanézni, körültekinteni, tekintgetni'. Azért ettől az igétől sem állnak távol olyan jelentések, mint 'megfordulni', sőt 'forogni, forgolódni'.

A közeledés igéi: *janlamag* és *janašmag* — egyaránt a *jan* 'oldal' főnévből képződtek.

A távolodás igéje: *uzaglašmag* 'eltávozni, távozni' (szerkezetileg: *uzag* — deverbális nomen + *laš* — igeképző jel) és *aralanmag*, tkp. 'elmozdulni, elindulni', ebből: 'elmenni, eltávozni' stb.

A horizontális, célirányos mozgás néhány igéje a mozgás részleges formáit jelöli, az irány meghatározása nélkül. Az irányt ezeknél az igéknél a cél helyettesíti, pl. *izlemek* (*iz* 'nyom') 'nyomon követni', 'kinyomozni', ebből azután: 'keresni, kutatni'; *garšilamag* (*garši* 'ellentétes, szembenlevő') 'elémenni', 'találkozni'; *doğrulmag* 'indulni valamerre' (*doğru* 'egyenes, egyenesen'); *köčmek* (a tő: *köč* annyit is jelent, mint 'költözés', 'vándorlás') 'vándorolni', 'költözni, költözködni'.

Az eredményesség igéi: *jětmek*, *jětišmek* és *čatmag*. Az első a legtisztább alakban fejezi ki az 'elérni' jelentést, ti. a tér valamely pontjának elérésére vonatkozóan, azaz külső környezetben. A *jětmek* igének e jelentése mellett azonban kifejlődött egy másik jelentése is, amely sokkal általánosabb. Ez a jelentés kiterjed az ember lelkivilágára, a jelenség vagy folyamat fejlődésére. Ily módon a *dağa jětmek* 'a hegyre érni, feljutni' típusú szintaktikai kapcsolat mellett közvetett jelölésekkel is lekszikai kapcsolatba kerül, vö. *murada jětmek*, *metlebe jětmek* 'célját elérni, kívánságát kielégíteni', *nehajete jětmek* 'végéhez érni, végére jutni', 'véget érni' stb. Az 'elérni' további fejlődését mutatja az 'elégnek lenni' jelentés, amely szintén minden lehetséges szintaktikai kapcsolatban előfordul.

A *jětmek* igéből képzett *jětišmek* ige szemantikailag a *jětmek* továbbfejlesztése, mivel a *jětmek* valamennyi jelentését magában foglalja, de ezen kívül további jelentéssel is bír, pl. 'nőni, növekedni', 'beérni, megérni, érni', 'megerősödni, férfiasodni', 'nevelődni, nevelkedni', 'kifejlődni, fejlődni'.

A *jětmek*-kel hangtanilag váltakozó *čatmag* ige jelentésileg azonos vele, sőt gyakran párhuzamosan fordulnak elő: *kamala čatmag* 'megérni, elérni az érettség fokára', 'teljesen kifejlődni', *magsede čatmag* 'célhoz érni, célt elérni', ugyanebben a jelentésben: *měramiņa čatmag*, *metlebe čatmag* és *murada čatmag*; vö. még *haggina jětmek* és *haggina čatmag* ugyanebben a jelentésben.

² Alapja: *čön* — vö. *jön* 'irány'.

Valamin keresztül végbemenő, horizontális mozgást jelentő igék. E csoport alapigéje *kéćmek*, melynek fő jelentése 'átmenni, áthaladni valamin'. Más szókhoz fűződő bizonyos szemantikai kapcsolatok esetén ebből fejlődik ki a 'történni, megtörténni, megესni' jelentés, mint például ebben az idiomatikus kifejezésben: *guraqlıg kéćmek* 'elszenvedni a szárazságot'. Szintaktikai kritériumai alapján a *kéćmek* ige az ablativuszt vonzó igék csoportjához tartozik. A vele képzett idiomatikus igéknek azonban egész sora a kapcsolt névszók részes esetét vonzza. Ebből következik, hogy a dativuszban álló névszó és *kéćmek* kapcsolatának jelentése eltér az 'átmenni' alapjelentéstől. Valóban, a *kéćmek*-kel képzett idiomatikus igék egész soránál a 'jutni, kerülni valahová' jelentés lép fel, amelyet nem lehet közvetlenül visszavezetni az alapjelentésre, pl.: *gebula kéćmek* 'szokásban lenni, elfogadottnak vagy bevettnek lenni' (azaz: 'elfogadásra kerülni'), *gabađa kéćmek* 'lehagyni, maga mögött elhagyni' ('előre kerülni'), 'megelőzni', *ele kéćmek* 'kezébe jutni vagy kerülni, kézre kerülni', *iş başına kéćmek* 'a dolog élére kerülni'. Más idiomatikus igékben mégis előkerül az 'átmenni' alapjelentés, pl. *gelbinden kéćmek*, *rejinden kéćmek* 'elgondolkodni valamin v. valamiről', 'akarni, kívánni, óhajtani valamit' ('ábrándozni v. álmodozni valamiről'), *xejalından kéćmek* 'elgondolkozni, elmerengeni valami felől', *elden ele kéćmek* 'kézről kézre járnı'.

E csoporthoz tartozik az *aşmag* ige is, amely a valamin át történő mozgás részlegesebb formáját jelöli, mégpedig 'átlépni, hegyen átjutni, átvergődni'. Az *aşmag* ige néhány összetett igének is tagja, így pl. *aşib daşmag* 'bőségessé válnı', 'kicsordulni, csordultig lenni v. megtelni', *aşib kéćmek* 'túlnőni' stb.

E csoport egy másik igéjét, a *daşmag* igét is a korlátozottság jellemzi. Jelentése: 'kiömleni, túláradni', 'kiáradni, partjából, medréből kilépni'. Az *aşmag* igéhez hasonlóan a *daşmag* sem mutat jelentősebb szemantikai fejlődést. Csekély a száma a vele képzett szemléletes kifejezéseknek, pl. *sebr kasası daşib*, szó szerint 'betelt v. megtelt türelmének csészéje', 'türelmét vesztette'.

Daşmak-hoz közel áll szemantikailag a *şoşmag* ige, amely abban tér el az előbbitől, hogy jelentése egyrészt viharosabb, másrészt általánosabb jellegű. A *şoşmag* jelentése: 'megduzzadni', 'hullámozni', 'forrongani', 'háborogni, tombolni', továbbá 'kiáradni', és végül 'felhevülni', 'indulatba jönni', 'örjöngeni', vö. *denizşoşur* 'a tenger háborog', *şoşub daşmag* 'erősen forrni és kifutni az edényből'.

E csoport következő igéje, *ötmeđ*, mind *kéćmek*-hez, mind *aşmag*-hoz igen közel áll, jelentései ugyanis: 'átmenni (előre)' és 'átlépni, túlmenni', amelyekből további jelentésként alakult ki: 'maga mögött hagyni', 'megelőzni, előzni', továbbá: 'elrohanni, elrobogni', 'elrepülni, elszállni'. Ezen kívül *ötmeđ*-nek olyan átvitt jelentése is van, mint 'átlépni, túlmenni, áthaladni', vö. *geće jarıdan ötübdür* 'már elmúlt éjfél'. Az *ötmeđ* és *kéćmek* igék jelentéseinek viszonya jól látható az *ötüb kéćmek* összetett igénél, melynek jelentése: 'felülmúlni', 'megelőzni', 'lehagyni, maga mögött hagyni'.

Végül vessünk egy pillantást a határozott iránnyal nem rendelkező, egyenes irányú mozgást jelentő igékre.

A megadott irányú egyenes vonalú horizontális mozgást jelentő igék mellett az azerbajdzsánban vannak olyan igék is, amelyek a meghatározott irány nélküli egyenes vonalú mozgás jelölésére szolgálnak. Ezen belül is elkülöníthetők a mozgás általános és részleges formáit jelentő igék csoportjai. Az első csoporthoz tartozik *jürümek* 'menni', *jërimek* 'járni, menni', 'mozogni', 'indulni, elmozdulni, mozdulni' és *hereket etmek* vagy *elemek* 'mozogni'. *Jürümek* és *jërimek* a járásra vonatkozik, és csak emberrel vagy állattal kapcsolatban fordul elő. *Hereket etmek* viszont a mozgás eszméjét a legelvonatkoztatottabb formában jelzi, és mint ilyen, a mechanikus mozgás bármely formájára vonatkozhat, függetlenül a mozgás irányától vagy jellegétől (vagyis egyaránt jelölhet egyenes vonalú, körkörös stb. mozgást).

Az irány nélküli mozgást jelentő igék másik csoportját a mozgás részleges formáit jelölő igék alkotják, nevezetesen: *üzmek* 'úszni', amely fonetikai változásban áll a *süzmek* 'a levegőben úszni, lebegni', átvitt értelemben 'sima mozdulatokkal táncolni' jelentésű igével. Mint látjuk, az úzás fogalma a *süzmek* igében képletesebbé válik, a cselekvéseket nem a funkció, hanem a külső jelleg szerint kapcsolja egybe.

Az irány nélküli igék csoportjának következő tagja, *gezmekek* 'sétálni' 'sétálgatni', 'járni-kelni', 'járkálni', sem a mozgás irányát, sem célját nem jelzi. Nominális kapcsolatai alapján néhány lekszikalizált formát teremtett, inkább az értelem, mint az idiomatikus szerkesztés alapján. Ide sorolhatjuk a következőket: *dalınča gezmek* 'követni v. figyelni valakit', *uzag gezmek* (vagy *dolanmag*) 'félrehúzódni', 'tartózkodni valakitől vagy valamitől', *şax gezmek* 'méltóságteljesen viselkedni, tartózkodóan viselkedni', 'saját méltósága tudatában lenni', 'felemelt fővel járni'; *jan gezmek* ugyanazt jelenti, mint *uzag gezmek*. Minthogy a mozgás alapigéi — *gelmek* és *kétmek* — nemcsak a járást, hanem az utazást is jelölik, a *gezmekek* esetében is kifejlődött a 'sétálni, sétálgatni' jelentésből a 'bejárni, beutazni', 'körülutazni', 'körüljárni' jelentés. E jelentések sem tartalmaznak azonban irányt vagy célt. A *gezmekek* ige összes felsorolt jelentései közül a legátfogóbb: 'keringeni', 'forgalomban lenni', amely már a *hereket etmek* ige jelentéséhez közeledik.

KARDOS TIBOR

A MAGYAR HUMANIZMUS OLASZ KAPCSOLATAINAK ALAKULÁSA ÉS JELLEGE

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1960. február 15-i felolvasó ülésén

E sok mozzanatot felölelő témának ezúttal csak vázrajzát adhatjuk, s egy-két alapvető kérdést emelhetünk ki, mint pl. mennyire érvényes az irodalmi átvételek jelensége a magyar renaissancera, melyek a magyar–olasz humanista kapcsolatok társadalmi előfeltételei Magyarországon és Itália államaiban, milyen jellege van e kapcsolatok személyi alakulásának, hogyan lehet történetüket megközelítő pontossággal szakaszokra bontani, milyen kölcsönkapcsolatban van az átvett irodalmi műfajok jellege és időpontja, illetve állandósága?

I.

AZ IRODALMI ÁTVÉTELEK KÉRDÉSE A RENAISSANCEBAN

Az alap- és felépítmény kölcsönkapcsolatai már eleve feltételezik, hogy nagy társadalmi átalakulások idején, mikor egy nép régi termelő módról újra tér át, az egyes társadalmi osztályok — feudálisok, vagy polgárság — a létrehozandó új intézményekhez szükségképpen felhasználják más, fejlettebb társadalmak hasonló intézményeit, az osztály érdekeit kifejező új irodalomhoz a másik társadalom megfelelő osztályának művészi alkotásait.¹ Áll ez a magyar

¹ A szovjet irodalomtudományt csaknem egy évtizede foglalkoztatja az irodalmi „hatások”, illetve kölcsönhatások kérdése. Eleinte a bizánci „hatás” okából, majd újabban a szláv irodalmak renaissance korszaka miatt. Az előbbire vö. D. Sz. LIHACSOV: a XI—XVII. századi orosz irodalom osztályjellege. *Izv. Ak. Nauk. SSSzSR*, 1951. 461—73; magyarul *Irodalomtudományi Értesítő* III. 3. 1953. 557—60. — Ugyanaz: Az orosz irodalom keletkezése, Moszkva—Leningrád, 1952. *Ak. Nauk.* 121—22; magyarul *Uo.* 563. — A szláv népek renaissance-irodalmára vö. M. P. ALEXEJEV: A humanizmus megnyilvánulásai a régi orosz irodalomban és publicisztikában (XVII—XVIII. század). *Filológiai Közlöny*, V. 1959. 105—128; UA.: *K. Historii gumanizma v Vengrii*. *Vesznik Leningradskogo Universiteta* No. 14. *Szeria Isztorii, Jezika, i Literaturi*. Leningrad, 1959. 134—135. — Már M. P. ALEXEJEV is említi könyvünkről írt, itt idézett bírálatában J. N. GOLENYISCSEV—KUTUZOV újkeletű és a mi kutatásainkkal párhuzamos munkálatait. Azóta e szerzőtől újabb tanulmány is megjelent UA.: *Gumanizm v vengersko-chorvatszkom gosudarstve* XV. v. *Izv. Ak. Nauk. SSSzSR. Otel. Lit. i Jez.*, 1960. Tom. XIX. 1. pp 3—18, melyben elfogadja a „A magyarországi humanizmus korá”-ban megállapított irodalmi kölcsönhatások jó részét. E tárgyban J. N. GOLENYISCSEV—KUTUZOV-nak legújabban az irodalmi kapcsolatokról tartott vitaülésen hangzott el Moszkvában

történelemben István király korára, s áll a középkor végi, újkor eleji nagy művelődési átalakulásra, melyet HORVÁTH JÁNOS „műveltség-váltás”-nak nevezett.³ Mert igaz ugyan, hogy a török veszedelem s az ország szétszakadása, valamint az osztályok belső erőviszonyai a feudalizmust még sokáig konser-válták, olyannyira, hogy virulens maradványaitól alig másfél évtizede sikerült csak megszabadulni, mégis a renaissance kezdete feudalizmusunk korábbi szakaszához képest éles határvonal, mely nálunk is az újkor kezdetét jelenti.

Magyarországon e korban nem volt még jelentékeny polgárság, vagy nagyranőtt uzsoratóke, nem volt hatalmas mérvű városi kultúra és civilizáció mint Itáliában, de volt növekvő pénzgazdálkodás, sebesen fokozódó áruter-melés, szembetűnően meggyorsult városi fejlődés, újtipusú központi hatalom, sőt egyes újabban felvetődött nyomok szerint bizonyos mérvű tőke-akkumu-láció is. A meggyorsuló fejlődés igényelte mindazokat az eszméket és kulturá-lis vívmányokat, melyek kibontakozását előmozdították. Tehát olyan filozó-fiát, mely fölfedezte az élet szépségét, az ember világát és általános érdekeit. Újfajta, profán érdekű művészetet, újfajta irodalmat s ennek eszközüül újfajta iskolázást.

Éppen ezért azt kell vizsgálnunk, hogy a magyar humanizmus és renaiss-ance az általános európai megújulásnak akkor legfejlettebb országából, az Appennin-félszigetről, illetve annak államaiból kiknek az útján, mit és miért vett át? Ezt a kérdést ilyen összefüggésben sem más, sem magunk nem vizs-gáltuk, mert ilyenforma felvetéséhez a döntő szempontot a marxizmus—leni-nizmus tanítása nyújthatja csak. A konkrét feldolgozást pedig egy aktuális követelmény tette szükségessé, az a körülmény, hogy a Magyar Klasszikusok sorozatában befejezéshez közeledik egy, a magyar kora-renaisanceról szóló kötet, s ennek anyaga, valamint bevezetője szükségképpen kényszerítőleg hatott, hogy igyekezzünk megoldást találni egy csomó kérdésre.

egy újabb előadása: „Az irodalmi hatás és nemzeti jelleg problémája a renaissance-kori szláv irodalomban” címmel, vö. O. JEGOROV—A. NYIKOLJUKIN: Vita a nemzeti irodal-mak kapcsolatairól és kölcsönhatásairól a Gorkij Világirodalmi Intézet-ben, Filológiai Közöny VI. 1960. 251. Ugyanott több fontos előadás hangzott el a kölcsönhatások és átvételek témakörében. Uo. 238—251. — Mi magunk régóta foglalkozunk e kérdésekkel mind olasz—magyar, mind pedig kelet-európai viszonylatban, de a marxizmus—lenini-zmus szempontjait követő első tanulmányaink e tárgyban „A Huszita Biblia keletkezése” (Magyar Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, Közleményei, III. 1952. 127—177. és „A magyar humanizmus kérdései” (Uo. IV. 1953. 149—230. különösen 161—63, 167—69). Részletesen „A magyarországi humanizmus kora, Budapest, 1955.” c. kötetben fejtettem ki az olasz—magyar kapcsolatok kérdését (30—99 és passim).

³ Vö. HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus, Budapest, 1944. 5—7, 283—84.

II.

HUMANIZMUSUNK OLASZ KAPCSOLATAINAK SZEMÉLYI
ALAKULÁSA ÉS PERIODIZÁCIÓJA

Mint minden hasonló természetű kapcsolatra, erre is érvényes a hagyomány rendkívüli ereje, másrésről a személyekhez való kapcsolódás. Az előbbire példa Hunyadi Mátyás és Aragoniai Beatrix házassága. Hunyadi Mátyás persze másutt is próbálkozott leánykéréssel, de amikor az Aragoniai családhoz fordult, már bizonyos tradícióra épített. Az Anjou-királyok Nápolyból kerültek a magyar trónra. Egy időben pedig Hunyadi János maga is arra gondolt, hogy az ország szorongatott helyzetében a török veszedelem ellen olyan bátor katonát hozzon uralkodónak, mint Aragoniai Alfonz, Beatrix nagyatya.³ Az Anjoukra emlékezett még az általuk teremtetett főnemesség, az általuk favorizált egyház, sőt a Nápolyból jött uralkodókra emlékezett a polgárság is, mely a kereskedelem és a városok első fölemelkedését köszönhette nekik. Ebben leli magyarázatát Durazzoi Kis Károly, majd Nápolyi László trónfoglalási kísérlete is. Bár igaz, hogy Aragoniai Alfonz éppenhogy az Anjoukkal szemben jutott uralomra Nápolyban, de végül is Nápoly uralkodója volt, aki országa függetlenségét még a pápával szemben is meg tudta védeni, amellet legitim uralkodó-ház leszármazottja, mely súlyosan esett latba mind Hunyadi János kísérlete idején, mind pedig fia nősülési szándékai esetében.

A személyi mozzanat, a kulturális kapcsolatok e döntő összetevője pedig még periódus-módosítást is létre tud hozni. Ha a magyar humanizmus belső fejlődésének periodizációja nem mindenben fedi a magyar—olasz humanista kapcsolatokét, akkor ennek oka éppén személyi. A magyar—olasz humanista kapcsolatok megközelítő, a tényekből folyó természetes periodizációja ugyanis kb. így festett:

Első periódus: kb. Anjou Lajos uralkodásától Pier Paolo Vergerio Magyarországon bekövetkezett haláláig, mely a várnai csata évében történt, 1444-ben. E szakaszon belüli belső választóvonal éppén Vergerio megjelenése lehet Magyarországon, 1417-ben.

Második periódus: Janus Pannonius ferrarai neveltetésétől haláláig, 1445—1471-ig tartana.

A harmadik, még rövidebb periódus ettől kezdve ölelné fel Hunyadi Mátyás kapcsolatait haláláig, melyben döntő szereppel jut érvényre Aragoniai Beatrix megjelenése 1476-ban.

A negyedik periódus viszont roppant hosszú: 1490 — a XVII. század második évtizedéig tart. Ebben szükségszerűen belső részhatárként a mohácsi vész tűnik fel 1526-ban, majd az erdélyi antitrinitárius mozgalom visszaszorulása 1571-től kezdődően. Mármost a magyar humanizmus öntörvényű fejlődése

³ Vö. GUGLIELMO FRAKNÓI: Alfonso, re di Napoli, candidato di Giovanni Hunyadi al trono di Ungheria dopo la battaglia di Varna, Corvina, 1922. Anno II. Vol. IV. 50—59.

désének periodizációja nagyjából azonos. Ez önmagában is rendkívül jellemző, mert azt mutatja, hogy a nemzetközi kulturális érintkezések erővonalai követik az érintkező társadalmat és különösképpen az átvevő társadalom fejlődésének igényeit. A magyar humanizmusnak természetes periodizációja ugyanis nagymértékben hasonlóan alakult:

Az előzmények és kezdetek periódusa kb. Anjou Lajos trónralépésétől a várnai csatáig, s ezen belül ugyancsak belső határ Pier Paolo Vergerio Magyarországra jövele a konstanci zsinatról.

A második periódus a Hunyadiak humanizmusát foghatná össze: a várnai csatától Hunyadi Mátyás haláláig, 1444–1490-ig, ebben két belső határvonal vehető fel, Hunyadi Mátyás trónra lépte 1458-ban és következményei miatt is a Vitéz-Janus sorsát eldöntő összeesküvés 1471-ben.

A harmadik szakasz 1490-től a mohácsi vészig tart, és a Jagello-kort foglalja magában.

A negyedik szakasz 1526-tól tart 1571-ig, az antitrinitárius mozgalom háttérbe szorulásáig.

Az utolsó szakasz ettől kezdve a XVII. sz. második évtizedéig.

Úgy vélem, ez a beosztás nagyjából követi a hagyományosat, és több oldalról is javasolt. Mármost amit az imént korszakhatároknak jelöltünk meg az olasz–magyar kapcsolatok szempontjából, az ettől az utóbbi beosztástól alig tér el, s ahol eltér, ott jellemző módon a történeti fejlődés belső ritmusát követi, ún. alperiódusainak határvonalait. 1471. pl. fontos szakaszhatár a magyar humanizmus öntörvényű fejlődésében is, ugyanis ekkor zárul Vitéz János és Janus Pannonius humanizmusának kora. A Vergerio halála után bekövetkező negyedszázad Vitéz és Janus bukásáig ugyanis az önelvű magyar humanizmus első, ugyancsak nem dicstelen szakaszát jelenti. Bár teljes mértékben szkeptikusak vagyunk a tekintetben, hogy Hunyadi Mátyás az összeesküvés következtében elfordult volna a humanizmustól, és így egészen 1476-ig, Beatrix jöveteléig mintegy kulturális szünet jött volna létre, kétségtelen, hogy a nápolyi királylány Magyarországra érkezésekor mind a magyar humanizmus történetének, mind az olasz kapcsolatok alakulásának jelentékeny új, belső szakasza indul meg.

Nem vitás, hogy a periodizáció emberi munka, – de az a történelem is! És bárminemű periodizáció kötve van az emberi társadalom fejlődésének tényeihez annál is inkább, mert hiszen értelmét is abban látjuk, hogy jó segéd-eszköz a fejlődés megértéséhez. Amidőn a magyar–olasz humanista kapcsolatok periodizációja eltér a magyar humanizmus beosztásától, annak oka vagy személyi, pl. Janus és Vitéz bukása és halála, vagy kulturális hagyományokból következik, mint az 1490-től a XVII. századig tartó periódus esetében, ahol azérthosszabbodik meg a korszakhatár, mert bizonyos észak-olasz és egyetemi kapcsolatok a döntőek mindvégig, állandó hagyomány jellemzi ezt az időszakot. Ebben nem csekély szerepet játszik a magyar politikai viszonyok sajá-

tos alakulása Hunyadi Mátyás halála után. Ha azonban az alperiódusokat is tekintetbe vesszük, kitűnik, hogy a kétféle beosztás között nincs semmiféle eltérés. Az azonosság és az eltérés együttvéve pontosan jelzi, mi is a jelentősége a történelemben a kulturális kapcsolatoknak. Mind az azonosságok, mind az eltérések együttvéve azt jelentik, hogy a kulturális kölcsönzés híven követi az átvevő társadalom, illetve osztályok érdekeit, sorsának alakulását, és hol személyekhez, hol pedig hagyományokhoz kapcsolódik, hogy a kulturális átvétel a belső fejlődésnek igen fontos, de nem alapvető eleme, hogy hozzá simul a fejlődéshez, de nem határozza azt meg, a fejlődés kényszere irányítja, de nemegyszer megelőzi az átvevő ország fejlődésének teljes kibontakozását.

A fentebb tárgyalt periódusok alakulása személyi szempontból igen érdekes következtetésekre ad alkalmat. Érdekes vizsgálni, hogy a különféle periódusokban milyen volt a személyi kapcsolatok jellege: ideköltöztek-e a humanizmus szakemberei? vagy csak írásban tartottak kapcsolatot? Kik voltak azok, akik elszánták magukat, hogy eljőjenek hazájukból? Honnan származtak, az Appennin-félsziget mely részéből, és milyen volt a szellemi rangjuk? Meg lehet állapítani, hogy az utolsó Anjouk és Zsigmond császár idején éppen az új mozgalom *legnagyobb alakjai* tartottak fenn kapcsolatot a magyar udvarral, vagy költöztek ide. Ennek okai részben az általános itáliai helyzetben, részben személyi vonatkozásokban keresendő. A mondott időszak ugyanis Itáliában az új értelmiségi réteg számára még rendkívül bizonytalan periódus. A városköztársaságok meggyöngültek, vagy megbuktak, s az új signoriák még nem erősödtek meg annyira, hogy a kulturális életet fel tudták volna lendíteni. Nápoly kivétel, mert ott egy hagyományos feudális uralom alakult át fokozatosan, és ugyanez áll Ferrarára is. Giovanni Conversino da Ravenna csaknem egész életében vándorolt. Coluccio Salutati, Poggio Bracciolini pályakezdetei és első évtizedei küzdelemmel vannak telve, s ugyanez áll Vergeriora is. Lorenzo Valla ugyanúgy bolyong, amíg Alfonso D'Aragonánál otthonra nem talál, mint a többiek, és Guarino is attól kezdve lesz a renaissance egyik legnagyobb nevelője, hogy az Estek fővárosában, Ferrarában talál befogadást.

A személyi okok ugyancsak nem jelentéktelenek, valamint e humanisták származási helye. A Magyarországgal kapcsolatban álló első nagy humanisták kivétel nélkül észak-olaszok. Giovanni Conversino de Ravenna éppenséggel Budán született, mert atyja Anjou Lajos, magyar király udvari orvosa volt. A humanista mint gyermek került vissza szülei hazájába nevelője, Michele di Zagabria kíséretében, s a magyar uralkodó családdal személyi kapcsolatok fűzték. Ő maga öt évig a Magyarországhoz tartozó Raguzában volt kancellár, és csak öregkora akadályozta meg abban, hogy Zsigmond király hívására ne térjen vissza Budára.⁴ Két tanítványa, Pier Paolo Vergerio és

⁴ Vö. KARDOS TIBOR: Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában, Klny. az Archivum Philologicum (Egyetemes Philologiai Közlöny) 1936. évi VII—XII. sz. Füzetétől, 6—7.; Ua. A magyarországi humanizmus kora, 83.

Guarino da Verona ugyancsak észak-olaszok, születésük helye még közelebb esett az akkori Magyarországhoz, mint az övé. Egyéb okok mellett, melyekre még vissza kell térnünk, kétségtelen, hogy Pier Paolo Vergerionak elhatározásában mesterének magyar kapcsolatai is szerepet játszottak. Az ő idekerülése a magyar humanizmusnak alig felmérhető szerencséje volt. Vergerio Petrarca egyik legjelentékenyebb követője és az új ideológia egyik alapvetője volt, aki életének csaknem három évtizedét élte le nálunk. Hozzá foghatóan jelentékeny olasz humanista nem is költözött külföldre sehova még Enea Silvio Piccolominit is tekintetbe véve. A magyar udvar akkori vonzóerejére jellemző, hogy ott más, akkor igen neves humanisták is megtelepedtek hosszabb-rövidebb időre, így Ognibene da Scuola, Antonio Loschi, hosszabb ideig itt tartózkodott Ambrogio Traversari. Kétségkívül szerepet játszott ebben az a körülmény, hogy Buda akkor a császárság középpontja is volt, s hogy ezek a humanisták, mint említettük — északon születtek, s életük túlnyomó részét is Észak-Itáliában éltek le.

Érdekes azonban, hogy nemcsak a várnai csatát követő zavarok idején, de Hunyadi Mátyás hatalmának tetőpontján sem sikerült többé Vergeriohoz hansonló rangú humanistát Magyarországhoz kötni. Ekkor azonban már Itáliában is létrejöttek a „fényes parazitizmus” híres tűzhelyei, olyan kulturális központok, mint a Mediciek Firenzéje, vagy az Estek Ferrarája. Hiába hívta Mátyás király Ficinot vagy Polizianot, nem tudtak elszakadni környezetüktől, amely valóban ebben a korban páratlanul állt. Vergerio idején még olyan nagy művész jött el Magyarországra, mint Masolino, Hunyadi Mátyás korában Leonardo da Vinci a távoli udvarba már csak egy művét küldi, jóllehet egyik testvére itt élt egy ideig. Mátyás király legnagyobb magyar földön élő művésze, Giovanni Dalmata, eredetileg periferikus alak lett volna, csupán későbbi sorsa és a történeti fejlődésben elfoglalt szerepe avatta jelentékennyé. Ugyanez áll az itt működő humanistákra. Bármily nagyszerű megsejtései voltak Galeotto Marzionak természettudományos téren az új naprendszer feltételezésével, filozófiája egyes elemekben bármennyire radikális volt, kortársai megítélése szerint a humanisták második vonalába tartozott, akárcsak Bonfini és Brandolinus Lippus, vagy Callimachus Experiens, aki csak Lengyelországban nőtt nagygyá, vagy a követségben itt tartózkodó Ransano. Persze ezek a humanisták tehetség dolgában nem is állnak alatta mindig a legnagyobbaknak, de életsorsuk körülményei elsodorták őket, s csak idegenben tudtak kibontakozni.

Mátyás király technikai szakembereinek ez a rangesökkenése együtt jár a hazai elemek feltörésével, olyan nagy humanista megjelenésével mint Janus Pannonius, s olyan humanista műveltségű renaissance alak fellépésével, mint maga Hunyadi Mátyás. A magyar—olasz humanista kapcsolatoknak az idekerülő szakemberek típusán kívül alapvető jelensége, hogy kiváló tehetségű magyar fiatalok kerülnek egyik vagy másik olasz kulturális központba, ott

nyerik neveltetésüket, s azután megindítják vagy előmozdítják a hazai fejlődést. Vergerio után Vitéz János szerepe igen fontos, mert szinte ő oltja át a Vergerio-hozta rügyeket a magyar fába. Az azonban, aki hatalmas lépéssel vitte előre a magyar humanizmust, költészetével, világnézetével, az Janus Pannonius volt, aki 11 évig tanult Itáliában. Janus Pannonius döntő befolyást gyakorolt Hunyadi Mátyás udvarára, annak olasz kapcsolataira, de magára az uralkodóra is. Húsz éven keresztül, ha nem tovább, Janus Pannonius baráti köre, egykori iskolatársai és tanulmányainak fő színhelye, Ferrara határozza meg az udvar kapcsolatait. Az olyan egyéniségek mint Janus Pannonius két társadalom, két kultúra bizalmi emberei voltak, akiknek történeti jelentősége rendkívüli. Minden olyan törekvés, amely ki próbálná őt iktatni a magyar fejlődésből, merőben történetietlen. Vitéz János azért küldte unokaöccsét Ferrarába, mert ott imént elhunyt öreg barátjának, Vergerionak iskolatársa, Guarino tanított, még pedig Vergerio pedagógiai elveivel teljes összhangban. Vitéznek ez az elhatározása nyilván megbeszélés tárgya volt közöttük. Janusnak már kiküldetése is a kancellária humanistává formálásának követelményét szolgálta, a magyar humanizmus ténye volt.

Azt sem lehet elhanyagolhatónak venni, hogy Ferrarában — mint említettük — nem condottierek uralkodtak, hanem egy hagyományos feudális uralkodóház despotikus középkori uralma változott át lassanként polgáris színezetű, központosított, renaissance uralommá, mindvégig megtartva egyrészt a despotikus uralom bizonyos jellemvonásait,⁵ másrészt a feudális kulturális hagyományok emlékeit is. Éppen nem véletlen összetalálkozás, hogy a középkori tárgyú lovagi eposz, szkeptikusan vagy renaissance szellemben éppen Ferrarában emelkedett világirodalmi szintre a renaissance kellős közepén. Matteo Maria Boiardo, Lodovico Ariosto és Torquato Tasso csak ebben a környezetben hozhatták létre életművüket.

A társadalmi szerkezet s az ország jellegének ez az affinitása — Ferrara is földművelő jellegű állam volt — több rétűen érvényesült a magyar—ferrarai kapcsolatokban. Nemcsak Janus Pannonius nevelkedett itt és fiatalabb rokonai, de szemmel láthatóan a Hunyadi család világi, udvari főnemességének nem egy vezető tagja. Az ismert magyar származású humanista szerzetes, Andreas Pannonius, aki Ferrara mellett élt egy karthauzi kolostorban, „*A királyi erényekről*” szóló munkájában három olyan nevet is említ, melyek erre a tényre mutatnak rá. Ferrarában tanult a király unokatestvére, Vingárti László, Pálóczi Zsigmond és Perényi Miklós.⁶

Janus Pannonius mellett a magyar renaissancenak legnagyobb alakja a humanistának nevelt, humanista műveltségű Hunyadi Mátyás. Az ő politikai

⁵ CASIMIR CHLEDOWSKI: Der Hof von Ferrara, München, 1921. 3—6.

⁶ Vö. ANDREAS PANNONIUS: Libellus de virtutibus, ABEL JENŐ: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon, Budapest, 1880. 160; ANDREAS PANNONIUS-ra d. HORVÁTH JÁNOS: i. m. 171—72.

következetessége a humanista kultúra elterjesztésében, a fiatalok humanista nevelésében, latin és görög műveket tartalmazó könyvtár alapításában, a renaissance művészet pártolásában legalább olyan döntő mozzanata a magyar fejlődésnek, mint Janus Pannonius költészete. Döntő és visszavonhatatlan ez a hatás, olyannyira, hogy a központosítás összeomlása sem tudta megváltoztatni. Minden eddiginél határozottabban hangsúlyoznunk kell, hogy a Hunyadiak maguk is a renaissance gyermekei. Óriási pályafutásuk, Hunyadi János kormányzósága, Hunyadi Mátyás királysága egy korábbi évszázadban el sem lenne képzelhető. Minden elemében renaissance pályafutás ez: a Hunyadiak „homo novus”-ok, uralomszerzésük a signoriával rokon, s az attól eltérő jegyek mutatják, hogy a magyar renaissance mennyire sajátos, mennyire mélyen gyökerező. Hunyadi Mátyás Vitéz összeesküvésének leleplezésekor nem fordulhatott el a humanizmustól, mert magát is ezekben a kategóriákban tanították meg gondolkozni. Hunyadi Mátyás nem úgy kötött szövetséget a humanizmussal, mint I. Ferenc francia király. Hasonlított Aragoniai Alfonzhoz cselekvőképességében és a nála természetesen műveltebb Leonello d’Estehez, Guarino tanítványához a kultúra iránti érzékenységekben. A humanizmus követésében mindenesetre sokkal messzebb ment el, mint bármely más, hozzá hasonló feudális uralkodó kortársa. Neki ugyan jó humanistákra volt szüksége, de a humanizmus főszereplője immár ő volt. Olasz, vagy más nemzetiségű szakemberei az ő dinasztikus érdekei szerint már a fejlődésnek indult magyar humanizmus szükségleteit követve fejtették ki működésüket.

Az új periódusban, mely halálával következett be, gyökeres változás jött létre. Elég erős volt a Közép-Európában meghonosodott humanizmus ahhoz, hogy saját lábára álljon. Ezt az új világot a magyar feudális állam keretében élő magyarok, németek, csehek, szászok, románok, horvátok képviselik, akik csak részben közép- és kisnemes származásúak, részben már polgári eredetű elemek. A királyi kancellária mellett megsokasodnak a tűzhelyek, vidéki központok alakulnak ki az egyes püspökségek, káptalanok vagy még inkább káptalani iskolák mellett, városi iskolákban látjuk feltűnni a humanizmus jelentékeny képviselőit, mint pl. Bartholomeus Pannoniust Budán. E körülmények között a magyar—olasz humanista érintkezésekben jelentékeny változás történt. Az alapvető formáció most már nem olasz szakemberek itteni szerepében nyilvánul meg, sokkal inkább magyar ifjak itáliai neveltetésében, tanulmányútjaiban, olasz humanistákkal való levelezésben, műveknek olasz humanisták részéről történő felajánlásában, magyar humanisták igényeinek olyan kielégítésében, mint magyar megrendelésre készült klasszikus ókori kiadványok vagy Janus-szövegek. Még megjelenik olyan érdemes humanista, mint Celio Calcagnini Ippolito d’Este környezetében, vagy itt él a királyi udvarban oly jóképességű ember, mint Girolamo Balbi, de ezeknek sem jelentősége, sem itteni tevékenysége nem fogható nemhogy Vergerioéhoz, de Mátyás udvara vezető olasz humanistáiéhoz sem. A lényeges inkább az, hogy a magyar

renaissance kulturális tekintetben is legjelentékenyebb mecénásai és művelői közül elég szép számban tanulnak észak-olasz egyetemeken, főként Bolognában és Padovában. Persze az észak-olasz egyetemek látogatása olyan hagyomány, amely régi időkre nyúlik vissza, Bolognáé már a XIII. században igen jelentékeny, Padováé a XIV-ben válik egyre kiemelkedőbbé. A teljesen humanista szellemű bolognai egyetemen még Hunyadi Mátyás korában tanul ifjabb Vitéz János, Bakócz Tamás, Váradi Péter, Szatmári György. A király halála évétől Bologna és Padova látogatottsága még egyre növekszik. Hogy csak néhány jól ismert nevet említsünk meg, Bolognában járt Csurai Móré Fülöp, Keserű Mihály, Hagymássy Bálint, Magyi Sebestyén, Adrianus Wolphardus; Padovában: Fodor István, Brodarich István, Thurzó Zsigmond és János, Henckel János, Istvánffy Pál, Mattheus Fortunatus. S mindez olyan időben történt, amikor már hazai iskoláinkban is feltűnik Valla stilsztikája, és világos, hogy a hazai iskolák oktatása is a humanizmus felé fordult.

E helyzeten nem változtatott a mohácsi katasztrófa, mert 1526 után is jelentékeny magyar tudósok, történetírók és írók nyerik képeztetésüket Észak-Itáliában, de csak egyetlenegy jelesebb olasz humanista költözik magyar földre, Báthory István történetírója, Giammichele Bruto. Feltűnő jelenség viszont, hogy a magyar humanizmus hazai képviselői között sok a horvát—dalmata eredetű, akik nagyrészt a török elől menekültek az ország belsejébe. Ilyenek Brodarics István, Verancesics Faustus és Antal, Dudics András, Draskovics György, Andronicus Tranquillus. Ebbeli szerepük már a humanizmus kezdeteinél is érvényesült. A Délvidéket, mint a magyar humanizmus gócpontját, és Dalmáciát, mint a magyar humanizmus kapuját már régen többszörösen kiemeltük. Vitéz János szerepét méltatva HORVÁTH JÁNOS külön utal a zágrábi egyházmegye műveltjeinek szerepére.⁷ Ekkor azonban a menekülő délvidékiek feltűnése általános és jellemző vonása lett humanizmusunknak. A mohácsi vész körüli s ezt követő időszakaszban ők alkotják nálunk a mediterrán elemet és feltétlenül az olaszos műveltséget.

Azonban az itáliai iskoláztatás legalább annyira érvényesül, mint a Jagello-korban, vagy talán még annál is nagyobb mértékben. Nem tekintik befejezettnek azt a műveltséget, amelyet nem koronáznak meg egy-két itáliai egyetemi évvel vagy körúttal. Végeredményben így jut Itáliába Zsámboki János, így zarándokol el oda Bornemisza Péter és Enyedi György. A padovai történetírás Magyarországon iskolát, sőt iskolákat teremt, melynek egyik ágát, a leíró jellegűt Istvánffy Miklós emeli magas fokra, a kommentálót, az elemzőt Forgách Ferenc és Szamosközy István. Nem akarunk e helyütt műfaji kérdésekbe is belebocsájtkozni, de olyan írók, mint Sztárai Mihály, Bornemisza

⁷ Vö. KARDOS TIBOR: A laikus mozgalom magyar bibliája, Minerva, 1931. 52—61; Ua. A magyar humanizmus kezdetei, Pécs, 1936. 46—71; Ua. Dalmácia, a magyar humanizmus kapuja, Apollo, V. 1938. 25—38. — HORVÁTH JÁNOS: i. m. 51—62.

Péter, Istvánffy Pál, Enyedi György nagy jelentőségű irodalmi tevékenységükhöz kapnak bátorítást főleg Padova virágzó korszakának kultúrájától.

Egyszóval a magyar—olasz humanista kapcsolatoknak ez a periódusa egyre inkább abban nyilvánul meg, hogy a magyar humanizmus képviselői részben a Tengeremellékről menekült tudósok, vagy onnan jött családok sarjai, a szilárd hazai hagyományt újabb és újabb időszerű motívumokkal frissítik fel, az észak-olasz egyetemek, Bologna és főként Padova szellemi életére támaszkodva.

III.

AZ OLASZ KAPCSOLATOK ÉS A MŰFAJI ÁTVÉTELEK KÉRDÉSE, VALAMINT A KAPCSOLATOK TERÜLETI MEGOSZLÁSA

Már eddig sem volt elkerülhető, hogy két jelentékeny motívumot ne érintsünk. Egyik a műfajok átültetése, a másik a magyar—olasz kapcsolatok területi megoszlása, s ennek bizonyos összefüggése az egyes olasz államok társadalmi-politikai szerkezetével.

Persze mást jelent az, ha egy olasz tudós fordul magyar mecénáshoz vagy tanítványhoz eddig még nem használt műfaj igénybevételével, és más, ha egy magyar humanista használja fel az új irodalmi eszközt, egészen mást jelent, ha olasz földön kerül az újításra a sor, vagy ha már Magyarország területén. Azonban éles ellentétéről még itt sem lehet szó, inkább időbeli eltérésekről. Ha Giovanni D'Andrea, a Petrarccával levelező bolognai jogász már 1342-ben olyan doktorrá avató beszédet mond magyar tanítványához, Andreas de Hungariahoz, melyben Cicerót választja mintaképül, akkor ezzel a leghíresebb humanista műfajok egyike már megjelenik a magyar kultúra küszöbén. Ilyen esetben nem lehet egyenlőségjelet tenni egy 1342-i bolognai beszéd, s egy emberöltővel későbbi pécsi egyetemi beszéd, vagy egy évtizedekkel még későbbi magyar oklevél közé, mint pl. a Kanizsai János címére szóló adománylevél, mely az ékesszólás hatalmát méltatja.⁸ De mindenesetre ez a döntő műfaj már akkor megjelent egy magyar emberhez intézve, és többé-kevésbé a kutatások tempójától függ, hogy a közöttük levő úr hogyan tűnik el. Elvégre már közöttük áll az az Anjou Lajoshoz intézett humanista beszéd is, amelyet Benintendi de Ravagnani mondott 1357-ben Zárában. Kétségtelen azonban, hogy a humanista szónoklat olyan kiválóságának megjelenése nálunk mint Vergerio, felhatványozta ezt a műfaji hagyományt, s közvetlenül is hatott Vitéz János politikai ékesszólására.

⁸ Giovanni d'Andrea beszédére ld. KARDOS TIBOR: Deákműveltség és magyar renaissance, Századok, 1939. 313—14. — Mária királynő adománylevele Kanizsai János számára, ld. FEJÉR: Codex Diplomaticus Regni Hungariae, Tom. X. Vol. I. No 233, 405; KARDOS TIBOR: A magyar humanizmus kezdetei, 55.

A második humanista műfaj, melynek korai megjelenéséről tudunk, a realista irányú oklevelekre és misszilis levelekre támaszkodó történetírás. Anjou Lajos korának magyar történetírása szinte egységesen kezdi használni ezt a módszert. Kálti Márk *Képes Krónikájának* utolsó fejezetei, az *Ismeretlen Minorita* krónikája, mely talán Lackfi Dénes munkája, és Küküllei János *Nagy Lajos-életrajza* egyformán erről az új módszerről vall, mely a velencei történetírásból került át hozzánk. Ezzel együtt jelenik meg mind a *Képes Krónikában*, mind Küküllei János történetírásában a virtus és fortuna, valamint humanitás vagy a virtus és a fortuna fogalomköre.⁹ Ez így, ebben a hármas vagy kettős korrelációban már semmi esetre sem középkori jelenség, hanem renaissance fogalomvilág.

Amikor Pier Paolo Vergerio Arrianus Nagy Sándor életrajzát lefordítja, szembeszáll előszavában a középkori történetírással. A középkori fogalmak törése most következik be igazán, s ebben áll Vergerio óriási szerepének ez a rész-értelme. Vergerio azért fordítja le Arrianus, kappadókiai római kormányzó művét, mert ez a kompiláció Nagy Sándor hadjáratainak szemtanúk által való követésén alapul, főként a hadvezér, Ptolemaios följegyzésein. Arrianus munkájában tehát a történeti valóságot úgy támogatja a közvetlen tapasztalat, mint a velencei történetírást az írott dokumentum. Itt még ez a mozzanat is megvan. Emellett Vergerio erőteljesen kiemeli, hogy a történetírónak objektív igazságra kell törekednie. Jól tudjuk, hogy „objektív” történetírás nincs. De mégis fölmérhetetlen jelentőségű, ha valaki oly élesen elítéli, mint ő a gyűlölködés, az irigység, a nemzeti elfogultság sugallatait. Vergerioval a közhiedelemre és kósza mesékre alapított krónikázás, az apró helyi elfogultságok helyett a történeti valóság igénye és a nagy emberi közösség, az állam, vagy az egész emberiség érdekei jelennek meg. Vergerio hozta be a magyarországi humanizmusba az új publicisztika frazeológiájának legfontosabb elemeit, mint pl. azt a gondolatot, hogy Magyarország Európa védőpajzsa a török ellen.¹⁰ Ő adott mintát olyan levél formájában történő hadi-kommentárok készítésére, melyeket már Vitéz János *Leveleskönyvében* is észreveszünk, de amelynek klasszikus példáit Janus Pannonius kancelláriai levelei között olvashatjuk. Ezek a levelek nyilvánvalóan pontos hadi feljegyzéseken alapulnak, amit egy esetben éppen ő vezetett.¹¹ Vitéz és Janus leveleit, Hunyadi Mátyás írásait olvasva az a benyomásunk támad, hogy a renaissance cselekvő hősei állan-

⁹ Vö. Ua. A magyarországi humanizmus kora, 57–58.; Ua. Kálti Márk *Képes-Krónikájáról*, Bevezető, „KÁLTI MÁRK Képes Krónikája a magyarok tetteiről, Monumenta Hungarica, III. Magyar Helikon, 1959.” c. kötethez 14–16, 21–22.

¹⁰ Vö. MÁLYUSZ ELEMÉR: A constanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog, Budapesti Szemle, 1943. 66–71; KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora, 99.

¹¹ Példa Vergerio katonai beszámolóra Epistolario di PIER PAOLO VERGERIO, a cura di LEONARDO SMITH, Roma, 1934. No XXXIV, 66–78. — Janus hadifeljegyzéseinek legszebb példája jelentése az 1464.-i boszniai hadjáratról. Vö. Mátyás király Levelei, Közzéteszi FRAKNÓI VILMOS. Budapest, 1893. I. 45–50. — Később Bonfininek az osztrák hadjáratra vonatkozó pontos adatai feltételezik az állandó ostromnaplókat is.

dóan a történelem színpadán játszanak, s a nézőtéren együtt látják az egész jelenkort és utókort. A történetírásnak a humanista elmélet óriási jelentőséget tulajdonított Petrarca óta. Ha a szónoklat az előszó útján befolyásol a virtusra, a történetíró a példákkal, a tettekkel irányítja tanítványait. Mindenestre illúziónk nem lehet a tekintetben, hogy ez a publicisztika és a vele összefonódó történetírás éppen úgy nem ment a torzítástól és a hízélgéstől, mint a Vergerio által olyannyira kárhoztatott krónikások, csak éppen más módon teszi ezt, egyes esetekben magasrendűen.

Meg kell említenünk, hogy publicisztikai epikára, mely ezzel a történetírással mindenben rokon, s amelyre Petrarca az *Africabañ* adott példát, már Vergerio föllépése előtt van dokumentumunk. Lorenzo de Monacis, a velencei kancellária titkára és Velence magyarországi követe, elhárítandó a gyűlöletet a magyar királynékról Durazzoi Kis Károly megöletése miatt, hexameteres formában a *Carmen*-ben megírta ezt a tragikus történetet. Műve később Thuróczi János történeti korpuszába olvadt bele prózai formában.¹² A humanizmus kulturális és politikai eszményeinek szinte első megfogalmazását nyújtja magyar földön.

De már ismét Vergerio adja a kiindulópontot az újfajta történetírás, illetve publicisztika egyik sajátos ágában: az anekdota-gyűjteményekben, illetve a trufában. Élete utolsó korszakából fennmaradt több levele arra mutat, hogy már eléggé régen gyűjtött anekdotákat eszményképét, Petrarcát és barátját, Giovanni da Ravennát követve. Az a kérdés, vajon Galeotto Marzio Mátyás király bölcse tetteiről és mondásairól létrehozott híres anekdotagyűjteményében szerepet játszhatott-e Vergerio példaadása? Már egy korábbi tanulmányunkban, a *Reneszánsz királyfiak neveltetése*-ben egybevetettük Galeotto művét Antonio Beccadelli (Panormita), nápolyi humanistának Aragoniai Alfonz királyról szóló anekdota-gyűjteményével, mint e műfaj leghíresebb alkotásával és Enea Silvio Piccolomini hasonló műveivel, melyekben Panormita nyomán németrómai császárokról, illetve magyar királyokról állít össze hasonló gyűjteményt.¹³ Aragoniai Alfonz népszerűsége is előmozdította, hogy ez a gyűjtemény paradigmává legyen. Akkor úgy véltük, hogy Enea Silvio Piccolomini volt az első, aki a németrómai császárok újkori alakjaihoz, Zsigmondhoz,

¹² Vö. KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora, 78—81. Ua. Thuróczi János, Magyar Krónikája, Bevezető „THURÓCZI JÁNOS: Magyar Krónika, ford. GERÉB LÁSZLÓ: Monumenta Hungarica I. Magyar Helikon, 1957.” c. kötethez 21—23.

¹³ Vö. Ua. Reneszánsz királyfiak neveltetése, Budapest, 1935. 10—14, 41—43, Apollo Könyvtár, 3. — LEONARDO SMITH magyarázva Vergerio egyik velencei tárgyú anekdotáját felveti annak lehetőségét, hogy Vergerio ilyen gyűjtemény összeállításába fogott. (Epistolario, ... Scritti Vari, No VI. uo. 452.) Szerintünk erre vall két másik anekdotán kívül egy Plutarchosban olvasott anekdota leírása is, (Epistolario ... Scritti Vari, NoV. 451), valamint, hogy VALERIUS MAXIMUS Dictorum et factorum memorabilium libri egész sor anekdotáját említi (Epistolario ... 106, 192, 196, 259, 359, 449.), sőt egy személyes anekdotát is elmond, hogyan fedte meg őt magát Pietro Montanari, az Este-ház titkárja és mulattatója fecsegéséért. Vö. Epistolario ..., No. XLI, 89—91.

Alberthez, III. Frigyeshez fűzve Közép-Európába átültette ezt a műfajt, s nyilván ez bátorította Galeottot is. Ezen a felfogásunkon nem lenne helyes változtatni. Azonban Enea Silvio Piccolomini és valószínűleg Galeotto is ismerte Vergerio gyűjteményét. A fennmaradt néhány anekdota közül ugyanis az egyik Prágában játszódik le egy cseh és egy lengyel között, tehát Vergerio nemcsak itáliai emlékeiből táplálkozott, de itt is folytatta anyaggyűjtését.¹⁴ A hagyomány szerint szólt egy történeti munkája Zsigmond császárról is, tehát nagyon valószínű, hogy anekdotáiban is szerepel, és nem egy közülük átkerült Enea Silvio Piccolominihez.

Azonban alaposabban szemügyre véve Vergerio anekdotáit, szemünkbe ötlík, hogy azok némileg elütnek Beccadelliétől, Aeneas Sylviusétól, és viszonylag a legközelebb Galeottohoz állnak, az itáliai facéciák közül pedig Poggio híres gyűjteményéhez. Vergerio anekdotáinak ugyanis erősen polgári, népies jellege van. Tendenciájuk meglepően egységes: a csalás, a gyűjtés, az ambíció ellen szólnak. A prágai történet két szegény ördögről szól, akik közül az egyik-től a másik elcseni a kucsmáját. A történet poénje, hogy a kucsma mást jelent lengyelül, és mást csehül. A szegény kárvallott nem tudta bebizonyítani, hogy övé volt a „kaptur”, mikor Prágában ugyanazt „kuklá” néven árulták. Vergerio levonja a következtetést: így csinálnak az olaszok is. Az uzsorát egyszerűen pénzváltásnak nevezik. Hát még azok, akik a „philargyriát” philosophiának nevezik, a „nummularia”-t „oratoria”-nak!¹⁵ Csak röviden kívánjuk megjelölni, hogy ez éppen úgy előadható élménynovella, illetve trufa, mint a többi három közül, melyeket ránk hagyott, kettő. Az egyik egy parasztról szól, aki ura kegyébe akarta behízelegni magát, s ezért mesterségesen érlelt fügeket vitt neki. A bosszankodó uraság az éretleneket fejéhez vágta. Tárgyban hasonló anekdoták kárvallott ajándékozókról Mátyás királyról fennmaradtak. Egy másik Vergerio-trufa a szegény vargáról szól, aki boldogan él szegénységében, amíg előkelő szomszédja irigykedve aranykincset nem lopott be hozzá, illetve találtatott meg vele, mitől a szegény ember elvesztette nyugalmát. Ismét egy másik anekdotája egy csaló kuruzslóról szól, aki találomra vette ki egy zsák-ból a recepteket és foházkodással próbálta a sikert elérni.¹⁶

Ezek a Vergerio-anekdoták pontosan a Mátyás-trufák társadalmi körébe visznek: a paraszt, a varga, a szerencse-kereső csaló, a kuruzsló jó ismerőseink

¹⁴ E levelet már Magyarországról (1420 után?) írta, mikor részt vett Zsigmond császári vállalkozásaiban. Ld. *Epistolario* . . . , No. CXL. 384—87.

¹⁵ *Philargyria*: pénzszeret; *nummularia*: pénzhajtó; *oratoria*: szónoklat, ld. uo. 387.

¹⁶ A füge-történetet ld. *Epistolario* . . . CXXXI. 392—93. E levelet egyébként már élete vége felé írta Magyarországról (1432—36 között), Giovanni De Dominis, segnai püspöknek, jöllehet az anekdotát régen gyűjtötte, még Olaszországban. — A kuruzsló orvosról szóló anekdotát ld. uo. 388—92. Eljutott tőle Poggio-hoz is (*Facetiae* CCII) és rajta keresztül az olasz novella-irodalomba. Egyébként a füge-történet is népszerű volt, de már Vergerio előtt. A XIV. század fordulóján ismerték, mert egyik változata benne foglaltatik az „*Il Novellino*”-ban, No LXII (LXIV).

ebből az anyagból. Ha már Mátyás halála után Bartholomeus Pannonus komédiáiban Vergerio diákvígjátékának, a *Paulus*-nak kétségbevonhatatlan nyomait találjuk, aligha tévedünk, ha azt hangoztatjuk, hogy a Mátyás király körül sarjadó publicisztikai célzatú anekdoták epikus vagy eljátszható trufákhoz a láncszemet ezúttal is Vergerio adja.

A harmadik döntő műfaj, mely az előbbi kettővel teljesen egybefonódik, a humanista levelezés. Már Petrarca szónoklatait is elsősorban levél formába öntötte. Felhasználta a levelet közvélemény megszervezésére, az élő halhatatlanság közegének megteremtésére, de publicisztikára is ő, amennyiben a Cola di Rienzi érdekében vagy hozzá intézett levelek minden modern publicisztika alapja. A személyéhez kapcsolódó baráti körökkel is főként leveleivel érintkezett. Így a petrarcai típusú levelezés vált e tanítványi körök legfőbb kifejezési eszközévé, annál is inkább, mert ők maguk vagy udvari emberek, illetve tisztségviselők, kancellárok voltak, vagy olyan helyen működtek, ahol tanították a dictamen prosaicum-ot. A publicisztikai és értekező levélírás, de a személyes beszámolót adó csevegő típusú levelet is folytatta Coluccio Salutati s a hozzánk került Pier Paolo Vergerio. Az ő ideérkezése előtt már évtizedek óta ebben az új hangnemben érintkezik a magyar udvarral Coluccio Salutati, Benintendi de Ravagnani és a velencei kancellária többi humanistája. A magyar udvarban előbb-utóbb követelményként merült fel az új stílus követése. Giovanni da Ravenna szerint Petrarca egyszer a magyar király követe előtt éppen azért fakadt ki, mert a magyar udvar levelei rossz stílusban íródtak, ízetlenek voltak, s azt a tanácsot adta, csökkentsék a magyar király vadászebeinek számát, és emelje jól író írnokaiét.¹⁷ Zsigmond király próbált ezen segíteni, először magát Giovanni da Ravennát hívta, majd idehozta többek között Vergeriot. Hogy Vitéz János *Leveleskönyve* megszületett, abban — mint HUSZTI JÓZSEF kellőképpen aláhúzza — Vergeriot kell inspirátornak tekinteni.¹⁸

De úgy látszik egyebekben is, már ami e *Leveleskönyv* jellegét, célkitűzéseit illeti. Tehát abban is, hogy Vitéz János a gyűjteményt történeti forrásnak szánta, jóllehet itt már a velenceinalapuló új magyar történetírói iskola gyakorlata is tekintetbe jöhetett. Még inkább Vergeriora vall, hogy Vitéz az összegyűjtött leveleknek publicisztikai jelentőséget tulajdonított olyan kérdésekben, mint a törökellenes élet-halálharc, Magyarországnak mint védőbástyának szerepe, sőt a szentszéktől való függetlenség elvében is. Vergerio mint a Carrarak udvari embere, mint államelmélet-író s mint a renaissance egyik leg híresebb pedagógiai traktátusának szerzője a vallást szinte az állam szolgáltatába állította, elutasította a babonát, az erkölcsi követelményeket helyezte előtérbe, hangsúlyozta, mint Salutati vagy Poggio, hogy az egyházi szférát el

¹⁷ Vö. KARDOS TIBOR: Magyar tárgyú fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában, 11—12.

¹⁸ Vö. HUSZTI JÓZSEF: Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdete. Filológiai Közlemény, I. 1955. 529—30.

kell választani a világitól, a szó és a tett egységét követelte, hol Sokratesre, hol másik eszményére, Hieronymus példájára hivatkozva. HUSZTI JÓZSEF alapvető tanulmánya után is homályban maradt Vergerio Magyarországra kerülésének közvetlen oka, pedig ez éppen a fentebbi kérdéssel függ össze, és igen nagy jelentőségű. A konstanci zsinatot kiváltó ok, melyen Vergerio Francesco Zabarella kardinális kíséretében vett részt, a kereszténység válságos állapota volt: a schizma, a szakadár pápák sorozatos megjelenése abban a történeti pillanatban, amidőn egész Csehország forrongott, és az erősödő polgárvárosok is Európaszerte vallották, hogy az egyház reformra szorul, és vissza kell szorítani a vallási szférába. Parancsoló szükségességgént lépett fel tehát, hogy egy hatalmas zsinati találkozón állítsák helyre az egyház fegyelmét, rendjét, és hozzák létre reformját. Husz János hitszegő megégetése után a helyzet még súlyosabb lett, és Zsigmond császár most már trónja megmentése érdekében maga is kénytelen volt a reformra hajlani. A reform gondolatának érvényre juttatásában legfőbb segítője a zsinaton Pier Paolo Vergerio lett, aki emiatt élesen összekülömbözött védelmezőjével, Zabarella kardinálissal, és a reform érdekében kész volt vitapontokat kitűzni. A birodalmi küldöttek székhelyén meg is jelentek az érdekeltek Vergerioval együtt, de a vitát meghíúsították. Ezért — mint egy egykorú diárium mondta — Vergeriot vakmerőnek nevezték és kinevezték. Vergerio nem kevesebbet vallott, mint azt, hogy mindennemű pápaválasztást, melynek különben egyenrangúnak kell lenni az elektorok személyét tekintve, meg kell, hogy előzzön az egyház általános reformja.¹⁹

Hihető, hogy ebben Vergeriot már a személyes meggyőződésen kívül, melyet a Carrarak udvarában szerzett, az is vezetett, hogy Zsigmondnak kedvében járjon, és a nagybeteg Zabarella helyett új pártfogót találjon. Zsigmond végül is eladta a reformot a magyar főkegyúri jog, az államegyházi jogok biztosítása árán. Az okmány, mint MÁLYUSZ ELEMÉR bizonyította, csakhamar igen kellemetlenné vált az új pápa számára. Benne van először meghatározva, helyesebben az uralkodó hősről az egész magyar népre kiterjesztve az a különleges érdem, hogy a növekvő pogány veszéllyel szemben „a kereszténység védőpajzsa”.²⁰ Mivel egykorú adatok szerint Zsigmond és Vergerio együttműködése ez időben igen szoros volt, például Vergerio a császár közvetlen sugalmazására tűzette ki a reformtélételeket a konstanzi templomok ajtajára, nagyon valószínű, hogy az igen szép humanista stílusban írt Zsigmond-féle okmány is, mely 1417. szept. 19-én kelt, Vergerio műve. Így hát e szállóige első általánosított formája is tőle való.

Vergerio hazájában lehetetlenné vált, s olyan szolgálatokat tett Zsigmondnak, hogy Magyarországra költözése nagyon is indokolt lett. Adatokkal támasztható alá az a megállapítás, hogy Zsigmond közvetlen tanácsosa, referendáriusa

¹⁹ Vö. LEONARDO SMITH fejtegetéseit Epistolario . . . 370—73.

²⁰ Vö. a 10. jegyzetet.

volt. Ott volt Kutnahorában, amikor 1420. aug. 16-án kihirdették a pápai bulát a husziták elleni keresztes hadjáratról, és többszörösen vitatkozott velük nemcsak ezekben az években, de később is. Ennek ellenére a prágai kelyhes magiszterek arról írnak 1421. febr. 8-án, hogy a királlyal való tárgyalásaik során jelen volt egy Pietro Paolo nevezetű férfiú, akiről nem is lehet megmondani, mi volt benne a nagyobb: a tudomány vagy az ékesszólás, aki nem utasította el a kelyhes tételeket, csak abban kételkedett, hogy az vallásos parancs lenne, de abban is hangoztatta a megegyezés lehetőségét. Mire a jelenlevők boldog örömujjongásban törtek ki.²¹

Vergerio ugyanis a „devotio moderna”, az újtípusú, biblikus és az egyház-atyákra visszamenő ún. „új-vallásosság” egyik legjelentékenyebb olasz polgári képviselője volt, aki meg tudta találni a hangot a husziták jobbszárnyával, de a balszárnyukkal nem. Mindez azonban kiválóan képessé tette arra, hogy az egyházreform, az államegyház kérdésében olyan nézeteket valljon, melyek bátorították Vitézt, és nem egy tekintetben ily módon is közvetlenül előtte jártak Hunyadi János és Mátyás felfogásának.

Tehát a *Leveleskönyv* felfogása a magyar királyok kegyúri jogairól, valamint Hunyadi János és Mátyás államegyházi törekvései olyan jelenségek voltak, melyekben a hazai szükségletet európai elmélet alapozta meg. Másrészről az a ragyogó levél-publicisztika, melyet Vitéz János után Janus Pannonius fejlesztett ki, s melyben maga Hunyadi Mátyás is részt vett, melyet Váradi Péter vitt tovább, ugyancsak erre az időszakra nyúlik vissza.

Ugyanígy állunk első humanista irodalmi köreink kialakuló és hagyományossá szilárdult tematikájával. Vitéz János, Pier Paolo Vergerio, a lengyel Szánoki Gergely és mások alkották az első humanista irodalmi köröket, melyeknek vita-témái tovább éltek Hunyadi Mátyás udvarában. E körökben például egyebek között valószínűleg sokat vitatkoztak az aszkézis vagy a családi élet előbbrevalóságán Vergerio és Szánoki jelenlétében, ugyanarról a kérdésről, melyről Mátyás udvarában is. Néhány évtized múltán Vitéz János esztergomi palotájában a király az érsek jelenlétében Jeromosnak Jovinianus ellen írott művével szégyenített meg egy hencegő dominikánus teológust, Giovanni Gattit. Sőt ugyanerről a kérdésről szólt Bonfini *Symposionja* is, melyet Beatrix királynénak ajánlt. Mindehhez tekintetbe kell vennünk bizonyos előzményeket: Vergerio különös tisztelője volt Jeromosnak, kiválóan ismerte minden művét, évről-évre beszédet tartott emléknapján, tanításait terjesztette Vitéz János körében. Vergerio maga elismerte, hogy a családi élet a természetes, ha a maga filozófusi hivatásával nem is tartotta összeegyeztethetőnek. A humanizmus elindítója, Petrarca vallott hasonló álláspontot. Vergerio idősebb barátja és mestere, Salutati viszont minden tekintetben a családi élet mellé állt. Már

²¹ Pier Paolo Vergerio mint Zsigmond király referendáriusa vö. HUSZTI JÓZSEF: i. m. 525. — Vergerio jelenléte Kutnahorában ld. Epistolario ... Documenti e Testimonianze, No. 1. 461; a kelyhes magiszterek dicsérfő levele uo. no. 2. 464.

ezekben az első vitákban is állandóan hivatkoznak (különösképpen Salutati) Jeromosnak Jovinianus ellen írt munkájára, mely éppen a mindenáron való aszkézis ellen foglal állást. Mátyás éppen azt hangoztatja Gattival vitatkozva, hogy ifjúkorában a katonai irodalmon kívül alig olvasott egyebet, de Jeromosnak ezt a művét igen.²² Már pedig Mátyás nevelői Vergerio lengyel és magyar barátjai voltak, Szánoki Gergely és maga Vitéz János. Tehát az ifjú király Vergerio-Vitéz körében jutott a problémához és annak írott forrásaihoz.

Egyébként az is, amit Mátyás király vita közben a szőrszálhasogató teológiai vitázásról mond, előtérbe helyezvén a morális teológiát, az építő jellegű beszédet, ugyancsak megtalálható Vergerio munkásságában.²³

Sok egyéb tekintetben is Vitéz-Vergerio köre indította el a további fejleményeket. A szó és a tett egységét, melyet Vergerio Sokratesben (Salutativál együtt) és Jeromosban látott, Vitéz János lépten nyomon hangoztatja a Leveleskönyvben, sőt a Hess-féle budai nyomdának egyik első terméke éppen egy Sokrates-életrajz. Egy másik, hasonló mozzanat Leonardo Bruni egyik fordítása, Basilius Magnusnak az antik költők védelmében mondott beszédének latin fordítása, melyet már Vergerio mestere, Coluccio Salutati az egyház legmaradibb tagjaival vitatkozva az antik tanulmányok menlevelének tekintett. Magyarországon egy emberöltővel később, a hetvenes évek első felében vált szükségessé e szöveg kinyomtatása a humanizmus elleni maradi egyházi körök ellenében.²⁴

Végére is akárcsak Janus Pannoniusnak neveltetése, Hunyadi Mátyásé is Vitéz János és Vergerio körének iránymutatásával alakult. Galeotto idézett elbeszélése szerint Mátyás király pontosan olyan szerzőket olvasott (saját véleménye szerint), amelyeket Vergerio ajánl többszörösen leendő államférfiaknak,

²² A családi életről vö. FRANCISCUS PETRARCA: De remediis utriusque fortunae lib. I. Dial. 65—67; lib. II. Dial. 18, 19—22. — Epistolario di COLUCCIO SALUTATI a cura di FRANCESCO NOVATI, Vol. I. Roma, 1891. libro I. no 12, 31—33; vol. II. Roma, 1893. libro VIII. no 3. 365—74. — Ugyanez a kérdés Vergerionál, Epistolario... no. LVIII. 133-37., valamint FRANCESCO BARBARO De re uxoria-ja kapcsán Epistolario... no. CXXXVII. 360—62. — Ugyanez a kérdés a magyar udvarban, ld. GALEOTTUS MARTIUS NARNIENSIS: De cregie, sapienter, iocose dictis ac factis Regis Matthiae, Lipsiae, 1934. BGT, edidit LADISLAUS JUHÁSZ, (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) cap. XXX. 31; ANTONIUS DE BONFINIS: Symposion de virginitate et pudicitia coniugali, Budapest, 1943. Edidit STEPHANUS APRÓ, (Bibliotheca...)

²³ Vergerio a szőrszálhasogató teologizálás és szóvirágok ellen a Jeromos-féle gyakorlati vallásosság érdekében Epistolario... no. LXXVIII. 184—85. — A „De ingenuis moribus” hasonló tendenciájáról ld. KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora, 98. — Galeotto „A bajos és nehéz kérdések kutatásáról”, valamint az evangélium magyarázata és erkölcsi kérdések elhanyagolásáról ld. GALEOTTUS MARTIUS: i. m. cap. XXX. 31.; e kérdések összefüggése a devotio moderna-val KARDOS TIBOR: i. m. 190—91.

²⁴ Sokrates mint hős egy Coluccio Salutativál váltott levélben fordul elő, Vö. Epistolario... no. XXXII. 64 (9—10), amely tulajdonképpen Coluccio Salutati levele, s amely Sokrateset mint hősi eszményt említi. Vergerio erre adott válaszában elfogadja az eszményt, és bővebben fejtegeti mibenlétét. No XXXIII. 65 (8). — A Hess-nyomda Sokrates életrajzának jelentőségéről ld. KARDOS TIBOR: i. m. 173—74. — Basilius Magnus b. széde és Coluccio Salutati ld. Epistolario di COLUCCIO SALUTATI, Vol. V. Pars I. Roma, 1905, libro XIV. No 23. 184—86; Basilius Magnus beszédének kiadása a Hess-nyomda részéről mint jellemző tény KARDOS TIBOR: i. m. 173.

politikusoknak, fejedelmeknek és így éppen a Zsigmond magyar királyhoz intézett Arrianus-fordítása előszavában is. Vagyis, hogy a fejedelem-politikusnak az antik történetírókat kell olvasnia a hadvezetés és politikai élet gyakorlati elsajátítása érdekében. Ezért Mátyás király gyermekkorában „inkább csak a katonai irodalomra” vetette magát, vagyis feltehetőleg éppen Arrianus Nagy Sándor-életrajzát olvasta. Hogy Curtiust, Sallustiust, Liviust, Caesart tanulmányozta, Valerius Maximust ismerte, azt bizonyosan tudjuk.²⁵ E képet még ki tudjuk egészíteni egyéb figyelemreméltó mozzanatokkal. Hunyadi Mátyás 1463-ban azt izeni Vitéz Jánosnak egy rövid levélkében, hogy ne vonuljon vissza egyházmegyéjébe húsvétot ünnepelni, de sürgősen tegyen jelentést a császárral folytatott tárgyalásairól, mivel a haza szolgálata is istentisztelet. És éppen Vergerio az, aki az állam gondjait „szent tanulmány”-nak (*sanctissimum studium*) nevezi egyik levelében. Vagy például 1471-ben írja Mátyás király azt a híres levelét Pomponius Laetushoz, melyben tiltakozik a mondás ellen, hogy „inter arma silent Musae”, mert ő a legnagyobb hadizajban is törődik az irodalommal. Hasonló gondolatokat hangoztatott Vergerio többször is, így pl. amikor a Carrarak egyik hívét, Michele Rabattat dicséri, hogy örökös hadi fáradalmak között, a legnagyobb államügyek intézése közben ért el oly fokára az ékesszólásnak és a tudománynak, hogy mindenki dicséretét kiérdemelte.²⁶

Többszörösen kifejtettük, hogy Hunyadi Mátyás a humanizmust hivatali nemességének kiválasztó elvévé tette, a születési nemesség morális alapjául azt a virtust tekintette, mely a külső elismertetésben csupán látható formát ölt, s ebből létrehozta egy újfajta nemesi becsület és kötelesség fogalmát a központosított monarchia szolgálatában. Az ezt rögzítő kifejezések egyaránt megjelennek oklevélmintákban és az 1486. évi törvénykönyv paragrafusai között. Nemrégiben mutattunk reá, hogy ez az alapvetően humanista gondolat Petrarcánál merül fel először Anjou Róbert nápolyi királyhoz írott egyik levelében.²⁷ Ez persze magunkat is zavarba hozott, mert korábban azt hittük, hogy a lélek nemességéről szóló humanista tanítás e változata, a hazai feudális viszonyokhoz való alkalmazása már magyar földön történt. A Petrarca-hely

²⁵ Vergerio a történetírók olvasásáról, *Epistolario* . . . No. CXXXVIII. 383 (XI—XVI; Ugyanígy a Lodovico Buzzacarinohoz írt levélben No. LXXIII. 172—173. — Mátyás ifjúkori olvasmányaira ld. GALEOTTUS MARTIUS: i. m. cap. XXX. 32.; KARDOS TIBOR: i. m. 187—88.

²⁶ Mátyás levele Vitézhez ld. Mátyás király levelei, közl. FRAKNÓI VILMOS, I. köt. 17—18; KARDOS TIBOR: Stílustanulmányok Mátyás király kancelláriájáról, Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudománygyűjtemény Könyvtárából, 22. sz. Pécs, 1933. 16—17.; Vergerio kitétele ld. *Epistolario* . . . No. XXXVII. 82 (16—18). — Mátyás király levele Pomponius Laetushoz ld. TELEKI JÓZSEF: A Hunyadiak kora Magyarországon, XI. Pest, 1855. 454—55; Vergerio helye, *Epistolario* . . . No. XLIV 100 (4—6).

²⁷ Petrarca a lélek nemességéről és a születési nemességről ld. FRANCESCO PETRARCA: *Le familiari*. Edizione critica per cura di VITTORIO ROSSI. Firenze, Sansoni, Vol. I. (1933) Lib. IV. Epist. 7. 172 (33—36); KARDOS TIBOR: Beszámoló Petrarca-tanulmányokról, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XIII. 1958. 282.

felbukkanásakor azonnal felmerült a gyanú, hogy ezt a gondolatot is Vergerio közvetítette. Ezt a sejtésünket Vergerio leveleinek áttanulmányozása mindenben igazolja. Vergerio ifjú kora óta lépten-nyomon vallja ezt az újfajta nemességet, mely csakis a virtus révén ér el az erkölcsi megbecsülés és a társadalmi ranglétra magas fokára, ezért állandóan összekapcsolja a „virtust” és „honor”-t.²⁸ Azt mondhatnánk, hogy Petrarca kitétele és a Mátyás-hasznáلتa formulák között több mint egy évszázad, de Vergeriot tekintve legalább is két emberöltő telt el. Igen ám, de mint ELEKES LAJOS *Hunyadi* könyvében kiemelte, a Hunyadi-család nagyságának elindítója, Hunyadi János (1453) ezt írta a nemességét fitogtató Cillei Ulriknak: „A valódi nemességet az ember szívében, nem egyebütt keresem. Többre becsülöm azt, aki nemzetsége díszét kezdte, annál, ki azt befejezi.”²⁹ A Vergerio-féle nemesség-eszményt tehát már Hunyadi dinasztia-alapításának jogcímévé tette, és Hunyadi Mátyás már nyilvánvalóan tőle vette át az újfajta államhatalomnak ezt az egyik szervező elvét.

Azonban nem tagadható, hogy ez a nemesi-eszmény Mátyás királynál elválaszthatatlan az újfajta iskolázástól, a humanista képzéstől. Ez azonban sem okmányaiból, sem a törvénykönyv szövegéből ki nem derül, csak a gyakorlatból, állandó törekvéseiből, abból, hogy még a kihallgatásokon is könyveket osztott szét emberei között. Ez azonban természetes, ha meggondoljuk, hogy a humanisták Petrarcától kezdve Coluccio Salutatint át Vergerióig soha el nem választották az irodalmi tanulmányokat a társadalmi-pedagógiai célkitűzéstől, a kulturális humanizmust az ún. etikaitól, a studia humanitatis a virtustól. Hosszan lehetne idézni azokat az elvi nyilatkozatokat, melyekben a humanizmus törvényadói az irodalmi tanulmányok társadalmi, gyakorlatra való nevelőerejét szétbonthatatlannak tartják, elválaszthatatlannak maguktól a tanulmányoktól.³⁰ Sőt e tanulmányok értékét az adja meg, hogy mint Leonardo Bruni mondta, az embert tökéletessé teszi: „studium . . . alterum, in cognitione earum rerum, quae pertinent ad vitam et mores, quae propterea humanitatis studia nuncupantur, quod hominem perficiant atque exornent”.³¹ Lényegében ez adta meg a mozgalom erkölcsi jogcímét, s ki többet, ki kevesebbet valósított meg belőle.

²⁸ Számos ilyen kitétele van Vergerionak ifjúkora óta. Ld. pld. Epistolario . . . No III. 7 (1), No. XV. 30 (18—19), No. XX. 37 (5—6), No. XL. 89 (8—12), No. XLV. 106 (7—9), No. LVIII. 130 (13—15), et passim. — Ez a petrarcai örökség egyébként Coluccio Salutatinnál is megtalálható egy klasszikusan tiszta változatban: „. . . perficere mentem nobilitareque quotidie per scientiam animum . . .” (Epistolario, Vol. III. lib. IX. 7. 69).

²⁹ Ld. TELEKI JÓZSEF: i. m. II. köt. 371; ELEKES LAJOS: *Hunyadi*, Budapest, 1952. 415—16.

³⁰ Csupáncsak Vergerionál számos hely található ennek bizonyítására. Íme néhány: Epistolario . . . No. XXIII. 41 (12—14), No. XXVIII. 54 (2—3), No. XXIX. 57 (26—28), No. XXX. 60 (25), No. XXXI. 62 (13—14), No. XXXIII. 65 (20), No. XL. 88 (5), No. XLV. 104. (16—18), No. LII. 118. (18—20), No. LXII. 149 (29) et passim.

³¹ A lépten-nyomon szereplő Leonardo Bruni idézet ld. LEONARDO BRUNI: *Epistolarum liber VI. ed. MEHUS. Florentiae, 1741. Vol. II. 49.*

Hunyadi Mátyás korszakának egyéb jellemző sajátosságai, irodalmi műfajai nem a Vergerio és Vitéz alapította hagyomány továbbfejlesztése, de a jelek szerint újabb kényszerítő belső szükségletek nyomán újabb átvételekből származnak.

Hunyadi Mátyás azok közé a renaissancekori uralkodók közé tartozott, akik, mint GRAMSCI mondja, belátták, hogy a tömeget csupán erőszakkal nem lehet többé féken tartani, valami többet kell nyújtani, bizonyos biztonságot a feudális anarchiával szemben. Ez a közrend fenntartásában nyilvánul meg, az államapparátus közvetlen ellenőrzésében és bizonyos igazságszolgáltatási reformokban, az ítélkezések tetszetősebb formáiban. Végeredményben a feudális rendet képviselték ezek az uralkodók, vagy pedig, mint a Mediciek, egy ahhoz annyiban hasonlatos polgáruralmat, hogy a társadalmi igazságtalanságokat fenn kellett tartaniok. Ilyen körülmények között a renaissance fejedelem számára az erők bizonyos egyensúlyozása és főként az igazságosság látzata volt a döntő. Az itáliai renaissance uralkodók között a legélesebben ezt a feudális Estek vették észre, mert ez volt az egyetlen, amit népnépszerű és deszpotikus uralmuk ellenében nyújtani tudtak. Janus Pannonius már Leonellot is igazságosnak tartja (*virgo Astrea levavit*) sirversében,³² és még Ariosto is „igazságos”-nak nevezte ki magát Alfonso D’Este.³³ A leghíresebb „igazságos” Este fejedelem azonban Borso D’Este volt, Leonello utóda, aki ebbeli hírét tudatosan terjesztette. A főbb perekben maga igyekezett ítélni, ítélethozásait látványosan megrendezte. Sokszor mesterségesen előállította a helytelen döntést, csak hogy kijavíthassa. Az állami apparátus ellenőrzését áruhában szelvényben gyakorolta.³⁴ A hazatérő Janus erről bőven beszámolhatott a fiatal magyar uralkodónak, és befolyása már ebben is döntően megnyilvánult. Mátyás, az „igazságos” abban is hasonlított itáliai uralkodótársához, hogy ebbeli ténykedésének igyekezett publicitást adni, népszerűsítette. Az udvari és egyéb jokulátorok szerepe, a trufák szerepe itt kapcsolódik be. Mátyás király e tekintetben is úgy járt el, mint a humanisták egyéb dicsőítő művei esetében, vagy a sajtó felhasználásában: valóságos propaganda-gépezetet hozott létre. Janus Pannonius ültette át az eleven és kultúrált udvari élet megfelelő műfajait, Ferrarában a martialis epigrammát a Guarino iskola életének ábrázolására használta fel, sziporkázó, gúnyolódó sorai lényegükben igazán ott jelentősek, amikor diáktársainak és önmagának irodalmi tevékenységéről szól bennük, amikor a kulturális atmoszférát eleveníti meg. Magyarországi irodalmi tevékenységében is szerepelnek ilyen társasági epigrammák, de inkább az udvari életet csipkedik meg, a katonai életformát, vagy dicsőítő jellegűek, a király házasságát, hadjáratait, diadalait ünneplik, hadjáratairól számolnak

³² JANI PANNONII *Poemata*, Pars I. Trajecti ad Rhenum, 1784. No 233. 560.

³³ MICHELE CATALANO: *Vita di Lodovico Ariosto*. Genève, 1930. Vol. I. 473.

³⁴ CASIMIR CHLEDOWSKI: i. m. 53—54, 64.

be. Nyilván ez volt az, amire az udvarnak szüksége volt, s amit ő Ferrarából áthozott, és a magyar udvarra alkalmazott.

Az már azután elgondolkodásra késztet, hogy költészetének tetőpontja nem ez, hanem emberi szenvedéseinek halhatatlan vallomásai az elégiákban, mikor családi érzéseinek, betegsége és szenvedéseinek, természetszeretetének pantheista filozófiájának hangot ad, s előtte jár nemcsak Európában, de szinte magában Itáliában is a humanista lírának, megelőzve Polizianot, Pontanot, Boiardot. Az újfajta hazafiság, a nemzettudat felvillanásai még csak növelik ennek a példátlan költői életműnek az európai és magyar jelentőségét.

Hunyadi Mátyás amidőn igénybe vette Bonfini és Galeotto történetírását, már belső magyar hagyományt segített magasra emelni. Amidőn építkezéseire felhasználta az olasz művészetet, és nem csekély mértékben támaszkodott a firenzei művészetre, akkor ugyancsak azt a hagyományt folytatta, mely Ozorai Pipo idejéből maradt, és élt Budán. Amikor azonban pártolta az új-platonizmus átültetését Firenzéből, akkor lényegében egy új kultúr-kör legmélyebb lényegét kívánta megismerni, s ennek nyilvánvaló belső okai voltak. Még plasztikusabbá teszi ennek jelentőségét, hogy egyidejűleg Galeotto személyében a Valla-féle epikureizmus és szabadgondolkodás is szóhoz jutott. Az uralkodó irányzat Budán is kétségkívül az újplatonista filozófia lett, nem csupán olyan praktikus okokból, mint hogy élesen a monarchia mellett foglalt állást, vagy hogy a török veszedelem idején megkönnyítette a keleti és a nyugati egyház közeledését, találkozását egy szinkretizáló, magasabb síkon, de elsősorban ugyanazért, amiért Firenzében a Mediciek körének uralkodó bölcséletévé vált. Megvolt benne ugyanis mindaz, ami a renaissance leghősibb képviselői: művészek, írók és uralkodók számára alkotásvágyuk és az emberi méltóság megalapozásához szükséges volt: hogy az ember a maga lényének és a történelemnek tovább alkotója, a természetnek újra alkotója, az egységes világ fontos tagja. Nagyon jellemző, hogy Bonfini éppen ilyen megfontolásból az ember és a testetlen intelligenciák közé helyezi a renaissance uralkodót *Magyar történet*-ének bevezetésében. Azonos volt Firenzében és Budán is az élet szépségének az a felfedezése, amelyre az új-platonizmusnak az anyag burkán átvilágító jóságáról, valamint a mindent átjáró eroszról szóló tanítását életszemléletének alapjává és a művészi alkotás egy másik lendítő erejévé tudta tenni. Végül közös volt — habár talán Firenzében erőteljesebb — a szkepszis az egyházzal, s a vallás bizonyos aktuális formáival szemben, s úgy vélték, hogy a hit lényegét megmentik a vallások párhuzamosságának felfedezésével, egymásra kopírozásukkal, az elvont szinkretizmussal. Tekintve, hogy Budán Ficino műveit lázasan olvasták, kommentálták, leveleiről tanakodtak, s ugyanazokat a vitatémákat beszéltek meg mint Firenzében, ez a párhuzamosság mindenben igazolódik.³⁵

³⁵ HUSZTI JÓZSEF: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*, Budapest, 1925. Minerva-Könyvtár, I.; KARDOS TIBOR: *Mátyás király udvara és a krakkói plato-*

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Mátyás alakjáról Callimachus Experiens, Brandolinus Lippus, Thuróczi János, Bonfini és mások megreformálják a renaissance államelméletet egy, a Machiavelliéhez erősen közeledő formában, akkor Hunyadi Mátyás udvarának olasz kapcsolatai a megelőzőtől lényegesen eltérő jegyeket mutatnak. Ezek abban foglalhatók össze, hogy a már bevezetett műfajokat, történetírást, levélpublishisztikát igen magas fokra emelik, a humanista költészet nemcsak bevezetést nyert, de magyar hőségét, Janus Pannoniustól különösen életének magyarországi szakaszában egyetemes értékek származnak. A mátyási központosítás nem olasz példák nélkül és olasz elméletírók tollán, de Mátyás egyéniségének befolyása alatt eléri a korabeli legmagasabb szintet. A filozófia a legdöntőbb, s a renaissance lényegét érintő irányzatokhoz csatlakozik.

Mindez egyetemes jellegénél fogva megbontja a kapcsolatok eddigi helyhez kötöttségét, részt vesz benne Ferrara és részt vesz benne Firenze, a római és a nápolyi humanizmus aszerint, hogy Janus Pannonius, Nápolyi Beatrix, illetve Estei Hippolit befolyásolják e kapcsolatokat. Hű tükre ennek az élet szépségét, a tudomány határtalanságát hirdető udvari könyvtár, a Corvina, mely egy kicsit mindenünnen származott: magyar királyok és cseh uralkodók, olasz humanisták és magyar humanisták egykori könyveiből, itáliai családi könyvtárakból, a firenzei könyvmásoló ipar termékeiből, Görögországból, egyéni felajánlásokból. Amikor leszögezzük, hogy Mátyás király Beatrix jövetele előtt is javában gyűjtött, és hogy anyagának kétharmad része profán, és középkori teológiai mű csak tíz kötet volt a kb. 300—400 kötetnyi könyvtárban, akkor Mátyás törekvéseinek következetességét és modernségét eléggé hangsúlyoztuk.

Mátyás kora tehát a magyar—olasz humanista kapcsolatok történetében mind intenzitás, mind sokrétűség és alkotó erő tekintetében a legjelentékenyebb. Azonban az előzmények, a kezdetek és a kibontakozás e szakaszai teljességgel megokolják, hogy a Jagelló-kor már e virágzás örököse legyen, beleértve az ekkor kibontakozó Janus-filológiát is. A kapcsolatok történetében ez a korszak egyetlen folyamat a XVII. sz. elejéig, s a benne főszerepet játszó észak-olasz egyetemek, Bologna és Padova nyújtják ezután mindazt, amire a magyar társadalom, illetve kultúra fejlődésének az olasz humanizmus adni tud. Lényegében a Mohácsig tartó szakasz külső impulzusai között szerepel a hellén tanulmányok elmélyülése, a szabados padován filozófia és az antik materializmus betörése Magyarországra. Nem is annyira a Giovanbattista Pio által 1511-ben Szatmári Györgynek ajánlott *Lucretius-kommentár*-ra gondolunk, mint Joannes Schlehta elveszett *Mikrokozmosz*-ára, melynek heves visszhangjáról adatok maradtak fenn, valamint Girolamo Balbi nézeteire.³⁶

nisták, Apollo, 1935. 63—69; Ua. Mátyás király és a humanizmus, Budapest, 1940. Mátyás király-Emlékkönyv. II. 69—72, 103.

³⁶ Ua. A magyarországi humanizmus kora, 215—16, 216—17.

Az ezzel szorosan összefüggő természettudományos gondolkodás is nagymértékben függött az észak-olasz egyetemek Plinius- és Seneca-kultuszától, beleszámítva most már Ferrarát is, Celio Calcagnini, Giovanni Mainardi, Niccoló Leoniceo és Pandolfo Collenuccio szülőhazáját, illetve működésének színhelyét. Ennek az eltolódásnak a racionalista, illetve materialista bölcsélet és a természettudomány felé belső oka a polgárság megerősödése lehetett.

Még a Mohács előtti időszakaszban nyerte Istvánffy Pál neveltetését, és már ekkor megismerhette Petrarca novelláját népies nyomtatvány formájában, a *Voltér és Grizeldisz*-t. A stoikus hősiesség s a női nem egyenrangúságának bizonyítása ez a mű. A Petrarca-féle *Hét bünbánati zsoltár*-fordítása mellett ez volt az első magyarra fordított autentikus humanista munka, előfutára a renaissance szellemű verses novellisztikának. Ez az új műfaj részben latin szövegek, részben olasz nyelvű verses népkönyvek alapján olyan témákat dolgozott fel, melyekkel most már szélesebb rétegek életakarátát fejezte ki. Ilyen a *Vitéz Franciskó*, a *Gisquardus és Gismunda*, boccaccioi motívumai, amabban a bátor, férfimódra cselekvő asszony, emebben a fiatalok joga a szerelemhez. Ha Sztárai Mihály szatirikus komédiáit olvassuk, nemcsak a plautusi példa követése és bizonyos hazai hagyományok tűnnek elénk, hanem az olasz népi komédia, a Ruzzante-féle tájszólásban beszélő parasztvígjátékok, farsák stílusa és szereplő személyei is. Bornemisza Péter *Elektra*-fordítása nyilvánvalóan az antik tragédia padovai felújítására támaszkodik. S mind Sztárai vígjátékai hitvitázó szándékukkal, mind pedig Bornemisza tragédiája politikai célzatával ismét csak a magyar társadalom kérdéseire felel. Arra felelnek a Machiavelli *Principe*-jének szellemében vagy a *Discorsi* szellemében fogant politikai elmefuttatások, Brenner Márton Bonfinihez írt előszava, Kovacsóczy Farkas *Oratio*-ja Berzeviczy Mártonhoz s a *De administratione Transsylvaniae* köztársasági államelmélete. A nemzeti hadsereg megteremtésének szüksége, áhítózás a megváltó fejedelemre, az erdélyi rendi állam követelményei hozzák létre ezeket a műveket, és választatják a klasszikus olasz példát, de amilyen érdekes, hogy a többi irodalmi műfajok immár magyarul szólnak meg, ez továbbra is latin marad. A padovai történetírói iskolák kettős iránya, a descriptív történetírás, melynek magyar követője Istvánffy Miklós és az elemző, melynek képviselői Forgách Ferenc nagyszerű kommentárjai, és Szamosközy István művei ugyancsak latin nyelvűek, de a maguk nemében humanista történetírásunk végső fejlődését jelentik. Mindenesetre igen érdekes a szépirodalmi tematika előretörése az olasz átvételeknél is az antitrinitarius mozgalom bukása után. Erre az időre esik Balassi Bálint észak-olasz mintájú pásztordramája és humanista lírájának, a magyar renaissance egyik legnagyobb teljesítményének megjelenése.

Összefoglalva tehát a magyar—olasz humanista kapcsolatok alakulásának konklúzióit, néhány olyan megállapítást tehetünk, melyek visszahatnak humanizmusunk értékelésére is. Ezek a következők:

1. Az átvételek motívumainak kiválasztása, átalakítása, velük hagyomány megalapozása oly világosan utal minden egyes esetben a magyar társadalom feudális uralkodó osztálya leghaladóbb csoportjai vagy az erősödő polgárréteg érdekeire, az átvételek annyira függvényei a belső fejlődésnek, hogy szinte a paradigma erejével hatnak. A királyi *központosítás* érdekében elsőnek kerül át, és a legerősebben fejlődik ki a kancelláriai-publicisztikai levél és a politikai szónoklat, valamint az újszerű történetírás műfajai. Majd átkerülnek az *udvari társas élet* irodalmi műfajai: a satirikus epigramma, a dicsőítő vers és próza válfajai. De Mátyás idején humanizmusunk *intenzitása megnövekszik, kifinomul, gazdaggá válik*, bizonyíték erre Janus Pannonius csodálatos elegia-költészete, a filozófia és politikai elmélet kibontakozása (olasz inspirációra vagy olasz eredetű humanisták tollán), az élet művészi és kulturális organizációja, melynek emlékei Mátyás nagyszerű építkezéseinek romjai és a Corvina maradványai. Ez a folyamat a Jagelló-korban a királyság gyengülése és a zavarok ellenére is *folytatódik*. Janus és Mátyás korára mint a humanista hagyomány forrására kezdenek tekinteni. Észak-Itáliából átplántálják a humanizmust elmélyítő hellénizmust, a materializmusra hajló „padován” gondolkodást, és ugyanott támogatást talál a heves hazai érdeklődés a természettudományok iránt. Mohács után a *társadalmilag kiélezett és elementáris erejű műfajok*: a satirikus vígjáték, a tragédia, a szélesenható verses regény és novella, valamint a pásztortjáték és líra találhatnak mintákra vagy felhasználható elemekre elsősorban az északolasz színházi életben, nyomtatványokban. Ekkor jut új szempontokhoz és módszerekhez latin történetírásunk, mert a török és Habsburgok szétszakította nép vágya az egyesülésre irányítja a politikai elmélet terén. Mindezek a műfaji átvételek, változatok és motívumok pontosan követik humanizmusunk autonóm fejlődését és kiteljesülését.

2. Az átvételekben mindvégig, tehát a XIV—XVII. századig, döntő szerepe van az északolasz határterületeknek, illetve Észak-Olaszországnak és az ottani egyetemeknek. Egyenlő súllyal esik latba az egyes kulturális központok gazdasági és társadalmi szerkezete, illetve affinitása a magyar feudális államban. Földrajzi tekintetben tehát döntő vidékek Friuli, Istria, Dalmácia, Velence vidéke, Észak-Olaszország Bolognáig. Társadalmi, politikai affinitás miatt ugyancsak Velence a legfontosabb, de Janus ifjúkorától Mátyás haláláig ennél is inkább Ferrara, majd Mátyás uralma második felében a távoleső nápolyi királyság. Sőt Mátyás korszaka a maga egészében az egész Appennin-félszigetre kiterjeszti a kapcsolatokat. Ez idő tájt Firenze, melynek már a kezdetektől fogva nagy gazdasági és művészi szerepe volt, filozófiai és irodalmi tekintetben is igen számottevő jelentőséget kap.

3. Az olasz földről való irodalmi átvételek nyelve a XVI. században s főleg Mohács után döntően megváltozik, latinból magyar nyelvűvé válik. Csak a Szapolyai-kancelláriához, az erdélyi fejedelmi és a pozsonyi királyi kancelláriákhoz kapcsolódó történetírás és államelmélet marad meg latin nyelvűnek,

követve a soknyelvű ország latin államnyelvét. Az olasz—magyar kapcsolatok ez új fázisában a vulgáris, a népi nyelv használata nemcsak abból következik, hogy a bolognai és főként padovai humanizmus népi nyelvű magyar közvetítői szinte kizárólag a reformáció hívei, hanem abból a tényből is, hogy a latin országokban — nemcsak Olaszországban de Franciaországban és Spanyolországban is — a humanizmus nyelve az udvarokban és azon kívül ugyancsak nagyrészt népi nyelvű lett. A két mozgalom: a reformáció és a humanizmus nyelve tehát egyformán népi, de a reformáció magyar hívei fogékonyabbak a nemzeti nyelven írt olasz humanista alkotásokra, és így szerencsés modern irodalmi formákat, példákat, ösztönzést bőven merítenek.

JÁRDÁNYI PÁL

A MAGYAR NÉPDALOK RENDJE

Posthumus művének előszavában, a Parry-féle szerb—horvát gyűjtemény¹ bevezetőjében többek között ezt írja Bartók: „Sajnos, a népdalgyűjtemények szerkesztői általában semmiféle zenei elvet nem követnek a dallamok csoportosításában; fel sem merül bennük, hogy szükség van-e rá. A dallamokat vagy szövegeik, vagy földrajzi lelőhelyeik (falvak, tájak) szerint csoportosítják, vagy: egyáltalán nem csoportosítják.”

Bartóknak 1943-ban, 40 évvel Ilmari Krohn nevezetes tanulmánya után² még sajnálkoznia kell a zenei elv alapján rendezett népdalgyűjtemények hiányán! Pedig mily meggyőzően ír Krohn ennek fontosságáról: kifejti, szükség van rájuk, hogy tisztázhassuk, mely dallamok egy-egy nép sajátjai, s melyek internacionálisak? S az utóbbiak közül melyek ősi, egyetemes emberi termékek, és melyek sugároztak egy bizonyos nép kultúrájából szét szerte a világon?

Valóban, nem rozoga, könnyen omló épület-e az összehasonlító népzene-tudomány a rendezett népdalgyűjtemények betonlapjai nélkül? A dallamok eredetére, múltjára, vándorló, változó életére, cseréjére, tehát az összehasonlító népzene-tudomány nagy kérdéseire megnyugtatóan felvilágosító választ csak sok és jól rendezett dallam birtokában várhatunk.

Ismernünk kell ugyanis, hogy mely dallamok, mely típusok gyakoriak s melyek szórványosak egy-egy nép zenéjében? Az egyszeri és a ritka adat nem mond sokat. Minden népdalgyűjtő tudja, mert gyakran tapasztalja: első pillanatra különlegesnek, érdekesnek, eredetinek tetsző dallamról hányszor bizonyosodik be, hogy hibás, romlott alak, amit csak *egy* énekes, talán az is csak *egyszer* adott így elő. Véletlenül hasonlíthat azonban egy másik nép *típus* dallamformájára. Ha az amott kivételes, romlott alakot publikálják — mint ahogy valóban sokszor publikálják! — akadhat kutató, aki a két dallam közös eredetére, a két nép zenéjének kapcsolatára következtet belőle. Holott történetesen semmiféle kapcsolat nem volt közöttük.

¹ BARTÓK—LORD: Serbo-Croatian Folk Songs, New York, 1951., 14. l.

² ILMARI KROHN: Welche ist die beste Methode um Volks- und volksmässige Lieder nach ihrer melodischen (nicht textlichen) Beschaffenheit lexikalisch zu ordnen? Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft, 1902-3, 643—660. l.

A szórványos, kivételes adattal szemben kötelességszerűen gyanakvóknak kell lennünk. Lehet mögötte kincs is: a ritka forma talán egy régi, valamikor virágzó dallamtípus utolsó emléke. Éppúgy lehet azonban káprázat: a véletlen szeszélye, az énekes, sőt a dallamot jegyző gyűjtő pillanatnyi tévedése is.

A megbízható, szilárd alap, amire elméleteket építhetünk: a tipikus dallam. Az, amiből sok van. A népdalgyűjtemények zenei rendje elsősorban erre való: hogy jelezze, hány változata van egy dallamnak, honnan valók, mikoriak a változatok, miben és mennyire különböznek egymástól, másszóval: hogy megrajzolja egy-egy dallam családfáját. És — a kört tágitva — megmutassa, egymás közelébe hozza a feltehetően egy törzsből származó rokon dallamcsaládokat.

Hiteles képet egy nép, egy táj népzenejéről csak az ilyen rendezett gyűjteményből kaphatunk. Az összehasonlító népzenetudomány nagy eredményei e hiteles képek összevetése nélkül nem születhettek volna meg. Bartók nemcsak a magyar, de a szlovák, román és a többi szomszédos nép népzenejét is rendezte, típusait, stílusait megismerte, a különböző típusok, stílusok arányát, ritka vagy gyakori szerepét meghatározta előbb, csak aztán írta meg nevezetes összehasonlító tanulmányát.³ És Kodály, amikor feltárta, mily mély kötelek fűzik össze a magyar és a magyarral rokon népek népzenejét, minden hozzáférhető dallam gondos, rendszerező munkájából vonta le alapvető megállapításait.⁴

Rendezett dallamgyűjtemény jelent már meg Ilmari Krohn fellépése előtt is.⁵ A rend célja bennük azonban inkább gyakorlati, semmint tudományos.⁶ Krohn rendje abban is új, hogy a korábbi, ritmusra (strófa-, szótagszám-, versláb-típusokra) épített kategóriákkal szemben először csoportosítja dallami jegyeik szerint a dalokat.

Dallam vagy ritmus? A hangok térbeli vagy időbeli tulajdonsága a fontosabb? Melyik alkalmasabb arra, hogy vezérlő főelv legyen a dallamrend kialakításában? Krohn óta minden dallamrendezőnek felelnie kell e kérdésre. Kodály, és részben Bartók is, a dallami elem mellett tört lándzsát. Bartók azon-

³ BARTÓK BÉLA: Népzene és a szomszéd népek népzeneje, Bp., 1934.

⁴ KODÁLY ZOLTÁN: Sajátságos dallamszerkezet a cseremiszi népzeneben, Bp., 1934., továbbá: KODÁLY ZOLTÁN: A magyar népzene, Bp. III. kiadás, 1952.

⁵ A korábbi dallamrendezési kísérletekről vázlatos, összefoglaló képet ad KODÁLY ZOLTÁN Magyar zenei folklore 110 év előtt (Bp., 1943.) c. dolgozatában. Részletesebben KERÉNYI GYÖRGY ismerteti e kísérleteket The System of Publishing the Collection of Hungarian Folksongs: Corpus Musicae Popularis Hungaricae címen a Studia Memoriae Belae Bartók Sacra kötet 453—468. lapján, Bp., 1956.

⁶ A régi, XVI—XVII. századi énekeskönyvekben az azonos ritmusú dallamokról és szövegekről azért készítenek mutatókat, hogy egy bizonyos szöveg más, azonos ritmusú dallammal, vagy egy bizonyos dallam más, hasonló ritmusú szöveggel is társítható, előadható legyen. Még az első tudományos igényű dallamrendben, ZAHN művében (Die Melodien der deutschen evangelischen Kirchenlieder, I—VI. 1889-93.) is ez a szempont látszik fontosabbnak.

ban a ritmusrendnek is híve maradt: a szlovák⁷ és a már említett szerb — horvát anyagot pl. a dallamsorok száma, illetve az egyes sorok szótagszáma szerint rendezte. A ritmus alapján csoportosította gyűjteményét Väisänen⁸ és észl gyűjteményét Launis is.⁹

A különböző dallamrendek közötti ellentét nemcsak a kutatók különböző szemléletéből, eltérő elvi álláspontjából adódott, hanem abból is, hogy magának a közölt anyagnak a természete, jellege is különböző. Az a rend, amely itt jónak bizonyult, nem bizonyos, hogy amott is megfelelő. A Magyar Népzene Tára kötetei közül eddig az I. és IV. kötet dallamai jelentek meg zenei rendben.¹⁰ Az I. kötet rendjének alapja: a dallamok magja. A gyermekdalok többségében ugyanis — a laza, zenei szempontból esetleges forma miatt — az uralkodó motívum: a dallammag az egyetlen szilárd elem, amit megfoghatunk, amivel meghatározhatjuk, jellemezhetjük, elkülöníthetjük a típusokat. A Magyar Népzene Tára IV. kötetének dallamai viszont kötött formájúak, ritmusviláguk jellegzetes, a sablontól többnyire elütő; a típusok elhatárolására, az anyag áttekinthető bemutatására a ritmusrend bizonyult a legjobbnak.

Olyan rend még nem született, amely minden nép minden dallama számára alkalmas lenne. Kérdéses, hogy lehetséges-e ilyen rend egyáltalán? A különböző népi dallamok között olykor szakadékok tátonganak. Áthidalhatók-e?

A közös rendet a népzene világának két ellentétes forma-eszméje: a kötött és a kötetlen formájú dallamok két szélső pólusa tűri a legkevésbé. A kötött formájú dallamokban a lényeg: a dallamépület terve, az *egész* dallamtest alapja, rajza, vonala, a határozott terjedelmű és tartalmú részek aránya, egymáshoz való viszonya. A kötetlen formájúakból éppen az *egésznek* a terve hiányzik, a részek terjedelme határozatlan, a forma esetleges, ötletszerű. Ezt az alapvető ellentétet nem enyhíti, hogy a két dallamterület érinti egymást, hogy a lazán kötött és a csak kissé kötetlen formájú dallamok között nehéz határt vonni. Az sem oldja fel az ellentétet, hogy némely kötött és kötetlen formájú dallam motívum-anyaga, rajza, frazeológiája feltűnően hasonló, egyazon gyökérből eredő.¹¹

Hogy a kötött és a kötetlen formájú dallamokat nem lehet egységes elv szerint rendezni: olyan tény, melyet minden népzene-kutató elfogadott. A Magyar Népzene Tára első hat kötetének tartalma és jellege is ezzel magya-

⁷ BARTÓK BÉLA: Slovenské L'udové Piesne, I. Bratislava, 1959.

⁸ Wogulische und ostjakische Melodien, Helsinki, 1937., továbbá: Mordwinische Melodien, Helsinki, 1948.

⁹ Eesti runoviisid, Tartu, 1930. De LAUNIS korábbi lapp gyűjteménye (Lappische Juoigos Melodien, Helsingfors, 1908.) KROHN dallamrendjét követi.

¹⁰ I. Gyermekjátékok, Bp., 1951., IV. Párosítók, Bp., 1959.

¹¹ Példa erre a Magyar Népzene Tára I. kötetének (Gyermekjátékok) sok dallama. Lásd a Népdalokkal rokon gyermekdalok csoportját, a 488—623. lapon.

rázható.¹² E hat kötet ugyanis a szövegében, funkciójában alkalomhoz kötött dalok gyűjteménye. Szövegük, funkciójuk szerint történt elkülönítésüket az indokolja, hogy az alkalomhoz kötött magyar népdalok legjellegzetesebb csoportjai (gyermekdalok, regösének, siratók stb.) kötetlen formájú dallamok, és így zenei szempontból is elválnak a magyar népdalok zömétől: a kötött formájú dallamoktól.

A kötött formájú magyar népdalok számára a magyar népzene-tudomány két nagy alakja két különböző rendet alakított ki. Kodály elfogadta Ilmari Krohn dallamrendező elvének lényegét, azt, hogy a dallamsorok záróhangja szabja meg a dallamok helyét. De míg Krohn a sorzáró hangokat (kadenciákat) a három funkció betűivel (Tonika, Domináns, Szubdomináns) jelölte, Kodály áttért az egyértelműbb foksám-jelölésre. Funkciókkal csak funkcionális dallamok jelölhetők, az ötfokúak, modálisok stb. nem. A sorvégzők foksámozásával viszont minden dallam azonos módon minősíthető.

Így szótárszerű, egységes elvű, egy elvet következetesen végigfuttató dallamrendet teremtett Kodály. Elkülönítette a nagy körtől: a négysoros dallamok sokaságától a három, öt, hat stb. soros dallamok kis csoportjait, s az egyes csoportok dallamait — a sorvégzők foksámjai szerint — automatikus rendbe sorolta.¹³

Bartók a szótárszerű, egységes elvű Kodály-renddel szemben arra törekedett, hogy a magyar népdalok két jellegzetes stílusát elkülönítse egymástól és a többi — e két csoportba nem sorolható — dallamtól. Az izometrikus (azonos szótagszámú sorokból álló) pentaton dallamokat az A. osztályba, a visszatérő formájúakat a B.-be és minden más dallamot a C.-be sorolt. Az 1924-ben publikált rendben¹⁴ később többször is változtatott. Végül is a Magyar Tudományos Akadémia népdalgyűjteményét 1940-ben, amerikai emigrációja előtt, a következő rendben hagyta ránk:

A. osztály: Minden izometrikus dallam, ami nem visszatérő formájú.

B. osztály: Minden visszatérő formájú dallam.

C. osztály: Minden heterometrikus dallam, ami nem visszatérő formájú.

A B. osztály változatlan maradt: továbbra is a kezdő és a záró dallamsorok azonossága alapján, tehát dallami elv alapján meghatározott dallamstílus. Az újonnan megvont határ az A. és a C. osztály között azonban tovább gyengítette, hígította az A. osztály korábban sem támadhatatlan stílussegélyét: a dallami elemet tekintve különböző típusok tarka gyűjtőhelyévé vált. Az A. osztályt mint dallamstílust feláldozta Bartók. Bizonyára azért határozott így, mert nem látott lehetőséget arra, hogy a B. osztályhoz hasonlóan az

¹² Az első négy (I. Gyermekdalok, II. Jeles napok, III. Lakodalmak, IV. Párosítók) megjelent kötet után most van sajtó alatt az V. (Siratók) és a VI. (Egyéb népszokások).

¹³ Első ízben 150 erdélyi népdalt publikált e rendben BARTÓK és KODÁLY. (Erdélyi Magyarság, Népdalok, Bp., 1921.)

¹⁴ BARTÓK BÉLA: A magyar népdal, Bp., 1924.

A. osztály dallamait is dallami elv szerint tömörítse. Itt ugyanis nem talált oly világos, egyszerűen meghatározható dallami-formai elvet, mint a visszatérő szerkezet. Az A. és a C. osztály között a korábban elmosódott határ helyett most éles vonalat húzott a ritmus egyik elemének (izometria-heterometria) segítségével.

Összegezzük a Bartók-rend lényegét: a három osztály közül egy dallami, kettő pedig ritmusbeli jegyek alapján jött létre. Tehát nem egységes elvű, nem szótárszerű rend.

A két rend — Bartóké és Kodályé — mintegy kiegészíti egymást. Mindkettőnek van előnye és hátránya. A Kodály-rend előnye, hogy egységes elvű és szótárszerű. Könnyű kezelni. Aki egy ismert dallamot keres benne, gyorsan megtalálja. A Bartók-rend viszont, mert nem egységes elvű és nem szótárszerű, nehezebben kezelhető. A dallamot keresőnek előbb meg kell ismernie a rend meglehetősen bonyolult építményét, csak azután foghat a keresés munkájához.

Kodály rendjében a sorzáró hangok jelölik ki egy-egy dallam helyét. Hogy milyen hangon nyugszik meg a dallamsor, mi az iránya, célja, végpontja: fontos, jellemző vonás a sor arculatában. A cél fontosabb, mint a rajt. A végpont általában jobban tükrözi a sor egészének egyéniségét, mint a kezdet. A sorzárókra épített rend éppen ezért összehasonlíthatatlanul magasabbrendűbb, mint a sor, illetve a dallam kezdőhangjait regisztráló bármiféle incipit-rend. Sokkal több rokon dallam fut össze egy csomóba azonos sorzáró, mint azonos kezdőhangok folytán. Sokkal több, de nem elég sok!

Bármily rangos is a záróhangok szerepe a dallamsor jellegének kialakításában, ez a szerep nem kizárólagos és nem is mindig főszerep. Az alábbi dallamban pl. az 1–3. dallamsor utolsó hangjai elröppenő, súlytalan, átfutó hangok.

Újszász (Komárom), Kodály, 1922.



Az 1–3. sor záró hangjának fokszáma — a dallamzáró hanghoz viszonyítva — 8 [6] 4. A sorzárókra épített ún. kadencia-rendben a dallamokat Kodály először természetesen főkadenciájuk (a négysorosakat: második sorzárójuk) szerint csoportosította. A pontos, szótári rend értelmében a fenti dallamnak a [6], az alábbiak viszont az [5] főkadenciájuk között a helye.

Szalafő (Vas), Vikár László, 1955.

Ördög bújt a szomo-rú szí-ved-be, Mit vá-lo-gatsz a szé-gín le-gíny-be?

Té sēm vagy ám, a vi-lár e-le-je, Egyén még a vá-lo-ga-tó fe-ne!

A szótári rendben az egyes főkadenciák csoportján belül az *első* sor záróhangja szerint oszlanak alesoportokra a dallamok. A fenti dallam, mert az oktávon fejeződik be az első sor, más csoportba kerülne, mint az alábbi, a maga szeptimvégű első sorával.

Rimóc (Nógrád), Olsvai, 1952.

Hej, roz-ma-ring, roz-ma-ring, Le-sza-kadt ró-lam az ing,

Van né-kem egy ked-ve-sem, Ki meg-varr-ja az in-gem.

A bemutatott három dallam: lényegében ugyanaz a dallam. Egy törzsből származó közeli rokonok. A sorzárókra épülő szigorú szótárszerű rendben elkülönítve, három külön csoportba sorolva, mint idegenek szerepelnének.

A sorvégzők gyakran szétválasztják a rokonokat. Máskor meg közelbe juttatják a távoli típusokat. Az alábbi két meglehetősen idegen dallam pl. egyazon (7 $\boxed{b3}$ $\flat 3$ kadenciájú) csoportba kerülne.

Ditró (Csík), Kerényi, 1943.

Lú-da-im, lú-da-im, Ti-zen-ket-ten vat-tok,

Mind a ti-zen-ket-ten Mind fe-hé-rek vat-tok.

Istensegíts (Bukovina), Kodály, 1914.

Ke-rek ut-ca, szé-ge-let, Jár-tam én ott é-le-get,

Ha még egy-szer ott já-rok, A ró-zsám-ra ta-lá-lok,

A rokonokat elkülönítő és idegeneket összekötő veszély még nagyobb, ha az egyes dallamok helyett a kadencia-típusok alapján kialakuló dallamcsoportok sorrendjét vizsgáljuk.

A legutóbb bemutatott két dallam azt bizonyította, hogy egy kadencia-típus eltérő dallamtípusok gyűjtőhelye lehet. De a legtöbb kadencia-típusban van azért egy (vagy több egymáshoz hasonló) dallamtípus, amely uralkodónak, jellemzőnek mondható. Mind a 7 $\boxed{5}$ $\flat 3$, mind a 7 $\boxed{53}$ $\flat 3$ kadenciájú dallamok zömére jellemző a deszcendencia, a terraszosan lejtő kvintszerkezet erősebb-halványabb nyoma, a moll-pentatónia. Az 1 $\boxed{5}$ X kadenciájúakra viszont — az első és a második sor viszonyában — az aszcendencia és a pentatónia mellett több hétfokú hangnem is. A szótárszerű kadencia-rendben a 7 $\boxed{5}$ $\flat 3$ és a 7 $\boxed{53}$ $\flat 3$ kadenciájú, lényegében azonos típusú deszcendens dallamok csoportját kétségkívül az 1 $\boxed{5}$ X kadenciájú aszcendensek hatalmas tömege. Így a magyar népzene két jellegzetes stílusa közül az egyik (az ún. új stílus) kétfelé hasítaná a másikat (az ún. régi stílust).

Bartók rendjében elvileg zárt egység mind a két stílus. Gyakorlatilag azonban — mert az A. osztály határát az izometriával és nem valami dallami elem segítségével vonta meg — a régi stílus heterometrikus dallamai elkülönülnek az izometrikusaktól és belévesznek a C. osztály színes, kavargó tengerébe. Az A. osztály stílusegységét viszont a különféle izometrikus nem-deszcendens nem-pentaton dallamok bontják meg.

Az új rend a Bartók és a Kodály-féle dallamrend előnyeinek szintéziséből született. A Kodály-rendből átvette az egységes, következetes és dallami vezérlő elv gondolatát. A Bartók-rendből pedig a törekvést arra, hogy a két jellegzetes dallamstílus külön tömböket alkosson.

Az új dallamrendet a Tudományos Akadémia Kodály Zoltán elnöklétével működő Zenetudományi Bizottsága jóváhagyta: a Magyar Népzene Tára alkalomhoz nem kötött dallamai eszerint jelennek majd meg. Részletes ismertetése előtt összegezzük sokévi tapasztalat, kísérletező munka után: milyen a jó dallamrend?

1. Egységes elvű. A dallamok *egy* eleme, és pedig legfontosabb eleme szabja meg az egész anyag rendjét. A különböző elemek keresztezése zavaró, rontja a rend áttekinthetőségét.

2. Dallami, nem ritmusbeli elem a rend alapja. A ritmusbeli elemek közül bajos kiemelni a legfontosabbat. Szótagszám? Ütemszám? Sorzáró ritmus? Kötött, illetve szabad előadásmód? Nehéz választani. Bizonyos típusokat ez, másokat az az elem hoz össze. De a főérv a ritmusrend ellen az, hogy a magyar népzene két vastag rétegében nem a ritmusé, a *dallamé* a vezetőszerep. Mind a régi, mind az új stílusban különböző szótagszámú és ritmusú variánsok rajzanak egy-egy dallamtípus körül. Az egyéni, a dallamtípusra mély bélyeget nyomó jellegzetes ritmus inkább a két stíluson kívül, az újabb, jobbára idegenből vagy műzenéből frissen jött dallamok körében, tehát a magyar nép-

zene periférikus tájain virágzik. A központi területek, mélyebb rétegek beható elemzése alapján kimondható a törvény: a dallam maradandóbb, mint a ritmus. A dallamtípusok szívesen váltogatják ruhájukat: régen olyan, most ilyen, itt ezzel, ott azzal a ritmussal társulnak. Dallam-test és ritmus-ruha: a hasonlat túlzó. De lényegében az igazat példázza. Mert a dallamok, kivált a vokális dallamok éltető melegét inkább a dallami elem sugározza. Ott rejtőzik a dallamok lelke.

3. A jó dallamrend, amely a dallamokat, típusokat igazi, lényegét felfedő rokonságuk szerint hozza össze, nem lehet szótárszerű. Láttuk ezt a kadencia-rendben. Fokozottan mutatkoznék a szótárszerű elv fogyatéksága, ha más dallami elemekre, pl. a sorkezdőkre, a hangnemre vagy az ambitusra építenénk a rendet. Az új dallamrend felé az elhatározó nagy lépést akkor tettük meg, amikor elvetettük a szótárszerű elvet. Idáig minden dallamrend alkotója — kimondva vagy ki nem mondva — kettős célt tűzött maga elé: szótárszerű, könnyen kezelhető rendet teremteni, amelyben a rokon dallamok egymás közelébe jutnak. De minden dallamrend alkotójának tapasztalnia kellett, hogy a két cél nem mindig támogatja, gyakran keresztezi is egymást. És mert a kutatók rendszerint a rokon dallamok egybehozását tartották a fontosabb célnak, meg-megsértették a másikat, lemondtak a szótárszerű elv merev, következetes megvalósításáról. Väisänen pl. 11 évvel osztják —vogul publikációja után, nyilván az abból levont tanulságok eredményeként, ezt írja mordvin gyűjteménye előszavában: „A dallamok a maguk *dallami* sajátágaik alapján rokonok lehetnek akkor is, ha formájuk és ritmusuk szerint különböző kategóriákba tartoznak. Hogy a nyilvánvaló variánsokat egymás közelébe hozzam, arra kényszerültem, hogy eltérjek szisztémám konzekvens alkalmazásától, amint az világosan ki is tűnik a tartalomjegyzékből.”¹⁵

Kodály is fel-feloldja kadenciarendjének keménységét. A közeli variánsokat egymás mellé teszi akkor is, ha kadenciáik eltérőek.

A merev renden szükségszerűen áttör az élet. A dallamokat rendező kutató nem válhat rendjének szolgájává, nem csoportosíthatja gépautomata módjára a dallamokat. Rendezni annyi is, mint válogatni, értékelni.

A népzene kutatója értékel, válogat, attól kezdve, hogy meghallgatja és lejegyzí a népdalokat. Nem jegyez fel, némi tapasztalat után, nem is hallgat meg mindent. Hall ugyanis sok olyan dallamot, ami kívül esik a népzene szűkebb körén: új jövevénydalt a városi zene világából. Az ilyet csak akkor jegyzí fel, ha helyi monográfiát, zenei szociográfiát készít. Hall azután sok töredékes, kopott, romlott, hibás változatot. Ezt félredobja, mint selejtet — hacsak nem éppen a dallamromlás útját-módját tanulmányozza. A kutató tehát szűr, ítél, válogat — már a gyűjtéskor, a helyszínen is. Ugyanezt kell tennie, ha sajtó alá rendezi a dallamokat. Gyűjtés közben hirtelen kellett.

¹⁵ VÄISÄNEN: Mordwinische Melodien, Helsinki, 1948.

natároznia, kiadás előtt ideje, módja van alaposabban körültekinteni, szigorúbban válogatni. De meg kell szűrnie a *más* gyűjtők anyagát is. És minél több dallam kerül keze alá, annál élesebben látja, melyik dallam esetleges és melyik törvényszerű, melyik kivételes és melyik tipikus, annál jobban megtanulja, hogy az adatok értéke különböző, és hogy másképpen kell tálnia az értékest és másképpen az értéktelent. A vitathatatlanul romlott formát valahol mellékesen, jegyzetben szabad csak megemlítenie. Ha főhelyre tenné, zavarná az ép formák társaságát: úgy pöffeszkednék, mintha velük egyenrangú társ volna. A kivételes, ritka változatnak pedig a variáncsoporton *belül* van a helye és nem máshol, a csoporttól távol, ott, ahová a szótárszerű rend parancsára sodródna.

Aki rendbe rakva közli a dallamokat, szükségszerűen fel is dolgozza az anyagot. Rendet teremteni, típusokat bemutatni, meghatározni a lényegét, a dallamok mélyén rejlő rokonságokat megvilágítani, az anyagról áttekinthető képet adni: ki másnak a feladata volna, mint azé, aki közreadja a dallamokat, aki legjobban ismeri őket. És ha mindez megvalósíthatatlan a szótárszerű elv sérelme nélkül, miért ne mondjunk le róla *teljesen*? Ne törjük magunkat, hogy a fentebb említett két cél megférjen, kompromisszumot kössön egymással! Vágjuk ketté a gordiusi csomót! Mi a szótárszerű elv célja? Az, hogy könnyen kezelhessük az anyagot, hogy gyorsan megtalálhassuk a keresett dallamot. Ez valóban fontos cél. De elérhetjük anélkül is, hogy a főhelyen, magukat a *dallamokat* sorolnánk ily könnyen kezelhető, szótárszerű rendbe. Tökéletesen elég, ha a *dallam-mutatókat* készítjük el így. Igen, mutatókat és nem mutatót. Mert hátul, a kötetek végén több, különböző elvű, szótárszerű mutató is állhat, több oldalról tájékoztatást nyújtva arról, hogy hol találjuk meg a dallamokat.

A dallamrendről tehát ledobhatjuk a szótárszerűség nyűgét. A rendet alakítva, figyelmünket a lényegre fordíthatjuk, a lényegre, amit jelekkel, számokkal, mechanikusan rendezhető elemekkel nem tudunk meghatározni. A lényegre, ami gazdag és sokrétű, mint maga az élet. Amit tökéletes zárt rendbe szorítani nem lehet. A lényegre, ami nem mindig határozott és egyértelmű.

Némelyik dallam arculatáról nehéz leolvasni, melyik a fő, az uralkodó vonás; a rendező habozik, melyik vonás szerint jelölje ki a dallam helyét. Bő tere nyílik itt a vitának, tévedésnek. Egyeseket talán elriaszt ez. Pedig amit a lényegre törő, rugalmas rend veszít pontosságban, tévedhetetlenségben, sokszorosan visszanyeri a variáncsoportok, típusok, stílusok szemléletes ábrázolásában.

A dallamok lényegét akarjuk tehát megközelíteni. Dehát mi a lényeg? Egy kisebb, néhány hangból álló motívum dallami egyéniségét az egymás után következő hangok *magasságbeli viszonya* határozza meg. Egy teljes, fejlett dallamét pedig az, hogy milyen az egyes *dallamrészek magassági viszonya*. Ez a viszony a magyar népdalok új rendjének alapja.

A dallamok két pillére a kezdő és a záró dallamsor. Az egész dallam-épület formája mindenekelőtt attól függ, mi ennek a két sornak magassági viszonya? Magasabb-e, mélyebb-e a kezdő a záró sornál, vagy egyszintű vele?

Három dallam-főcsoport alakul eszerint. Illetve — a magyar népzeneben — csak kettő. A harmadikba tartozó, a záró sornál mélyebb kezdősorú magyar dallamok ugyanis nem népdalok, hanem népies műdalok. A XIX. század második felében vagy a XX. században városban születtek, közülük sok elterjedt a nép körében is. Mégis a magyar népzene határain kívülállóknak tekintjük őket, nem eredetük, de zenei jellegük miatt. A zenei rendben ugyanis semmi másra, tehát az eredetre sem lehet gondunk, csak arra, milyen maga a dallam. Vannak dallamok, amelyekről már ma is tudjuk, honnan jöttek; másokról gyanítjuk csak. De vannak olyanok is, amelyekről nem tudjuk, nem is gyanítjuk, holnap mégis fény derülhet forrásukra, idegen szülőházjukra.

A dallamok forrását felkutatni, útjukat kikémlelni: minden népzene-kutató legfőbb óhaja, legmagasabb célja. A zeneileg rendezett gyűjteményt azonban nem jobbítaná, csak zavarná, ha az idegen eredetűeket — *azért*, mert idegen eredetűek — elkülönítenénk, elhagynánk.

Valahol mégis határt kell szabni. Minden nép, a magyar is sokféle dalt énekel. Az évszázadok, sőt évezredek óta élő, hagyományos régi népdaltól a legújabb nemzetközi slágerig mindent közölni, mindent belesűríteni a zenei rendbe: nyilvánvaló képtelenség. A sorompót, amely kirekeszti a dalok egy részét, zenei elv alapján, zenei okok miatt kell leereszteni. A magyar népzeneben ez az ok: a többszólamú, funkcionális zene nyoma.

A magyar népdal egyszólamú. Az olyan — egyszólamú — dallamot, amelyből kicsengenek a többszólamú dūr-moll zene funkciói, elkülönítjük azoktól, amelyek nemcsak külső létükben, de gyökerükben, lényegükben is egyszólamúak. Ez *zenei* határ. Ugyanakkor *történeti* szempontból is helytálló. Bizonyos ugyanis, hogy a többszólamú, funkcionális dūr-moll zene hatása a XIX. század második fele előtt jelentéktelen volt a magyar népzeneire. Nagyobb történeti távlatból tekintve tehát új anyagot, néprajzi szempontból hagyományosnak alig tekinthető dalokat zárunk ki a rendből.¹⁶ Ilyen új, kevésbé hagyományos réteg a dallamrend harmadik főcsoportjának valamennyi dallama.

A következő táblában közreadjuk a magyar népdalok új rendjének vázlatát.¹⁷

¹⁶ A rendből kizárt dallamok közül azok, amelyek bizonyos sajátságaikban, pl. formájukban, ritmusukban vagy dallamvonalukban közel állnak a hagyományos népdalok valamelyik csoportjához, helyet kapnak azért a Corpus-ban. De nem a főrendben, hanem hátul, a függelékben.

¹⁷ A címszók után közölt számok a dolgozat végén lévő dallampéldák sorszámaát jelzik.

- I. A kezdő sor magasabb a záró sornál 1—21.
 - A. Magasan járó kezdő sor 1—10.
 - 1. Az előtag végig magasan jár 1—7.
 - 2. Az előtag vége a mélybe hajlik 8—10.
 - B. Magasan és mélyen járó kezdő sor 11—12.
 - C. Középen, illetve mélyen járó kezdő sor 13—21.
 - 1. A második sor egy szinten az elsővel, vagy mélyebb nála 13—14.
 - 2. A második sor magasabb az elsőnél 15—21.
- II. A kezdő és a záró sor azonos 22—40.
 - A. A második sor magasabb az elsőnél 22—36.
 - 1. Kis ambitusú kezdő sor 22—28.
 - 2. Nagy ambitusú kezdő sor 29—36.
 - B. A második sor azonos az elsővel 37—40.

A felsorolt csoportok és alcsoportok nem válnak el élesen egymástól. Határaik többnyire elmosódnak. Az új rend egyik fő célja, hogy a dallamok benne szakadékok nélküli, sima folyamatban kövessék egymást: a rokonok kerüljenek egymás mellé, még akkor is, ha történetesen két különböző csoportban a helyük. A csoportok és alcsoportok nyitott kategóriák, inkább csak a rend *irányát* jelzik.

Az I. főcsoport A. B. C. csoportjainak sorrendje pl. a kezdő sorok fokozatosan süllyedő irányát mutatja. Az I. C. végén levő dallamok kezdő sora már csaknem eléri a záró sor szintjét. Észrevétlenül lépünk át a II. főcsoportba, ahol a két pillér, a kezdő és a záró sor szintje és tartalma is azonos.

Magasan járó sornak azt nevezzük, amelyben a hangok többsége az alaphang kvintje feletti rétegben mozog — és nem érinti a tercnél mélyebb réteget. A határt itt, a tercnél kellett megvonni. A kvartig, illetve — főként a sor végén — a tercig lenyúló sorok magasság szempontjából nem különböznek lényegesen a kvinten zárótól. Sokkal élesebb a határ a terc és a szekund (illetve alap) között. A szekundra, alapra érkező sor már más típus: határozottá, jelentőssé válik benne a mély réteg szerepe. Az I. A. szerint válik szét két csoporttá: az 1.-ben nemcsak az első, a második sor is magasan jár, a 2.-ben a második sor vége a mélybe hajlik.

Az alábbi táblában az I. A. 1. csoport (Az előtag végig magasan jár) további alcsoportjait, alosztályait látjuk:¹⁸

¹⁸ Minden alosztályt *egy* dallampéldával illusztrálunk. Egyetlen dallam természetesen kevés ahhoz, hogy mélyrehatóan jellemezze egy dallamcsoport sajátosságait. Csak lényegét vázolhatja. Dallampéldáink sorrendje sem nyújthatja azt a sima, folyamatos képet, amit dallamrendünk jellemző vonásaként említettünk. Gondoljuk meg, mintegy 50 000 dallamot képvisel a 40 példa! A dallampéldáink közötti hézagokat a valóságban a dallamok százai, ezrei töltik ki.

| | |
|-------------------------------------|------|
| a. A kezdő sor vége emelkedik | 1—4. |
| ↳ 10-ig emelkedik | 1. |
| 9-ig „ | 2. |
| 8-ig „ | 3. |
| 7-ig „ | 4. |
| b. A kezdő sor vége lejt | 5—7. |
| 7-re lejt | 5. |
| 5-re „ | 6. |
| 4-re „ | 7. |

Itt a sorrendet — mint látjuk — a kezdő sor dallamrajza szabja meg. Az a. alcsoportot egészében a völgyyszerű, a b. alcsoportot a domború kezdő sor jellemzi. A dallamsor minősítésében a sorvégi fordulat szerepe a nagyobb. A 2. és az 5. sz. dallamok kezdő sora pl. hasonlóan indul. E hasonlóságnál azonban lényegesebbnek érezzük a két sor végének, eltérő, ellentétes jellegét.

A sorvégi fordulat tehát jelentős, előkelő szerepet tölt be új dallamrendünkben. E tekintetben a kadenciarendre emlékeztet. Itt azonban nem feltétlenül a sorzáró utolsó hang az irányadó. Példa erre az 1. sz. dallam kezdő sora. A völgyyszerű dallamvonalban nem azt halljuk jellemzőnek, hogy végül is egy jelentéktelen, hangsúlytalan kis váltóhang következtében lejtve zár, hanem azt, hogy a völgy egyik partja az oktáv, mélye a kvint, másik partja pedig a decima-csúsig emelkedik.

Az I. A. 1. csoportban a legtöbb dallam főkadenciája [5] Gyakori azonban a [3] is, és van [4] sőt [8] is. A különbözőfő kadenciájú dallamok nem alkotnak külön csoportokat; a rendet ugyanis — mint kifejtettük — nem a második, hanem a kezdő sorok szerint alakítottuk. A második sor vonala ugyanis — kevés kivétellel — lényegében egyforma: lejtő, ereszkedő jellegű. Hogy a kvintig vagy a tercig lejt: nem oly jelentős különbség, mint az, hogy a kezdő sor rajza völgy vagy domb, nyugvópontja pl. a magas nóna vagy a középen fekvő kvint.

Az 5. sz. dallam ötsoros. Példa arra, hogy az új dallamrendben a négysoros formák mellett találunk otthonra a három, öt és hat sorosak is. Kezdő és záró soruk viszonya meghatározza, hogy melyik főcsoportba valók. A főcsoportokon belül — mint láttuk — a kezdő sor magasság-rétege, illetve a két első sor magassági viszonya az irányadó. A legtöbb öt és hat soros dallam minősítésekor az első és második sor helyett az első és *harmadik* sor viszonyára kell tekintenünk. Általában ugyanis a harmadik sor tölti be azt a szerepet, ami a második soré a négysoros dallamokban.

Az I. A. 2. csoport (Az előtag vége a mélybe hajlik) két részre oszlik:

- a. A dallam első felének vége: [2] 8.
 b. A dallam első felének vége: [1], illetve [VII] 9—10.

A [2] főkadenciájú dallamok kis csoportja határozottan elkülönül az [I], illetve [VII] főkadenciájúakétól. Az utóbbiakat azonban már nem lehet két-felé osztani. Ha megtennők, közeli rokon típusok szóródnának szét. Példa erre a 9. és a 10. sz. dallam.

Az I. B. dallamcsoport híd, átmenet az I. A. és az I. C. között. A nagy ambitusú, a magas és a mély (kvint alatti) réteget is bejáró kezdő sorok mintha előkészítenék a talajt, kimosnák a medret, járhatóvá tennék a mélyebb rétegeket a középen, illetve mélyen járó kezdő sorok számára (I. C.). A csoport élén a deszcendens (11. sz.), végén az aszcendens (12. sz.) kezdő sorú dallamok állanak. Uralkodó formatípusuk: a a b c.

Az I. C. dallamcsoport: a középen, illetve a mélyen járó kezdő sorok gyűjtőhelye. A „középen járó” sorok általában a terc és a szext közötti hangokból épülnek. A „mélyen járók” ambitusa az alaphangtól, illetve az alsó septimtől általában a kvartig vagy kvintig terjed. A kis szextnél magasabb hang kivételes.

Elméletileg helyesebb lenne szétválasztani a „középen” és a „mélyen” járó sorokat. Gyakorlatilag szinte lehetetlen. A tipikusan középen járók nagy része érinti a mély réteget is, a mélyen járók közül pedig sokan a kvartot-kvintet, tehát a középen járók tipikus hangjait is. A két sor-típus közötti kicsi, olykor megállapíthatatlan különbséggel szemben — az egész dallam szempontjából — sokkal lényegesebb kérdés: vajjon milyen az első és a második sor magassági viszonya?

Az I. C. dallamcsoport (középen, illetve mélyen járó kezdő sor) belső rendje:

1. A második sor egy szinten az elsővel, vagy mélyebb nála 13—14.

- a. Az első és a második sor azonos 13.
- b. Az első és a második sor különböző 14.

2. A második sor magasabb az elsőnél 15—21.

- a. Aszcendens vagy stagnáló (4—7-en záródó) kezdő sor 15—20.
 - Az alapról induló domború kezdő sor 15.
 - Az alapot érintő, hullámszó „ „ 16.
 - A középrétegben hullámszó „ „ 17.
 - A kvinten és kvarton stagnáló „ „ 18.
 - Dó ré mi kezdetű „ „ 19.
 - A felső rétegbe csapó „ „ 20.
- b. Deszcendens (1-en záródó) kezdő sor 21.

Az I. C. 1. a. dallamai formai szempontból azonosak az I. B. dallamai-
val. Ezért előzik meg az I. C. 1. b. alcsoportot. Az I. C. 2. belső rendjében

pedig azért jönnek az aszcendens kezdő sorúak *után* az alaphangon záródó deszcendensek, mert ezeket már csak hajszál választja el a II. főcsoport formavilágától.

Az I. C. 2. a.-ban az utolsó két kis dallamesoport (19. és 20.) félig-meddig kivételes. Vitatható ugyanis, hogy a második sor magasabb-e az elsőnél? Hiszen mélyebben zárul. A csúspontot azonban a második sor éri el. (Vagy: ő is eléri.) Az első két sor együtt domború vonalat ad: az ágaskodó első sorra lehajló második válaszol. A dallam első felének domború íve nemcsak e két kis csoportra, de az I. C. 2. valamennyi dallamára jellemző jegy. Ezért érezzük helyesnek itteni besorolásukat.

Az I. B. és az I. C. csoport több dallama (pl. 11., 16., 21. sz.) látszatra ellentmond az I. főcsoport címének. Záró soruk ugyanis egyszintű a kezdő sorral, sőt néha magasabbra is szárnyal nála. Jogos kérdés: vajjon nem a II. főcsoportba kíváncsoznak-e inkább? Három nyomós ok miatt kerültek az I. főcsoportba: 1. Ide húzzák őket a rokon típusok. 2. Kezdő soruk vagy magasabban végződik az alaphangnál, vagy ha az alaphangon: a sort befejező fordulatban mindig előbb éri el a mélyen fekvő alaphangot, mint a kezdő sor. 3. A II. főcsoporttól világosan elkülönülnek formájuk miatt. Záró soruk ugyanis — járjon bár a kezdő sorral azonos rétegben — soha nem azonos *tartalmú* a kezdő sorral. A repríz, a visszatérő forma csak a II. főcsoport sajátja.

A II. főcsoport belső rendje az I. főcsoportétól némiképpen eltérő. Amott a kezdő és a záró sor viszonyában három fokozatot lehetett megállapítani, aszerint, hogy melyik magassági rétegben jár a kezdő sor, mennyivel magasabb a záró sornál. Itt, a II. főcsoportban a kezdő és a záró sor viszonya változatlan. A belső rendet így mindenekelőtt az első két sor viszonya alakítja. Magasabb a második sor, vagy azonos az elsővel? A két különböző alaprajzú dallamépület közül a második sorában „magasabb” került előbbre. Az I. főcsoport végéből így sima, zökkenőmentes út vezet át a II. főcsoportba.

A II. A. csoportot — mint látjuk — a kezdő sorok ambitusa szerint rendeztük. Az, hogy a kezdő (és egyben a záró) sor csak az alsó rétegben mozog, vagy érinti, bejárja a felsőt is — nemcsak a sor jellegére, a dallam egész alakjára nézve is — nagy különbség.

A kis és a nagy ambitusú sorok között a valóságban természetesen nincs éles határ. Főként a domború, a sor közepe táján csúcsra érő sortípusokat nehéz kis és nagy ambitusúakra osztani. A kis ambitusúak belső rendjében ezért tettük előre a lejtő s végére a domború, a nagy ambitusúakéban meg éppen fordítva: előre a domború s végére a lejtő sortípusokat. A domború sortípusok így mind együtt vannak; a kis ambitusúakat folyamatosan követik a nagy ambitusúak.

Ebből más előnyök is származtak. A II. főcsoport élére olyan dallamok kerültek, amelyeknek jellege (kis ambitusú, *lejtő* kezdő sor) rokon az I. főcsoport végén álló dallamokéval. A II. A. és a II. B. csoportok közti hidat pedig a

A II. főcsoport rendjének táblája:

| | |
|---|--------|
| A. A második sor magasabb az elsőnél | 22—36. |
| 1. Kis ambitusú kezdő sor | 22—28. |
| a. Lejtő kezdő sor | 22—24. |
| Az alsó váltóhangról záródó | 22. |
| Simán lejtő | 23. |
| Hullámzóan, némi domborulattal lejtő | 24. |
| b. Hullámvölgy után lejtő kezdő sor | 25—26. |
| A völgy alja a kezdéstől aránylag távol | 25. |
| A völgy alja a kezdéshez közel | 26. |
| c. Domború kezdő sor | 27—28. |
| A csúcson völgy | 27. |
| Jelentős völgy nélkül | 28. |
| 2. Nagy ambitusú kezdő sor | 29—36. |
| a. Domború kezdő sor | 29—30. |
| Mélyről induló | 29. |
| Középről „ | 30. |
| b. Lejtő kezdő sor | 31—36. |
| a. Hullám a sor közepén, a hullám alja mélyen | 31. |
| „ „ „ „ „ „ „ „ 3, új csúcs: 5 | 32. |
| „ „ „ „ „ „ „ „ 4, „ „ „ 6, 6, 7 ... | 33. |
| Hullám a sor elején, „ „ „ „ 5, „ „ „ 7 | 34. |
| „ „ „ „ „ „ „ „ 6,7, „ „ „ 8 | 35. |
| Jelentéktelen hullám | 36. |
| B. A második sor azonos az elsővel | 37—40. |
| a. Lejtő (hullámzóan lejtő) kezdő sor | 37. |
| b. Domború kezdő sor | 38—40. |
| Középen induló | 38. |
| Mélyen induló, az elején visszahajló ívben | 39. |
| Mélyen induló, az elején csúcsra törő | 40. |

mindkét csoport szélére helyezett nagy ambitusú, lejtő sortípusok közelsége biztosítja.

A II. B.-ben (tehát az a a b a formájú dallamok csoportjában)¹⁹ az ambitus nem lehet osztályozó elv, mert valamennyi dallam kezdő sora nagy ambitusú. A csoportosítás alapja itt: a dallamsorok rajza.

*

Az alább közölt dallamok az új rend csoportjait, alcsoportjait hiven jellemző, tipikus példák. Természetesen nem mind az 50 000 dallam ilyen! Sok az átmeneti típus, amelyben több különböző alcsoport jellemző jegyei keverednek. Újból hangsúlyozzuk, rendünk nem más, mint az átmeneti típusok sorozata. Nem a kategóriák fontosak benne, hanem a kategóriákat összekötő és a kategóriákon belüli „átmenetek”.

A rend vázát félreérthetetlenül, bizonyíthatóan tipikus dallamokból építettük meg. Az atipikus vagy vitathatóan tipikus formák a tipikusak mellé, közé valók. Rendet alakító szerepük nem lehet.

Tipikusnak csak azt a dallamot vehetjük, amelynek változatai különböző vidékekről gyűltek össze, vagy ha egy vidékről: onnan tömegesen. Tehát, amiről az adatok bebizonyították, hogy nem esetleges, nem kivételes.

Újabb gyűjtések, újabb adatok, változatok természetesen módosíthatják egy-egy típus képét, sőt, korábban szórványos dallamot is a típus rangjára emelhetnek. Mindez átalakíthatja dallamrendünk több kisebb részletét. Alapját, fő irányát azonban nem érintheti.

¹⁹ Az I. B. csoportból több — kezdő sorában az alaphangon végző — dallamot rokonai szálak fűznek a II. B.-hez. Közös bennük a nagy ambitusú kezdő sor és az a a b kezdetű forma.

DALLAMPÉLDÁK

1. Óriszentpéter (Vas), Vikár, 1910.



Du-na-par-ton van egy malom, Bú-bá-na-tot ől'-nek a-zon, e-je-ha!

Né-kém is van bú-bá-na-tom, O-da-vi-szēm, lē-já-ra-tom, e-je-ha!

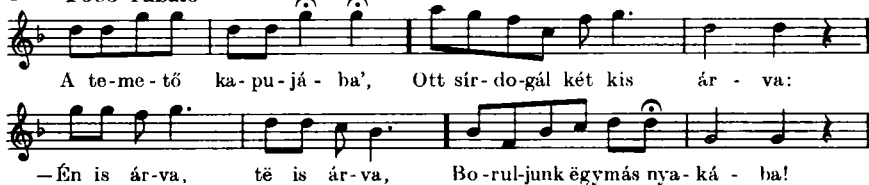
2. Felsőiregh (Tolna), Bartók, 1907.



Meg-ö-lik a ti-kot bűn-te-len, Meg-e-szik a hu-sát sű-te-len.

Meg-e-szik tü-de-jit, má-já-ját, Csó-ko-lom angyalom szép szá-ját.

3. Poco rubato Nagyszalonta (Bihar), Kodály, 1916.



A te-me-tő ka-pu-já-ba', Ott sír-do-gál két kis ár-va:

—Én is ár-va, tē is ár-va, Bo-rul-junk egymás nya-ká-ba!

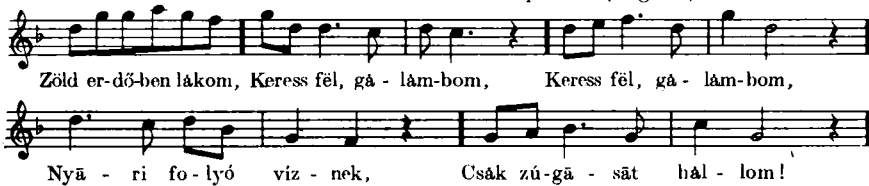
4. Parlando Surd (Somogy), Seemayer, 1935.



Rő-püll, pá-va, rő-püll, Vár-mē-gye há-zá-ra,

A szö-gény ra-hok-nak Sza-ba-du-lá-sá-ra!

5. Parlando Utaspuszta (Nógrád), Szabóné, 1956.



Zöld er-dő-ben lákom, Keress fél, gá-lám-bom, Keress fél, gá-lám-bom,

Nyā-ri fo-lyó víz-nek, Csák zú-gá-sát hál-lom!

6. Karád (Somogy), Vikár László, 1952.



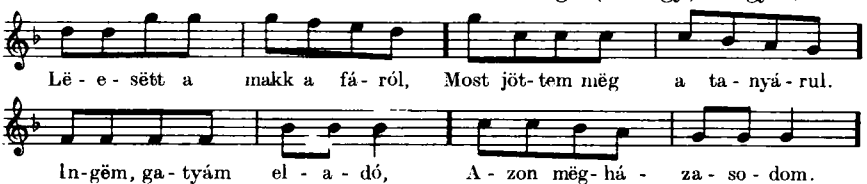
7. Istensegítség (Bukovina), Kodály, 1914.



8. Parlando Lédec (Bars), Kodály, 1907.



9. Csurgó (Somogy), Vargyas, 1953.



10. Karád (Somogy), Vikár László, 1952.



11. Poco rubato

Beleg (Somogy), Kiss, 1959.

Mi-kor gu-jás - bojtár vol - tam, Forrás-kútnál el - a - lud - tam.
Föl - ép - redtem éj-fél-táj - bo, Egy barmom sincs az ál-lás - bo.

12.

Tura (Pest), Bartók, 1906.

Ez a kis-lány gyön-gyöt fűz, Ég a szé-me, mint a tűz.
Ha az e-nyim úgy ég - ne, Csu-ha-ha, barna legény sze-ret - ne.

13.

Alsóbalog (Gömör), Kodály, 1912.

Vá-sár- nap bort it - tām, Hét-főn nēm dol - goz - tām,
Hēj, ked-dēn lē - fe - kűd - tem, Szē-rē - dān fél - kel - tem.

14. Poco rubato

Bodok (Nyitra), Kodály, 1906.

Csāk azt szá-nom - bā - nom, Tő - led el kell vāl - nom,
Sok u - tāt - nād vá ló Jā - rā - som sāj - nā - lom.

15.

Tarján (Komárom), Kodály, 1921.

Ha - rag-szik a gaz - da, Hogy mink itt mu - la - tunk,
Vi-gye el a há - zát, Majd mink itt ma - ra - dunk!

16.

Rubato

Tiszacsege (Hajdú), Pátia lemez

Buj - do - sik az ár - va ma - dár, Egy - gyik ágrul másik - ra száll.

Hát az i - lyen ár - va mint én, Hogyne buj - do - kol - na sze - gény!

17.

Beregszász (Bereg), Pálóczi, 1943.

Ne fű - työ - réssz, ne fű - työ - réssz, Kertem a - latt ne törd a rést,

Mert én sze - gény árva kislány vagyok, Nem tehozzád va - ló va - gyok!

18.

Rubato

Magyaró (Maros-Torda), Paulovics, 1960.

Né nézzék, hogy rongyos vagyok, Kilenc gyermek ap - ja va - gyok!

Legnagyobbik már tíz é - ves, S leg - kis - seb - bik csak öggy é - ves.

19.

Parlando

Csikszenttamás (Csík), Bartók, 1907.

Félsütött a nap su - gá - ra Minden ember ab - lak - já - ra.

Jaj, lő - te - nēm, mi az o - ka, Nem süt az e - nyimre so - ha?

20.

Poco rubato

Szalóc (Gömör), Kodály, 1914.

Áz ál - fő - gyi pusztán fúj a szél, Szegény ju - hász le - gény vágyok én.

Hová lett a nyā - jām? El - ád - tām. Hová lett az ā - rá? El - it - tām.

21.

Felsőíregh (Tolna), Bartók, 1907.

Sü - tött án - gyom ré - test, Ném ét - tem be - lü - le,
Lé - vit - te ja ker - be Ró - zsás kesz - ke - nő - be.

22.

Bözöd (Udvarhely), Gábor Judit, 1955.

Most jö - vök Gyu - lá - ról, Gyu - la - fe - hér - vár - ról,
Le - e - sett a lo - vam - ról a pat - kó A Szár - csa lá - há - ról.

23.

Parlando

Berzence (Somogy), Seemayer, 1933.

Ej, esi - kó - sok, gu - lá - sok, De szennyes az ru - há - tok,
De szennyes az ru - há - tok, Ta - lán nin - csen ba - bá - tok.

24.

Őcsény (Tolna), Vikár, 1902.

Jaj, de szé - pēn mu - zsi - kál - nak Zöld er - dő - be a bē - tyár - nak!
Fe - ke - te gyű - rű - fa - le - vél, Jaj, de szép a bē - tyár - le - gény!

25.

Pödöri puszta (Somogy), Olsvai, 1957.

Ez a ke - rek ég ha be - bo - rul, ki - de - rül,
Ta - lál - koz - tam sze - re - tőm - mel, el - ke - rül.
Ke - rül - hetsz már, bar - na le - gény, en - gē - met,
Sok szép sza - va - id rég el van - nak fe - led - ve!

26.

Kassa (Abauj), Kodály, 1916.



Vadkör-te-fa fe-hé-ret vi - rág-zik, Kis pej-lovam a-lat-ta ci - ká - zik.
Cikázz, lovam, cikázz u-tol - já - ra, Holnap még-ünk nagy Oroszor-szág-ba!

27.

Berzence (Somogy), Seemayer, 1935.



Tisza partján el - a-lud-tam, Jaj, de szo-mo - rüt ál-mod-tam.
De mi-vel-hogy fél-éh-redtem, Kilenc zsandár áll e - lőt - tem.

28.


Felsőőr (Sopron), Kertész, 1958.



Bim-bó vol - tam, mi - kor én már szü - let - tem,
Ró - zsa lét - tem, mi - kor föl - ne - vel - kél - tem.
Ki - nyil - lot - tam ba - bám két ab - la - ká - ba,
El - hër - va - dok a nagy vá - ra - ko - zás - ba.

29.

Bogács (Borsod), Víg, 1959.



A bo - gá - csi kis - lá - nyok - nak nincs pár - ja,
Mi - kor mën - nek va - sár - nap a temp - lom - ba.
Ol - va - só és i - ma - könyv van a pi - ci .ke - zé - be,
Ré - gi sze - re - tő - je van az e - szé - be.

30.

Szany (Sopron), Veress, 1935.

Jaj, de szé - pën zon-go-ráz-nak E - gër vá - ros - szá - ba,
 El - hal - lik a zör - gé - se, zú - gá - sa.
 El - hal - lik a zör - gé - se, zú - gá - sa,
 Jaj, de szé - pën zon-go-ráz-nak E - gër vá - ros - szá - ba.

31.

Nagyszalonta (Bihar), Kodály, 1916.

Kinn a pusztán, i - ha - ja, eső-rög - esat-tog a já - rom,
 Szánt a ba - bám sza - lon - ta - i ha - tá - ron,
 Szá - raz a föld, csak a gőz - e - ke jár - ja,
 Minden lánynak, re - ce - ce, ka - to - na a ba - bá - ja!

32.

Karsa (Zemplén), Rajeczky, 1958.

Er-re gyere, er - re, nincsen sár, Nincsen az aj - tó - mon semmi zár!
 Kinyí - lik az aj - tó ma - gá - tól, A sze - retöm gyen - ge kar - já - tól.

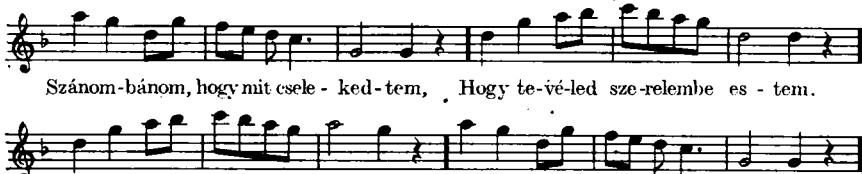
33.

Kassa (Abaúj), Kodály, 1916.

Fécske-madár szállott a vas - út - ra, Isten véled, babám, u - tol - já - ra!
 Nëm fogok a ka - pud előtt jár - ni, Tudom, fog a gyënge szíved fáj - ni!

34.

Kide (Kolozs), Járdányi, 1941.



Szánom-bánom, hogy mit cse - ked - tem, . Hogy te - vé - led sze - re - lembe es - tem.

Nemcsak sze - re - lembe, hanem bú - ba, . Saj - ná - lom, de nem tehetek ró - la.

35.

. Etes (Nógrád), Jaksich, 1934.



Sej, haj, én ka - to - na so - sem let - tem vol - na,


Ha a bá - tyám bí - ró nem lett vol - na.

Há - rom - szor is fel - írt a tsá - szár - nak,

Sej, haj, vegyék be az ö - cse - met, a Jós - kát ka - to - ná - nak.

36.

Decs (Tolna), Olsvai, 1955.



Hej, a de - csi vas - út - ál - lo - más - nál

A sze - re - tőm roz - ma - rin - got ka - szál.

Én va - gyok a roz - ma - ring ma - rok - szé - dő - je,

Kis - an - gya - lom a ké - ve - kö - tő - je.

37.

Mezőkövesd (Borsod), Seemayer, 1931.

Nēm zö - rög a le - vél, ha já szél nēm fúj - ja,

Nēm mon-da-nám, ba - bám, ha ji - gaz nēm vó - na,

Ti - los a sze-re - lēm, fé - lők az á - ru - lás - tul,

Azt hal - lot - tam, ba - bám, el - vá - lunk egy - más - tul.

38.

Hódmezővásárhely (Csongrád), Péczely, 1934.

A sze - ge - di vá - ros - há - za fel van vi - rá - goz - va,

Az ab - la - ka környes - kö - rül ki van vi - lá - git - va.

Ab - ba van - nak a - zok az u - rak, a - kik en - ge - met be - so - roz - tak,

Be - so - roz - tak há - rom év - re har - minc - hat hó - nap - ra.

39.

Murakeresztúr (Zala), Seemayer, 1932.

Jaj de so - kat, jaj de so - kat mond - tam az any - já - nak,

Vá - dul - jon el, vá - dul - jon el en - gé - met fi - á - nak.

Vá - dul - jon el, kedves é - des - a - nyám, ha - za fo - gok mēn - ni,

Ez - tet a betyár há - rom é - vēt lē fo - gom tő - to - ni.

40.

Marosvásárhely (Maros - Torda), Bartók, 1916.



Ha fel - ü - lők, hej de, ha fel - ü - lők a vá - sár - he - lyi vo - nat - ra,
Ki sem szál - lok, hej de, ki sem szál - lok Szer - bi - á - ig be - lő - le.
Ki sem szál - lok, í - rok a ba - bám - nak egy szo - mo - rú gyászos le - ve - let,
Be - teg va - gyok, fáj a gyöngé szívem, de gyó - gyi - ta - ni nem le - het.

KLANICZAY TIBOR

A SZERELEM KÖLTŐJE

„Következnek Balassa Bálintnak kölem-kölem féle szerelmes éneki, kik között egynehány isteni dicsíret és vitézsígről való ének is vagy” — ezek a szavak állnak a nagy magyar reneszánsz költő verseinek kézírata, a Balassi-kódex élén. Az ismeretlen művelt literátor, aki a XVII. század elején e sorokat leírta, pontosan és félreérthetetlenül fogalmazott: Balassi költői hagyatéka szerelmes versek gyűjteményéből áll, de vallásos és vitézi énekek is vannak benne. Mégis évszázadokon keresztül csak mint vallásos költőt és mint néhány csodálatosan szép vitézi-hazafias ének szerzőjét ismerték, s szinte csak a véletlennek köszönhető, hogy a múlt század végén csaknem teljes költői hagyatéka is előkerült. S bár azóta sokoldaluan vizsgálták már Balassi szerelmi költészetét, az irodalomtörténeti összefoglalásokban és a közvéleményben még ma sem alakult ki világos és egyértelmű kép munkássága igazi arányairól. Sőt az utolsó évtized marxista kutatása is csak a vitézi és istenes verseket állította előtérbe, mivel ezeken keresztül közvetlenebbül és könnyebben vélte a költő világnézetének kérdéseit, költészetének a történelmi és társadalmi viszonyokkal való összefüggéseit, a haladáshoz való viszonyát meghatározni. Pedig egy költő nagysága, költészetének klasszikus értéke azon fordul meg, hogy munkássága legfontosabb területén bizonyul-e maradandónak, korszerűnek, a korabeli valóság hű kifejezőjének. Balassi művészetének kulcsát ezért szerelmi verseiben kell keresnünk, emberi és költői fejlődését elsősorban a szerelmi költemények vizsgálata alapján kell feltárnunk és értékelnünk. Nem csökken ezzel vitézi és istenes énekeinek jelentősége, sőt ezek igazi helyét is éppen így tudjuk majd kijelölni költészetében. Vallásos versei ugyanis jórészt szerelmi lírájának a függvényei, olykor ellenpólusai, a szerelemtől való menekülés eszközei, s vitézi témájú költészete is a szerelmi poézisból, s részben az istenesből bontakozik ki.

Már költői pályája kezdetén eljegyezte magát a szerelemmel — erről vallanak legkorábbi versei. Ezek egyike (2. sz.) szerint Vénus már születésekor szolgálatába fogadta őt és — írja — „Mint fogadott fiát erkölcsemben kedvelt, Látván természetemet, jól magához nevelt.” Bár mindez szokásos korabeli sablon, Balassi esetében mégis komolyan kell vennünk. Nemesak élete és lírája tanúskodik erről, de egyik érett művének, szerelmi komédiájá-

nak prolókusában is újra megerősíti a szerelmes természetéről mondottakat: a szerelmet „követtem mind holtig mint jó oskola mesteremet s engedek neki, nem gondolván semmit az tudatlan közsínnek szapora szovakkal, s rágalmazóknak beszídekkel”. Azoknak pedig, akik szerint a szerelemről írni botránkoztatás, „azt felelem, hogy históriát nem írhatám mert egyik az, vagy on ki írja, másik az penik, hogy talám énnekem arra nem volna annyi mivoltom is, szent írást sem, mert arrul is mint két felől eleget írtanak s írnak is, hanem ollyat kellett elő hoznom, ki . . . az szomoróknak is örömet s víg kedvet hozna”. Vénusnak szolgált tehát és nem is tartotta magát alkalmasnak arra, hogy hősi énekeket írjon vagy bibliai történeteket verseljen meg mint annyi kortársa; költészetének is, akárcsak életének Vénus a vezérlő csillaga: így gondolta, így tudta ő maga is.

További — meglepő — nyilatkozatai rávilágítanak szerelmi tárgyú lírájának hátterére is: „Az mi az szerelmet illeti — írja ugyanott — azt Magyarországon immár régen annyira felvették, úgy eltanulták, s úgy követék mind titkon s mind nyilván mindenek, hogy sem az olaszok nagyobb okossággal, sem spanyolok nagyobb buzgósággal nem követhetik . . . mostani időben nincs semmi nemzet, ki többet szenvedjen s mielőtt s nagyobbot ki szerezzen szeretőjeért mint az magyar nemzet.” Tanúbizonyosságul idézi Bornemisza Péternek, gyermekkori tanítómesterének *Az ördögi kisirtetekről* írt hírhedt könyvét is, melyből mindenki megtudhatja „mint merőlt el az magyar nemzet az szerelemben”, bár Bornemisza szerinte csak „keveset” írt meg „ahhoz képest az mint az dolog ő magában fog”. Pedig az irodalomtörténetírás inkább azt tettelezte fel, hogy Bornemisza rajza eltúlzott, s a könyvében oly domináló szexualitásból a szerző esetleges beteges hajlamaira is következtethetni vélt. Balassi kijelentése azonban — még ha a szokott retorikus túlzást le is számítjuk — rácsafol az ilyen feltételezésekre, s igazolja, hogy Bornemisza az igazságot írta, korának, s elsősorban a főúri osztálynak a valóságos szerelmi, erkölcsi életét ábrázolta.

Bornemisza és Balassi állításaival összhangban sok-sok korabeli adat tanúskodik az érzéki örömeiben való féktelen tobzódásról. A szerelem mellett az ételben-italban való mértéktelenséget, a részegeskedést, az ének, a tánc, a zene minden korábbit felülmúló kultuszát emlegetik és kárhoztatják a kor jámbor prédikátorai. *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról* írja 1552-ben első nevezetes művét Heltai Gáspár, harminc évvel később pedig Decsi Gáspár jelenteti meg prédikációs kötetét *Az utolsó időben egynahány regnáló bűnökről* címen. Soha ennyi cégezés bűn nem volt a magyar nemzetben — állítja — s főként a részegséget, a paráznaságot és a táncot emeli ki. Valami tomboló nyers epikureizmus vált általánossá ekkor Magyarországon, s ebben az „özönvíz előtt” hangulatban az ifjú Balassi környezete aligha lehetett más, mint amelyet Bornemisza írásából megismerhetünk: „Minden rendbéli ember: fejedelmek, nemesek, parasztok mikor vendégségben vadnak, ha az két vagy

három pohárocska meghaladja őket, ottan megzajosul; esze mihent megváltozik, oztán minden dolga szerencsére úgy forog, mint az szélmalom: mint az gyermecskek is értelem nélkül, valami eszekbe jut és valamit egyik említ, imezt, amazt játsszuk: porba pösölösdit, lovagosságot, körvélyeset, futosást és akármit egyik az másiknak mond, ottan az többi is utánna: sem eleit, sem utójját nem gondolván semmi játékoknak. Illyek az öreg emberek is, mikor megzajosodnak; akár prédikátor, akár ítélőmester, akár bíró, akár fejedelem legyen. Ezer bolondságot űznek: ki barát-táncot kezd, ki tapogatós táncot és azba mind fülét, száját, orrát, mellyét, csecsét mind talpáig eltapogatja, és úgy izgatja az Sátán sokféle fertelmességre. Azután sövény táncot, és olly táncot, hogy a lábok között általvetik az kezeket. Némelly azféle ördögi mulatságot is találtak, hogy egymás kezét verjék; és ők hegyes, avagy sarkantyús gyűrőt csináltak és úgy ütik az leány kezét, hogy az vér kijű az tetemekből. Az boritalhoz kedig ezer álnokságot találtak, imez-amaz jó szerencséjért. Arra hegedőt vontat, trombitát fujtat, hogy hamar-hamar megigyák: ezek közt kedig százezer dicsőkedések, kérkődések, ki jószágával, pénzével, erejével, okosságával, vitézségével, ki egyvel-mással; végre üstökvonások, szitkok, gyolkosságok; utól pokol és örök kárhozat helyek.”

Ime a magyar változata annak a képnek, melyet Itáliától Angliáig és Lengyelországtól Németalföldig mindenütt megtalálhatunk ekkor: semmivé váltak az élet régebbi, középkori normái; a mennyei boldogság helyett az ember a földi életet igyekszik kiélvezni, ha módja van rá. Amilyen szenvedéllyel tár fel a reneszánsz kor embere ismeretlen világokat, ismeretlen szépségeket — az antik világ örökségét éppenúgy mint az óceánokon túli földrészeket, — ugyanígy engedi szabadjára ösztöneit, „meről el az szerelemben”, keresi az élvezeteket, „sem eleit, sem utójját nem gondolván semmi játékoknak”. Magyarországon mindez egybeesett a török elleni élet-halál harccal, a feudális anarchia tombolásával, egy új arisztokrácia vér és rablás közepette való felemelkedésével, a feudális és antifeudális erők kiélezett osztályharcával. A reneszánsz nemcsak az emberiség eladdig legszebb eszméinek, a kultúra, a tudomány és a művészet minden korábbit felülmúló csodálatos alkotásainak, hanem egyuttal a kíméletlen vagyonszerzésnek, a pénz, az arany utáni gátlástalan hajszásnak is a korszaka. De míg Itáliában a vérrel, csalással, spekulációval összehordott vagyonból Firenze palotái és Róma kupolái születtek meg, s míg a félvilág meghódítása, a gyarmatok kirablása, vagy a parasztnak a földről való elkergetése árán egy Spanyolország vagy Anglia a reneszánsz-korban hatalmas újkori birodalmakká nőttek, addig Magyarországon a vagyon és életöröm hajszolásának zajába az egykor oly fényes ország romlásának, rohamos pusztulásának tragikus akkordjai vegyültek. Az ország sorsáért aggódó reformátorok eszkatológikus jóslatai — mint Belszár palotájának falán a titokzatos ígék — jól illettek a magyar reneszánsz hol ragyogó, hol nagyon sötét égboltjára.

Európa fejlettebb országaiban a reneszánsz-korszak a modern burzsoázia kialakulásának, születésének időszaka: ez az új osztály jár az élen a vagyonszerzésben is, de az új világnézet hirdetésében és az új műveltség, tudomány és művészet felvirágoztatásában is. Magyarországon viszont egy új főnemesség játsza a vezetőszerepet politikában, gazdaságban, hatalom- és vagyonszerzésben, s egyúttal a reneszánsz életszemlélet, életforma kialakításában. A főurak járnak az élen az ételben, italban, szerelemben, aranyban, hatalomban való tobzódásban, bár Bornemisza szerint az „minden rendbeli ember: fejedelmek, nemesek, parasztok” sajátja. Valóban, cifrálkodik a polgár is, dőzsöl a gazdag paraszt, parázna a barát, részeges a prédikátor és szörnyű szexuális kísértésekkel küzdökdi maga a tudós Bornemisza is, — mégis elsősorban az új hatalomhoz és vagyonhoz jutott főnemesség vált a reneszánsz epikureizmus legleplezetlenebb képviselőjévé. A főurak és a nemesek példájának a követése ellen küzdenek a polgári osztály szószólóiként fellépő reformátorok, a főúri osztály tetteit és életmódját állítja pellengére Bornemisza is, s öröklük vallanak a legtöbbet a források. Mikor Balassi azt emlegeti, hogy mennyire „eltanulták” már a magyarok a szerelmet, ő is elsősorban saját osztályára, a XVI. század magyar főnemeseire gondolt.

Balassi viharos élete nem valami különlegesség, egyedi eset. Típusa, reprezentánsa, de talán kissé megkésett képviselője ő osztályának, osztálya életmódjának. Ha két évtizeddel előbb születik, tettei valószínűleg kisebb feltűnést keltenek, kevesebb botrányt váltanak ki. Hiszen aligha lett volna korábban nagy perpatvar abból, hogy az országúton szóval és tettel megostromolt egy szép özvegyet, amikor Török Bálint vezekléről hazafelé tartva, barátcsuhában, a város piacának kellős közepén tepert le egy polgárásszonyt; s ha olykor személyes méltósága védelmében alaposan elpáholt egyeseket, vagy halatlan szidalmakkal illetett urakat, polgárokat egyaránt, nem szűrt volna szemet, mikor Bornemisza szerint a vendégségek vége is rendszerint „üstökvonások, szitkok, gyolkosságok”; a hibbei polgárok bormérési jogának erőszakos megsértése sem valami nagy eset, ha arra gondolunk, hogy Szigetvár városának lakói már készek voltak török területre költözni, nem bírván tovább a várvédő hős Zrínyi sanyargatásait. Balassi — utolsó éveit kivéve — ízig-vérig a század derekán tomboló feudális anarchiának, a Perényi Péterék, Balassi Menyhártok, Zay Ferencek évtizedeinek a gyermeke, az előző nemzedék mentalitását, életmódját folytatta, — azt melyről Bornemisza tájékoztat. Az ő idejében, az 1570-es évek végén, s a 80-as években azonban a viszonyok már megváltozóban voltak: a minden eszközzel hatalomra, vagyonra törő főúri osztály helyzete megerősödött, az anarchia helyébe egy megszilárduló feudális rend lépett, a jobbágyságot gúzsba kötő 1514-es törvények újult erővel kezdtek érvényesülni, a diadalmaskodó nagybirtokosoknak sikerült a reformáció keretében jelentkező mezővárosi-polgári törekvéseket visszaszorítani, a parasztságot pedig a „második jobbágyság” igájába terelni. Ebben a világ-

ban Balassi nem találta meg a helyét, minduntalan szembekerült rokonaival, szomszédaival, az udvarral vagy a magyar rendi méltóságokkal, nem tudva megérteni, hogy az ököljog évtizedeit felváltotta a rideg és embertelen feudális jogrend időszaka.

Nem is törekedett arra, hogy annak rendje és módja szerint beleilleszkedjék kora főúri társadalmának kereteibe. Nem az volt a célja, hogy a vagyont törvényes keretek között vagy a törvényt furfangosan kijátszva békésen szaporítsa; a pénz számára nem azért kellett, hogy azt gyűjtse, hanem, hogy elköltse; a hatalom sem azért vonzotta, hogy uralkodjék, hanem, hogy függetlenül, zavartalanul és biztonságban élvezhesse az életet, hódolhasson a legszebb eszményeknek és szolgálhassa Vénust. S míg egyrészt mint a múlt kísértete féktelenkedett kortársai között, másrészt olyan messzi előremutató célokat tűzött maga elé, melyek értelmét kortársai mégcsak fel sem foghatták. A verekedő, vásárütő, erőszakoskodó, lóért lányokat cserélő, fiatal főúrból az a költő lett, aki a tökéletes szépség és a tökéletes emberi harmónia eszményét űzte, kereste, mint Don Quijote Dulcineát.

A szebb élet kulcsát, mindannak az ellenkezőjét mint amibe beleszületett és amiben benneélt: a szerelemben látta. Számára a szerelem nem az ördög kísértéseinek az eszköze, hanem minden szépnek és jónak a forrása, amely nemesít, bátorít, józanságra szoktat, „mely indulat az ifjú embernek gyakorta sok jóknak oka”. Ennek a felemelő „indulat”-nak a szolgálatába állította tollát, szerelmi versek írása közben vált nagy költővé, a szerelem ürügyén tudta a legtöbbet kifejezni kora és a reneszánsz lényegéből.

*

Balassi szerelmi lírája nem önmagában álló érthetetlen tünemény, hanem egy gazdag és sokágú folyamatnak, a magyar nyelvű világi énekköltés felvirágzásának része és betetőzője. Csekély középkori előzmények után a XVI. században, a reneszánsz világában érlelődtek meg nálunk az egyén profán, személyes érzéseit megszólaltató költészet kialakulásának feltételei. Ekkor terebélyesedett jelentős tényezővé a virágénekek, bordalok, táncnóták, mulatságokon előadott tréfás és gúnyolódó versek, szórakoztató történetek gazdag családja, vagyis az olyan énekeké, melyek — Balassi szavaival — „az szomoróknak is örömet s víg kedvet” hoznak. Ennek a családnak a legfontosabb ága a szerelmi költészet, mely a Balassi előtti évtizedekben s vele egyidőben már javában virágzott Magyarországon.

A szerelmi ének XVI. századi virágzásáról joggal beszélhetünk, annak ellenére, hogy csupán híradások, szerelmi verseknek más énekekbe beszüremkedett kifejezései, kezdősorok és töredékek vannak birtokunkban. Maga Balassi is tanúskodik arról, hogy kortársai között számos szerelmi versszerző akadt, hiszen egyik költeményében (54. sz.) Dobó Jakab ismeretlen versével folytat költői polémiát, egy másikban (72. sz.) nyolc ifjú költőnek a magyar

nyelvű szerelmi énekben való vetélkedését örökíti meg, komédiája ajánlásában pedig egyenesen azt írja, hogy „mind ottbenn Erdélben s mind ittkinn Magyarorszában az versszörzést igen elő vették, . . . — majd később: — az ottbenn való ifjak az idekivalókat az vers szerzésben nemcsak követték, hanem sokkal inkább meg is elődzötték”. De miként a többieké, úgy Balassi szerelmi énekei is elsüllyedtek volna az ismeretlenségben, ha költői fejlődése során nem jutott volna el az öntudat oly magas fokára, mely egy adott időpontban — 1589 tavaszán — szerelmi versei összegyűjtését és azok nyilvánosság elé bocsátását követelte. Ebben a korban ugyanis a szerelmi énekeket nemcsak a szigorú prédikátorok, de azok művelői sem tekintették megörökítendő és kiadandó értékeknek; csak a szórakozás, mulatozás fűszerét vagy pedig — a szerelmes levélhez hasonlóan — nyilvánosság elé nem tartozó magánügyet láttak bennük. Ezért enyésztek el a kor szerelmi levelezésével együtt, hacsak egy részük — szájról szájra járva, esetleg kéziratok másolatokon keresztül — fel nem szívódott a XVII. századi kéziratok énekeskönyvek gazdag állományába. Balassi tehát nem a szerelmi költészet művelésében volt kezdeményező, hanem abban, hogy másfél évtized költői tapasztalata és nagy irodalmi műveltsége folytán elsőnek látott benne többet mint az élet hétköznapijaihoz tartozó alkalmi versszerző tevékenységet. Eleinte azonban ő is csak a kitaposott ösvényeken indulhatott el, s versíró gyakorlata nem sokban különbözhetett elődeiétől, kortársaiétól. Költői pályájának vizsgálatakor ezért a magyar szerelmi költés XVI. századi általános helyzetéből kell kiindulnunk.

A XVI. század derekáig az anyanyelvű szerelmi vers európai történetének három egymással érintkező, s részben kronológiailag is egymás mellett futó, fő fázisát ismerjük: a szerelmes vers trubadur, vágáns és reneszánsz változatát. A magyar irodalomban nem tudunk a legelsőről; fennmaradt emlékek, szövegek nem vallanak egy magyar trubadur-költészet, magyar Minnesang létezéséről, noha ez irány jeles külföldi képviselői hazánkban is megfordultak. Galeotto Marzio ugyan arról számol be, hogy Mátyás király udvarában magyar nyelvű szerelmi énekek is felcsendültek, de ezek már inkább virágénekek lehetnek, a vágáns-költészet részei. GERÉZDI RABÁN kutatásai alapján eldöntött kérdésnek tekinthető, hogy a magyar virágének a nemzetközi latin vágáns-költészet egyik hazai anyanyelvű ága, mely elsősorban a nemesség körében lehetett népszerű. Ez a virágének, mint maga az egész vágáns-költészet, még nem a reneszánsznak, hanem a középkornak a terméke, bár világiasságával, az egyházi előítéleteknek való fittyethányásával vitathatatlanul a reneszánsz-kori életszemlélet előkészítői közé tartozik. Korai magyar virágénektöredéket keveset ismerünk, de Sylvester Jánosnak a virágének stiláris értékeit, kép-gazdagságát dicsérő, de erkölcstelennek bélyegzett tartalmát elítélő híres megjegyzései e verstípus széles elterjedését s népszerűségét bizonyítják. Mivel a virágének elnevezés a magyar használatban jó időre állandósult, s a már reneszánsz fogantatású szerelmi vers megjelölésére is ez szolgált, a kor írói

nem láthattak eleinte lényeges különbséget a szerelmi vers e két típusa között. Ez annak a jele, hogy a reneszánsz motívumok, sablonok és a humanista retorika eszközei szinte észrevétlenül lopództak bele a magyar virágénekekbe, lassan, fokozatosan átalakítva azt reneszánsz költeménnyé.

A XVI. század Európa-szerte az anyanyelvű szerelmi költészet virágkora, amikor az irodalomnak ebben az ágában is uralkodnak már az ókori klasszikusok és a latin humanista irodalom nyomán kialakított retorikai elvek és szabályok. Ezek legfontosabbika az imitatio, a nagy példaképek tudatos utánzása, a tudós költészet nélkülözhetetlen eszköze. A költők számára ezt írják elő a reneszánsz poétikák szerzői, s az imitatio mennél nagyobb mértékét, mennél gazdagabb forrásterületét teszik a tudós költő értékelésének legfőbb kritériumává. Innen ered a latin humanista költőknek az a törekvése, hogy mondanivalójukat (akár nagy horderejű eszmék, gondolatok, akár lényegtelen semmiségek azok) a klasszikus latin irodalomból kölcsönzött szerkezeti megoldások, motívumok, stílusfordulatok segítségével, igénybevételeivel fejezzék ki. S innen ered a lingua vulgaris költőinek hasonló szándéka, hiszen csak így számíthattak tudós elismerésre, s csak így dokumentálhatták, hogy az egyes nemzeti nyelveken is lehet magas színvonalú poézist művelni. Az anyanyelvű reneszánsz-humanista költészet is példának tekintette az ókori klasszikusokat, de — éppen a szerelmi költészet terén — választhatott már nemzeti nyelvű mintaképet is: az európai humanizmus egyik nagy úttörőjét, a reneszánsz szerelmi líra megteremtőjét és legnagyobbját, Petrarcat.

A Petrarcat utánzó költészet, az ún. petrarkizmus, nemcsak Itáliában, hanem rövidesen egész Európában a szerelmi líra főiránya lett a XVI. században. Középpontjában az imádott, eszményi nő alakja áll; az ő szépségének rajza, s az utána való reménytelen vágyódás kifejezése lett a költő legfőbb törekvése. Az alaphelyzet többnyire azonos: az eszményi nő elérhetetlen, a költő hasztalan sóvárog utána, hiába esdekel előtte, kegyetlen visszautasításban részesül; szabadulna kínzó szerelmétől, de Cupido nem engedi, szerelmese rabjává teszi, s a költő kénytelen kedvese kegyetlenségét szakadatlanul szenvedni; de hiába is menekülne előle: számára reménytelen voltában is a szerelem az élet egyetlen értelme, s szerelmese elérhetetlenségében is a boldogság ígérete. Ez az örökké visszatérő alaphelyzet többnyire pózzá, sablonná merevül s a költőt a bók, a szájalomkeltés, a szemrehányás és a vád kifejezéseinek variálására, mennél nagyobb találékonyságra, a kölcsönzött motívumok ügyes és újszerű alkalmazására kényszeríti. Ezt a költészetet elárasztja ezért a képek, a hasonlatok, a szerkesztés, a kifejezések sablonszerűsége, s e sablonok között eltűnik mind az imádott nő, mind pedig az epekedő költő alakja, személyisége. Elvont típussá, absztrakcióikká válnak, s a versek valaminő személytelen konvencionizmus együttesévé. Mindez távol állt a nagy példaképtől, Laura költőjétől, az indítékok a szerelmi költészet ilyen irányú fejlődésre azonban már az ő szonetteiben is benne rejlenek. Már Dante megkezdte a

Vita nuova-ban, de ő folytatta és teljessé tette azt a folyamatot, melynek során a trubadurok eszményített, de mégis hús és vér, a földi, testi szerelem ígérését és ígézetét magában hordó imádottja a platonai értelemben vett megfoghatóan eszmény, a tökéletes szépség és jóság ideájává finomult. A nő és a szerelem ilyen platonizáló felfogása a petrarkista költészet általános jellegzetességévé vált és szükségszerűen a valóság jelenségeinek a mellőzését, a reális elemeknek sablonokkal való helyettesítését segítette elő. A petrarkista költészet így alapjaiban formalista jellegű lett: a petrarkista költő nem a külvilágra figyelt, sőt sokszor még saját érzéseire sem, hanem csak az eszközökre, a szavak megválasztására, a verssoroknak drágakövek módjára való csiszolására. A költői alkotás költői gyakorlattá sekélyesedett.

A petrarkizmus mégis a XVI. századi szerelmi költészet nélkülözhetetlen termőföldje, táptalaja; a kor nagy költői ennek keretei közt is halhatatlant tudtak alkotni, nem a petrarkizmust megkerülve, hanem abból kiemelkedve, azt étellel telítve váltak nagy alkotókká. S bár alapjellegzetességei mindenütt azonosak, szerepe és jelentősége s az egyes irodalmak fejlődésében betöltött funkciója nemzetenként sokszor különböző. Szülőhelyén, Olaszországban a reneszánsz költészetének viszonylag hanyatló fázisát jelenti, ahonnan egyenes út vezet már a manierista, majd a barokk irodalomhoz. Ahol azonban a petrarkista hatás idején, a XVI. század első felében, a reneszánsz még felfelé ívelő szakaszát élte — mint például Franciaországban — ott üdvösen érvényesülhetett nagy formai kultúrája és a benne lappangó platonikus eszmék gondolatokat, érzelmeket finomító és eszményítő ereje.

Itálián kívül a petrarkizmus találkozott és összeolvadt az egyes népek szerelmi költészetének helyi, középkori hagyományaival, s mivel a trubadurköltészet motívumkincsét jórészt Petrarca is átmentette lírájába, rendszerint nem is lehet megállapítani, hogy a költők mennyit kölcsönöznek közvetlenül Laura költőjétől vagy a petrarkizmus valamelyik olasz mesterétől, s milyen mértékben követik saját költői örökségüket. A hagyományos és a tudós humanista elemeknek ez a keveredése fokozottan érvényes a petrarkista poézis vulgarizált, népszerűbb változatára.

Létezik ugyanis egy vulgarizálódott petrarkizmus is, mert a humanista retorika fogásai, a petrarkista sablonok beszivárogtak az olasz és más nemzetbeli népszerű szerelmi dalokba, sőt olykor szinte ellepték azokat. Az olasz reneszánsz kultúra egyik leggyorsabban és legszélesebben terjedő ága volt az olasz zene és tánc, a különböző vilanellák, padovanák mindenfelé elterjedt és fordított szövegei pedig ugyanazt a humanista-petrarkista szólamkincset terjesztették — kevésbé igényes fokon — mint a kor tudós Petrarca-utánzó poétái. Ez a dallam szárnyára került vulgarizált petrarkizmus tört utat Közép-Európába, megjelenvén Németországban, Ausztriában, Cseh- és Lengyelországban éppenúgy, mint Magyarországon. A vágáns-költészetet szinte továbbfolytató, továbbfejlesztő népszerű petrarkista közköltés a műveltebb versszerzők

kezén Ovidiustól, Propertiustól vagy Eneas Silviusától és más latin humanista költőktől eltanult fogásokkal, retorikus megoldásokkal bővült: s így alakult ki a középeurópai országok irodalmában a reneszánsz szerelmi költészet kezdeti fázisa.

A magyar szerelmi lírának erről a Balassi előtti, de már humanista szárazsáról mindössze két emlék tanúskodik. Az elsőnek a magyar szövege nem is maradt fenn, csak — latin közvetítéssel készült — olasz fordítása, melyet Tomitano padovai egyetemi tanár örökölt meg 1539-ben megjelent munkájában. Bár a kétszeri fordítás során a szöveg erősen eltorzulhatott, WALDAFFEL JÓZSEF élelméjűen ismerte fel, hogy az elveszett magyar költemény jellegzetes petrarkista motívumra épült. A másik, mely XVII. századi másolatban maradt ránk, ECKHARDT SÁNDOR feltevése szerint a költő apjától, Balassi Jánostól származik. Elképzelhető ugyan, hogy nem ő maga a szerző, hanem csak számára írta valamelyik deákja, de aligha vitatható, hogy a vers vele van összefüggésben, még az ő életében készült, amire az ének sorainak szabálytalan, archaikusabb szótagszámváltozása figyelmeztet. Bár a vers vaskos erotikáját még a vágáns költészet örökségének gondolhatjuk, a benne megnyilvánuló keresettség, a kedvesnek sólyomhoz való hasonlítása, illetve ennek a hasonlatnak erőltetett, de következetes végigvitele mégis a humanista költészet vonzáskörébe utalja. Ha végül tekintetbe vesszük, hogy Balassi korai versei tele vannak a petrarkizmus konvencionális sablonjaival, ami megfelelő előzmények, hazai gyakorlat nélkül nem lenne elképzelhető, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy a XVI. század középső évtizedeiben a vágáns-típusú virágének már átadta helyét a reneszánsz szerelmi költészetének. Mivel pedig Balassi első szerelmes verseit erdélyi tartózkodása során írta, s ismeretes, hogy a XVI. század második felében éppen Erdélynek voltak a legszorosabb érintkezései az olasz kultúrával, s ezen belül éppen a zenével és tánccal is, erdélyi nemes ifjak pedig nagyszámban végezték egyetemi tanulmányaikat Padovában, az olasz petrarkizmus legfőbb központjában, azt is feltételezhetjük, hogy Erdélyben különösen elterjedt lehetett már a petrarkizmus egy primitívebb válfaja.

A reneszánsz szerelmi költészetnek ezt a hazai változatát ugyanaz az osztály teremtette meg, melynek keretében a virágénekek születtek: a nemesség, illetve a nemesség felsőbb rétegéből éppen ezidőtájt kiemelkedő új főnemesség. Ez a réteg maradéktalanul magáévá tette már a reneszánsz új világi élet-szemléletét, de annak magas színvonalú tudós kultúrájával még csak ekkor ismerkedett. Ezt a felemasságot mutatja egyfelől a szerelmi költészet elterjedése és másfelől a tudós színvonal és a művészi igény hiánya. A szerelmi ének e kor főurai és nemesei számára még gyakorlati (udvarló, hódító, bókoló) célokat szolgál s nem irodalmi tudatosság, írói igény terméke. A humanista költészet motívumai ezért csak megjelennek benne, de nem válnak kizárólagossá, a retorikai fogások nem alakulnak még tudatos retorikus rendszerre, a petrarkizmus kelléktárából átvett elemek nem állnak összes szoros, feszes

kompozíciókká. Ez az átmeneti jelleg szorosan összefügg a versek ének-voltával. A Balassi előtt sarjadzó magyar szerelmi líra a nemzetközivé vált petrarkista költészetből csak azt vonta be saját vérkeringésébe, ami abból énekszóban is terjedt. Az éneknek ez az uralma azonban nemcsak kezdetlegességet hanem sajátos gazdagságot is eredményezett. A magyar reneszánsz szerelmi költészet ugyanis sokféle nép találkozásának, a kultúrák keveredésének színterén született, ahol több nyelven beszéltek és több nyelven daloltak, ahol a horvátoktól a lengyelekig vándorolhattak kézzől-kézre az azonos témájú költészet motívumai, kifejezései, ahol a magyar énekek mellett szlovák és román dalok hangzottak fel, gyakran török ritmusokkal keveredve. Balassi szerelmi lírája ebből az európai fejlődéssel rokon, de attól sokban különböző költészetből nőtt magasra, zseniálisan egyesíteni tudva hazai adottságokat és hagyományokat a világirodalom korabeli törekvéseinek legjobb eredményeivel.

*

Balassi szerelmi énekeinek legkorábbi (1575–82) csoportjában szép számmal bukkanunk a vágáns-költészet, s általában a középkori hagyomány ekkor még oly gyakori elemeire. *In somnium* című verse (17. sz.) például a vágáns költészetre oly jellemző tavasz, illetve pünkösdi motívumra épül („Kikeletkor jó pünkösdi havában . . .”) és nótajelzése is egy latin vágáns dalt idéz („*Vir monachus in mense mai*”), mely esetleg a szövegnek is forrása volt. A virágének-költéssel való kapcsolatra vall, hogy a legkorábbi emlékek, az 1500 táján feljegyzett *Soproni töredék*-nek egyik sora („és te írted kell gyászba öltözni”) szinte szó szerint megismétlődik Balassi egyik korai énekében („Igy szívem is érte öltözött most gyászban” 11. sz.); és hogy *Aenigma* című verse (12. sz.) elé ő maga jegyezte fel: „Egy horvát virágének nótájára”. A Balassi képalkotásaiban, költői hasonlataiban megbúvó középkori motívumok (a természettel összefüggő naív hiedelmek, állatok csodálatos tulajdonságai, ásványok, drágakövek titokzatos ereje stb.) sokaságát pedig ECKHARDT SÁNDOR már részletesen kimutatta. A későközépkori hagyomány erőteljes jelenléte ellenére mégis a reneszánsz elemek uralkodó volta jellemzi már Balassi korai énekeit is.

Az ifjú Balassi könnyen megismerkedhetett a humanista petrarkista szerelmi költészettel s annak fogásait hamar elsajátíthatta. A szerelmi költészet vulgarizált petrarkista változatával először apja udvarában és Erdélyben találkozhatott, majd ugyanez a költői divat vette körül Lengyelországban, ahol fiatal éveiben kétszer is (1569, illetve 1576 után) hosszabb időt töltött, valamint feltehetően Bécsben is, ahol 1577 után többször megfordult. Egyik versének (10. sz.) lengyel szerelmi énekét idéző nótajelzése, valamint Regnart német daloskönyvéből átköltött két fiataalkori éneke (13., 15. sz.) kétséghelyes vonhatatlannal jelzi az olaszos népszerű petrarkizmus lengyel és német közvetítéssel érvényesülő hatását. Balassi azonban közvetlenül is érintkezésbe jutott

az olasz szerelmi költészettel: WALDAPFEL kutatásai bebizonyították, hogy főként fiatalkori költeményeiben igen gyakoriak az olasz, közelebbről padovai költészettel összefüggésbe hozható elemek, olasz nótára írt négy verséből is három esik a korai évekre, egyiküket pedig éppen egy padovai tánc ritmusára írta (18. sz.). Bár az olasz zenével, tánccal és énekkel Erdélyben, Krakkóban és Bécsben egyaránt találkozhatott, a padovai kapcsolatok, valamint kitűnő olasz nyelvtudása valószínűvé teszik ECKHARDTnak azt az adattal ugyan nem támogatott feltevését, hogy a költő fiatal éveiben Padovát is megjárta. Tudunk arról, hogy miután 1565-ben már Nürnbergben is tanult, apja 1570-ben újabb külföldi tanulmányútra akarta küldeni, — nem lehetetlen, hogy Balassi Jánosnak sikerült tervét, fia Padovába küldésével, meg is valósítania.

Lírája korai szakaszának feltűnő olaszos jellege nem jelenti azonban még az olasz petrarkizmus tudós vezéreinek, Bembonak és társainak a követését. Vulgáris nyelvű olvasmányai inkább a Regnartéhoz hasonló énekkiadványok lehettek, s énekei arról tanúskodnak, hogy nemcsak Erdélyben és Lengyelországban, hanem esetleges padovai útja során is a petrarkizmusnak csak a népszerűbb, énekelt változatával ismerkedett meg. Tényekkel bizonyítható komolyabb irodalmi olvasmányai között ekkor csak latinokat találunk; azok közül is a legnépszerűbbeket: Ovidius herodiáit és Aeneas Sylvius Piccolomini *Eurialus és Lucretia*-novelláját, melyek a humanista szerelmi retorika iskola-példáit nyújtják. Ezzel lényegében felsoroltuk mindazt, amit a költői pályája elején álló Balassi irodalmi műveltségéről, az őt ért hatásokról megtudhatunk. Legfeljebb a török költészet ismeretét kell még emlitenünk; igaz, hogy ezt inkább később kamatoztatta verseiben, de már fiatal korából is fennmaradt egy törökből átdolgozott éneke (25. sz.). A török szerelmi líra azonban — udvarló jellege, erőltetett képgazdagsága folytán — nem képviselt valami gyökeresen más ízlést, hanem inkább a humanista, petrarkista szerelmi poézis tendenciáit erősítette. Balassi költészetének korai szakasza így maradéktalanul beilleszkedett a korabeli magyar szerelmi költés kereteibe, és — bár primitívebb, kezdetlegesebb fokon — követte az európai petrarkizmus legfőbb sajátságait.

Az ő versei is többnyire udvarló költemények kora különböző főúri, vagy nemes hölgyeihez, Bebek Judithoz, Morgay Katához, Csák Borbálához, Krusith Ilonához, majd főleg Losonczy Annához, — hogy csak költészete legelső periódusának név szerint ismert ideáljait soroljam fel. Kedveseihez ő is a gyötrődő szerelmes közismert pózából rimánkodik, halmozva a kínjait jellemző kifejezéseket, életének értelmetlenségét panaszolva. Őt is rabul ejtette a szerelem, mint annyi költő-kortársát, de ezt a rabságot boldogan elviseli, ha szerelmének szolgálhat, ha pedig az elúzi magától, bujdosásba kényszerül. Versei címzettjeit elárasztja bókokkal, gyakran neveikből faragva azokat (Judit a bibliai Juditra, Ilona Helénára emlékezteti), vagy pedig szépségük bizonyosságait sorakoztatva. Ez az ismert konvencionizmus a humanista szerelmi költészet szokott verstípusaiban ölt testet: kedvesei nevében ír helyzet-

dalokat, ajándéktárgyakhoz mellékel verseket, a pelikános násfa, a gyémánt-kereszt, a gyűrű, a bokréta szimbolikus értelmét magyarázva; álmairól számol be; rejtvényeket, találós kérdéseket ad fel és fejt meg; barátjához írt levélben számol be gondolatairól stb.

Vajjon az udvarló szerelmi költészet korabeli divatjának hódoló, annak fogásaival, sablonjaival élő fiatal költő verseiben felismerhetők-e már a későbbi nagy költőre valló egyéni jellemvonások, kiemelkedik-e már ekkor is a korabeli átlagból? A korai verseinek számos részletéből is felismerhető spontán költői tehetség és az egyre tökéletesedő virtuóz verselési készség — mint későbbi nagy alkotásai létrejöttének elengedhetetlen előfeltételei — mellett a nagy fejlődés ígérését magukban rejtő jelenségeket egyrészt egyéni látásmódjának megjelenésében, a személyes-reális életmegfigyelés mozzanatainak rögzítésében, másrészt saját benső személyes érzéseinek spontán őszinte megnyilatkozásaiban, gazdag egyéni mondanivalójában fedezhetjük fel. Éppen azok a vonások törnek tehát utat, melyek a petrarkista átlagköltészettől rendszerint idegenek, melyek hiánya e költészet legfőbb gyengesége. A reális elemek és a személyes érzésvilág közül az előbbiek jelenléte a magyar főurak és nemesek XVI. századi társadalmi és politikai helyzetében, a török elleni küzdelem és a vad frakcióharcok véres századában, amikor az udvarló líra sem válhatott üvegházi tenyészetté, — szinte szükségszerűnek mondható. A mélyebb mondanivaló, a gazdag érzésvilág gyökereit azonban Balassi egyéni életében kell keresnünk. Lírájának ezt a jelentős gazdagodását az eddigi kutatás teljes joggal hozta Losonczy Anna iránti szerelmével kapcsolatba.

Szép sorokat, strófákat olvashatunk Balassitól akkor is, ha csak kedélyes kedvtelés (pl. Bebek Judit esetében) vagy egy esetleges érdekházasság lehetőségében fogant kényszerű udvarlás (Krusith Ilona) áll verse háttérében, igazi lírai erőt azonban az ilyen alkotásoktól hiába várnánk. Egy komoly, mély vonzalom többnyire nagyobb művészetre ihlet, mint a futó kalandok, a szerelmi költés divatjának hódoló petrarkista költő esetében pedig egy igazi érzelem egyenesen nagy költői revelációra vezethet. Hát még Balassinál, aki számára még e szerelmes korban is többet jelentett a szerelem, mint másnak, akiről már a Balassi-kódex bevezetésének az írója is megállapította: „de nem mindent [mindenkit] hővít úgy az szerelem tüze talám mint őtet!” Ezt a tüzet Ungnád Kristófné Losonczy Anna szította magasra, ő lett élete legnagyobb szerelme. S bár ez a szerelem okozta számára később a legtöbb gyötrelmet, korai szakaszában a reménytelennek látszó epedés boldog órákkal, Anna kegyeinek elnyerésével váltakozott. Ennek a szélsőségek között hullámozó periódusnak a termékei az 1578 és 1582 között született Anna-versek, melyekben először figyelhetünk fel a későbbi nagy költő szárnypróbálgatásaira.

Többről egyelőre nincsen szó, hiszen egészükben az Anna-versek is a fiatal Balassi már jellemzett költői gyakorlatát, stílusát képviselik, nem mentesek a sablonoktól s a közkedvelt verstípusok megfelelői. A költő erős érzelem-

világa azonban akaratlanul is megköveteli és maga után vonja a konvencionális képek és hasonlatok leegyszerűsödését, az erőltetett, tudóskodó, allegorizáló magyarázkodás csökkenését. Erre a változásra kitűnő példa az annyira elcsépelet *égő fa* hasonlat fokozatos átalakulása, melyre SZAUDER JÓZSEF hívta fel a figyelmet. Ezt a Csák Borbála nevére szerzett korai — talán még 1575—76 tájáról való — versében (3. sz.) Balassi még igen bonyolultan, a megértés érdekében némi intellektuális erőfeszítést igényelve alkalmazta:

Az fiatal fához vagyok már hasonló, ki még nyers és zöldellik.
Ki az tűzben lévén egyfelől nedvesül s másfelül égettetik,
Így egyfelől szívem tőled kínoztatik s ismeg vígasztaltatik.

Az egyik Anna-versben („Bizonynal esmérem rajtam most erejét” 20. sz.) viszont már csak annyit mond, hogy szíve „Emésztetik, mint fa tűztől sebes lángban”. A hasonlat így már minden áttétel nélkül közvetlenül és könnyen érthetően fejezi ki a költő érzelmi állapotát, de még változatlanul könyv-élményre, irodalmi közvetítésre emlékeztet. Van azonban a hasonlatnak egy olyan változata is, ahol egy saját szemével megfigyelt természeti jelenség nyomán a költő valósággal újjáalkotja, élettel telíti a megszokott közhelyet:

Mint sík mezőn csak egy szál fa egyedül úgy égek,
Szerelem tüzes lángjátul szívemben úgy égek

— így kezdi egyik versét (26. sz.), elénk varázsolva a villámsújtotta, lánggal égő, magános fa szuggesztív képét szerelmeslobogásának kifejezésére. A petrarkista sablon ezzel átalakult szemléletes képpé, mely a természet valóságos jelenségének felidézésén keresztül már igazi lírai erővel, minden mesterkéeltség nélkül, hitelesen tolmácsolja a költő érzelmeinek hevét.

Balassi költői eszközei tehát egyelőre az egyszerűség, a természetesség irányába fejlődnek; a stílusnak ez a közvetlensége jellemzi az imént idézett sorok folytatását is:

Mikor hallom az fecskéknek reggel éneklését,
Felindítom ottan avval szívemnek szerelmét.

Ez az egyszerű őszinte hang csap át önfeledt ujjongásba a „Nő az én örömem” kezdetű ének (18. sz.) ilyen soraiban:

Örömré fordít, ha szólít
Magához édes szavával;
Boldogít ha hozzá szorít,
Ölve gyenge karjával.

És ugyanez a természetesség uralkodik például abban az énekben is, melyben „a szeretője ok nélkül való haragja és gyanúsága felől ír” (21. sz.):

Az én szerelmesem haragszik most reám,
Hogy ingyen bánkódom, azt véli én hozzám,
Hogy ötet meguntam,
Fogadásomat gondolja, hogy megbántam.

Nem tudok mit tenni, mint kedvét keresni,
Mert ha bánkódom is, ládd-e mire érti?
Ó magát mint gyötri?
Ha pedig örülök, azt is másra véli.

Ezekből a versekből csaknem eltűnik a petrarkista bókók áradata, a szellemeskedés, a kiagyalt lelemény, s helyüket az önkéntelenül verssé formálódó természetes magyar beszéd, egy érzékeny lélek őszinte megindultságú belső monológja foglalja el.

Az Anna-versekben Balassi ki tudott törni a szokványos költői divat szűk keretiből, az igazi líra hangja azonban még nem járja át egész költészetét. A valóságos szerelmi érzés átforrósít egyes sorokat, versszakokat, maga alá gyűr sablonokat, de ritkán tudja egységesen átjárni az egész éneket. Az őszinte monologizálás, belső érzelmi hullámvászon természetessé teszi a költeményt, de a költő még nem tud nekik keretet szabni, zárt belső formát biztosítani. A versekben valami lazaság uralkodik, a kompozíció csak akkor egységes, ha valami külsőséges elem — például a bokréta szimbolikus magyarázata — biztosítja azt. A szerkezet gyakori bizonytalansága a hagyományos énekforma változatlan érvényesüléséből is következik: az Anna-versek is kivétel nélkül még dallamra készültek, már pedig a magas művészi színvonalú lírai költemény csak autonóm szövegvers, nem a fülnek, hanem a szemnek szóló alkotás lehet. A dallam mankója egy kezdetlegesebb fokon nagy mértékben segíti a költészet fejlődését, de amikor egy költői gyakorlat már elegendő eredményt halmozott fel ahhoz, hogy magasabb célok felé törhessen, amikor kialakult már egy sajátos költői terminológia és verselési készség, akkor ez a mankó már a biztos járás, a merész, büszke tartás akadályozójává válik.

Az Anna-versekkel Balassi a költői útkeresés állapotába lépett. Az egyszerűbb hangvétel megfrissítette, egyénibbé és eredetibbé tette líráját, de egyúttal kissé eltávolította őt kora tudós költői eszményétől. A személyes líra érdekében szüksége volt az egyszerűbb, természetesebb — ha úgy tetszik népiesebb, realistább — kifejezésre, jóllehet a reneszánsz nagy költőjévé csak akkor válhat, ha nem a petrarkizmus, a tudós humanista poézis kereteiből kifelé törekedve, hanem azokon szuverén módon uralkodva, a kor költői eszményei és poétikai-retorikai szabályai szerint tud majd egyénit, őszintét, a valósággal egybevágót alkotni. Hogy Balassi ebbe az irányba fejlődött, s hogy

utólag ő maga is saját költői hangjának keresését látta az Anna-versek egyikében-másikában, arról az a megjegyzése tanúskodik, melyet az éppen természetes, szép kezdőképe miatt idézett „Mint sík mezőn csak egy szál fa” kezdetű éneke elé utólag írt. Mikor 1589-ben verseit összegyűjtötte és lemásolta, ezt a versét „vékony s nem vastag tudománnyal készült” éneknek nevezte („Carmen tenui nec pingui Minerva compositum”). Balassi költői fejlődésének következő állomása éppen a reneszánsz szerelmi költészetéhez feltétlenül szükséges „vastag tudomány”-nak a megszerzése lett.

*

A fordulat az igazi tudós költészet és a valódi szövegvers felé Balassi költészetében szorosan összefüggött három latin nyelvű humanista költő: Marullus, Angerianus és Joannes Secundus verseinek a megismerésével. Marullus görög, Angerianus olasz, Joannes Secundus flamand, az előbbi még a XV. század végén, a másik kettő a XVI. első évtizedeiben — mindhárom a reneszánsz fénykorában — élt. Az első kettő Itáliában, a harmadik Németalföldön működött, ami a latin humanista költészet általános fejlődését is példázza: Itáliától a vezetőszerpet Nyugateurópa vette át; nem is Itáliában, hanem Párizsban jelentek meg 1582-ben egy kötetben verseik. E közös kiadásból, melyet a század végén továbbiak követtek, joggal következtethetünk arra, hogy verseiket a reneszánsznak ebben az — európai viszonylatban már kései — szakaszában a korábbi latin humanista poézis iskolapéldáinak tekintették. Noha a modern irodalomtudomány a XVI. század latin nyelvű költészetét nem sokra becsüli, mindhárom költő kora elismert nagyságai közé tartozott.

Marullus a finom filigránmunka mestere, aki epigrammaiban valamiféle szerelmi szofisztikát művelt, s ezzel a költészetet intellektuális játékká súlylyesztette, nem sok vonzót nyújtva a mai olvasónak. A reneszánsz latin és nemzeti nyelvű költői mégis nagyraértékelték, mert a formai fegyelmet, a költői műhelymunka megbecsülését és technikáját, a legmegfelelőbb terminológia gondos és ökonomikus megválasztását, egy bonyolult ötlet tömör, de mégis világos és félreérthetetlen kifejezésének készségét megtanulhatták tőle. A marullusi mesterkélt poézis úgy edzett a fegyelmezett zárt, takarékos költői fogalmazásra, mint a sakkjáték a logikus gondolkodásra.

A szerényebb tehetségű Angerianus invenció-gazdagságával, a szerelmi retorika rendkívül rutinus alkalmazásával tűnt ki. Régi, főleg anakreoni nyomokon haladva és a kortársainál előforduló ötleteket is felhasználva, a humanista tudós szerelmi költés népszerű leleményeinek egyik legbőségesebb repertoárját hozta létre. Az imitatio elvének uralma idején az utánzandó retorikai fogások, inventio poeticák jó közvetítőjévé, s nem kis gazdagítójává vált.

Joannes Secundus verseiben maradéktalanul jelen vannak Marullus és Angerianus „erényei”, tanult is tőlük, főként az előbbitől. *Csókok* (Basia) című

sorozatával messze túl is tett rajtuk: a csók-téma variálásában és mesteri kidolgozásában az angerianusi ötletesség és a marullusi mesterség a legmagasabb fokon érvényesül. Joannes Secundus azonban nemcsak technikusa volt a humanista költészetnek, hanem — s főleg költészete korábbi szakaszában, Julia-verseiben — igazi nagy képviselője is, egyike azon keveseknek, akik a humanista szerelmi líra keretében életük legnagyobb élményéről, a világhoz való viszonyukról, a reneszánsz kor emberét foglalkoztató legfőbb kérdésekről vallottak.

Balassi az 1582-ben megjelent s hozzá igen hamar eljutott kötetben egyszerre kapott mesterségbeli mintákat, s — Joannes Secundus Julia-ciklusa esetében — költői példaképet. Ekkor azonban még nem állt a műköltői tudatosság olyan magas fokán, hogy egy szerelmi versciklus megteremtésére vállalkozhatott volna, bár az Anna-versek sorozata rejt már magában ösztönös ciklikus tendenciát. Egyelőre csak a tudós költői mesterség iskolája lett számára a három költő gyűjteményének tanulmányozása, s egyes verseik magyarra való átköltése. Közülük is Marullus állt az előtérben, hiszen a költői műhelymunka szempontjából — éppen tartalmi igénytelensége folytán — talán az ő verseiből lehetett a legkönnyebben tanulni.

1582 és 1584 között Balassi Marullustól három, Joannes Secundustól (a *Csókok* ciklusából) egy költeményt ültetett át magyarra. Lehet, hogy ezek is Losonczy Annához, vagy futó szerelmi kalandokhoz kapcsolódnak, de a Marullus nyomán készült „Csókolván ez minap az én szép szeretőmet” kezdetű (32. sz.), valamint a *Csókok*-ból átvett *Ad apes* című (31. sz.) énekek esetében arra is gondolni merek, hogy elsősorban a költői kísérletezésnek, a magasabb rendű költői technikával való birkózásnak a termékei. Ezek a versek félreérthetetlenül jelzik a magyar költő törekvését a korabeli átlagköltészet laposabb retorikájának igényesebbé tételére, a pontos megfogalmazásra, egy gondolat, egy lelemény következetes végigvitelére, egy raffinált ötlet szubtilis kifejezésére. Az eredetinel hosszabb, terjedősebb átdolgozások azonban egyelőre még diszszonáns átmenetet alkotnak énekvers és szövegvers, a hagyományos magyar gyakorlat és a tudós költői igény között: dallamra készültek, s az ének-műfaj lazább hömpölygése jellemzi őket, bonyolult gondolatmenetük ugyanakkor az olvasást, sőt az igen figyelmes olvasást kívánja.

A humanista, petrarkista költészet magasabb műköltői igényességgel visszatérő sablonjai olykor (pl. 27. sz.) háttérbeszorították az Anna-versekben jelentkező eredetibb és reálisabb ábrázolást, ha azonban a költemény témája ezt lehetővé tette, Balassi nemcsak megőrizte sajátos egyéni, természetes látását, hanem az érett humanista poézis ismeretében azt az eddiginél teljesebben és művészibben érvényesítette. Példa erre „Siralmas nékem” kezdetű — valószínűleg eredeti — helyzetdala (30. sz.), melyben a szokványos bujdosásmotívum a leegyszerűsített, de annál szuggesztívebb természeti képek hatásként ritka lélektani hitelességet nyer. A költemény feszesebb kompozíciója,

érzelmi-hangulati egysége, fejlett rímelése pedig nemcsak arról tanúskodik, hogy a tudós humanista költészet formai kultúrája és fegyelme egységbe forrt a magyar költő gazdag egyéni érzésvilágával, hanem — a felemás megoldások után — az igazi szövegvers megszületéséről is. Balassi költészetének ezt az új, a korábbinál lényegesen magasabb szintjét a legméltóbban ekkortájt írt két tavasz-verse képviseli. Egyikük (29. sz.) Marullus nyomán készült, s kitűnően példázza, hogy miképpen tudja Balassi nemcsak egyenrangúan követni, hanem már művészileg túl is haladni mesterét.

Manilius Rhallushoz címzett költeményében, egyik legsikeresebb alkotásában, a latin költő a tavaszt ünneplő versek, a májusi dalok régi hagyományát folytatja humanista erudícióval, epikureista életfilozófiát árasztva. A versben egy május elsejei symposion képe elevenedik meg: virágokkal díszített házak közt gyermekek, vének, lánykák, ifjak kacagnak, táncolnak; a közöttük röpdöső Cupido pedig szerelemre hevíti az „ifjak és szűzek seregét”. Ebben a vidám környezetben a bánat, a panasz eltávoztatására szólítja fel a költő barátját, Rhallust: elég rosszat átéltek már, a haza vesztén törődés helyett jöjjön a bor, a játék, a szerelem.

Balassi versében a mediterrán városi környezet a természet pompázatos panorámájává alakul át, ahol a virágok nem a házak tetejét, ajtaját díszítik *mesterségesen*, hanem sok-sok színben tündökölve, jó szagokkal illatozva a földet, mezőt ékesítik *természetes módon*:

Széllel tündöklenni nem ládd-é ez földet gyönyörű virágokkal?
Mezők illatoznak jószagú rózsákkal, sokszínű violákkal,
Berkek, hegyek, völgyek mindenütt zöngének sokféle madárszókkal.

Ebben a keretben állítja elének a táncoló szűzeket és ifjakat, az éneklő gyermekeket, nem említve — finom érzékkel — a véneket (e helyett csak ennyit mond: „mindenek”), akiknek nincs akkor helyük, midőn „mind menny, föld és vizek, . . . úgy tetszenek, mintha megújulnának”. Ezt a megújulás-motívumot — az eredetitől eltérően — a többnyire bajt, keservet hozó Cupidora is átviszi: „*Sőt még Cupido is mostan feltörlötte homlokán szőke haját*”, angyalként repdes „gyenge szárnyaeskáján”, s hátra hagyván ártó fegyvereit (pedig Marullus említi ijját, nyilát, tegezét) „víg kedvet mutat”. A harciasból békéssé változott kis isten most nem szomorúságot okoz, hanem az emberek boldogságán serénykedik „szerelmes táncokban kinek kinek adván kezére szép mátkáját”. A természet, az ember, s végül a szerelem tavaszi újjászületése közepette fordul — Rhallus helyett — „jó vitéz társ”-ához, táncra, vigadásra szólítva fel, száműzve bút és bánatot. De míg Marullus a haza gondját akarja a májusi éjszaka mámorába fojtani, addig a magyar költő a „búszerző szerelem”-től szeretne szabadulni, annak ígézetétől, akiért reménytelenül „aggasztalta” fiatal életét.

Szinte gondolatról gondolatra, gyakran sorról sorra követte Marullust (csupán a Cupido buzdításának eredményét teljes nyíltsággal festő 5. szakaszt hagyta el), s közben mégis egészen más költeményt alkotott. A latin költőtől csak verse retorikai vázát vette át, de erre a csontvázra már ő maga rakta rá a költemény húsát és véréát. A retorikai mintára még szüksége van, de azzal már szuverén módon bánik, s a verset kevés változtatással is egészen más síkra, más érzelmi alapra és környezetbe transzponálja. Ezt a metamorfózist tetőzi be a költemény — immár teljesen eredeti — záróstrófája. A magyar énekköltés hagyományait követve Balassi eddig is élt a versek szereztetésének körülményeit jelző záróversszak szokásával, de a korábbi lényegében semmitmondó zárószakaszból most a vershez szervesen hozzátartozó, attól elválaszthatatlan, azt teljesen a valósághoz láncoló művészi záradékot alkotott. Míg más verseiben még visszahúzó tényező volt a hazai kezdetlegesebb költői gyakorlat, most annak egyik eleme a tudós műköltői szférába emelkedett és nem megbontotta, hanem tökéletesítette a kompozíció művészi zártságát.

Marullus poéta azt deákul írta, ím én pedig magyarul,
Jó lovam mellett való füven létemben fordítám meg deákbul,
Mikor vígan laknám vitéz szolgálommal, távozván bánatimtul.

Ez a meglepő és nagyszerű befejezés egycsapásra megvilágítja és hitelesíti mindazt, amiben Balassi eltért mintájától. A virágoktól illatozó mezőn, a madárdaltól hangos szabad tájban lova mellé, fűbe heveredő költő kezén mi más válhatott volna a házak, kertek közti ünnepségből, mint az egész természet ünnepe. S miközben Marullus ifjaiból Balassi „vitéz szolgálí” lettek, Rhallusból pedig „jó vitéz társ”: Európa tudós humanista poézise ízig-vérig belepántálódott, beleszervült a magyar végvárak veszélyektől terhes, de szépségekben, hősi erényekben gazdag világába.

Balassi már kora ifjúsága óta nemcsak szép hölgyek társaságában, hanem elsősorban katonák között forgolódott; Lengyelországból való hazatérése után, 1579-ben pedig az egri vitézek sorába lépett. Mint „ő császári felsége egynémely lovasainak egri kapitánya” olyan élményekkel gazdagodhatott, melyek más országok tudós petrarkistái és humanistái számára ismeretlenek voltak. Fel-feltűnedeznek a vitézi élet hangulatai már az Anna-versekben is: ezek egyikében (26. sz.) a végvári vitézek csatakiáltásával nógatja elméjét, hogy módját találja, miképpen jusson szerelmeséhez. „No hozzá, no hozzá! hajdúk mondják vala” — írta Tinódi a *Szegedi veszedelem*-ről szóló históriás énekében; „No hozzá hát én elmémnek ti gyors gondolati” — biztatja magát a szerelmes költő. A Marullus-parafrazisban megcsodált elemi erejű tavasz-élmény szintén a végvári vitézek életében gyökerezik, s szóhoz jutott már a költő-vitéz korábbi énekeiben is. Az egyik Regnart-átdolgozásba (15. sz.) is belopott ilyen sorokat:

Ha olyan ő mint sík mező az jó kikeletnek áldott idejében;
Ifjú, szép ékes, mindennél kedves, nincs vétek személye termésében.

A „jó kikelet”, mely a sík mezőt oly széppé, ifjúvá, ékessé tudja tenni, hogy az a költő szerelmét dicsérő epiteton, magasztaló hasonlat rangjára emelkedhet, a végvári vitéz szemében az év legszebb része, a szebb és jobb élet reménye, záloga volt. A tél számára merő nyomorúság: többnyire szünetel a harc, nincs zsákmány, késik a zsold, éheznek ők maga is, s rossz táplálékon gyengül a lova. A vár falai közé zártan börtönben érezte magát, akárcsak a humanista szerelmi költő a kínzó szerelem bilincsei közt; a tavasz ellenben a szabadságot, a sík mezőn való korlátlan vágtaázást, az ellenség aprítását és bő zsákmányt: új ruhát, új fegyvert, török lányokat jelentett, lovának pedig friss, jószágú legelőt. Ilyen a Balassi tavasz-élménye! Egyszerre szabadulva a vitézi élet nyomorúságaitól és a szerelem rabságából, vidáman nyargalva jó vitéz legényeivel az ünnepi köntösbe öltözött szép magyar föld változatos tájain, igazibb verset, mélyebb lírát alkothattott Marullus finoman ötvözőtt, de csak sápadtan fénylő verseinél. Bizonyosság erre másik tavasz-éneke is: „Áldott szép pünkösdknek gyönyörű ideje” (28. sz.).

„In laudem verni temporis [a tavaszi idő dicsérete]: borivóknak való” — írta verse elé, s a tárgymegjelölés előre jelzi, hogy ez a költemény is az előzőhöz hasonló fogantatású. Irodalmi gyökerei a vágáns költészet világába vezetnek, melyek hagyományai — mint láttuk — elevenen éltek a fiatal Balassi költészetében. Említettem már egy tavasz-témájú, latin vágáns eredetű visszavezethető korai versét, és talán a vágáns-típusú tavaszi énekek családjába tartozott a ma már ismeretlen „Már szintén az idő vala kinyílásban” kezdetű magyar nyelvű ének is, melyet több verse (39, 53, 54., 57. sz.) nótajelzéseként említ. A vágáns költészetnek ez a kedvelt verstípusa közvetlen összefüggésben van a pünkösdi ünnepére írt egyházi himnuszokkal, gyakran ezek kisebb-nagyobb mértékben profanizált változata. Balassi költeményében erre a himnikus előzményre utal — SZAUDER JÓZSEF szép elemzésének megállapítása szerint — a vers meghatott csodálatot kifejező intonációja, s az „áldott”-nak nevezett Pünkösdi idejének szinte litániaszerű dicsérete. A költő az első sorban megütött álmódzó hangnemet a „te nyitod”, „te öltöztetsz”, „neked virágoznak”, „neked tisztulnak”, „benned vigadnak” kifejezésekkel, majd az utolsó előtti versszak „te tőled”, „te veled”, „te benned” sorvégeivel az egész költeményen végigvezeti, emlékeztetve távolról a szentlélek pünkösdi magasztalására. Balassi immár érett művészetét dicséri, hogy a vallásos himnusz bizonyos stíluselemeit egy merőben világi érzésnek, a természet szépségeit élvezni tudó reneszánsz ember és a téli nyomorúság végének örvendő végvári vitéz egyetlen áhitatos ujjongásának kifejezésére tudta igénybe venni. A költemény másik nagy művészi erénye, hogy úgy sorakoztatja egymás mellé a tavaszi idő dicséretének bizonyosságait, hogy közben az általános természeti

jelenségek ábrázolásától eljusson az emberig, hogy a természet megújulásának rajzától „a jó hamar lovak” bemutatásán át a harcra készülő, fegyvert tisztító „végbeli jó vitéz katonák”-hoz érkezzen el, azokhoz, akiknek szemével, fülével, idegszálaival érzékeli a tavaszi megújulás varázsát.

Hosszú idő óta élte már Balassi a végvári vitézek életét, ekkora erővel mégis csak most, 1583 táján, jutottak szóhoz lírájában a vitézi élet mozzanatai. Balassi az ember ízig-vérig katona volt, de Balassi a költő változatlanul Venus szolgája, s ha átmenetileg — két nagy vers erejéig — a szerelem helyébe a vitézi élet tematikája lép, akkor ennek magyarázatát sem kereshetjük máshol, mint szerelmében, szerelmének történetében. Egyik költeményében (34. sz.) „kiben — saját feljegyzése szerint — örül, hogy megszabadult az szerelemtől”, meg is találjuk kérdésünkre a feleletet.

Ebből a vidám hangú, pompás hetyke versből, mely biztos formakészségével és a vitézi környezet felvillantásával méltán sorakozik ezeknek az éveknek a nagy alkotásai mellé, ugyanaz a felszabadult epikureizmus árad, mint a Marullus-féle tavaszi énekből:

Kell immár énnekem csak jó ló, hamar agár,
Ifjak társasága, éles szablya, jó madár,
Vitézek közt ülven,
Kedvem ellen sincsen
Jó borral teli pohár.

Most azonban elárulja a költő a gondtalan jókedv igazi forrását is:

Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek,
Szerelemtül nincsen bántása én lelkemnek.

„Megszabadult rabhoz” hasonló az állapota, mert a „nagy” szerelemben „mint gonosz tömlecken” élt, de végre megmenekedve a „szerelem békójából” lelke is „békességes”, elméje is „csendes”. Szinte felelnek ezek a sorok a tavaszi ének buzdítására, mely a „búszerző szerelem”, egy néha boldogságot, de többnyire bánatot, szenvedést, rabságot jelentő nagy érzelem eltávoztatására szólított fel. A költő engedett belső sugallatának: a „nagy szerelem” börtönéből kilépett a szabadságba, s a végvári tavasz mámorában, a „jó vitéz társ”-ak vidám együttesében megtalálta lelke egyensúlyát, elméje nyugalmát.

A vitézi élettel összefüggő énekeinek rejtett igazi ihletője tehát nem más mint Balassi életre szóló, legigazibb szerelme Losonczy Anna. Az ő kínzó emléke indítja el a költőt — ha negatív értelemben is — a magyar végvárak világának költői recepciója felé, s így lesz a „vitézi tematika” a szerelminek átmeneti surrogátuma. Nem is tekinthetők ezek a költemények szorosabb értelemben vett vitézi verseknek, mint amilyen majd későbbi híres „katona-

ének"-e lesz. Hiába keressük még bennük a hősi harcok, az áldozatvállalás pátosztát, a vitézek életének csak a napsugara, derűs oldalai elevenednek meg bennük. Költőjük nem a végvári élet, hanem a tavasz dicséretét akarta zengeni és nem heroikus küzdelemre, hanem vidám poharazásra és búfelejtésre akart buzdítani — vagyis nem katonanéket, hanem tavasz-verset, nem serkentő szózatot, hanem „borivóknak való” vidám dalt szerezni. Vitézi jellegük tehát nem tudatos célkitűzés, hanem — s ebben van nagy értékük — a vitézek életét élő költő természetes szemléletének, spontán megnyilatkozásának a következménye. Barátai: a végvári vitézek, öröme: a katonák öröme, tavasza: a vitézek tavasza — ezért válhattak a tavasznak, bornak, „vigan lakás”-nak örvendő baráti társaság mulató-énekei — a világirodalomban is páratlanul — egy hősi kor vitézi életének hírmondóivá. A tavasz-vers típusa, a „szabadság” feletti ujjongás hangulata a költő pályája során csak epizód maradt, de a végvári élet élményvilága verseinek többé el nem múló tartozéka lett. Míg korábban a vitézi élet reminiszenciái csak szórványosan bukkantak fel szerelmi lírájában, addig ezután már állandóan vissza-visszatérnek és az immár tudós humanista rangra emelt versekre ráütik a magyar XVI. század pecsétjét.

A szerelem költője maradt Balassi tavaszi énekeinek írásakor is, a szerelemtől való szabadulás élménye lappang mindkettő mélyén. Ha jól figyelünk a költő szavaira, kifejezéseire, észrevesszük azonban, hogy nem általában a szerelemről beszél, hanem csak egy bizonyos szerelemről, a „búszerző”-ről Annáról, mely helyett örömmel fogad sőt keres másokat, de könnyebbeket, vidámbbakat, amilyeneket a Marullus-parafrázis angyali gyermekké vált Cupidoja osztogat. Az ének versfőibe bele is rejtette egy ismeretlen Susanna nevét, miként majd a Júlia és a Célia iránti szerelmi lángolások után is mindig egy-egy könnyűvérű Zsuzsanna ölelésében fog feledést, feloldódást keresni. S a „búszerző szerelem” felcserélésének a gondolata húzódik meg abban az énekben (35. sz.) is, melyet már az életében oly fontos, s oly végzetes szerepet betöltő Krisztina nevére szerzett:

Inségébül immár mert engem ő kivitt előbbi szerelmemnek,
Bús voltát szívemnek lengedező szele elverte jó kedvének,
Búszerző szerelem már nem árthat nekem, mert oltalma fejemnek.

A vitéz bajtársak körében, vagy más nők karjai közt felszabadultnak, újjászületettnek érezte magát, mégis — a versek erről is tanúskodnak — az elhagyott keserves „előbbi” volt az igazi szerelem, s ami helyébe jött, az más jellegű, távolról sem éri el annak hőfokát. A költő azonban éppen ilyen, szívét-lelkét nem megrendítő, hanem megnyugtató szerelmet kívánt, ilyen szándék fűzte Dobó Krisztinához is, egy ilyen kapcsolat hiú reménye vezette őt 1584 karácsonyán az oltár elé.

Házasságával lezárult Balassi költészetének első nagy korszaka. E periódus végére érkezett az első remekművekhez, megtett minden szükséges lépést ahhoz, hogy a petrarkista költészet vulgarizált szintjéről eljusson a nagy reneszánsz költő színvonalára. Amit idáig tett, az azonban még inkább csak ígéret, mint beteljesülés, első bizonyossága egy nagy életmű lehetőségének. A fiatalkori költészetének csúcsát jelentő versek kis csoportja maga is olyan mint a bennük ábrázolt ragyogó tavasz a vidáman készülődő vitézekkel. De miként a jókedvű készülődést követi a csaták rohanása, a hősi helytállás, s miként a tavaszt a forró nyár — úgy kellett, hogy kövesse az ifjúkori sikeres erőpróbákat az érett Balassi klasszikus művészete.

*

Házasságának a szerepét maga a költő ítélte korszakváltó jelentőségűnek írói életművében. Nem feleségének, Dobó Krisztinának a személye, a hozzá fűződő érzelem, hanem a házasság ténye, a költőnek e házassághoz fűzött reményei, elképzelései, illetve e házasság katasztrofális következményei tették a Dobó Krisztinával eltöltött éveket életének is, költészetének is sorsdöntő szakaszává. Balassi ekkor valami gyökeresen újat akart, más életet próbált kezdeni, amire nemcsak a házasságát közvetlenül megelőző évek — Anna emlékével szakító — énekei a tanúk, hanem egyik leg szebb vallásos verse is „kiben bűne bocsánatáért könyörgött akkor hogy házasodni szándékozott” (36. sz.). Nem ez volt a költő első istenes verse, ezt megelőzően is írt már néhányat, — de lírájának ez az ága ekkor fonódik szorosan össze költői fejlődésének fővonalával, most lép be vallásos költészete is annak a sajátos lírai folyamatnak a sodrába, mely lassan kezd már kibontakozni verseiben.

Tévednénk, ha azt hinnők, hogy Balassi istenes énekei a reformáció során fellendült vallásos énekköltészet részét alkotják. A reformáció énekei vagy templomi éneklésre szánt dícséretetek, himnuszok, vagy pedig a reformáció tanításait propagáló, magyarázó, fejtegető didaktikus versezetek, melyek egy vallásos-társadalmi mozgalom céljait szolgálják, illetve az új egyházak gyakorlati szükségleteit elégítik ki. Nem az ember, hanem az Isten áll a reformáció templomi énekeinek a középpontjában, s forrásuk is többnyire „isten szava”, a szentírás. A költők esetleges személyes, földi érzései, indulatai csak akkor tudnak ezekbe a versekbe belopakodni, ha erre az alapul vett bibliai szöveg módot ad, pl. a zsoltárátdolgozásokban. Balassi vallásos énekeit viszont nem Isten dicséretének a szándéka hívta életre, hanem az ember, a személyes lírikus gondjainak, mondanivalójának a megvallása. A vallásos lírának ez a válfaja gazdag előzményekre tekinthetett már vissza, létrehozói azonban nem a reformációt hirdető prédikátorok, hanem a szerelmi költészetet is művelő főurak és nemesek. Batthyány Orbán (1547) a legkorábbi, akit közülük ismerünk; a Balassi fellépését megelőző évtizedből pedig Dóczi Ilonát (1567) és a

budai csonka-toronyban raboskodó Palatics Györgyöt (1570) említhetjük, valamint Boeskey Ferencné Ladoni Sárát, akinek igen szép verse („Láss hozzám Uristen . . .”) Balassi és Szenczi Molnár tetszését egyaránt megnyerte. Homonnay István (1581); Móricz Lőrinc (1583), Balassi egyik szomszédja, s birtokperekben ellenfele; Rákóczy Zsigmond (1587) és költőnk barátja, Ecsedi Báthori István viszont már a kortársak közé tartoznak.

A főúri és nemesi szerzők szubjektív jellegű vallásos verseiből alig ismerünk többet, mint szerelmi énekeikből. A protestáns nyomtatott énekeskönyvekbe ugyanis csak elvétve és véletlenül kerültek be, s még ezt is kifogásolták a szigorúbb egyházi álláspont képviselői. Nem helytelenítették e versek tartalmát, mondanivalóját, de minthogy azok az ember panaszait és nem az Isten dicséretét zengik, nem tartották alkalmasaknak a gyülekezeti, templomi éneklésre, a közös áhitat felkeltésére. Nem kifogásolták volna az ilyen énekek nyomtatásban való külön megjelenését, erre azonban senki sem gondolt: a nyomtatott betű még csaknem kizárólag a közösségi célok szolgálatában állt, s személyes ízű, magán jellegű alkotások akkor sem kerültek sajtó alá, ha tartalmuk a legkegyesebb és legistenesebb volt is. A főúri és nemesi osztály e személyes hangot megütő vallásos költészete ezért az idők folyamán éppenúgy nagyrészt elsüllyedt és elenyészett, mint szerelmi lírája; s ha több is maradt belőle hírmondónak, teljes képet róla sem alkothatunk. Balassi istenes versei is csak 1630 táján jelentek meg először nyomtatásban, s ez is annak köszönhető csupán, hogy a költő — nem vallásos, hanem irodalmi indítékokból — összegyűjtötte őket, tanítványa Rimay pedig — megint csak nem vallásos, hanem irodalmi igényt képviselve — a kiadás ügyét egyengette.

A XVI. század vallásos lírájának ez a világi érzéseket is megszólaltató értékes ága — a nemesség szerelmi énekköltésével párhuzamosan — fokozatosan öltötte magára a reneszánsz ízlés, a humanista retorika kellékeit. Ebben az esetben is Balassi az, aki a nemesség költészetét magas színvonalra emeli, a szerelmi énekekhez hasonló reneszánsz remekműveket alkotva istenes verseiben is. Nem ellentmondás vallásos énekeket a reneszánsz költészet körébe sorolni, különösen az elmaradottabb Magyarországon, ahol a humanizmus egyház- és részben már vallásellenes tendenciái jóformán meg sem jelenhettek. A magyar reneszánsz — különösen a XVI. század második felében, a reformáció általános diadala után — a vallással nem áll hadilábon, nem rekesztette ki világnézetéből, ellenkezőleg, magához idomította azt, kialakítva a vallásosságnak egy erősen személyes reneszánsz formáját. Ez a laicizált reneszánsz vallásosság szólal meg magas költői színvonalon Balassi énekeiben.

Az a néhány vallásos verse, melyet házassága előtt írt, istenes lírájának világias jellegéről, sőt a szerelmi költészettel való összefüggéséről, az utóbbi elsőségéről tanúskodik. Versformáit is gyakran a világi költészetből kölcsönzi, így egyik istenes énekét (5. sz.) az Anna-versek uralkodó formájában, a „Palkó nótájára” írt strófákban, egy másikat (7. sz.) a „Reménségem nincs már nekem”

kezdetű Regnart-átdolgozás ritmusában, végül az „Ó én Istenem ím mi történék” kezdetűt (6. sz.) pedig a Bebek Judit nevére költött ének — egyik legkorábbi éneke — versformájában írta. Szorosak azonban a tartalmi egyezések is, mivel az Istenhez fohászkodó Balassi mondanivalója gyakran alig különbözik a szerelmeséhez esengőtől. Isten is épp olyan elérhetetlen, mint az imádott hölgy, s ha úgy érzi, hogy Isten elfordult tőle, amiatt éppúgy panaszkodik, mint kedvese kegyetlenségén, s mindkettőhöz megértésért, bocsánatért, könyörög. Ez a hasonló alaphelyzet nemcsak az érvelés hasonló menetét, hanem gyakran szinte azonos fogalmazást, a szerelmi énekek frazeológiájának az istenesekbe való átvitelét eredményezi. A „Bizonnyal esmérem rajtam most erejét” kezdetű Anna-vers mellett ott áll a „Bizonnyal esmérem rajtam nagy haragod” kezdetű istenes; a „Nő az én gyötrelmem” kezdetű szerelmi versének ez a hölgyéhez intézett könyörgő-követelő fogása: „Mit engedhetnél meg, ha ellened való vétkem nekem nem volna?” — pedig visszatér a „Bocsásd meg Uristen” egyik fordulatában: „S mit engedhetnél meg, ha nem vétkenék Te ellened az hivek?”

E legutóbb említett ének, „Bocsásd meg Uristen ifjúságomnak vétkét” — azonos azzal, melyet a házassága előtt írt, s melynek argumentumát fentebb már idéztem. A vers egy mélyen megrendült ember őszinte, meghitt vallomása, arról tanúskodik, hogy a költő egy számára elhatározó jelentőségű lépésre készül. Ő, aki eddig a szerelemnek hódolt, s szerelmesétől kért kegyelmet, most Istenhez intéz ilyen megindító sorokat:

Legörögvén könyve orcáján úgy megkövet,
Magad is megszánád látván mint keseredett,
Mert zokogásokkal, siralmas jajszókkal
Kér fejének kegyelmet.

Istent azonban nemcsak a szerelem helyére, hanem azzal szembe is állítja, mintha hatalmába kerítette volna egykori tanítójának, Bornemisza Péternek az érvelése. Bornemisza a szerelmet az ördögi csábítás eszközének tekintette, s most Balassi is a „sok késértet” ellen panaszkodik, s „Tétova bujdosván, bűnömön bánkódván, Tusakodván ördöggel” veti papírra versét. Míg más énekeiben merőben világi, epikureista módon utasította el a „buszerző szerelmet”, addig itt ugyanennek a gondolatnak vallásos megfogalmazását adja: a bűnös élettől, ifjúságának vétkétől akar megválni Istenhez térve. Nincs rá biztos alap, hogy az ifjúság vétkét, a kísértést, a megutált bűnt az Anna iránti szerelemmel hozzuk közvetlenül kapcsolatba, de arra bátran gondolhatunk, hogy a költő ezt a nagy és keserves szerelmét elmúló ifjúkora jelképének érezte, s ebben csalódva lelke nyugalmit és egyensúlyát kereste előbb vitéz barátok, Zsuzsanák, jó borok társaságában, végül pedig tervezett házasságában, — Isten előtt leborulva. „Az békességre te jobb kezed kinyújtva” érvel Isten

előtt, majd önmagát így biztatja: „Térj azért én lelkem kegyelmes Istenedhez, Szép könyörgésekkel békéljél szent kezéhez”. A békesség, a megbékélés vágya hangzik ki ebből a versből is ugyanúgy, mint a tavaszi énekekből, a „szabadsága” felett ujjongó dalából, vagy a Krisztina nevére írott költeményből. Élete viharokkal teli, háborgó korszakát — melyben a szerelem nem nyújtott vigasztalást, nem biztosított lelkének harmóniát — szeretné most lezárni, végérvényesen, tiszta lélekkel.

Ennek az új magatartásnak a hátterét Balassi életrajzi adatai, az 1580-as évtized elején véghezvitt tettei világítják meg. Ezek talán legzsiláltabb évei, tele perekkel, tele botrányos tettekkel. Éppen 1583-ban érte el tetőpontját Balassinak a bányavárosokkal való harca, melynek a selmeci bányabíró szolgálójának elpüfölése, Sommer Jánosné, a szép selmeci özvegy országúti megtámadása, a városi kiváltságokat semmibevevő bormérés és heje-huja a zólyomi házban, Gloss Boldizsár zólyomi bíró megfenyegetése, a tisztos zólyomi polgárasszonyok erkölceinek kétségbevonása és a hajniki pap lányának megkergetése csak a leglátványosabb epizódjai voltak. De ugyanilyen viszályban volt megyéjének, Liptónak a nemeseivel, Hibbe mezőváros polgáraival, vagy Szkárossyval, apja volt tisztartójával, akit egy gyerekkori fenytést megbosszulandó alaposan elpáholt. A panaszok áradata ment ennek az „enfant terrible”-nek a ténykedéseiről városról-városra, megyegyűlésről-megyegyűlésre, majd a katonai hatóságokhoz, a kormányzésekhez, a bécsi udvarhoz. Ellenfeleinek dolgát megkönnyítette, hogy a lengyelországi kapcsolatai miatt eleve is gyanús költő, akire az udvar szemében apja egykori hűtlenségi pere is árnyat vont, nem számíthatott különösebb kegyekre. Nem is kapta meg a liptói főispánságot, s nem juttattak neki komolyabb katonai beosztást, várkapitányságot sem, pedig többször folyamodott érte. Anyagi helyzete közben egyre romlott, sorra vesztette el birtokait, adogatta el különböző javait, — be kellett végre látnia, hogy ideje végetvetni ennek az életmódnak, mert különben előbb-utóbb lecsúszik a kispénzű, mások szolgálatába kényszerülő emberek közé. Ezek a nagyon is reális tények állnak az 1584. évi nagy bűnbánat és békesség-vágy mélyén: a nyers hétköznapi valóság és a humanista költőnek az elérhetetlen szerelem eszme- és érzelemkörébe transzponáló sajátos gondolkodása futott itt össze és jelölte ki számára az egyetlen kiutat: kiszabadulni a reménytelen szerelem bilincseiből, véget vetni a viharos éveknek, az „ifjúság vétké”-nek, s megtalálni lelke nyugalalmát, egzisztenciája biztonságát a házasságban.

A házasság elé nemcsak ő nézett nagy várakozással, hanem a frissen özvegyült Dobó Krisztina is, aki sikertelenül próbálta elhalt férje családjától Zombort, bátyjától pedig Sárospatakot — örökségeként — megszerezni. Ő is zilált dolgainak a rendbejöttét várta az új házasságtól, mert Balassiban azt a mindenre elszánt, a nehézségektől nem visszariadó férfit látta, aki megszerzi majd örökségét, akinek — ECKHARDT szerint — a „faltörő kos szerepét”

szánta rokonaival való vitás ügyeiben. Ez a megszerzendő örökség biztosította volna Balassi számára további élete szilárd anyagi alapját, ez tette oly vonzóvá a Dobó Krisztinával való házasság gondolatát, érthető, hogy ezt a jelentős lépést roppant gondossággal készítette elő. 1584-ben a korponai, zólyomi vitézekkel háromszor is kísérelt meg — dús zsákmány reményében — vásárlást a török hódoltságban, hogy anyagi ügyeit rendezhesse. Nem mulasztotta el a házasságával kapcsolatos jogi kérdések tisztázását, egyházi és jogi tekintélyekkel való megtárgyalását sem. Ő maga írja néhány nappal házassága után: „hol mi főprókátor ez országban vala, és mind az mi hütünkön való főpapok s mind az püspökök akarattjából s biztatásából indultattam erre”. Tudta ugyanis jól, hogy a házasság körül nem lesz minden rendben, mivel Dobó Krisztina unokatestvére volt, s Verbőczy törvényei tiltották az ilyen házasságot. Ő azonban a püspökök és főprókátorok segítségével különböző jogi megoldásokat eszelt ki (ezekről egykettőre kiderült, hogy naiv illúziók) s biztos volt abban, hogy semmi baj nem érheti. S hogy kortársai, a közvélemény rokonszenvét előre biztosítsa, bűnbánó énekét mindenfelé elterjesztette (ezért vált éppen ez a verse a legismertebbé), miután versfőibe is beírta nevét, pedig ez nem volt szokása. Hadd szerezzenek minél többen tudomást élete nagy fordulatáról, hadd higgyék, hogy a rossz hírű oly sokaktól szidott Balassi Bálint szakított a bűnös életmóddal s kérte — talán már el is nyerte (legalábbis az ő elképzelése szerint) — Isten bocsánatát. Ezek után már nem is várták meg a gyászév leteletét, bízva és remélve, hogy a biztos, kényelmes élet alapjait vetik meg.

Említettem már, hogy Balassi kissé anakronisztikus jelenség volt a saját korában, aki az 1580-as években is még a XVI. századi anarchiának a 40-es — 60-as években szokásos módszereivel próbált érvényesülni. S mennyire jellemző rá, hogy mikor 1584-ben az az elhatározás töltötte el, hogy véget vet viharos botrányokat provokáló, kalandos életmódjának és megpróbál bevezetni a nyugodt élet medrébe, azt éppen legképtelenebb kalandja árán, donquijotizmusának legfényesebb tanújelét adva kísérelte meg: 1584 karácsonyán — házassága napján — fegyvereseivel megrohanta Sárospatak várát, hogy erőszakkal szerezze meg Dobó Krisztina pataki örökségét, melyet bátyja Ferenc vonakodott kiadni. A kaland tragikomikus részletei közismertek: Dobó Ferenc emberei felocsudva a meglepetésből kikergették a várfoglaló násznépet úgy hogy a lakodalmat is egy pataki polgárházban kellett megülni. Ez az esemény lett Balassi kálváriájának a kiindulópontja. Nem azért, mert a pataki örökséget nem sikerült megszerezni és mert magával hozott ingó értéktárgyai Dobó embereinek a kezén maradtak s azokat hasztalan követelte később vissza, hanem mert a sértett Dobó Ferenc hatalmas és veszélyes pereket akasztott a nyakába. Az unokatestvérrel kötött házasságból talán nem lett volna nagy ügy, ha Dobót nem bősztik fel, s nem lett volna feltétlen érdeke ezta házasságot megtámadni. Így azonban hiába adtak előzőleg tanácsokat a „főprókátorok” és „püspökök”, s hiába sorol elő Balassi 1585 február 11-én — Batthyány Boldi-

zsárhoz — írt levelében egy sereg egyházi szaktekintélyt, s különböző jogi passzusokat házassága érvényességét bizonygatva, a vérfertőzési pert nem kerülhette el. Még ennél is veszélyesebb volt a Sárospatak megrohanásáért indított hatalmaskodási per, mert Patak a Dobóknak nem tulajdona, hanem csak a királytól bérbe vett zálogjósága volt, s így Balassi tette nem egy magánemberrel szemben elkövetett hatalmaskodásként, hanem egy királyi tulajdon, királyi vár elleni támadásként jött számításba, ami a felségsértéssel válhatott egyértelművé.

Miközben ezek a perek a feudális bíraskodás bonyolultsága következtében lassan előrehaladtak, Balassit újabb és újabb csapások érték. Ekkor lépett nyíltan elszánt ellenségei közé gyámja és nagybátyja, a ravasz Balassi András, aki már 1577-ben, Balassi János halála után is előnytelen anyagi és jogi helyzetbe sodorta a Lengyelországból hazatérő tapasztalatlan és könnyelmű ifjút. A nyílt ellenségeskedés 1585-ben a véglesi örökség miatt robbant ki. Ezt a Zólyom-megyei várat a Balassi család egy oldalága birta zálogjóságként, és annak magvaszakadtával András és Bálint egyaránt felleptek örökösödési igényükkel. A Dobókkal folytatott perek mellé tehát most a véglesi pörpatvar is járult, s a bajokat betegsége is tetézte: 1585 október 3-án „testemben beteges lévén” már végrendeletét is megírta. Lelkileg azonban felesége árulása sujtotta a legjobban. Dobó Krisztina, aki miatt ezekbe a bonyodalmakba belekeveredett, látva, hogy férje szénája rosszul áll, s hogy saját anyagi érdekeit e házassággal nem tudta rendbe hozni, már 1586-ban Balassi háta mögött bátyjával kezdett egyezkedni, sőt minden jel arra vall, hogy a házassági hűséget is megszegte. 1587 nyarán Balassi mindenesetre már „nemcsak jószágunkban, hanem egész familiánk tisztességében járó dolog” ügyében kell, hogy serénykedjék, felesége ellen válópert indítva. S végül bizonytalanná válik számára saját otthonának, Liptóújávrnak a birtoklása is: Balassi András — most nem részletezhető praktikákkal — erre is kivetette a hálóját és 1587-ben sikerült is olyan döntést kieszközölnie, melynek értelmében Balassi Bálintnak át kellett adnia a liptóújavári birtok felét. Közben Végles is András kezébe került, s közeledett a vérfertőzési és hatalmaskodási perében is a döntés ideje. Az 1587. november 1-én összeülő országgyűlés volt hivatott az ítéletet kimondani, s Balassi joggal félhetett az elmarasztalástól.

Végző veszedelmében mentette, ami menthető. Pénzét, iratait, s ingóságainak egy részét Erdélybe küldte. Még megmaradt birtokait, s a gazdasághoz tartozó ingóságokat azonban nem küldhette sehová, s ezért úgy szeretett volna segíteni magán, hogy javait színleg eladja nagybátyjának, Andrásnak, azzal a kikötéssel, hogy ha elkerüli az ítéletet, vagy ha kegyelmet nyer, akkor átadott birtokait ugyanazért az összegért, amennyit most Andrástól kap, visszaválthatja. Négyszemközt meg is állapodtak ebben, de mikor András látta, hogy Bálint mennyire szorongatott helyzetbe került, arra az álláspontra helyezkedett, hogy ő csak teljes joggal veszi meg öccse birtokait, mert „ő eddig

senkinek nem volt a tisztartója s ezután sem akar lenni senkinek". „Úgy éreztem, mintha már a kalapács és az üllő közé jutottam volna" — ezekkel a szavakkal jellemezte helyzetét a jószágvesztési ítélettől félő költő egy későbbi emlékiratában, s végül arra gondolva, hogy előnyösebb javait kevésért eladni, mint majd ingyen elveszteni, potom áron mindent átadott Andrásnak, még az utolsó tyúkot és az utolsó hordó bort is. Az ítéletet ezután már barátainál bujdosva akarta megvárni, készen arra, hogy bármely pillanatban ő maga is Erdélybe szökhessen.

Ez lett tehát a házassága révén remélt nyugodt és békés élethől! Ez lett abból a „szabadság"-ból, melyet a „bússzerző szerelem"-ből szabadulva megszerezni vélt! Mindenéből kifosztott, feleségétől elárult földönfutó lett, s bár közben protestáns hitét is elhagyta, szerencsétlen házasságának gyümölcseire, egyetlen fiára a törvénytelen névnyilvánítás sorsa várt. De emellett becsületében is meghurcolták, elvesztette jó hírét, a reneszánsz ember és a végvári vitéz egyik legféltettebb kincsét. „Mindenkinél gyűlöletben és irigységben állott házassága miatt, s a pataki igaztalan szégyen és az elszenvedett sérelem miatt tekintélyének és becsületének nagy részét elvesztette. Hiába kedveskedett, irigység, gyűlölség tárgya lőn és hatalmas zsarnoki ellensége olyan légkört teremtett, mely örökös rágalmazásával a fejedelemtől szegény Bálintot gyűlöletbe és bűnbe keverte. Szegénység gyötörte s ezen bajoktól és lelkének szorongatásaitól elnyomva ennyi gond és teher nehéz súlyát egymaga nem volt elégséges hordani." A saját szavai ezek, 1591-ben írt latin nyelvű emlékiratában — más nevében szólva — jellemezte így a házassága utáni esztendőket.

Ez a néhány év, — életének legutolsó szakaszát nem számítva, — költői munkásságának legterméketlenebb periódusa. A viszonylagos némaságot nem a sok megpróbáltatással kell magyaráznunk, hiszen a szenvedés elemi erejű lírát is kirobbanthatt volna. A költő azért némult el, mert az ő terrénuma a szerelmi költészet, lírai mondanivalójának közvetítő közege a szerelem, s a házassága előtti időszakban éppen ezt szorította fokozatosan háttérbe, hogy végül „ifjúságának vétké"-ről írva az ördög kísértéseinek sorába utalja. A szerelemtől Istenhez tért költő, aki a „Bocsásd meg Uristen" kezdetű vallomással hátat fordított korábbi életének és költészetének egyaránt, a szerelmesével, majd vitéz társaival megkezdett lírai dialógusát egyelőre csak az Istennel való párbeszéd formájában folytathatta. Isten számára pedig kevesebb a mondani-valója, s ezért a termés is sovány: az 1584 és 1587 közti évekből mindössze néhány verse ismeretes.

„Zokogásokkal, siralmas jajszókkal Kér fejének kegyelmet" — írta házassága előtt, bűnössége tudatában, megbocsátásért könyörögve. Ez a bűntudat a további versekből már hiányzik, a költő az ifjúság vétkeinek megbánásával most már számít Isten támogatására, kéri, követeli azt. S miként a pataki kalandot követő legelső hónapokban büszkén és önérzetesen állt ki vélt igaza mellett, barátait is erre unszolva, ugyanúgy énekeiben Istent is igazságos ügye

támogatására szólítja fel. Úgy érzi, hogy — miután megtért — ő áll Isten oldalán, s ellenségei nemcsak ő, hanem Isten ellen is cselekednek.

Én reám most mert nagy sokan feltámadtak,
Olyanok, akik teveled semmit nem gondolnak

— írja az 54. zsoltár átköltésében (38. sz.), s szövetségük tudatában kér bosszút ellenségei fejére:

Ellenségimnek az kölcsönt te bővön megadod;
Igazsággoddal az álnok szíveket is megrontod,
S nyilván megbizonyítod,
Hogy segíli az hív embert jobb karod.

A zsoltárból kölcsönözve érveit, még feltételeket is szab, hálát, dicsérő éneket ígérve, ha Isten megsegíti. De amint ügye romlott, reményei csökkentek, hangszíne is módosult. A Szentháromságról írt első himnuszában (8. sz.) már nem követeli az őt jogosan megillető segítséget, most már csak a hatalmas mennyei pártfogó jóindulatára appellál elesettségében, — de eközben hite is apad, bizalma is meginog. „Segélj meg engemet” kezdetű lírai vallomásában (40. sz.) már erről panaszkodik, a sok gond, csapás miatt csökkenő hitéről mondja: „Most többitse meg bennem, segélvén engemet”, s a lelkében már fészket vert kétség várható következményeit is felvillantja mint utolsó érvet:

Mint egy bárkádban vedd bé azért szegént,
Jó áldomásodban fogadásod szerént,
Hogy ez kétség miatt el ne hagyjon megént
Téged, szentséges fént.

„Fogadás”-ukat említi, Isten vélt válaszát házassága előtti bűnbánó énekére, s riadtan érzi, hogy ha nagy bajában cserbenhagyja, ő sem tud majd kitartani a „szentséges fény” táborában. A vers reményvesztettséget árasztó rezignált hangja érezteti, hogy közeleg az idő, amikor a lírikus Balassi csalódva elhagyja Istent, amikor revideálni kénytelen házassága előtti „megtérését”. Már érlelődik a felismerés: nem a helyes utat választotta, hanem éppen arról tért le, amikor „szabadságot” keresve, Dobó Krisztinát választva, házasságra törekedve és Istenhez fordulva kilépett az igazi szerelem börtönéből. S 1587 őszén, élete mélypontján meg is tagadja az elmúlt éveket és — istenes énekeinek visszahatásaként, szinte kritikájaként — mint valami pogány De profundis törnek elő újra a régi igék:

Méznél édesb szép szók, örvendetes csókok!
Most emlékeztetnek elmúlt régi sok jók.

Ezekkel a sorokkal kezdődik az a nagyszerű költemény (39. sz.), mely hallatlan ellentétet alkotva az istenes versekkel, elemi erővel idézi fel az egykor elvesztett boldogságot. Kezdősorában az Anna-versek kifejezései térnek vissza: „az ő mézzél folyó szerelmes beszédét” emlegette régen is, „örökre fordít, ha szólít magához édes szavával” vallotta akkor, „halálomtul megtérített, engem csókolván édesen” — ujjongott annak idején. A gyönyöröknek ebből a világából jutott a mostani pokolra („Bús fejem egyedül csak bujdosni szeret, Mert pokolnak tetszik ez világi élet”), ahol „betegség, kár, sok gond, székelyen, rút hír, szitok” zúdult rá, s tetejébe akiért mindezt elszenvetde — felesége — hozzá „az is álnok”.

1584-ben élete elmúlt és eljövendő szakaszát állította szembe, az akkor kezdődőtől várva a jobbat, békésebbet, lelke nyugalmit biztosítót. Most ellenkezőképpen jellemzi élete két szakaszát. A korábbi már nem a rabság, hanem a boldogság, s az utóbbi nem a szabadság, hanem a sok gond és székelyen időszaka. S a házassága előtti megtérés is átalakult tudatában bűnné, nagy vétkekké: „Fájdalmam öregbül naponkint bűnemtől”, „ha kiért vétkeztem”, „De méltó vétkemért már holtig szenvednem” csupa: — bűnösségét hangsúlyozó sor, mely által a költemény a „Bocsásd meg Uristen” profán ellenpárjává, egy második nagy bűnbánó énekké válik — ellentétes értelemben. Minden baját, szerencsétlenségét most már azzal magyarázza, hogy hűtlen volt régi szeretőjéhez, hűtlen volt az igazi szerelemhez, s e vétkek miatt megérdemli a sok szenvedést. Pedig volt idő, amikor éppen ezt a régi szerelmet érezte „búszerző-nek”, de azóta nagyobb csapások és kínok súlya alatt a hajdani „szenvetés” emléke elhalványult, s az egykori szerelemből most csak a boldogságnak és a gyönyörnek olykor-olykor magasra csapó lángja él emlékezetében. A szerelem költője ezzel — az istenes intermezzo után — megtért, visszatért Annához, az igazi szerelemhez, Venus szolgálatához.

Ez a vers, de nemkülönben a házasság szerencsétlen korszakának istenes költészete is, Balassi nagy költővé érlelődésének újabb jelenségeit teszi felismerhetővé.

Kezdetben Balassi énekeinek a megértéséhez nem kellett különösebben igénybe venni az életrajzi adatokat, elég volt a kort, az osztályt, annak életformáját és divatos költői gyakorlatát jellemezni. Az Anna-versek is még csak az érzelem hevével és őszinteségével tűntek ki, mögöttük még mindig csak a kor *egyik* — a szerelemre és a női szépségre különösen érzékeny — főúri költőjének az átlagból már kiemelkedő teljesítményét láthattuk. Az 1583 körüli versek azonban már összefonódtak a költő sajátos, egyedi életének alakulásával, s az a mód, ahogyan a Losonczy Anna szerelmétől való szabadulni vágyását, majd szabadulását költőileg kifejezi, arra mutat, hogy életsorsát egy sajátos lírai szférába tudja már transzponálni. Élete jelenségeire, vágyaira, törekvéseire, lelkiállapotának jelenségeire ekkor már külön és pontosan használt költői terminológiája van, mely ha igen közvetetten is, híven tükrözi *egy adott* életnek

és *egy adott* időszaknak a legszemélyesebb problematikáját. A házasságával összefüggő, s azt követő énekek végül már annyira szoros kapcsolatot mutatnak élete eseményeivel, hogy bár mindegyik vers egy adott lelkiállapot lírai-művészi kivetítése, mely nem igényel valamiféle biográfiai jegyzetelést, mélyebb megértésük lehetetlen az életrajzi tények pontos ismerete nélkül. Ezt tapasztalhattuk a házassága előtti bűnbánó énekénél, és még fokozottabban a szerelemhez visszatérő vallomásánál, melyből szinte a költő egész életsorsa kielemezhető. Létrejött ezzel az élet és a költészet egysége, mely oly ritka a petrarkista költőknél, — igaz, ez utóbbi verseknek nincs is semmi közük a humanista költészet ismert konvencióihoz.

De rá kell mutatnunk még egy másik tanulságra is. Balassi költészetében kezd egy belső lírai folyamatosság kialakulni, az egyes versek, de még inkább az egyes verscsoportok szerves és összefüggő láncolatot alkotnak, követve a valóságos eseményeknek, illetve a költő belső lélektani fejlődésének a menetét. A külső történések mellett, azok által meghatározva, s azok hatására kezd egy külön lírai önéletrajz kibontakozni, sőt ennek már bizonyos autonóm törvényei, kötöttségei is létrejönnek, melyeket a költő sem hagyhat figyelmen kívül. Gondolatai, kifejezései énekeit önkéntelenül is mindig az előzőkhöz fűzik, ha pedig szakítani akar a költészetében éppen uralkodó gondolkörrel és tematikával, akkor új mondanivalóját és terminológiáját az egyszer megtagadott régihez kapcsolja, visszamenőleg is megszilárdítva lírájának — az Anna-versektől kezdve — szinte észrevétlenül kialakult zárt belső folytonosságát.

A „Méznél édesb szép szók” kezdetű költemény, melynek központi helyét már ECKHARDT SÁNDOR kitűnően felismerte és meghatározta, kulcs szerepet tölt be Balassi költői fejlődésében. Valóságos élete egész problémáját és külön lírai élete egész addigi folyamatát egy fókuszba gyűjti, s mint költői világának legátfogóbb, legegységesebb kategóriájába, a szerelembe sűríti. Egyszerre érezzük benne az elmúlt keserves évek és a súlyos jelen nyomasztó atmoszféráját, valamint a költőnek azt a szándékát, hogy kitörjön reménytelennek látszó helyzetéből. Élete nagy megpróbáltatásai és lelki válsága, valamint lírai életútjának az istenes verseken keresztül megtett vargabetűje érlelték ki a költemény mondanivalóját és hallatlan érzelmi feszültségét: nyitányát egy új korszaknak, Balassi fejlődésében és a magyar reneszánsz irodalmában a legfényesebbnek.

*

„Bevallom, az emberség ellen vétettem, hogy mikor minap nagyságodtól oly jóakaratóan, mint emberségesen ebédre meghívtam, annak ellenére, hogy megígértem, nem jöttem el: de ezt szeméremből tettem, amit nem tudom, hogy parasztinak vagy együgyűnek nevezzek? Ugyanis, mikor útközben Petheő uramhoz betértem és tőle megértettem, hogy Nagyságodnál igen előkelő asszonyok társasága lesz együtt, megrettenve a szégyentől, hogy egyrészt ünneplő

ruhám ninesen, másrészt, hogy az én mostani szerencsétlenségem képe vetődik fel, haza mentem, nehogy az én változatlan sorsom nyomorúsága bárkinek is csúfság és látványosság tárgyául szolgáljon. Eszembe jutott ugyanis az a gondolat, hogy részint a már elszállott viruló életem, részint jelenlegi nyomorúságos életem avval ellentétes és elütő képet mutat, minek gyászos gondolata úgy megzavarta lelkemet, annyira elvette minden jókedvem, hogy azt gondoltam: a vendégség jókedve nehezen tud szomorúságomból felderíteni. Ennek okáért sokkal jobbnak láttam távol maradni, mint jelen lenni a vendégségen, annál is inkább, mert egyesek azt állítják, hogy szépen hazudni nem vétek.” — 1588 februárjában írta Balassi — eredetileg latinul — ezeket a keserű sorokat, Ungnád Dávidnak, a haditanács elnökének. A levél híven bevilágít a költő életének legsötétebb korszakába; ECKHARDT a „Méznél édesb szép szók” legkitűnőbb kommentárjának nevezte — találóan.

Ebben a hangulatban indult az 1588-as esztendő. Alig telik el azonban néhány hét, március 7-én barátjához, Kapy Sándorhoz írt levelében már tele van bizakodással, tervekkel, s nemcsak azt mondja ki, hogy „immár lelkem osendesz”, hanem azt a sokat sejtető mondatot is, hogy „ha az Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy nagy úr leszek”. A két levél időpontja között fontos esemény történt: a költői perei felmentéssel végződtek. Része volt ebben egyes barátainak és jóakaróinak, de valószínűleg annak is, hogy Balassitól immár nem lehetett mit elkobozni, s így egy elmarasztaló ítéletnek nem sok értelme lett volna. Dobó Ferenc is kénytelen volt felhagyni az ügy erőltetésével, s minél előbb lezárni azt, hiszen közben Krisztina hűtlensége az ő családját is kompromittálta.

Balassi feje felől elmúlt tehát a legnagyobb veszély, s bár egyelőre mindeztől megfosztva, súlyos anyagi gondok között vergődött, bámulatosan gyorsan talpra állt és tele energiával látott dolgai rendbehozásához, elsősorban a Balassi Andrásnak elkótyavetyélt Liptóújjvár visszaszerzéséhez. Először tárgyalni próbált vele, s mint később megírta, kérte őt, hogy „tekintse előbb Istent és az én szomorú állapotomat, nézze, hogy én annak a veszedelemnek félelmétől, mely engem jószágaim eladására bírt, ... megszabadultam és nincs hol lakjam, hol magamat és fiaeskámat táplálhassam.” Andrásra azonban nem hatottak a szép szavak és az érzelmi motívumok; azt tanácsolta öccsének, ha akarja, keresse per útján az igazát, biztosan tudván, hogy jogilag ő van fölényben. A költő azonban már ismét a régi, aki meri és tudja bátran kezébe venni a sorsát, s ezért egyszerűen — miként korábban Sárospatakot — most Liptóújjvárt foglalja el, elkergeti András várnagyát, leteszi a liptói alispán kezeihez az Andrástól kapott pénzt, s azt üzeni neki, pereskedjen ő. Tudta jól, hogy ha nem is adnak neki igazat, a pert birtokon belül végnélkül elnyújthatja. Egyidejűleg katonai szolgálatot is vállal, s bár a palotai kapitányságot nem adták neki, előnyös feltételekkel Érsekújvárra szerződött. Ekkor írhatta a Krisztusról szóló második szentháromság-himnuszát (41. sz.), melyben a

„Te vagy szál kópíám, te vagy éles szablyám, jó lovam hamarsága” epitetonokkal fordul mennyei „hadnagyához”, s bár az ének egyes soraiban utal még a keserves esztendőkre, a „szégyen”-re, a múlt rossz emlékeit már elnyomja, túlharsogja egy megújuló élet optimizmusa.

Ebben a megújulásban része van a vitézi élethez való visszatérésnek, igazi forrása azonban a szerelem, az egyszer megtagadott, de a legsötétebb időben újra megtalált igazi szerelemé.

Ebben a megújult szerelemben a század egyik leggazdagabb és legbonyolultabb lelki folyamatát ismerhetjük meg. A költő már az Anna-versek idején kezdte egész életét beleélni a szerelem világába, Annában látva és keresve az élet szépségét, a boldogságot. Az Annához fűződő korábbi viszony sem volt már mindennapi szerelem, hiszen évekre leigázta, feszültségben tartotta őt, s az igazi költő első megnyilatkozásaira ihlette. A boldogságot akkor mégsem találta meg a „méznél édesb szép szók”, az „örvendetes csókok” és a többi „sok jók” közepette, mert hiányzott ezekből a boldogságnak Balassi számára elengedhetetlen feltétele: a harmónia, a lélek egyensúlyának érzése. Ezért is fordított hátat a búszerző szerelemnek, a házasságtól várva megbékélést. És bár 1584-ben a kísérlet nem sikerült, azt a reményt és szándékot, hogy kiküzdje maga számára a biztos, megalapozott és lelke nyugalma is biztosító életet, nem adta fel. Sőt a nagy szorongatásból szabadulva, 1588 elején, minden eddiginél erősebben tér vissza benne a vágy egy ilyen élet után, — de most már nem az igazi szerelem ellenére, azt mellőzve, hanem azzal együtt, azzal összeforrvá: a körülmények és események szerencsés egybeesése folytán a Losonczy Anna iránt újra feltámadt szerelem összekapcsolódhatott a vele való házasság gondolatával.

1587 őszén meghalt Ungnád Kristóf, Losonczy Anna férje; Balassi pereinek befejezése pedig egyúttal házasságának felbontását, a Krisztinától való elválást is jelentette. Adva volt tehát a lehetőség, hogy egyszerre pályázzon Anna szerelmére, kezére és a hatalmas Losonczy—Ungnád birtokokra. Ez utóbbira utalt Kapy Sándornak írt levelében is, a karácsony tájára (Ungádné gyászévének letelte utánra) jósolt nagy uraság emlegetésével, amikor azt sem mulasztotta el barátjának elárulni — igaz, csak titkos írással — hogy testének mely részétől várja célja elérését. Ha minderre azt mondjuk, hogy egy lecsúszott, deklasszáldott főnemes minden gátlástól ment érdekházassági tervéről van szó, akkor igazat mondunk, de korántsem a teljes igazságot. A nagy vagyona való törekvésnek ez az új terve, s az a csaknem cinikusnak mondható durva mód, amellyel a nagy uraság elérésnek fiziológiai eszközét megjelöli, éppúgy hozzátartozik a reneszánsz-kor szelleméhez és Balassi ízig-vérig reneszánsz egyéniségéhez, mint az is, hogy ezek a nyers materiális mozzanatok az ő tudatában szétbonthatatlanul egygyéforrnak egész életsorsának az átélésével, legszebb vágyainak és a reneszánsz legnemesebb eszményeinek a megfogalmazásával.

Neki a vagyon és a hatalom nem is önmagáért kellett, ő nem a Balassi András-féle visszataszító vagyongyűjtők sorába tartozik. Losonczy Anna birtokai, várai az ő számára a szegénység, a zaklatottság megszűnését, otthont és biztonságot jelentenének; és azt is, hogy miután ország-világ előtt meghurcolták, osztálypozíciójából kibillentették, s felette nemcsak főurak és nemesek, hanem az általa annyira lenézett polgárok is szabadon gyúnyolódhattak, — ismét emelt fővel, tiszteletet parancsolva és tekintélyt hordozva nézhessen a világ szemébe. Míg 1584-ben inkább csak egy zűrzavaros életmódot akart biztos egzisztenciával felcserélni, addig most a teljes nyomorúságból és megalázottságból való gyors és végleges kiemelkedés nagy reményét és lehetőségét villantotta fel a házasság gondolata.

A Krisztinával való házasság esetében mindkét fél megtalálni vélte számítását, sőt az asszony részéről az anyagi érdek talán még nyilvánvalóbb volt, Krisztina kezének elnyerése ezért nem járt együtt a költő érzelmeinek mélyebb felkavarodásával. Losonczy Anna meghódítása azonban csak az érzelmek felszítása, a szerelem felújítása révén látszott lehetségesnek. Balassi tudta jól, hogy Ungnád Kristóf özvegye, az ország egyik leggazdagabb földesura, és szenvedélyes vagyongyűjtője semmit sem nyer ezzel a házassággal. Arra számított azonban, hogy nyer majd ezzel Losonczy Anna, a nő, a reneszánsz-kornak nemcsak gazdagodni, de egyben élni és élvezni vágyó, szeretni akaró és szeretni tudó szépasszonya. Vagyonért, hatalomért, jólétért Balassi a szerelmét kínálhatta csak, melyről keserves tapasztalatok árán meggyőződött már, hogy számára a legtöbbet jelentette, a szerelmet, mely a reneszánsz poétájának a szemében felér birtokokkal, várakkal, a jobbágyok munkájának gyümölcseivel. Így válhatott ekkor Balassi Bálint további sorsának, boldogságának kulcsává, titkává és eszközévé a szerelem, s mivel ennek megvallására csak egyetlen lehetősége nyílt: a vers; mivel szerelmének nagyságáról, annak Losonczy Anna számára való értékéről egyelőre másként mint költeményei útján nem tudhatta őt meggyőzni, s mivel az egykori viszony boldog önfeladt perceknek emlékét mással, mint énekeivel nem idézhette fel: életének ebben a most kezdődő szakaszában verseiben, költészetében látta jövő sorsának zálogát.

Nagyobb a tét, erősebb a hők, bonyolultabb és mélyebb a költő érzelmi világa: a versek sem lehettek már olyanok mint régebben, az Anna-korszak idejében. Azóta elsajátította a tudós humanista költők minden fortélyát, s túl volt már a nagy erudíciót kívánó fejlett reneszánsz műköltészet első sikeres erőpróbáin, — az érzelmi tényezők mellett Losonczy Anna meghódításában most már versei művészi kidolgozásának, a nagy ügyhöz méltó külső megjelenésnek is nagy szerepet szánt. Szeme előtt a római és a humanista költők legnagyobbjainak a példája lebegett, mintha nem is egy asszony, hanem a legműveltebb literátorok elismerésére pályázná. Még szerelmesének is új nevet adott, „hogy” — a Balassi-kódex szövege szerint — „a régi poétákat ebbe is

kövesse: kik közül Ovidius Corinnának, Joannes Secundus Júliának, Marullus Neérának nevezte szeretűjét". A három humanista költő általa annyit forgatott kötete nyomán most a nagy flamand poéta példáját követte. Anna énekeséből Júlia költője lett.

Júliát kezdte ostromolni hódoló, udvarló költeményeinek hosszú sorával, levélben küldözgetve azokat hozzá. Sorozatosan új és új verseket kellett írnia eszményképe szépségéről és iránta való szerelméről, tanújelét adva „vastag tudomány”-ának, a humanista költői retorika ismeretének. Mivel a reneszánsz költészet a távoli elérhetetlen kedves utáni vágyakozás költői sablonkészletét szinte kimerítette s mert a kor ízlése amúgy is az imitativ követelte, Balassi ismét, sőt minden korábbinál nagyobb mértékben folyamodott a humanista-petrarkista szerelmi költés ismert fogásaihoz, leleményeihez. Míg 1583 táján Marullus szövegeinek átköltésével csiszolta költői eszközeit, addig most első-sorban Angerianus ötletességét kamatoztathatta. Jól használható inventio poeticái tíz esetben váltak egy-egy Júlia-vers ötletadóivá, s mellettük Marullus és Regnart egy-egy költeménye, valamint három török ének szolgált még forrásul.

Merőben újat Balassi azért se igen írhatott, mert Annával, illetve Júliával kapcsolatban ekkor inkább csak emlékei és vágyai voltak, közvetlen új élményei azonban alig. Mégis az a kevés friss élmény, ami számításba jöhetett, nyomot hagyott a verseken, elegendő volt ahhoz, hogy Júlia valóságos alakja is kirajzolódjék a tudós retorika és a sok költői lelemény mögül. Egyik versében (45. sz.) egy kapualjban való véletlen találkozásukat örökítette meg, egy másikban (58. sz.) társaságban tánc közben állítja elénk, egy harmadikban (59. sz.) pedig arról értesülünk, hogy a költő éjjel kedvese háza körül (minden bizonnyal Pozsonyban) kódorgott. Valószínűleg élményi alapja van annak a költeménynek (46. sz.), melyben egy váratlan találkozáskor bókokkal halmozza el Júliát, valamint annak (48. sz.) is, melyben térdre borulva, izgatott ihletettséggel vallja meg szerelmét. Talán Losonczy Anna egyéniségének egy-egy vonását ragadja meg a költő azáltal is, hogy oly gyakran mondja „kegyetlen”-nek és „vidám”-nak. Arra a képre, amit ECKHARDT kutatásai nyomán Losonczy Annáról megismerhetünk, ez a két jelző maradéktalanul ráillik; anyagi ügyekben barátaival, rokonaival szemben is irgalmatlan földesúr, akiből azonban nem hiányzott a színlelés, a kacérság sem, ha érdekei így kívánták.

Balassi azonban igazi humanista költő módjára ezeket a — kisszámú — élményszerű elemeket is a mitologizáló retorika kereteibe foglalja: a kapuközben elsurranó, vagy a táncoló Júlia Venusra, vagy valamely más istenszszonyra hasonlít; a szerelmesét köszöntő bókhalmoz egy török ének nyomán halad; a megrázó szerelmi vallomás pedig — bár ezt teljesen önállóan írta — annyira konvencionális elemekből épül fel, hogy egyes szakaszaihoz Anakreon-tól Petrarcáig lehet idézni a párhuzamos helyeket. A petrarkista költészet sajátos költői eszköz-készletének tehát Balassi már teljesen birtokában van,

s akár van előtte kimutatható költői minta, akár nincs, költeményeit a kor tudós ízlése szerint alkotja. De miközben a valóságos élményeket is retorikai mezbe öltözteti, a máshonnan vett leleményeket igyekszik a valósághoz kapcsolni, a reális mozzanatokkal előbbé tenni. Egyes inventio poeticá-kat egyrészt a már ismert módon, záróstrófákkal lát el, az irodalmi eredetű jeleneteknek is az élményszerűség látszatát kölcsönözve, másrészt lehetőleg saját költői világába fordítja át azokat, megőrizve a hazai táj és a vitézi élet költészetébe már bevont színeit. Angerianus „homines”-éből például „vitézek” lesznek nála, s még a mitológiai alakok közé is behatolnak a magyar olvasóhoz közelebb álló „tündér”-ek. A Júlia-énekekben így valóság és humanista retorika egymásba olvad, biztosítva az énekek realitás-erejét és műköltői igényességét egyaránt.

A Júliához írt költemények gazdag és bonyolult mondanivalónak, a költő legfontosabb gondolatainak, eszméinek a tolmácsolói. Ennek elemzésébe azonban nem bocsátkozhatunk az egyes versek alapján mert ezek számunkra nem külön-külön egységként, hanem csak ciklusba zártan, egy összefüggő és megkomponált verseiklus részeként ismertek. A ciklus pedig nem azonos a Júliához írt versek mechanikus időrendi egymásutánjával, hanem tudatosan megkomponált mű, mely olyan tendenciáknak is hordozója, melyek csak a ciklus koncepciójának egészében ismerhetők fel. Elemzésünk ezért nem a Júlia-versek, hanem a Júlia-ciklus mélyebb értelmét és tartalmát igyekszik majd megvilágítani.

Mielőtt ezt az elemzést megkísérelnők, rekonstruálnunk kell azonban azt a folyamatot, ahogyan a ciklus létrejött, ahogyan a Júliának elküldözgetett versekből egységes mű, magyar *Canzoniere* született. Ismerve már Balassi költészetének azt a jellegzetességét, hogy versei már ösztönösen is valamely belső lírai fejlődésmenetet tükröznek, valószínűnek tarthatjuk, hogy a Júlia-énekek eleve is alkalmasak voltak arra, hogy egy nagyobb, összefüggő koncepció részévé váljanak. A ciklus létrejöttéhez azonban szükség volt arra is, hogy a költőben a ciklusba formálás lehetősége tudatosodjék, hogy megtaláljon vagy felismerjen egy olyan epikus-retorikus keretet, mellyel énekeit egységes kompozícióba foglalhatja. A mű keletkezésében ezt a fontos láncszemet jelentette Castelletti *Amarillijének* a megismerése, illetve a költőnek ebből készült pásztordramája.

Balassi *Szép magyar komédiájá*-nak létrejötté szintén a Júlia meghódítására irányuló szándékkal van kapcsolatban és a legszorosabban kötődik a Júlia énekekhez. A költő úgy látszik elégtelennek érezte már verseit, s ezért — utolsó kísérletként — egy a magyar irodalomban még nem ismert műfajnak a felhasználásával próbálta meg célját elérni. A szerző önmagát „Júlia rabjá”-nak nevezi a komédia ajánlásának a végén, s a prologusban is félreérthetetlenül hivatkozik saját szerelmére: „midőn nagy búsulásban vónék, — írja — hogy abban az kiben minden remínsígemet Isten után vetettem vala, megcsalatkoz-

ván, akarám ez Comédiában, nyerhetetlen jóm után, valami búmot elvennem, vagy inkább valamennyire megenyhétenem". Ezek a sorok meglehetősen reménytelenséget árulnak már el, de a prológu végén — szerelmeséhez fordulva — hangot ad még a bizakodásnak is: „Vegye azért jó néven tőlem régi nyomorult rabjátul ez kis ajándékomot, s . . . boldogítson immár meg valaha az igaz lelkem áldozatjáért ennyi sok kin vallásom után, bevívén szegín fejemet az ő ködviben s nagy szerelmiben.”

A pásztordrámát joggal gondolhatta alkalmas „ajándék”-nak Júliája számára, mivel Castelletti darabja lehetőséget nyújtott rá, hogy a dráma cselekményébe beledalolja saját szerelmi történetét, saját érzéseit és szenvedéseit. A játék egymást régen elvesztett szerelmesek egymásratalálásáról szól, konfliktusa pedig abban rejlik, hogy mikor végre találkoznak, nem ismerik fel egymást; s bár Credulo heves szerelemre lobban a megpillantott Amarilli iránt, az következetesen elutasítja régi szerelméhez való hűségében, s csak amikor kiderül, hogy Credulo éppen elveszettnek hitt régi szeretőjével azonos, hárul el az akadály boldogságuk elől. Nyilvánvaló, hogy Balassi a történetet célzásnak szánta Annával való históriájára: ők is egymást régen elvesztett szerelmesek, s a költő éppen arra törekszik, hogy imádottja végre újra felismerje benne az egyetlen igazi szeretőt. S hogy a párhuzamosság félreérthetetlen legyen, Amarillit Júliára kereszteli, Credulo (nála Credulus) alakját pedig saját maga képére formálja; pástorból vitézzé és költővé változtatja. Maga Júlia mondja, hogy nem néz azóta másra „miulta egy ifjú vitéz szerelmébe” adta magát, — pedig az olasz szöveg csak egyszerűen „un altro amante”-t (egy másik szeretőt) említ. Castelletti gyakran említi a szeretője után epedő hős keserves jajszavát, Balassi ilyenkor mindig Credulus verseiről, énekeiről szól. Briseida, Credulus szerelmére próbálván hajlítani Júliát, többek között így ecseteli pártfogoltja érdemeit: „ottan csak az *tudományával* gondolj, hiszem tudod minemő böles, hogy csak éneket is külemb külemb féle szép nótákra mond”. De Credulus maga is ezzel dicsekszik Júlia előtt: még Diana is elhagyva mulatságát „figyelmetesen hallgatá az én verseimnek siralmát (olaszban: le mie querele — az én panaszaimat), . . . sőt még az ördög (olaszban: Pán), hegyek, völgyek, berkek, kevek is hallván az én keserves énekimet (az olaszban énekről nincs szó!), mellettem köservesen megzöngettek.” Mikor pedig Credulus reménytelenségében halálra készül, monológjában újra verseit emlegeti, melyeket ezután senki sem fog már hallhatni: „Oh szép Júliám, immár nem halljátok az szegín Credulusnak szózatját, sem az ő keserves énekét” — s utolsó üzenetét is Balassi-strófába foglalva vési fel egy fa oldalára. A költő, aki verseitől remélte Júlia szívének meghajlítását, a drámában is ezekre a költeményekre figyelmezteti őt: a mitikus lények és az egész természet csodálja énekét, csak éppen az nem hallgatja meg, akinek szólnak.

Komédiája ugyan prózában készült, de szinte minden sora elárulja, hogy költő írta, akinek természetes nyelve a vers. A darab egyes részei, külö-

nősen Credulus szerelmi vallomásai, monológjai prózai fogalmazásuk ellenére is költemények, s a Júlia-versek gondolatkörébe tökéletesen beleilleszkednek. Ilyen például már az 1. jelenetben Credulusnak a Hajnalhoz intézett monológja, melyet Balassi — több mint kétszeresére bővítve az eredeti szöveget — gyönyörű lírává formált, a végefelé már szinte verssorokba játszva át Credulus nevében előadott saját panaszát:

Oh keserves gonosz szerencse
oh dicsőült szépség,
doholt kegyetlenség,
mely igen nagy szerencsétlen
s igen keseredett te miattad
az én szarándok árva ítetem,
ki remíntelen veszélyre jutott igyem,
oda vagyon immár minden erőmem, kedvem,
oh átkozott szerelem, szerelem!

Hasonló — s még találób — példákat bőven idézhetnék, de elég arra hivatkoznom, hogy két ízben szándékosan is versbe költi át az olasz szöveget, a Júlia-énekek sorozatát újabb költeményekkel gyarapítva (62, 66. sz.).

Credulus állandóan emlegetett keserves énekei, valamint a dráma költői ihletettséggű prózai monológjai és két pompás verse, egy szerelme után vágyódó, azt hasztalan kereső hős bolyongásának, bujdosásának a során hangzanak fel. Balassi már korábbi verseiben is élt a bujdosás humanista fikciójával, behelyezkedve a korabeli szerelmi költészet eme megszokott pózába. A Júlia-énekekben is sűrűn előfordul a bujdosás motívuma, ami humanista lelemény volta ellenére rejt magában bizonyos életrajzi realitást is Balassi zaklatott, ide-oda hánnyódó, az ország egyik részéből a másikba, Magyarországból Erdélybe való gyakori vándorlása folytán. Credulus bujdosását ezért rokonnak érezhette a saját sorsával, — jellemző, hogy a dráma ajánlásában „sok kölemb, kölemb féle károkat vallott szegín legín”-nek nevezi magát — s ezért átdolgozásában a darabnak ez a fontos motívuma az olasz eredetnél is nagyobb hangsúlyt kap. Mikor például az első felvonásban Credulus elmeséli, hogy mi történt kedvese vélt halála óta, Castelletti csak négy-öt sorban utal vándorlásaira, míg Balassi ennyi mindent mondat hőisével:

„Azulta pedig miolta Angelica ez világbul kimult, azolta immár tízszer rekesztette be erős faggyal az szép forrásokat az erős tél, s az jó nyár is meg annyiszor szabadította meg folyásokot, de mind ennyi ideig is még csak ember nem járta ösvínt sem látám, hanem csak itt bujdostam szíllel az erdőken mind ennyi nyavalyás ítetemben is pedig, noha már tíz esztendeje az mint mondám, hogy itt bolygok, nyomorgok, sem az rút havasokon való keserves bujdosás, sem édes hazámtól való messze távozás, sem ehség, sem szomjúság, sem hó,

sem hideg, sem eső nem felejtethé el velem az én szerelmes egyetlen egy lelkömet.”

A pásztordrámának ezzel a hangsúlyozott bujdosás-gondolatával Balassi példát láthatott arra, hogy miképpen lehet szoros rendbe fűzni az elvesztett, távollevő, s hasztalan keresett kedveséhez intézett saját költeményeit. Elfogadhatónak kell ezért tartanunk WALDAPFEL JÓZSEFnek azt a találó feltevését, hogy a ciklus kialakításához jelentős részben Castelletti darabja adhatta Balassinak az ötletet. Míg azonban a dráma az utolsó kísérlet lehetett Losonczi Anna kezének az elnyerésére — 1588 végén, vagy 1589 elején — addig a versciklus már nem a hódítás eszköze, hanem merőben irodalmi célkitűzés szülötte.

A szerelmes verseket küldő levelek ugyan egyre-másra mentek Ungnád né címére, de ő választ sose küldött, a költő közeledésétől mereven elzárkózott, őt figyelemre se méltatta. Igaz, hogy Balassi számos ellensége, elsősorban a Liptóújvárból kiebrudalt András, mindent megtett a költő hírének további befeketítése érdekében, kihasználva érsekújvári szolgálatának komédiába illő befejezését, — innen ugyanis a várkapitány felesége, a szépséges Lucia miatt kellett menekülésszerűen távoznia, — mégis inkább arra kell gondolnunk, hogy a negyven felett járó Ungnád né ekkor már többre becsülte a vagyont, mint kora legizibb szerelmének a lángolását, s ezért nem érzelmeinek, hanem gazdasági könyvelésének engedett inkább. A gazdálkodni nem tudó botránnyhós trubadur helyett a nagy karrier előtt álló ifjú Forgách Zsigmondot, a későbbi nádort választotta férjül, olyan embert, aki megőrizni is, gyarapítani is tudta a jószágot.

1589 elején a költőnek is be kellett látnia, hogy Losonczi Anna kezére hiába pályázik, s ezért kénytelen volt felhagyni régi szerelme visszahódításának, az annyira óhajtott házasságnak a tervével. A versek nem hozták meg a várt szerelmi diadalt, költői öntudatát azonban olyan fokra érlelték, mint azideig magyar költőét még sohasem. Rákényszerülve, hogy verseivel próbálja kiharcolni jövőjét, boldogságát, ekkor vált igazán öntudatos költővé, felismerve, hogy amit Júliáért alkotott, az Losonczi Annától, a gögös, számító asszonytól, s a vele való házasságtól függetlenül is hallatlan érték, életének, munkásságának legfőbb s el nem múló eredménye. Már pásztordrámáját sem csak Júlia szerelmének elnyeréséért írta — hanem azért is, hogy meghonosítson egy új műfajt, a reneszánsz szerelmi komédiát: „Akarám azért — mondja ajánlásában — ez Commedia szerzést új forma gyanánt elővenni, hogy ha az ottbenn (ti. Erdélyben) való ifjak az idekivalókat a vers szerzésben nemesak követték, hanem sokkal inkább meg is elődzötték, ebben se maradnának el az idevalóktul. Sőt indólnának el utánuk.” Ezt az irodalmi szándékot hangoztatja és védi meg a prologusban is, a reneszánsz poétikájának szellemében hangsúlyozva, hogy szerelmi komédiájával részben gyönyörködtetni akar, részben tanítani, mert a szerelem „erőseket bátorít, bolondokat eszesét, resteket meggyorsát, részeket megjózanít”. A merőben személyes és a pusztán irodalmi célkitűzés

egymás mellettségével a pásztordráma időben és funkcióját tekintve egyaránt a versek és a ciklus között áll. A versek kezdetben még elsősorban udvarló, hódító célzattal születtek, ciklusba foglalásuk, a ciklus kialakítása már kizárólag tudatos költői tevékenység, melynek gondolata a komédia írásakor nemcsak érlelődött, hanem az erdélyi asszonyoknak címzett ajánlás megszövegezésekor már tudatos elhatározássá is vált. „Ha az elsőben szerzett szolgálóleányom (ti. a komédia) kedves leszen kegyelmeiteknek” — írja — akkor „rövidnap más szolgát is szerzek kegyelmeiteknek”. Vagyis egy másik művet is nyilvánosságra akar bocsájtani, melyről annyit árul el, hogy az „ékes énekkel” és „valami dolgok az én szerelmemben megtörténnek, mind azokról írt szerelmes levelekkel gyönyörködteti ti kegyelmeitek”. Véleményem szerint itt csak a Júlia-versek tervezett gyűjteményéről lehet szó, hiszen azok voltaképpen „szerelmes levelek” is, „ékes ének”-ek is.

Másik „szolgáló”-jával, a Júlia-ciklussal Balassi is belépett azoknak a sorába, akik — Petrarca példája nyomán — a reneszánsz-kor legnagyobb igényű lírai alkotásainak a megteremtésére vállalkoztak. Valószínű azonban, hogy a Júlia-ciklus világirodalmi mintáját — bár Balassi bizonyára olvasta Petrarcát — nem közvetlenül a *Canzoniere*-ben, hanem elsősorban Joannes Secundus Júlia-kompozíciójában kell keresnünk. A marullusi technika és az angerianusi invenció-gazdagság után Joannes Secundusban — akinek versei hosszú időn át kezében voltak — igazi ciklus-teremtőt ismerhetett meg, s éppen tőle kölcsönözte szerelmese ideális elnevezését is. A három humanista költő közös kötetében csak a németalföldi költő szerelmi versei kelthették benne egy megkomponált ciklus benyomását, Marullusnak Neérához és Angerianusnak Caeliához írt költeményei ugyanis inkább csak laza versfüzerek, nem pedig költőjük érzelmeinek lírai regénye. Erre már a kötet beosztása is utal: míg az első két poeta szerelmi versei többi költeményeikkel összekeverve olvashatók, addig Joannes Secundus műveinek gyűjteménye a Júlia-elégiák zárt együttesével kezdődik, s még a cím is erre figyelmeztet: „Liber primus, cui titulus Julia”.

Joannes Secundus nem annyira formai kérdésekben, a ciklusszerkesztés művészetében, mint inkább a költői magatartás, s a ciklusban érvényesülő alapvető eszmei tendencia és egység terén válhatott Balassi példaképévé. Legtöbb humanista költő-kortársával ellentétben az ő verseiben mindig az élet és a — bár erősen idealizált — valóság lüktet, és sohasem érezhetni bennük a könyvtárszoba vagy a szalon levegőjét. A tudós imitatio elvének következetes és fölényes érvényesítése ellenére költészete a személyes tartalom és hitel révén sohasem nélkülözhetia valóságillúzióját. Azért mondom, hogy illúzióját, mert elsősorban egy belső, lírai világot alkot költeményeiben, ahol a külvilág jelenségei is a belső világ rezonálásának szándékával kapnak helyet. Ez a rezonálás pedig általában elutasító, a külvilág számára ellenséges, embertelen, ez a külvilág akadályozza meg boldogságát is, teszi reménytelenné Júlia iránti

egész énjét betöltő szerelmét. Ezért kora előítéleteivel, a szerelem szenvedélyes boldogságát meggátló konvencióival szemben egy más ország, más világ felé vágyódik, az eltűnt régi aranykor után, amelyben szerelem és szabadság uralkodott. Látni fogjuk majd, hogy ezzel mennyire rokon magatartás és problematika húzódik meg Balassi Júlia-ciklusa hátterében is. Balassinak ugyan nem volt szüksége arra, hogy a reneszánsz lírikus költői magatartását és mondanivalóját valahonnan megtanulja, a költészetében érvényesülő tendenciák tudatossá válásában, kialakulóban levő költői világképe továbbfejlesztésében és leglényegesebb mondanivalója koncepcióvá érlelésében azonban már komoly szerepe lehetett egy rokonlelkű nagy költő életműve ismeretének.

Joannes Secundus költői hírneve éppen ezekben az évtizedekben ragyogott Európa-szerte a legfényesebben és nemcsak a XVI. század második felének legjobb latin költői, mint Lotichius, Lernutius, Dousa, hanem a vulgáris nyelvű költészet is sokat köszönhetett ösztönző hatásának. Joannes Secundus recepciója Balassi részéről pontosan beleillik tehát a reneszánsz szerelmi költészet egy általános egykorú európai jelenségébe, folyamatába. A Júlia-ciklussal a magyar költészet nemcsak nagykorúvá vált, hanem egyúttal utólérte Európát is.

*

A Júliához írt énekek ciklusba rendezését Balassi 1589 tavaszán végezhette. Szövegeivel szabadon bánt — valószínűleg át is fésülte egyiket-másikat — és az egyes énekeket, keletkezésük időrendjétől függetlenül, költői koncepciója szerint elrendezte. Műve élére egyenesen egy olyan költeményt állított, mely korábbi az udvarló hadjárat megindulásánál, melyben Júlia neve még elő sem fordul: a „Méznél édesb szép szók” kezdetű önvallomását. Beiktatta a ciklusba a pásztordráma magyarítása során készült két költeményét is, s valószínűleg ekkor látta el őket a keletkezés körülményeit — immár fikatív módon — jelző záróstrófákkal, melyeknek a komédia adott helyén nem lett volna semmi értelmük. Kijelölte a helyét egy olyan versnek (43. sz.), mely a ciklus-kompozíció szempontjából nélkülözhetetlen volt, de amelynek szövege már nem állt rendelkezésére, mert — felesége árulásáról lévén benne szó — azt bosszantás végéig elküldötte Dobó Krisztinának. Egyik törökből átültetett Júlia-versét, vagy helyesebben strófafüzérét (47. sz.) viszont kihagyta a ciklusból, nem tudván jól beilleszteni annak szerkezetébe. Minden bizonnyal utólag is írt egy-két éneket, hogy megalkothassa a ciklus retorikus-mitológikus keretét. Igaz ugyan, hogy a pásztordráma bujdosás-motívuma nyomán adva volt már a verseket összetartó fonál, mégis a humanista poézis szellemében az igen laza és cselekményszegény epikus elemet tudós invencióval illett gazdagabbá tenni. Végül az egyes énekek elé rövidebb-hosszabb magyarázó argumentumokat írt, melyek a ciklus epikus-retorikus keretét még szilárdabbá tették, s a versek mondanivalóját a költő által kívánt irányba kielezték. Az argumentu-

mok magyarul készültek, de az utolsó két költeményé már latin, s Rimay tanúsítja, hogy Balassinak szándékában volt valamennyi argumentumot a mű tudós jellegének jobban megfelelő deák nyelvre átfordítani.

A ciklus retorikus kompozíciója érdekében utólag írt versek, valamint az argumentumok egy sajátos kettősséget hordoznak: egyrészt kapcsolódnak a költő valóságos élettörténetéhez, felesége árulásához, házassága felbomlásához, stb., másrészt merőben mitikus környezetbe helyezik a költő szerelmének történetét. Teljesen ráillik erre a magatartásra és költői megoldásra ECKHARDT SÁNDOR megállapítása: „A reneszánsz korában a költők állandóan kettős síkban gondolkodnak: úgy is mint közönséges emberek, de úgy is mint retorikailag képzett poétához illik, a mitosz világában.” A valóságos élet és az annak megfelelő, azzal párhuzamos lírai szféra kettősségét már korábbi verseiben is megfigyelhettük, most azonban ez a külön lírai világ egy irreális-retorikus keretet kap, s ezzel teljessé válik az élet artisztikus átköltése. Kitűnően szemléltetik ezt a folyamatot a ciklus első versei.

Az első ének, a „Méznél édesb szép szók” kezdetű, még szorosan a költő életrajzához tapad, amit az eléje írt argumentum külön meg is erősít: „Ezt akkor szerzette, hogy az felesége idegenségét és hamisságát eszébe kezdte venni, kin elkeseredvén s jutván annak az szerelmesének igazsága eszébe, akit ok nélkül elhagyott volt feleségeért, úgy szerzette ezt.” Ezt a gondolatot folytatja a második vers (42. sz.) is: „Régi szerelmem nagy tüze hamuá vált vala szinte, De ím nem tudom mi löle, hogy bennem meg felgerjede” — de itt már a költő érzéseiben bekövetkező spontán változás nyílt és őszinte megvallásához retorikus invenció társul. E szerint az „áruló” Cupido, akivel pedig egyszer már megegyezett, frigyet kötött, hogy nem fogja őt „nyerhetetlenre” gyűjtani, most mégis megszegte ígérését és annak szerelmére indította, aki gyűlöli őt. A vers végén azt vágja oda Cupidonak, hogy „Arra gerjessz, kit megadhatsz” s ezt a gondolatot — megmaradva a retorikus-mitológikus invenció síkján — folytatta a harmadik, Dobó Krisztinánál elveszett költemény (43. sz.). Ebben Venus követként küldte fiát a költőhöz, bejelentve, hogy „kívánsága szerint cselekszik” és egy számára elérhető „igen szép kegyest” ad neki, ha feleségétől elválik; közölve azt is, „miért árolta el az felesége”. Venus itt valószínűleg azt jelentette be, hogy ő irányította az eseményeket, mert feleségét méltatlannak ítélte hozzá, s a költőt egy új, szebb szerelemhez akarta hozzásegíteni. Erre kerül sor a következő versben (44. sz.): miután a költő feleségétől elvált, Cupido — ígérétéhez híven — megmutatja a költőnek „az új kegyest”, akiben ő megdöbbenve ismeri fel Juliát, vagyis éppen az elérhetetlent, az ő ellenségét, kínzóját. Cupido azonban megnyugtatja: „Minden keménségét, nagy idegenségét jó kedvre fordította, Hozzád gyűlölségét, nagy idegenségét anyám meglágyította.”

A költő régi szerelme ezzel átváltozott a Vénus és Cupido kínálta Júliává, kedvese isteni hasonmásává. Ezt a Juliát Cupido anyja „helytartója”-nak

nevezi, akinek szeméibe belehelyezte saját nyilait, szemöldökébe íjját, ajakába szenét, orcájába fáklyáját, beszédébe mézét: a szerelem összes isteni attribútumait. Sőt Venus és Cupido nyomán Diana, Minerva, Merkurius is neki adták isteni tökéletességük jegyeit. Cupido ezt az istenné emelt, istenek közé tartozó Júliát nem földi közelségben, hanem az „amhol szép Julia” szavakkal mint egy mitikus jelenést, valami pontosabban nem meghatározható, ködös messzeségben mutatja fel a költőnek. Ez a látszólag erőltetett invenció pontosan fedi a lélektani realitást: a régi nagy szerelemnek a költő tudata mélyén feltörő emléke átalakult a nehezen elérhető eljövendő boldogság ígéretévé.

A legutóbb említett költemény lezárja a ciklus bevezető részét, de egyben kezdete a következő énekcsoportnak is, mely a költő és Cupido, illetve Vénus dialógusával elindított epikus fonalat immár a költő és Júlia találkozásával folytatja. Ennek a költeménynek és az utána következő háromnak — négy különböző időben született versnek — az összekomponálása a ciklus-szerkesztés valóságos remeke. Az elsőben — a most ismertetett versben — a költő még csak megpillantja Júliát; a következőben („Egy kegyes képében”, 45. sz.) már egy vele való váratlan találkozást örökít meg; ezt a költő köszöntését, kedves bókjait elősoroló „Ez világ sem kell már nékem” kezdetű híres ének (46. sz.) követi; s végül a költőnek Júliához való meghatott szerelmi könyörgése és vallomása („Engemet régólta, sokféle bánatban tartó én édes szívem”, 48.sz.) zárja le ezt a kis csoportot. Az első a retorikus invenció érdekében — nyilván utólag — készült, a másik három azonban éppen azok közé tartozik, melyek — mint fentebb már utaltam rá — valószínűleg közvetlen élményeken alapulnak. De ezek az élmények nem lehettek egyidejűek, s így a versek is különböző, sőt egymástól távol eső időben készülhettek. Már ECKHARDT rámutatott arra, hogy míg az „Egy kegyes képében . . .” kezdetű vers még gyászruhában mutatja be Júliát, addig az „Engemet régólta” kezdetűben már díszes ünnepi öltözetben. Az utóbb említett vers tehát már a gyászév letelte után készülhetett csak, nem pedig a Júlia-ostrom elején. Erről azért sem lehet szó, mert szerelmi szenvedélye s ezzel kapcsolatos költői ihlete ebben a költeményben lángol a leghevesebben. Ebben olvasható az a híres versszaka is, melyben ihletéről vallva, az agyára nyomuló sok-sok verset (strófát) a fészkére özönlő hangya-hadhoz hasonlítja, — ami arra mutat, hogy a vers már akkor született, amikor ihlete gazdagságában nem volt többé szüksége Angerianus leleményeire.

De nemcsak különböző időben született ez a négy vers, hanem különböző hangulatot is árasztanak, más-más lelki alapállás van mindegyik mögött, s voltaképpen a bennük lepergetett kis eseménysor is időben egymástól távolabb álló mozzanatokot örökít meg. Messze a *távolban* pillantja meg Júliát, majd véletlenül egy kapuközben a maga valóságában elébekerül és továtúnik, azután térdet hajtva derűsen „örömemben” köszönti, s végül térdre omolva a leghevesebb szerelmi vallomást teszi. A költő ezt a szervesen egymásután következő, de lélektanilag nagyobb szüneteket igénylő négy történetet úgy

helyezi egymás mellé, hogy azok — egy film éles vágásokkal gyorsan egymást követő négy képsorához hasonlóan — tudatunkban egyetlen jelenetté olvadnak össze. A megpillantástól a szerelmi vallomásig szinte egymásra vetíti, sajátosan szinkronizálja itt Balassi az eseményeket, a jelenetsor egy pillanatba való sűrítésének, gyors pergésének szuggesztívóját adva. Ez a pillanatnyiség, villanásszerűség igen lényeges a költő koncepciója szempontjából.

Alig van még egy olyan helye a ciklusnak, ahol Júliáról annyira reális, plasztikus képet rajzolna a költő, mint a vele való találkozást megörökítő versben. A „kapu közben” elsurranó gyászruhács nő, amint a fejét is elborító fátyol közül előszikráznak „vidám szemei”; igazi, valóságos földi szépség. A ciklus összefüggésében azonban mindez csak látszat, egy földöntúli lény inkarnációja, hiszen Júliát a megelőző versben még az istenek között, isteni mivoltában, mitikus szférában pillantotta meg. A találkozáskor is a költő első benyomása, hogy egy „angyal” tűnt elébe, — vagy „vadász Diana”, „isten asszonya”, „tündér”? Mégis most „egy kegyes *képében* az gyászöltözötben” emberként suhan el mellette, akihez — a következő versben — mint elérhető földi asszonyhoz intézheti kedves köszöntését, — hirtelen támadt örömeiben. De az az öröm, derű, mely az „Ez világ sem kell már nékem” kezdetű bókversben kifejezésre jut, csak egy pillanattig tart és soha többé nem tér vissza, mert az „Engemet régolta” kezdetű, soron következő könyörgésében Júlia már ismét átalakul elérhetetlen isteni lényé. Ennek első sorában a költő még a földi asszonyt szólítja meg az „én édes szívem” szavakkal, — a záróstrófában azonban már „öszvekulcsolt kézzel, hajlott térdel, fővel” kér kegyelmet tőle „mint *istenasszonytól*”. A vers utolsó sora: „Ament reá kiálték” pedig már a távozó tünemény utáni utolsó kiáltásnak felel meg. „Elmentél és itt felejtettél engem szegény árvádot” — írja a ciklus egy későbbi darabjában (64. sz.), megerősítve, hogy visszament Júlia oda, ahonnan jött: egy távoli világba, a tündérek és istenek honába.

A szerelmi vallomást tartalmazó „könyörgés”-t éppen két olyan vers (49, 50. sz.) követi, mely Júliát az istenek társaságában, mitikus környezetben ábrázolja. Egy közelebbiről nem meghatározható stilizált környezetben, „egy igen szép cserében”, a vadászó Júliát Dianával téveszti össze egy tündér, majd pedig Cupido — tévedésből — anyja helyett Júlia ölébe hajtja fejét. Tehát még a földöntúli lények is istennőt látnak benne, s viselkedése is fenséges, istennői. Mikor vadászat közben kikapcsolja „hónál fejérb mellét”, az őt bámuló tündért nem az érzéki, csábító Vénusra emlékezteti, hanem a megközelíthetetlen Dianára, aki a testére tekinteni merészelő Acteont saját kutyáival tépette szét. Cupidot is ilyen szavakkal kergeti el: „Bujasággal, gerjedő lángoddal ne rútíts meg ölemet!” — indirekt, de csattanós választ adva mindezzel a költő korábbi bókjaira és szerelmi könyörgésére. Júlia azokra nem felelt, mostani magatartásában azonban benne van a válasz: elérhetetlen a világ ahol van, elérhetetlen ő maga is.

E két vers után éles ellentétet alkot a fülemüléről szóló (51. sz.), soron következő költemény, mely az elröppent Júlia után az itt ragadt költő sorsát hivatott szemléltetni. Mint az előző kettő, ez is Angerianus nyomán készült, de a hozzácsatolt eredeti záróstrófa szerint kulcsfontosságú a költő mondani-
valója szempontjából:

Júliát gondolván és szavát hallgatván egy filemilének
Juta bús elmémben ezen néhány versben rendeltetett kis ének,
Kiben állapotja megtetszik mivolta igazán életemnek.

Az ének, követve az angerianusi epigramma ellentétekre építő retorikus szerkezetét, szembeállítja a fülemüle és a költő életét. A fülemüle zöld ágak közt énekel, ahol a harmat mosogatja és hús árnyék védi, a költő viszont a „hév verőfényében” mond „keserves verseket”, a szerelem lángjában fő és csak könnyei nedvesítik. Míg a fülemüle „örömmel és szépen csak tavasz időben” énekel, addig az ő verseinek tárgya csak panasz, a forró nyár, vagy a hideg tél közepette: „Te szabad vagy repülsz, hol akarod, szállsz, ülsz, nem úgy mint én ez vasban”, — kesergi, s végül csak abban látja magát vele egyenlőnek, hogy mindkettejük legfőbb gondja az ének, mert egyébként „jobb és mindenekben különböz én tőlem te boldog állapotod”. A fülemüle szabad és boldog életével szemben az övé rabság: ez a vers mondanivalójának a lényege.

Kétpólusnak, Júlia földöntúli és a költő földi világának az ellentétét alkotta meg a most tárgyalt három vers, s ezt mélyíti el az utánuk következő (52. sz.), melyet a darvakhoz intézett. A záróstrófa szerint akkor írta ezt a költeményt, midőn „sok háborúi”-ban, „bujdosó voltá”-ban darvakat látott repülni „s az felé haladni, hol szép Júlia laknék”. „Látom utatokat igazítottátok arra az ország felé, A holott az lakik” — mondja a darvaknak az ének elején is, kifejezésre juttatva, hogy Júlia lakóhelye valami távoli más ország, melybe a költő, aki bujdosik „mint árva, idegen országba veszettül mint zarándok” sohasem juthat el. Ő nem repülhet a darvakkal, s ezért keservesen sóhajtja szinte ugyanazokkal a szavakkal, mint előbb a fülemülének: „Szárnyad vagy on repülsz, szintén ott szállsz le, ülsz, földében hol akarod”. Ők is szabadok, mint a fülemüle, mert a szabadság azt jelenti, hogy ha akarnak elmehetnek Júlia országába, a „paradicsomba” mint itt nevezi, míg ő a rab, a földhözragadt bujdosó hiába vándorol országról országra, sohasem érkezhetsz el az „örömem környéké”-re.

A „darvaknak szóló” költemény a Júlia-ciklus megértésének egyik kulcsa. A költő az életrajzához szorosan tapadó kiindulóponttól, a Vénus és Cupido bekapcsolásával létrehozott retorikus-mitológikus cselekményen, majd a Júliával való röpké találkozás rajzán át következetesen halad egy hallatlan lírai feszültség ábrázolásához. A ciklus azt érezteti, hogy Júlia, mint a költő boldogságának a forrása éppen csak átsurrant az életében, de azután elérhetetlen messziségbe távozott tőle. A közelébe került isteni nőhöz intézett könyörgő

vers után, már csak a messzi távolba küldhet üzeneteket, már csak az elérhetetlen messzeségben levő kedves utáni vágyakozásának adhat mindig új és új formában hangot. A ciklusnak ezen a pontján tudja kitűnően értékesíteni az Angerianus nyomán írt „inventio poeticá”-kat, — ez a kifejezés éppen a könyörgő-vers után jelenik meg először az egyes énekek argumentumaiban. A Losonczy Annának ténylegesen is megküldött hódoló, udvarló üzenetek, levelek a ciklus kompozíciójában is a távoli Júliának küldött szerelmi bizonyságok szerepét töltik be. Ezt tanúsítja az egyik későbbi versének (63. sz.) argumentuma, mely szerint azokra a „versszerző találmányokra, kiket a könyörgése után” — írt, „Júliától sem izenetben sem levélben semmi választ nem vehetne.”

Balassi költői nagyságát, s a ciklus szerkesztésének kiválóságát bizonyítja, hogy a legkülönbözőbb leleményekre épülő, eredetileg egymástól független udvarló versek a ciklus kompozíciójában mélyebb értelmet nyernek. A vádászó Júliáról szóló éneket eredetileg a költő csak egy Júlia hiúságának hízelgő, kedveskedő versnek szánhatta, a ciklus adott helyén viszont a tovaröppent boldogság mitikus messziségét érezteti vele. A fülemülével való beszélgetés a legsablonosabb ötletek egyike, mégis az adott ponton, s Balassi eredeti záróstrófája révén, a ciklus mondanivalójának egyik legfontosabb hordozója. De ugyanígy válik egy szuggesztív költői koncepció hiteles részévé a bujdosásnak, illetve a szerelembe esett költő rabságának a konvencióális motívuma is, valamint a petrarkista, humanista költők bármely elcsépeelt képe és hasonlata. A ciklus további verseiben egyre-másra ilyen sablonos leleményekkel találkozunk, ezek mégis egytől-egyig továbbfejlesztik, kiemelik, új és új oldalról teszik szemléletessé és érthetővé azt a lírai alaphelyzetet, melyet a darvaknak szóló költeményben a költő oly tisztán és világosan megfogalmazott. A ciklusnak ebben a második — nagyobb — részében az epikus-retorikus keret jelentősége egyre csökken, mivel a hangsúly most már a bujdosás és a rabság életformája és az elérhetetlen távoli Júlia közti ellentét, feszültség lírai elmélyítésére, gazdagítására esik. A ciklus „cselekménye” már csak annyiban van jelen, hogy a költő hangja egyre reménytelenebb lesz, már a halálra is gondol, Cupidonak pedig a szemére veti, hogy ígérete ellenére Júliát még sem hajlította hozzá. Cupido ugyan továbbra is biztatja, kitartásra inti, de végül kénytelen belátni, hogy Júliához, a boldogság forrásához nem juthat el, — s bár szívesen elfelejtené már, ígézetétől mégsem tud többé szabadulni.

A ciklus „cselekménye” szerint tehát a költő a mű nagyobb részében a folytonos bujdosás keserű sorsát szenved, bujdosva találkozik a fülemülével és bujdosó útja során látja meg a darvakat, akikkel szerelmének küld üzenetet, máskor pedig egy „híves forrás felett serkenvén álomból” fordít egy éneket magyarra (57. sz.), A legnagyobb erővel azonban a pásztordramából átemelt két vers hangsúlyozza a költő bujdosását: az Echoval való beszélgetés (62. sz.), melyben „magas kősziklák, kietlenben nőtt fák” között bolyongva figyel fel

Echo szavára, valamint a ciklus záróverse (66. sz.), mely a Júliáról való lemondás folytán a céltalan bujdosást immár örökkévalónak állítja.

Bár a bujdosás, az örökös vándorlás logikailag a szabadság fogalmával párosulhatna inkább, a ciklusban mégis a rabság gondolatával jár együtt. Nemesak a fülemüléről és a darvakról szóló versben jelenik meg ez a mozzanat, hanem számos további énekben is újra visszatér: „Júlia kezében, szörnyű tömlőcében fejem miképpen esett” (56. sz.), „Kerített városok, kertek, mezők, szép tók nálad nélkül mind tömlőc” (64. sz.), „Buzgó szerelmedben, kivel mint tömlőcben sirva ezt éneklette” (65. sz.) — hogy csak néhány helyet idézzek. S emlékezzünk rá: a pásztordráma ajánlását is mint „Júlia rabja” írta alá. Ez a néhány idézet, valamint a bujdosásnak a rabság képzetével való társítása arra figyelmeztet, hogy nem szabad pontos logikai rendet keresni a Júlia-ciklus különböző énekeinek egyes sorai között. Az egyes énekek eredetileg más és más időben születtek és nem valamely egységes séma szerint készültek. Ezért a költő hol bujdosó, hol rab, hol mind a kettő, s egyszer azért érzi magát tömlőcben, mert leigázta Júlia szerelme, máskor pedig azért, mert nem találja őt az általa elérhető világban. A bujdosás és a rabság ugyanis végsőfokon a költő lelkiállapotát kifejező fogalmak, melyek boldogtalanságát, reménytelenségét jelzik. Ilyen vagy olyan összefüggésben való állandó visszatérésük pedig ennek a boldogtalanságnak, a szabadságtól való megfosztottságnak az örökké való voltát jelentik. Ezzel a lélektani értelemben vett bujdosással és rabsággal állítja szembe a költő a szerelem és Júlia országát, azaz a boldogság és szabadság világát.

A ciklus retorikus leleménye Júliát kezdetben bár isteni-mitikus, de létező személynek, országát pedig egy távoli, de a repülni tudó mardarak által mégis megközelíthető világnak ábrázolja. A ciklus további részeiben azonban Júlia is, országa is még jobban absztrahálódnak, eszménnyé alakulnak, ideává finomulnak. Pedig ezekből a versekből sem hiányoznak a valóságos földi asszonyt felidéző reális képek, csak ezek most már nem a költő és szerelem röpké, de valóságos találkozását, egy isteni lény földi jelenségét, hanem a költő érzésvilágát, egy eszmény testet öltő vízióját akarják szemléltetni. A hangsúly már az eszményen van és a valóságos nő varázsos alakja már csak az eszményt kifejező, motiváló eszköz: erre példa a ciklus egyik legremekebb költeménye a „Júlia két szemem” kezdetű ének (58. sz.), melyben az argumentum szerint „Júliát hasonlítja a szerelemhez”. Az a gondolat, hogy a szeretett nő voltaképpen egyenlő magával a szerelemmel, szintén Angerianus egyik ötletes retorikus játékán alapul, s Balassi itt mintául is veszi a nápolyi poéta *De Caelia et Amore* című epigrammáját. Ez a hasonlóság, illetve egyenlőség azonban számára az egyik legszemélyesebb, leginkább átélt probléma, s verse egész gondolatmenetének nincs is sok köze a latin eredetihez.

Az ének első strófájában a költő egy epiteton-özönt alkotva elsorolja, mi mindent jelent Júlia az ő számára: „két szemem, olthatatlan szenem, véghe-

tetlen szerelmem,” „víg kedvem s néha nagy keservem, örömem és gyötrelmem”, „életem, egyetlenegy lelkem”. Mindegyik sor Júlia nevével kezdődött, s ugyanígy a következő szakasz minden sora is Júlia nevére épül, rátérve már a szerelemmel való azonosításra („Júlia a lelkem, mikoron szól nekem, szerelem beszél velem, Júlia ha rám néz, azonnal eszem vész, mert szerelem néz engem, . . .”), majd a harmadik versszak a soreleji Júlia szavakat a személyes névmás *Ő* szavával helyettesítve ismét epiteton-halmaz (pl. „*Ő* szemem világa, árnéktartó ága, jó szerencsés csillaga” stb.), mely teljessé teszi a szerelemmel egyenlővé tett Júlia dicséretét. Kilenc soron át rajzoltak a Júlia jellemzését, a költő számára való értékét, s a szerelemmel való egyenlőségét hangsúlyozó fordulatok; a sorok elején újra meg újra hangsúlyozott Júlia mégis merőben elvont, megfoghatatlan, légies maradt. Az első és a harmadik szakasz mindössze egy-egy jelentéktelen ígét tartalmaz, s a második strófában is csak annyi a cselekvés, hogy szól, néz, alszik, ami nem változtat a kép mozgulatlanságán. A negyedik versszakban azonban az eddig visszatartott ígék valósággal tobzódni kezdenek: Júlia „áll, ül, nevet, sír, örül, levelet ír”, majd „mulat, énekel, vagy sétál alá s fel”, hogy azután a következő ötödik szakaszban a mozgásba lendült sziluett színei is kigyúljanak. Rózsá arcával, gyönggyel díszített fényes hajával, s a meztelenség benyomását keltő testszín ruhájával realizálódik most tovább — a reneszánsz Vénusz-ábrázolásaira emlékeztetve — Júlia kezdetben elvont alakja, és végül a vers hatodik szakaszában már teljesen földi környezetben — egy főúri mulatság közepette — lép elénk:

Duna lefoltában ragaszkodott sajka mely sebességgel megyen,
Táncát ő úgy járja, merőn áll dereka mintha csúszna sík jegen,
Valahova lépik, sok szemek kísérik csudálván jár mely szépen.

A két nagyszerű, valóság-erejű hasonlat a tánc gyorsaságát és Júlia derekának mozgulatlanságát emeli ki, hogy a következő szakaszban felidézhesse a tánc forgását, s eközben az összecsavarodó, majd megint szétterülő szoknya anyag-szerűségét és vizualitását:

Midőn néha terül, vagy mellettem kerül, szoknyája elterjedvén,
Szerelmével belül, veszen akkor körül, engemet felgerjesztvén,
Udvari jó módját látván érzem kénját, keservesen rá nézvén.

Ahogy a szoknya a nő testét, úgy veszi körül a költőt ennek láttán a szerelem. És bár Júlia „mellette kerül” táncával, mégis elérhetetlen távolságban marad tőle, kínlódva nézi „udvari jó módját”, mely menthetetlenül elválasztja tőle. Ismerősei, barátai, főúri társasága közepette is a társadalomból szinte ki-rekesztett bujdosó maradt, aki az általa áhított világnak csak valahol a peremén jelenhet meg.

Júliának a szerelemmel azonosított absztrahált lényét a költő azért realizálta fokozatosan egy Veronese ecsetjére méltó valóságos személlyé és jelenetté, hogy szemléltesse Júlia és a szerelem önmagára való kettős hatását: szerelme gerjedését és keserves kínlódását. Ezt teszi világossá a nyolcadik versszak tudós hasonlata: miként Titius szívét szüntelen rágják a kányák, de az mégsem fogy el, mert mindig újra nő, így az ő szívét is folyton „nevelten neveli” Júlia, de egyúttal a kányák módjára azt állandóan „rágja, szaggatja, eszi”. A meg-elevenített, életre hívott Júlia varázslatos táncán keresztül tehát a szüntelen gerjedés és felörlődés, az örökös újjászületés és elfogyás kettősségének gondolatához akart eljutni, előkészítve az epigrammatikus zárószakaszt, mely Júlia és a szerelem viszonyában egyszerre ragadja meg az egységet és a különbséget: Egyenlők ők egymással, csak erkölcsük más; a szerelem kegyes és édes, Júlia viszont kegyetlen és mérges, aki — mint írja — „engem halálra üldöz”, vagy „engem csak ver földhöz”. Ez a két „erkölcs” azonban egy személyben van jelen, a Júlia-szerelem közös létezőjében, s így a költő szerelmi lángolása éppoly elmúlhatatlan, mint ahogy kínjai is örökkévalók.

Ebben a költeményben Júlia, akit már a ciklus első verseiben földöntúli régiókba emelt és isteni jelleggel ruházott fel a költő, végeredményben magával a szerelemmel válik azonossá. Ez a gondolat más versekben is visszatér (pl. „Júlia kérdé, hogy mit írnék? Szerelem szép képét írom, neki mondé. Monda: Hát engem ír! s reám mosolyodék.” 54. sz.), éppenúgy mint Júlia, azaz a szerelem isteni jellegének a hangsúlyozása. Júlia neve alatt ez a szerelem-isten, vagy isteni szerelem rejtőzik, melyhez gyakorta ugyanoly fordulatokkal fohászkodik, mint Istenhez, ugyanúgy alkudozik vele, a címzett érdekeire is appellálva, mint az istenes énekekben. Júlia-szerelem-istenség sajátos pogány háromsága alakult ki Balassi tollán, s ez magában foglal minden jót, amit a költő ismer, minden szépet, amiről valaha is énekelt.

„Áldott szép Júliámnak”-olvassuk egyik énekében (63. sz.), az „Áldott szép pünkösdknek gyönyörű ideje” mintájára, a ragyogó végvári tavasz jelzőjével; Júlia „mint tavaszi idő, mely jó, mely gyönyörű, ékes, kedves, illendő” — írja egy másikban (61. sz.), s a komédia ajánlásának a végén is a tavasz szépségével, gyönyörűségével kapcsolta össze a boldog szerelem érzését. Az a fülemüle is, akihez keserves panaszát intézte, — vele ellentétben — szintén „csak tavasz időben” mondja vidám énekét, mert a tavasznak, a természet nagyszerű megújulásának az élménye is az elérhetetlen szerelemhez, a nyerhetetlen Júliához társult. De ugyanígy a tavasztól elválaszthatatlan vitézség is, mert miképpen Mars „fegyverével mindent győz,

Úgy két szép szemével mint két éles törrel Júlia győz, megkötöz:

Nincs oly jeles vitéz, valaki reá néz, kit meg nem bír s tömlöcöz. (61. sz.)
S míg Diana „csak szarvasokat és egyéb vadakat ver”, addig Júlia a vitézekre vetette ki hálóját s közülük „szerelmére kötött s fogott sokot” (49. sz.). Verhetetlen vitéz ő, akinek fegyvere: a szeme, mely ellen hasztalan

minden védekezés. Ezekről a leigázó, élesen metsző „vitéz” szemekről szól egyik legsodálatosabb strófája is:

Fénlik sok kövektől mint a verőféntől erős vér tiszta jégen,
Lebegnek szemei mint a menny csillagi télben éjjel szép égen,
Kivel rabjává tett, szabadságból kivett engemet immár régen. (48. sz.)

A téli portyázások emlékképeit, a magyar XVI. század általa is élt leg-szebb életformáját idézi emlékezetébe Júlia veszélyes szeme, mely szabadságától megfosztotta. Mert a szabadság is Júliánál van, az szabad csak, aki Júliához mehet, akinek útjai nincsenek előle elzárva: erre utalt a darvakról szóló vers. Tavaszi megújuló természet, vitézi élet, szabadság: Balassi számára a boldog életnek ezek az elengedhetetlen tartozékai, melyeket valamikor éppen Anna ígézetétől szabadulva ünnepelt ujjongó lelkesedéssel, — most szerelmi eszmé-nyével fonódnak össze; Júlia fogalmához kapcsolódnak.

Júlia jelenti tehát minden rútnak, minden rossznak, a rab, boldogtalan, bujdosó életnek az ellentétét, a török hadszíntérre vált Magyarország reneszánsz költőjének minden szép és nemes vágyát, ezek összességét: egy nagy boldog harmóniát. „Harmonia coelestis” — ezt a címet írta egy magyar barokk költő egyik munkája elé; Balassi ciklusa fölé bátran ezt írhatnók: „Harmonia terrestris”.

Hol van, merre található ez a Júliában hol testet öltő, hol eszménnyé finomult földi, emberi harmónia? Hol az a tündérország, az a paradicsom, melyet a költő Júlia „országá”-ként emleget? Nem valami nehezen elérhető földrajzi távolságban, hiszen a szerelem-Júlia ott táncol előtte, s megcsapja őt a tánc forgásában suhogó szoknya szele és heve. Erre a reális közelségre utal egy másik éneke (59. sz.) is:

Nekem peniglen éjjel is lelkem keservesen ohít,
Szívembéli tűz, ágyamból felűz, házad felé indít,
Utcádon járok, reád vigyázok, de szemem nem saldit.

A költő tehát ott kódorog éjjel Júlia pozsonyi szállása körül: Júlia világa tehát a valóságban nagyon is elérhető, megközelíthető lenne, ez a távoli, mítikus jegyekkel felruházott ország ott van a költő orra előtt. És mégis elérhetetlen számára, mert Júlia „országá” éppenúgy költői kép, mint a költő rabsága, vagy bujdosása: a költő vágyai, eszményei és a korabeli realitás, valóság át-hidalhatatlan ellentétének a költői megfogalmazása.

Ez az ellentét, s annak mindörökre való leküzdhetetlensége a legegyeteme-sebb hangsúllyal a ciklus záróversében (66. sz.), félig-meddig summájában jut kifejezésre. E méltán híres költemény invokációjában a reneszánsz-ember ég, föld és tenger által határolt teljes univerzumához jajdul fel a költő hasztalan-

nak ítélve örökös bujdosását, a „hegyeken, völgyeken”, „szörnyű havasokon”, „essőben, hóban”, „emberek nem lakta földön” való állandó vándorlását:

Mert valahol járok s valamit csinálok, e'mémbe mind ott forog
Júlia szép képe, gyönyörű beszéde, lelkem érte forr, buzog,
Valahova nézek, úgy tetszik szememnek, hogy mind előttem mozog.

Júlia ígézetétől lehetetlen szabadulni, mert az egész természetet ő tölti be, a költő elméjében is örökké „Júlia szép képe” forog, s szíve közepébe is felmet-szette az ő képét Cupido: nemcsak a külső makrokozmosz, hanem a költő belső mikrokozmosza is vele van tele. Júlia országa tehát az egész külső és belső világ, nemcsak fizikai közelségben van az emberhez, hanem ott van magá-ban az emberben is. A reneszánsz nagy álma: a világ, a természet és az ember nagy földi harmóniája: ez Balassi Bálint legfőbb, legegyetemesebb vágya. A reneszánsz más nagyjaihoz hasonlóan megsejti, hogy megvan a lehetőség az ember és a világ összhangjára, hogy a középkorral ellentétben, a világ, a természet nem ellensége az embernek, hanem azonos lényegű vele, — s a költő terminológiájában — Júlia jegyében egymásra találhatnak. A világ és az ember természete kínálja erre a lehetőséget, a valóságban, — a kor valóságában — az igazi földi harmónia mégis lehetetlen, elérhetetlen, megvalósíthatatlan.

A reneszánsz-kor nagy dilemmájának zseniális költői megfogalmazása rejlik Balassi Júlia-ciklusában. A kor nagy változásai és vívmányai: a középkori teológiai világkép bilincseinek szétrombolása, a természet felfedezése, az ember látókörének hallatlan kiszélesedése, az ókori művészet és kultúra harmónia-élményének és humanitás-kultuszának a megismerése és elsajátítása, a humanizmus világnézete, — egyszerre felvillantotta az emberi értékek teljes kiművelésének, a földi örömek és szépségek teljes és oszthatatlan élvezetének, az ember boldogságának és szabadságának a lehetőségét. Mindez ott él a reneszánsz kultúra, irodalom és művészet legjobbjainak a tudatában, de a kor csak a program kitűzését, a távlatok megmutatását tette lehetővé — azok realizálását már nem. A reneszánsz gazdasági és társadalmi alapjában találjuk meg ennek a bonyolult kettősségnek a magyarázatát.

A feudalizmus roskadozó épülete ellen eredményesen támadó, a kezdődő kapitalizmusból erőt, gazdasági hatalmat merítő polgárság hatalmas sikereket ér el, osaknem sikerül a saját képére formálni a világot, s a kultúrában és művészetben átmenetileg diadalmaskodnak is eszményei. Az új társadalmi formációt előkészítő gazdasági folyamatok azonban még nem elég érettek arra, hogy a feudalizmus gazdasági törvényeit hatályon kívül helyezzék s a polgárság győzelmét hozzák. A XVI. században a feudalizmus új erőre kap egész Európában, s a polgárságnak a reneszánsz kultúrát hordozó felső rétege is a feudális földbirtokban, s nemesi kiváltságokban igyekszik szilárdná és tartóssá tenni gazdasági eredményeit. Megjelent tehát egy új világ és új világkép lehetősége

és igézete, — de ez egyelőre még elérhetetlen maradt. A barokk kornak kellett következnie, mely a humanizmus eszméiben és a földi boldogság lehetőségében csalódott ember érzéseit — az újjászerveződött feudalizmus szájaíze szerint — megfogalmazva kimondja majd, hogy nincs földi harmónia, hanem csak meny-nyei, s az ember csak ebben kereshet és találhat megnyugvást.

Az ideális emberi harmónia azonban lehetetlen volt már magán a polgári fejlődésen belül is. Hiszen a polgárság új világot hirdetve, végsőfokon a kiszákmányolás új — sok tekintetben még brutálisabb és ridegebb — formáját képviselte. A modern burzsoázia eszményei és osztályérdekei már kezdetben is kibékíthetetlen ellentmondásban vannak egymással. Miközben az olasz reneszánsz festői és szobrászai megálmodják és vászonra, márványba varázsolják az emberi tökéletesség eszméjét, Európában milliók nyomorbadöntése, a nép felkeléseinek vérbefojtása, a gyarmatokon pedig soha nem látott embermészárlás kíséri a szabadság és humanizmus jelszavát valló új uralkodó osztály hatalmának megalapozását. A reneszánsz legszebb eszméi, megsejtései csak egy csodálatos utópia részei lehettek.

Sokszorosan érvényes ez az utópisztikus jelleg a feudális Magyarországon, ahol a reneszánsz kultúra hordozója nem is a polgárság elsősorban, hanem a nemesség, sőt a XVI. század második felében, a magyar reneszánsz fénykorában, a főúri osztály. Különleges körülményeknek kellett egybetalálkoznia már ahhoz is, hogy a kor egy magyar főnemesi költője egyáltalán eljuthasson a reneszánsz merész álmainak — talán inkább csak öntudatlan — megsejtéséhez. Kellett ehhez Balassi különleges, az ő korában is egyedi életútja, a környezetével, osztályával, a politikai hatalommal való állandó összeütközése, kudarcainak örökös sorozata, — végeredményben kora társadalmával való diszharmóniája. El kellett jutnia ahhoz a tapasztalathoz, hogy az őt körülvevő emberi világgal, a társadalommal, s annak normáival, törvényeivel erkölceivel — mint számára rossz, őt romlásba kergető világgal — nem tud összebékülni. De szükséges volt az is, hogy felismerje a világban is és az emberben is a szépet, a jót, a tökéletest: a természet nagyszerűségét, a vitézi élet nemes emberségét, a szerelem boldogságát. Természet, humanitás, szerelem, s az ezekből táplálkozó, ezekkel összefüggő szabadság és boldogság: a reneszánsz nyitotta fel erre az emberek szemét a középkor századai után; Balassit is a reneszánsz kultúra ismerete, annak mély átélése segítette ahhoz, hogy felismerje ebben egy másik világnak, a harmónia világának a lehetőségét. Ennek az életben tapasztalt nagy ellentétnek a dinamikája hajtotta őt a lélek nyugalomát, békéjét biztosító szebb és jobb életnek a keresésére. Ezt keresi törökkel csatázva, hegyek és sziklák közt bujdosva, szertelen mulatozásban és vad pörösködés közepette, várakat megrohanva és erőszakoskodva, előkelő dámák lába elé borulva, vagy a szajhák ölén. Élete egyetlen újra meg újra ismétlődő kísérlet a paradicsom elérésére, a menny földre hozatalára, az emberi értékek és szépségek kiteljesedett élvezésére. Igazi reneszánsz program: erőszak és gátlástalanság, vér és

rablás árán is utat törni a szép, a nemes és emberi felé, s ha ezt elérni nem is lehet, legalább olyan erővel felmutatni, hogy kitörölhetetlenné váljék az emberi ség emlékezetében, — végeredményben ez jellemző az itáliai reneszánszra is.

Míg azonban Itáliában, vagy Nyugat-Európában a reneszánsz nagy utópiája gyakran valószerűen, a relitások alapján juthatott szóhoz a művészetben és irodalomban, sőt Morus Tamás megírhatta a jövő társadalmát megsejtő *Utópiá*-ját is, addig Magyarországon ennek csak igen elvont, igen áttételes formája alakulhatott ki. Ennek okát nem elég csak általában a társadalom fejletlenebb voltában és a magyar reneszánsz főúri osztálybázisában keresnünk: megtalálhatjuk konkrét magyarázatát is a XVI. század utolsó harmadának társadalmi és politikai viszonyaiban.

A XVI. század középső évtizedeit még csupa lendület, bátor és merész harc jellemezte: hősi küzdelem a török ellen, az antifeudális erők erősödő osztályharca a reformáció keretében, az új főúri osztály véres versenyfutása a vagyonért és hatalomért — különböző célok, ellentétes törekvések, de minden esetben a valóságot elszántan megváltoztatni akaró heroikus vállalkozások. A század utolsó harmadában mindennek már nyoma sincs, az ország társadalmi és politikai fejlődése csaknem megrekedt, látszólag egy helyben topog, de közben veszélyes tendenciák erősödnek. Ezeknek az évtizedeknek a feudális konszolidációja a törvény és a rend jegyében talán még embertelenebb világot teremtett, mint a megelőző szakasz anarchiája. A feudális rendek a mezővárosok felfeléívelő mozgalmát megtörték, a városok kiváltságait egyre jobban veszélyeztetik, a parasztságot a második jobbágyság jármába hajtották. A főurak felosztották már maguk között az országot, a vagyont most már nem harccal, hanem a pereskedés és a jó házasság mellett elsősorban a jobbágyság fokozott kizsákmányolásával, a majorságok kiterjesztésével és a robotteher állandó emelésével lehetett csak növelni. Ilyen körülmények között a rendek hatalmát, a haladást gátló törekvéseit, csak a fejedelmi hatalom ellensúlyozhatta volna, csak e körül tudtak volna kifejeződni új-haladó tendenciák. A fejedelmi hatalom birtokosa azonban a királyi Magyarországon az alattomosan terjeszkedő Habsburg-ház, mely lassan, szinte észrevétlenül kezd a magyarságnak a töröknél is veszélyesebb ellenségévé válni. Ezt azonban ebben a korban még nem ismerik fel, a Bécs uralmával szemben fokozódó elégedetlenség még nem szorítja ki a török veszedelem elsőbbségének tudatát. Még olyan ember is, mint Balassi Bálint, aki pedig az apja ellen 1569-ben indított hamis per folytán szinte elsőként tapasztalhatta a Habsburg-hatalom nyomását, egyértelműen a törökben látja az ellenséget, s a vele való harcot tekinti legfőbb hivatásának. Éppen ezért nem érti ő sem, s legtöbb kortársa sem, hogy ezt a harcot miért akadályozzák, hogy a magyar várak miért kerülnek sorra idegen kapitányok vezetésére, hogy a „magyar király” miért hallgat elsősorban osztrák környezetére. A látszólag csendes időszakban tehát igen fontos, felszín alatti folyamatok mennek végbe, ezek azonban majd csak a tizenöt éves háború

során, a következő század elején válnak felismerhetővé, felidézve Bocskay István szabadságharcát.

Balassi költői munkásságának évtizedei éppen erre az átmeneti periódusra estek, amikor a társadalmi és politikai harc frontjai össze voltak kuszálva, nem voltak áttekinthetők, amikor senki sem tudta ki az igazi szövetségese és ellensége. Ebből következik, hogy ebben az időszakban nem voltak igazi haladó társadalmi vagy politikai mozgalmak és hogy az irodalom sem tud határozott társadalmi vagy politikai eszméket megszólaltatni — mint akár a megelőző, akár a következő korszakban. A kor legjobbjai sem tudták, hogy mi a bajok gyökere és hogy merre kell keresni a megoldást; egyet tudtak csak: elutasítani a jelent és magasra emelni egy jobb világ eszményét. De mivel sem azt nem tudták pontosan kik és mik ellen lázadnak, sem pedig azt, hogy mi legyen az a cél, amire törekednek, a valóságot nem ábrázolhatták közvetlenül, hanem csak morális, eszményített síkon fogalmazhatták meg a kritikát és a programot egyaránt. Erre pedig a szerelem témája és érzésvilága vált a legalkalmasabbá: nemcsak Balassi lírája, hanem a kor gazdag eszmei tartalmu széphistóriái is ezt bizonyítják. A szerelmi tárgyú irodalom általános fellendülése a XVI. század utolsó harmadában nemcsak a kor valóságos emberi igényeinek és érdeklődésének köszönhető, hanem annak is, hogy ekkor a szerelem témáján keresztül lehetett — elvontan bár, de — a legátfogóbban válaszolni a kor nagy kérdéseire. Bármennyire is egyedi jelenség tehát Balassi Bálint szerelmi lírája, csúcán a Júlia-ciklussal, — a kor egészére jellemző, a korabeli társadalom adottságaiból fakadó és azokat akaratlanul is tükröző alkotás. A Júlia-ciklusban kifejezésre jutó koncepció általános érvényét a magyar reneszánsz szépirodalom egy másik remekműve, az *Árgirus históriája* is tanúsítja.

Balassi Júlia-ciklusa és az ismeretlen Gergei Albert *Árgirus*-a között meglepő hasonlatosságokat figyelhetünk meg. A széphistóriában a hős a földi ármány következtében elveszti tündérvilágból jött kedvesét, de azután számtalan nehézség, veszély árán, csodás eszközökkel végül is eljut az egyébként elérhetetlen, megközelíthetetlen tündérországba, ahol újra meglelt szerelmesével az örökké tartó boldogság jut osztályrészéül. A ciklus Balassija és a história Árgirusa egyaránt a mitikus régiókból érkezett és odavisszatért kedvest keresi; mindkettőjük sorsa az örökre rabul ejtő, megigéző földöntúli nő utáni bujdosás. Árgirus is „kegyetlen kősziklák” között, „iszonyú kegyetlen havasokon” bujdosik, ő is a halált kívánja inkább, mint a végnélküli szenvedést, ő is biztatást adó tündéri énekszót hall az erdőben, mint Balassi az Echót. S Árgirus tündérkirálykisasszonya éppúgy minden boldogság forrása, mint az olykor tündérek társaságában megjelenő isteni Júlia, Dianához hasonlít ő is, városa piacán pedig Vénus temploma áll. Országá, a tündérország merő ellentéte a szenvedésekbe, veszélyek közé sodró földi világnak: bujdosás helyett „szép nyugalom”, bánat helyett „jeles vígasság” honol itt, ahol „senkitől nem félnek”, ahol „nincs már Árgirusnak semmi fáradsága”,

Mert amit kívánt volt, már ölében tartja,
Amikor kívánja, szintén akkor látja.

Árgirusnak tehát osztályrészül jutott a szabadság, amit Balassi a darvaktól irígyelt; ő megtalálta a Balassi által óhajtott paradicsomot, a tündérpalota kertjét, tele „szép vetett nyoszolyák”-kal.

Mivel semmi okunk sincs a két mű között bármiféle kapcsolatot feltételezni, a koncepciók szembetűnő rokonságát nem magyarázhatjuk mással, mint a kor közös élményével: az adott rossz, meggyűlölt valóság és az emberiség legszebb vágyai ellentétének egyidejű megsejtésével. Gergei meséje ugyanolyan lázadás a boldogságot nem tűrő, azt megakadályozó földi világ ellen, mint Balassi lírájáé, s ez a boldogság mindkettőjükénél a szerelemben összpontosul és egy irreális világban jelenik meg, — csak a megoldás különböző. Míg ugyanis a mesei hős a földi ember számára elérhetetlen fizikai, földrajzi messzeségben levő tündérországot csodás jelenségek segítségével végül is elérheti, addig a lírai költő itt a földön akarja megtalálni a tündérországot, — ezért helyzete reménytelenebb, csodák sem segíthetik. A hasonló gondolat és hasonló téma kétféle megfogalmazása következik a műfajok különbözőségéből, a szerzők más-más műveltségéből, s eltérő irodalmi mintaképeikből, de következik a két szerző különböző társadalmi helyzetéből is. Gergei Albertről ugyan nem tudjuk, ki volt, — a kor főúri vezető osztályához azonban nem tartozhatott, s legfeljebb egyszerűbb nemes lehetett, vagy az sem. Pontosan azt sem állapíthatjuk meg, hogy kiknek szánta művét olvasmányul, tény azonban, hogy míg a Petrarcat, Joannes Secundust szem előtt tartó Balassi ciklusát a kor legműveltebb literátorai se nagyon értették meg, addig a népszerű olasz bella storia-t követő história a legszélesebb olvasó réteg talán legkedveltebb olvasmánya lett évszázadokon át, utat találva az írástudatlan nép folklórába is. Végső fokon tehát egy főúri és egy népi megfogalmazás különbsége rejlik az örök boldogságot és harmóniát jelentő szerelem e két apoteózisának eltéréseiben.

A két álláspont azonban nagyon közel áll egymáshoz, Balassi lényegében nem *mást* mond, csak *másként* mond, s akaratlanul is eljut kora világával, társadalmával szemben az ennek nyomását eltérni kényszerülő, terheit viselő tömegek érzéseinek a közelébe. Az életét oly sokszor űzött vadként élő, az egyszerű vitézek társaságát megkedvelő, szlovák hegyi pásztoroktól táncot, román leánytól dalt tanuló költőről elhitetjük, hogy megérezhetett valamit az üldözöttek, elnyomottak érzésvilágából, indulataiból. Nem kell arra gondolkunk, hogy velük együtt érzett, elég ha feltételezzük, — és erre megvan az alap — hogy az ő gondolataihoz hasonlókat érzett, s az őt is üldöző világ jelenségeire benne is az üldözöttekéhez hasonló érzelmi reakciók, s vágyak keletkeztek. Így válhatott lehetővé, hogy Balassi kora legmagasabb művészi színvonalán — akarva akaratlanul — ugyanazt fejezze ki, mint a nép vágyait megfogalmazva az Árgirus szerzője.

Már Rimay János úgy látta, hogy Balassi „műve sarkpontjául Júliát tette meg”, s valóban Júlia lett költészetének lényege, e költészet pedig az igazi — az eszményi — Júlia otthona. Most már egyedül a költészet az a szebb világ, ahová élete bajaiból, kora rútságából menekülhet, amelyben megszólaltathatja a megsejtett tiszta emberi harmóniát. Ennek felismerése ott rejlik már a ciklus záróversében: miként Cupido „felmetszette Júliát szívemben, — írja az utolsó előtti szakaszban — szintén úgy versemben is tessék meg szép képe”. Ha a valóságban elérhetetlen, legalább a költészetben ragyogjon örökké a „képtelen nagy szépség”, a boldogság eszményi világa, ez a legutolsó, immár maradéktalanul teljesült kívánsága.

*

Balassi az életben nem tudta kiharcolni a boldogságot, a társadalomban a megbecsülést. Most minden erejével az irodalom felé fordult, életének kedve szerinti alakítására, megváltoztatására irányuló terveit, irodalmi program váltja fel. A korábbi időszakban szerelmi verseivel valami konkrét életbeni célt — valakinek a meghódítását, vagy megtartását — akarta elérni, a Júlia-versek megírásakor is ez a magatartás az elsődleges, sőt még az olyan mélyen őszinte és bensőséges költeménynek, mint a „Bocsásd meg Úristen”, is propaganda szerepet szánt. Születtek közben olyan versei is, melyeket már csak önmagának írt, — külföldi tudós költők modorát elsajátítani próbálva, mint 1583-ban, vagy pedig keserves sorsa miatt feljajdulva, mint a házassága utáni években. 1589-ben találkozunk azonban először azzal a magatartással, mely végleg nélkülözi a praktikus célszerűség szempontjait, de ugyanakkor mégis a nyilvánosságot, a közönséget keresi. Ekkor ismeri fel, hogy a legegységesebb, legbensőbb személyes ügyeit, érzéseit, vágyait hordozó írások akkor is a nyilvánosság elé kíváncznak, ha nem vár ettől gyakorlati hasznot; ráeszmél arra, hogy művei irodalmi értéket jelentenek, s mint költő nyerheti el az annyi-szor áhított megbecsülést, s biztosíthat magának jövőbeni halhatatlanságot.

Az a tudatos irodalmi célkitűzés, a magyar irodalom fejlesztésének az a szándéka, mellyel komédiája írásakor találkoztunk, az 1589-es esztendő egész irodalmi tevékenységére jellemző. Abban a tényben például, hogy saját feljegyzése szerint ez év nyarán egy tragédiának, Buchanan *Jephthá*-jának a magyarra fordításával foglalkozott, lehetetlen mást látnunk, mint a komédiája előszavában is kifejezésre juttatott célok követését; a pásztordráma után most a magyar nyelvű humanista tragédia megteremtésének a szándékát. A magyar irodalomnak Európához való felzárkóztatásának gondolata rejtőzhet ekkori zsoldárfordításai, illetve ez irányú tervei mögött is. Miután jól ismerte Béza, Buchanan, Kochanovski humanista zsoldárait és élete legnehezebb szakaszában már ő maga is olykor a zsoldárok nyomán fejezte ki gondolatait, most egy humanista psalterium létrehozására törekedett. A bibliai zsoldár nemcsak a reformáció írói számára nyújtott a mozgalom eszméinek tolmácsolására, a

Szentírás aktualizálására kiválóan alkalmas alapszövegeket, hanem a humanisták is olyan költői értékeket láttak benne, mely a reneszánszkor individualizmusával, a vallás személyes kérdésként való felfogásával teljes összhangban állott. Innen származik a zsoltárok népszerűsége már Petrarcatól kezdve, ezért fordult annyi reneszánsz költő figyelme feléjük: ezért vált a szerelmi versciklus mellett a humanista zsoltárgyűjtemény is az egyik legnagyobb igényű feladattá a kor tudós műköltői számára. Igaz, Balassi psalteriuma nem jött létre, s a korábban írottakhoz ekkor csak két további, — egyet Buchanan („Az én jó istenem . . .”, 88. sz.), egyet pedig Béza („Mennyei seregek, boldog tiszta lelkek”, 94. sz.) nyomán — szerzett, de a Balassi-kódex egyik bejegyzése világosan tanúskodik nagyobb számú zsoltár átdolgozásának a szándékáról, s évekkel később, még halálos ágyán is Béza egyik zsoltárát magyaráította.

Költői fejlődésének ezen a fokán váltak számára becsessé korábbi versei, most már ezeket is egy életmű szerves részének tekintette. A filológiai kutatás tisztázta már, hogy 1589 tavaszán-nyarán állította össze „maga kezével írt könyvé”-ben régebbi és újabb verseinek gyűjteményét, s miként komédiáját nyomtatásban is kiadta, s nyilvánvalóan *Jephtá*-jával is ez volt a szándéka, úgy verskötetét is a legnagyobb, nyomtatott nyilvánosság elé, kiadásra szánta. A kézirat összeállításában nagyfokú tudatossággal járt el, nem riadt vissza korábbi énekeinek javításától sem — miként ezt a „Bocsásd meg Úristen” szövegváltozatai elárulják. Költészetét élesen két periódusra osztotta, házasságában jelölve meg a határt közöttük. Élete egyik nagy cezuráját azonban nem élettrajzi, hanem merőben irodalmi szempontból teszi választóvonallá, ugyanis elhagyta a házassága utáni évek istenes énekeit, s könyve második részét rögtön a Júlia-ciklussal kezdte. A ciklus külön kiadásának gondolatát úgy látszik időközben elejtette, s most kötetében igyekezett rangját azzal biztosítani, hogy a második periódus jellegét a legnagyobb művével határozta meg. Jól látta tehát a régebbi énekek és a ciklus közti nagy jellegbeli és minőségi különbséget, s ezáltal Júlia nemcsak élete nagy eszményeinek, hanem költészete második, igazi nagy periódusának is a szimbóluma lett, — nemcsak Rimay, nemcsak a kései utókor, hanem már az ő szemében is. Vallásos verseit egy-két kivétellel (ilyen a házassága előtti rész természetes lezárását szolgáló bűnbánó vers), külön könyvben gyűjtötte össze, s a Balassi-kódex 99. lapján levő bejegyzés arról tanúskodik, hogy ezeket addig nem adja ki, amíg újabb zsoltárokat nem ír. Egy szerelmi vers-kötet csúcsán a Júlia-ciklussal, s egy vallásos, tetőpontján a psaltériummal, mellette egy reneszánsz komédia és egy reneszánsz tragédia: ez Balassi ekkor tervezett költői életműve.

Mindez nem valósult meg, elmaradt a tragédia befejezése, a psaltérium megakadása miatt pedig a vallásos versek külön gyűjteményére sem kerülhetett sor, s ezért a már meglevő istenes énekek és zsoltárok nagy részét Balassi hozzámásoltatta versgyűjteményének kéziratához. Az, ami megvalósult és szerencsés-

sen fennmaradt — tekintetbe véve a terveket is — világosan jelzi azt a törekvést, hogy a külföldi latin vagy anyanyelven író tudós reneszánsz költők sorába emelkedjék, hogy kipróbálja erejét és tehetségét az irodalom különböző területein és műfajaiban. A csonka életmű is méltóképpen és egyértelműen állítja elénk a magyar reneszánsz nagy poétáját, félreérthetetlenül tanúskodva írói nagyságáról éppenúgy, mint a magyar reneszánsz-irodalom fejlődésében betöltött előkelő helyéről.

Balassi írói programja szervesen kapcsolódik a hazai magyar nyelvű tudós nemesi irodalom hagyományaihoz. Ennek egyik legfontosabb célkitűzése a magyar nyelv fejlesztése, művelése, a tudomány és irodalom magyar nyelvre való átültetése, s a magyar nyelv erre alkalmas voltának a bizonyítása volt. Ezeket a célokat hangoztatták a XVI. század harmincas éveiben az anyanyelvű humanista literatura magyar megteremtői: Pesti Gábor és Sylvester János, s ezek irányították Bornemisza Péter tollát is az *Elektra* magyarításakor. Balassi is az ő nyomukba lép, mikor komédiája prológusában így nyilatkozik művéről: „Ha én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani, hogy megösmérjék mindenek hogy magyar nyelven is meg lehetne ez az mi egyéb nyelven meg lehet, ez jó akaratért nem írdemlem, hogy botránkozónak híjanak az emberek.” Még a megfogalmazás is kísértetiesen hasonlít a Pesti Gáboréhoz: ő is a nyelvet akarja gazdagítani, ő is a többi nemzetek irodalmának a rangjára akarja emelni a magyart, ő is elismerést, s méltánylást igényel e tetteért. S a botránkozók mellől a méltánylók és elismerők nem is hiányoztak; Rimay János éppen azt emeli ki mestere legnagyobb érdeméül, hogy „mint az sas az több apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt az magyari nyelvnek dicsősége fundamentomába való állásával felette elő haladott s célt tölt az pályafutásra.”

A humanista nyelvművelés tudós célzatának közössége azonban ne téveszsen meg bennünket, Balassit nem lehet Pesti Gábor és Sylvester munkásságából levezetni, annak ellenére, hogy ifjúkori tanítómestere éppen Bornemisza volt. Az *Elektra* írója azonban akkor került Balassi János udvarába, mikor hátat fordított a világi pályának és a prédikátori hivatást választotta, s éppen a Balassiak mellett eltöltött években szerzett írásai mutatnak legkevesebb kapcsolatot a humanista kultúrával. Feltételezhetjük, hogy a reformáció vallásos eszméi és erkölce mellett a fiatal főurat a klasszikus kultúra ismeretére is oktatta, de arra aligha törekedett, hogy tudós írót faragjon belőle. Pestinek és társainak, valamint követőinek tudós nyelvművelő programja egyébként is gyökeresen más jellegű volt: ők az erasmista és melanchtoni humanizmus pedagógiai célkitűzései jegyében munkálkodtak, hamar összekapcsolódva a reformáció törekvéseivel. A magyar nyelv egyenrangúságát az ő szemükben elsősorban a Biblia tudós igényű lefordítása jelentette, s bár Esopus meséivel, vagy Sophokles *Elektrá*-jával világi műveket is átültettek magyarra, ezekkel is vallásos-pedagógiai hatást akartak elérni. A leplezetelnül világi irodalom, a

szerelmi tárgyú költészet anyanyelvű tudós művelését eleve kirekesztették látókörükből, Sylvester és Bornemissza egyaránt csak a botránkozás hangján szólnak róla.

Balassi nem az ő nyomukban haladva, az ő indításukat követve jutott el sokban hasonló eredményhez. Ő a XVI. század magyar főurainak életformáját élve, magáévá teszi reneszánsz életszemléletüket, s ennek szellemében írja verseit, mitsem gondolva eleinte költői babérokra, a tudós literatura dolgaira, vagy anyanyelvének tudatos művelésére. Távol minden kegyes pedagógiai célkitűzéstől, barátaival szerelmi témájú versekben folytat 1589-ben költői vetélkedést, egyik költeményének (72. sz.) tanúsága szerint, nem mulasztva el hangsúlyozni, hogy „a magyar versen való versszerzésen” vetekedtek. Az anyanyelv gazdagítása itt egy merőben világi szférában, a főúri osztály sok tekintetben spontán reneszánsz kultúrájából kinőve jelentkezik. Elődei a Szentírás magyar nyelvűségét kellett, hogy megvédjék — hivatkozva a külföld példájára, ő saját reneszánsz-bibliájának, a szerelmi költésnek a létjogosultsága és „olasz, francúz, német” után anyanyelven való művelése mellett szállt síkra. Folytatta ő a magyar nyelvű humanista literatura kezdeményezéseit, de más gyökerekből indult ki és egy magasabb szinten tetőzte azt be. Balassi egyébként sem filológus nyelvművelő, hanem nyelvteremtő zseni, aki költészetével a magyar lingua vulgaris reneszánszkori diadalát kodifikálta, miként századok múlva Vörösmarty Mihály a nyelvújítás maradandó vívmányait.

*

„Ezen a vidéken az az újság, hogy Balassa Bálint összes jószágait átadta testvérének Balassa Ferencnek; maga pedig, csak egyedül lóra ülve éjszakának idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé. Írt nekem is, hogy ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra. Bujdosása okául Balassa Andrást említi, aki jószágá után jár, sakit nagyon fenyeget, továbbá Ungnád Kristóf özvegyét, aki nem akar nőül menni hozzá.” 1589 szeptemberében ezekkel a szavakkal számolt be Illésházy István Balassi elbujdosásáról. Júlia keze valóban az utolsó lehetőséget jelentette számára az országban, de ez szertefoszlott, helyzete teljesen bizonytalan lett, hivatala, szolgálata nincsen: nem tehetett mást mint ifjúkori élményeinek színhelyén, Lengyelországban keresni szerencsét. A reményeiben való csalatkozás és a távozás közti időt használta fel irodalmi tervei valóráváltására, annak az embernek a magatartásával, aki — mint 1584-ben, vagy 1588 elején, — élete valamely fordulatra készül. De míg az előbbieken új nagy sikereket várt az elkövetkező időtől, addig most álmaival számol le, s menti ami a múltból érték maradt: költészete termését.

Ez a néhány hónap azonban nemcsak a műveit rendszerező és kiegészítő literátornak a tevékenységét öleli fel, hanem a lírikusét is, aki megrázó erővel tárja elénk a reményeivel végérvényesen szakító, hazájától távozni készülő költő testamentumát. A Júlia-ciklus utolsó strófája ugyan már egy végérvényes

lezárás igényével készült: „Ezt össze rendelem, többé nem említvén Júliát immár versül” — ez a lezárás, a mindent magában foglaló, legszebb eszményektől való huszáros elbúcsúzás azonban nem volt elég, még hónapok kellettek ahhoz, hogy a költő bensőleg is végigküzdje a szerelem álmvilágától való fájdalmas búcsú minden fázisát.

Élet és költészet szorosabban összekapcsolódott ekkor, mint valaha; a Júlia-ciklusban költőileg átélt bujdosás-motívumot hitelesítette az élet, s a költő a közelgő valóságos bujdosás érzelmvilágába már teljesen beleélt magát. A Júlia-ciklus után írt költeményei szinte kivétel nélkül a bujdosó szerzeményei: a bécsi lányokról költött énekét (67. sz.) Pozsonyból távoztában, a Margarétáról szólót (71. sz.) „remete módjára havasok aljába élvén”, a „nyolc vándor” költői versengését (72. sz.) pedig „világ határirra való bujdosásra keservesen indulván” szerezte. Ez utóbbiban már „szegény szarándok”-nak nevezi magát, „kit a nagy hamisság (értsd: Balassi András) és háládatlanság (értsd: Júlia) föld szélére kergettek”, s belopódtak a bujdosás hangulatai zoltárfordításaiba is, a bibliai Dávid királyban nemcsak a bujaságban vétkes, de Istenhez térő vitéznek, hanem a bujdosó költőnek is — az ő helyzetére annyira illő — példáját látva. Szeptemberben pedig „én édes hazámból való kimentemben” írja a *Szarándoknak vagy bujdosónak való ének*-et (74. sz.), immár tényleges elbujdosásáról tanúskodva, s végül a hazához intézett búcsúversét (75. sz.) is ez a motívum szövi át.

Miként a Júlia-ciklusban kialakított bujdosás-képlet, ugyanúgy magának Júliának az emléke is végig kíséri még ennek a néhány hónapnak a költészetét. Igaz — ígéretéhez híven — Júliát, a Júlia nevezetet nem említi, de a sorok között mégis róla van szó. A bécsi lányokkal eltöltött pásztóróráról azt vallja: „ki ugyan nem elég Bús szívem, mert ég”; a nyolc költőtárs ekhós versengésében pedig egyenesen Credulusként lép fel, aki — akárcsak a komédia és a ciklus ekhós versében — azt kérdi, hogy ki az, aki „sok kínomba most megvigasztalhatna”, mire válaszként az Ekhó Anna nevét súgja. Ennek az éneknek a végén is Júliára utalt az őt elűző „háládatlanság”-ot emlegetve, ami szinte refrénszerűen tér vissza több versében is: „Háládatlanságán sírván szeretőmnek Mostan szereztetek tülem ez kis ének” — írja a „De mit gyötresh engem” kezdetű ének (73. sz.) végén, „Felejts el annak is háládatlanságát” — biztatja magát a zarándok-versben, „Hozzám háládatlan” — utal rá a búcsú-énekben. Sőt már nemcsak „háládatlanságát” emlegeti, de többször mint ellenségét aposztrofálja; így a „Nincs már hová lennem” kezdetű kis vallásos énekében (89. sz.) a „kevély ellenségem” kifejezéssel utal rá, a „De mit gyötresh engem” kezdetűben már bosszúállásról is gondolkodik, mert fájdalmának „csak örül, tudod, édes ellenségem”, hogy végül a búcsúénekben az „Ó én szerelmes ellenségem” szavakkal váljon meg tőle végkép.

Már nem a rajongó szerelem szól ezekből a sorokból, hanem a viszonzatlan szerelem emlékeitől nehezen megválni tudó, azt felpanaszoló fájdalmas

merengés. A valóságos imádott asszony és a nevével kifejezett harmónia utáni vágy már csak egy megálmodott boldogság lassan towarezgő emléke. A hazától megváló költő azonban nemcsak ki nem elégített vágyakat és be nem teljesült reményeket kellett, hogy maga mögött hagyjon, hanem azt is, ami élete annyi keserve között valóságos örömet, nemcsak elképzelt, de látott és élvezett szépséget jelentett számára. S a számadásnak ezekben a hónapjaiban kiderült, hogy ilyen is volt nem kevés. A hazai táj, a szép rónákkal és a zord havasokkal, a ragyogó magyar tavasz, a vitézek hősi és vidám társasága, a haza és a keresztény Európa fegyveres védelmének hősi eszménye: az elválás gondolatkörében hihetetlen intenzitással nyomultak tudatába. A lírikus legfőbb és legforróbb mondanivalója ezekben a hónapokban a vitézség és a haza eszménye és valósága köré tömörül. Erről tanúskodik költészetének két olyan csúspontja, mint a „Vitézek mi lehet” kezdetű katonaének (68. sz.) és a haza elhagyásakor írt búcsúvers.

A *végek dicséreté*-vel Balassi a szerelmi és a személyes jellegű vallásos versek, valamint a tavasz-énekek után — mint a vers élén maga mondja — „egy katonaének” írására vállalkozott. Az irodalomtörténetírás Balassi „vitézi versei”-ről szólván együtt szokta emlegetni — s pusztán tematikailag nem jogtalanul — az „Áldott szép Pünkösdcnek” kezdetű tavasz-éneket és *A végek dicséreté*-t. Műfaji szempontból azonban merőben különböznek: a katona-énekek semmi köze a tavasz-énekhez, mely csak Balassi sajátos művészetében telítődött meg vitézi elemekkel, akárcsak egyik-másik szerelmi vagy istenes verse. És miként bizonyíthattuk vagy feltételezhettük, hogy az említett vers-típusok már Balassi előtt is megvoltak a magyar nyelvű költészetben, éppenúgy a katona-ének esetében is számos előzményre következtethetünk. Nem csak és nem is elsősorban Tinódi históriás énekeinek lírai bevezető részeire gondolok, — ezekből az eddigi kutatás idézett már Balassi katonaénekével rokon részletet, — hanem azokra a cantio militaris, cantio de militibus, vitézi ének, katona-ének címet viselő versekre, melyeket a XVI. század végétől egészen a kuruc-korig szép számmal ismerünk. Ezek egytől egyig a vitézi életet magasztaló, s annak vállalására buzdító ódai szárnyalású költemények, akárcsak a Balassié. S bár 1589 előttről egyetlen ilyen ének sem maradt fenn, nyilvánvaló, hogy ennek a verstípusnak a története nem vele kezdődik, hanem ő most is egy hagyományos műfajt emel fel a tudós poézis szintjére, de ezúttal olyat, mely az európai humanista literatúrában egyedülálló.

Közvetlen antik és humanista példaképeket nem láthatott maga előtt Balassi e vers írásakor, de az a formai kultúra, melyet az ókori klasszikusok, vagy Marullus és társai nyomán megtanult, maradéktalanul érvényesült benne. A bámulatos szerkeszteni tudás, a szavakkal való ökonómia, a feszesen kimért kifejezések súlyos tömörsége, a képek festőisége és plaszticitása egyrangúvá teszi a költeményt a Júlia énekekkel. A valóságábrázolás erejében, a

látott, hallott, átélt élmények, megfigyelések közvetlen megragadásában és költői képekké formálásában pedig még azokat is felülmúlja. A végek életének megannyi reális mozzanata, a katonák ruházatától és fegyverüktől kezdve a tábori őrségig és a harcmodorig, nem ragad meg azonban valaminő tárgyiaskodó leírásban, mert a vitézi élet valóságos képét a felséges természeti keret és az erkölcsi értékek hangsúlyozása egy magasabb eszményi szférába emeli.

Balassi természetábrázolásában a könyv-élményekből alkotott természeti kép-sablonok mellett már korán feltűnnek a hazai táj valóságos elemei, az elbujdosás előtti hónapok verseiben pedig már kizárólag ezekkel találkozunk. A Kárpátokkal övezett táj hatalmas természeti freskója bontakozik ki a Béza nyomán írt 148. zsoltár (94. sz.) soraiból, a lipthói havasi rét éles levegője csap meg a Margaréáról szóló versben, s a vitézi harcok színterét alkotó mezők, hegyek, völgyek, erdők képe villan fel a búcsúénekekben. A hazájától távozni készülő költő a hazai táj formáit, színeit, illatait mohón szívja fel verseibe, s ezekből hozza létre *A végek dicséreté*-nek reneszánsz természeti háttérét. A pompázatos szabad természet azonban most nem a mulatozó vitézek jókedvű társaságát — mint egykor a tavaszi énekekben — hanem a harcra felkészült sereget és a véres holttestekkel teli viadalhelyet öleli körül. A költő a halált a végvári vitézek életének természetes és előbb-utóbb szükségszerűen bekövetkező végső akkordjaként jeleníti meg, és — saját sorsát is megjósolva, — éppen a hősi halállal végződő, a legnagyobb áldozattal betetőzött katonaéletet akarja a legmagasabb eszmény rangjára emelni. Szerkezetileg a vers központi helyén helyezi el azt a strofát, ahol az ellenséget kereső, azzal kopját törő, éhséget, szomjúságot tűrő s végül koporsót csak a „sok vad s madár gyomrá”-ban lelő vitézek erkölcsi nagyságát hirdeti: „Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak”. Emberség és vitézség, humanitás és virtus: a humanista ideológiának ezek az etikai sarkpontjai. Balassi szemében a végvári vitézek magától értetődő tulajdonságai. „Az jó hírért névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak”: nem a zsákmány, nem valamilyen korai nemzeti öntudat, mégcsak nem is a patrióta érzelem, hanem a humanista hírnév, az örök földi dicsőség tudata vértézi fel őket a helytállás és hősiesség emberségével és vitézségével. A végvári vitézek körében kezdettől fogva élt ez a gondolat, de Tinódi Sebestyén fogalmazásában az örök földi hírnév a vitézi életnek csak az egyik és sorrendben, fontosságban nem is az első koronája: „Itt valaki közölünk elesik, — írja — Az angyalok mennyországba viszik, Ez világon neve elhírhöszik, És mindönök nagy jóval üdvezlik.” Balassi a mennyei és a földi elismerés kettősségéből az utóbbit teszi egyetemessé és kizárólagossá, s ezzel az életüket folyton kockáztató, annyi nyomorúságot elszenvedő végvári katonákat a reneszánsz kor legigazibb képviselőivé avatja. A természetábrázolás nagyszerű külső keretéhez így társul a humanista eszmény és erkölcs belső eszmei tartalma, beleillesztve a végvári vitézek hősi életét a költő reneszánsz világképébe.

Mikor a vitézekről ír, önmagáról is vallomást tesz. Mindig vitéznek tekintette magát, s a jó hírnév és a szép tisztesség számára is a legfőbb erkölcsi értékek közé tartoztak. 1589-ben, hazai életének lezárásakor, irodalmi alkotásai mellett hírét, becsületét is tisztán akarta hátrahagyni. Ennek igazolását pedig csak saját vitézi múltjában kereshette: „Becsületem sértetlen, jó hírem-nevem mellett tanúskodni felhívom egész Eger” — írta éppen 1589 tavaszán Ernő főhercegnek Balassi András rágalmai ellen tiltakozva. *A végek dicséretében* is ott érezzük ezt a személyes tanúságtételt: nemcsak a végek életének a himnusza ez a vers, hanem a végvári vitéz önvallomása is. De egyúttal monumentum és búcsú. Emlékművet állít a vitézi élet immár eltűnő hőskorának, Egernek, melyet tanúként idézett most, s melyet ezidőtájt a „vitézeknek ékes oskolája, jó katonaságnak nevelő dajkája” epitetonnal ajándékozott meg egyik verstöredékében. Tíz év előtt Egerben még virágjában ismerhette meg a XVI. századi magyar katonaéletet, de éppen az azóta eltelt időben indult meg ennek az életnek a bomlása, hanyatlása. Egyik ez is azoknak a méltán elkeserítő jelenségeknek, lassú de egyre ártalmasabb folyamatoknak, melyek a rossz földi valóság és az elérhetetlen földi harmónia szembeállítását hitelesítették. A „Vitézek mi lehet” ezért nem annyira a jelent, mint inkább a múltat, s egyben a költő saját vitézi múltját foglalja össze, utolsó sorában pedig már benne van a búcsú fájdalmas rezignációja: „Mint sok fát gyümölcselel, sok jó szerencsékkel áldjon Isten mezőkbe!”

Hazai földön termett lírájának utolsó mondanivalója a búcsú. Versben ekkor írja le először hazája nevét, s vele kezdi a búcsú elégiáját: „Ó én édes hazám, te jó Magyarország” (75. sz.). A legdrágább után az egri vitézek, majd a lovak, a fegyverek, az általa felnevelt vitézek, a hazai táj, barátai s végül az „angyalképet mutató szüzek” hallhatják rendre a költő utolsó jókívánságait. De elbúcsúzik attól is, aki számára a kín, a szenvedés forrása lett: „szerelmes ellensége”-től, s végül az e szerelemtől elválaszthatatlan verseitől, „búnál kik egyebet nekem nem nyertetek”. A bánathozó verseket meg is átkozza, s ismert humanista sablonnal mint haszontalanokat tűzre is ítéli, de ezzel csak azt árulja el, hogy ezek immár a legfontosabbak számára, méltó, hogy velük fejeződjék be a búcsú sorozata. A hazától való búcsút egyúttal lírája zárókövének is szánta és versei kéziratos gyűjteményének végére illesztette, élete és költészete egységét hirdetve.

*

Balassi Bálint a szerelem fogalmához kapcsolta élete legszebb vágyait és eszményeit, a szerelemről írva vált halhatatlan költővé. Lengyelországba távozva ennek a szerelem-központú életnek akart végleg búcsút mondani, s mivel költészetének fő ihletője éppen a szerelem volt, befejezettnek hitte költői pályafutását is. A költői életművét lezáró lírikus önrónikus végszavának szánta búcsúversének utolsó strófáját, s még kéziratát sem vitte magával.

A szerelem illetve az ezzel azonosított Júlia és a versek: mind a más országban új életet kereső költő háta mögött maradtak. Legalább is ő így hitte. Határozott szándéka volt, hogy miképpen ifjúkorában Vénus és Cupido szolgálatába állt, úgy most elhagyva seregüket, kizárólag Mars és Pallas katonája lesz. Nem sokkal kibujdosása után írta ezeket a sorokat Cupidonak címezve:

Immár zászlód alól kitöltem, sőt távol járok nagy seregedtül,
Mert kis haszon mellett túrnöm sokot kellett, míg vártam te kezdetül,
Immár uram is más, Pallás és vitéz Márs, kik mentenek tüzedtül.

Költői-retorikus módon, a verseiben kibontakozó lírai önéletrajz szellemében fogalmazza itt meg eljövendő sorsát: a szerelem, Júlia és a költészet világát felfogja váltani a tudomány és vitézség szolgálata. Lengyelországban valóban ez volt a célja. Részt kívánt vállalni a lengyelek tervezett török elleni háborújában, sennek érdekében még katonákat is csábított — a bécsi hatóságok heves rosszalásával — lengyel földre. Másrészt tanulni akart; miután költőből már tudós költő lett, a tudományra terelődött a figyelme.

A szándék tehát megvolt, s meg is valósult, — de csak némi késéssel. Erről már az is tanúskodik, hogy Balassi imént idézett nyilatkozata megint csak versből (78. sz.) való, méghozzá szerelmes versből, melynek éppen az a végső summája, hogy ígérete és elhatározása ellenére ismét kénytelen megadni magát Cupidonak, a szerelemnek, Júlia emlékének. Első útja Dembnóra vezetett, a még Báthori István korából való barát, Wesselényi Ferenc várkastélyába, aki a költő lengyel földön való jövőjének útját egyengette. Itt azonban Mars és Pallas helyett a megtagadott Venus fogadta Wesselényiné Szárkándy Anna személyében, s hosszú hónapokra magához bilincselte. S ezzel akarata ellenére tovább folytatódott élete költői regénye, az új szerelem ismét versírássra, az új csillag, Célia dicséretére kényszerítette.

A Célia-ciklus Balassi szerelmi költészetének váratlan utójátéka, csodálatos és méltó ráadás egy szerelmi költő már lezártnak hitt életművére. Ez a ráadás azonban nem lazán odaillesztett függelék, hanem az eddigiekhez szervesen hozzákomponált folytatás, mert Balassi gondoskodott arról, hogy életének az a művészetté emelt lírai-retorikus kerete, melyet a Júlia-ciklusban kodifikált, s melyet fenntartott s továbbépített az elbujdosás előtti hónapokban is, szervesen ölelje magába a Célia-versek kis sorozatát. Ezt külsőlegesen a ciklus elején uralkodó retorikus invenció biztosítja. A költő ugyanis eleinte az őt ismét megkísértő Cupido ellen támad, új urait, Marst és Pallást, valamint a szűz Dianát kérve, hogy mentse meg az álnok kis isten nyilaitól (77. sz.). A következő versben (78. sz.) is vitatkozik még, azt is szemére vetve, hogy „kikergetté engemet szép hazámbul”; majd hivatkozik a szerelemmel szakító szilárd elhatározására, de Cupido értésére adja, hogy a vitéz Mars is tehetetlen vele szemben, s Pallás elméje sem védhet meg a „világbíró” szere-

lem hatalmától. Ezért engedni kénytelen, s a soron következő „két szemem világa” kezdetű költeményben (79. sz.) már Célia szerelméért eseng, de rögtön utána már „köszöni Cupidonak hozzá való kegyelmét, tudni illik hogy Céliát szerelmére felgerjesztette s keziben adta”, a „*kegyelmes szerelem*”-hez zengve hálaéneket (80. sz.).

A Célia-ciklus retorikus indítása tehát folytatja is, de meg is ismétli a Júlia-sorozat ciklus leleményét. Kezdetben ugyanis nemcsak az ellen háborog, hogy Cupido újra szerelemre gyújtja, hanem még inkább azért, mert ismét reménytelen cél után indítja. A szerelem isteni cselszövője ugyanis „Célia beszédén, örvendetes képén” át „Júlia szózatját, kerek ábrázatját” mutatja neki, újra felidézve a nagy nehezen hazájában hagyott kínzó emléket. S mikor már rabjává válik az új asszonynak, akkor is „rég nagy szerelme” jut eszébe Célia „módján, nevén, szaván, szép termetén” (79. sz.).

Az eszménnyé alakult Júlia rejtőzik tehát a költőt új szerelemre gerjesztő Célia remélt és beteljesült ölelésében. De Júliát kereste és ha csak percekre is, őt vélte megtalálni az előző hónapok futó kalandjaiban is. A bécsi Zsuzsannát, Anna Máriát, a mezítlábas Margarétát ugyanúgy festette le, mint Júliát, vagy Céliát. A bécsi Zsuzsannának is „piros rózsza tündöklék orcáján”, Anna Máriának is „tisza mézzel foly ő édes szava”, s Margarétának is „kalárist kis szája, rózsát szép orcája, mézet ereszt beszéde”. Igaz, hogy a petrarkista költészet stereotípiája eleve előidézi a női szépségnek az egyénítést nélkülöző, hasonló jegyekkel való jellemzését, de miként a humanista szerelmi költészet annyi más sablonja, ez is mélyebb értelmet nyer az ő költészetében. Miután a női szépség és a szerelem, s ennek legmagasabb, legtökéletesebb inkarnációja: Júlia, már a földi boldogság harmóniájának a képzetévé, szimbolumává alakult gondolkörében, a hasonló, stereotip fogalmazások, a Júliára való tudatos, vagy csak önkéntelen emlékeztetések e harmónia-keresés meg-megújuló tendenciáját árulják el. Bár először a Júlia-ciklus lezárásakor, majd még teljesebben a kibujdosáskor leszámolt már eszményeivel, Célia most újra felszítja benne azok kívánását.

De ezúttal a kívánságot a beteljesülés is követte. A Célia-verseket elindító retorikus invenció hamar meg is szakad, s az egyes költemények már csak Célia szépségéről, a szerelem boldogságáról, s legfeljebb a harmónikus szerelemben is meg-megjelenő átmeneti hangulathullámozásokról vallanak. A költő feladata most ennek az egyrétűbb mondanivalónak, megállapodottabb érzélemlágnak más és más, újabb és újabb költői megoldásokkal való tolmácsolata és ábrázolása, ami — a petrarkista költészet jellegének is megfelelően — a formai jelenségek előtérbekerülését eredményezi, s a költőt is a forma, a költői stílus tökéletesítésére kényszeríti. Balassi ezzel művészetének új állomásához érkezett el, melynek megértése, a költő fejlődésében elfoglalt helyének kijelölése érdekében mindenekelőtt a Célia-ciklus új formai jelenségeit kell meghatároznunk.

A Célia-versek jó részében szembetűnő a versek leegyszerűsített, letisztult szerkezete: egyetlen érzés, gondolat, fogalom vagy kép pusztán egy hasonlatsorral való ábrázolása. Célia szépségéről például a kiterjesztett szárnyú páva, a szivárvány, a felhőn áttetsző nap hasonlatain keresztül ad strófáról strófára gazdagodó képet (81. sz.); a síró Célia megjelenítését pedig a fiát vesztett filemle, a tavaszi harmat és a félben metszett lilium képei szolgálják (84. sz.). Ezek a hasonlatok önmagukban állnak, a költő nem kommentálja őket, rábízva magát képei erejére és szépségére. Ezekkel a statikus jellegű, minden feszültséget, érzelmi hullámozást, belső fejlődést kizáró versekkel Balassi a formai tökély terén is eljutott a reneszánsz szerelmi poézis csúcsára, nem riadva vissza a petrarkizmus erőltetett megoldásaitól sem. A „Célia szerelméért való gyötrelmről” szóló vers (82. sz.) három szakasza például három, a petrarkista költészetben nem ismeretlen hasonlatból áll: A szerelem malomhoz hasonló, melyet a siralom patakja hajt, s melyben Célia mint gabonáját őrli a költőt; a költő lelke haranggá lett, melyet a szerelem félrevert s ezért jajszóval kong; mint ahogy a kristálykőt tűz, verőfény el nem törheti, ugyanígy a költő szíve is csak hevül, fül, anélkül, hogy a tüzes kín elronthatná.

Ez a kissé már mesterkélt világ, az olykor öncélúvá váló artistikum érhető tetten az érzéki benyomások, hatások halmozásában, tudatos keresésében is. „Ez föld szép virágja, éltető *illatja*”, „*cseng* szép madárszózat”, a haranggá lett szív „*kong* jajszóval”, a fülemle „keservesen *kiált*”, „kesereg *csattogva*” — ezek a szinte találomra kiválasztott részek mind szagok, hangok érzetét idézik fel, s folytatni lehet őket a különös színek és fények világát jelző sorokkal. Figyeljük csak a síró Céliára alkalmazott egyik hasonlatát:

Mint tavasz harmatja reggel ha áztatja szépen jól nem nyílt rózsát,
Mert gyenge harmattul tisztul s ugyan újul, kiterjeszti pirosát,
Célia szintén oly, hogyha szeméből foly könyve, mossa orcáját.

Nemcsak egyszerű színek, hanem a színváltozás folyamatai is megjelennek ebben a hasonlatban: a tavaszi harmat frissítő vízceppje tisztára mossa a rózsát, s ezzel megújítja, kiterjeszti pirosasságát, akárcsak a legördülő könny Célia rózsapiros arcát. „Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek harmaton hogy nap felkél” — olvassuk egy másik versben (79. sz.), s a fák levelein, virágokon, fűszálakon rezgő harmatcseppekben látjuk a felkelő nap első megszépítő sugarait megtörni, tükröződni. A színeknek, fényeknek ez az egymásbaját-
szása a fürdő Célia szépségét dicsérő versben (81. sz.) már teljesen eluralkodik: a gőz Célia meztelen testén füstölög; az „új forma sok színben” táncba menő Célia az ezerszínű szárnyát „verőfényben” kiterjesztő pávára, vagy az égi szivárvány színkálájára hasonlít; a Célia mellén tündöklő gyémántkereszt éppolyan „gyenge világgal” fénylik a ráereszkedett haj vékony fátyla alól, mint ahogy a nap is „szép homállyal” terjeszti fényét „fejér felhőn” által; s Célia mellett a többi szűz szépsége úgy halványodik el, mint „támadtakor napnak, mind

holdnak, csillagnak hogy enyíszik világa". Valami vibráló fény és színorgia, csupa áttetszőség, a tiszta színek és éles fények örökös megtörése tombol ebben a költeményben. Egy vibráló, csillogó, hol erősebben, hol gyengébben ragyogó fényforrás maga Célia is: állandóan visszatérő epitetonja a „csillag”. „Életem csillaga”, „az ország csillaga”, „az kinél égnek nincs szebb csillaga” — olvassuk az egymás után következő versekben.

Balassi egymaga futotta be azt a fejlődést, amit másutt a művészet nemzedékek munkássága során járt végig. Korai verseiben a még erős stilizáltság, a szimbólumok kultusza, s bizonyos elvontság kissé még a középkori tradíciókra (vágáns-örökség) és a korai reneszánszra, vagy egy Botticelli gótikus hagyományokat őrző művészi eljárására emlékeztet. Az 1583 körüli tavaszversek, de még inkább a Júlia-ciklus egyes darabjai viszont már a széles ecsetvonásokkal, erős színekkel dolgozó érett reneszánsz festmények vizuális összbemnyomását keltik fel az olvasóban. Gondoljunk például Júlia fekete gyászruha alól kivillanó mély tűzű szemeire, a fehér jégen napfényben ragyogó vörös vércsepre, vagy a táncoló Júlia alakjára. Ugyanez az érett vizualitás van jelen a katonaeének tájázásában, vagy a Margarétáról szóló költemény (71. sz.) néhány strófájában. A bokrok mögül meglesett fekete szemű, rózsza orcájú, hónál fejből lábú Margaréta képe, amint a gömbölyű nyakán és jól termett vállán szétterülő hajjal a zöld pázsiton ballagva, énekelve és gondolkodva koszorúját köti: Balassi egyik legpompásabb reneszánsz képalkotása. A Célia-ciklusban ezek az éles kontúrok, telt erős színek, plasztikus testek adják át helyüket egy áttetsző, sfumato-jellegű, érzéki hatásokban tobzódó, a túlérettesség jegyeit magán hordozó, s kissé már modoros, bravúroskodni akaró ábrázolásnak. Mintha Raffaello plaszticitását és Tiziano kolorizmusát váltaná fel az olasz manierista festők színfeloldó, fénykombinációs gyakorlata.

Balassi a Célia-ciklusban már a későreneszánsz manierizmusának a határát sűrölja, megjelennek lirájában a dekadencia, a mesterkéltesség vonásai. Ezt tudnunk kell ahhoz, hogy a bennük levő mélyebb tartalmat és a mögöttük megbúvó költői magatartást helyesen meghatározhassuk. Mert különben könnyen azt hihetnők, hogy a Júlia-ciklusban keresett boldog földi harmónia zengzeteit halljuk a Célia-versek varázslatos soraiból. Az immár birtokolt szépség, az élvezett boldogság és egyfajta harmónia akkordjait joggal ki is érezhetjük a Célia-ciklusból, de éppen az ábrázolás megváltozása, a formai tökéletesség kultusza figyelmeztet rá, hogy a Dembnó várában, Célia ölén megtalált szépség, boldogság és harmónia nem azonos azzal, amit korábban keresett, melyért a „nagy kerek kék eg”-et, a „csillagok palotá”-ját ostromolta. A lét vagy nemlét kérdésének izgató feszültségét, a reneszánsz eszmevilág teljes gazdagságát, s a korabeli magyar valóság alapellentétjeinek akaratlan tükröződését hiába keresnénk a Júlia nyomába lépő Célia hódoló dicséretében.

E helyett egy rezignált horatiusi életfilozófiát találunk, éppen abban a versben (80. sz.) megfogalmazva, mely a költőnek Célia szerelme feletti örömét,

a „kegyelmes szerelem”-nek mondott köszönetét tartalmazza. Szinte szokatlan számára ez az ölébe hullott boldogság: „Miért szomorkodjam? s vígan mért ne láljam? mért visellek bánatot?” teszi fel magának a kérdést és felel is rá: „Hiszem elég addig az még nem voltam víg, hadd éllek már jó napot!” Megérdemel végre egy kis örömet — érzi ezt, — mégis szinte biztatnia kell önmagát, hogy a vers utolsó szakaszában megfogalmazhassa ekkori mondanivalójának a lényegét:

Ez világ minékünk, kiben mi most élünk, vendégfogadó házunk,
Kiben ha mi lakunk, vagy jót vagy bűt látunk, de holnap meg kimulunk,
Azért azon legyünk, az míg tart életünk, legyen víg telünk nyarunk.

A horatiusi „carpe diem” epikureizmusát vallja itt, költészetében immár másodszor, mert a Marullus nyomán írt tavaszi énekében is hasonló érzéseknek adott hangot. De míg akkor ennek az epikureista morálnak a segítségével éppen kitörni készült az Anna iránti szerelem már szűknek bizonyult tömlőcéből, s feltárult előtte a természet pompás panorámája és a vitézi élet férfias szépsége, addig most egy összezsugorodó, beszűkülő — csak egy „vendégfogadó ház”-hoz hasonló — világba menekül, keresve és élvezve benne nyugodt vidámságot.

Mindez az étellel szemben támasztott igényeinek a nagyarányú csökkenéséről tanúskodik. Ebbe az irányba haladt Balassi belső lelki fejlődése már a Júlia-ciklus megalkotása óta. Tanú erre a Margaréta-vers egyik anakreoni eredetű, de Balassi által mélyen átélt szakasza:

Sok kincs nagy gazdagság, pénz, marha, uraság bár mind azoké legyen,
Aiket fösvényység, nagy telhetetlenség gyötör szüntelenképpen,
Én az kis értékkel ha tűrök jó kedvvel, hiszem nincs senki ellen.

Senki nem volt korábban nála telhetetlenebb, akár pénzről, uraságról, akár a földi paradysomot jelentő szerelemről volt szó. A soha el nem ért, meg nem szerzett nagy értékek helyett kezd most „a kis érték”-re, egy ismeretlen lány futó szerelmére törekedni, megnyugvást, mások irigységétől való biztonságot remélve benne. Bár Célia sokkal többet jelentett számára mint Margaréta, mégis az ő szerelme is csak ilyen „kis érték”, már csak a mikrokozmosz harmóniája.

A Júlia és a Célia iránti szerelem különbségét néhány évvel később, utolsó előtti fennmaradt versében, a Fulvia-epigrammában így határozta meg:

Legtovább Júliát s leginkább Céliát ez ideig szerettem,
Attól keservessen, s ettől szerelmissen, vígan már bucsut vettem.

Júlia iránti, tíz évig lángoló keserves szerelmétől nem tudott, nem is akart megválni, amíg csak valami reménye volt, a „leginkább” szeretett Céliának

viszont szerelmes vidámsággal mondhatott búcsút. Mint valóságos nő, mint viszonzott szerelem Célia pótolta, felülmúlta Júliát, de hozzá nem kapcsolódott annyi remény, annyi várákozás, egy szebb, jobb, boldog és szabad élet csábító illúziója. Ezért jelentett kevesebbet mint Júlia; megmaradt boldogságot nyújtó, de mégis csak kis értéknek. Epizód, gyönyörű és a szerelem költője számára szükséges utójáték volt Célia. Kellett ez a boldog utójáték, hogy feledni tudja Júliát, hogy elmúlják az a nagy belső feszültség, melyet nem tudott feloldani képzelt otthoni bujdosásakor, s hazája elhagyásával sem. Most szűnt meg Júlia kínzó kérdés, „háládatlan szerető”, „szerelmes ellenség” lenni, — ezért tudott róla oly higgadtan, a végleg eltűnt múlt távlatában szólni utolsó szerelmi tárgyú kis versében, ezért nem habozott később pert is indítani ellene. Losonczy Anna már nem a boldogság el nem érhető forrása többé, a boldogság eszményévé magasztosított Júlia képe sem tölti már be szívét, csak költeményeiben ragyog tovább. Az ember és a világ nagy földi harmóniáját hiába kereső költő Célia szerelmében megtalálta legalább a lélek csendes belső nyugalmát.

De mielőtt a lírikus végleg búcsút mondana a szerelem költészetének, elhagyja még tollát egy mámoros vers (86. sz.): egy ölelésben, csókban, játékban tobzódó krakkói éjszaka emléke. A Célia-versekben megmutatta, hogy a költészet fennkölt, tudós ágában immár kora legkifinomultabb tollú petrarkistáival is felveheti a versenyt, a krakkói citeráslányról énekelve most a szerelmi költés könnyed, csak a pillanat örömét rögzítő válfájában tanúskodik Csokonaiig utól nem ért formaművészetéről. A nyelvvel, rímmel, ritmussal oly tökéletesen bánt, hogy a vers jóformán frappáns rímjátékban összecsattanó szavakra bomlik széjjel, táncraperdítve szerelmi költészete megannyi — régebben gyakran súlyos veretű, nagy érzelmi feszültséget fedő — képét, fordulatát. Sőt még a „Mint az szomjú szarvas” kezdetű 42. zsoltárának (93. sz.) egyes sorai („De te mindazáltal szomjú lelkem ne félj, Sőt régi uradban minden ellen reménlj. Bízván kegyelmében, higy és csendesen élj Gonoszt hozzá ne vélj.”) is beleolvadnak az érzéki szerelem diadalmas mámorába:

... Ne félj! sőt vígan élj! mert tied az szép személy,
Veres levél tromfodra kél, csak azért hogy jót reménlj.
Semmi gonoszat te ne vélj!

Miként Anna után a Marullus-féle tavasz-ének versfőinek ismeretlen Zsuzsannája, Júlia után pedig a bécsi szép Zsuzsanna intermezzója következett, úgy most a Céliával töltött hónapokat a krakkói kurtizán erotikája zárja le. A költőt felgerjeszti, esztét veszti és őt szerelmében sillyeszti a „lengyel szép Zsuzsanna” citerája és gyönyörű nótája, de ezek érzéki zengzete már nem ingathatja meg, nem is késlelteti tovább Mars és Pallas uralmát.

Ha féléves késéssel is, Balassi hű maradt elhatározásához: harcolni és tanulni akar, a vitézség és tudomány szolgálatában kívánja továbbélni viharos

pályáját. A költészet, melyet 1859 tavaszán élete legfontosabb, legrangosabb teendőjévé emelt, most már az ezt éltető szerelemmel együtt visszavonhatatlanul háttérbe szorult. „Ne véljen uram senki oly bolondnak, hogy ha ott kinn (vagyis Magyarországon) tisztességesen szolgáltathának velem, hogy örömszében az szolgálatban, mint az versfaragásban nem foglalnám az elmémet”. — írja öccsének Krakkóból, 1590-ben. Ekkor tudta már, hogy a török elleni lengyel hadjárat elmaradt, s ezért — mint a levélben írja — szívesen gyakorolná a vitrust, „ha valamely szorgos gondot bíznanak reám, mint Tatát vagy Palotát”. De mivel várkapitányságot a bécsi kormány úgysem bíz ő rá, Mars helyett egyelőre csak Pallas útját választhatja, s őt követve jut el messzi északra, a tenger melléki Braunsberg híres jezsuita kollégiumába, ebben az időben magyar ifjak kedvelt tanulóhelyére.

A bujdosás tehát tovább tartott: eljutott a szárazföld végére, a „nagy tenger morotvája” mellé. Itt, az „Oceanum partján” mondja el utolsó lírai vallomását, a lírikus epilógusát. Költészete második nagy fejezetét az a három rövid istenes ének zárja le, melyet 1591-ben Braunsbergből küldött Rimay Jánosnak. A „Kegyelmes szerelem” helyett a „Kegyelmes Isten”-t szólítja meg (90. sz.), a tavaszi harmatot sem kedvese arcára hullatja már, hanem azt kéri, hogy

Az szép harmatot, miként hullatod tavasszal virágra,
Sok jódot Uram, úgy hullasd reám, te régi szolgádra,

Hogy mind holtomig szívem legyen víg, téged magasztalván,
Mindenek előtt, s mindenek fölött szent nevedet áldván.

A halál gondolata nem először jelenik meg költészetében. Miként a bujdosó Árgirus, úgy a Júlia-ciklusban már ő is gondolt a halálra, az élet haszontalanságára. Júlia „buzgó szerelmé”-ben, „mint tömlőcében” felhangzott már a kérdés: „Én édes szerelmem, egyetlenegy lelkem, mi haszon nékem élnem?”. 1589 nyarán a bujdosás lelkiállapotában pedig így fohászkodott Istenhez a „Nincs már hová lennem” kezdetű megindító kis könyörgésben (89. sz.):

Áldj meg vitézséggel s az jó hírrel névvel,
Hogy szép tisztességgel mindent végezzen el,
Öltöztess fel fegyvereddel, jó ésszel, bátor szívvel.

A katonaének szomszédságában keletkezett vers a „jó hírért névért s az szép tisztességért” mindent hátrahagyó vitézek szellemében, életsorsukat átérezve és attól búcsúzva, kívánja, hogy ő is mindent hozzájuk hasonlóan „végezzen el”, fejezzen be. A Balti-tenger hullámainak morajlását hallgatva tér most felerősödve vissza az eddig bujkáló halál-gondolat. A költő lelkének békéje — hála Céliának — már helyreállt, a nagy viharok elültek, a világ szélére jutott

bujdosó már a végső pihenésre készül, s már csak lelkiismerete teljes tisztasága, az utolsó háborgások lecsillapítása után sóhaj:

Adj már csendességet, lelki békességet . . .
Bujdosó elmémet ódd bűtül szívemet . . . (92. sz.)

A lírikusnak már csak Isten számára van mondanivalója, tőle várja az utolsó felmentést és az engesztelő halált:

Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván haljak meg nyugodván bú s kín nélkül.

A valóságos élet még nem, de a költészetében megteremtett, a valósággal párhuzamos, azt hol követő, hol előre jelző lírai életrajz itt végleg lezárult. Ami nem sikerült a Kárpátokon átkelve, hazájától, múltjától búcsúzva, most maradéktalanul bekövetkezett: a lírai regény nem erőszakoltan, hanem természetesen, belső törvényeinek engedve fejeződött be. A nagy lírai költők gyakran megteremtnek költészetükben egy külön világot, egy külön életutat, amely — állandó összefüggésben, konkordanciában a valóságos világgal és valóságos élettel —, bizonyos autonómiát fejleszt ki, s ezért néha a halál erőszakosan félbeszakítja, de néha már a költő életében véget ér. Különösen áll ez a reneszánsz lírikusaira, akik beleélik magukat egy félig valóságos, félig fiktív helyzetbe, melybe azután egész életüket belestilizálják. Egy ilyen lírává stilizált életet zártak le az „Oceanum partján” írt istenes versek, s ezekre már csak pontot tett a valóságos halál perceiben fogant utolsó zsoltár, a már előre jelzett halál realizálódásának tudomásulvétele.

*

Balassi haláláig még három év telt el. Versírással ezalatt is foglalkozott: egy adat és egy emlék tanúskodik róla. 1593-ban, Batthyány Ferencnek írt levelében említést tesz arról, hogy „valami új versek” jutottak elméjére, s utal ekkori szerelmére, a szintén álnév alá rejtett Fulviára is. Szerencsére a Fulviáról szóló „új versek” egyike fennmaradt s bepillantást enged ezeknek az éveknél a költői tevékenységébe. Az élmények és a személyes érzésvilág feszítő erejét, a költői ihletettség forrását hiába keressük ebben a mindössze három soros epigrammában. Első két sorát, melyben két korábbi szerelmét, jellemezte, már idéztem; az új szerelemnek csak egyetlen sor jutott: „Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem”. Hogy életében mit jelentett számára a Fulvia neve alá rejtett hölgy szerelme, azt nem tudjuk, a lírikust azonban már nem indította szólásra. Nemcsak a két régebbi, hanem a jelenbeli szerelemtől is valami hűvös objektivitással nyilatkozik, az érzelm helyett a megfontolt intellektusnak adva hangot. Annak a tudós

költőnek a magatartása ez, akinél már a tudóson van a hangsúly és nem a költőn, — az ő terminológiája szerint — Pallás és nem Vénus követőjén.

Ezt a magatartást, Balassi munkásságának a korábbi költészetében is bennegyökerező, de mégis egészen új jellegét nemcsak az egyetlen strófából álló Fulvia-vers szemlélteti, hanem méginkább az a kézirat, amelyik megőrizte. Őt kis verset tartalmaz — a költő kezeírásában — verset mindkét értelemben. Abban is, ahogy Balassi használja, ő ugyanis strófát ért alatta és jellemző, hogy Batthyánnak is *versek*-et, nem pedig *énekek*-et emleget, de a mi felfogásunk szerint is, mert önálló különálló költemény mindegyik, őt kis epigramma. Közülük azonban csak a Fulviáról szólót tekinthetjük új szerzeménynek, a többi vers korábbi énekeinek egy-egy kiszakított, de önállóan is megálló strófája. Azért kerülhettek ezek ide, mert különösen a Júlia-énekektől kezdve, Balassi versszakai nemcsak az egyes költemények nélkülözhetetlen elemei, hanem egyúttal önmagukba zártan kerekre komponált egységek is.

Verskompozícióiban ugyanis a mellérendeltség és a szimmetria reneszánsz törvényszerűsége érvényesül. Kitűnő példa erre egyik legjobban komponált verse, a katonaének. Ez kilenc strófából áll és öt egységre bontható. Az első szakasz a végbeli élet himnikus szárnyalású, a természet szépségével egybefogott dicsérete, az ötödik a vitézek erkölcsi magatartásának erősen gondolati tartalmú összefoglalása, a kilencedik pedig a költő meghatott áldása és búcsúja. E három kulcs-strófa zárja közre a vitézek harcra készülődésének, valamint magának a harcnak a tömör leírását a 2—4. illetve a 6—8. szakaszokban. E két utóbbi rész között még egy ellentétől feszülő párhuzam is megfigyelhető: előbb az ellenség hírének meghallásától és a vitézek felbuzdulásától az éjszakai pihenőig, majd az ellenség megpillantásától és a csatakiáltástól a hősi halálig, a temetetlen testekig érkezünk el. Ime a mellérendelő, szimmetrikus és ellentéteiben is parallelisztikus reneszánsz kompozíció iskolapéldája! Mind az öt rész külön-külön is tökéletes egész, s Balassi közülük is kiemelhetette volna egyiket-másikat önálló epigrammaként, együttesen mégis egy sokkal magasabbrendű mondanivaló hordozóivá válnak. Nagyobb arányban ugyanez a folyamat játszódik le a Júlia-ciklus megalkotásakor is: külön-külön teljes értékű költemények rendeződnek itt tudatosan egy nagyobb, magasabb egységbe, s a ciklus-kompozíció keretében sokkal többet mondanak, mint amennyit egyenként, más elrendezésben kifejeznének. Ugyanaz a szerkesztési eljárás uralkodik itt, mint az olasz quattrocento palotáinak szimmetrikus architektóniájában, vagy a reneszánsz „sacra conversazione”-k madonnáinak és szentjeinek egységes kompozíciót alkotó, de mégis részekre tördelhető együttesében.

Balassi költészetének érett reneszánsz stílusa, pontosabban a stílus kompozíciós elveinek érvényesülése tette lehetővé tehát a kései verskézirat epigrammáinak a korábbi költeményekből való kiszakítását. Tendenciáját tekintve ez az eljárás éppen a fordítottja annak, amit a Júlia-ciklus létrehozása reprezentált: akkor költeményeit is egy nagyobb lírai kompozícióba rendezte,

hogy magához ölelhesse az egész univerzumot, most viszont az egyes énekek kompozícióját is széttöri, a miniatűr ötvösmunkához hasonlóan csak a mikrokozmosz szépségére törekedve. Ez az eljárás világosan jelzi az írói magatartás gyökeres átalakulását.

Az epigramma azelőtt sem volt ismeretlen előtte: az általa ismert latin humanista költők, elsősorban Marullus és Angerianus, antik minták nyomán ezt a műfajt művelték. Mégis mikor Angerianus csattanós epigrammái alapján saját énekeit megalkotta, lényegesen hosszabb költemények születtek, s az epigramma ellentétező retorikus játéka egy szélesen áradó lírai gondolatmenetben oldódott fel. A mondanivaló szűkülésével párhuzamosan viszont a versek terjedelme csökkent, s a Célia-ciklusban már gyakoriak a mindössze három strófából álló költemények. Sőt további tömörítésre törekedve, Balassi megírta két Célia-vers még rövidebb változatát is: a három szakaszos „Mely csuda gyötrellem” kezdetűt (82. sz.) két, a hat versszakos „Ó én bolond eszem” kezdetűt (85. sz.) pedig mindössze egy strófában — azaz egy szerelmi epigrammában. Végül a krakkói kurtizánok társaságában a citeráslányról szóló ének mellett született már egy egyetlen strófás verse (87. sz.) is, úgyhogy az 1593-ban összeállított epigramma-füzér egy természetes folyamat eredménye, végső állomása. Ez pontosan az ellentéte annak a fejlődésnek, amelyet a magyar reneszánsz másik — még latin nyelvű — nagy költője, Janus Panninius befutott. Ez utóbbi mint szellemes epigramma-író kezdte, de később személyes mondanivalója, az átélt bonyolult és sokrétű összeütközések és egyre gazdagodó érzelmvilága igazi lírát fakasztottak lelkéből, az epigrammáról az elégiára való áttérést követelve. Balassi viszont a szubjektív lírától jutott el a személytelenebb, objektívebb epigrammákhoz, melyek írása, illetve korábbi költeményeiből való kialakítása már inkább csak tudós, artisztikus játék mint valódi költészet.

Erről a személytelenségről, az életben gyökerező verseknek az élettől való elszakadásáról az is tanuskodik, hogy az eredeti keretükből kiemelt, önálló epigrammává tett strófák értelme olykor meg is változik. A kis epigramma-füzér negyedik darabja például abból a Célia-versből (79. sz.) való, mely még az új szerető meghódítása előtt született, s a költő remények és kétségek közti viaskodását tolmácsolja. Elárulja, hogy kedvese ablaka alatt virraszt, s utolsó strófájában arról vall, hogy a természet szép hajnali megvilágosodása, újulása sem csökkenti gondjait. A vers-kéziratban e legutóbbi versszak válik külön költeménnyé, föléje azonban a költő ezt az argumentumot írta: „Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni”. Vagyis éppen ellenkező értelmet tulajdonított a strófának, ami a költemény egészéből kiszakítva jobban is illett rá.

Az 1593 táján összeállított kis vers-sorozat betetőzi a hagyományos magyar énekműfajtól a tudós humanista szövegvers felé haladó fejlődését. A dallam elsősorban a tavaszi énekeknel kezdett feleslegessé válni, a költőben

azonban ez csak jóval később tudatosult, mert már igazi szövegversei, a Júlia-énekek és az 1589 nyarán készült költemények elé is többnyire odajegyezte még a nótajelzést. Lehet, hogy ezzel már csak a korabeli közizlésnek akart eleget tenni, a Célia-verseknél azonban már ezt sem tartotta szükségesnek, a dallamra való utalásokat végleg elhagyta. A szemnek és nem a fülnek szóló szöveg diadalát jelzi a versforma és a költői terminológia tökéletesedése is, mindkettő az epigrammákban éri el fejlődése tetőpontját.

A három 19-es sorból álló hagyományos magyar strófa már egyik legkorábbi, a Csák Borbála nevére írott versében (3. sz.) megjelenik, de egészen a Júlia-énekekig határozott kisebbségben van más formákkal szemben. És bár a 19-es sorokat már korán elkezdte belső rímekkel ellátni, a maga tökéletesen kiépített, a hosszú sorokat szabályosan három kisebb sorra osztó formájában csak 1588-ban jelenik meg először. Ismerve a Júlia-versek jelentőségét, a már kiérlelt versforma uralomra jutása azt igazolja, hogy Balassi ezt tekinti már a mondanivalója, valamint művészi izlése szempontjából legalkalmasabb, reprezentatív versformának. A Júlia-ciklus után ezért a róla elnevezett strófa hegemoniája tovább növekedett, majd a Célia-versekben már egyeduralkodóvá vált. Érthető tehát, hogy a kis epigramma-gyűjtemény számára kivétel nélkül a Balassi-strófában írt költeményekből szemelget részleteket, s hogy a Fulvia-versike is ebben íródott. Ez a versszak típus kitűnően megfelelt a reneszánsz kompozíció előbb említett sajátosságainak is: a három nagy soron belüli három-három kisebb sor egy arányos, harmonikus egész benyomását kelti. Ezt a hármas arányosságot pedig az is fokozza, hogy az egyes énekek strófáinak száma általában hárommal osztható. A Júlia-ciklusban még gyakrabban 9 vagy még több Balassi-versszak alkot egy éneket, a katonaének is kilenc szakaszból áll, de a Célia versek már csak hatból vagy háromból. A sort logikusan fejezi be a már csak egyetlen Balassi-strófából álló epigramma-vers. A versforma használatának tudatosságára jellemző, hogy általában csak szerelmi költeményeit, s azok közül is csak a nagy szerelmekhez, a Júliához és Céliához írottakat írja túlnyomórészt ebben a formában. A „Vitézek mi lehet” és két szentháromság-himnusz kivételével, más témák esetében tartózkodik tőle, s a bécsi és krakkói utcalányokról szóló verseiben is egy könnyed táncritmussal cseréli azt fel. A Balassi-strófát ő a tudós műköltészet formájának, a szonett magyar megfelelőjének érezhette, a strófa önmagába zártsága a sajátosan párhuzamos és összeölelkező rímelés valóban ehhez teszi hasonlóvá.

Balassi költői szóhasználata kezdetben a szabadabb mozgást biztosító ének-műfaj lazább kereteihez igazodott. Az egyes szavak és kifejezések ekkor még mással, hasonlóval is felcserélhetők, mert a költő mondanivalóját nem egyetlen jól megválasztott szó vagy kifejezés hordozza, hanem azok egész sora, ismételtető füzére. A terminológia pontosságának, a szavakkal való ökonómikus bánásnak a szándéka csak Marullus és társai verseinek a megismerésétől kezdve figyelhető meg Balassinál, a Júlia-ciklus és a katonaének

viszont már ennek a törekvésnek a teljes sikerét bizonyítják. Miként a versforma úgy a költői terminológia terén is a Júlia-verseket tekintette határkönek, ezeknél régebbi énekeiből nem is emelt ki strófákat epigrammáiközé. Az egyetlen versszakra szorítkozó epigrammatikus verseknél már minden szó számít, s a terjedelem zártsága és rövidsége nem tűr semmi fölöslegeset. Ezért a szöveg sérthetetlenségét feltételező pontos szóhasználat terén az oly sokat mondó, s mégis oly klasszikusan egyszerű Fulvia-epigramma jelenti a csúcspontot. Egyetlen szó elmozdítása megbontaná már a kis vers értelmét és művészi arányait.

A szövegnek ilyen minden részletre kiterjedő, a latin nyelvű humanista poézishez hasonló megbecsülése egyike azoknak a tényezőeknek, melyek Balassit messze kortársai fölé emelték. Ennek ő maga is tudatában volt, drámája ajánlásában ezért írta enyhe gúnnyal erdélyi költőtársairól, hogy azok a versszerzők „nem gondolnak akármi hejával essék, csak ő nekik tessék és az versek fejében mehessenek ki az hasonló bötük”. Ezzel a kijelentéssel elhatárolja magát azoktól, akik még az énekműfaj hagyományos keretei között dolgoztak és olyan külsőséges szempontokra ügyeltek, mint az akrostichon. Néhány év múlva pedig már saját verseinek a korabeli gyakorlatnak megfelelő variálása, szövegmodosítása és rontása ellen kellett szót emelnie Braunsbergből írt levelében: „nevetem azokat s búsulás nélkül sem szenvedhetem, akik akármi írásimot is, elméjüknek csomós pórázára kötven sok ígéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, ízetlenítik”. Ezeket a sorokat Rimayhoz intézte, azon kevesek egyikéhez, akiknek volt érzékük költeményei „sensus”-a, mélyebb értelme és az azt hordozó sérthetetlen szöveg iránt. Ő volt az, aki később is Balassi verseinek egyik legnagyobb értékét látta a terminológia pontosságában: „Egy ígén többet nyomsz, mint más nagy rakás szón” — írta abban az üdvözlő versében, melyet Balassi költeményeinek kiadása elé szánt. Az a Balassi, aki korábban egy szélesebb és nem feltétlenül tudós közönségnek — a kor nemesi, főúri hölgyeinek, vagy vitéz társainak — írta verseit, s aki még komédiáját is az „erdélyi nemesasszonyok”-nak dedikálta — belépve a tudós költők és a tudósok körébe, már csak a Rimay Jánosokat, a tudományban hozzá méltókat tartotta szem előtt. Tudta jól, hogy azt a fajta tudós poézist, melyre tudatosan törekedett, s melyet — a személyes lírát is háttérbeszorítva — epigrammaival valósított meg teljesen, már csak egy igen kis kör tudja értékelni és megbecsülni. A Rimay-hoz írt előbb idézett levélben meg is mondja, hogy örülni fog, ha legalább hárman-négyen megtartják őt jó emlékezetben.

Az 1591-ben Lengyelországból váratlanul hazasiető Balassi, Pallás új katonája ennek az általa igen szűknek megjelölt tudós körnek a tagjaként élte utolsó hazai éveit, s írta — vagy inkább szerkesztette — a kéziratában fennmaradt epigrammákat, s esetleg még más hasonló jellegű írásokat. Hogy kikből állhatott ez a tudós kör, azt nem nehéz megállapítanunk, mert Rimay

a Balassi-epicédiumnak Darholcz Kristófhöz címzett latin ajánlásában pontosan felsorolja „Pallas ivadékait”: „Istváni Miklós, Forgách Mihály, Révay Péter, Kátai Mihály és Szokoli Miklós stb. urakat és a hozzájuk hasonló humánus tanulmányokkal foglalkozók seregét” Ebbe a „sereg”-be Darholczon kívül beletartozott még Ecsedi Báthori István — akinél Balassi egyik versének kézírata el is veszett; — a tudós hírében álló Nádasdy Tamás, akihez Rimay az epicédium elé szánt magyar nyelvű Balassi-apológiát címezte; a Rimayval, Darholcz-cal, Kátaival igen szoros kapcsolatban lévő Melith István; Darholcz barátja és udvari prédikátora Tolnai Balog János, aki urával közösen szerkesztette a Balassi halálára kiadott latin gyász-vers gyűjteményt; és nyilván még mások is. Együtt találjuk itt a századvég főúri-nemesi tudós elitgárdáját, mely a Braunsbergből hazatérő Balassi Bálintot soraiba fogadta, sőt sok tekintetben példaképének is tekintette.

Az annyiszor meghurcolt, szerelmében csalódott, vagyonából kiforgatott és hírében is megcsúfolt költő — ha csak egy szűk körben is — megtalálta végre az annyira áhított elismerést. Tudós barátainak megbecsülése azonban egyoldalú volt; ők Balassiban az emberben csak a tudóst és a vitézt, Balassiban, a költőben csak a tudóst és a magyar nyelv mesterét ünnepelték. Tanú erre a halála alkalmából kiadott latin és magyar emlékkiadvány és Rimay tervezett Balassi-kiadásának előszava, melyekből más kép bontakozik ki, mint amelyet a szertelen életű reneszánsz főúrról, Vénus követőjéről és énekeséről megismerhettünk. Mégis Darholcz Kristóf és Tolnai Balog János latin emlékvers-gyűjteményének és Rimay írásainak a Balassi-képét nem tekinthetjük hamisnak, ha fel is tételezzük, hogy mesterük egyéniségét igyekeztek kissé saját életszemléletükhöz hozzástilizálni. Tiszteletük ugyanis Balassi új magatartásának szólt, Mars és Pallas követőjének, s nem a Vénusének, s a róla alkotott képet erről az új Balassiról mintázták, az csak erre érvényes, de erre bizonyosan.

Rimay írja róla, hogy írásaiból ítéletet lehet tenni „az Theológiának felséges bányájá”-ból és „az Philosophiának tekintetes örvényé”-ből merített tudományáról, melyet „tudós bölcsek emberek álmélkodással nézzenek benne”. Ezt a tudományt dicsérik Darholcz kötetének latin versei is, bőven elősorolva klasszikus olvasmányait: Homerost, Hesiodost, a római hadi írókat, Aristotelest, Ptolomaeust, Demosthenest, Cicerot, a hazai történetírókat. Bár az emlékkersek szerint Balassi már „zsenge fiatalságában” sem volt idegen a tudományoktól, bizonyosra vehetjük, hogy klasszikus ismereteit akkor a híres humanista kompendiumokból, enciklopédiákból merítette elsősorban, így Volaterranustól, melyet még Bornemisza adott a kezébe, vagy Fulgosiusból, akit többször is idéz verseiben; olvasmányait pedig elsősorban szépirodalmiak voltak: az olasz bella istoriák és magyar széphistóriák mellett Ovidius, Propertius, majd később Marullus és társai, esetleg Petrarca, talán Tasso *Amintája* és nyilván még sok más. A tudomány iránti vonzalom az utolsó évek ter-

méka. Ekkor állhattak érdeklődésének előterében az ókori tudomány és irodalom legnagyobbjai, ekkor kezdett el a politika elméletével is foglalkozni. Erre vallanak azok a sorai, melyek kíséretében Braunsbergből Machiavelli *Discorsi*-jának latin fordítását és egy Machiavelli-ellenes munkát küldött meg Rimaynak: „Ígázán írhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás-olvasásból efféle politikai tiszteknek igazgatása módjában annyit én nem okoskodtam, mint ez egymással ellenkező két autornak írásából.” A jezsuita Campianus hitvitázó könyvének a fordítására is elsősorban tudós érdeklődés, nem pedig hittérítői buzgóság indíthatta; a braunsbergi jezsuitákban ő inkább a humanista tudományokban kiválóan jártas férfiakat láthatott, mint harcos és türelmetlen ellenreformátorokat. Ez magyarázhatja hazai jezsuita kapcsolatait is. Halálos ágyánál -- Rimay mellett -- egy tudós jezsuitát látunk, a Plautust, Petrarcat, Ovidiust, Augustinust idéző Dobokay Sándort; a znióváraljai jezsuita iskola diákjai pedig ott vannak azok között, akik a református Darholez és Tolnai Balog kötetében Balassit elparentálják.

Balassi ösztönös költőzseni és a legigazibb poeta doctus volt egy személyben: Rimay és köre csak az utóbbit érthette és értékelte benne. A tudományt, valamint a magyar nyelv ékesítését látja Rimay Balassi költészete legfőbb -- sőt egyedüli -- értékének, szerelmi költészetét is a benne lévő tudomány, a tudós retorika, nem pedig a benne manifesztálódó elemi erejű líra miatt fogadta el. Ezzel Balassi költészetének éppen legmaradandóbb értékét hagyta figyelmen kívül, de nem önkényesen, hanem a Vénussal és az igazi lírával már szakító költő utolsó álláspontjának a szellemében.

Rimay, Darholez és tudós környezetük a tudomány művelését ekkor már szorosan összekötötték egy meghatározott filozófia és morál hirdetésével, az újstoicizmus eszméinek terjesztésével. Melith István, Forgách Mihály, Révay Péter és mindenekelőtt maga Rimay, Justus Lipsius újstoikus eszméinek első magyarországi hívei voltak, s 1589-től kezdve műveinek lelkes olvasói. Nem csodálkozhatunk rajta, ha Rimay Balassi arcképébe is kissé belerajzolja a stoikus bölcsesség, a lipsiusi „constantia” vonásait. „Ő volt az, — írja Darholeznak — aki engem . . . azzal a reménnyel töltött el, hogy a vagyon vára nélkül is keletkezhetsz erény, melyet munkával és állhatatossággal elérni törekszünk és hogy eléggé boldog az, aki lelki egyensúllyal és kitartással a balszerencse valamennyi csapásán felülemelkedve még sós ízű sorsával is megelégedhet.” Az epicedium magyar versei is egy rezignált, sorsában megnyugodott stoikus Balassit állítanak elénk. „Stoikus Balassi” — furesa és érthetetlennek tűnő ellentmondás, hiszen a reneszánsz életszeretnek, a földi és érzéki szépségek iránti rajongásnak és váagnak kevés olyan képviselője van, mint Balassi Bálint. Mégis, Rimay ábrázolása nem egészen alaptalan.

Az a szertelen élet, tomboló epikureizmus, mely Balassira jellemző volt egészen a Júlia meghódítására való kísérlet kudarcáig, fokozatosan — s némi visszaesésekkel — kezdte átadni helyét egy más életfelfogásnak. Ő, aki a

sorssal mindig szembeszállt, és igazáért, érdekeiért fáradhatatlanul harcolt, már 1589-ben így nyilatkozott egyik levelében: „Jól tudjuk a mi balsorsunk és végzetünk igazságtalanságát. Ez ellen nem használ sem az érdem, sem az igazság. Épp ezért panasztalanul tűrjük ostorozását.” És ha epikureista gondolatokat állapíthattunk is meg a Margarétáról szóló énekben, valamint az egyik Célia-versben, ezek már nem a korábbi évek élvezetekben és élvezetekért való korlátlan tombolását, hanem csak egy „kis érték” feletti zavartalan örömét fejezték ki. Egy ilyen megszelídített, leszűkített epikureizmus — Horatius is példa rá — már nem esik távol a Stoa világától. A tökéletes e világi harmóniát hasztalan kereső költő egyre inkább már csak a lélek nyugalmat és békéjét igyekezett biztosítani, lemondva arról, hogy ezt a belső békét a külvilággal összhangba hozza. Istenhez könyörgő utolsó versei is ennek a gondolatnak a jegyében születtek, s ezzel adva volt a stoikus eszmék befogadásának a szubjektív feltétele. Az 1592-ben már Justus Lipsiussal levelező Rimay társaságában pedig ezek a tanítások aligha maradhattak ismeretlenek előtte.

Balassi mégsem vált stoikussá, Rimay sem mondja annak, csak éppen jelez, — s nyilván el is túloz — egy Balassi fejlődésében ekkor valóban meglevő tendenciát. Ha az 1590-es években, különösen a humanista főurak között a stoicizmus általános terjedésének lehetünk a tanúi, akkor ebben nincs is semmi meglepő. Mégis csak tendenciáról beszélhetünk, mert Balassi ha össze is forrt a 90-es évek elejének stoicizmussal kacérkodó tudós köreivel, el is különült tőlük. Egyéniségét nem tagadhatta, nem változtathatta meg, s múltját egykönnyen nem feledtethette. Ezért is kényszerült a hú Rimay oly fáradhatatlanul védeni mesterét a rágalmaktól, a rossz hírtől, bűneinek emlékétől. „Benne ugyanis — írja — a paráznság és harag bűnén kívül aligha találunk bűnt vagy más türhetetlen vonást és még haragja is olyan volt, hogy abból önmaga is kigyógyulhatott volna, ha a szerencsétlen . . .” — itt a Darholcznak címzett előszó kézírata megszakad, de nyilván arról volt szó a folytatásban, hogy szerencsétlen életkörülményei okozták csak — megbocsájtható — vétkeket. Mégis ez az érvelés, és az a tény, hogy magyar nyelvű apológiát is írt Balassi védelmében, amellel bizonyít, hogy nehezen lehetett elhinni és elhittetni, hogy korának ez a fenegyereke már teljesen a tudós bölcsek kegyes társaságához szelődött. Igaz, hogy birtokszerző hajszáit már nem folytatta, de ősi jussához, Lipótujsvár birtoklásához körömszakadtáig ragaszkodott és nem habozott erőszakkal is ellentállni a vármegye embereinek, ekkori peres iratai pedig minden gátlástól ment korábbi magatartását juttatják eszünkbe. És a régi Balassi hetykeségéről tanúskodnak Batthyány Ferenchez 1593-ban írt levelei is.

Igyekezett ő belenőni a későhumanizmus világába, de ez mégsem sikerült, már elválaszthatatlanul a korábbi periódushoz, a magyar reneszánsz fénykorához kapcsolódott. Felismerte, hogy az ő igazi világa elmúlt, de az

újat — a nyugodtabbat, de szürkébbet, szegényebbet — hiába igyekezett elfogadni. Ebből a dilemmából ragadta ki a háború.

Pallas után most végre Marsot is szolgálhatta, katonai hivatásának élhetett. Halála után hívei a tudós mellett a hőst is ünnepelték benne, sőt a háború éveiben, a hősi halált közvetlenül követő időben elsősorban a vitézt magasztalták. A magyar humanisták főúri és nemesi elit rétege ekkor Balassi-hoz hasonlóan Marsot és Pallast együtt tűzte zászlajára; de más hangsúllyal mint Balassi. A háború első éveiben ugyan az említett csoport csaknem minden tagja a zászlók alá állt, de ők azért inkább literátorok, tudósok és politikusok, nem pedig igazi katonák. Mars szolgálata, a vitézi élet, kényszerű történelmi és politikai szükségszerűség számukra, nem pedig élethivatás. Nem is harcolták végig a háborút, néhány év múlva már egyikük nevével sem találkozunk a harci események krónikájában. Míg Balassi még ízig-vérig az egykor virágzó végvári életnek és a magyar reneszánsz vitézi eszményének a képviselője, az újstoicizmus irányába fejlődő főúri későhumanizmus Vénus után nemsokára Marsot is kitagadta ideáljai közül. Balassi számára nem maradt más megoldás, mint az életútjából szervesen következő és lírájában már előre is vetített tragédia, melyet — ha hihetünk Rimaynak — keresni ment Esztergom alá.

*

1593-ban a háború az általános reménykedés jegyében indult. Egymást érték a hadi sikerek, Pálffy Miklós seregében Balassi éppen családja régen elvesztett ősi várait, a Nógrád-megyei Kékkőt és Divényt foglalta vissza. Egymásután születnek a győzelmeket ünneplő, a vitézeket harcra buzdító énekek, s még az oly békés természetű Rimay is vitézi verseket ír — csak Balassi hallgat.

A következő évet még nagyobb várakozás előzte meg. „Ez lesz a 94-ik esztendő, kiben Isten Magyarországot megszabadítja, melyet az mi atyáink nem értek és nem hittek” — olvassuk egy korabeli levélben. Ebben a hitben gyülekezett az ország színe virága az esztergomi táborba, bízva abban, hogy az ideérkező erős császári segélycsapatokkal együtt sikerrel kezdhetik meg a török viasszorítását. De a nagy felbuzdulást a legnagyobb csalódás követte: Esztergom alatt szertefoszlott a töröktől való szabadulás ábrándja, s fenyegetően rémlett fel a császári szoldateszka hamarosan kibontakozó rémuralma. „Ha ki gonoszt akar tanólni, bár ne menjen máshová érette, hanem csak az táborba, elég gonoszsgot tanólhat” — írta esztergomi élményei alapján Nádasdy Ferenc tábori prédikátora Magyar István. „Egy nap sem volt, hogy magyart nem öltek; — jegyzi fel a józan Illésházy, a későbbi nádor — paráznasággal, részegséggel, vendégséggel, kalmáráruval, udvari pompával úgy annyira rakva vala az tábor, hogy nem az szent Istennek, de még az jámbor embernek is iszonyú vala benne maradni. Az kapitányok ha 10 órán az ételhez

ültek, délután 4—5 órán részegen keltek fel az asztaltul, ki alunni ment, ki mulatni a mezőre.” A császári vezetés és a mindenünnen idecsődített idegen zsoldosok hosszú bűnlajstromát olvashatjuk a legkülönbözőbb forrásokban. Nemesak a magyarok, hanem Gabelmann osztrák krónikás szerint is azon mesterkedtek a német főkapitányok, hogy a magyarok a várat be ne vegyék. Nem is vették be — sem a magyarok, sem a császáriak. Rendszeres ostrom nem is volt, általános rohamokat nem is indítottak, a magyar urak látva a császári vezetés álnok és gyáva voltát, s a vár bevételének reménytelenségét, tartózkodtak is a haretől. Csak Balassit űzte végzete kevesed magával a falakra.

Halálos sebbel, halálos ágyán — a szétzüllő, kiábrándító esztergomi táborban — jajdult fel utoljára az ember is, a költő is és egy megrendítő zsoltárban (95. sz.) tett vallomást a halál és az Isten közelségéről. „Fene ötte” sebe kínjai közt könyörög Istennek a testi fájdalom csillapításáért: „ne szárazd ki velőmet Csontomból” — és a hívő ember utolsó lelki gyötrelmeinek enyhítéséért: „mond el bűnöm rútságát, S együtt a rút hírrel, mint rút bűnt enyészd el förtelmes büdös szagát”. Üszkösödő seb, fertelmes szag, rútság, bűz: ismeretlen szavak, fogalmak voltak ezek Balassi költői terminológiájában, a „képtelen nagy szépség” pogány költészetében. Ketten állnak a seblázzal vergődő költő mellett a hűséges, de Balassi életszemléletétől, a reneszánsz tobzódó életörömétől már oly távolálló stoikus Rimay János és a reneszánszt végleg megtagadó barokk kor előhírnöke, a jezsuita Dobokay Sándor. Végső irodalmi hagyatéka nem a pásztordráma, nem is a szerelmes verseit magába foglaló „maga kezével írt könyv”, hanem a bűnbánó zsoltár és a félbeszakadt Campianus-fordítás. Megtört és megtért bűnös? stoikus bölcs? Krisztus hadnagya? vagy az ellenreformáció hírnöke? Rimay és Dobokay írásaiból ez a kép bontakozik ki utolsó napjairól. De a tábor pártatlan krónikása, a német Gabelmann, így kezdi a halottak felsorolását: „Perierunt: Valentinus Balassi, Hungarus sed impius.” — Meghaltak: Balassi Bálint, magyar de istentelen. Ő nyilván a közvélemény nyomán fogalmazott, neki nem volt oka szépíteni. S ezzel akaratlanul is amellett tanúskodott, hogy Balassi azt jelentette, amit halála évében a kor már gonosznak, istentelennek tartott: a magyar reneszánsz erőszakban, hősiességben, vérben és magasztos eszményekben, szépségben és szerelemben tobzódó világát; egy fénnel és árnnyal teli élet és egy szerelemben álmódott szebb világ hallhatatlan költőjét.

JEGYZETEK

Balassi Bálint verseit ECKHARDT SÁNDOR kritikai kiadása (Balassi Bálint összes művei I. Bp. 1951.) alapján idézem, s a versek kiadásbeli száma alapján utalok az egyes költemények szövegére. Ugyanebben a kötetben található Balassi általam idézett levelei is. A STOLL BÉLA által újabban felfedezett kései verskéziratot lásd a kritikai kiadás II. kötetében (Bp. 1955.). a 125. lapon. Balassi pásztordrámájának teljes szövegét pedig a következő kiadványban: MIÉNIK—ECKHARDT—KLANICZAY, Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. Bp. 1959. — A Balassi-kódex hasonmását kiadta: VÁRJAS BÉLA. Bp. 1944.

A Balassi verseivel kapcsolatos filológiai és kronológiai kérdésekben a fenti kiadásokon túl saját vizsgálataimra támaszkodom: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalom udományi Osztályának Közleményei XI. 265—338. Ennek a dolgozatnak a 324-7. lapjain összegeztem a kritikai kiadásban adott kronológiával szembeni álláspontomat, s jelen tanulmányomban mindig erre építek. — Filológiai vonatkozásban most még az Anna-versek meghatározásában is eltérek a kritikai kiadástól. Közéjük sorolom ugyanis a 11., 14—16. és 18. sz. verseket is a következő megfontolások alapján: Mivel Balassinak az a három éneke, melynek versfőiben Losonczy Anna neve bennefoglaltatik, mind a „Palkó nótájára” készült, valószínű, hogy az ezekkel nagyjából egyidőben ugyanebben a versformában írt 11. és 16. sz. éneknek is Losonczy Anna volt az ihletője. Balassi ugyanis szeretett a szorosan összetartozó versek esetében azonos versformához ragaszkodni. A 11. sz.-nál tartalmi elemek is támogatják az Anna-versekhez való sorolást, kedvesét ugyanis „vigasztalom”-nak nevezi benne, ami a hiteles Anna-versekben is gyakori megszólítása a költő ideáljának. A 16. sz. ének pedig a 15. sz. Regnart-átdolgozást is az Anna-élmény körébe vonja, mert e két ének tartalmilag szorosan összefügg. Az Anna iránti szerelem egy boldog órájában születhetett a „Nő az én örömem” kezdetű 18. sz. ének, mely a „Nő az én gyötrelmem” kezdetű Anna-vers ellenpárjának látszik, és végül idesorolom a 14. sz. éneket, melyről korábban maga ECKHARDT valószínűsítette, hogy az Annával való viszony ihlette. Az említett énekeknek Losonczy Annához való kapcsolhatóságát egyébként már WALDAPFEL JÓZSEF is érintette (Balassi költeményeinek kronológiája. ItK 1926. 185—210. 271-85.), és mint lehetőséget nem tartja ezt kizártnak a kritikai kiadás sem. — Végül megjegyzem még, hogy az eddigi gyakorlattól eltérően a költő második nagy szerelmét nem *Coeliá*-nak, hanem *Oéliá*-nak nevezem, miként maga Balassi is írta újabban előkerült sajátkezű verskéziratában. Ő ezt a nevet Angerianus nyomán használta, s az ennél olvasható latin *Caelia* formából csak a magyar *Oélia*-változat keletkezhetett.

Balassi életrajzára a legfontosabb művek a következők: ECKHARDT SÁNDOR, Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943., PERJÉS GÉZA, Balassi a katona. ItK 1954. 36—50., ECKHARDT SÁNDOR, Balassi Bálint érsekújvári kalandja. It 1955. 445-55., Uő. Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. Bp. 1957., Uő. Balassi Bálint halálának preludiuma. ItK 1959. 105-9. és Uő. Balassi Bálint utolsó hadjárata. ItK 1959. 485-7. — A Balassi költészetére vonatkozó nagy szakirodalom régebbi termékeit nem sorolom fel, mert maradandó eredményeik úgyis felszívódtak ECKHARDT SÁNDOR alapvető könyvébe: Balassi Bálint. Bp. é. n. Az ennél korábbi tanulmányok közül néhányat azonban továbbra is külön számon kell tartanunk, mert Eckhardt könyve nem tette őket nélkülözhetőkké: ECKHARDT SÁNDOR, Balassi Bálint irodalmi mintái. ItK 1913. 171-92. 405-50., ZOLNAI BÉLA, Balassi és a platonizmus. Bp. 1928. (Kny. a Minervá-ból.), WALDAPFEL JÓZSEF, Balassi, Credulus és az olasz irodalom. ItK 1937. 142-54. 260-73. 354-65. — Az újabb tanulmányok közül az alábbiak nyújtanak fontos új szempontokat: ECKHARDT SÁNDOR, A régi magyar költők képei. Magyar Századok. Bp. 1948. 69—79., JULOW VIKTOR, Balassi Bálint Katonaénekének tanítása. Köznevelés 1952. 487-8, 523-4., BÓKA LÁSZLÓ A szép magyar vers. Bp. 1952. 15—24., ECKHARDT SÁNDOR, Jegyzetek a Balassi verskézírathoz. It 1954. 274-82. TOLNAI GÁBOR, Balassi Bálint ünnepére. Vázlatok és tanulmányok. Bp. 1955. 5—22. — Végül fontos új megfigyeléseket tartalmaz SZAUDER JÓZSEF egyetemi jegyzete, lásd: KLANICZAY—SZAUDER, Magyar irodalom a felvilágosodásig. 1951-52.

A magyar reneszánsz társadalmi bázisáról lásd tanulmányomat: A magyar irodalom reneszánsz-korszaka. It 1961. 1—16. — A magyar vágánsköltészetéről és a virágénekekről lásd GERÉZDI RABÁN kiadás előtt álló munkáját: A magyar nyelvű világi líra kezdetei. — A petrarchizmusról és a humanista szerelmi költészetéről: G. ELLINGER, Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im XVI-ten Jahrhundert. I. III. 1929., A. MEZZI, Il petrarchismo europeo. Pisa 1934., L. BALDACCIO, Il petrarchismo italiano del Cinquecento. Milano—Napoli 1957. — A XVI. századi magyar valláson költészet elvi kér-

déseiről lásd tanulmányomat: Ujfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv. ItK 1958. 152-69. — Az Árgirus históriája szerzőjének helyes névalakjáról (Gergei): STOLL BÉLA, Adatok. ItK 1954. 461-2. — A magyar stoicizmus kezdeteiről lásd tanulmányomat: A magyar későreneszánsz problémái. (Stoicizmus és manierizmus.) It 1960. 41—61.

A tanulmányban olvasható, nem Balassitól származó idézetek forrásai, az említett szövegek lelőhelyei az alábbiak. Heltai könyvét lásd STOLL BÉLA hasonló kiadásában. Bp. 1951. — Decsi Gáspár könyvéről: HORVÁTH JÁNOS. A reformáció jegyében. Bp. 1953. 338-9. — A Bornemisztól származó idézet: Ördögi kísértetek (ECKHARDT-kiad. Bp. 1955.) 210-1. — A Tomitano által feljegyzett verset közölte: SZABOLCSI BENŐ. ItK 1933. 135. — Balassi János verse: ECKHARDT Balassi-kiadásában I. 147. — „Harmonia coelestis”: Eszterházy Pál egyik gyűjteményének a címe. — Az Árgirus históriájának STOLL BÉLA által kritikailag felülvizsgált szövege: BARTA—KLANICZAY, Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. I. 422-41. — Rimay János Balassiról szóló írásai: ECKHARDT SÁNDOR, Rimay János összes művei. Bp. 1955. 11—48. — Darholcz és Tolnai Balog latin emlékkiadványa: DÉZSI LAJOS, Balassa Bálint minden munkái. Bp. 6. n. II. 627-54. — Az 1594. évről szóló levélrészlet Hosszutóthy Istvántól származik. közli: ECKHARDT SÁNDOR, Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 157. — Magyar István megjegyzése a tábori életről: Az országokban való sok romlásoknak okairól. (FERENCZI-kiad.) Bp. 1911. — Illésházy az esztergomi táborról: gr. Illésházy István nádor följegyzései. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores VII. (Pest 1863.) 9—10. — Gabelmannt idézi: TAKÁTS SÁNDOR, Régi idők, régi emberek. Bp. és 6. n. 174.

A TÁRSADALMI SZERVEZET, A KULTUSZ ÉS A MAGYAR
PARASZTSZOBÁ TÉRBEOSZTÁSA

Már egy korábbi tanulmányomban felhívtam a figyelmet arra, hogy a hagyományosan berendezett parasztszoba két egymástól eltérő jellegű és funkciójú részből áll. Az egyik sarokban találjuk a tűzhelyet. Ebben a részben — a tűzhely körül — folyik a munka. Nemcsak a főzés-sütés, hanem pl. tél idején a szobában elvégezhető egyéb munkák is. A tűzhely, a kemence melléke az öregek, a nők, a gyermekek tartózkodási helye. Ebben a részben a falakon a mindennapi használati eszközök függenek. Ez a rész a szobának a *munkatere*. A tűzhellyel, kemencével keresztben lévő sarokban rendszerint sarokpad van. Ennek szögében áll az asztal s rajta az abrosszal letakart kenyér. A sarokpad körüli falrész képekkel díszített. A megtisztelt vendéget az asztal mellé ültetik s az asztal belső sarkánál van a család vezetőjének helye is. A szobába lépő cigány, koldus, ismeretlen vándor a szobának ezt a sarkát nem igen közelítheti meg. Ezt a részt *kultikus térnek* neveztem.¹ A *kultikus teret* és a *munkatert* úgy választhatjuk el egymástól, ha egy képzeletbeli átlót húzunk az ajtó mögötti saroktól a szoba belső sarkába (1. kép). Rámutatam arra is, hogy a szoba berendezése akkor alakul át, ha a család hagyományos társadalmi szervezete, társadalmi szemlélete megváltozik s a gazdasági és társadalmi tényezők a polgárosodás felé sodorják. Ekkor a tűzhely kikerül a szobából, az asztalt középre állítják, a kenyeret a kamrába viszik s a képek, faldíszek hagyományos helye is megváltozik.²

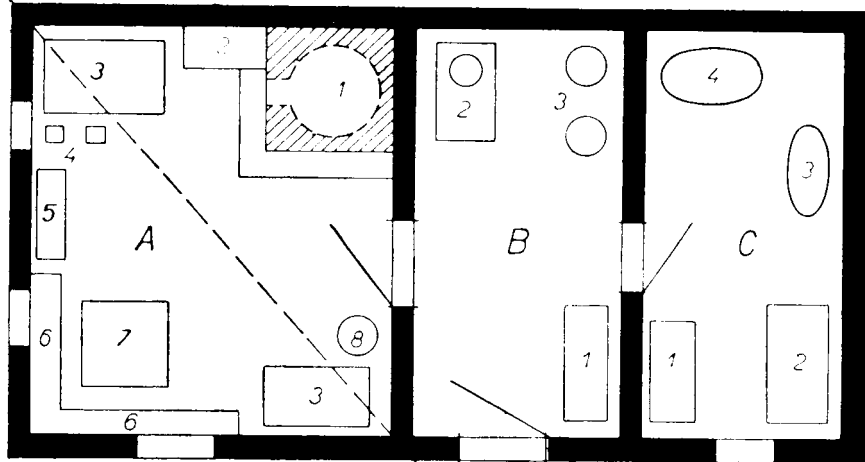
Néhány évvel később a kelet-európai parasztszoba s a különböző észak- és belső-ázsiai állandó építmények, sátrak belső térbeosztásának kérdésével Ránk G. foglalkozott.³ Ránk G. az orosz 'füstös' szobák (Rauchstube), az észti és lett lakócsűrök, valamint a délbaltikumi konyhából fűthető kemencés házak vizsgálata nyomán arra az eredményre jutott, hogy Kelet-, Északkelet-Európában a lakóházak szobájának belső térbeosztása — a különböző variációk

¹ GUNDA B., Társadalmi tényezők és a népi műveltség alakulása. Erdélyi Helikon, XVII. k. 7. sz. Kolozsvár, 1944. 382. l.

² GUNDA B., i. m. 382. l.

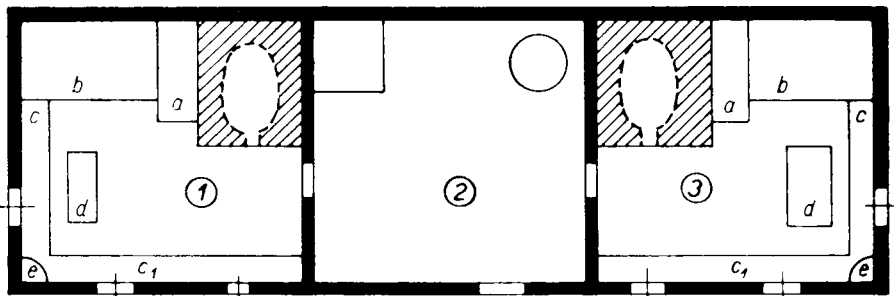
³ RÁNK G., Das System der Raumeinteilung in den Behausungen der nordeurasischen Völker. Ein Beitrag zur nordeurasischen Ethnologie, I. Teil. Stockholm. 1949. (= RÁNK G., 1949. a.) — II. Teil. Stockholm, 1951. (= RÁNK G., 1951.) — RÁNK G., Die heilige Hinterecke im Hauskult der Völker Nordosteuropas und Nordasiens. FFC. N:o 137. Helsinki, 1949. (= RÁNK G., 1949. b.)

mellett is — azonos elveken alapszik. Ránk G. a hagyományosan berendezett parasztszobán belül három különböző funkciójú teret különböztet meg, amelyhez negyedikként még a kemence járul. — A kemence a szoba



1. kép. Sarkos elrendezésű szoba. A. szoba, 1. kemence, előtte és mellette padkával. 2. *padszék* (az öregek fekvőhelye), 3. ágy, 4. székek az ágy előtt, 5. modern fiókos szekrény, 6. *padszék*, 7. asztal, 8. káposztás hordó. B. eres, 1. edényes szekrény, 2. kézimalom, 3. kukoricalisztes zsákok. C. kamra, 1. faragó szerszámok helye, 2. szövőszék, 3—4. sövényből font gabonás kasok. A szaggatott vonal a kultikus és munkatér kb. határvonalát jelzi. Domokos, Lápos völgye, Románia.

N



S

2. kép. Fehérorosz ház alaprajza. 1, 3. szoba (*chata*), 2. pitvar, a. kemencepad (*ležanka*), b. alvópriccs (*pol* vagy *polati*), c. pad a fal mentén, d. asztal, e. ikon (*božnica*). Kosić M. N. után.

igen tekintélyes részét elfoglalja. A négy tér egymástól való elhatárolása a legtöbbször csak eszmei, de az elhatárolást lehetővé teszik a szobában található különböző oszlopok és rudak is. A négy rész egyike tehát maga a kemence, amely köré a háziak életének számtalan jelensége tapad. A kemence a legtöbbször az ajtó mellett áll s fűtőnyílása az ajtó felé torkollik (2. kép). A ke-

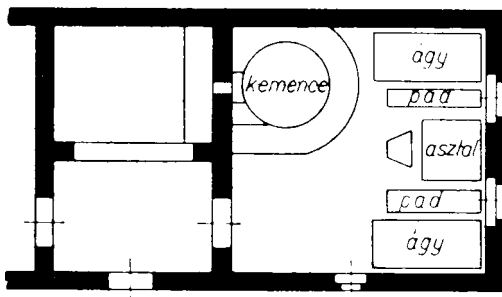
mence elejétől a hosszanti falig terjedő, ajtó előtti rész konyhai és gazdasági saroknak tekinthető. Ennek a résznek társadalmi szempontból is alárendelt a jelentősége. A kemence oldalfalától befelé, a hátsó fal mellett húzódó s a kemence szélességének megfelelő rész az alvóhely, a szülők, kisgyermek, de főleg az asszonyok tartózkodási helye. A kemencével átlósan szemben fekvő 'negyede' a szobának tisztaságával, ünnepélyességével tűnik ki. Az itteni sarokban áll rendszerint az asztal, a falak találkozásánál képek, ikonok stb. függenek. Ránk G. ezt az elrendezést általánosnak tartja a kelet-európai parasztszobában s számtalan példával rámutat arra, hogy a különböző népeknél az egyes részekhez — lényegében azonos tartalmú — hagyományos szokások fűződnek. Az egyes részek különállóságát és sajátos funkcióját a nyelvi megjelölések, elnevezések is bizonyítják. Így pl. a finneknél az ajtó, ill. a kemence fűtőnyílása előtti térnek *ovensuu* 'Türöffnung, Türmund', *ovilattia* 'Türdiele' vagy *hevossilta* 'Pferdediele' az elnevezése. Az utóbbi elnevezés még nyilvánvalóan annak a szokásnak az emléke, amikor a lovakat a téli hidegben az ajtó előtt bent a szobában etették és itatták. A régi karjalaiaknál *oničuppu* 'Tür-ecke, Türwinkel' ennek a résznek a neve s az oroszok, az inkeriek, a szetukézek edény-, polc- vagy szekrény-saroknak nevezik. A fenti terület parasztszobáiban a kemence mögötti hálórészben priccsek, fekvőpadok vannak, amelyek alatt tél idején igen gyakran a kisebb állatokat, a baromfit tartják. Karjala-Savolaxban ennek a résznek a neve *perämaa* 'Hinterboden'. Az elnevezés a szobarész kideszkázatlan földjével függ össze. Finn területen a *karsina*, *karsinapuol* vagy *karsinalattia* elnevezés is gyakori. A terminológia félreérthetetlenül az állatok tartására szolgáló rekeszt jelenti. De amint majd látjuk olyan kifejezések is ismeretesek, amelyek arra utalnak, hogy a szobának ez a területe a nők helye. Igen szembetűnő az elnevezése annak a saroknak, ahol az asztal áll. Ezt a sarkot pl. az oroszok 'első szögletnek', 'első saroknak' (*perednij ugol*), 'szép' vagy 'nagy' saroknak hívják.⁴ Mivel Ránk G. munkájának néhány problémájára még visszatérek, a további részletek ismertetésével nem foglalkozom, inkább arra szeretnék rámutatni, hogy lényegében azonos térbeosztást figyelhetünk meg a magyar parasztházban is.

Magyar népterületen s általában a Kárpátok lengyel, ukrán, román és szlovák népterületén, a német telepések falvaiban az ún. sarkos elrendezést találjuk meg. A különböző néprajzi leírásokból az derül ki, hogy a sarkos elrendezés a századforduló táján, századunk második, harmadik évtizedéig általános volt.⁵ Csak a Fekete Körös völgyétől délre Hunyad, Krassószerény, a

⁴ RÁNK G. 1949. a. 15—17, 25—35. l.

⁵ Az oldalszámmra idézhető adatok részletes felsorolását elhagyom. Elég ha utalok GÖNCZI F., JANKÓ J., MALONYAY D., VAJKAI A. közismert monográfiáira s az alább még idézett irodalomra. A sarkos elrendezés elterjedéséről a Kárpátmedencében jól tájékoztat JANKÓ J. munkája: JANKÓ J., Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. — Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Történelmi kiállítás. Néprajz. Budapest, 1898. 815—949. l. — MOSZYŃSKI K. azt mondja, hogy a sarkos berendezés különösen az északi

Bánát területén látszik hagyományosabbnak az ún. párhuzamos elrendezés, de ennek a közelebbi okát egyelőre nem ismerjük. A kérdést külön meg kellene vizsgálni.⁶ A sarkos elrendezés megfelel a már említett kelet-európai szobák térbeosztásának. A magyarságnál a bejárati ajtó melletti belső sarokban találjuk a tűzhelyet (Erdélyben elsősorban a gógányt, másutt a kemencét vagy egyéb zárt tűzhelyet) s a tűzhellyel keresztben lévő sarokban az asztalt. A belső fal mellett a fekvőhelyek foglalnak helyet. Igen szembetűnő az ajtó előtti tér berendezése és funkciója is. Az 1. képen világosan láthatjuk a magyar szobák sarkos elrendezésének a lényegét. A párhuzamos elrendezésnél az ajtóval



3. kép. Párhuzamos elrendezésű szoba. Cs. Sebestyén K. után

szembeni fal közepén helyezkedik el az asztal a megfelelő ülőhelyekkel s a két oldalfal mellett a fekvőhelyeket találjuk (3. kép). Gyakran azt látjuk, hogy csak a tisztaszobában rendezik így el a bútorokat s a mindennapi használatban lévő szobában még sarkos a bútorok elrendezése (pl. Szabolcs, Csongrád, Kalotaszeg).⁷ Természetesen ugyanabban a faluban sem egységes az elrendezés. A gazdaságilag és társadalmilag kiemelkedő rétegnél a párhuzamos elrendezés sokkal gyakoribb, mint a szegényebb csoportoknál. A sarkos szobaelrendezésről Cs. Sebestyén K. és az ő nyomán Viski K. azt mondja, hogy a középkori lakberendezés emléke s gyökereit a várkastélyokban és a polgári lakásokban találjuk meg.⁸ Domanovszky Gy. azon a véleményen van, hogy a sarkos elren-

szlávásra, a balti népekre s bizonyos fokig a délszlávokra jellemző. De megtaláljuk az elrendezést felnémet területen is. A szlávoknál ebben az elrendezésben Moszyński K. nyugati hatást lát. Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, I. Kraków, 1929. 589—590. l.

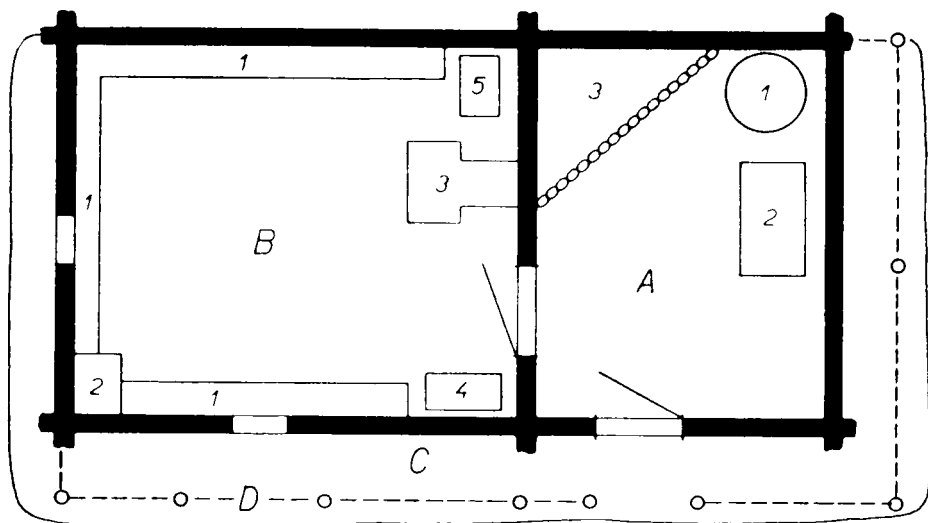
⁶ JANKÓ J., i. m. 917. l. (vingai bolgár) — Cs. SEBESTYÉN K., *Krassó-Szörény vármegye parasztháza*. Budapest, 1944. 54—55. l. (román). — SZABÓ I., *A dévai csángó telepek lakása és lakásberendezése*. Népr. Ért. 1903. 215. l. (dévai csángó) — GYÖRFFY I., *Dél-Bihar falvai és építkezése*. Népr. Ért. 1916. 106. l. (A feketekörösvölgyi magyar ház, sőt többnyire a román ház is párhuzamos berendezésű, — írja itt GYÖRFFY I.)

⁷ JANKÓ J., i. m. 864, 871—872, 906. l. — A bútorzat alakulásának gazdasági és társadalmi tényezőire több példával mutat rá VARGHA L. *A tilalmasi tanyák építkezése* (Budapest, 1940.) c. munkájában.

⁸ Cs. SEBESTYÉN K., *A magyar parasztház asztala*. Népünk és Nyelvünk, II. 1930. 180. l. — VISKI K., *Magy. Népr.* II. 250. l. — *A magyar asztal történetéhez* I. K. CSIL-LÉRY K., *Adalékok az asztal történetéhez*. Néprajzi Közlemények, III. 1—25. l.

dezés már a török hódoltság előtt megvolt s ezt a rendet csak a XIX. században adta fel a hagyományoktól elszakadó parasztság.⁹

A jelen alkalommal a térbeosztásnak nem a történeti fejlődését, alakulását kívánom nyomon kísérni, hanem annak *társadalmi funkcióját* fejtegetni. Azt azonban meg szeretném említeni, hogy az Árpádok korában a tűzhelynek (kemence) más elhelyezése volt, mint a későbbi évszázadokban. A XI—XII.



4. kép. Moldvai magyar ház. A. szin, 1. *putyina* a lisztnek, 2. láda, 3. *pajta* a fiatal bárányok, tyúkok részére (tk. sövényrekesz). B. ház, 1. *pad*, 2. láda a tetején szőttesekkel, stb. 3. tűzhely (*kürtő* és *szoba*), 4. *dulap* (edénytartó), 5. láda élelmiszer részére. C. *tőtés* a fal tövében. A *tőtés*en oszlopok, amelyeket ritka léckerítés (*cserdák*) köt össze. Felsőrekecsin, Moldva, Románia.

századi ásatások (Tiszalök—Rázompusztá) eredményeiből kiderül, hogy a kemence nem a bejárati ajtó mellé épült, hanem szemben azzal, az egyosztatú ház hátsó részébe s a belülről fűthető kemence szája az ajtó felé nyílt.¹⁰

A sarkos elrendezésű szoba kezdetleges formáját a palóc ház őrizte meg. A palócoknál a szoba három fala mellett körös-körül a kemence padkájáig lóca húzódott s a háznak a kemencével ellentétes szögletében állott az asztal. A lóca földbe ástott karókra, faragott tőkére, sárlábakra helyezett deszkákból készült.¹¹ Tehát ágy nem volt a szobában, ugyanúgy, amint hiányzott és

⁹ DOMANOVSKY Gy., Magyar parasztbútor. Budapest, 1942. 24—25. l.

¹⁰ MÉRI I., Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményéről. I. Archaeológiai Értesítő, 79. k. Budapest, 1952. 58. l. — Vö. még: NOVÁKI Gy., Árpád-kori lakóház Répcevisen. Archaeológiai Értesítő, 83. k., 1956. 51—52. l.

¹¹ JANKÓ J., i. m. 848. l. — PINTÉR S., A palóc család otthona. Népr. Ért. 1909. 202—203. l. — ISTVÁNYFÉY Gy., A palócok lakóháza és berendezése. Ethn. 1911. 10. l.

hiányzik az ágy a moldvai magyar s korábban a székely házban is.¹² 1957-ben még több ilyen házat láttam Moldvában. A 4. képen egy moldvai magyar ház belső berendezését be is mutatom. A szobában sem a sarokban, sem másutt ágy nincs. A kerek vagy négyszögletes, alacsony asztalt a fal mellett élére állítva, a falra akasztva s (ahol van) az ágy alatt tartják s csak akkor veszik elő, ha az étkezésnél szükség van rá. Az alacsonyabb házaknál nyári időben a háztetőre, a szin, az ól tetejére dobják fel az asztalt (Felsőrekecsin). A sarokasztal hiányának ellenére az annak megfelelő szobasarok mégis feltűnik, mert a sarokban a padokon — szinte a mennyezetig felhalmozva — ruhásláda, szőttesek, párnák állanak.¹³ Igen tanulságos Pápai K. és Morvay J. leírása a régi palóc házról. Ők arról tudósítanak, hogy a falak mellett sárlábakon hasított fenyő-, tölgy- és bükkfadeszkákból lócák vették körül a falat, s mindegyik lócának külön neve volt. Az ajtóval szembeni fal mentén húzódó pad az *első-, végső-, középső-* vagy *középlóca*. A kemencés fal mellett (egyik végével a kemencepadkán nyugodva) van a *tűzlóca*. Ezen télen feküdni, aludni szoktak. A *tűzlóca*val szembeni fal mentén húzódik a *fazekas-, mázoló-, vizes- vagy vízlóca*. Az elnevezések lényegében jelzik az egyes padok funkcióját is. A *középlócára* nem tettek semmit. Ez a vendég helye volt s ha asztalhoz ültek a férfiak, ide ült a gazda is. A *vízlóca* a vizesedények, fazekak s egyéb hasonló holmik tartására szolgált. Ennek felső vége azonban már az ún. kultikus sarokba nyúlt.¹⁴ A falmenti padok eredetileg csak sártöltések voltak. Ugyanolyanok, mint a kemence előtti vagy a kemence körüli padka. Tanulságos bizonyítéka ennek a Palócföld nyugati részéről származó nyelvészeti feljegyzés. Ott a *tűszely* 'padka' jelentésben is ismeretes s közelebbről olyan padkáról van szó, amelyik a szobában a fal mellett néhány lábnyi magasságra emelkedett s amelyen alszának, különböző holmit tartanak (a régi Bars m., Zeliz, MTsz.). A Boldva völgyében a szobákban a palóc és a moldvai padrendszerhez hasonló berendezés volt s az egyik pad neve itt is *tűzlóca, tűzházlóca*.¹⁵ Amikor Morvay J. azt írja, hogy a *középső-* és *vízlóca* szögében terpeszkedett a nagy asztal, — ehhez hozzáteszi, hogy a palóc szobában régebben nem volt asztal. A szoba közepére nagy fatálat tettek s ezt ülte körül a család.¹⁶ Valószínű, hogy a közepre helyezett fatál körülüléséhez mindegyik családtagnak megvolt a maga kisszéke, mert a palóc

¹² A székely ház bútorzata szempontjából figyelmet érdemel egy 1744-ből való leírás, amely felsorolja a szobában levő holmikat (kemence tűzhellyel, fogasok, táltartó, fal mellett való ülpadok), de sem ágyat, sem asztalt nem említ. Cs. Bogáts D., Háromszéki oklevél-szójegyzék. Kolozsvár, 1943. 150. l. — A moldvai magyar szobát kerítő sárpadkákat Viskri K. említi (Magy. Népr. I. 249. l.). A fal körül, lábakra fektetett *pad-székek* állottak korábban a nemesi házakban is. RADVÁNSZKY B., Lakás és bútorzat a XVI. és XVII. században. Budapest, 1897. 27. l.

¹³ Lükő G., A moldvai csángók, I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Budapest, 1936. 115. 129—131. l.

¹⁴ PÁPAI K., A palóc faház. Ethn. 1893. 27. l. — ISTVÁNFY GY., i. m. 11. l. — MORVAY J., Asszonyok a nagycsaládban. Budapest, 1956. 90—91. l.

¹⁵ GUNDA B., Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. Népr. Ért. 1934. 16. l.

¹⁶ MORVAY J., i. m. 91. l.

menyecskekről tudjuk, hogy ők külön — a lóca alatt tartott — kisszékekkel rendelkeztek. Ezek a kisszékek tulajdonjegggyel voltak ellátva s ki-ki a saját kisszékét használta.¹⁷ A szobát körülvevő padrendszer emléke fennmaradt Kalotaszegen is. Itt a bejárati ajtóval szemben húzódó falmenti pad az *elsőpad*. Ennek a folytatása a ház udvarfelőli fala mentén a *balpad*. A ház hátsófala mentén a pad helyett itt már ágy található. A bejáratától balra közvetlen a fal mentén — az ajtó vonalában — találjuk a *vizespadot*.¹⁸ A padok földbeásott cölöpökön fekszenek. A tűzhellyel keresztben fekvő sarokban áll az asztal. A fejlődés folyamán a fal mellé épített padok szerepét egyéb bútordarabok — ágyak, szekrények, ládák — vették át. A padok megrövidültek, mozgatható, festett és faragott bútordarabok kerültek a helyükre. De az új formájú padok is megmaradtak a tűzhellyel átlósan fekvő sarokban. Ezt a sarkot a szoba berendezésével foglalkozó néprajzi leírásaink a magyar népterület minden vidékéről elég részletesen ismertetik s a publikált szobaalaprajzok tanulságosan is érzékeltetik. A külső forma ismertetése mellett azonban kevesebbet foglalkoztak néprajzi tanulmányaink a szoba egyes részeinek a funkciójával. A rendelkezésünkre álló adatokból mégis tanulságosan rekonstruálható az a belső térbeosztás, amely jellemzi a különböző kelet-európai népek szobáját is.

Az ajtó előtti tér tulajdonképpen nem tartozik a szoba belső részéhez s társadalmi szempontból alárendelt szerepe van. Az ajtó mögötti fogason rendszerint a rosszabb gúnyát tartják. Előfordul, hogy vizespad van az ajtó mögött (Kalotaszeg). A palóc házban az ajtósaroktól a kultikus sarokig húzódó falmenti padnak *fazekas lóca*, *vízlóca* stb. a neve, ami tk. azt jelenti, hogy a pad ajtófelőli végén tartják az edényeket. A padrendszer felbomlásával gyakran ágy kerül az ajtó mögé. Az ilyen ágy rendszerint a munkaképtelen öreg, a gyógyíthatatlan beteg, az elöregedett szülők helye. A palócoknál erre a térre nézett a kemence melletti padka, az ún. *szap*. A koldusok csak a szapon foglalhattak helyet s *a házba előbbre menniük nem volt szabad*.¹⁹ Ennek a térnek az alárendelt szerepét fejezi ki az a palóc közmondás is, hogy hivatlan vendégnek szap alatt a helye.²⁰ A szatmári Panyolán cigány, koldus, pásztor, ha átlépte a szoba küszöbét, az ajtó előtt meg kellett állnia, nem jöhetett előbbre, s ott állva mondta el jövetelének célját. Ha a pásztor jó hírt hozott, a hír elmondásának végeztével a gazda ezt mondta néki: „Na! kerülj beljebb . . . igyál meg egy pohár pálinkát!” — Ekkor a pásztor az asztalhoz lépett s ott állva hajtotta fel az italt. A cigány, a koldus azonban sohasem lépett előbbre. Ha valamit adni akartak nékik, azt az ajtó előtt adták át. A székelyeknél a betoppa-

¹⁷ MORVAY J., i. m. 91. l. — Valószínű, hogy ilyen 'egyéni' székek lehettek azok a templombajáró székek is, amelyeket a nagykunok magukkal vittek a templomba, amikor még nem voltak padok. GYÖRFFY I., Magyar nép, magyar föld. Budapest, 1942, 110. l.

¹⁸ MALONYAY D., A magyar nép művészete, I. k. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest, 1907. 145. l.

¹⁹ PÁPAI K., i. m. 24. l. — PINTÉR S., i. m. 202—203. l.

²⁰ PINTÉR S., i. m. 202. l.

vendéget a házbeliek arra kérik, hogy *kerüjjön előbb, kerüjjön bejjebb* (az asztalhoz).²¹ A 'kerüjjön bejjebb' kifejezés Szatmárban, Békésben, a Lápos völgyi magyaroknál mindennapi és általános, de valószínű, hogy lényegtelen változatokban országszerte él. Panyolán téli estéken a látogatóba érkező szomszéd, miután belépett az ajtón, köszön s a visszaköszönés után néhány pillanatra még áll az ajtó előtt, megvárja míg azt mondják neki, hogy 'kerüjjön bejjebb' s csak azután lép előbbre. Tanulságos Szatmárból Luby M.-nak az a feljegyzése, hogy „minél bejjebb vezetik a vendéget a szobába, annál megbecsültebb”.²² Ha a szatmári magyaroknál a 'kerüjjön bejjebb' felszólítás elmarad, ez annyit jelent, hogy nem kívánják, nem szívesen veszik a látogatást. Ilyenkor azután a háziasszony háttal forog a vendégnek, azt mondják neki, hogy „üljön le mán, ha lél magának egy kis helyet”. A nem szíveslátást fejezi ki az is, ha az embert közel ültetik az ajtóhoz.²³ 1942-ben a kalotaszegi Inaktelkén népviseleti verseny volt. Mint a bírálóbizottság tagja — Pauliny Bélával — én is részt vettem a versenyen. Közös házigazdánk családja is díszesen felöltözött a versenyre, de díjazásban egyikük sem részesült. A vacsoránál a család egyetlen tagja sem ült az asztalhoz, hanem hátat fordítva dolgoztak s másnap már nem is a szobába terítették a számunkra, hanem a konyhában. Ezzel jelezték, hogy nem szívesen látott vendégek vagyunk. A moldvai Felsőrekecsinben azt mondják a kedves vendégnek, hogy 'holnap is legyen itt belől', ti. a vendéget a bejárattal szemközti padra ültetik, míg a koldust, a cigányt, a pásztort, a vándorkereskedőt állni hagyják az ajtó előtt. Az abaúji Kovácsvágáson az ajtó előtt megálló vendéghez így szólnak: „Gyüjjön elébb az asztal mellé!” A szobába belépő s az ajtó előtt megálló szomszédasszonyt felszólítják, hogy „gyere elébb!” Az asszony rendszerint így felel vissza: „A' jó itt nékem . . . közelebb a tűzhöz!” Az ajtóelőtti szobarész alacsonyabb rendűségét fejezi ki az a szokás, hogy az *ajtó mögé*, az *ajtó sarkába* állítják a haszontalan gyereket (Kovácsvágás).

Az ajtó előtti tér a vándorok helye már a Kalevalában is. Amikor Leminkeinen beállít a pohjalai gazda házába s magának sört, lovának zabot kér a gazda így válaszol neki (27. ének, 33—40 sor):

*„Lesz talán ez udvarházba
Hely odakint lóállásra;
Téged se tiltanak el,
Hogy magad meghúzd a szobába
Ott az ajtószádán állva,
Ajtószádán pózna táján,
Két katlan közepe táján,
A három horog határán.”* (Vikár B. fordítása)

²¹ VISKI K., Adatok a székely építkezés történetéhez. Népr. Ért. 1911. 120. 13

²² LUBY M., A parasztlelet rendje. Budapest, 1935. 36. 1.

²³ LUBY M., i. m. 56. 1.

Jgyanez a motívum előfordul inkeri népdalokban is.²⁴

Az észteknél van egy karácsonyi népszokás, amelynek az a lényege, hogy karácsony másodnapján koldusnak öltözött férfi házról-házra járva sört és pálinkát koldul. A kéregető, akinek 'István koldus' (*tabanisandid*) a neve, nem léphet előre a szobába, hanem csak az ún. Istvánrúdig mehet, amely a kemence külső sarka felett keresztben húzódó rúd. Általános szokás az észteknél, hogy a látogató — főképp, ha teljesen idegen a háznál — a belépésnél az ajtó mellett állva marad. Az előkelő vendég minden további nélkül a szoba hátsó részébe megy, de a fiatalabb és szegényebb látogatónak, különösen a koldusnak meg kell elégednie az ajtó melletti hellyel. Ha az előkelő vendég mégis az ajtónál foglal helyet, lekicsinylően megjegyzik: „ül, mint egy koldus az ajtó mellett!” Különböző észti vidékeken előfordult, hogy a szobában a bejáratú ajtó mellett egy pad vagy kisszék állt, amelynek „koldusszék” vagy „szegényszék” volt a neve. Helyenként nem engedték meg a gyermekeknek, hogy ezt az ülőhelyet megérintsék. Délkeleti Észtországban a lakócsűrök szobájában, a kemence ajtó felé cső száájához egy kőpadot építettek. Ez a kőpad az ún. *sandikivi* 'kolduskő' s a néprajzi feljegyzések szerint itt foglaltak helyet a kéregető koldusok. Finnországban is ismeretes az a szokás, hogy a barát, a látogató az ajtó előtt vár a figyelmeztetésre s csak azután lép beljebb a szobába. A finnországi Österbottenben a női látogató az ajtó környékén, a tűzhely közelében húzódik meg, míg a férfivendég minden további nélkül a szoba hátsó részében keres magának helyet. A finneknél a csavargók, koldusok hagyományos helye az ajtó közelében van. A finn népi hiedelmek is megőrizték ez utóbbi szokásokat: ha a mosdó, magát tisztogató macskát az ember az ajtó elé viszi s arra figyel, hogy onnan hová megy, abból következtetni lehet a látogatóra. A szoba belső részébe menő macska előkelő vendéget jelent, ha a kemence mögé a már említett *karsinaba* megy a macska, akkor női látogatót várhatnak, ha pedig az ajtó melletti padra mászik fel, akkor koldus érkezik a házhoz.²⁵ Az ingriai vótoknál a vendég az ajtó előtt megáll, keresztet vet magára s csak akkor lép beljebb, ha a házbeliek azt mondják neki: „Gyere és foglalj helyet a padon!” Csak a koldusnak tilos az ajtó elől beljebb menni a szobába. Az oroszoknál a mennyezet magasságában levő keresztgerenda (*matica*) jelezte, hogy mennyire jöhet előre a szobába a házasságközvetítő. A szokást egy szólás is megőrizte (Ül a *matica* alatt, mint a házasságközvetítő asszony). Figyelmet érdemel az altáji orosz telepéseknek az a hagyományos felfogása,

²⁴ RÄNK G., 1949. a. 60. l.

²⁵ L. ehhez a motívumhoz: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Bd. I. 1172-73, IV. 1107. l. — Tanulságos a motívumnál is figyelembe venni: Kalotaszegen az ajtó előtt vagy a küszöbön mosdó macska vendéget jelez (Ethn. 1892. 48. l.). Ha a testét mossa a macska idegen, ha a füle mögött a fejét rokon állít be a házhoz (Dunántúl, Ethn. 1898. 234. l.) Ha a macska az ajtóban, a kemence vállán vagy az asztal keresztfáján mosakodik vendég jön a házhoz (Baja, Ethn. 1899. 310. l.), stb. Ez utóbbi hiedelem azért érdemel figyelmet, mert a különböző helyen mosdó macska nyilvánvalóan különböző vendéget jelentett, s a hiedelem közvetve a térbeosztásra utal.

hogy a *matica* által jelzett vonalon túl a 'tisztátalan' nem mehetett előre a szobába. Az oroszok altáji török szolgáltnak — noha már tíz esztendő is eltöltötték a háznál — tilos volt a *matica* vonalánál beljebb menni. Az ismeretlen látogató, a cseléd a kemence ajtó felé eső padkáján foglalt helyet. A cselédeskedő altáji törököknek használati tárgyaikat is a padkára kellett helyezni.²⁶

A magyar parasztság lakószobájának a mestergerendán belüli részében rendszerint egy-két ágyat találunk. Esetleg az ágyak között, mellett ruhásláda áll, a kemence és az ágy közé padot helyeznek. Mindezek számára azonban — különösen a múltban — nem volt valami nagy hely, mert a tűzhely, a kemence a hátsófal mentén jókora területet foglalt el. A palócoknál a kemence a ház negyedrészt is elfoglalta. Viszont azt is figyelembe kell venni, hogy a szobák nagyobbak voltak s ez a belső tagolódást inkább lehetővé tette. A palóc hagyományok szerint olyan hosszú szobákban laktak, hogy háromszor kellett köszönni, míg az asztalhoz értek.²⁷ Ez nyilvánvalóan túlzás, de a hasonlat szemléletesen érzékelteti a szobában folyó életet. A szobának ez a (hátsófallal, a végfallal, a mestergerendával és a tűzhellyel határolt) negyede elsősorban az asszonyok tartózkodási helye. Hozzájárul ehhez a tűzhelyek elhelyezése is. A palóc kemence fűtőnyílása erre a térre néz, ami szükségessé teszi, hogy a főző-sütő asszonyok itt forgolódjanak. A női negyedet igen tanulságosan szimbolizálja a matyók szokása. A matyóknál a suhancoknak, legényeknek meghatározott fekhelyük nincsen, a gazda és a szolgálk fekhelye az ölben lévő *dikó* volt, s a menyecskének a kamarában a helye, a leányok rendszerint a lócán vetnek maguknak ágyat, de a *trónusos nyoszolya*, — amely ennek a szobanegyednek a belső, hátul lévő sarkában áll — a gazdasszony főhelye. De itt kap helyet a szülőasszony is. Ez a nyoszolya állandóan fel van vetve, rendszerint úgy, hogy az ágy karjára deszkákat fektetnek s erre teszik rá az ágyneműt. A deszkák alatti térség üres. Ez a *búvó* s ide bújik be a gazdasszony éjszakára. A díszes ágytakaró elfedi a *búvót* is.²⁸ A palóc szülőasszony sarokba helyezett ágyát a gerendákra függesztett lepedővel takarják el az avatatlan szem elől. A lepedő neve *sátorlepedő* s ezt a menyecske kelengyéjével magával hozza.²⁹ Az abaúji Kovácsvágáson ennek a belső saroknak *szug* a neve s itt feküdt a betegágyas asszony s az ágya különböző takarókkal el volt függönyözve. A szoba női negyedének a jellegzetességeit igen jól kidomborítják a szlovák szokások. A szlovákoknál a szülőnő egyik neve *kútnica*. A terminológia

²⁶ RÁNK G., 1949. a. 59—67.

²⁷ MORVAY J., i. m. 88. l.

²⁸ HERKELY K., A mezőkövesdi matyó nép élete. Budapest, 1939. 17, 18. l.

²⁹ NYÁRY A., A palóc anya és gyermeke. Ethn. 1930. 171. l. — PINTÉR S., A palóc születése, házassága és halálózása. Ethn. 1891. 97. l. — A palóc nők tartózkodási helye a kamara s egyes adatok szerint oda is felállították a szülőágyat. Részletesen meg kellene vizsgálni a palóc kamara korát, történetét. A palóc házhoz hasonló kamara nélküli házak keleti szlovák és ukrán területeken még vannak.

arra utal, hogy a szülönőnek a sarokban (*kút*) van a helye. A gyermekágyat fekvő asszonyról azt mondják a szlovákok, hogy 'elment a sarokba' (*pošla do kúta*). Ez a szülősarok ugyanaz, mint ahová a palóc asszony ágyát helyezik s a szlovákoknál is az ágy körül van véve, el van takarva lepedővel.³⁰ A moldvai magyaroknál az itt elhelyezett nagy és széles ágy földbevert karókon nyugszik, amely nem más, mint a kiszélesített falmenti pad. Az ágyon az egész család elfér, mert összekucorodva alszanak. Nappal az ágyon játszanak a gyerekek s *azon dolgoznak az asszonyok* is.³¹ Az ágyon dolgozó asszonyok kétségkívül azt a hagyományt fejezik ki, hogy a szobának az a része az ő 'birodalmuk'. Felsőrekecsinben a belső fal mentén húzódó padban több háznál kb. egy ülőhelynyi távolságra egymástól lyukakat láttam. A lyukak a pad pereménél sorakoztak egymás után. Kérdezősködésemre azt mondták, hogy az a pad a nők helye s a lyukakba fonás közben a guzsalyukat tűzik bele. A szoba más oldalán lévő padokban ilyen lyukakat nem vettem észre. (A Lápos völgyi románoknál a kemence padkában láttam a guzsalyok elhelyezésére szolgáló lyukakat.) Néprajzi leírásaink megemlítik, hogy a 'női' térben elhelyezett ágyak előtt padok, székek állanak.³² Feltűnő a székeknek, a padoknak ez az elhelyezése, mert az asztal körül is lenne a számukra hely. Ezeket a székeket, padokat főleg akkor használják, ha vendég érkezik a házhoz. Így ezt a szokást jegyeztem le a baranyai Püspökbogádon. Ha az apa, az anya és a keresztanya leánykérőbe ment, a leányosháznál ezekre a székekre ültették le őket, de hagyományosan itt volt a helye a látogató, ügyes-bajos dolgát intéző idegen asszonynak is. Az esti beszélgetések alkalmával három-négy szomszédasszony is helyet foglalt ezeken a székeken, ugyanakkor, amikor a férfiak a sarokasztalnál beszélgettek. A szatmári Panyolán, Szamoskéren, Kérsemlénben a szegényebb idegen asszony helye a tűzhely körül volt, de ha valamilyen komolyabb megbízatással jött a házhoz (pl. a legény megbízásából leánykérőbe), akkor elől foglalt helyet, — mégpedig hagyományosan az ágy elé helyezett székek vagy padok valamelyikén. Kétségkívül, hogy ugyanilyen női ülőhelyek voltak a padok, amikor még egyszerűbb formában a hátsó fal mentén húzódtak. A fal-mellől azért kerültek előbbre, mert a sarokba ágyat állítottak s előbbre kerülésük, régi helyükről való elmozdításuk — bútortörténeti szempontból — átalakulásuk útját is megnyitotta.

→ A szobának ezt a belső, ősi soron lényegében a nők számára fenntartott részét a mestergerenda vonala választja el a szoba külső részétől. A mestergerenda kultikus funkciójával (pl. alá fektetik a halottat), mágikus jeleivel,

³⁰ BEDNÁRIK R., *Duchovná kultúra slovenského ľudu. Slovenská Vlastiveda*, II. Bratislava, 1943. 20. l.

³¹ LÜKKŐ G., i. m. 129. l.

³² L. pl. VISKI K., *Magy. Népr. I. XXIX—XXXI. tábl.*, GÖNCZI F., *Göcsej...* Kaposvár, 1914. 427. l. — SZABÓ T. A., *Bábonytörténete és települése. Kolozsvar, 1939.* 28. l. — HERKELY K., i. m. 18. l.

ornamentikájával s különböző tartóoszlopaival (*boldoganya, bálvány*) most nem foglalkozom, — csak utalok korábban megjelent tanulmányomra.³³

A szoba belsőnegyedének a női élettel kapcsolatos szerepe gazdag tanulsággal bontakozik ki Kelet-Európában. Ränk G. ennek nyomán a kelet-európai parasztszoba 'férfi' és 'női' oldaláról beszél. Az asztalt magába foglалó férfioldal a nyilvánosabb, míg a vele párhuzamos női oldal az intimebb része a szobának. Annak ellenére, hogy ez az utóbbi oldal a családapa alvóhelye is, az oldal női jellege mégis szembetűnő. Délnyugati Finnországban a mi mestergerendánk fekvésének megfelelő gerenda (*syömäri*) tagolja a szobát női és férfi oldalra. A karjalai földszorosban a kemence mögötti részét a szobának 'női oldálnak' (*naistepuol*), a vele szemben lévő oldalt pedig 'férfioldálnak' (*miestepuol*) nevezik. Karjalában más hasonló elnevezések is ismeretesek. A régi finn—karjalai medvéeknek megőrizték annak az emlékét, hogy a nőknek a számukra fenntartott oldalon kellett tartózkodni, ha a medvevadász a gazdag zsákmánnyal hazatért és a szobába lépett. A régi karjalai szobákban a mindennapi életben is megfigyelhető volt, hogy a férfiak a számukra fenntartott oldalon tartózkodtak, míg a nők, a cselédleányok a *karsinában* ültek és dolgoztak. Mindkét nem részére a megfelelő oldalon cövekek voltak a falba illesztve s külön-külön függött a férfiak és a nők ruhája. Azonos térbeosztást találunk a nagyoroszoknál. Az északi nagyoroszoknál a finn *karsina*-nak megfelelő részt *čulan*-nak nevezik, amely tágabb értelemben női helyiségnek is felfogható. A *čulan* a munkahelye az asszonyoknak, a cselédleányoknak s helyenként a *čulan*-ban a nőknek saját ikonjuk is van. Idegen látogató a *čulan*-ba nem léphetett be s ezzel kapcsolatban az orosz közmondás azt tartja, hogy „Vendég, élj, mint otthon, de a *čulan*-ba ne lépj be!” A szibériai orosz telepések, akik sok ősi hagyományt megőriztek, ezt a női negyedet *babij ugol* 'vénasszony sarok', *ženskaja polovina* 'női rész' néven tartják számon. A 'női oldal' kifejezést ismerik a votjakok is. Figyelmet érdemel, hogy az oroszoknál s más velük szomszédos népeknél a női oldalt a férfi oldaltól régebben függöny, valamilyen ideiglenes fal választotta el. A női és férfi oldal közötti különbségekre utalnak a lakodalmi szertartások és ünnepi étkezések. A novgorodi oroszoknál a '*rukobitie*' néven ismert 'kézfogószertartásnál' a menyasszonynak a *čulan*-ban kell ülnie. Más északi orosz vidékeken a menyasszony az esküvő napján — amikor a vőlegény kíséretével reá várakozik — a *čulan*-ban rejtőzik el. Az erzä-mordvinoknál az új asszony haját a *čulan*-ban fonták be s itt helyezték a fejére a *pongot*. A mordvinoknál a lakodalmi ünnepségek megkezdésekor a menyasszony barátnőivel mindaddig a *čulan*-ban tartózkodik, míg az ünnepi asztalt le nem szedik. A szibériai oroszok a Szent György napi ünnepi étkezésnél nemek szerint külön ülnek: a férfiak a szoba egyik olda-

³³ GUNDA B., Der kultische Pfahl des Hauses bei den Ungarn. Folk-Liv. XI. Stockholm, 1947. 71—75. l.

lán, a nők a másik oldalán foglalnak helyet. A votjákoknál halotti tor alkalmával a nők a már említett női oldalon helyezkednek el, míg a férfiak a szoba másik oldalán. A votjákoknál ünnepi alkalommal a férfiak az asztalnál esznek, míg a nők a kemence sarkánál tartózkodnak. Ugyancsak náluk a kultikus gyertya tiszteletére rendezett rituális étkezésnél két asztalt állítanak fel a szoba hátsó részébe. Az egyik a szentkép alatt van s mellette a férfiak étkeznek, míg a nők asztalát a női oldalra helyezik. A nemek szerint felállított asztalok halotti tor, lakodalom alkalmával a balti népeknél is ismeretesek.³⁴

Vizsgáljuk meg közelebbről a szoba harmadik, ún. kultikus negyedét, amelynek a fő külső jellegzetessége az, hogy a sarokpad előtt asztal áll s ez a sajátos elrendeződés rányomja a bélyegét az egész szobára. Amint azonban a palóc és a moldvai hagyományból láttuk, — korábban ezen a helyen nem állt asztal. Sőt ma is vannak sarokasztal nélküli moldvai magyar házak. Az asztal hiányának ellenére ennek a saroknak az előkelő s kultikus jellege mégis erősen kidomborodik. A moldvai magyar ház asztalnélküli sarkába, a padra ládát, szőtteket, párnákat helyeznek. Felsőrekecsin magyarjai az asztalnélküli sarokba, a szőttek, párnák tetejére aratás után egy kéve búzát állítanak s a kéve ott áll késő őszig. Akkor a magot kimorzsolják a kévéből és a vetőmag közé keverik. A szalmát pedig a legjobban féltett jószág alá szórják. A szomszédos Csík, Újfalú falvakban is ismeretes ez a szokás, ahol a szalmát elteszik s a beteg jószág alá hintik. Felsőrekecsinben a sarokba, a sarokpad alá kedd este, Szt. György nap estéjén valami ételfélét tettek a régi öregek. A néphit szerint ebben a sarokban egy kígyó húzza meg magát, amely szerencsét hoz a házra és lakóira. Ha ünnepek előtt kenyeret (leginkább kukoricalisztból) sütött a moldvai magyar asszony, akkor azt a sarokba helyezte olyan formán, hogy a sarokpadnak a bejáratnál szemközi szárnyára kerüljenek a kenyerek. A két, három lapos kenyér kb. egy méternyi területen elfért, azokat minden belépő észrevette s az idegennek illet megdicsérni a kenyereket. Amikor eljött az asszonynál a szülés ideje s ha azt akarták, hogy fiúgyermek szülessék, a sarokba valamilyen gazdasági szerszámot állítottak, ha pedig leánygyermeket vártak, akkor guzsalyt, kanalat, főzőedényt állítottak a sarokba. A sarok kultikus jellegét kifejezi egy mezőkövesdi közlés. Györffy I. arról ír, hogy Mezőkövesden volt egy híres javasasszony, akinél az asztalsarkában, a sarokpadon volt egy olyan viaszbaba, mint egy „elevenkép”. E nélkül nem tudott gyógyítani. Evés alkalmával minden ételből egy kanállal vetett az asztal alá a babának s az evés után nyoma sem volt az ételnek.³⁵ Sajnos többet nem tudunk erről a varázsbáburól. De a matyó vallásos szokások is kidomborítják a sarok kultikus jellegét s nyilvánvaló, hogy ezek a vallásos szokások a nem keresztény hagyományok helyébe léptek. Arról olvashatunk,

³⁴ RÁNK G., 1949. a. 46—59.

³⁵ GYÖRFFY I., Magyar nép, magyar föld. Budapest, 1942. 264. l. — HERKELY K., i. m. 20. l.

hogy a matyóknál az asztal melletti sarokban, a pad felett üveges szekrény van. Az üveges szekrény a házioltár szerepét tölti be. Itt áll a Jézus szíve vagy Mária szobor, amely előtt a templomos öreg asszonyok szombatonként gyertyát égetnek. Néha a gazdasszony menyasszonyi koszorúja is ide kerül.³⁶ Ennek a saroknak a jelentőségét kiemeli, hogy ide helyezik el az apróbb használati tárgyak s a féltettebb holmik tartására szolgáló szegletalmáriumot, falitékát (Göcsej, Kalotaszeg, hétfalusi csángók stb.).³⁷ A falitékák díszesek, festettek s a gyakran barokkos díszítésű sarokpadokkal együtt 'népművészeti' szintre emelik a szobának ezt a sarkát. A Lápos völgyi magyaroknál (Domokos) még 1942-ben is a téka helyén embermagasságban csak egy háromszög alakú deszkapolcocska volt a falba illesztve. Rendszerint lim-lomot, borotválkozó készletet, zsoltárt, naptárt tartottak rajta. Régebben azonban erre a deszkapolcra tették azt a kis cipót, amelyet akkor készítettek, amikor az új búzából először sütöttek kenyeret. A cipót kéregetőnek, cigányak adták vagy kivitték a pásztornak. Ilyen polcocskát a környékbeli (Rogoz, Libaton, Tőkés, Tágfalva) román házaknál is láttam s szentképet tartottak rajta.

A sarok jelentőségét kiemelik az odahelyezett szentképek, a különböző díszes fogasok s az azokra akasztott cserépedények. Kalotaszegen a fogasoknak *első* és *bal fogas* a neve s a rájuk akasztott kancsók, tányérok száma a jó-módot is kifejezi.³⁸ A sarok díszítése gyakran végigterjed az ajtóval szemközti falon³⁹ s a díszítésnek ez a formája különösen a románoknál és szlovákoknál szembeütő.

A sarokpad szögletében a padra helyezett kosárban vagy kendővel letakarva tartják a család legfőbb eledelét, a kenyeret (Jászság, Nagykunság),⁴⁰ amely innen azután rákerült az asztalra. A palócoknál a sarokasztalról sohasem hiányzott a kenyér, amellyel a gazda vagy gazdasszony minden belépőt megkínált.⁴¹ Az aratókoszorú elhelyezése is kidomborítja a sarok kultikus jellegét. Így a palócoknál az asztal fölé helyezik az aratókoszorút s a cérnára fűzött gyónócédulákat.⁴² Karácsonykor Göcsejben az asztal fölött a gerendára erősített zsinagregra 2–3 almát kötnek s ezek hetekig ott csüngenek.⁴³ Göcsejben az aratók az aratás befejezése után díszes, ún. Jézus kévét kötöttek, átadták a házigazdának. A kévét otthon az asztalra tették s arról fogyasztották el a vacsorát. A kévét azután másnap a tyúkoknak adták, hogy jobb

³⁶ HERKELY K., i. m. 20. l.

³⁷ Cs. SEBESTYÉN K., Falitéka. Népmű és Nyelvünk, II. 1930. 41–46. l. — VISKI K., Magy. Népr. I. 245–246. l. A részletadatokra l. JANKÓ J., i. m. 859, 877, 887, 891, 895. l. — GÖNCZI F., i. m. 424. l. — MALONYAY D., i. m. 165. l. stb.

³⁸ MALONYAY D., i. m. 145. l. — SZABÓ T. A., i. m. 28. l.

³⁹ BARTUCZ L., Adatok a Nagy Magyar Alföld népies építkezéséhez. Népr. Ért. 1910. 42–43. l.

⁴⁰ JANKÓ J., i. m. 860. l. — GYÖRFFY I., Magyar nép, magyar föld. Budapest, 1942. 110. l.

⁴¹ PINTÉR S., A palóc család otthona. Népr. Ért. 1909. 202. l.

⁴² ISTVÁNYFY GY., i. m. 11. l.

⁴³ GÖNCZI F., i. m. 271. l.

tojók legyenek.⁴⁴ A Lápos völgyi magyaroknál (Domokos, Magyarlápos) az aratás befejeztével egy búzakévéét állítottak a sarokba. A kéve ott állt Szt. István napjáig. Akkor kivitték a csűrbe, valamelyik félreeső zugba eltették s a magját tavasszal a vetőmag közé keverték. A moldvai magyarok (Felsőrekecsin) még a két világháború közötti időben is egy búzakévéet elraktak a pajtába (*szopron*). A kévét karácsony este a gazda bevitte a szobába, a felrakott párna mellé a sarokba állította s ott állt a kéve újév reggeléig. Ekkor visszavitték a helyére s tavaszi vetéskor a magját a vetőmaggal együtt elvetették. A moldvai magyarok hite szerint ebbe a sarokba nem csap a villám s ezért a féltősebbek égi háborúkor oda állnak.

A sarok kultikus jellegét igen tanulságosan fejezik ki a karácsonyi szokások. Néprajzi leírásainkban több idevonatkozó közlést olvashatunk. Én csak néhány jellemzőbbet említek meg.

A kölesdi magyaroknál (Tolna m.) a sarokasztal „szenthely” volt. Erre terítették a karácsonyi abroszt, amely egész évben megszentelt, varázserejű volt. Így a nyavalyatörős gyermeket ezzel terítették le⁴⁵ s Göcsejben a karácsonyi abroszból vetettek.⁴⁶ Göcsejben karácsony este az asztalt abrosszal leterítik s arra sót, piros almát, gabonafélét, vöröshagymát stb. tesznek s az így megterített asztalról esznek. Az asztal alá kis kötés szalmát, szénát is helyeznek s az asztal alatt lévő szalmára rá is fekszik valaki.⁴⁷ A Nyitra vidéki magyaroknál a karácsonyi vacsora valóságos dramatikus szertartás, amelynek minden mozzanata a termékenységvarázsló rítus tanulságos megnyilatkozása. Manga J. nem ír ugyan arról, hogy a vacsora a sarokasztalnál történik,⁴⁸ de Morvay J. szíves közléséből s a magam megfigyeléséből is tudom, hogy ennél a gazdag hagyományú ethnikai csoportunknál is sarokpad van vagy volt s előtte állt az asztal.

A baranyai Püspökbogádon a sarokasztal alá a gazda karácsony este szalmát vagy szénát helyezett el. Akinék lova volt a lószerszámot is ide tette. Aki pedig szarvasmarhával dolgozott a jármot helyezte az asztal alá. A rudaló kötél, egy lánc és egy kosár kukorica is az asztal alá került. Mindezek aprószenetek napjáig voltak az asztal alatt s ekkor a szalmával megkötözték a gyümölcsfákat, a megmaradt szalmát a disznók alá tették s a szénát a nagyjószágnak adták. A kukoricából a baromfiaknak szórtak. Vacsoránál az asztal külső sarkára több összehajtogatott abroszt tettek, amelyet — másnap eltéve — a beteg jószág, gyermek leterítésére használtak.⁴⁹

⁴⁴ GÖNCZI F., i. m. 565. l.

⁴⁵ VARGA A., Két szomszéd falu. Adatok Kölesd (magyar) és Kistormás (német) községek összehasonlító néprajzához. Szeged, 1940. 54. l.

⁴⁶ GÖNCZI F., i. m. 564. l.

⁴⁷ GÖNCZI F., i. m. 265. l.

⁴⁸ MANGA J., Ünnepi szokások a nyitramegyei Menyhén. Budapest, 1942. 21—24. l.

⁴⁹ DÖMÖTÖR S., Adalékok népszokásaink ismeretéhez, Ethn. 1959. 345—358. l.
(Az itt közölt adatokat kérdéseim alapján jegyezte le Dömötör S.)

A sarokasztalt Göcsejben s a palócoknál 'oltárnak' tekintették,⁵⁰ ezért nyújtott a helye is oltalmat, védelmet, gyógyulást. Göcsejben, az Alsóórségben a nyavalyatörős gyermeket a sarokasztal helyére tették⁵¹ s az Alsóórségben égháborúkor az asztal alá bújtak, mert oda nem csapott a villám.⁵²

A belső sarok, a sarokpad és a sarokasztal nemcsak a kultikus cselekmények helye, hanem a különböző társadalmi hagyományoké is. A sarokasztal melletti ülésrend rávilágít a családfő szerepére, a férfiak és nők egymásközötti viszonyára.

Göcsejben csak a férfiak ülhettek az asztal mellé. A gazda hagyományosan az asztal belső szegleténél, a sarokban ült. Körülötte helyezkedtek el a munkabíró férfiak. Kb. 16—18 éves korig a gyermekek, suhancok sem ülhettek az asztal mellé, hanem a földön, a pitvar talpfáján stb. ettek. Ha sok volt a gyermek, külön-külön kupacban kapták az ételt. A nők az asztal két szabad oldalánál álltak s úgy fogyasztották az ételt. Főképpen a leány nem ülhetett le az asztalhoz. Az ülve étkező leányokat az idősebb asszonyok megpirongatták. Csak a szoptatós menyecskével, esetleg a gazda feleségével tettek kivételt.⁵³ A matyóknál a belső sarok egyik oldalán a nagypapa vagy dédapa ült s tőle balra a legidősebb fia, majd a szolga s a fiatalabb gazdák, fiúk helyezkedtek el. Jobbra is az egyik felnőtt fiú ült, majd a suhancok következtek. Az étkezésnél a szolga volt az első. Ő szedett először az ételből amennyit akart, de kétszer szednie nem volt szabad. Leány, gyerek, de még a gazdasszony sem ülhetett az asztalhoz. Az asszonyok és leányok a kemence padkáját ülték körül s úgy ettek. A nagymama az ajtósarokban helyezkedett el s egy nagy tálból fogyasztotta el a maradékot.⁵⁴ A palócoknál is a sarokpad szöglete a legfőbb hely. Itt ült mindig a gazda s ide ültették az érdekesebb vendéget. Étkezésnél a férfiak az asztal két belső oldalához ültek, vagy ha sokan voltak, hosszúszéket hoztak az asztal két szabadon álló oldalához. Az asszonyok mindig állva kanalozták az ételt az asztal mellett. Azt is tudjuk az Ipoly menti palócoktól, hogy a gazdasszony mindig külön evett.⁵⁵ A kisalföldi Martoson, ha sok a férfi a háznál (pl. napszámos), akkor a nők átadják nekik a helyüket s maguk a kemencepadkára vagy az ágy mellé ülnek s ott esznek.⁵⁶ Szatmárban is él az a hagyomány, hogy az asszony nem ült az asztalhoz, hanem kis széken ülve a tűzhelynél ette meg a maradékot.⁵⁷ A moldvai magyaroknál (Csík, Felső-

⁵⁰ GÖNCZI F., i. m. 140. l. — MORVAY J., i. m. 94. l.

⁵¹ GÖNCZI F., i. m. 140. l. — KARDOS L., *Az Órség népi táplálkozása*. Budapest, 1943. 217. l.

⁵² KARDOS L., i. m. 217. l.

⁵³ GÖNCZI F., i. m. 140, 157. l.

⁵⁴ HERKELY K., i. m. 19, 35. l.

⁵⁵ ISTVÁNEFFY GY., i. m. 11. l. — MORVAY J., i. m. 92. l. — NYÁRY A., i. m. 167. l. — GYÖRFFY I., *Adatok a régi palóc építkezéshez*. Népr. Ért. 1930. 154. l.

⁵⁶ FÉL E., *A nagycsalád és szokásai a komárommegyei Martoson*. Budapest, 1944. 16. l.

⁵⁷ LUBY M., i. m. 1935. 203. l. Vö. ehhez BÁTKEY Zs., *Magy. Népr.* I. 99. l.

rekecsin) a nők és férfiak külön ettek. A tűzhely mellett volt a nők alacsony asztala, a szoba közepén pedig a férfiaké. Úgylátszik a múltban az asszonyt csak kivételes esetben tisztelték meg azzal, hogy az asztal mellé engedték ülni. Így Szatmárban a házasodni készülő legény szülei, ha a leányosházhoz mentek *tűzhelynézni*, akkor a leány anyja is az asztalhoz ült a férfiakkal együtt.⁵⁸ A sarokpad szögének jelentőségét láthatjuk a lakodalmi ülésrend esetében is. Szendrey Á. szemléletes rajzokon mutatja be, hogy a nógrádi Szokolyán, a zempléni Pusztafaluban a násznagyok, a menyasszony és vőlegény ül a belső sarokban s körülöttük helyezkednek el az alacsonyabb tisztségviselők (nyoszolyók).⁵⁹ Más vidékekről is lehetne hasonló példát idéznünk. A baranyai Püspökboágdon keresztelő alkalmával a keresztapa és a keresztanya ül a belső sarokban, körülöttük a család tagjai s a vendégek. Az ételből a keresztszülők vesznek először.

Igen tanulságos, hogy a nők különülésüket megőrizték a lakodalmi szer-tartásoknál. A szlavóniai magyaroknál négy külön asztalnál eszik a lakodalmi násznép. A férfiak a bejárattal szembeni falhoz állított asztalhoz ülnek. A szoba hátsó falánál ülnek a muzsikások, legények, gyermekek s a külső falnál a meny-asszony, az asszonyok, a leányok. Az idősebb asszonyok a *szenesház* (konyha) hátsó falánál, a nyílt tűzhely közelében alacsony széken ülve közösen esznek egy tálból.⁶⁰ A matyó lakodalomban a sarokasztal a főasztal. Belső sarkához a vőlegény násznagya, a menyasszony édesanyja vagy valamely nőtestvére ül. A belső oldalon egyébként csak férfiak foglalnak helyet. A mellékasztalt (végasztal) a szoba hátsó fala mellett helyezik el. Erről Györffy I. azt mondja, hogy „a mellékasztalnál a ház hátulsó fala és a konyha felől ülnek a lányok, menyecskék, asszonyok vegyesen”.⁶¹ A gyermekek a kamarában esznek s asztaluk egyik végénél a fiúk, a másik végénél a leányok ülnek. A vőlegény és menyasszony az ételt szolgálja fel. Jankó J. arról ír, hogy a Balaton vidékén az új pár a századforduló idején az asztal középső két helyén ült, mellettük két oldalt a két nyoszolyóleány s az egyik sorban a férfiak, a másikban a nők foglaltak helyet.⁶² A szebeni Szakadátan a násznagy mondja meg, hogy ki hová üljön s a rendet szigorúan betartja mindenki. A férfiak és nők külön-külön csoportokban kor szerint helyezkednek el.⁶³

Ez utóbbi megfigyelések is azt igazolják, hogy a szobán belül a nők és férfiak számára megvolt az egymástól elkülönült hagyományos hely. Ezt a

⁵⁸ LUBY M., i. m. 81. l.

⁵⁹ SZENDREY Á., Szokolyai népszokások. Népr. Ért. 1938. 301. l. — SZENDREY Á., Pusztafalusi néphagyományok. Népr. Ért. 1939. 161. l.

⁶⁰ GARAY Á., Szlavóniai régi magyar falvak. Népr. Ért. 1911. 238. l.

⁶¹ GYÖRFFY I., A házasság és a lakodalom a matyóknál. Népünk és Nyelvünk II. 1930. 248. l.

⁶² JANKÓ J., A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 390. l.

⁶³ VÁMSZER G., Szakadát. Egy szebenmegyei magyar szórvány. Kolozsvár, 1940. 125. l.

szokást a lakodalom elsősorban azért tartotta fenn, mert a hétköznapi élet formája gyorsabban változik, alakul át, mint az ünnepeké.

A szoba kultikus hagyományokkal és az ülésrenddel kapcsolatos sarkának a kelet-európai népeknél gazdag terminológiája van. A magyar terminológiáról azonban — sajnos — keveset mondhatok. Valószínűnek tartom, hogy a népi emlékezetben már elhalványult az elnevezés s korábban a házbelső leíróinak figyelme nem terjedt ki erre a kérdésre. Mégis néhány szerény adalékot megemlíthetek. Gönyey S. leírásából úgy vélem, hogy a Zselicségben ezt a sarkot nevezték *övösaroknak*.⁶⁴ A palócoknál a lóca előtt a *szögben* áll az asztal.⁶⁵ Feljegyzésem szerint az abaúji Kovácsvágáson ez a része a szobának az *első szög*. A Lápos völgyében, a Mezőségen s több moldvai faluban kiterjedt kérdezősködés után sem akadtam semmilyen elnevezés nyomára. A Lápos völgyi román Rogozon ellenben a szobának ezt a részét nevezik 'szent saroknak', 'nagyhelynek' (*colful sfint, locul mare*). A szepesi németek *Brautwinkel* néven ismerik ezt a sarkot, amelyről Gréb J. azt mondja, hogy katolikus helyeken a sarokban kereszt, szentkép áll. A sarok lakodalom alkalmával a fiatal pár helye.⁶⁶ A szepességi Žakarovcén feljegyzésem szerint *kucik, oltarik* ennek a saroknak a neve. A trencsényi Čičmanyban az asztal belső sarkának *vrchstola*.

A kultusz és a megtisztelés számtalan szokása fűződik ehhez a sarokhoz a kelet-európai népeknél. Mindenekelőtt figyelmet érdemel a sarok elnevezése. Erre már fentebb utaltam is. A 'szép', 'nagy' és 'első' sarkon kívül a nagyoroszk 'fősaroknak' (*glavnyj ugol*), 'tiszteleti saroknak' (*početnyj ugol*), 'felső saroknak' (*verchnij ugol*) nevezik. A finneknél 'hátsó sarok' (*peränurkka*) az elnevezése s hasonló jelentésű terminológiája ismeretes a karjalaiaknál, a déli észteknel és a szetukézeknél. Karjalában ismeretes 'férfisarok' (*urohien čuppu*), 'nagysarok' (*suur'čuppu*) elnevezése is. A finn nyelvben nemcsak a saroknak, hanem ennek az egész negyednek megvan a sajátos elnevezése: *perilattia* 'hintere Diele', *päälattia* 'Hauptdiele'.⁶⁷ Mint nálunk, ugyanúgy a finneknél, a karjalaiaknál, a vótoknál, szetukézeknél, észteknel, oroszoknál, stb. a sarokban áll az asztal. Felállításának azonban különböző variánsai lehetnek. Ránk G. az asztalnak ezt a sarkos elhelyezését nem tartja ősiinek. Korábban az asztal, ha egyáltalán volt a parasztházban, végignyúlt a főfal mentén.⁶⁸ A kérdés részletezésétől azonban eltekintek, mert nem tartozik szorosabban vizsgálatainkhoz.

A kultikus sarok igen gyakran azok számára van fenntartva, akiket megakarnak tisztelni. Így a litvánoknál keresztelő alkalmával a keresztanya ül a sarokban. A finneknél, észteknel, karjalaiaknál ez a hagyományos helye a

⁶⁴ GÖNYEY S., Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához. Népr. Ért. 1931. 95. l.

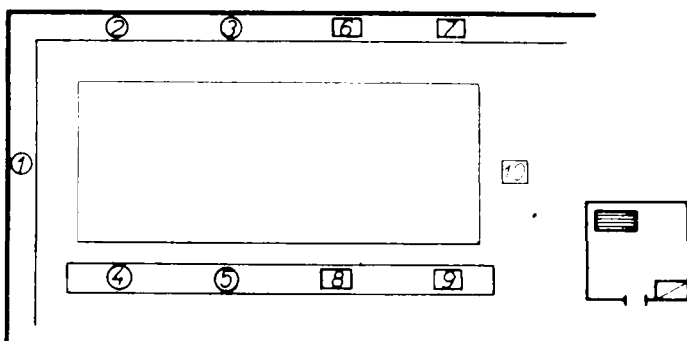
⁶⁵ NYÁRY A., i. m. 168. l.

⁶⁶ GRÉB J., Zipser Volkskunde. Kesmark und Reichenberg, 1932. 246. l.

⁶⁷ RÁNK G., 1949. a. 69—70. l.

⁶⁸ RÁNK G., 1949. a. 73, 89. l.

családfőnek és a megtisztelt vendégnek (5. kép). A karjalaiaknál nőnek nem volt szabad a sarok közelében a padon helyet foglalni. Az oroszoknál szintén az apának vagy a megtisztelt vendégnek a helye volt a sarokban találkozó pad valamelyikének a vége. Ha az apa meghalt akkor az ottülés szokása a legidősebb fiúra szállt. Mivel az észteknél hosszú asztalok voltak a sarokban elhelyezve az asztal egyik végénél (a kultikus sarokban) korszerint ültek a férfiak, míg az asztal másik végén a nők. A karjalai nagycsaládnál megfigyelték azt is, hogy csak a férfiak ülnek az asztalhoz. A nők külön kis asztalnál helyezkednek el. A fehér- és nagyoroszoknál, az észteknél korábban szintén külön



5. kép. Ülésrend a déli észteknél (Halliste kerület). 1. A házigazda, 2-5. fiai és a szolgák, 6-9. leányai és a cselédleányok, 10. a felesége ülőhelye. Ránk G. után.

étkeztek az asszonyok és a gyermekek. Igen érdekes a vótok szokása. Náluk szintén külön asztalnál ettek a férfiak, a nők és a gyermekek. Ha azonban csak egy asztal volt a háznál, úgy először a férfiak ültek az asztal mellé s amikor befejezték az étkezést, helyüket elfoglalták az asszonyok. Délnyugati Észtországban ismeretes az a szokás, hogy az asztal felső végén ülve esznek a férfiak és az alsó végén állva a nők. Több olyan feljegyzést ismerünk Karjalából, a finnektől, hogy az asszonyok a kemence mellett fogyasztják el ételüket.⁶⁹

A sarokhoz fűződő kultikus szokások közül is említék néhányat. A kultikus jelleg már abból is következik, hogy a sarok tabú a nők részére. Orthodox területeken a sarok kultikus jellegéhez tartozik az ott elhelyezett sok szentkép, ikon. A sarokban a mennyezetre szíjácsból, papírból készült madarat, színes tojánhéjat, szalmafonatot függesztenek fel (finnek, észtek, oroszok). Az inkeriknél ez a sarok egy természetfeletti lény, az oroszoknál a házi szellemek tartózkodási helye. A szetukézeknél és az oroszoknál nem volt szabad a padra úgy feküdni, hogy az ember lába a kultikus sarok felé essen. Az oroszoknál szokásban volt a paraszas fazekat az új házban összetörni és a cserepeket a hátsó sarokba elásni. Az izsorok a régi háziszellemek részére az ikonok

⁶⁹ RÁNK G., 1949. a. 70—89. l.

mellé egyes alkalmakkor pálinkát tettek s az asszonyok a szellemeket úgy vendégelték meg, hogy a sarokban lévő szentek száját kenték be tejfellel, sódarabkákat szórtak melléjük s 'egyél! egyél!' szavakkal biztatták őket. Délkeleti Észtországbán a házi szellemek részére a kultikus sarok előtt álló asztal sarkára kenyeret helyeztek. Ismeretes volt az a szokás is, hogy a sarokban lévő deszkapolcra a házigazda húst és kenyeret tett a 'jó házi szellem' részére. A vótoknál az első kévét néhány napra a kultikus sarokba állítják. Az északi nagyoroszoknál az utolsó zabkévét állították fel a sarokba. A kéve ott állt öt napig, akkor kivitték a csűrbe s október elsején az állatok elé vetették. Ezzel a kévével kezdődött meg az állatok téli takarmányozása. A kisoroszoknál piros szalaggal kötötték körül az utolsó kévét, a kultikus sarokban felállították s október elsején az állatoknak vetették vagy a következő vetésig megőrizték.⁷⁰

Néhány szót még a szoba negyedik teréről, ahol a tűzhelyet találjuk. A tűzhely, a kemence környéke természetesen elsősorban a nők tartózkodási helye. De igen gyakran más családtagok fekvő, alvó helye is. A matyóknál a boglyakemence és a fal közötti hely a *sut*. Itt alszanak a gyerekek is, itt húzódnak meg a beteg öregek. A *sut* volt a helye leánykérés alkalmával a fogadott dudásnak is.⁷¹ A palócoknál az idős férfiak, gyermekek a kemence tetején, a kemencepadkán feküdtek. Napközben is elheverészték az öregek a padkán. Koldusnak, vándor kereskedőnek, drótosnak, gyolcsosnak szintén a kemencén szorítottak helyet. A palócoknál akkorák voltak a kemencék, hogy 7—8 vándor szlovák is elfért a tetején.⁷² Feltűnő, hogy arról nincs adatunk, hogy a kemence a nők rendszeres alvó, fekvő helye lenne. A fenti kelet-európai területeken a pihenőhely, alvóhely funkciója hasonlóan megvan az ottani kemencéknek is.⁷³

A magyar adatok (az irodalomból és gyűjtésemből csak a legjellemzőbekeket emeltem ki) s azok kelet-európai párhuzamai nyomán megállapítható, hogy a múlt század második felében, a századforduló idején különböző ethnikai csoportjainknál, Göcsejtől a moldvai magyarokig, a Nyitra vidéki magyarságtól a Dél-Dunántúlra a parasztszoba belső tere négy kisebb térre tagolódott: 1. A sarokasztalt magábfoglaló kultikus sarokra, s az ahhoz kapcsolódó térre, amely patriarchális hagyományokat is megőrzött. A kultikus tér és sarok azonban nincs összefüggésben az asztal odahelyezésével. A sarok, a tér kultikus jellege már akkor is megvolt, amikor még ide-oda helyezhető *evőszék* volt a magyar parasztszobában. 2. A nők munka és alvóterére, amely a belső fal mentén húzódott s a mestergerenda vonala határolta el a kultikus tértől. 3.

⁷⁰ RÁNK G., 1949. a. 90—108. l. — RÁNK G., 1949. b. 59—82. l.

⁷¹ HERKELY K., i. m. 20. l.

⁷² ISTVÁNYFI GY., i. m. 8—9. l. — MORVAY J., i. m. 90, 220. l.

⁷³ SCHIER B., Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg, 1932. 202. l.

Az ajtó előtti alárendeltebb negyedre, amely társadalmilag szinte nem is tartozott a szoba többi részéhez. 4. A tűzhely, a kemence által elfoglalt területre. Ez a belső térbeosztás visszatükrözi a nők társadalmi alárendeltségét s a férfiak (a családfő) vezetőszerepét, valamint a különböző értelmű (pl. bőség-varázslás, a termés biztosítása) kultikus funkciókat.

A különböző funkciójú tereket jellemző hagyományok etnikai csoportjainknál különböző szinten és különböző formában maradtak fenn. A szokások és kultikus cselekedetek különböző formájának lényegében azonban ugyanaz a jelentősége és értelme. Ez a térbeosztás természetesen hosszú történeti fejlődés eredménye és ősi hagyományok — talán többszörösen átalakult — változata. Hasonló térbeosztást figyelhetünk meg a Ránk G. által tárgyalt területen kívül is, így a lengyelek, ukránok, szlovákok, románok lakóhelyiségeiben. Az idevonatkozó leírások sajnos elég gyérek és hézagosak. Ha az egyes szerzők a sarkos berendezést be is mutatják, annak elsősorban esztétikai jelentőségét emelik ki. Ezt teszi Václavík A. egy Pozsony melletti horvát faluról írt monográfiájában.⁷⁴ Dima Al. — egy fogarasi falu lakóinak esztétikai felfogásáról írva — részletesen szól a kultikus sarokról s a bejárattal szemközti falról. Elmondja, hogy a falfelületeket szőttesek, mázas tányérok, korsók és ikonok díszítik. A díszítésnél megnyilatkozó művészi ízlés, a díszítésre használt tárgyak s azok elrendezése a falu minden rétegénél ugyanaz, de a gazdagabbak több szőttest, kerámiát, ikont raknak a falra. Különösen az egyházi és családi ünnepek alkalmával zsúfolják a díszítményeket. Ilyenkor előkerül a leányok kelengyéje is, hogy azt a legények megcsodálhassák. A díszítésnek azonban megvan a mágikus funkciója is, mert az ikonokat a rossz szellemek elleni védekezésül is kirakják s azt tartják, hogy ahol nincsen ikon oda az ördög jár.⁷⁵ Bednárik R. felhívja a figyelmet az asztal sarkos elrendezésére. A szlovákoknál is az asztal belső sarkánál ül a vendég, a családfő. Az asztal maga a család férfitagjai, a férficseléd helye. Ha ők helyet foglalnak az asztalnál a nők állva maradnak. Az asztal belső sarkánál van a megtisztelés helye. A karácsonyi szokások jórésze is a sarokasztal körül bonyolódik le.⁷⁶ A kultikus sarok jelentőségének több szlovák példáját említi Mjartan J.⁷⁷

Mindezekben a területeken s a magyarságnál is a térbeosztásnak különböző változatai vannak és a rávonatkozó hagyományok nem egyformán, nem azonos intenzitással élnek. A hagyományok formáját, intenzitását, funkciójának a jelentőségét nagymértékben befolyásolják a gazdasági és társadalmi tényezők. A rendelkezésünkre álló adatok töredékességéhez hozzájárul az is, hogy a ház belső életének vizsgálói az itt tárgyalt problémáktól eléggé távol állottak.

⁷⁴ VÁCLAVÍK A., Podunajská dedina v Československu. Bratislava, 1925. 57. l.

⁷⁵ DIMA AL., Drăguș. Un sat din Țara Oltului (Făgăraș). Impodobinea porților, interioarele caselor, opinii despre frumos. București, 1945. 20, 23. l.

⁷⁶ BEDNÁRIK R., i. m. 82. l.

⁷⁷ MJARTAN J., L'udové staviteľstvo. — Banická dedina Žakarovce o.' gyűjteményes munkában. Bratislava, 1956. 231—233. l.

Ennek ellenére az is megállapítható, hogy a magyar népterületen s a Kárpátok különböző ethnikai vidékén a parasztszobák térbeosztása s az egyes 'negyedek' társadalmi funkciója megegyezik a finn, az észti, az orosz stb. szobák térbeosztásával és társadalmi funkciójával. Sőt azonos elvek érvényesülnek a belső- és észak-ázsiai sátrak és egyéb hajlékok belső tagolódásánál. A kelet-európai térbeosztásnak pedig megvannak az északi germán párhuzamai is. Mindezek problémáit Ránk G. igen körültekintően feltárta s rámutatott a kultikus sarok, a megtiszteltetés szobai helyének, az asztal sarkos elhelyezésének a kialakulására is. Nem tartozik vizsgálatunk keretébe kutatásának nyomkísérése. Azt azonban hangsúlyozzuk, hogy Ránk G. többértű történeti összefüggéseket lát az északi germán, a kelet-európai s a különböző ázsiai hajlékok térbeosztása között.⁷⁸ Azon a véleményen van, hogy az ázsiai nomád pásztorok térbeosztása indirekt módon, mégpedig a keleti magaskultúrák útján nyomult be Európába.⁷⁹ Ez a megállapítás sok tekintetben helytálló lehet, de külön kérdés az idetartozó magyar problémák — legalábbis egy részének — a megtárgyalása. A magyarság feltétlenül hozott magával idevonatkozó hagyományokat. Ezt igazolják a régészeti vizsgálatok is.⁸⁰ A temetők rendje (a nők és férfiak elkülönülése) lényegében megfelel a házban és az asztalnál megállapítható rendnek. Ne felejtjük el, hogy a primitív ember felfogása szerint az élet normái szerint él az egyén és funkcionál a társadalom a halálban is. Természetesen ősi hagyományaink beilleszkedtek a közép-európai lakáskultúra sokrétű alakulási folyamatába vagy meghatározói lettek egyes alakulási folyamatoknak. Minderre azonban már nem térhetek ki. Feladatomban csak azt tekintettem, hogy a XIX. század végi vagy későbbi adatokból társadalomnéprajzi jellegű következtetést vonjak le. Még arra azonban felhívom a figyelmet, hogy valami 'társadalmi rend', 'térbeosztás' pásztorkunyhóinkban is lehetett, mert a tolnai Duna mentén a kúpalakú pásztorhajlékokban mindig a bejáratától balra esett a fiatalabb pásztor fekvőhelye.⁸¹

⁷⁸ RÁNK G., 1951. 190—203. l.

⁷⁹ RÁNK G., 1951. 203. l.

⁸⁰ LÁSZLÓ Gy., *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest, 1944. 161. skk. l.

⁸¹ KOVÁCH A., *Kezdetleges épületek Tolna vármegyében*, Népr. Ért. 1912. 238. l.

A „VERONAI CATULLUS KÖNYVE” ÉS A CATULLUSI LÍRA KÉT ALAPVETŐ MŰFAJA

Ahogy nem maradt ránk hiteles életrajz a veronai Catullus életéről, ugyanúgy nem ismerjük verseskönyvének „életrajzát” sem. Ahogy a középkori kódexekben ránkmaradt, abban a formájában szemmel láthatólag három részre tagolódik: az első rész a metrumok tarka változatosságával tűnik ki (*polymetra*), a harmadik rész distichonokban írott, általában rövid lélekzetű verseket tartalmaz, míg a középső rész hosszabb, az alexandriai költészet erős hatását mutató versekből áll.¹ Jellemző azonban, hogy akadtak kutatók, akik még e nyilvánvaló hármas tagolás helyességét is kétségbevonták,² holott a lényegre már Petrus Crinitus rátapintott, mikor megállapította: „... *dividitur autem* (sc. Catulli opus) *in libros tres, ut primus lyricos, secundus elegiacos, tertius epigrammata contineat*”. S ha az elnevezésekkel nem érthetünk is egyet minden vonatkozásban, annyit mindenesetre el kell fogadnunk a kiváló humanista tudós megállapításából, hogy a *Catulli Veronensis Liber* jelenlegi formájának összeállítója — akárki volt is az — műfaji szempontból elkülönítette Catullus szorosabb értelemben vett „lírai” költeményeit (*nugae*) a már a görögöknél önálló műfajként kezelt epigrammáktól (*epigrammata*). Döntő fontosságú kérdés, mert magának a nagy veronai lírikusnak íratlan ars poeticájára vethet éles fényt: vajon maga Catullus volt-e a verseskönyv összeállítója s következésképp a két lírai műfaj, a *nugae* és *epigrammata* elkülönítője?

G. Friedrich, az egyik legeredetibb szellem a századforduló Catulluskutatói között, különösen nagy gondot fordít annak bebizonyítására, hogy a költő már életében közzétette verseit. Catullus és Ovidius biográfiájának egyes

¹ Hosszúság szempontjából mindössze a c. 65 képez kivételt: mindössze 24 sorból áll, így a harmadik részben szereplő c. 76 hosszabb is nála; mivel azonban a vers nem egyéb, mint a c. 66-hoz, a „Berenice hajfürjtje”-hez írott ajánlás, vagy pontosabban kísérőlevél, joggal kap helyet közvetlenül ez előtt. A c. 61 és 62 viszont, bár kevésbé mutatják az alexandriai költészet hatását, nyilván nagy terjedelmüknél fogva (235 és 66 sor) kerültek a kötet középső részébe.

² A hármas tagolást kétségbevonó kutatók azzal érvelnek, hogy a distichon tulajdonképpen már a c. 65-tel bevonul a kötetbe, míg a c. 61—64-ben háromféle metrumot is találunk, így ezeket a verseskönyv első részét kitévő *polymetrához* kell sorolnunk. Ez az érvelés azonban csak annyit bizonyít, hogy a verseskönyv középső részében is tudatos szerkesztési elv érvényesül!

feltűnő, külső hasonlóságait kimutatva, az utóbbinak Trist. IV, 10, 59—60 soraiból von le messzemenő következtetéseket a Catullus-versek korai elterjedtségét illetően:

*Moverit ingenium totam cantata per Urbem
nomine non vero dicta Corinna mihi.*

A bizonyításának középpontjában álló analógia mellett hivatkozik aztán a c. 68, 7 skk sorok tanúságtételére, melyeket i. e. 59-re keltez, s így — egyéb érveket is felsorakoztatva — arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Catullus verseinek legalábbis egy része már i. e. 60 táján ismert volt a római műveltek előkelő köreiből.³ A bizonyítás végső eredménye azonban eléggé kétes értékű. Mert ha abban tökéletesen egyetérthetünk is G. Friedrichhel, hogy Catullus nem sajátmagának írta költeményeit,⁴ azt viszont egyetlen érve sem bizonyítja, hogy a költő verseit — vagy ezeknek akár csak egy részét — egy tekeresen, „gyűjteményes” kiadásban publikálta volna. Annál nyomósabb érvekkel dolgozik az ellentábor, mely Th. Birth könyvészeti adataira támaszkodva igyekszik kimutatni, hogy egy ilyen terjedelmű, körülbelül 2300 verssort tartalmazó gyűjtemény, azóta, hogy Ennius az alexandriai könyvkiadás technikáját bevezette Rómában, egy tekeresen aligha jelenhetett meg.⁵ Általában azt is felhozzák, hogy a jelenlegi Catullus-kötet olyan verseket is tartalmaz, amelyek alig tarthattak számot közérdeklődésre, továbbá olyanokat, amelyek egymás sorait szó szerint ismétlik, vagy éppen kiegészítik egymást, mint a c. 55 és 58 b, melyek közül az utóbbit többen úgy értelmezik, mint a c. 55-höz készített előtanulmányt.⁶ Mindebből az következne, hogy Catullus versei a költő életében gyűjteményes formában nem jelentek meg: csak később, Catullus halála után szedte össze és foglalta kötetbe a ma ismert költeményeket

³ G. FRIEDRICH: Catulli Veronensis Liber. Leipzig und Berlin, 1908. Einleitung 71 skk.

⁴ Hogy valamilyen kiadást a költő még életében előkészített, azt — egyébként — félreérthetetlen módon bizonyítja a Cornelius Neposhoz írt ajánlóvers (c. 1) és egy, az olvasókhöz intézett ajánlás töredéke (14 b); a c. 22-ből pedig egyenesen arra következtethetünk, hogy valamiféle verseskötetet a költő még halála előtt ténylegesen is megjelentetett. A költő a dilettáns Suffenus „díszkiadásban” napvilágot látott faragatlan verseit csúfolva megjegyzi: *nec sic, ut fit, in palimpseston relata*, ahol az *ut fit* = mint ahogy általában, alighanem Catullus szubjektív bosszúságérzetét rejtí magában.

⁵ TH. BIRTH: Das antike Buchwesen. Berlin, 1882. 400 skk. Vö. még: Die Buchrolle in der Kunst. Leipzig, 1907. 217—218 ll. és V. GARDTHAUSEN: Das Buchwesen im Altertum und im byzantinischen Mittelalter. Leipzig, 1911. 136 skk. — A kérdés történeti és bibliográfiai áttekintéséhez lásd: A. RIESE: Die Gedichte des Catullus. Leipzig, 1884. Einleitung XXX skk; SCHANZ—HOSIUS: GRL 294—295 ll. és M. SCHUSTER: RE VII A 2365—2367.

⁶ Épp ellenkezőleg K. BARWICK: Zu Catull c. 55 und 58 a. Hermes (1928) 66 skk, ahol a szerző annak a véleményének ad kifejezést, miszerint a c. 55 a költő ifjúkori alkotása, melynek egyes motívumait egy későbbi, már közel halálához írott és a gyűjteménybe csak utólag beillesztett költeményében, az 58 a-ban ismét felhasználta. A két költemény azonban szerinte is duplum. Vö. még: C. PASCAL: I frammenti dei carmi perduti di Catullo. Atheneum (1921) 264 skk.

egy jóbarát, talán Cornelius Nepos, akihez a c. I ajánlóversorai szólnak, talán valaki a veronai ismerősök közül.

Akadtak aztán kutatók, akik e két alapiránytól eltérő — és meglehetősen szerteágazó — utakon keresték, vagy vélték megtalálni a megoldást. K. P. Schulze és R. Richter szerint a költő még életében közzétett egy kisebb dalgyűjteményt, mely a jelenlegi kötet 1—14 verseit tartalmazta, míg B. Schmidt két önálló gyűjteményes kötetke megjelentetésének bizonyításával próbálkozik. Az előbbi felfogás képviselői, illetve továbbfejlesztői úgy vélekedtek, hogy a kis kötet élén a Neposhoz írt ajánlóvers állt, végén pedig ugyancsak egy dedikáció, pontosabban: ajánlás a közönséghez, melynek nyomát a 14 b őrzi, s így a kis „repräsentatív” gyűjtemény a költő oeuvre-jének legszebb gyöngyszemeit foglalta egybe. Minthogy pedig a Neposhoz írt ajánlás — feltehetőleg — a tekercs külső oldalán állt, a tulajdonképpeni gyűjtemény a *passer*-dalocskával kezdődött. Martialis több költeményében is beszél Catullus *passer*-éről: ezt a tényt a fenti elképzelésekkel összekombinálva arra gondoltak, hogy *Passer* néven — a kötet elején álló versről — ezt a könyvecskét nevezték Rómában.⁷ Ez a megoldási kísérlet még az előzőknél is kevésbé vezethetett megnyugtató eredményre. Már a humanista filológus, Angelo Poliziano észrevette, hogy a catullusi „veréb-dalok”, melyek egyfelől a görög állatsírató epigrammák római folytatásaként foghatók fel,⁸ másfelől igen erősen az ós-itáliai folklór állatszimbolikájában gyökereznek, s maga Martialis még így értette és értelmezte őket.⁹ Egészen félreérthetetlenül juttatja kifejezésre Mar-

⁷ K. P. SCHULZE: *Cattulforschungen. Festschrift des Friedrich-Werderschen Gymnasium. Berlin, 1881* és *Über das Prinzip der Variatio bei römischen Dichtern. Fleckeisens Jahrbücher (1885) 857 skk*; R. RICHTER: *Bursians Jahresbericht (1878) 300 skk* és *Catulliana. Leipzig, 1881*; B. SCHMIDT: *Die Lebenszeit Catulls und die Herausgabe seiner Gedichte. Rheinisches Museum (1914) 207 skk*; és C. PASCAL: *De Catullianorum carminum inscriptionibus. Rivista di Filologia (1916) 246 skk*. — A második „dedikáció” magyarázatát illetőleg vö: R. HERZOG: *Catulliana. Hermes (1936) 338 skk*.

⁸ A kérdéshez általában vö: G. HERRLINGER: *Totenklage um Tiere in der antiken Dichtung. Tübingen, 1930* és O. HEZEL: *Catull und das griechische Epigramm. Tübingen, 1933*. A görög epigrammákban elsíratott állatok igen sokszor maguk is „dalnokok”, mint a tücsök vagy énekes sáska (A. P. VII, 192, 197, 198, 200, 201, 202), vagy legalábbis közülük van a költők énekéhez, mint a delfinnek, mely a „sokklukú nádsíp” dalára körüljárja a halászladikot (A. P. VII, 214), de sokszor találkozunk elsíratott madarakkal, szarkával, fecskével, fogollyal stb. is (A. P. VII, 191, 199, 203). A tárgyi egyezésem túl egészen konkrét motívumbeli egyezések is kimutathatók görög síratóepigrammák és a catullusi c. 2 és 3 között. A görög költő ugyanúgy Eróst akarja elfelejteni a tücsök dalát hallgatva (A. P. VII, 196), ahogy Catullus is ezt várja kedvese verebétől: *tristis animi levare curas*; a tücsök ugyanúgy a „szerelem gondjainak elaltatója” (A. P. VII, 195), ahogy Catullus úrnőjének kedvenc madara *solaciolum sui doloris*. A görög állatsíratóban a meghalt állat árnya „az éjszaka hallgatag útjain” balad Hadés birodalma felé (A. P. VII, 199 és 211), mint ahogy az elpusztult *passer* Catullus szerint: *nunc it per iter tenebricosum illuc, unde negant redire quemquam*; s ahogy a szép Patrophila halálakor feljajdul görög költő a „szörnyű Hadés”-t átkozza (A. P. VII, 211), ugyanúgy Catullus is: *at vobis male sit, malae tenebrae Orci*... etc., s mindketten azért, mert Hadés (Orcus) minden szépet elragad a földi világból. A motívumátvétel kérdéséhez vö. még: V. BONGI: *Influssi e motivi ellenistici in due nugae di Catullo, c. 3 e 5. Aevum (1944) 169 skk*.

⁹ Újabban Herescu hangsúlyozta a catullusi veréb-sírató paródisztikus voltát és az itáliai népi síratóénekekkel való kapcsolatát —: N. I. HERESCU: *Catulle 3, un écho*

tialis ezt a népies-vaskos értelmezést abban az epigrammájában, melyben kedvenc szórakozását és gyönyörűségét (*lusus deliciosusque*) elvesztő kedvesét Catullus Lesbíájához hasonlítja, aki szintén élete gyönyörűségét (*deliciae*) veszítette el meghalt verebében. Mégis — írja Martialis — az ő kedveséé a nagyobb veszteség, mert a fiú, mikor elköltözött az élők sorából, még húsz éves sem volt s így nem tudta beváltani a hozzá fűzött reményeket: *mentula cui nondum sesquipedalis erat*.¹⁰ A *passer* = *mentula* azonosítás alapján mostmár könnyű magyarázatot találunk a másik *passer* Catulli-t emlegető Martialis-költeményre is. A költő az „Öreg Sarlós” ünnepén arra kéri Rómát, hadd szórakozzék kedvére, nem aféle komoly (*laboriosus*) versekkel, hanem pajzán tréfákkal, majd a szép rabszolga-fiút, Dindymust szaporább töltögetésre szólítja fel, már itt is kétértelmű megjegyzéssel fűszerezve buzditását: *possum nil ego sobrius*. Ezután a Saturnaliák vidám, szabadjára engedett hangján adja ki a végső utasítást:

*Da nunc basia, sed Catulliana:
quae si tot fuerint, quot ille dixit,
donabo tibi passerem Catulli.*¹¹

Csak az elmondottakból is világosan kiderül legalább annyi, hogy a fennen emlegetett Martialis-versek egy „Passer” című Catullus-kötet egykori meglétének bizonyításához semmiféle komoly alapot nem nyújtanak.¹²

des nénies dans la littérature. Revue des Études Latines (1947) 74 skk. Hogy pedig még ennél is többről van szó, nevezetesen arról, hogy az itáliai folklór népi szimbolikájában a *passer-mentula* azonosítás magától értetődőnek számított, s amire már a kiváló humanista tudós, Angelo Poliziano rámutatott, azt mi magunk is számos adattal igazolhatjuk. A Priapea egyik darabja ezen az alapon hozhatja kapcsolatba a kéjvágygal eltelt asszonyokat a verébbel: *vicinae . . . vernis passeribus salaciores* (FR. BUECHELER: Petronii saturae et liber priapeorum. Berlin, 1904. c. XXVI). A falánkságnak a fajtalansággal való összekapcsolása a népi szimbolikában ismeretes jelenség: emellett a veréb, mint „ugró” állat, ennél a tulajdonságánál fogva is kapcsolatba kerülhetett erotikus vonatkozásokkal. Az Ecclesiastes XII, 5 a Biblia virágnyelvén úgy írja körül az öregséget, hogy ilyenkor már a „sáska nem ugrik”. Mindezekén túl ismeretes általában a madárnak erotikus jelentősége, amit a német „Vogel” szó ilyen értelmű használata (vö.: FR. S. KRAUSS: Anthropophyteia. Leipzig, 1907. IV b, 5.), vagy akár csak a Boccaccio novellájában szereplő „fülemile” története is tanúsít. De mindezeknél félreérthetlenebbek az ókori szárnyas phallus-ábrázolások, például az a szárnyas bronz-phallus, mely Pompeiből maradt ránk (vö.: K. LICHT: Sittengeschichte Griechenlands. II. Ergänzungsband: Die Erotik der griechischen Kunst. 153 l.), s az a Festus-hely, mely a *passer-mentula* szimbolikára szó szerint is utal: *Strutheum in nimis praecipue vocant obscenam partem virilem; salacitate videlicet passeris, qui graece struthos dicitur* (vö.: ed. PONORI THEWREWK E. Budapest, 1889. 452 l.). Az elmondottakhoz már csak érdekesség kedvéért tesszük hozzá, hogy a phallust eufémisztikusan még a provençalban is „lou passeroun”-nak nevezték (vö.: Glossarium Eroticum. Berlin, 1908. *passer* címszó alatt).

¹⁰ Mart. VII, 14.

¹¹ Mart. XI, 6.

¹² Egyetlenegy marad csupán a három *passer*-re utaló Martialis-epigramma közül, melynek értelmezése problémát jelent: a IV, 14, amelyben arról van szó, hogy amiként Catullus is „el merete küldeni” a maga *passer*-ét a „nagy” Vergiliusnak, ugyanúgy Martialis is elküldheti apró epigrammáit kora nagy epikus költőjének, Silius Italicusnak:

*Sic forsitan tener ausus est Catullus
Magno mittere passerem Maroni.*

Más úton indult el R. Brunér, aki azt hangsúlyozta, hogy a Nepos-dediációban szereplő *nugae* elnevezés a jelenlegi verseskönyv középső részét kitévő 61—68 költeményekre aligha vonatkozhatott, így az ajánlóvers — minden valószínűség szerint — eredetileg az 1—60 költeményeket magában foglaló gyűjtemény, vagyis a *polymetra* élén szerepelt.¹³ Nézeteit számos kitűnő Catullus-szakértő magáévá tette,¹⁴ később azonban heves támadást indított ellenük a nagytekintélyű német filológus, J. Vahlen, akihez Wilamowitz-Moellendorf is csatlakozott,¹⁵ s aki, úgy látszott, végérvényesen megingatta Brunér hitelét, rámutatva, hogy a *nugae* szó, mint szerénykedő kifejezés, jelölhette a nagy alexandriai költeményeket is.¹⁶ A. L. Wheeler aztán — évek múltán — újólag napfényre hozta a már-már feledésbe merült hipotézist, hogy új érvekkel támassza alá. Wheeler úgy gondolja, hogy Catullus halála közeledtével egy versmértékek tekintetében vegyes epigramma-gyűjteményt adott ki, amilyenek például Martialis verseskönyvei, s ezekből később külön kötetbe válogatták az „elégikus” versmértékben írott költeményeket. Minthogy pedig Catullus számára — így okoskodik Wheeler — a versmértéknek nem volt különösebb jelentősége, valószínű, hogy nem ő maga volt a versek kettéválasztója.¹⁷

Nézzük meg mármost közelebbről a kérdést.

Köztudomású, hogy a jelenlegi Catullus-gyűjtemény,¹ bár benne sem eseménytörténeti, sem kronológiai „rendnek”, sőt még csak tematikai szisztemának sem találjuk nyomát, mégis, tematikai vonatkozásban bizonyos rendszert mutat, mégpedig éppen a várható szabályosságtól való következetes eltérésben, — mint erre már a múlt század közepe táján R. Westphal rámutatott.¹⁸ Nevezetesen: egészen feltűnő és szembeötlő esetekben, olyan költemé-

Csakhogy: elképzelhető-e, hogy Catullus, aki akkoriban már „befutott” költő volt, tiszteletpéldányt küldött verseskötetéből annak a Vergiliusnak, aki még Catullus halálakor is legfeljebb csak 15 esztendő volt? S ha ezt még valahogy elképzelhetőnek tartjuk is, nem kell-e teljességgel lehetetlen, fiktív költői megfogalmazásnak tartanunk az *ausus est* = volt hozzá bátorsága kifejezést, s ennek alapján az egész verseskönyv-küldés történeti történeti hitelét kétségbevonunk? S végül: ha mindezekről a nehézségektől eltekintünk is, ugyan nem valószínűbb-e, hogy Catullus az egyik — talán épp a pajzánabb — *passer*-versét küldte el a vele egy vidékről származó, már gyermekkorában tehetséges költőt ígérő Vergiliusnak, pajkos célzasként, amit pontosan ki nem deríthetünk, de aminek lényegét a másik két *passer*-versből valamennyire csak kikövetkeztethetjük?

¹³ E. BRUNÉR: De ordine et temporibus carminum Valerii Catulli. Acta Societatis Scientiarum Fennicae (1863) 599 skk.

¹⁴ Így a múlt századvég két legjelentősebb Catullus-kommentárjának készítői: A. BAEHRENS: Catulli Verinensis Liber. Leipzig, 1885. és R. ELLIS: A commentary on Catullus. Oxford, 1889. Vö.: SCHANZ-HOSIUS: GRL i. h.

¹⁵ U. VON WILAMOWITZ MOELLENDORFF: Hellenistische Dichtung. Berlin, 1924. II. k. 306. l.

¹⁶ J. VAHLEN: Gesammelte Philologische Schriften. Berlin-Leipzig, 1923. 714 skk.

¹⁷ A. L. WHEELER: Catullus and the traditions of ancient poetry. Berkeley University of California Progr. 1934.

¹⁸ R. WESTPHAL: Catulls Gedichte in ihrem geschichtlichen Zusammenhange. Breslau, 1870.

nyek, amelyek témájuknál, stílus-sajátosságaiknál és hangulatuknál fogva a legszorosabban összetartozó verspároknak tekinthetők, egymástól egy harmadik, vagy esetleg két heterogén költeménnyel különválasztva szerepelnek a gyűjteményben. Az ilyen esetek leggyakrabban az 1—60 költemény-csoportban, a kötet első részében fordulnak elő. Ilyenek a c. 2 és 3, a két veréb-dal (amennyiben a 2 b-t külön vers töredékének tekintjük),¹⁹ a c. 5 és 7, a két csók-vers, a c. 8 és 11, búcsúvétel a hűtlen Lesbiától, a c. 15 és 18 (21), a Juventiusára féltékeny költőnek Aureliusra szórt gyalázkodó fenyegetőzése, a c. 23 és 26, a Furius zsugori nincstelenségét pellengérre állító versek, a c. 37 és 39, a Lesbiára féltékeny Catullusnak a bozontos keltibért, Egnatiust támadó gúnyolódása, a c. 41 és 43, a „leégett” formiae-i szeretőjének, Ameanának csúfondáros kiéneklése, a c. 54 és 57, Caesar „diszes” társaságának karrikatúrája, s végül a c. 58 és 59: két asszony, Lesbia és a bononiai Rufa állatias elzüllésének tömör bemutatása (ha az 58 b-t a fentebbiek alapján külön költeménynek fogjuk fel). Nagyjából hasonló a helyzet az epigrammagyűjteményben, azzal a mégsem lényegtelen különbséggel, hogy itt egész verscsoportokat találunk, amelyek egymás mellé helyezve azonos tárgyú és hangulatú verseket tartalmaznak, mint amilyen például a Gellius-csoport (c. 88—91), ezenkívül a Mentula-verspár (c. 114—115), az Aufilena-pár (c. 110—111), és így tovább.

Annak az alexandriai típusú „kisköltészetnek”, melynek egyik reprezentatív műfaja a hellenisztikus epigramma — ezen belül is elsősorban az erotikus epigramma — volt, s amely már az i. e. II—I. század fordulója táján nagy kedveltségnek örvendett Rómában,²⁰ egyik fontos kelléke, majdhogynem törvénye volt a *ποικιλία*, vagy ahogy később a római költők nevezték: *varietas*. Ez a költészet korántsem volt líra a szó-szoros értelmében, kivéve talán valamennyi művelője közül Catullust. Ha ugyanis igaz — és meggyőződésünk szerint igaz — E. Steiger megállapítása a „lírai alkotásmódról”, miszerint ebben a szubjektum és a tárgyi világ még viszonylagos egységben jelenik meg: „... *ein Ich und ein Gegenstand einander noch kaum gegenüber stehen* . . .”,²¹ úgy Catullus a szó igazi értelmében lírikus. Az ő költészetében, s ezen belül is elsősorban a *nugae* műfajához tartozó költeményekben, minden objektív történet, a tárgyi világ minden mozzanata az Én belső, emocionális létében feloldva, mintegy belső rezgésekké alakítva jut kifejezésre. I. Peek Schnelle túlságosan absztrakt megfogalmazását²² egyszerűbb nyelvre lefordítva: a költő

¹⁹ Tenney Frank a fragmentumok magyarázatát egyenesen a két összetartozó költeménynek egy harmadik, heterogén verssel történt szétválasztását valló Westphal-féle elméletre építi. Eszerint a 2 b-hez hasonlóan magyarázható a 14 b és a 78 b is: az előbbi a c. 16 ikerpárja, melyeket a c. 15 választott szét eredetileg, az utóbbi pedig egy — a c. 77-nek megfelelő — Rufust gyalázó költemény roncsa. (Vö.: T. FRANK: *On some fragments of Catullus*, *Classical Philology* (1927) 413—414. ll.)

²⁰ A. Gellius: *Noct. Att. XIX. 9*. Vö.: H. BARDON: *La littérature latine inconnue*. I. k. Paris, 1952. 115. skk.

²¹ E. STEIGER: *Grundbegriffe der Poetik*. Zürich, 1946. 40. l.

²² I. PEEK SCHNELLE: *Untersuchungen zu Catulls dichterischen Form*. *Philologus Suppl. XXV* (1933) 35 skk passim. Legvilágosabban a 38—39 lapokon: *Der Römer hat*

a maga érzelmi élményeit valójában még egyszer eljátsza önmagában, s a Catullus-vers, a *nugae*, e belső mozgás közvetlen erejétől kapja életszerű frissességet. Viszont sem a hellenisztikus epigramma-költészetben, sem a Catullus-követők — például Martialis — *nugae*-költészetében nincs meg az egyén és a tárgyi világ e közvetlen (lírai) kapcsolata: a tárgy elválik és mihamar „szembe kerül” az egyénnel, s a lírai költő is kívülről látja és épp ezért inkább csak „leírja” mindazt, amit tapasztal. Talán innét adódik az antik művészetnek az a sajátos, oly sokat emlegetett „plaszticitása”,²³ mely a modern értelemben vett líra kialakulását nagy mértékben akadályozta. Pedig helyel-közzel olyan antik megfogalmazásokkal is találkozunk, amelyeket már-már a szorosabb értelemben vett lírai költészet megfogalmazásaiként is elfogadhatnánk. Nem véletlen, hogy a Catullus *nugae*-költészetét a maga hendecasyllabusaiban oly intenzíven utánzó Plinius írja le a következő sorokat, vallomását mintegy költői hitvallásnak szánva: *Accipies cum hac epistula hendecasyllabos nostros, quibus nos in vehiculo, in balineo, inter cenam oblectamus otium temporis. His iocamur, ludimus, amamus, dolemus, querimur, irascimur, describimus aliquid modo pressius, modo elatius, atque ipsa varietate temptamus efficere, ut alia aliis, quaedam fortasse omnibus placeant . . .*²⁴

Ennek a „kisköltészetnek”, amelyet olykor a *lyricus* szóval is jelölnek, éltető eleme a *varietas*: az érzelmek és témák, hangulatok és stílus minél színesebb változatossága. Attól most eltekintve, hogy a *varietas*-elvet Martialis miképpen játsza ki ürügynek, hogy költészetébe a gúnyolódás „itáliai sóját” becsempészhesse, érdekes felfigyelni arra, hogy még a jámborul naív, lojális Plinius is ezt az elvet alkalmazza egyedüli zsinórmértékként kortársai hendecasyllabusainak esztétikai megítélésénél. Egy ilyen alkalommal előrelöllyaszt is, ami gondolatmenetünk szempontjából döntő fontosságú. Pompeius Saturninust magasztalva a következőket írja egyik levelében: *Praeterea facit versus, qualis Catullus aut Calvus. Quantum illis leporis, dulcedinis, amaritudinis, amoris! Inserit sane, sed data opera, mollibus levibusque duriusculos quosdam, et hoc quasi Catullus aut Calvus . . .*²⁵ A *varietas*-elv tehát — úgy látszik — nem csupán belső (tartalmi és hangulati) tényezők szempontjából kötelezi a költőt, hanem külsőségekben is. Aligha lehet ugyanis Plinius mondatának

eine starke mimische Begabung, d. h. er hat die Fähigkeit seine vitalen Regungen zu einer Rolle zu objektivieren, die wie eine zweite Haut, in der ihm noch wohler ist, sozusagen neben ihm existiert und in die er mit Freude schlüpft und in ihr agiert . . . Bei dieser Art der Selbstdarstellung ist selbstverständlich, dass Catull in eigener Person agiert, also Ich-Form; noch unentbehrlicher für dies Agieren ist der andere Pol der Beziehung, das Du, mit dessen Nennung das Ich sich bereits implicite selbst setzt. És így tovább. Vö. még: Catulle et la tradition populaire italique. Acta Antiqua (1957) 181 skk.

²³ O. SPENGLER: Gedanken zur lyrischen Dichtung. Lásd: Reden und Aufsätze. München, 1951.

²⁴ Plin. Epist. IV, 14, 2—3. — Ugyanígy Martialisnál: *quam (sc. materiam) quidem subinde aliqua iocorum mixtura variare temptavimus.* Mart. VIII. Prooem.

²⁵ Plin. Epist. I, 16, 5. — Vö. még: K. P. SCHULZE: Über das Prinzip der Variatio bei römischen Dichtern. I. m.

utolsó részét másképp értelmezni, mint úgy, hogy a szóban forgó Pompeius Saturninus, verseinek gyűjteményét összeállítva, „a bujább hangulatú és lágyabb tónusú versek közé mindig egy-egy durvább hangú költeményt ékel”,²⁶ méghozzá „kellő műgonddal”,²⁷ s ebben ugyanúgy, mint az előzőleg felsorolt költői valőrök dolgában, a műfaj mestereit, Catullust és Calvust követi.

Semmi okunk feltételezni, hogy ez a hivatkozás Catullusra és Calvusra csupán visszavetítése lenne a Plinius-korabeli esztétika — a *nugae*-költészetet illető — felfogásának. A hellenisztikus *ποιικιλία* minden bizonnyal Catallusnak és általában a Pó-vidéki költők körének közvetítésével érkezett Martialis és Plinius nemzedékéhez. S e nemzedék *nugae*-költői oly görcsös ragaszkodással, szinte már szolgálaián igyekeznek utánózni Catullust, Calvust, a régi nagy mestereket, hogy még önmaguknak erkölcsi lealázása, a gyávaság bélyegének ön-

²⁶ Plin. Epist. I, 16, 5. — Az *inserit* értelmezése mindmáig megoldhatatlan problémája a Plinius-levelek kommentátorainak, akik ugyanúgy nem gondoltak Catallus kötetének tényleges elrendezési elvére, ahogy a catallusi verseskönyv elrendezési elvét kutató tudósok sem gondoltak Plinius egészen félreérthetetlen vallomására. Legközelebb jutott a helyes értelmezéshez ANNE-MARIE GUILLEMIN, aki a kérdéses szövegrésznek a következő fordítását adja: *il glisse, ça et là, mais tout exprès, au milieu des vers doux et légers quelques vers un peu heurtés, et cela encore à la manière de Catulle et Calvus* (vö.: Pline le jeune. Lettres. Tome I. Paris, 1927). Hogy pedig „az összetartozó versek közé egy hangjában e kettőtől idegen harmadikat ékelni” a passzus egyetlen lehetséges értelmezése, azt az *inserere* ige alapjelentésén kívül (belehinteni, beoltani, beleszúrni) számos szöveghely konkrétan is bizonyítja. Azok közül az auctorhelyek közül, melyek valamely szövegnek irodalmi műbe vagy szónoki beszédbe való „beillesztéséről” szólnak (felsorolásukat lásd: Thesaurus. Vol: VII I. Fasc.: XII. 1873.) s amelyekben ellenkező — a szöveg egészétől elütő — tárgyú, hangú, vagy műfajú szemelvények „közbeiktatására” használják az *inserit* szót, az egyik legérdekesebb Plinius levele, ahol kifejezetten, *hendecasyllabusok*nak „közbeiktatásáról” olvashatunk (Plin. Epist. IX, 11, 1. — Vö.: Pline le jeune. Lettres. Tome III. Paris, 1928. 100/1), s az a Quintilianus-hely, ahol az *inserere* kimondottan az *interponere* jelentésében szerepel (Quint. Inst. Or. VIII, 2, 15.). Egészen perdöntő bizonyítékot szolgáltat aztán a szó általunk adott értelmezésének helyességére P. Papinius Statius a Silvae IV. könyve elé írt *Praefatió*ban: miután sorra vette a kötetbe foglalt költemények tárgyát, hozzáteszi: *sed interim Hendecasyllabos, quos Saturnaliibus una risimus, huius volumini inserui*. S ha a könyvecskét megnézzük, csakugyan ott találjuk a végén a Plotius Gryphusnak ajánlott, „Risus Saturnalius” című, *hendecasyllabusok*ban írott tréfás költeményt. De a kötetbe foglalt versek elrendezését alaposabban szemügyrevéve más is feltűnik: nevezetesen az, hogy az I., II., IV., VI., VIII. költemény hexameterekben íródott, a közéjük ékelődő III., V., VII. és a kötetzáró IX. pedig valamilyen más, eltérő ritmust mutat (kettő a catallusi hendecasyllabust, egy az alkaioi és egy a sapphoi strófa ritmusát). Nem kétséges tehát, hogy az *inserui* esetében Statius az egész verseskönyv elrendezési elvére gondolt, vagyis olyan értelemben használta, ahogy Catallusszal kapcsolatban Plinius is. Az értelmezésünknek látszólag ellentmondó egyetlen hely Ovidiusnál található (Trist. II, 244):

*Vertit Aristidem Sisenna, nec obfuit illi
Historiae turpis inseruisse iocos.*

Ma már azonban egyöntetű a filológusok véleménye abban, hogy a szövegben két dologról van szó: Sisenna egyfelől lefordította Aristeidés „Milétosi Történeteit”, másfelől pikáns anekdotákat „szólt” nagy történelmi munkájába, így voltaképpen ez is az *inserere* általunk adott értelmezését támogatja (vö. H. BARDON: La littérature Latine inconnue. I. m. 251. l.).

²⁷ A *data opera* = kellő gondot fordítva rá értelmezés: a fentebbiek után (lásd az előző jegyzetet) aligha lehet kétséges: Saturninus tervszerűen végezte a kötet összeállításának munkáját, ahogy az angol magyarázat is értelmezi (*on purpose* — vö.: Selected letters of Pliny. Oxford, 1927. Part. II, 11.).

homlokukra égetése árán is bevallják, ha a mesterek útjáról valamilyen okból — például politikai okoknál fogva — letérnek.²⁸ Ami pedig a legdöntőbb: a hang bája, édesnek és keserűnek vegyülése, s a szerelmi szenvedély túlradása ugyanúgy ténylegesen jellemzők Catullus verseire, ahogy R. Westphal — a Plinius-helytől függetlenül — ténylegesen megtalálta a „Veronai Catullus Könyvében” azt a sajátos elrendezési elvet, amelyet Plinius Catullusnak és Calvusnak tulajdonít. Ezek után már egyszerű a következtetést levonnunk. Az a tény, hogy a jelenlegi Catullus-corpus legalábbis felerészben azt az elrendezési elvet mutatja, amelyet már az ókorban — a költő halála után másfél évszázaddal — egyértelműen Catullusnak tulajdonítottak, semmi kétséget nem hagy aziránt, hogy a *Catullus-corpus összeállítója lényegileg maga a költő volt*.²⁹ Az aztán megint más kérdés, hogy mindhárom rész a költőtől származik-e, hogy minden vers megmaradt-e a költő által kijelölt eredeti helyén, s végül, hogy eredetileg is pontosan ekkora volt-e az egyes részek terjedelme.³⁰ A fontos az, hogy a 60 verset tartalmazó *nugae*-gyűjteményből semmiképpen sem maradhattak ki pusztán véletlen folytán az összes epigrammák, s nem kerülhettek csak úgy véletlenül egy kötetbe az összes distichonban írott költemények. Ha mármost e két résznek, vagy akár csak egyiknek is lényegileg maga a költő volt az összeállítója, úgy neki magának kellett lennie saját lírai versei kettéosztójának is a *nugae* és *epigrammata* csoportjára. Kérdés azonban: ez a kettéosztás mennyire volt elvszerű Catullusnál: *két majdan kialakuló, önálló lírai műfaj kettősségét sejtette-e meg a nugae és epigrammata kettősségében*, vagy pusztán formai szempontok vezették akkor, mikor a distichonokban írott lírai költeményeket külön kötetbe sorolta?

Az utóbbi feltevés valószínűségét már eleve és igen erősen csökkenti az a tény, hogy egy ilyen elrendezési szisztéma — formai szempontból azonos

²⁸ Plin. Epist. IV, 14, 4—5.

²⁹ Ha nem tekintjük is döntő érvnek, talán nem felesleges idéznünk itt R. Westphal szellemes megállapítását: *Wie hätte auch ein späterer Abschreiber oder Ordner dazu kommen können, das Zusammenhörige so gleichmassig von einander zu trennen? Das kann nur die Laune ... des Verfassers gethan haben, der bei diesen ihm so sehr ans Herz gewachsenen kleinen Lieblingen, diesen nugae, wie er sie in der Dedication an Cornelius bezeichnet, auch da, wo er sie in Gesamtheit dem Publicum zusammenstellte, das nugari nicht lassen kann.* — Vö.: R. WESTPHAL: i. m. 6. l.

³⁰ Meggyőződésünk szerint Catullusnak életében két verseskönyve jelent meg: a *nugae* (nagyjából a mai 1—60 költeményeket tartalmazó) és az *epigrammata* (a mai 69—116 verset tartalmazó résztől sokmindenben eltérő) gyűjteménye. Ezt a kettőt aztán részben kiegészítette, részben az ún. középső rész — egyenként már bizonyára korábban is publikált — verseivel összekapcsolta a költő halála után valamelyik barátja vagy rajongója, úgy, hogy e középső rész mintegy átmenetet képezzen metrikai szempontból a két kisebb verseskönyv között, s középpontjába — az „omphalosba” — leghíresebb költeménye, a „Peleus és Thetis lakodalmá” kerüljön. Itt *lényegében és végeredményben* Friedrich konklúziójához csatlakozunk, aki minden ponton vitatható érvvel ellentétben helyesen állapítja meg: ... *die Anordnung der Gedichte (Hendecasyllaben, grosse Dichtungen, Epigramme) auf Catullus zurückgeht. Die Freunde, die den Nachlass herausgaben, brauchten das Vorgefundene nur an der gehörigen Stelle einzufügen* (G. FRIEDRICH: i. m. Einleitung 76. l.). Legfeljebb csak a középső részt illetőleg helyezkedtünk más álláspontra; itt az „omphalos”-kompozíciót illetőleg lásd: II. BARDON: *L'art de la composition chez Catulle*, Paris, 1943.

költemények egy kötetbe gyűjtése — teljesen ellentmond a *varietas* elvének; ha tehát a költő mégis ezt a megoldást választotta, úgy más, komolyabb okának kellett lennie. Ha az első rész, a *nugae*-gyűjtemény legszembetűnőbb verspárjait megfigyeljük, ott is azt tapasztaljuk, hogy az összetartozó verseket szétválasztó harmadik gyakran csak tartalmilag és hangulatilag ellentéte a szétválasztott ikerpárnak, formailag azonban azonos velük. Így például a két veréb-dal (c. 2 és 3), a két csókvers (c. 5 és 7), s a két Ameanát gúnyoló költemény (c. 41 és 43) valamennyien a Catullus által kedvelt „tizenegyszótagú” sorokban, az ún. *hendecasyllabusok*ban íródtak, de ugyanez a versformája az első kettőt szétválasztó töredéknek (2 b), a második párt elkülönítő, Flaviust és utcasarki szeretőjét „magasztaló” gúnydalnak (c. 6) és az Ameaná-dalok közé ékelődő, utcalány-kergető éneknek (c. 42) is. A költő nem tulajdonított különösebb műfaj-elhatároló jelentőséget a puszta versformának, így a két felvetett lehetőség közül a második eszik. Annál több érv szól amellett, hogy a catullusi *nugae*-költsézetet Pliniusék — ha nem is dolgoztak a mai igényeknek is megfelelő, szabatos esztétikai kategóriákkal — valamiképpen még a költő halála után másfél évszázad múlva is önálló műfaj hordozójának tekintették. Nem téveszthet meg bennünket az sem, hogy Plinius következetesen *hendecasyllabusokról* beszél: Catullus „új” műfajának nem volt hivatalosan elfogadott neve (a mai értelemben vett *dal*, mint műfajmegjelölő szó, a rómaiaknál egyáltalán nem létezett, a görög *ὥδή* pedig sokkal tágabb értelmű volt); Pliniusnál és kortársainál ezért válhatott quasi hivatalos elnevezéssé a *hendecasyllabus* (pontosabban: *hendecasyllabi*, mindig többesszámban!), mely Catullus *nugae*-költsézetének legkedveltebb és leggyakoribb versformája.³¹

A *hendecasyllabusokkal* kapcsolatban Plinius két ízben is kifejezetten a *genus* = műfaj megjelölést használja. Az egyik, számunkra rendkívül fontos passzus abban az epistulájában olvasható, amelyben egy fiatal költő-barátjának, Sentius Augurinusnak költeményeiről elmélkedik. Az ifjú költő maga a *Poematia* = Versecskék (kis dalok) címet adta kötetének, melyről Plinius megállapítja, hogy igen sok finom, magasröptű, elbájoló, gyengéd érzelmeket kife-

³¹ A catullusi verseskötönyv első részében (1—60), ha a töredékeket is önálló verseknek számítjuk, 43 költeményt találunk *hendecasyllabusok*ban írva, vagyis a versek több mint kétharmadát. Nála mindössze egyszer szerepel a *hendecasyllabi* quasi műfajjelölő értelemben: a c. 42-ben, ahol gúnyversének *hendecasyllabusok*ban írott sorait uszítja egy „piszkos utcalány” ellen. Pliniusnál már világosabb a helyzet; egyik levelében (Plin. Epist. IV, 14, 8.) kifejezetten megmondja, hogy a maga *nugae*-it — általánosan használt versemértékük miatt — *hendecasyllabi*-nak nevezi: *Unum illud praedicendum videtur, cogitare me has meas nugas ita inscribere „hendecasyllabi”, qui titulus sola metri lege constringitur*. Ez persze nem azt jelenti, mintha a köztudatban, a *nugae* és *epigrammata* megítélését illetőleg, nem uralkodott volna esztétikai szempontból a legteljesebb zűrzavar, melyről még magam is szólni kívánok, de amelynek okaira már Reitzenstein rámutatott (vö.: R. REITZENSTEIN: Epigramm. RE XI, 107—111.). Kitűnően fogalmazza meg a lényeget Howald: *Die grosse Schwierigkeit liegt vor allem darin, dass die Römer uns gar nicht mit theoretischen Handhaben zu Hilfe kommen, d. h. dass sie sich des eigentlichen Zieles ihres dichterischen Schaffens nicht bewusst waren* (E. HOWALD: Das Wesen der lateinischen Dichtung. Zürich, 1948. 11. l.).

jező és édeshangú költeményt találhatunk benne, de van ezenkívül számos olyan verse is, melyek „epés” (*cum bile*), támadó hangjukkal tűnnek ki. A levél-író megállapítja, hogy ebben a műfajban jónéhány éve nem született tökéletesebb alkotás: *aliquot annis puto nihil generis eiusdem absolutius scriptum . . .*³² Hogy pedig Sentius Augurinus *Poematia*-inak esetében csakugyan a catullusi *nugae* s a neki megfelelő pliniusi *hendecasyllabi* „műfajáról” van szó, azt az édes- és keserűhangú versek vegyítésére történt utaláson kívül a levél kifejezetten is megmondja. Plinius ugyanis idézi Sentius Augurinus egyik *hendecasyllabusok*ban írott versét, mely a költő elődeiként Catullust és Calvust nevezi meg, közvetlen példaképének pedig magát Pliniust tartja.³³

Irodalomtörténeti-esztétikai szempontból talán még értékesebb adatokat tartalmaz a másik levél, melyre — más összefüggésben — már az eddigiek során is hivatkoztunk.³⁴ A levelet Plinius tulajdonképpen *hendecasyllabusainak* új kötetéhez mellékeli, s Paternus barátja előtt amiatt mentegetőzik benne, hogy meglelt és rangos ember létere ilyesmikkel foglalkozik. Az a legfőbb mentsége, hogy ilyen „pajkos” dalocskák írásával régen is foglalkoztak, még hozzá igen sokan a „leghíresebb és legtekintélyesebb férfiak” közül, továbbá, hogy a tárgy és a hang pajzánsága³⁵ az ilyen mű „legalapvetőbb törvénye” (*huius opusculi illam esse verissimam legem*), mint ezt már Catullus is megírta.³⁶ A másik, talán kevésbé súlyos, az esztétika számára annál fontosabb érve az, hogy e pajkos kis dalocskákat nem szabad elmarasztalni a nagyobb-lélekzetű, komolyhangú költemények oldaláról sem, hanem a maguk műfaján belül kell értékelni őket: . . . *sapiens subtilisque lector debet non diversis conferre diversa, sed singula expendere nec deterius alio putare, quod est in suo genere perfectum*.³⁷ A következőkben aztán Plinius kertelés nélkül megmondja, hogy ő a maga részéről továbbra is a *hendecasyllabi*t részesíti előnyben az összes, akkoriban divatos lírai műfajok közül. Név szerint is megemlíti a következőket: 1. *epigrammata*, 2. *idyllia*, 3. *eclogae*, 4. *poematia*.³⁸ Az irodalomtudomány

³² Plin. Epist. IV, 27., 2.

³³ Plin. Epist. IV, 27., 4.:

*Canto carmina versibus minutis,
His olim quibus et meus Catullus
Et Calvus veteresque. Sed quid ad me?
Unus Plinius est mihi priores . . .*

³⁴ Plin. Epist. IV, 14.

³⁵ A hely szó szerint így hangzik: . . . *erit eruditionis tuae cogitare summos illos et gravissimos viros, qui talia scripserunt, non modo lascivia rerum, sed ne verbis quidem nudis abstinuisse . . .* (Plin. Epist. IV, 14, 4.). A szöveg magyarázatát illetőleg vö.: Catulle et la tradition populaire italique. I. m. 178. l.

³⁶ Catullus c. 16.

³⁷ Plin. Epist. IV, 14, 7.

³⁸ Plin. Epist. IV, 14, 9.: *Proinde sive epigrammata, sive idyllia, sive eclogas, sive, ut multi, poematia, seu, quod aliud vocare malueris, licebit voces, ego tantum hendecasyllabos praesto*. A hely egyik lehetséges értelmezését Georges Lafaye közismert Catullus-monográfiájában olvashatjuk: *Vous pouvez, si bon vous semble, les appeler épigrammes, petits tableaux, morceaux détachés, ou comme beaucoup d'autres l'ont fait jusqu'ici, poésies légères, je ne vous offre, moi, que des hendecasyllabes* (G. LAFAYE: Catulle et ses modèles. Paris, 1894. 98. l.).

ókorral foglalkozó képviselői mindmáig adósok e fontos passzus értékelésével; nem tudjuk, mit jelent például az *eclogae*, mint műfajmegjelölő kifejezés Plinius korának irodalmi-esztétikai „szótárában”, s azt sem tudjuk, mit értsünk *poematia* alatt, ha az sem az epigrammával, sem a catullusi *nugae*-vel nem azonos. Valószínű — s erre a szövegben történik is határozott utalás³⁹ —, hogy itt a *hendecasyllabus* elsősorban a versmértéket jelöli, s ilyen értelemben kerül szembe a más mértékeket is megengedő, tehát a catullusi *nugae*-költészetet tágabb értelemben jelölő *poematia*-val. Ami azonban döntő fontosságú számmunkra: az *epigramma* mindkettőtől különvált, önálló műfajként szerepel a felsorolásban, ugyanúgy, ahogy Catullus kötetében is.

Kérdés mármost: felfedezhetők-e — a formai különbségeken túl — egyrészt a catullusi *polymetra*, másrészt az *epigrammata* költeményeiben olyan belső sajátosságok is, amelyek inkább az egyik vagy inkább csak a másik típusra jellemzőek, s így a műfaji különválás kezdetének nyomait mutatják. Állítsunk mindenekelőtt egymás mellé két olyan költeményt, amelyekben a költő szembetűnően azonos témát dolgoz fel, egyiket a *nugae*, másikat az *epigrammata* köréből.⁴⁰

C. 43:

Üdvözlégy, te leány, te nem kis orru,
nem kis lábú, nem éjszínű szemű, sem
hosszú ujjú, se nyáltalan pofájú,
és nem szellemes, ó te formiaei
tékozló szeretője! És terólad
a provincia azt regéli, szép vagy?
Lesbiám veled összemérni képes?
Ó, szellemtelen és bolond e század!

C. 86:

Quintia soknak szép. Hisz bőre fehér, az alakja
szép magas, úgy látom: mindez igaz, de külön;
s mégsem szép az egész, mert nincs báj benne, ilyen nagy

Eszerint az értelmezés szerint a Plinius által felsorolt kifejezések egy és ugyanazon műfaj különböző elnevezései, melynél Lafaye a *vocare* igének — az adott szövegösszefüggésben teljesen értelmetlen — „valamit valaminek hívni, nevezni” jelentésére épít. Emellett irodalomtörténeti szempontból is teljesen abszurd feltevésnek látszik, hogy az eidylliont, az eclogát, az epigrammát és a hendecasyllabust bárki is azonos műfajnak tekinthette volna az i. e. II. század elején. Így mi a magunk részéről teljes mértékben GUILLEMINhez csatlakozunk, aki a szövegrésznek következő fordítását adja: *En conséquence : préférez vous épigrammes? idylles? églogues? petits poèmes (celui-là est courant)? ou tout autre, à votre choix, libre à vous, moi je cautionne seulement „hendecasyllabes”* (Pline le jeune. Lettres. I. m. 30. l.)

³⁹ Vö. ³¹ jegyzetet.

⁴⁰ A következő négy költeményt Devecseri Gábor fordításában idézzük (vö.: DEVECSERI G.: Catullus költeményei. Budapest, 1958).

testben nincs egy csöpp kellem, unalmas ezért.
 Lesbia szép, hisz egészben szép, és egymaga minden
 asszonytól minden kellemet elragadott.

Az első költemény egy olyan vetélkedés „egyik fele”,⁴¹ mely a költő és a provincia-beli nőismerők közt a valóságban is lefolyhatott volna. Hogy a költemény mögött mi rejtőzik, nem egészen világos: a vers maga nem árulkodik, inkább visszajükra fordítva, csúfondáros jókedvvel ismételteti a „szép” hölgy nemlétező bájait, voltaképpen azért, hogy mindezzel Lesbiának bókoltatjon. A nemlétező bájak soronként vagy felsoronként megismételt újra-hánytorgatása, ami önmagában is elégséges volna a vidéki „szépség” lehetetlenné tételére, egy nagy záró felkiáltással ér véget: *O saeculum insapiens et infacetum!*⁴² Az epigramma szinte hajszálnyira hasonló témát ismétel: Quintiát is a „vidékiek” tartják szépnek (amennyiben elfogadjuk, hogy a c. 100-ban említett Quintius testvéréről van szó), s ugyancsak összehasonlítják Lesbiával. Ezúttal azonban a költő a téma feldolgozásának merőben más eszközeit választja: a népi csúfolódások goromba hangvételeit echózó módszer helyett itt gyökerében intellektuális, logikai kontrasztot élező formában jelenik meg a téma.⁴³ Quintia szép sokak szemében, s ezt *egyes bájait* illetőleg a költő is elismeri: *egészében* azonban a hosszú, nagy darab (kelta) nő nem teszi a Venusszal- teltség, a szépség benyomását, inkább otromba. Lesbia viszont, aki *egészében* is szép, ugyanakkor valamennyi asszony összes bájait *egyenként* elrabolta.

Még közelebb jutunk a *nugae* és *epigrammata* belső, kompozicionális és hangulati különbségeinek megértéséhez, ha olyan költeményeket veszünk vizsgálat alá, amelyek nem csak tárgyukat tekintve azonosak, de még a megfogalmazásban is kísértetiesen hasonlítanak egymásra.

C. 9:

Ó Veranius, annyi jóbarátnál
 százszor többrebecsült igaz barátom,
 megjöttél haza, házi tűzhelyedhez,
 hű testvéreidet s öreg szülődet

⁴¹ Vö.: Catulle et al tradition populaire italique. I. m. 187. skk.

⁴² Nem hinnők, hogy költői utánérzéssel kelljen számolnunk Heinénél, a „Buch der Lieder” *Die Welt ist dumm*... kezdetű verse esetében, mely egészen pontosan a catullusi motívumra épül; annál jobban mutatja viszont maga a tény a catullusi *nugae*-költészetnek a modern dalköltészettel való — időben távoli, mentalitásában annál közelebbi — rokonságát.

⁴³ A lényegre már I. Peek Schnelle rámutat, mikor a következőket írja: *Die Epigramme unterscheiden sich grundlegend von den Polymetren dadurch, dass ihnen objektive, bleibende Sachverhalte zugrunde liegen, die unabhängig vom Dichter und vom Zeitmoment bestehen, und dass Catull Objektives über sie aussagen will; er äussert über sie Gedanken, Urteile — seltener Empfindungen — stellt Beziehungen zwischen ihnen her: er denkt, reflektiert über sie* (I. PEEK SCHNELLE: Untersuchungen zu Catulls dichterischen Form. I. m. 72—73. 11.)

újra látni? Bizony meg. Ó be jó hír!
 Látlak, hallak: Ibériát regéled
 majd épségben, a törzseket, csatákat,
 — mint szokásod —, a tájat; átölelek
 s édes szád, szemed összeesókolom már.
 Boldogok seregében itt a földön
 énnálam van-e boldogabb s vidámabb?

C. 107:

Volt, aki vágyódott, de reményvesztetten esengett,
 s vágya betelt mégis? Mert ez a szív öröme.
 Így örülök most én is, Lesbia, kedvem aranynál
 drágább, mert itt vagy, mert ki után a remény
 vígasza nélkül sóvárogtam, kedvesem, újra
 hozzámjössz, önként. Tiszta fehér jegyű nap!
 Van, ki szerencsésebb nálam, vagy van gyönyörűség,
 mely több ennél? Tud mondani bárki ilyet?

Mindkét költemény érzelmi magva megfogalmazódik egy-egy félsoros zárómondatban: *O mihi nuntii beati!* — mondja az egyik vers, és *O lucem candidiore nota!* — echóz rá a másik. Két boldog esemény: távoli útjáról hazatért a jóbarát, és visszapártolt a költőhöz a már nem is várt kedves. A két költeménynek még a lezárása is azonos: mindkettő egy-egy felkiáltásban cseng ki, melyekben Catullus a maga boldogságát mindenki másénál nagyobbának vallja. És mégis, ha a téma feldolgozásának módját jobban szemügyre vesszük, fontos különbségekre bukkanunk. A c. 9 megrajzolja, *leírja* a találkozást: megjelenik előttünk a két jóbarát, a költő, amint átöleli Veraniusának nyakát, s ahogy Veranius mesébe fog, maga a vers is csevegni kezd, hogy *mi magunk is közvetlen részesei leszünk* a múltból a költői (érzelmi) jelenbe vetített, s a vers olvasásakor a *mindenkori jelenben* újra megelevenedő beszélgetésüknek. Az epigrammából az ábrázolás képszerűsége hiányzik, s bármily érzékenyen rezonálunk is a költő érzelmeire, kényszerűen érezzük a versbe foglalt esemény s a magunk „versolvasó” jelene közt lévő történeti távlatot. A költő maga is bizonyos időbeli és érzelmi távlatból *reflektál* a boldog eseményre. Mindjárt egy absztrakt-általános ítélettel kezdi (melynek jellege a magyar fordításban kissé elsikkad): *Si quoi quid cupido optantique obtigit umquam insperanti, hoc est gratum animo proprie.* Az aforizmaszerű általános ítélet kimondása — kompozicionálisan — mintegy előre magyarázatát adja, miért érez a költő jelen esetben különleges örömet: *Quare hoc est gratum nobis quoque carius auro, quod te restituis, Lesbia, mi cupido, restituis cupido atque insperanti...* A két ellentétes értelmű és logikai kontrasztot alkotó kifejezés, a *cupidus* = aki vágyik valamire és az *insperans* = akinek nem lehet reménye, s e két kifejezés pontos

ismétlődése az általános ítéletet tartalmazó első két sor után a költő saját, konkrét helyzetét összefoglaló ötödik sorban, semmi kétséget nem hagy aziránt, hogy itt tudatosan felépített logikai kompozícióval állunk szemben. S ez tovább nyomon kísérhető a következő részben is. Mindjárt az ötödik sor behoz a versbe egy — az általános ítélethez képest többletet jelentő — új motívumot: *ipsa refert te nobis* = te saját jószántadból jöttél vissza, ami megintcsak előre indokolja, miért tartja Catullus a maga életét a legkívánandóbb dolognak a világban, ezzel be is fejezve a költeményt.

Egészen kirívó eseteket, szembetűnő példákat idéztünk eddig. Hasonló — bárha kevésbé szembetűnő — példával azonban még nagyon sokkal találkozhatunk a „Veronai Catullus Könyvé”-ben, akár ha gúnydalait, akár ha a Lesbia-dalokat vesszük szemügyre.

A gúnyversek közül válasszuk ki csak úgy taláломra a c. 59-et, és a c. 69 és 71-et: mindhárom egy bizonyos Rufus gyalázása, aki — mint felteszik — a költő szerelmi vetélytársa volt. A *nugae* (c. 59) a népi gyalázkodásoknak a pompeii falfeliratok hangjára és motívumaira emlékeztető irodalmi változata.⁴⁴ A *Bononiensis Rufa Rufulum fellat* - a két vereshajú kelta undok szerelmét ábrázoló „festmény” — mindjárt az első sorban exponálja a költői mondanivalót; a továbbiakban már csak arra van szükség, hogy a nőt, aki Rufulusszal viszonyt folytat, más oldaláról is megismerjük, megtudjuk róla, hogy a *meretrices*nek is legalacsonyabb kategóriájához tartozik, akik a halotti máglyák körül ólálkodnak s onnét csennek eledelt maguknak. A vers ezzel véget is ér, hiszen ennyi is elég ahhoz, hogy a költő közönsége vagy éppen a vetélkedés tárgyát képező hölgy levonja a következtetést, és az undorító életű Rufust (Rufulust) megutálja. Az epigramma viszont — ezzel szemben — általánosít és ítélkezik. A c. 69 első fele, mely a *Noli admirari* = ne csodálkozz kifejezéssel kezdődik, megmagyarázza Rufusnak, miért nem állnak vele szóba a nők: azért, mert undorító hónaljbetegsége elriasztja őket. A középső rész, a vers logikai „köldöke” már általánosít: *neque mirum* . . . = nem csoda, hogy minden nő fél ettől mert csakugyan undok dolog. Az utolsó két sor, a harmadik „logikai lépcső” most már választás elé állítja Rufust: *quare* . . . = tehát vagy irtsd ki az undok betegséget, vagy mondj le a nőkről. Még érdekesebb talán — kompozicionális szempontból — a c. 71, az előbbinek párja. A költemény értelme ugyan nem egészen világos, annyi azonban első olvasásra kiderül, hogy egy nő férje vagy szeretője kell, hogy vigasztalást merítsen belőle. A hölgy kegyeibe fogadott szerencsésebb vetélytárs ugyanis — csodálatosképpen — egyszerre tett szert két betegségre: az egyik a *hircus* = hónaljkór, a másik a *podagra* = köszvény, s azóta nem tudják élvezni a szerelmet. A köszvény ugyanis a férfiút akadályozza, a hónaljkór pedig az asszony orrát sérti, így *quotiens fuit, totiens ulciscitur ambos*. Az egész költemény tulajdonképpen

⁴⁴ Vö.: Catulle et la tradition populaire italique. I. m. 185/69

az utolsó szellemes csattanó kedvéért íródott: a záró-distichon dilemmatikus élce nélkül az előző fejtegetéseknek semmi értelme sem volna.

Ugyanezeket tapasztaljuk a Lesbia-dalok esetében is, melyek közül ragadjuk ki példaképpen a c. 37 és 58-at, illetve az epigramma-gyűjteményből a c. 72, 75 és 85-öt. Alapjában véve ugyanaz az érzés fűti mind az ötöt: Lesbia elzüllött, nem méltó többé a költő szerelmére, s Catullus mégis ellenállhatatlanul szereti. A *nugae* soraiiban a mondanivaló a spontán, fájdalmas feljajdulás formáját ölti, s a bár megcsúfolt, de még most is lángoló szerelem a két versben szinte azonos módon jut kifejezésre:

C. 37:

*puella nam mi, quae meo sinu fugit,
amata tantum, quantum amabitur nulla*

C. 58:

*illa Lesbia, quam Catullus unam
plus quam se atque suos amavit omnes*

S a szerelmi szenvedély kitörésével azonos módon áll szemben mindkét költeményben az a riktó színekkel megfestett, semmiféle további magyarázattal nem kísért tabló, mely a dőzsölő Lesbiát és züllött cimboráit ábrázolja:

C. 37:

*... hanc boni beatique
omnes amatis, et quidem, quod indignum est,
omnes pusilli est semitarii moechi*

C. 58:

*nunc in quadruvis et angiportis
glubit magnanimi Remi nepotes*

Ez az ellentét, a csalódottságában is szerelmes költő és a költő szerelmét nem méltányoló, züllött lebujokban dőzsölő asszony ellentéte, a maga képszerűségével sehol sem jelenik meg az epigrammákban. Hiányzanak ezekből a spontán érzelmkitörést közvetlenül rögzítő, hol vallomásszerű, hol gyalázkodó sorok vagy félsorok is. Az epigrammákban Catullus az érzelmeiben keletkezett belső ellentmondás általános érvényű megfogalmazására törekszik. Először az *amare* = valakire szerelemmel vágyakozni és *bene velle* = valakit emberileg becsülni ellentétpárban találja meg a benne dúló érzelmek leghűbb kifejezési formáját. A továbbiakban aztán az *amare* — *bene velle* fogalompár ellentéte még kitapinthatóbbá válik: a költő képtelen már szeretni Lesbiát, de ugyanúgy képtelen lemondani iránta érzett szerelméről. Végül a

harmadik — talán egyik utolsó és világirodalmi nevezetességű — epigrammájában fogalmazza meg végérvényesen, utánozhatatlan tömörséggel azt a belső ellentmondást, amely egész életét felőrlötte: a gyűlölet és szerelem feloldhatatlan nagy ellentétét:

C. 72:

... *amantem iniuria talis*
cogit amare magis, sed bene velle minus

C. 75:

... *iam nec bene velle queat tibi, si optuma fias*
nec desistere amare, omnia si facias

C. 85:

Odi et amo, Quare id faciam fortasse requiris.
Nescio, sed fieri sentio et excrucior

Az elmondottakból — úgy hisszük — elég világosan kiderül, hogy a *nugae* és *epigrammata* kettéválasztása Catullusnál nem pusztán formai kérdés. E két műfaj darabjaiban olyan belső — kompozicionális és a mondanivaló megformálásával kapcsolatos — sajátosságok jutnak érvényre, melyek már-már két, a „kisköltészetben” belül különváló, önállósuló műfaj „törvényeinek” hordozói. Persze, két dolgot hangsúlyoznunk kell: 1. Catullus nyilván nem előre kifundált „műfaji szabályok” szerint írta lírai verseit; 2. e műfaji sajátosságok — éppen ezért — nem is érvényesülnek következetesen a kétféle verstípusban. Viszont kétségtelen az is, hogy Catullus lírai költeményeinek többségét pusztán belső indiciumok alapján a fentebb tárgyalt két műfaj szerint csoportosíthatnók akkor is, ha maga a költő ezt a csoportosítást el nem végezte volna. S nincs is semmi problémánk az epigrammával: az érzelmek reflexív kifejezése, a gondolatok logikai ellentétpárokból történő mozgása, mely gyakran szellemes csattanóban kap élt a költemény végén, mindez — Catullus, majd Martialis és Ausonius nyomán ⁴⁵ — a *modern epigramma normatív műfaji törvényévé válik*. De mi történik a másik műfajjal, a catullusi *nugae* műfajával, melyben először sejlenek fel a *modern európai dalköltészet* világosan kivehető nyomai?

⁴⁵ Az epigramma műfajának ókori történetét illetőleg teljesen egyetértünk Reitzensteinnel abban, hogy Catullus tudatosan választotta külön epigrammáit a *polymetrá*-tól, s ezzel óriási hatást gyakorolt az epigramma további fejlődésére (vö.: R. REITZENSTEIN: *Epigramm und Skolion*. Giessen, 1893. 102 skk. és RE XI, 107—111.). A többi problémákat illetőleg hadd idézzem Kroll álláspontját, akivel ezesetben ugyancsak egyetértek: *Was er ihm übrigen über die Frage sagt . . . , mache ich mir ganz zu eigen und widerlege nicht nochmals Annahmen, die er schon widerlegt hat* (W. KROLL: C. Valerius Catullus. Leipzig und Berlin, 1929. Einleitung X/1.) Az aztán más kérdés, hogy az epigramma ókori története, Martialis utáni továbbfejlődése Ausonius és Luxorius vonalán, még újabb kutatásokra szorul.

Tacitus „Dialogus”-ában olvashatunk egy érdekes műfaji osztályozásról, amelyben mintegy véletlenül a költészet két „komoly” műfaja, a *heroicum carmen* = eposz és a tragédia mellett a líra is szóba kerül. A „komoly” műfajokat a *carmen*, a Musa ludens hatáskörébe tartozó, alacsonyabb rangú lírai műfajokat a *versus* szó jelöli. A *versus*nak — a kérdésről elmélkedő egyik szereplő, Marcus Aper rhétor szerint — négy alfaja van:⁴⁶

1. *lyricorum iocunditas*
2. *elegorum lasciviae*
3. *iamborum amaritudo*
4. *epigrammatum lusus*

Az idézett szópárosításokból, ha jobban megvizsgáljuk őket, érdekes következtetésekre juthatunk. Az *elegorum lasciviae* problémája a legegyszerűbb: ez a műfaj Catullusnál még nem található meg a maga teljessé fejlett formájában, de annál nagyobb virágzást ér el Gallus — Tibullus — Propertius — Ovidius költészetében, akik ha Catullusra hivatkoznak is, mint a *lascivia* öntudatos képviselőjére, maguk lesznek a műfaj klasszikus törvényeinek kialakítói. Az *iambus* önálló lírai műfajként kezelése Archilochos óta ugyancsak nem újság az antik irodalomban; annál érdekesebb viszont, hogy az *amaritudo* szót gyakran olvashatjuk Catullus vagy a Catullust követő költők lírai verseinek jellemzésénél, s nem elhanyagolható szempont, hogy Catullus maga két ízben is az *iambi* szóval jelöli támadó gúnyverseit.⁴⁷ A negyedik „alfajban” a két összepárosított kifejezés — *epigrammata* és *lusus* —, ha együttes jelentésük titkát keressük, a Martialisnál felvirágzó epigrammaköltészethez vezet, melynek képviselői ezidőben szerettek Catullusra hivatkozni. A *lusus* kifejezést azonban általában a catullusi *nugae*-költészettel kapcsolatban halljuk emlegetni Martialistól, Pliniustól és kortársaiktól, amihez tegyük hozzá azt is, hogy Catullus maga is ezekkel a költeményekkel kapcsolatban használja a *ludere* igét — két ízben is — egészen hasonló értelemben.⁴⁸ A leg-

⁴⁶ Tacit. Dial. IX—X.

⁴⁷ Catullus c. 40:

*Quaenam te mala mens, miselle Rauide,
agit praecipitem in meos iambos?*

Ugyanígy Porphyrio Horatius c. I., 16., 22. sorához írt megjegyzésében: *Iambi autem versus aptissimi habentur ad maledicendum: denique Catullus, cum maledicta minaretur, sic ait:*

At non effugies meos iambos.

⁴⁸ Catullus c. 50:

*Hesterno, Licini, die otiosi
multum lusimus in meis tabellis...*

Ugyanígy a c. 68-ban a *multa satis lusi*, mely egyfelől a szerelmi enyvelgésre, másfelől a szerelmi költészet művelésére utal, mint erre már Baehrens rámutatott (A. BAEHRENS: i. m. 496. l.). Vö. még: Musa severa — Musa ludens. Antik Tanulmányok (1956) 92. skk.

nehezebb problémát a *lyricorum iocunditas* jelenti. Valószínű, hogy ebben a korban általában a „lesbosi líra” művelőit értették a *lyrici* alatt, ahogy ezt érti alatta a Horatiust említő Quintilianus is.⁴⁹ A nehézség csupán az, hogy a *iocunditas*-t nem szokták a Horatius-líra jellemzőjeként emlegetni: annál többször halljuk e szó szinonimáit — *lepor*, *dulcedo*, vagy melléknévi formában: *venustus*, *tener* és így tovább — a catullusi lírával, elsősorban a *nugae*-költészettel kapcsolatban. Vagyis: 1. Catullus dalköltészete — sem *nugae*, sem *hendecasyllabi*, sem *poematia* kifejezéssel jelölve — nem szerepel a lírai műfajok felsorolásában; 2. ugyanakkor minden lírai műfajmegjelölésben szerepel olyan kifejezés, amely a catullusi *nugae*-költészet sajátja:

- | | |
|-----------------|----------------------|
| | 1. <i>iocunditas</i> |
| | 2. <i>lasciviae</i> |
| 3. <i>iambi</i> | 3. <i>amaritudo</i> |
| | 4. <i>lusus</i> |

Catullus dalköltészete, míg egyfelől az összes lírai műfajok fejlődésére döntő hatást gyakorolt, ugyanakkor önálló műfajjá fejlődni az antikvitásban sohasem tudott.⁵⁰

Az antikvitas számára Catullus *nugae*-költészete, mint olyan, nem létezhetett, mert az antik ember abban a kesernyész-csípős iambus, a lasciv elégia, az édes líra és a játékos epigramma felismerhetetlen zürzavarát látta: legfeljebb csak maga a *lascivus Catullus* létezett, mint „külön műfaj”, akinek lírai temperamentumát és egész költészetét meghatározó erős költői egyéniségét a közkeletű kategóriákba nem lehetett belekényszeríteni. Catullus — az antik ember számára — hajmeresztő dolgokat vitt végbe: az addigi műfajtörvények szentségét semmibe véve, az egyes versformákat a hozzájuk kapcsolódó tartalmi követelményekkel éppen ellentétes tárgyak kifejezésére használta fel. Így megírta például a c. 8-at, ezt a tartalmilag a *lyrici versus* műfajába kínálkozó, csodálatos szerelmes verset Hippónax gúnyverseinek santa jambusaiiban.⁵¹ Voltaképpen az *iambi* műfajában; ugyanakkor az *iambus-*

⁴⁹ Quint. Inst. Or. X, 1, 96.: *At lyricorum idem Horatius solus legi dignus*. Vö. még: Statius: Siluae IV. Praef. *Lyricum carmen* kifejezését, mely egész konkrétan egy alkaiosi strófákban írott, Horatiust utánzó költeményre (IV, 5) utal.

⁵⁰ REITZENSTEIN szerint Martialis a maga epigrammáinak példaképeit a catullusi *nugae* (1—60) darabjaiban látta: *Wenn nun Martial, wo er als Vorbild seiner Epigramme Catull nennt . . . , sich gerade auf die πολίμωρα bezieht und sie nachahmt . . .* (RE XI. 111.). S ezzel egyet is érthetünk annyiban, hogy Martialis csakugyan egy kalap alá vette Catullus összes „kisverseit”; ugyanakkor Plinius nyilatkozatai éppen az ellenkezőjéről árulkodnak, nevezetesen arról, hogy Catullus kisköltészete a *hendecasyllabi* elnevezés alatt önálló műfajként is tovább élt az i. sz. I—II. század fordulója tájáig. Mindenesetre: a probléma végignyomozása rendkívül hasznos lehetne a modern európai dal és epigramma műfajtörténete szempontjából.

⁵¹ Vö.: T. FRANK: Catullus and Horace. Oxford, 1928. 269. l.: *One can imagine that many readers were mystified by the most poignant of his songs written in scazons: Miser Catulle, desinas ineptire!*

formát követelő, züllött Lesbiáját és utcasarki barátait pellengérező verséhez a *lyrici versus* egyik legkedveltebb versformáját, a sappho-i strófát választotta. A kortársak, és a rajongó utókor, érzik, hogy ez a műfaj rokon egyfelől az antik értelemben vett lírával, a *lyrici versusszal*, másfelől az élesen támadó *sotadicae*-vel és a népies módon bolondozó *mimusszal*⁵². Quintilianus az elégiával és a sótidikus versekkel együtt a *hendecasyllabi*-t is azok közé a műfajok közé sorolja, amelyeknek az ifjak nevelésében nem szabad helyet kapniuk.⁵³ A görögöknek azonban jobb fülük van: ők az egész római irodalomból Catullust és Calvust tartják az igazi lírai költészet — Anakreónhoz mérhető — képviselőinek.⁵⁴

Mindenesetre: Catullus *nugae*-költészetének nagy újításai a szó szoros értelmében elkallódtak. A dal még csak kibontakozóban lévő, „új” műfaja, amennyiben önálló maradt, lapos játékká vált a dilettánsok kezén, másrészt beleolvadt az epigramma-költészetbe, hol témákkal és hangulatokkal gazdagítva azt, hol — éppen ezáltal — annak öntörvényei szerint történő kibontakozását gátolva. De semmiképpen sem Catullus mulasztásából történt, hogy mind a modern értelemben vett dalköltészet, mind az epigrammaköltészet modern formája csak a nagy veronai költő halála után csaknem másfélszer esztendővel bontakozhatott ki ma is érvényes műfaji „szabályaival” együtt.

⁵² Plin. Epist. V, 3., 2: *Facio non nunquam versiculos severos parum, facio nam comoedias audio et specto mimos et lyricos lego et sotadicas intellego, aliquando praeterea rideo, iocor, ludo, utque omnia innoxiae remissionis genera breviter amplectar, homo sum.*

⁵³ Quint. Instr. Or. I, 8, 6.: *Elegia vero, utique qua amat, et hendecasyllabi, qui sunt commata Sotadeorum . . . amoveantur, si fieri potest.*

⁵⁴ A. Gellius: Noct. Att. XIX, 9.

A MATEMATIKAI MÓDSZEREK ALKALMAZÁSÁRÓL NYELVTUDOMÁNYUNKBAN^{1,2}

Néhány esztendővel ezelőtt valószínűleg még szemet szúrt volna a címben feltüntetett fogalmak („matematika” és „nyelvtudomány”) egymás mellé állítása s így külön magyarázatra szorult volna összeegyeztethetőségük, sőt összekapcsolásuknak hasznos és szükséges volta. Ma azonban, amikor már több tanulmány jelent meg a jelzett módszerek alkalmazásával, nem kevés ismertetés is róluk, amikor az általában és szükségszerűen elmaradó szervezési területen azt tapasztaljuk, hogy a tizenöt éves távlati tudományos fejlesztési tervek kidolgozása során mind a kibernetikai feladatcsoporton belül külön tervtémaként szerepeltek az információ-elmélet nyelvészeti alkalmazásának kérdései, mind a Magyar- és általános nyelvészeti tervbizottság külön foglalkozott ezzel a problémakörrel, az ilyen magyarázatra nyilván nincs szükség;³ a tárgyalt módszerek alkalmazásának nemzetközi tapasztalatát és általános problematikáját érintve (1.) röviden utalni lehet a hazai hagyományokra és a jelenlegi helyzetre (2.), majd fel lehet vetni néhány gondolatot a további teendők, a módszer alkalmazásának távlatait illetően (3.).

1.

Hazai tudományos kiadványokban az utóbbi évek során mind a nyugati (ANTAL 1956, ANTAL 1958a, FODOR 1958), mind a szovjetunióbeli (PAPP 1959), ilyen irányú kutatásokat összefoglalóan értékelték már. Sőt arra is nyílt alkalom, hogy egy-két neves szerzővel, ill. áramlattal külön-külön is megismerkedjünk: így B. WHORF „metalingvisztikájával” (ANTAL 1958b), K. L. PIKE elmé-

¹ A szerzőnek a Magyar- és általános nyelvészeti akadémiai tervbizottság felkérésére elkészített „Matematikai módszerek alkalmazása a nyelvtudományban” c. tervtanulmánya alapján.

² Munkánk előkészítése során KALMÁR LÁSZLÓ és SZALAI SÁNDOR akadémiai levelező tagok írásos formában részletesen közölték a témával kapcsolatos elképzeléseiket; SEBESTYÉN ÁRPÁD tudományos kutató és SZÉPE GYÖRGY tudományos munkatárs bibliográfiai adatok, illetve információ nyújtásával segítettek. Értékes és szíves támogatásukért ez úton kívánunk őszinte köszönetet mondani.

³ Cikkünk kéziratának lezárásakor (1960. aug.) még a terve sem vetődött fel az 1961. márc. 29–30-i nagyszabású vitának, melyen a matematikai módszerek is több oldalról megvilágítást nyertek és ahol a résztvevők az itt említett két szovjet határozattal, valamint az új irányzatok értékelésével behatóan foglalkoztak.

letével (ANTAL 1958c), a nyelvstatisztika egyes irányzataival (FODOR 1960). Bár ezek a munkák különböző terjedelműek, igényűek, sőt beállítottságúak, belőlük a csak magyarul olvasó filológus is, véleményünk szerint, nyerhetett bizonyos képet a kérdés nemzetközi háttéréről. Ezért ténybeli ismertetést — illetve kiegészítést — az ott elmondottakhoz csak egy pontban látunk szükségesnek hozzátenni, éspedig a matematikai módszerek szovjetunióbeli alkalmazását illetően. 1959 nyarán a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelv- és Irodalomtudományi osztályának vezetősége külön foglalkozott ezzel a kérdéssel és olyan határozatokat hozott, melyek, a nyugati strukturalizmus éles és elvhű bírálatával egyidejűen, megállapítják, hogy a matematikai módszerekkel történő kutatások rendkívül időszerűek és fontosak; számos szervezeti intézkedést is tesznek e módszerek széleskörű alkalmazásának elősegítésére a tudományos kutató intézetekben és az egyetemeken (l. *Osztályvezetőségi határozat*). S ami még sokkal többet jelent ennél: alig néhány hónappal ezt követően maga az Akadémia elnöksége foglalkozott e kérdéssel s a VINOGRADOV akadémikus elnökletével működött külön bizottság javaslata alapján további fontos határozatot hozott „A nyelv strukturális és matematikai módszerekkel történő vizsgálatának fejlesztéséről” (l. *Elnökségi határozat*). Ez utóbbi határozat gondolatai közül kiemelném azt, hogy „Annak a ténynek, hogy a nyelv vizsgálata során strukturális és matematikai módszereket alkalmazunk, nagy jelentősége van az elméleti nyelvtudomány számára is” (id. h., 154). Ezzel a megállapításával az Akadémia elnöksége, úgy látszik, helytelennek kívánja minősíteni azokat a nézeteket, amelyek korábban a szovjet tudományos sajtóban nemegyszer napvilágot láttak és amelyek kb. úgy volnának megfogalmazhatók, hogy „a matematikus-nyelvészek csak dolgozzanak a gépek számára, ennek lehet, hogy éppenséggel haszna is van, de az általános nyelvtudomány messze az ilyen mechanikus problémák felett áll, azt az ilyen favágó-munka nem érdekli”.

E hivatalos megnyilatkozásoknál nem kevésbé érdekesek egyes vezető szovjet nyelvészek ezzel egyidejűleg napvilágot látott cikkei (így CSIKOBAVÁÉ és GORNUNGÉ), még ha — éppen a jelzett határozatok fényében — nyilvánvalóan nem is érthetünk egyet pl. az utóbbi szerző minden megállapításával, aki — amint ezt mindjárt cikkének címében is jelzi — bizonyos matematikai módszerek nyelvtudománybeli alkalmazását úgy tekinti, mint „más tudományok módszereinek alkalmazását” a lingvisztikában (l. GORNUNG). A vélemények szabad cseréje, a tovább folytatódó vita, tekintettel arra, hogy a határozatok megfelelő módon gondoskodnak az ez irányú alkotó munka további, rendkívüli mértékben történő kiszélesítéséről, nyilván csak az ügy hasznára válik — hiszen a határozatok teljesítése tekintetében, természetesen, már semmiféle vitának nincs helye.

A további tudománytörténeti ismertetést mellőzve az ismert külföldi eredményekből sommásan a következő tanulságokat kívánjuk levonni.

A nyelvtudomány akkor vált tudománnyá, amikor a történeti-összehasonlító módszert kezdte alkalmazni. E módszer alkalmazása során számos iskola alakult ki; ezek mindegyike, nem egy túlzása és botlása ellenére, jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy megismerjük egyes nyelvek és nyelvcsaládok történetét, valamint, hogy bizonyos általánosításokra juthassunk a nyelvek fejlődését illetően. Tekintettel arra, hogy objektív ismeretek birtokába juttatott és általánosításokra adott lehetőséget, nem lehet nem tudománynak tekinteni azt, ami eddig (ill. a történeti-összehasonlító módszerrel) történt tudományunkon belül. Ezen objektív és általánosítható következtetések számos más tudományágban alkalmazást nyertek, más irányú tények alátámasztják őket (a történettudomány, néprajz, régészet, irodalomtörténet stb. köréből). Ugyanakkor nem lehet kétséges, hogy az ilyen módszerrel dolgozó tudomány vajmi keveset adhat a leíró, szinkrón vizsgálatok számára (vö. pl. CSIKOBAVA, 67, 69—70). Márpedig a szinkrón vizsgálatok elsőrendű fontosságúak, ha komolyan vesszük azt a marxista igazságot, hogy a nyelv az érintkezés eszköze, hiszen világos, hogy — egy még említendő magyar szerző szavaival mondva ki ezt a jól ismert igazságot — „A nyelv jelrendszer, s rendszert csak egy időben meg-lévő jelek alkotnak” (BENCE, 75); a nyelv, mint az érintkezés eszköze, mint jelrendszer, éppen szinkroniájában működik. A nyelv anyagi testét eddig is lehetett, továbbra is szükséges a történeti-összehasonlító módszer segítségével vizsgálni, de a nyelvet a maga társadalmi funkciójában, mint az érintkezés eszközét, leíró módon célszerű kutatni. A leíró jellegű kutatás az egyetlen lehetséges kutatási mód ott, ahol írásos nyelvtörténet nem áll a rendelkezésünkre (számos szovjetunióbeli nemzetiség nyelve, amerikai bennszülött nyelvek, a politikai szempontból napról-napra növekvő jelentőségű afrikai népek nyelveinek többsége stb.) és ahol a rokonsági viszonyok még nem tisztáztak.

Nincsen szakadék a mai vagy valamely régebbi nyelvállapotot leíró és a történeti kutatások között: a leíró jellegű kutatások egészen közvetlenül vagy közvetve visszahatnak az összehasonlító-történeti jellegű kutatásokra és viszont: ez utóbbiak során is feltárul a nyelv rendszer-jellege (vö. pl. CSIKOBAVA id. h.). Példaképpen csak utalni szeretnénk az ún. glottokronológiai (v. lexikostatistikai) vizsgálatokra (legutóbbi, teljes és részletes annotált bibliográfiájukat l. HYMES, rövid, objektív-elismerő ismertetésüket — KLIMOV, élesen elítélő bírálatukat — FODOR 1960, 201—4). Ez a véleményünk szerint feltétlenül figyelmet érdemlő módszer, mint ismeretes, pusztán leíró jellegű, szókinsziszta statisztikai módszerekkel kíván választ adni arra a kérdésre, hogy feltételezhetően rokon nyelvek, melyek történetéről azonban írásos emlékek nincsenek, mikor váltak el egymástól. Nem kell természetesen minden esetben ilyen közvetlen összehasonlító-történeti „hasznót” várni a leíró jellegű kutatásoktól; a lényeges véleményünk szerint az, hogy nincsen ellentét a kétirányú kutatások között, hanem azok szükségszerűen — több-kevesebb áttétellel — kiegészítik egymást.

A leíró, strukturális-tipológiai kutatások számára a korábban általánosan alkalmazott (ti. a nyelvtörténetre alkalmazott) módszerek egyike sem megfelelő. E kutatások céljára nem utolsósorban bizonyos matematikai módszerek összessége, a matematikai statisztika, a halmazelmélet, a topológia, és főleg — a valószínűségszámítás felel meg. A matematikai módszerek sajátossága ui. abban rejlik, hogy ezek bármely jelenség-csoporton belül — tehát bármely tudományág számára — jól kidolgozott eszközrendszert nyújtanak a jelenségek közötti relációk leírására éppen úgy, mint maguknak a jelenségeknek a pontos meghatározására. A jelenségek közötti relációk szabatos leírása azért fontos, mert éppen ez adja meg a vizsgált jelenség-kör struktúráját. E felfedezés újdonsága egyes nyugati kutatókat, közismert módon, oda vezetett, hogy elhanyagolhatónak — sőt elhanyagolandónak — tartották (tartják) *maguknak a jelenségeknek* a vizsgálatát. Mi azonban nem csupán az egyes elemek közötti viszonyokat kívánjuk vizsgálni, hanem magukat a viszonyba lépő anyagi elemeket is, abból az alapelvől kiindulva, hogy mind az egyes dolgok (jelenségek, elemek), mind a köztük levő relációk tudatunktól függetlenül, objektíven léteznek, egyformán a vizsgálandó anyagot jelentik számunkra. Ha a relációk leírására majdnem csak bizonyos matematikai módszerek alkalmasak, úgy az egyes elemek pontos meghatározása ismét nagyrészt matematikai módszerekkel történik (vö. pl. az eszközfonetikát, melyet az utóbbi időben nemhiába kezdenek egyre inkább kvantitatív fonetikának nevezni). Hosszú ideig azonban sem szükség nem volt az egyes elemek anyagának rendkívüli pontossággal való meghatározására, sem eszköz (ismét a fonetika példájára hivatkozva: az egy nyelven beszélő emberek, úgy lehet, észre sem igen vették és veszik, hogy esetenként más-más hangot ejtenek „ugyanannak a betűnek a helyén”, nemrég még alig is lett volna eszköz az egyes eltérések regisztrálására, ma azonban már nemcsak az ehhez való eszközök, hanem a szükség is megvan, mert az egyes, ember által szerkesztett, gépek sokkal merevebbek és pontosabbak, mint az emberi „fül” s ezért nem „értik” az emberi beszédet, ha annak elemeit az eddigi durván-empirikus pontossággal kívánjuk beléjük adni).

Egy tudomány hovatarozását nem az általa alkalmazott módszer, hanem kutatási tárgya határozza meg: tekintettel arra, hogy a nyelv társadalmi jelenség, nem kétséges, hogy matematikai módszerek alkalmazása mellett is a társadalomtudományok egyike marad. A matematika nem „természettudományos” módszer (bár, amikor a mi korosztályunk iskolába járt, a matematika még valóban elválaszthatatlan volt a diák-tudatban a fizikától és — sokkal kisebb részben — a kémiaától), a matematika bármely tudomány számára nyújt módszerbeli segítséget, ha ott bizonyos relációk pontos leírása, bizonyos jelenségek pontos meghatározása szükséges. Eddig azonban sem mód, sem szükség nem volt arra, hogy több társadalomtudományi ágban ezekkel a módszerekkel éljenek. A közgazdaságtanban a matematikai módszerek egyik első és

klasszikus alkalmazója, közismert módon, MARX volt; napjainkban az elektronikus számítógépek világosan kimutatják a kapitalista válságok időszakonkénti visszatérésének elkerülhetetlenségét — emiatt azonban aligha lehet kétségbevonni a politikai gazdaságtan társadalomtudomány-voltát, ez legfeljebb exakt voltát demonstrálja. De éppen így felhasznál bizonyos matematikai módszereket ma már a jogtudomány s számos más társadalomtudomány is. A nyelv olyan társadalmi jelenség, mely összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint bármely felépítmény (vö. pl. CSIKOBAVA, 66) — s ha most a nyelvet valóban társadalmi funkciójánál, közlési funkciójánál fogva vizsgáljuk (a modern gyakorlat követelte pontossággal), ily módon — ha lehet — csak még inkább társadalomtudományivá tettük a nyelvészetet.

Az ilyen módon folytatott leíró jellegű kutatásoknak rendkívül nagy és szerteágazó alkalmazási lehetősége van a technika rohamos fejlődése, a mi társadalmainkra jellemző demokratizálódás, az irodalom formája iránt támasztott magasabb követelmények, az intenzívebbé vált közvetlen és közvetett (irodalom útján történő) nemzetközi kapcsolatok miatt (példákat l. alább). A matematikai módszerek alkalmazása tehát elméletileg lehetséges, gyakorlatilag szükséges, sőt — mint a nemzetközi tapasztalat mutatja — anyagilag is hasznos a társadalom számára.

2.

A hazai előzményekre vonatkozóan a közelmúltban szintén jelent meg egy igen értékes összefoglalás (VÉRTES 1953, 127—33), így itt is megelégedhetünk azzal, hogy emlékeztetjük az olvasót egy-két ismert dologra, illetve utalunk néhány újabb eseményre.

Viszonylag korán, de csupán mint nem egészen (vagy egészen nem) tudományos feladattal kezdenek magyar kutatók hangstatisztikával foglalkozni: így talán elsőként SIMONYI (1896) és ugyanő valamivel később (1908) a betűk-hangok viszonyát illetően; ugyanilyen témával jelenik meg TOLNAI első statisztikai jellegű munkája (1906), melyet számos további követ (1921, 1924, l. még alább), Vácott 1924-ben egy monográfia lát napvilágot a magyar hangkapcsolódásokról (ISTENES), a MNy hasábjain egy német szerző magyarra fordított munkájában is találunk statisztikai jellegű utalásokat egy szűk terület, a „nyelvritmika” vonatkozásában (JUNKER), foglalkoztatja e problémakör a gyorsírástudomány, ill. a hírközlés szakembereit is (MIKES, NEMES T., NOSZ). Ezt a fejlődést a szó modern értelmében vett tudományos eszközökkel és módszerekkel végzett kutatásokkal folytatta TARNÓCZY (1942, 1943, 1951) és VÉRTES (1952, 1953): e két utóbbi szerző kiváló és pontos eredményekre jutott egyes írók, az írott magyar köznyelv vonatkozásában, az egyes hangok különböző pozíciókban (szókezdő, -végző stb. helyzetben), az egyes hangkapcsolatok gyakorisága, a szótag felépítése, az átlagos magyar szó-

hossz stb. tekintetében. Hasonlóan megbízható és modern eredményeket tartalmaz a költői nyelvre vonatkozóan FÓNAGY monográfiája.

Nem hanyagolható el az az anyag sem, melyet a szótan (szókincs- és alaktan) statisztikai felmérése eredményeként kapunk elődeinktől. Így a kutatók egy részét, szintén már évtizedek óta, az a kérdés izgatta, hogy hány szó van a magyar nyelvben, hogyan viszonylik egyes írók szókincse az összszókinszhez (TOLNAI 1918, uő. 1935, BENCE 1940, LAZICZIUS 1942); e cikkek egy részében — BENCÉNél és LAZICZIUSnál — elméleti szempontból is érdekes, mai szellemű megállapításokat találunk, melyekből világos, hogy a szerzők nem véletlenül nyúltak a statisztikázáshoz, mint módszerhez, hanem ez az általános nyelvfelfogásukból szükségszerűen következik. Ezt a gondolatsort KELEMEN, majd VÉRTES (1955) igen magvas, szellemes, az utóbbinál a legkorszerűbb matematikai ismereteket felhasználó cikkei zárják: „Bármelyik nyelv szavai... véges, de megszámlálhatatlan halmazt alkotnak” (VÉRTES 1955, 338). — Több munka foglalkozik úgyszintén a magyar nyelv szavainak eredet szerinti százalékos megoszlásával (TOLNAI 1924, ZSIRAI, 47, VERMES).

A gyorsírók állítják össze a magyar nyelv első — és idáig egyetlen — gyakorisági szótárát (NEMES 1933, 1941), a magyar nyelv képző-, jel- és ragstatisztikáját (NEMES 1932). E munkák heroikus manuális erőfeszítés eredményeképpen jelenhettek meg, máig is használhatók, bár — különösen ami a szóstatisztikát illeti, mely kizárólag több évtizeddel ezelőtt megjelent új s á g n y e l v i szövegekre támaszkodik! — gyorsan avulnak, sőt elavultak; kiváló összehasonlítási alapot képezhetnének azonban egy ma készülő hasonló jellegű munkához (l. alább).

Érdekes, hogy e viszonylag kis számú ilyen irányú munka már a kezdet kezdetétől fogva a gyakorlati élet mennyi területével került kapcsolatba, milyen sokoldalú alkalmazási lehetőség tette e kutatásokat szükségessé. Bűnügyi jogász számára a titkos írások megfejtése (SIMONYI 1908), a gyorsírás fejlesztése (NEMES), a magyar írógépbillentyűzet kialakítása (MIKES), a Központi Fizikai Kutató Intézet Akusztikai és Ultrahang Csoportjának igénye (VÉRTES 1952) — íme, mik készítették, többek között, e munkálatokat.

3.

A fentiek alapján meg lehet kísérelni azt, hogy felvázoljuk a matematikai módszerek alkalmazásának távlatait nyelvtudományunkban. Előre kell bocsátanunk, hogy az itt mondandók erősen feltételes jellegűek két okból: egyrészt oly kevés történt eddig nálunk a jelzett irányban, hogy e kevés premisszából kiindulva csak igen durva közelítéssel lehet meghatározni a további fejlődési menetet, még a külföldi eredmények ismeretében is; másrészt éppen e kevés számú premissza egy része határozottan egy irányból van ugyan, más

része azonban — amint az kis számú adatok esetén természetes is — elég nagy szórást mutat; ezeket jelen tanulmányunkba, mint kezdeményezéseket, meglevő vagy majdnem meglevő munkákat, be kellett ugyan kapcsolnunk, de ugyanakkor jól tudjuk, hogy a továbbiakat illetően esetleg nem éppen a fejlődés fő irányába fognak esni.

Elsőként egy látszólag nem „matematikai” feladat-csoportra kell utalnunk. Szükséges, hogy olyan alapvető jellegű kutatások folyjanak anyanyelvünket illetően (és más nyelveket illetően is, ahol ez szükséges), melyek pontos definícióját adják egyes nyelvészeti kategóriáknak; e definícióknak olyan exaktoknak és következeteseknek, minden mögé- és melléérthetőségtől menteseknek kell lenniük, hogy azok szinte matematikai rendszerbe legyenek foglalhatók, hogy ilyen módon pontos képet kapjunk anyanyelvünk (ill. más nyelvek) legfontosabb strukturális-tipológiai vonásairól. Eddig ilyen jellegű munka — ha a kiváló eszközfonetikai és fonológiai kutatásokról közismertségük miatt eltekintünk — kevés jelent meg. Kiemelkedik ebben a vonatkozásban TELEGDI tanulmánya egyes szófajelméletek bírálatairól: ebben a munkában nemcsak a szófajok elhatárolására kapunk megfogható szempontokat, hanem — mintegy „mellékesen” — pl. a toldalékok (ill. toldalék-értékű viszonyszók) osztályozásához is (l. TELEGDI). Számos területen jelentenek kezdeményezést ANTAL munkái: a fonémáról (1957), a morfémaról (1959a), a magyar főnév birtokos ragozásáról (1959b), a szókincsről (1959c), a magyar főnév eseteiről (1960). Minderre azért van szükségünk, mert a matematika csak azt mondja meg nekünk, hogy h o g y a n számoljunk (még ezt sem mindig teljes egyértelműséggel), a kvalitásokkal — azzal, hogy m i t számoljunk — nem foglalkozik, ezt a nyelvtudomány egyes ágai kell, hogy szolgáltatassák. Az viszont köztudott dolog, hogy „számolni”, általánosabban szólva — viszonyba állítani csak egynemű s jól körülhatárolt dolgokat lehet. Úgy tűnik, hogy a nyelvtudomány eddig is ezzel foglalkozott és ilyen jellegű eredményeket felmutatott — fentebb azonban egy egyszerű fonetikai példán kívántuk illusztrálni, hogy ez mennyire nem így van. A továbbiak során látni fogjuk, mennyire hiányzik pl. nemcsak a „szófaj” kezelhető definíciója, hanem a „szó”-é is, és az ilyenfajta példákat, sajnos, még hosszasan sorolhatnók. Nem szabad megfélekednünk természetesen az „ellenpéldáról” sem: közismert dolog, hogy a nyelvek strukturális-tipológiai leírása terén — akárcsak annak idején, a történeti-összehasonlító módszer születésekor — a nyelv hangteste került eddig a legteljesebb feldolgozásra; talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a fonológia jelentőségét és hasznát minden nyelvész elismeri, hogy a fonológia, minden benne levő ellentmondás, iskolákra szakadás mellett, a legkiforrottabb, a legegységesebb az új utakat törő általános nyelvészeti diszciplínák között. És íme, mint fentebb láttuk: éppen erről a területről vannak a legkiválóbb statisztikai jellegű monográfiáink hazai irodalmunkban is (sőt csak e területről vannak ilyen színvonalú munkáink). Éppen a számolhatóság, a statisztikai feldolgozhatóság mutatja, hogy a fonológia — minden

henne dúló nézeteltérés ellenére — megtalálta a maga alapegységét, amelyet számol (hogy ez az egység, ill. ezen egységek bizonyos kombinációi, még nincsenek elég pontosan körülhatárolva, azt a gépek említett tehetetlensége demonstrálja). Minden elvi vita mellett ilyen biztonsággal kellene ismernünk a nyelv további szintjein helyet foglaló egységeket is, hogy megfelelő (bár természetesen nem teljes) biztonsággal tudjunk dolgozni.

Az ilyen módon körülhatárolt elemek elsődleges rendezéséhez a valószínűségszámítás, a matematikai statisztika módszerei adnak lehetőséget. A valószínűségszámítás, mint ismeretes, az ún. véletlen tömegjelenségekkel foglalkozik; ezek tudományos vizsgálata azért lehetséges, mert a véletlen jelenségek a maguk tömegében okozatilag meghatározottak. „A véletlen jelenségeknek is van oka, sőt pontosan meghatározott oka van. Csakhogy ezeket az okokat nem vesszük figyelembe és pedig azért, mert túlságosan bonyolult voltuk az illető jelenség leírásához annyi munkát igényelne, hogy az gyakorlatilag sokszor kivihetetlen, vagy legalábbis a várható haszonnal nincsen arányban, végül pedig sok esetben a jelenség lefolyásának bizonyos körülményeit a tudomány ma még nem derítette ki” — írja egy kémikusok számára készült egyetemi matematika-tankönyv (ALEXITS, 304). Kézenfekvő, mennyire érvényesek ezek a megállapítások a nyelv különböző szintjeire. Így teljesen „véletlen”, hogy — egy adott nyelvben — mennyi hosszabb és mennyi rövidebb mondatot használ valamely szerző: ez függ olyan „bonyolult okok”-tól, mint a szöveg tartalma, rendeltetése, írójának életkora, lelkiállapota, ízlése, az író korának közízlése stb.; ha egy adott nyelv adatait össze kívánjuk hasonlítani egy másikéval, az okok száma még inkább emelkedik s az okok összességükben még kibogozhatatlanabb képet mutatnak. Ugyanilyen „véletlen” okok határozzák meg azt, hogy az egyes — hosszabb-rövidebb — mondatokon belül milyen jellegű és összetételű, milyen felépítésű szó szerkezetek milyen arányban szerepeljenek; ebből következően és részben ettől függetlenül az író számára „véletlen”, hogy a nyelv szavai közül melyeket választja ki tárgya leírására; az egyes meghatározott formában álló szavak meg szükségképpen magukkal hozzák a fonémák bizonyos összességét. Más irányból közelítve meg az „okok bonyolultság”-át egyes szövegekben, utalni kell arra, hogy minden egyes nyelvi forma hosszas, egyedi és „véletlen” fejlődés eredménye, ahol valóban igen fáradságos lenne — s nem is célravezető —, ha minden egyes forma történetét külön-külön megadnók: nem célravezető azért, mert az egyes formák történetének összessége nem egyenlő a mai rendszerrel mint rendszerrel. Így ismeretes pl., hogy a mai orosz nyelvben a szóhangsúly lehet a szó első, második, harmadik stb. szótagján — ezen oknál fogva az orosz nyelv akadémiai nyelvtana nem is ad szabályt az egyes szavak hangsúlyára vonatkozóan: a szerzők véleménye szerint a szóhangsúly az egyes orosz szavak egyedi sajátja, így annak helye a szótárban (ill. az alaktan bizonyos fejezeteiben) van. A helyzet valóban az, hogy az egyes szavak egyedi történeti fejlődése következtében

hangsúlyuk, a ragozás során elszenvedett hangsúlyváltozásaik egyedi jellegűek: de vajon azt jelenti-e ez, hogy teljesen azonos a valószínűsége bármely hangsúlynak? Természetesen nem, és ha ezt a jelenséget az egyeditől eltekintve, statisztikusan közelítjük meg, értékes és gyakorlatilag hasznos szabályokat tudunk adni arra vonatkozóan, hogy mekkora a valószínűsége ennek vagy annak a hangsúlynak (vö. FRUMKINA 1960b, 131). Természetesen csak valószínűségét állapíthatunk meg, nem minden egyes esetre 100%-ig biztos szabályt — de joggal kérdezzetjük FRUMKINÁVAL együtt: nem jobb-e egy meghatározott érvényű (valószínűségű) szabály, mint az, ha egyáltalán nincs szabály, vagy ami ezzel egyértelmű, szabály helyett egy ugyan véges, de emlékezetben tartás céljára, kezelés szempontjából túlságosan hosszú, rendszertelen felsorolást kapunk? A fentebb idézett matematikus-meghatározáshoz tehát még hozzátehetjük, hogy nemcsak a gyakorlatilag sokszor kivihetetlen mennyiségű munka teszi szükségessé a statisztikus szabályok megfogalmazását, hanem az is, hogy a pusztá felsorolás eredménye nem kezelhető jól, az egyedi esetek magyarázatának érdeje elleplez előttünk bizonyos meglevő strukturális törvényszerűségeket. Ez pedig veszteséget jelent mind elméleti, mind gyakorlati szempontból. Nem lehet kétséges tehát, hogy erőteljesen tovább kell folytattunk az eddigi jeles hagyományokat e téren. Így a nyelv hangtestével kapcsolatosan szükségesnek látszik a vizsgálatok kiterjesztése beszélt nyelvi adatokra, további hangzókapcsolatokra. De kíváncsún lenne a statisztikázást a hangokon és a szavakon kívül a morfémákra, a szószervezetekre, egyes mondat-tagokra, mondatokra is alkalmazni.

Az ilyen módon nyert eredmények életünk számos területén nyertek már eddig is alkalmazást s még további igen jelentős igényeket elégíthetünk ki velük. Így nem kétséges, hogy a népgazdasági szempontból oly fontos híradástechnikai iparunk jól tudja hasznosítani az eddigi eszközfonetikai és hangstatisztikai eredményeket. Egy magyar diktafon-írógép elkészítése, ha tekintetbe vesszük a magyar helyesírás viszonylag egyszerű voltát (vö. pl. az angol-lal!) szintén nem látszik megoldhatatlannak az elmondottak alapján; de — ha az egyes fonémák, ill. fonémacsoportok eszközfonetikai és statisztikai meghatározása sikerül — ugyanígy lehetne szerkeszteni egy a számok bemondása (nem feltárásáza) alapján működő magyar telefont, hasonló alapelven működő automatikus üzemet stb. Az egész világon jelentős erőfeszítések történnek ebben az irányban, célszerűtlennek látszik ebbe a fejlődésbe bele nem kapcsolódni. — De a mi viszonyaink között pillanatnyilag talán még hamarabb hasznos hajtó és még kevesebb anyagi befektetéssel megoldható lenne ilyen irányú kutatások folytatása és alkalmazása egyes idegen nyelvek tanítása terén. Ismeretes, hogy még nem volt nyelvtudomány, de már volt nyelvoktatási gyakorlat. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány alig adhatt azonban valamit is a nyelvoktatás és a fordítás gyakorlatának (vö. pl. PAPP 1959, 16—7) — a nyelv strukturális-tipológiai, statisztikai elemzése

annál többet. Jól tudják ezt már külföldön; hogy csak egyetlen kiragadott példát hozunk: az eddigi egyetlen, kiváló, igen nagy apparátussal (és feltehetően — költségekkel) készült orosz gyakorlati szótár — az Egyesült Államokban készült el, ahogy a bevezető mondja, azzal a céllal, hogy a „hazai [ti. egyesültállamokbeli] orosz-oktatás fellendítését elősegítse” (JOSSELSON, 3). Nos, ha nekünk kisebbek is a gépi lehetőségeink s az anyagi forrásaink — ha az egyesültállamokbeli orosz oktatás megért bizonyos fáradságot és tudományos kutatást; nem kell ezt, a magunk lehetőségeinkhez képest, nekünk sem sajnálnunk, legalább a legfontosabb egy-két idegen nyelv (orosz, angol, német, kínai) vonatkozásában. Talán mondanunk sem kell, hogy nemcsak a nyelv-oktatás, hanem megint csak az ipar is nyer bizonyos, helyesen megtervezett, ilyen irányú kutatásokkal, hiszen a fentebb jelzett gépi berendezések lehetséges piacainak nyelve távolról sem mindig a magyar lesz (ill. volt már eddig is — vö. pl. a Beloianisz-gyár telefonközpont-exportját: ez a gyár tudomásunk szerint szinte évekig kínai megrendeléseken dolgozott). Az elmúlt évek folyamán végeztettünk egy felmérést, melynek célja az volt, hogy megállapítsuk: a leggyakrabban előforduló 1000 orosz szó (JOSSELSON alapján válogatva) milyen hangsúlyozási típushoz tartozik kiinduló alakjában és milyen hangsúlyváltozásokat szenved ragozása során (az eredmények most vannak feldolgozás alatt). Tettük ezt azzal a megfontolással, hogy a leggyakoribb 1000 szó még olyan elég bő szókinészű írónál is, mint Puskin, az összes szóelőfordulások több mint felét teszik ki (l. FRUMKINA 1960a, 78), a beszélt nyelvben ennél nyilván lényegesen kevesebb szó forog, márpedig a hangsúly éppen akkor kell, amikor beszélünk, az eddigi szabály-hiány vagy áttekinthetetlen szabály-rengeteg helyett tehát adjuk meg inkább a leggyakrabban előforduló szavakra vonatkozó szabályokat (ez a gondolatmenet rokon egy fentebbi idézettel, bár nem azonos azzal). Egész kis csoportunk dolgozott továbbá azon, hogy megállapítsa: különböző orosz nyelvű szövegekben (Puskintól Solohovig) milyen a különböző szavak aránya a szavak összességéhez (típus-jel viszony, „type-token ratio”), hogy milyen az egyes művek során felmerülő új és új szavak „fajsúlya”: a nyelv ritkább, vagy közönségesebb, gyakoribb elemei közül kerülnek-e ki ezek? (l. PAPP 1961) Általános nyelvészeti érdekén kívül e kutatások gyakorlati haszonnal is járnak: meg tudjuk állapítani, hogy egyes művek, egyes szerzők, hozzávetőlegesen milyen szótározási nehézségeket állítanak tanulóink elé; meg tudjuk állapítani, hogy az ebből vagy abból a műből kiszótározott szavak a szükségesebb, gyakoribb, vagy éppen a ritkább típusok közül kerülnek-e ki; megfelelő pontossággal meg tudjuk becsülni, végig tartó számolás nélkül, hogy valamely mű hány különböző szót tartalmaz (tehát, hogy egy tanuló hány különböző szóval ismerkedett meg — legalábbis passzív módon —, ha elolvasta végig a Háború és béké-t) stb. Úgy gondoljuk, az ilyen jellegű kutatásokat — melyekre egyébként az egyetemi hallgatók tapasztalataink szerint igen szívesen vállalkoznak — még gépek fel-

használása nélkül is szélesíteni lehetne s velük elősegíthetnénk a hazai idegen nyelvoktatást, egyéb gyakorlati és elméleti eredmények elérése mellett. Érdekes lenne természetesen hasonló vizsgálatokat anyanyelvünkön is elvégezni, hiszen az eddigi szóstatistikázás, mint láttuk, nem terjedt ki ilyen kérdésekre: most kellett még az alapvető terminológiát is kidolgozni („típus” a ’type’-ra és „jel” a ’token’-ra — l. ANTAL 1959c —, megjegyzendő, éppen itt kevésbé kell szégyenkeznünk, mert sem az angol, sem az orosz terminológia nem egységes, vagy legalábbis nem általánosan kötelező idáig; a magyar terminológia is hagy hátra kívánnivalót: célszerűbb lenne „jeltípusról” és „jel-példányról” beszélni).

A statisztikázással elért eredmények további, magasabb fokú felhasználását jelentik azok a kutatások, melyek az információ-elmélet bizonyos eredményeinek nyelvi anyagra való alkalmazását célozzák (erről bő és jó irodalmat l. MANDELBROT, valamint további érdekes nyugati és szovjet utalásokkal JAGLOM). Ezek a vizsgálatok hazánkban úgyszólván teljesen újak lennének. Gondolnunk kell itt egyes szövegek entrópia-vizsgálatára (ill. redundancia-vizsgálatára). Ennek gyakorlati eredményeként pl. politikai propagandánk nyelvét színesebbé, „érdekesebbé” tudjuk tenni, kész irodalmi termékek nyelvezetét tudjuk exakt, objektív, egymással összemérhető módon értékelni. Egyes nyugati államokban a kereskedelmi „propaganda”, a reklám szolgálatába állítanak ilyen kutatásokat, a mi nemes céljaink még kevésbé vethetik meg a finom eszközöket. Igen érdekeseeknek mutatkoznak a nemcsak az egyes szövegek, hanem az egyes nyelvek információ-gazdálkodására vonatkozó számítások, melyek matematikai módszerrel kívánnak megfelelni az olyan kérdésekre, mint az egyes nyelvek „tömörsege” vagy „bőbeszédűsége” (ezt a kérdést dilettáns, vagy éppen sovíniszta beállítottságú szerzők egészen rosszhírvé tették), mint az, hogy mennyi információ-többletet von maga után szükségképpen az egyik nyelvről a másikra való fordítás a célnyelvben a forrásnyelvhez képest (e két kérdésre vonatkozóan két indiai kutató érdekes számításairól l. JAGLOM, 108—9) stb.

Van azután az információ-elméleti eredményeknek egy területe, melyről a napi s az ismeretterjesztő sajtó egyre többet ír s amely a nagyközönség körében — az atomerő és az űrhajó mellett — az egyik első számú szenzáció: ez a különféle nyelvi információkat feldolgozó, átalakító gyorsműködésű számítógépek területe. Valóban az a helyzet, hogy a soknyelvű tudományos irodalom az egyes szakmákban rohamosan nő; még a nyelvész-olvasó számára is a legtöbb nyelv esetén jelentős idővesztéssel (és nemegyszer információ-vesztéssel) jár a nemzetközi irodalom nyomon kísérése, elolvasása és regisztrálása; fokozottabban áll ez az egyéb tudományok, termelési ágak képviselői számára. Ezért rendkívül fontos a tudományos dokumentáció gépesítése különféle információ-átalakítások útján. Ezek az információ-átalakítások egy szóval „fordításoknak” nevezhetők: nyelven belüli fordításról van szó, amikor a gép egy

hosszabb szöveget ugyanazon a nyelven rövidebbre fordít (vagyis annotál), két nyelv közötti fordításról, amikor egyes szövegek teljes egészükben, vagy az előbbi kombinációjával, rövidített kivonatukban egy másik nyelvre kerülnek át. Ilyen irányú kutatások, sőt azok gyakorlati alkalmazása, feltétlenül szükségesek anyanyelvünk és a legfontosabb idegen nyelvek vonatkozásában: ha nem végezzük el őket, valamennyi tudományágunk és technikánk sinylí meghanyag-ságunkat vagy hozzánemértésünket. Egyes nagy, nemzetközi fontosságú nyelvek, mint az orosz vagy az angol, még remélhetik, hogy — éppen fontosságuk miatt — idevágó kutatásokat másutt is elvégeznek (aminthogy valóban végez-nek is), nekünk azonban lényegében nem szabad erre számítanunk (bár ismeretes, hogy éppen egy moszkvai kollégánk kidolgozta a magyarról oroszra való gépi fordítás szabályzatát — l. MELCSUK 1958 — s tervei között szerepel az oroszról magyarra való algoritmus megszerkesztése is —, amihez azonban már a mi segítségünk is elengedhetetlenül szükséges MELCSUK szerint: ez szerencsés véletlen s mint ilyennek nem szabad arra ösztönöznie bennünket, hogy továbbra is ölbetett kézzel várjunk: hátha majd minden szükségeset elvégez-nek helyettünk szovjet, román stb. kollégáink).

A moszkvai szlavista kongresszuson (1958) egy szellemeskedő — s a gépi fordítást lényegében ellenző, vagy lenéző — hozzászóló a gépi fordítással foglalkozó nyelvészeket „halipari, konzervipari dolgozók”-hoz hasonlította az „igazi” nyelvészekhez képest, akik — véleménye szerint — az „ichtiológusok”. Bármilyen szellemes is azonban ez a hasonlat, véleményünk szerint az ember termelési gyakorlatának mélységes megvetése bújik meg mögötte. Ha az „ichtiológus” — az „igazi” nyelvész — csak egy kicsit is hozzá tud járulni társadalmunk termelő erőfeszítéseéhez, ha csak egy kis hasznót is tud egészen közvetlenül is nyújtani a társadalomnak — márpedig tud, ezt hallgatólagosan elismerte az említett hozzászóló is, hiszen nyilván ő sem veti meg a finom és megbízható szovjet halkonzerveket — ezt okvet-lenül meg kell tennie. Azonban távolról sincs szó arról, hogy a „gépek szükségleteinek ellátása” — mely, ismételjük, önmagában is nemes feladat a mi társadalmainkban — valamilyen száraz „favágás” lenne. Példaként erre csak egyetlen nemrég megjelent kutatásra utalok: MELCSUK éppen a gépi fordítói gyakorlatból kiindulva, rendkívül szellemesen, mélyenszántóan, ember s gép számára egyaránt használhatóan, általános nyelvészeti szempontból is igen érdekesen közelítette meg legutóbb az un. „megcsontosodott” kifejezések és az „idiómák” fogalmát (MELCSUK 1960). Ebben a tanulmányában, a gépi fordítás igényétől sarkallva, a valószínűségszámítás bizonyos elemeit (vagy inkább „szellemét”, gondolkodásmódját) felhasználva, lényegében az eddigi tapogatódzásoknak megfelelő módon, de azoknál sokkal precízebben, tehát tudományosabban, határozza meg a vizsgált fogalmakat — melyekről pedig, úgy tűnik, aligha lehet már valami valóban újat s tartalmasat mondani. — De megtermékenyíti a „gépek igényeinek kielégítése”

a gyakorlat más ágait is, nemcsak az elméletre hat vissza. A gépi fordítás bizonyos eredményeit felhasználva (és megint csak MELCSUK közvetlen ötleteire is támaszkodva, melyeket személyesen közölt vele), a debreceni egyetem egyik tanársegéde, figyelembe véve bizonyos érdekes hazai kezdeményezéseket is, összeállított egy ember számára készült orosz-magyar „gépies nyelvtant”, „nyelvtani szótárát” (I. HADAS). A szerző elképzelése szerint e sajátos „szótár” segítségével nyelvtani ismeretek nélkül, csupán egy jó orosz-magyar szótár birtokában, rövid szakszövegeket kellő biztonsággal lehet fordítani oroszlól magyarra; véleményünk szerint ez az elképzelés helyes. (A munka egyelőre kiadóra vár — de talán nem lehet csodálkozni azon, hogy a lektorok minden jóindulata ellenére, mindegyik érdekelt kiadó fél egy kicsit felelősséget és kockázatot vállalni egy ilyen túlságosan új dologért.) Ha tehát attól nem is kell tartanunk, hogy a fordító gépek szükségtelenné teszik a fordítókat — attól „tarthatunk”, ha e kísérlet sikerül, hogy bizonyos esetekben (esetleg bizonyos iskolatípusokban) a 4—8 éves, igen gyakran teljesen meddő, idegen nyelvtanítás helyett megelégszünk néhány hónapos kurzussal, mely megismerteti a tanulókat bizonyos nyelvi-nyelvészeti alapfogalmakkal (ez esetleg nem is szükséges, ha az idevágó anyagot a tanuló az anyanyelvi órákon megkapja) és egy „nyelvtani logarléc” használatával. Persze, ez a „nyelvtani logarléc” — nem számológép és nem emberi agy, ennek segítségével még annyira sem fog a tanuló az idegen nyelven beszélni tudni, mint ahogy most tud 4—8 éves tanulás után; anyanyelvről idegenre nem lehet vele fordítani stb. De az életnek számos olyan területe van, ahol éppen elegendő annyi nyelvtudás — annyi viszont szükséges —, ami lehetővé teszi bizonyos szövegek gyors és pontos megértését. Erre az ilyen „nyelvtani szótár” lehetőséget ad, ugyanerre pedig a mai, differenciálatlan célkitűzésű, általános- (és részben közép-) iskolai idegen nyelvtanítás csupán az erősebb tanulókat vértézi föl, azokat sem minden iskola és tanár esetében. — A „nyelvtani szótár” mindenestre csak egyetlen példa. A különféle információ-átalakító gépek, általánosan szólva, modellálják az emberi gondolkodás nehezen megfogható (sőt megfoghatatlan) folyamatait s ez a körülmény a pszichológiától kezdve az oktatásig számos területen jótékony hatást fog kiváltani (illetve váltott ki már eddig is).

Külön ki kell emelni a matematikai módszerekkel történő kutatások honvédelmi jelentőségét. Gondolnunk kell itt eszközfonetikai-fonológiai vizsgálatokra zajos csatornán át történő hírközlés esetén (tank, repülőgép stb. viszonyai között — bő irodalmat I. BIKOV). Felvetődik a rejtjelezés kérdése is. A rejtjelezés ma már természetesen nem betűnként megy végbe (ahogy SIMONYI-tól kérdezték a bűnözők titkosírásának megfejtését), ahol az egyes jelek gyakorisága alapján meg lehet állapítani, hogy milyen nyelven megy végbe a közlés és mit tartalmaz; bármilyen módon történik is azonban, bármilyen gyakran vagy ritkán változik is az alkalmazott kulcs — minden rejtjelrend-

szer egy szinkrón jelrendszer, hazánk s a szocialista tábor országainak védelme megköveteli, hogy velük összhangban a lehető legjobb jelkulcs-rendszert megtaláljuk, illetve az ellenfél szintén korszerű eszközökkel dolgozó rejtjelezését a lehető leghamarabb megfejtsük. Mindez ma már megfelelő elektronikus gépek és matematikusok, statisztikusok, matematikus-nyelvészek nélkül nehezen képzelhető el. Közvetve természetesen az egyéb eredmények (gépi fordítás, gépi dokumentáció stb.) is honvédelmi jelentőségűek lehetnek.

Az eddig említett, főleg egyéni erőfeszítéseket kívánó feladatok mellett lenne egy kollektív erőfeszítést követelő, nagyobb szabású munka is, nevezetesen a magyar nyelv korszerű módszerekkel elkészített, korszerű anyagokra épített gyakorisági szótára, mely egyben „gyakorisági nyelvtan” is lenne. Éppen ez az a munka, amelyet sem Moszkvában, sem másutt nem fognak számunkra elvégezni, mely nélkül azonban sok fontos feladat megoldhatatlannak látszik. Így a magyarról való gépi fordítás szabályzatának összeállítása során szovjet kollégáinknak egy miniatűr gyakorisági szótárt kellett összeállítaniuk (mely azonban csak a kísérlet számára volt alkalmas — a továbbiak során szükség van nélkülözhetetlenül egy megfelelő terjedelmű gyakorisági szótárra). De nemcsak a gépi fordítás, hanem pl. a magyar nyelven történő gépi dokumentálás sem lehetséges megfelelő gyakorisági szótár nélkül. (A gép, mint ismeretes, úgy „annotál”, hogy a feldolgozandó szövegből kiírja mindazokat a mondatokat, amelyek a nyelv egészét tekintve ritka, de az adott szövegen belül igen gyakran előforduló szavakat tartalmazznak — feltehetően erről szól ti. a szöveg: ehhez azonban ismernünk kell, hogy a nyelv egészét tekintve melyek a ritka vagy gyakori szavak.)

A megnövekedett és nem egy esetben újszerű feladatok elvégzése során ma már a nyelvész nincsen magára hagyva: számos gép hazánkban is áll rendelkezésére, számos más szükséges felszerelés pedig beszerezhető a világpiacon. Így mindjárt az utolsóként említett gyakorisági szótárak elkészítésére igen alkalmasnak mutatkozik egy lyukkártyagép-komplexum (ilyennel készült pl. a JOSSELYON-féle orosz gyakorisági szótár). De remény lehet arra, hogy különféle, információ feldolgozására és átalakítására szolgáló gépeket is kapunk, melyeken nyelvészeti feladatokat is megoldhatunk: ezek a gépek ui. nemcsak a nyelvészeket, hanem az ipart, a honvédelem egyes igényeit is kielégíthetnék. Maga a rajtuk végzett nyelvész-munka sem lenne „öncélú”: a gépekbe fektetett kiadások várhatóan hamarosan megtérülnének az említett gyakorlati alkalmazások következtében. Vannak természetesen olyan berendezések is, melyek sajátosabban „filológiai” célokat szolgálnak, így pl. írói nyelv szótárt (konkordancia-szótárt) szerkesztő gép (I. PAINTER), vagy más, a filológia gépies munkáit elvégző gépek (részletesen I. BOOTH, ismertetését I. TARASZOVA).

A feladatokhoz a gépeken kívül természetesen — és elsősorban — emberek kellenek. Szeretnénk itt is szovjet kollégáink példájára hivatkozni. Ők éppen

úgy, mint a mi nyelvészeink, „hagyományos” filológiai képzésben részesültek (vagy, ha a marrizmus éveiben nőttek fel, még abban is alig), ismeretes, hogy a matematikus-nyelvész képzés csak a leningrádi egyetemen s alig néhány éve indult meg (vö. PAPP 1959, 8). S hogy most eredményeikkel e téren is — sőt különösen e téren — méltán vívtak ki világviszonylatban megtisztelő helyet maguknak, azt annak köszönhetjük, hogy nem féltek az újtól, nem áttartottak esetleg idősebb fejjel is „tanulni” (matematikát). Példamutatóak azok a szervezeti intézkedések is, amelyek a jelzett irányú fejlődést elősegítették: különösen a Вопросы языкознания c. folyóirat hasábjain érdekesebbnél érdekesebb kis összefoglalások jelentek meg „Konzultáció” címen egy-egy konkrét matematikai módszerről, módszercsoportról vagy szemléletről (l. GRIGORJEV 1959a, 1959b; KLIMOV, NYIKOLAJEVA, FRUMKINA 1960b, JAGLOM stb.) —, ezekből az érdeklődő nyelvészek kedvük szerint „válogathatnak”, az őket közelebbről érdeklő módszerrel a megadott irodalom alapján tüzetesebben is megismerkedhetnek. Ugyanennek a folyóiratnak a hasábjain a legjelesebb szerzők sem restellenek rövid ismertetéseket közölni a fontosabb nyugati monográfiákról, folyóiratokról — ennek a ténynek a jelentőségét sem kell külön hangsúlyozni. Ha ehhez hozzávesszük, hogy számos fontos, új anyagot tartalmazó, vagy új távlatokat mutató, nagyobb közlemény is jelenik meg ugyanennek a folyóiratnak a lapjain (mint pl. ANDREJEV és ZINDER cikke az alkalmazott nyelvtudomány fő kérdéseiről — l. ANDREJEV —, TOPOROVÉ a valószínűségszámítás bizonyos nyelvészeti alkalmazásairól stb.) — láthatjuk, hogy a szovjet kollégák, ha érdeklődnek e kérdések iránt, nyitva látják maguk előtt azokat a kapukat, amelyeken át az új módszerek útjaira léphetnek. Nyilván az e kérdésekkel foglalkozó hazai nyelvészekről függ elsősorban, hogy mennyi erőt fordítanak maguk is az ilyen „népszerűsítésre”, hiszen a folyóiratok lapjai nyitva állanak előttük. Már bizonyos központi intézkedés, buzdítás szükséges ahhoz, hogy az egyetemeken az érdeklődők szakkollégiumok formájában megismerkedhessenek a jelzett módszerekkel, de nagyobb akadály a nyilván ennek sincsen.

*

A magyar összehasonlító-történeti nyelvészet megfelelő nemzetközi megbecsülést érdemelt ki azzal, hogy megtette azt, ami kötelessége volt: kutatta és kutatja a legrégebb írásos emlékekkel rendelkező, legnagyobb lélekszámú embertől beszélt finnugor nyelv történetét, nyelvjárásait stb. Nyelvünknek azonban nemcsak a története érdekes: ha ma pl. Moszkvában nem egy matematikus-nyelvész több-kevesebbet ért a magyar nyelvhez (s némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a budapesti „kruzsok” mellett nemsokára megalakul Moszkvában a „kör”, ezzel a magyar elnevezéssel a szovjet matematikus-nyelvészek között), ezt kizárólag nyelvünk strukturális-tipológiai adottságai és nem története okozta (vö. pl. MELCSUK 1958, 222). A fontosabb

idegen nyelvek ilyen irányú tanulmányozása mellett tehát, mely saját jól felfogott érdekünk, nemzetközi tudományos, filológiai kötelességünk anyanyelvünk mai rendszerének matematikai — és részben egyéb —, korszerű módszerekkel történő strukturális-tipológiai vizsgálata.

IRODALOM

- ALEXITS
ALEXITS GYÖRGY — FENYŐ ISTVÁN, Matematikai vegyészek számára. Budapest 1955.
- ANDREJEV
H. Д. Андреев — Л. Р. Зиндер, Основные проблемы прикладной лингвистики. ВЯ VIII (1959), 4:3—17.
- ANTAL 1956
ANTAL LÁSZLÓ, Kibernetika és nyelvtudomány. Magyar Tudomány. 1956, 7—12. sz. Klny.*
- ANTAL 1957
uő., A fonéma fogalmának tisztázásához. Kandidátusi értekezés tételei. Kézirat. [Budapest 1957]
- ANTAL 1958a
uő., A strukturalizmusról. Nyr. LXXXII. (1958) Klny.
- ANTAL 1958b
uő., Észrevételek a metalingvisztikáról. Nyr. LXXXII. (1958). Klny.
- ANTAL 1958c
uő., Megjegyzések Kenneth L. Pike „egyesített” elméletéről. NyK. LX. (1958). Klny.
- ANTAL 1959a
uő., A morfémáról. MNy. LV (1959). Klny.
- ANTAL 1959b
uő., Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról. MNy. LV. (1959). Klny.
- ANTAL 1959c
uő., Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról. Nyr. LXXXIII. (1959). Klny.
- ANTAL 1960
uő., Hány esete van a magyar főnévnek? MNy. LVI. (1960). Klny.
- BENCE
BENCE ISTVÁN, Hány szó van a magyarban? Msn. 9 (1940):73—80.
- BIKOV
Ю. С. Быков, Теория разборчивости речи и повышение эффективности радиотелефонной связи. Москва 1959.
- BOOTH
A. BOOTH, L. BRANDWOOD, J. CLEAVE: Mechanical Resolution of Linguistic Problems. London 1958.
- CSIKOBÁVA
А. С. Чикобава, Замечания к «Введению» (к «Теоретическим вопросам языкознания»). ИАН СССР ОЛЯ XIX (1960), 1:63—71.
- Elnökségi határozat
В. П. Григорьев (ism.), О развитии структурных и математических методов исследования языка. ВЯ IX (1960), 4:153—5.
- FODOR 1958
FODOR ISTVÁN, A modern nyelvtudomány főbb problémái. Nyr. LXXXII. (1958).
- FODOR 1960
uő., A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése. Nyr. LXXXIV. (1960).
- FÓNAGY
FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. Budapest 1959.
- FRUMKINA 1960a
Р. М. Фрумкина, Статистическая структура лексики Пушкина. ВЯ IX (1960), 3:78—81.
- FRUMKINA 1960b
uő., Применение статистических методов в языкознании. ВЯ IX (1960), 4:129—33.
- GORNUNG
Б. В., Горнунг, Место лингвистики в системе наук и использование в ней методов других наук. ВЯ (1960, 4:31—6.
- GRIGORJEV 1959a
В. И., Григорьев, Что такое дистрибутивный анализ? ВЯ VIII (1950), 1:100—3.
- GRIGORJEV 1959b
uő., О коде и языке. ВЯ VIII (1959), 6:128—30.
- HADAS
HADAS FERENC, Orosz—magyar nyelvtani szótár. Kézirat [Debrecen 1960.]
- HYMES
D. H. HYMES, Lexicostatistics so far. Current Anthropology 1960 : 1.

* Különlenyomat esetén a szöveg közben esetleg hivatkozott oldalszámok a Klny. paginációja szerint.

- ISTENES ISTENES K., Hangkapcsolódások a magyar beszédben. Vác 1924.
- JAGLOM И. М. Яглом — Р. Л. Добрушин — А. М. Яглом, Теория информации и лингвистика. ВЯ IX (1960), 1:100—10.
- JOSSIELSON HARRY H. JOSSIELSON, The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian. Detroit 1953.
- JUNKER JUNKER HENRIK, A nyelvritmikai kutatás módszerei MNy. XXXVI. (1940)
- KELEMEN KELEMEN JÓZSEF, Hány szó van nyelvünkben? Nyr. LXXXVIII. (1954)
- KLIMOV Г. А. Климов, О глоттохронологическом методе датировки распада праязыка. ВЯ VIII (1950), 2:119—21.
- LAZICZIUS LAZICZIUS GYULA, A magyar szókészlet nagysága. MNy XXXVIII. (1942)
- MANDELBROT B. MANDELBROT, Linguistique statistique et macroscopique. — L. APOSTEL — B. MANDELBROT — A. MORF, Logique, langage et théorie de l'information. Paris 1957.
- MELCSUK 1958 И. А. Мельчук, О машинном переводе с венгерского языка. — Сб. «Проблемы кибернетики» вып. I. Москва 1958. — 222—64.
- MELCSUK 1960 И. А. Мельчук, О терминах «устойчивость» и «идиоматичность». ВЯ IX (1960), 4:73—80 Klny.
- MIKES MIKES FERENC dr. 100 000 szótagra kiterjedő hangstatisztikája. Gyorsírástudomány 1935 szept., 1936 ápr., okt., 1937 ápr. (vö. MNy. XXXIX., 64 kk.)
- NEMES 1932 NEMES ZOLTÁN, A magyar nyelv képző-, jel- és ragstatisztikája. MNy. XXVIII. (1932)
- NEMES 1933 uő, A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. H. n. é. n. [1933]
- NEMES 1941 NEMES ZOLTÁN, Szóstatistika egymillió szótagot felölelő újság-szövegek alapján. H. n. é. n. [1941]
- NEMES T. NEMES T., A szótagérthetőség-mérésekről. Műszaki Közlemények. A „Magyar Posta” melléklete VIII. (1934), 101-6.
- NOSZ NOSZ GYULA, Az élőszó nyomán. Budapest 1943.
- NYIKOLAJEVA Т. М. Николаева, Что такое трансформационный анализ? ВЯ IX (1960), 1:111—5.
- Osztályvezetőségi határozat О работах по структурному анализу языка. Решение Бюро ОЛЯ от 7—8 июля 1959 г. (протокол № 16). — ИАН СССР ОЛЯ XIX (1960), 1 : 74-7. Magyarul: I. OK. XVI. (1960), 375-9.
- PAINTER JAMES A. PAINTER, Computer Preparation of a Poetry Concordance. Communications of the Association for Computing Machinery III. (1960), 2 : 91-5.
- PAPP 1959 PAPP FERENC, Új irányzatok a szovjet nyelvtudományban. NyK. LXI. (1959). Klny.
- PAPP 1961 uő., A stíluselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere. FilK. VI. (1961)
- SIMONYI 1896 SIMONYI ZSIGMOND, A betűk és hangok előfordulási aránya. Nyr. XXV. (1896)
- SIMONYI 1908 uő., A betűk számaránya a magyarban. Nyr. XXXVII. (1908)
- TARASZOVA Г. А. Тарасова, ismertetés Booth-ról (l. ott). ВЯ IX (1960), 1:129—30.
- TARNÓCZY 1942 TARNÓCZY TAMÁS, A magyar magánhangzók eloszlása. MNy. XXXVIII. (1942)
- TARNÓCZY 1943 uő., Megjegyzések és kiegészítések a magyar magánhangzók eloszlásának kérdéséhez. MNy. XXXIX. (1943)
- TARNÓCZY 1951 uő., A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján. NyK. LIII. (1951)
- TELEGDI TELEGDI Zs., Bemerkungen zu einigen Theorien bezüglich der Wortarten. AL. VIII. (1959). Klny.
- TOLNAI 1906 TOLNAI VILMOS, Egnéhány számadat a hangokról és betűkről. Nyr. XXXV. (1906)
- TOLNAI 1918 uő., Hány szó van a magyar nyelvben? MNy. XIV. (1918)
- TOLNAI 1921 uő., A nyelvek szépségéről. MNy. XVII. (1921) : 28—32.
- TOLNAI 1924 uő., Halhatatlan magyar nyelv. MNy. XX. (1924) : 50-9.

- TOLNAI 1935 uő., Szótári tanulságok és a teljes szótár. NyK. IL. (1935)
 ТОПОРОВ *B. H. Tonopos*, О введении вероятности в языкознание. ВЯ VIII (1959), 6:28—35.
- VERMES VERMES STEFÁNIA, A magyar szókészlet etimológiai statisztikája. NyK. LI. (1941-43)
- VÉRTES 1952 VÉRTES ÉDIT, Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez (Statisztikai vizsgálódások). NyK. LIV—LVI. (1952-54)
- VÉRTES 1953 uő., Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache. AL. III.—IV. (1953-54)
- VÉRTES 1955 uő., Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága. Nyr. LXXIX. (1955)
- ZSIRAI ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937.

A JUHÁSZ-SZÓTÁR PRÓBAFÜZETE

A Juhász-szótár (a továbbiakban JuSz) célját, elvi szempontjait az első szótári tervezet jelölte meg (J. Gy. költői nyelvének szótári feldolgozása. Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1957. 5—21.). A gyakorlati megvalósítás módjaira a MTA Nyelvtudományi Főbizottságában előadott tájékoztató világít rá (Vö. erről GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXXIII, 205—9). A JuSz-ral kapcsolatos kérdések tükröződnek „A Goethe-szótár előmunkálatai” c. dolgozatban is (Világirod. Figyelő 1958. 147—53). Egyes próbacikkekként a *bús* (Nyr. LXXXII, 351—57), a *béke* (Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1960. 11.) szavak, feldolgozása jelent meg. Mindezek a szerte cikázó előmunkálatok nemcsak a JuSz (s persze ugyanígy minden más írói, költői szótár) sokrétű problematikáját jelzik, hanem arra is utalnak, hogy a szóban forgó munkálatok tárgyfelfogásában és főleg feldolgozási módszerében állandó fejlesztésre, csiszolásra van szükség.

Amikor tehát a tulajdonképpeni szerkesztői munka elvégzése előtt mintegy summázva áttekintjük a JuSz munkálatainak irányelveit és módszerét, ez az összegezés nem a befejezettség vagy éppenséggel tökéletesség igényével, hanem csupán az eddig kialakult munkafolyamatok rögzítésének szándékával történik.

CHRISTA DILL, a berlini Akademie der Wissenschaften Goethe-szótári munkaközösségének kutatója a különböző írói szótárak munkálatait áttekintő szintézisében (Lexika zu einzelnen Schriftstellern. Forschungen u. Fortschritte Bd. 33, [1959] 340—46, 369—75) az alábbi pontokba csoportosítja az írói szótárszerkesztés vitás kérdéseit: 1. Az írói szótár tárgya és célja, 2. Felhasznált szöveg, 3. A szótárba besorolt szóállomány, 4. Munkamódszerek, 5. A szócikkek felépítése és terjedelme, 6. A címszók elrendezése (7. Egyes művek szótározása).

Ez a tárgyalási rend alkalmas vezérfonalul kínálkozik a JuSz-ral kapcsolatos kérdések áttekintésére is. Ez alkalommal különösen az 1. és 5. pontba sorolt kérdésekkel kell foglalkoznunk.

1. A JuSz közvetlen célja a Juhász Gyula költői művében föllelhető összes szavak szótári regisztrálása, a szók jelentéseinek és jelentésárnyalatainak értelmezése, a szavak járulékos előfordulásainak, mondattani szerepének bemutatása és rendszerezése, az egyes szókkal kapcsolatos stilisztikai értékek vizsgálata, a címszók családjának (képzés, összetétel) felsorakoztatása, végül a címszó szinonímáinak összeállítása.

E közvetlen feladatok mellett a szótárnak, mint egy egyéni nyelvhasználatot tükröző műnek, ki kell domborítania a mai általános (irodalmi nyelvi) szótárhoz, illetve nyelvhasználathoz való viszonyát. Közismert tény, hogy az

írói szótár nem önmagában, nem önmagáért van, hanem szerves része a nemzeti nyelv egész szókincsére kiterjedő lexikális feldolgozásnak. Leglényegesebb feladata éppen ezért abban van, hogy megmutassa a közösségi szóanyag alakulását, módosulását az egyéni fölhasználásban. Példát mutat tehát a szókincsnek mint a nyelv építő anyagának sokoldalú, sokszínű fölhasználási lehetőségeire (Föltételezve természetesen, hogy a nyelv példamutató művészeinek életművét dolgozza fel a szótár). Következésképp az írói szótárra nagyobb feladat hárul, mint egy általános értelmező szótárra. Az írói szótárnak a szavak általános jelentésbeli, grammatikai, stilisztikai fölhasználása és minősítése mellett tükröznie kell a szóhasználat sajátosan egyéni vonásait is. S mindezt a szótár adta kereteken belül, a lexikográfia széleskörű eszközeivel.

E kétoldalú — egyéni és közösségi nyelvhasználatra mutató — feladat megoldásához esetünkben nagy segítséget nyújt „A magyar nyelv értelmező szótára”. Ez az a viszonyítási alap, melyet a magyar köz-, illetve irodalmi nyelv szóhasználatának (pontosabban mai állapotának) zsinórmértékéül az írói szótárakhoz fölhasználhatunk. Az ÉrtSz egyben az egységes alapokon nyugvó magyar szótári rendszer tekintetében is irányadó kell, hogy legyen. (Vö. a JuSz. tervezetét, i. h. 15; hasonlóan GÁLDI is: i. h. 205—6). Ebből az elvi alaphól kiindulva, a JuSz általában átveszi az ÉrtSz-ből a szavak értelmezését minden olyan esetben, amelyben a jelentés Juhásznál is azonos. Változtatás csak annyiban van, hogy a JuSz-nak nem a precíz definiálás vagy leírás, hanem inkább a megjelölés vagy megkülönböztetés lévén célja, az ÉrtSz megjelöléseit olykor egyszerűsítve, rövidítve közlöm. Főleg olyan szavaknál, melyeknek nincs különösebb hangulati értékük Juhász Gyula nyelvhasználatában. Pl. a *cár* szó értelmezése az ÉrtSz-ban: „A feudális és Monarchikus Oroszország uralkodójának, valamint egyes történelmi korszakokban Szerbia és Bulgária uralkodójának címe, ill. az ilyen címet viselő uralkodó”. A JuSz-ban: „Monarchikus uralkodó” (Vö. Bakos, Idegen szavak kéziszótára: „(orosz v. bolgár) uralkodó”; Petite Larousse: „Titre autrefois donné á l'empereur de Russie..”) (NB. Juhász Gy. költői használatában teljesen eltűnik a nemzeti jelleg). Ott azonban, ahol a jelentés eltér az ÉrtSz-étől, az értelmezés bővül, és külön jelzést is kap (J). (Vö. alább pl. *bú*, *búcsúzó* szavak szócikkében).

A JuSz nemcsak közszókat, hanem tulajdonneveket is tartalmaz. Az ilyenekhez mint címszókhoz rövid tárgyi tájékoztató, magyarázat csatlik, esetleg forrásjelölő vagy továbbiakra mutató utalással. (Vö. alább *Bukosza*.)

A közösségi és egyéni dialektikájának kidomborítása még lényegesebb, egyben bonyolultabb a szavak stilisztikai minősítésében. Az ÉrtSz minősítő megjelölései (*átv*, *biz*, *irod*, *vál* stb.) a JuSz-ban is megmaradnak, de természetesen nem elégíthetik ki a Juhász Gyula-i szóhasználat stilisztikai értékelését. A stilisztikai minősítés szemszögéből a JuSz-ban megkísértem a szavaknak a költő egyéni szóhasználatához viszonyított kategorizálását. E célból három alapesortot különböztettem meg:

a) *Alapszó* (Alszt). Ide sorolom azokat a költőnkénél újra meg újra felbukkanó szokat, melyek a köznyelvben is gyakoriak, legtöbbször Juhásznál is köznyelvi jelentésben fordulnak elő. (A példákat l. alább a szótári részben.)

b) *Jellemző* vagy *egyéni* (Jellszt) kategóriába kerülnek azok az ugyancsak köznyelvi szók, melyek újszerű jelentésárnyalatuk, sajátos szókapcsolatokban történt felhasználásuk révén Juhász stílusának kiemelkedően jellemzőivé vál-

nak, egyéniségéhez tapadnak. Szintúgy azok a szavak, melyeket valamely rétegnyelvből vesz át a költő — tájszók, klasszikus mitológiai vagy egyéb idegen szók —, továbbá szimbólumként használt tulajdonnevek, főleg pedig az egyéni szóképzések, összetételek.

c) Végül a *peremszók* (Persz) csoportjába kerülnek a köznyelvben is, Juhásznál is ritkán használatos, különösebb stilisztikai értéket nem képviselő szavak.

Az egyes csoportok persze nem különíthetők el mereven egymástól; sem a minősítési alap, sem a besorolás módja nem precizírozható, mégis ez a megkülönböztetés lehetővé tesz egy egységes alapon nyugvó s az írói szóhasználat tekintetében eligazító, stilisztikai minősítést. A *b*) csoportba sorolt szavaknál röviden jelzem, hogy a címszó miért került ebbe a kategóriába. (Az alapszók közé sorolást az előfordulások száma már önmagában igazolja. A *c*. csoportba éppen azért kerül valamely szó, mert nincs hozzáfűzni való.)

Juhász Gyula szavai túlnyomó részükben a mai magyar szókészletnek is élő elemei, tehát a diakrónia és szinkrónia viszonyának figyelembevétele nem okoz nehézséget. (Csak egész kivételesen jelentkezik a történelmi, időbeli távolságot jelző jelentéskülönbség. Pl. *pártos, munkás*).

2. A JuSz forrása végső soron Juhász költeményeinek kritikai kiadása lesz. (Az alábbi mutatvány még nem ennek alapján készült). A JuSz címszavai mai helyesírásban szerepelnek, a szövegben azonban mindenkor a kritikai kiadás eredetire törekvő ortográfiáját használjuk föl.

3. Főnnebb már történt utalás arra, hogy a JuSz a költő minden szavát magában foglalja, így a tulajdonneveket, idegen szókat is. (Több szóból álló név, idegen nyelvű idézet esetén utalásokkal).

A JuSz szerkesztési alapelve kezdettől fogva az volt, hogy minden szónak minden előfordulása benne legyen a szótárban. (Elsősorban stilisztikai szempontból, de sok más vonatkozásban is lényeges lehet a mennyiségi előfordulás). Ez az alapelv a jelentéstartalommal bíró szóknál teljes mértékben érvényesül, vagyis minden tartalmas szónak minden előfordulása szerepel a megfelelő szócikkben. A formaszókkal kapcsolatban azonban bizonyos áthidaló, rövidített megoldásra van szükség, mert a teljes számú felsorolás hihetetlenül megnövelné a szótár terjedelmét anélkül, hogy lényegében újat nyújtana. (Az *és*, *s* kötőszónak pl. több, mint hatezer előfordulása van). Ezért a formaszók előfordulásának teljes anyaga helyett csak a legutóbbi (1956.) válogatott kiadás példái kerülnek bele a szótárba. Így képviselve vannak a teljes költői pálya különböző szakaszai, a minőségben különböző felhasználások. A válogatott versek kötete kb. az összes versék felét tartalmazza. Tehát a formaszók felsorakoztatott eseteinek száma is lényegében felére csökkent. Így az előfordulási arány könnyen áttekinthető. (Ettől a kissé mechanikus, de gyakorlatilag előnyös és célszerűnek látszó eljárásmodtól csak az *és*, *s* esetében kellett eltérni az említett mammutszámú előfordulás miatt. Az *és*, *s* szócikke külön, minőségi válogatás alapján készült el. Természetesen a feldolgozás figyelembe vesz minden, a költői használatra jellemző mozzanatot.)

4. A szótárkészítés technikai kivitelezésében a Puskin-szótár nyomdokait követjük: először a szótár címszó-katalógusát állítjuk össze oly módon, hogy az egyes címszavak kartonján az előfordulások is fel vannak tüntetve. (A munkamódszer kérdéseivel egyébként itt nem szándéksom foglalkozni).

5. A szócikkek felépítése lényegében a korábban jelzett beosztás szerint történik (Vö. Nyr. LXXXII, 351—57.):

- I. Nyelvtani formák: a költő által használt toldalékos alakok felsorolása a nyelvtani rendszerünkben szokásos egymásután szerint (Vö. pl. Nyr. LXXXIII, 451).
- II. A címszó jelentésstruktúrája, az I. alatt jelzett elvi szempontok figyelembevételével.
- III. A szó stilisztikai minősítése ugyancsak az I. alatti rendszerezés alapján.
- IV. A szó mondattani szerepe (mondatrészek szerinti megjelölése).
- V. Szócsalád (továbbképzések, összetételek).
- VI. Szinonímák (persze csak a költő használta szinonímák). (Ez utolsó pont kidolgozása — terjedelem, idő stb. körülményektől függően — bizonytalan.)

Egyszerűség kedvéért, még inkább helytakarékosági szempontból az I. és V. pont alatt — azonos szótó, illetve alapszó — esetén csak szövégződéseket (járulékokat), a III. és IV. pont alatt csak utaló számokat közlünk a szócikkbeli felsorolás rendjében. A címszó előfordulásai a megfelelő szövegkörnyezettel csak egyszer, a II. pont alatt szerepelnek. A szövegkörnyezet megállapításában a lehető rövidség mellett fő követelmény, hogy belőle a jelentés és a stilisztikai funkció megállapítható, illetve igazolható legyen. Átfedések, ismétlések így is elkerülhetetlenek. A szövegcsontkítást (a címszó értelmezéséhez szükségtelen részek elhagyását) lehetőleg kerüljük, de a teljes mondat közléséhez legkevésbé sem ragaszkodunk. Egy-egy jelentésen belül az igazoló példanyag általában időrendi sorrendben kerül a szócikkbe. De az időbeli egymásutánosság nem befolyásolja sem a jelentésstruktúra, sem a stilisztikai minősítés rendszerezését, vagyis az időrendi sorrend csak másodrendű. A versek számozása — a kritikai kiadás szerint — az időbeli egymásutánt is jelzi; ezért a megjelenési évszámot az egyes idézetek mellett nem tüntetjük fel.

6. A címszók abécé rendjében a kialakult szótári gyakorlatnak megfelelő elrendezés érvényesül. Vagyis az összetett szók is egészükben, nemcsak az előtag alapján kerülnek a megfelelő helyre (tehát pl. *átizzik*, *átkos*, *Atlas*, *átnótáz* . . . nem pedig *átizzik*, *átnótázik*, *átkos*, *Atlas*), jóllehet így bizonyos összetartozó szavak elkülönülnek egymástól, és sok utalásra van szükség. Mégis a könnyebb használhatóság ezt a szótári rendet kívánja meg.

Címszóként a szó ragozatlan, lexikális alakja kerül a JuSz-ba akkor is, ha ez nem fordul elő a költőnél. Kettős alakváltozat esetén a köznyelvben lexikalizálódott vagy inkább használatos forma mellett a szokatlanabb alakot is címszóként közöljük (*ad* ~ *ád*, *ajak* ~ *ajk*). A homonimákat külön index-számokkal jelöljük.

*

Az itt közölt szócikkek még nem készülhettek a kritikai kiadás alapján. A jelző számok számlálója az összes versek (Szépirod. Kiadó, 1959.) lapszámát, nevezője a lapszámok szerinti verssort jelzi. A próbacikkek példanyaga nem teljes. E közlemény célja a szócikkek felépítésének és szerkesztési módszerének bemutatása.

Próbacikkek

Az ÉrtSz-ban nem használatos rövidítések jegyzéke:

| | | | |
|--------|--|----------|--|
| al | alany | konkr | elvont fogalom konkretizálása |
| áll | állítmány | | |
| állaph | állapothatározó | megszem | megszemélyesítés |
| allit | alliteráció, -val is hangsúlyozva | metaf | metafora, metaforikusan |
| | | meton | metonímia, metonimikus szóképben |
| Alsz | alapszó | módh | módhatározó |
| birtj | birtokos jelző | nyom | nyomósítva, nyomósítóként |
| eredh | eredethatározó | okh | okhatározó |
| eredmh | eredményhatározó | párh | párhuzamba állítással fokozva |
| eszkh | eszközhatározó | Persz | peremszó |
| ért | értelmező | részelh | részelő határozó |
| fokh | fokhatározó | szemb | szembeállítással, szembeállításos szerkezettel is kiemelve |
| halm | halmozással is kiemelve | | |
| hangh | hangulatfestő, fokozó hanghatás | SzegSz | Szegedi szótár |
| helyh | helyhatározó | szimb | szimbólum, szimbolikusan |
| időh | időhatározó | szineszt | szinesztézia, -ás szókép |
| inv | inverzió, szórendi változtatással kiemelve | szókes | újszerű szókapcsolatban |
| ism | ismétléssel kiemelve | tá | tárgy |
| (J) | csak Juhásznál előforduló, rá jellemző | tekh | tekintethatározó |
| je | jelző | tn | tulajdonnév |
| jel | újszerű jelentésárnyalat | ? | bizonytalan, homályos értelmezésű szó |
| Jellsz | jellemszó | (V) | csak a válogatott versekből (Szépirod. Kiadó, 1956) |
| képhh | képeshelyhatározó | | |

balga mn és fn

(I) II. mn 1. (vál) Naivul együgyű (személy) a. (a költő) *Miatta lennék ismét balga költő 822/7 Takard el az ifjaktól balga hőst 381/4* b. (mások) *Ancsa, . . . a szőke, a balga 595/17 Ti balga dúsak, kontár emberek 666/20* c. Ilyen személyre jellemző *Hadd valljam balga hittel 399/7 fajtánk balga pusztulásán 632/15* 2. (J) Értelmetlen, botor *mily hazug, Mily talga és hiú ez a világi láрма 61/7 Kik tiszta öntudattal látták a balga rontást 482/21 elcsitul a balga macskájaj 668/3*

fn (J) (l. mn. 1.) *Az álmaim egy balga álma voltak 480/12*

III. Jellsz: jel (2. alatt); szókes 666/20, 399/7, 632/15, 482/21, 668/3,

480/12; halm 61/7; hangh a mélyhangok halm 666/20, 399/7, 632/15, 482/21, 668/3, 480/12; szemb 482/21

IV. birtj 480/12; a többi je (ért 595/18)

V. -ság, -tag

ballada

I. -ák között

II. 1. Rendsz. komor tárgyú, lírai és drámai elemeket tartalmazó elbeszélő költemény *Ódon ballada 111/c Ballada a császár katonájáról 514/c Ballada a hét tengerészről 746/c* 2. (J) Költői alkotó tevékenység, versírás (ellentétben a szürke, hétköznapi elfoglaltsággal) *A balladák és penzumok között Éltél szelíden 708/10*

III. Jellsz: főleg címben; metafora is
708/10; szembe 708/10

IV. Képph 708/10

bánt ts ige

I. -ja, játok; -ott; -ana, -anának;
-sa; -hat

II. 1. Ártó szándékkal háborgat, nem hagy nyugton (a költőt) *A szégyenségem kincsét, árva kincsem Ne bántsa senki 501/2 a.* Ingerel, bosszant, piszkál *És mit bántjátok a szomorú hattyút 538/5 2.* (Vmély tárgy, dolog) kellemetlenül izgat, szinte fájdalmat okozva hat **a.** (a költőnek) *Vakító napfény bántana 12/5 Ugy bánt a hajnalhasadás az égen 13/23 Nem bántanának durva színek 51/15 Sirodra küldöm ezt a sóhaj, . . . Ha ember, élet fájva bánt 562/15 b.* (másnak) *a halottas ének Ne bántsa a jövő harcok fiát 427/4 nem bántja láрма 669/19 3.* (Elvont fogalom) kellemetlen lelkiállapotot, fájdalmat, bánatot okoz **a.** (a költőnek) *száz vád bánt, száz gyötrelmem 65/12 Nem bántott a nagy élet zaja 79/18 Az élet szomja bánt 85/14 Áldatlan magyar sors Engemet is bántott 122/10 Ó most semmi se bánt 379/7 Csak az fáj és bánt, hogy e napnak Sugara sokra nem derül 545/21 Nem bánt már a harc 682/28 Csak a halál bánt 692/5 b.* (másnak) *téged már nem bánthat semmi láz 45/2 nem bántja őt a sors 268/16*

III. Alsó; hangh: az á halm elnyúló panaszhangot idéz 65/12

IV. áll

bár¹ ksz (V)

(I) II. 1. Igaz, hogy...; annak ellenére, hogy; ámbár *Beethoven, bár Bécs adta, elragad 26/8 S Wagner, bár lelke német, elvarázsol 26/9 Bár fájna, hogy az álmaim kivesztek, . . . Megvigasztalna 43/9 S ha pályám, bár szép, ó de töredék lesz, Nekem elég ez 93/1 Méltók reá, hogy megsirassuk őket,*

. . . Bár százszor veszünk és százszor bukunk 94/13 S bár nekem belőle nem adatott semmi, Mégis van egy jussom 122/13 A tenger gyönyörű, Bár a szemünk vak itt lenn 131/18 bár sorsunk setét, Szeretem Rómeo szerelmi búját 254/8 S bár önmagát és éltét nem találta, Kereste mégis 355/20 bár még emlékezem, Másként papolta ezt a pap nekem 426/7 Bár könny öntözte meg, Ragyogni fog 481/2 bár a szép ma vétek, Bennünk van csak bocsánat 666/22 Aranyál tovább megyek, bár ő arany marad 683/18 magyar volt és költő Balassa, Bár idegenhez gyakran járt maga 683/28 eljön a hálás utókor, Bár úgy hiszem, hogy ő is feledékeny 751/26 2. (vál) *Még akkor is, . . . akkor sem, ha bár rám tapostál, csókolom a képed 32/3 Nézd. . . a dactól görbe ajkat, Mely gúnyt nyilazva sújt, bár csukva hallgat 61/13 Vannak ösvények, amelyekre többé nem lép a lelkünk, bár utunk örök 212/19 tavaszi szomorúság színházba űz, bár napfény kellene 240/18 S bár poromat. . . Adom a szent szülötte földnek 331/1 megköszönném, hogy elsöpörsz bár, . . . Hogy összetörsz bár. . . De mámort adtál 580/9—10 hitünket Nem tagadjuk, bár az ellen Száz pandúrja büntet 663/14 Ne fájjon ez azoknak, kik igaz Lélekkel, bár forrongva, síkra lépnek 682/2 Valaki légy, ha kollektív dalolsz bár 683/1 Várom a fölkelő napot, bár Tudom, hogy nékem nem ragyog már 720/7 gyalog megyek bár, mégis égbe szállok 728/16 bár jó az élet ősze, Terem mindig borág 1002/11*

III. allit 26/8, 254/8, 683/28, 331/1; halm 26/8—9, 580/9—10; inv 93/1, 580/9—10, 683/1, 728/16 (másutt a mondat élén); mondatrészek közt 93/1, 682/2

bár¹ ksz*

(I) II. 1. Igaz, hogy...: annak

* Egybevetésül közlöm az összes versek alapján készült szócikket is.

ellenére, hogy...: ámbár *Beethoven*,
 bár *Bécs* adta, *elragad* 26/8 *S Wagner*,
 bár lelke német, *elvarázsol* 26/9 *Bár*
fájna, hogy az álmaim kivesztek,...
Megvigasztalna 43/9 *És* bár köd és
 ború szürkén szívembe szállong *És* bár
 minden napom egy evoét temet, *E dalt*
még elsirom 51/8—9 *S* bár mennye-
 tekre nem váltott jogot, *E földre onnan*
egy kis fényt lopott 75/2 *Bár* mélyben,
 éjben elmerülve jártam, *De mindig*
tudtam palotákat emelni 79/19 *S* ha
 pályám, bár szép, ó de töredék lesz,
Nékem elég ez 93/1 *Méltók* reá, hogy
 megsirassuk őket,... *Bár százszor vesz-*
tünk és százszor bukunk 94/13 *S* bár
 nekem belőle nem adatott semmi, *Mégis*
van egy jussom 122/13 *A tenger gyö-*
nyörű, *Bár a szemünk vak itt lenn*
131/18 *Bár napkelet volt ringató böl-*
csője, *De lelke dús* 149/8 *Ó téged is*,
 bár szépség vagy s remek, *Nem tűrtek*
el az irigy istenek 254/1 *bár sorsunk*
setét, *Szerettem* *Romeó szerelmi búját*
 254/8 *Mert* bár sok század száll és
 tűnik ezred, *El nem viszi hírével* *Liszt*
Ferencet 281/13 *S* bár önmagát és éltét
 nem találta, *Kereste mégis* 355/20
 ez parancs, bár még emlékezem, *Másként*
papolta ezt a pap nekem 426/7 *Bár*
könny öntözte meg, *Ragyogni fog* 481/2
 bár a szép ma vétek, *Bennünk van*
 csak bocsánat 666/22 *Aranynál tovább*
megyek, bár ő arany marad 683/18
 magyar volt és költő *Balassa*, *Bár ide-*
genhez gyakran járt maga 683/28
 eljön a hálás utókor, *Bár úgy hiszem*,
 hogy ő is feledékeny 751/26 *És* szava
 kenet volt bár, mégis élet 833/8 *A perzsa*
sah művelt fiú, *Bár nincs most néki*
koronája 901/6 *S* bár a testület elle-
 nezte, *Az előljáróság kimondta* 919/1 2.
 (vál) *Még akkor is*,... *akkor sem*, ha
Bár fájjon a munka, *feltörjön a kar*,
Csak az él, aki akar 20/3 *Legyen bár*
tenger a hibád, *Én soha észre nem veszem*
 22/13 *De* bár titokban, *rejtve*, *némán*
Mégél a szerelem 23/11 *Enyém a dia-*
dal! *Bár minden vágyam semmiségbe*
hulljon 29/11 *bár rámtapostál*, *csóko-*

lom a képed 32/3 *S* bár megkarmoltak
 áldáz, *sanda szörnyek*, *Dicsőülés volt*
elmúlásod is 33/17 *Egy ölelésed meg-*
váltana engem, *Bár éckaroddal bordá-*
mat betörjed 49/20 *S* a lelke lendül, bár
 lehull a karja 59/11 *Nézd... a dactól*
görbe ajkat, *Mely gúnyt nyilazva sújt*,
 bár csukva hallgat 61/13 *És* bár mel-
 letted senki se figyelmez *És* bár vissz-
 hangos szívre se találj: *Ezer év hallgat*
és ezer év harsog 87/13—14 *Vannak*
ösvények, amelyekre többé nem lép a
 lelkünk, bár utunk örök 212/19 *tavaszi*
szomorúság Színházba üz, bár napfény
 kellene 240/18 *De messze nép hitt bár*
s idegen ég: *Magyar rapszódia* költője,
 bátor *Hittel* hirdetted a magyar
 zenét 282/12 *És* minden veszne, törne
 bár... *A lelked él még* 315/15 *S* bár
 poromat... *Adom a szent szülötte föld-*
nek 331/1 *megköszönném*, hogy első-
 pörsz bár,... *Hogy összetörsz bár... De*
mámort adtál 580/9—10 *És éljen Éva*
is a némben, *Bár forró jege nem hevít*
 599/28 *hitünket nem tagadjuk*, bár az
 ellen *Száz pandúrja büntet* 663/14
Ne fájjon ez azoknak, kik igaz lélekkel,
 bár forrongva, sikkra lépnek 682/2
Valaki légy, ha kollektív dalolsz bár,
 683/1 engedtl itt énekelnem, *Nézniem a*
világ vig csodáit, *Bár oly rövid a mula-*
tás itt 717/19 *Várom a fölkelő napot*,
 bár tudom, hogy nekem nem ragyog már
 720/7 *gyalog megyek bár*, mégis égbe
 szálllok 728/16 *Bár számosakra nézve*
témám Egyáltalán nem jóleső, *Én meg-*
dalollak 903/9 *bár jó az élet össze*, *Terem*
mindig borág 1002/11 *Ha eljő majd*
az élet össze, *Bár szomorúan ridegen*,
Azért még egy-két őszirózsát, *Hiszem*,
 hogy meghagy 1078/2

III. allit 26/8, 254/8, 683/28, 331/1;
 halm 26/8—9, 51/8—9, 87/13—14,
 580/9—10; inv 93/1, 833/8, 22/13,
 282/12, 315/15, 580/9—10, 683/1,
 728/16 (másutt a mondat élén); más
 kötőszóval 93/1, 122/13, 281/13, 355/
 20, 919/1, 23/11, 33/17, 87/13—14,
 331/1, 580/9—10; mondatrészek közt

93/1, 682/2, 1078/2; beékelt mondatban 254/1

bár² hsz

(I) II. 1. (rég) Nem más, nem jelentéktelenebb, mint *Jövel te is, bár új alakban* 250/21 2. Kíváncs volt, hogy...; bárcsak *Ó bár élnél* 378/13

III. A hsz régies értelmezésére utal a hasonló hangulatot idéző *jövel* is; *isz-val* nyom 378/13

báván hsz

(I) II. (irod) Bamba, báméskodó módon *Ballagtak és nézték báván a várost* 791/23 *Könnyes szeme bámulja báván* 822/21

III. Jellsz: használata vleg a két hosszú á-tól származó dallamosság és allit. következménye is.

be hsz

(I) II. (fokozó) Milyen nagyon, mennyire 1. (Mérték v. nagyság fogalmának fokozására) *Be sokszor eszembe jut* 595/2 *Be messze ment* 657/12 2. a. (Érzelem fokozására) *Örök hajlék, be jó tebenned* 136/18, 136/22 *Be szép a reggel* 451/5 *Be furcsa hang* 636/17 *Be fáj leszállani közetek* 137/1, 137/6 *Gondolni be fáj* 308/23 *Be irigyellek* 161/9 b. Értékelés fokozására *Be napos vagy* 180/4 *Be könnyű, könnyű lesz* 363/6 *Öszünk be közeleg* 252/3 *Királyné Encellánk be messze ment* 8 be *megfogyott a régi regement* 657/12 3. (Felt-ú igével kapcs. fokozott óhajítás kifejezésére) *Be jó volna, túl gondokon heverni* 119/2 *Be jó is volna rádborulni* 180/5 *Be jó is volna tihozzátok állni* 180/13 4. (*isz-val*) *Ó be szeretlek, be sajnállak* 123/16 *Julidám, Rómám, ó be messze estél* 230/18 *Én gazdagságom, ó be oda van* 396/2 *Ó Ember, Testvér, be szeretlek én* 490/22 *Hej, be örültök* 88/22

III. Halm 657/12, 123/16

IV. Ige mint áll előtt: fáj, irigyellek, közeleg, megfogyott, oda van, örültök, sajnállak, szeretlek; mn mint névszói áll előtt: furcsa, jó, könnyű, napos, szép; hsz mint határozó előtt: messze, sokszor

Bécs tn (földr)

I. -be, — felől

II. 1. Ausztia fővárosa, a régi császárváros *A reklám nélkül eljuthatsz a mennybe, De nem juthatsz el Bécsbe* 751/19 2. Az osztrák elnyomás megtestesítője *Bécs felől jön a fekete felleg* 12/21 a. A gyűlölt „osztrákia” *Beethoven, bár Bécs adta, elragad* 26/8

III. Jellsz: A gyűlölt elnyomó hatalom jelképe 12/21, 26/8 a művelt nyugat első állomása 751/19

IV. -al 26/8; helyh 12/21, 751/19

V. -i

benne hsz

I. bennem, benned, bennünk, bennetek, bennük

II. 1. Az előzményekből ismert hely, tárgy belsejében *Makrapipa, Benne szűz dohány ég* 157/21 *Robognak a batárok bennük buta bárók* 70/17 *néhány jó akó...Rajna lelke benne* 606/7 2. Az előzményekből ismert anyagban *Ez az én vérem: gyönyör és gyász Bora, bíbora benne ég...nyár Emléke ott zsong benne még.* 539/6—8 *A hangodat iszom...Szép ifjúságunk zeng, bűg vissza benne* 498/13 *hangodban...benne sírnak...benne bűg...benne orgonál...Tavaszyög benne* 652/11—16 3. (átv) Az előzményekből ismert dolog részei közt járom én a furcsa kertet, Amely életnek hívatik, Keresek benne valakit, 855/10 *Egész világ szép temető És benne álom, mese, nő.* 871/20 4. A szóban forgó személy tudatában, érzéseiben a. (a költőben) *Természet s lángész szemlélete érleli bennem Azt a magot,*

18/27 *A legszebb dalt, mely bennem él*
 23/13 *míg bennem egy parányi élet*
 29/17 *föllobbantja bennem Az elhunyt*
tüzeket 49/5 A nagy keleti pusztaság-
nak. . . Ragyogó dele bennem él 58/9
bennem örökké E letűnt üdvösség Szent
tavasza lángol 100/2 éreztem, bennem
mint támadoznak Az örökölt, a szuny-
nyadt bánatok 119/14 mélyen bennem
élsz 242/6 mennyi vágy törik le bennem
mindörökre 264/8 Bennem ring drága
múltad 379/12 bennem régi vers zenéje
zeng 445/14 bennem ma száz dalokban
Mély bánatok 459/13 alszik bennem a
remény 506/1 A dallam, mely bennem
legelőször égre tört fel 566/3 Valaki,
aki bennem szendereg 593/24 Minden
szerelmet, amely bennem égett, . . . Mely-
től kigyúltak bennem messze fények
635/17—19 Minden gyűlölség, amely
bennem égett 636/5 Föltámad bennem
a tűnt fiatalság 656/10 fölzsong ben-
nem. . . A régi évek dallama 742/16
van bennem büszkeség is 759/1 b.
(más személyben) fájdalom anyasága
Ma benned él anyám 459/10 Még ben-
ned él a művészet derűje 555/10 Ha van
benned lemondás 749/15 a bennünk
fájva fájó Ember tragédiáját 399/19
Az elveszett Éden . . . Bennünk zokog
597/20 Bennünk van csak bocsánat
666/23 bennünk ring a jóremény
1008/25 mi bennetek holt, néma, ősi
gyász volt 459/15 5. Az említett dolog-
ban, tartalmában, lényegében a. (dal-
ban) Nem ég majd benne szenvedély
23/15 benne fog ujjongani 46/7 E dalt
még elsirom és benne — lelkeket
51/10 Ott bűg benne az ezeréves átok
92/13 Ott ég benne az ezeréves bánat
92/17 kardok villannak benne 740/6
b. (más tárgyban, dologban) Belenéz-
tem nedves kökényszemébe. . . És láttam
benne nagy, bús messzeséget 314/15
Egy szép levél. . . Benne egy idézet
329/10 A csöndes és jó könyvekhez. . .
Van bennük sok szép rezignáció 578/20
én a költőt várom mind a versben S ha
nincsen benne, hoppon maradok 682/32
E zene kedves rokonom, . . . Mert bű

él benne 458/1 Mögöttünk elmúlt nap-
jainknak éje És benne holdvilág 491/5
Ólomerdők erdeje mi végett, Ha meg-
húzódni sem tudsz benne 491/17 Ne
séggyeld azt a csókot, benne égett Egy
fájdalmas, nagy meddő férfiület 504/3
c. (élőlényben v. megszemélyesített
dologban) Tehenek. . . Elbődül egy, ta-
lán a fűre gondol, Mely benne már tej
671/24 (tehenek) ami bennük elmon-
datlanul fáj 779/15 Várad. . . ifjú me-
részek Benned ébredtek 329/20 Benned
születtem, édesbús, szeszélyes Tavaszi
hónap 544/4 Bús Babilon. . . Magam
is benned oly kopott vagyok 668/20 d.
(elvont fogalomban) A lelke: lel-
kem. . . benne sok dal él 43/13,
43/22 A fiatalságot nem éri az Én
gáncsom, csak mi benne régi vétek
682/4 6. A hat nyomósítására benne
élsz te minden félrecsúszott nyakken-
dőmben 775/13 7. Igevonzat ó élet,
végig hinni benned 192/24

(III) IV. Tebenned

betyár fn és mn

I. -ok

II. fn I. (Tört) Olyan személy, aki elbujdosott, rablásból, fosztogatásból élt *Betyárok, csárdák eltűntek tova 873/5 Élet szegénylegénye, bús betyár, Itt rám felejtés édes mérge vár 590/15 2. Haszontalan, semmirekellő, hitvány ember A kalmár, bőrzés, a kalóz, betyár 597/6*

mn Nehezen elviselhető, rossz *Betyár az élet és drága a bor 585/5*

III. Jellsz: a költő magára is vonatkoztatja 590/15; szókes 585/5; allit 590/15, 597/6, 585/5; párh 585/5

IV. al 873/5, 597/6, (ért) 590/15; áll 585/5585

boldog mn és fn

I. -an, -gá; ok; -abb

II. mn I. Sorsával, állapotával megelégedett, ennek érzésével áthatott **a.** (a költő) *Művészet, Én is boldog rabod*

vagyok 136/14 nem leszek én boldog
170/18 kincsét a szegénynek adja,
Boldog szegénynek, aki csak dalol.
Boldog szegénynek, akinek szemében
új csillagok tündökölnék 587/7—8 **b.**
(más személy) minden boldog apacs
455/5 a boldog gyerek 823/11 Boldog
poéta 845/9 Az álmatag lányt és boldog
fiút 803/6 Boldog halott 44/18 Boldog,
ki tompa aggyal Utfélen összedül 85/5,
85/17 **c.** (csoport) Te győző, boldog nem-
zedék 264/9 messze, késő, boldog nem-
zeteknek 576/20 a régi boldog ősök
702/15 **d.** (az ember, emberiség) bol-
dog az, ki él titokba jól 230/24 Boldog,
kinek haláláig Virul ilyen virág 1002/9
legyen az ember, Szabad és boldog
483/10 milliőknak ad jogot...Hogy
legyenek mind boldogok 505/4 Szabad
népeknek boldog milliója 771/7 bol-
doggá akartam tenni itt Mindenkit
852/26 **e.** (**J**) (megszemélyesített do-
log) Üdvözlég, tilkokat megoldó boldog
óra 49/3 Köszöntelek boldog, szabad
hajók 160/14 Ó tenger: végtelen, boldog
mezőség 160/23 Nemes szülöm, te
boldog és te büszke (Szeged) 297/9
Boldog szobor, te bronz vagy 421/1
2. (**J**) ua.+vidám Voltam gyerek, szo-
morú, boldog 112/5 Szomorúak voltunk
vagy boldogok 14/14 **3.** Ilyen (1.) álla-
potra valló nyílik boldogan mosolyogva
Nyári rózsa 30/21 szilaj ifjúsággal,
boldogan,... rohan 91/14 egyszer bol-
dogan szétnézni 361/15 meghalok,... ó
de boldogan 426/14 a nyáj elbődül
boldogan 431/8 alszanak a kertek
boldogan 505/22 éltem szépen, boldo-
gan 546/15 Jövőbe hívtak boldogan
635/10 dobban boldogan A föld nagy
szíve 646/9 boldogan delett 672/2 Elő
tömegben boldogan haladva 791/15 Van,
ki némán, boldogan pőfékel 724/12 Mu-
zsikál multam boldogan 742/11 Hirdette
boldogan és büszkeséggel 811/3 A lelkünk
boldogan repesve 1008/19 Boldogan
bánatos hang 541/24 Mit boldog fájón
rejt a lelkem 500/2 indult, boldog győz-
tesen 740/2 Az ázsiai mély nagy Szilaj-
bús, boldog méla, Pogány és büszke

lélek 586/16 Nagy messzeségből, boldog
messzeségből Sötét magányba tévedt
ízenet 91/3 A milliók nagy szíve boldog
242/20 Boldogabb a tyúkok álma
782/11 boldog, büszke lelkem 381/1 **4.**
A teljes megelégedettségnek érzésé-
vel, örömeivel eltöltő, boldogító **a.**
(tárgy, dolog) Tiétek a boldog családi
szoba 216/10 Elefántcsontmivű Boldog
palota 308/15 a távoli és boldog szí-
getekre 317/3 Boldog, vig betlehem
jászol 699/9 a szentiváni boldog éjjel
32/14 szerelmes és boldog éjjel 693/18
Ragyogó dél és boldog délutánok 196/3
A boldog, néma csillagokra 238/17
Mint boldog visszhang bús szőlőhegyen
372/25 boldog ige ez 646/21 a boldog
ének 656/12 boldog himnusz lesz a
zsoltár 729/6 Nem bús robot, de boldog
munka kell 659/19 **b.** (elvont fogalom)
Odalép a sírhoz boldog szerelemmel
36/10 az ifjú szerelem még mindig
boldog-e és balgatag 619/20 játszon véle
sok, bús, boldog emlék 324/18 balga
hittel és boldog áhitattal 399/8 az első
boldog, forradalmi mámor 475/11 de-
rengjen a boldog béke 528/4 Büszkén
cikáz A boldog, bátor márciusi láz
570/4 Drága vendég, boldog ihlet 677/9
Hajnali derű és boldog bódulat 707/6
Májusban, fényben, boldog virulásban
716/9 Boldog éden ringatja 745/17
Szabad jövőjét, boldog büszkeségét
771/17 Szemük parázslott boldog izga-
lomban 791/24 Ábrándjait a boldog
szenvedésnek 855/3 porkolábja a boldog
vigasz volt 862/1 Eltűnnek a boldog
káprázatok 863/1 a jövődő boldogabb
és szebb lesz 566/7 Boldog jövőbe nézett
571/6 Szabad jövőbe és boldog jövőbe
571/13 Egy boldogabb jövőnek földje
863/20 A boldog, szép jövő elébe 1008/
11 Vár rám az élet, a boldog, örök 38/4
5. (vál) néhai, tisztelt (személy)
boldog Horácra gondol 575/19

fn **1.** Boldoggá nyilvánított, meg-
halt személy Szíved — a boldog —
íme már pihen 44/21 **a.** (Vall) Ó mo-
solyog, miként a boldogok 449/4 **2.**

(csak tbsz-ban) (A)-ok *megsírassuk őket, Mi boldogok 94/12 Ne értsétek meg azt, ti boldogok 488/4 Köszöntelek, ti bátrak, Ti boldogok 870/10*

III. Als; allit 541/24, 586/16, 381/1, 619/20, 324/18, 528/4, 570/4, 707/6, 870/10; halm 264/9, 576/20, 702/15, 483/10, 160/14, 160/23, 297/9, 112/5, 546/15, 724/12, 811/3, 586/16, 381/1, 317/3, 699/9, 238/17, 619/20, 324/18, 475/11, 570/4, 716/9, 566/7, 1008/11, 38/4, 870/10; o halm 136/14, 49/3, 421/1; inv 297/9, 112/5, 38/4, 44/21; ism 587/7—8; isz-val nyom 426/14; párh 803/6, 771/7, 91/3, 196/3, 707/6, 771/17, 571/13; szemb 14/14, 91/3, 372/25, 659/19, 399/8; megszem 49/3, 160/14, 160/23, 297/9, 421/1, meton 646/21; nyom 1008/19, 541/24, 500/2, 740/2, 586/16

IV. al 449/4, (ért) 94/12, 488/4, 44/21; áll 170/18, 85/5, 85/17, 230/24, 1002/9, 483/10, 505/4, 14/14, 242/20, 782/11, 619/20, 566/7; állaph 30/21, 91/14, 361/15, 426/14, 431/8, 505/22, 546/15, 635/10, 646/9, 672/2, 791/15, 724/12, 742/11, 811/3, 1008/19; fokh 541/24; eredmh 852/26; je 136/14, 587/7—8, 455/5, 823/11, 845/9, 803/6, 44/18, 264/9, 576/20, 702/15, 771/7, 49/3, 160/14, 160/23, 297/9, 421/1, 112/5, 500/2, 740/2, 586/16, 91/3, 381/1, 216/10, 308/15, 317/3, 699/9, 32/14, 693/18, 196/3, 238/17, 372/25, 646/21, 656/12, 729/6, 659/19, 36/10, 324/18, 399/8, 475/11, 528/4, 570/4, 677/9, 707/6, 716/9, 745/17, 771/17, 791/24, 855/3, 862/1, 863/1, 571/6, 571/13, 863/20, 1008/11, 38/4, 575/19

V. -it, -ság, -ságos, -talan, -ul; -asszony

bolond mn és fn

I. -ot, -ból, -nak; -ja

II. mn **I.** Aki a józan ésszel ellentétes módon gondolkodik, cselekszik ő alvajáró. Aszondják: *bolond 70/5 Egy kicsit bolondnak tartottak 852/10*

2. A szokásostól eltérő, különös *Roptam a táncot, a bolondot 112/7*

fn **I.** Zavarodott eszű, elmebajos ember *a klastrom bolondja 605/21 a. (J)* Akit helytelenül ilyennek tartanak *Elolvastam a bécsi nagy bolondot 195/19 2.* (átv) Ostoba ember, aki nyilvánvaló érdekei ellen cselekszik (a költő) *Én bölcs bolond, ki holt eszméknek él 45/9 Bolond, ki ideált keres, Ilyen bolond lehettem én is 512/23—24 3.* Tréfa, nevetség tárgya *Április bolondja 544/c A víg bolondból lett most bús bolond 657/13*

III. Jellsz: szókes 112/7, 45/9, 657/13; inv 112/7; szemb (ellentét) 657/13; (jobbára fn-ként); állandó szókes 544/c

IV. al 605/21, 657/13, (ért) 45/9; áll 70/5, 512/23, 512/24; állaph 852/10; eredh 657/13; je 112/7; tá 195/19

V. -os, -ság

bor fn

I. -t, -ban, -ba, -ral; -ok, -okból; -om, -unk, -unkban, -a, -át, -ától, -ával

II. **1.** Szőlőből kisajtolt szeszes ital *Folyik a bor 70/24 Vörös bor csillog 337/3 piros borok közt és zöld lombok alján Hallgattuk 510/11 piros borok a fehér asztalon 525/16 piros a bor 590/17 Iszom a borom 585/1 drága a bor 585/1 új ige forr, mint részegen a bor 587/10 Bort famulus 599/12, 13, 21, 600/8 A bort megisszák 636/23 Fenéig issza a vőfély a bort 637/6 Elbődül... talán a fűre gondol, Mely benne már tej, kisdetek bora 671/24 a dunántúli borba könny vegyül 687/2 A bor havában 732/13, 733/5 magyar ősz bora 753/16, 754/10 Borban is csak a homoki vinkót 758/22 **2. (J)** Mámor v. mámor forrása *A borban és a dalban édes mámor fogad 1002/13 Áfiumnak a dal és a bor Nálam is elkelt valamikor 550/3 Tiétek mind a nóta, Mely szerelem, bor mellett megterem 90/19 Valami**

nagy bú olvadt föl a borban 535/8 *Borok és pihenők találnak téged olykor* 219/13 *Babona, bánat, borok és botor-ság Mind összekapnak és a kocsmá zug* 645/5 **3. (J)** (átv) Vmely elvont fogalomnak mintegy mámorító hatású terméke *Bora búnak, vigasznak és veszélynek* 337/4 *Ez az én vérem: gyönyör és gyász Bora, bíbora benne ég* 539/6 *A jövőnek... bíboros új borától lelkem mámoros* 550/18 *Ittam új öröm borát* 593/17 *Gyász és nyomor borával telve* 596/24 *könnyek áldott borát áhítja lelkem* 299/18 **a. (J)** Elvont fogalmak létrehozója a borokból még több bú ömöljön 467/15 *borban az igazság* 337/9 *borunkban könny és vér ragyog* 632/18 *Utolsó vacsorámnak bús borától Ma egy világnak fájó lelke lángol* 400/11 *Kurázsit merít a borok ihletéből* 606/12 **b. (J)** A múlt megszépítője *A borban régi őszök fénye ég* 591/3 **4. (J)** Az élet élvezetének, örömeinek jelképe *Jó szó, jó bor, egy csók: lenne dicsőségem* 171/2 *Borok és lányok mindhiába csalták* 368/21 *Borral, leánnyal meglegegedett* 575/20 *Borunk fogytán, dalunk fogytán* 614/21

III. Jellsz: jel (2., 3., 4. alatt); allit és halm 645/5, 337/4, 539/6, 550/18; párh 510/11, 550/3, 1002/13, 219/13, 368/21, 575/20, 614/21; metaf 550/3, 671/24; meton 535/8, 645/5; K 337/9

IV. al 70/24, 337/3, 525/16, 550/3, 590/17, 585/5, 587/10, 753/16, 754/10, 550/3, 219/13, 645/5, 171/2, 368/21, 614/21, (ért) 337/4, 671/24; tá 585/1, 599/12, 13, 21, 600/8, 636/23, 637/6, 593/17, 299/18; helyh 510/11, 687/2, 535/8, 591/3, 337/9, 632/18; képhh 1002/13; állaph 90/19; okh 400/11, 575/2; eszh 596/24; eredh 467/15; birtj 732/13, 733/5, 606/12

V. -os, -ozik; -ág, ó —

borong tn ige

I. -ok, -sz; -ott; -va, -ván

II. 1. (irod) Sötétlik **a.** (természeti

jelenség) *köd borong* 14/13 **b.** (a táj képe) *sok kedves régi táj, Fölrémleken ragyogva és borongva* 819/23 *Árván borongott a kis Tisza képe* 137/8 *Feketén borongott föl az égre holmi nyárfa* 532/16 **c.** (hangjelenség) *kolompja oly mélyen borongva bongott* 631/11 *A takarodó trombita szava... túl tornyokon borong haza... haza* 404/9 **d.** (színelenség) *A vonat füstje a földön borong* 71/17 **2.** (átv, irod) Elmelázó, borús hangulatban van **a.** (a költő) *Alkonyórán, aggón borongván Emlékezem* 65/14 *Borongva állok a zöld víz felett* 91/13 *Plató utópiáján gondolkoztam borongva* 190/12 *Némán borongok az öreg Pozsonyban* 484/17 **b.** (más) *borongott S. M. kisasszony szerelmén* (Petőfi Zoltán) 368/17 *Véres idők terhét hordozza borongva, lemondva E sereg* 456/29 *Boldog szobor te... Némán borongsz e dült világ felett* 421/2 **3.** (átv, irod) (Lelki jelenség) borús, szomorúnak mutatkozik *Szép a magyar bánat, Mely erre borong* 100/22 *mély, kevés bánat borong* 593/9 *szemükben egy bánat borong* 779/14 *Egy óriás és titkos kín borongott* 400/6 *Borong az arcokon a meditáció* 19/11 *Lélekből, mely borong örökkön* 179/7 *valami itt borong örökkön* 716/20 *Kudarcok árnya, múltak álma borong* 73/2 *unalom szürkén borong a rőt ugar felett* 93/9

III. Als; hangh (melázó, merengő hangulatok kifejezésére igen alkalmas); allit 631/11, 100/22, 593/9, 779/4; halm 819/23, 456/29; o halm 631/11, 404/9; megszem 137/8, 631/11, 404/9, 71/17; nyom 91/13, 190/12, 456/29

IV. áll 14/13, 137/8, 532/16, 404/9, 71/17, 484/17, 368/17, 421/2, 100/22, 593/9, 779/14, 400/6, 19/11, 179/7, 716/20, 73/2, 93/9; állaph 819/23, 631/11, 91/13, 190/12, 456/29; időh 65/14

V. -ás, -ó

bú fn

I. -t, -ban, -val, -tól, -nak; -m, -mat, -ja, -ját

II. 1. Hosszan tartó, levert, nyomott kedélyállapot, szomorúság *bút hoz néki minden alkony 9/22 úgy szálljon csak bú szűzi homlokodra 24/13 A bú néki régi ismerőse 31/6 Búvölön zokog föl eltemetett bűja 36/12 Édesanyám ringatott a búban 112/15 Bora búnak, vigasznak és veszélynek 337/4 Lelkünk gerezdje még megtermi bűját 412/15 Néhány dallal több a bú az ajkon 447/19 a borokból még több bú ömöljön 467/15 Szerettek testvér és bajtárs a búban 465/25 nyugodt szemmel nézhessem az égnek Panorámáját, amíg búban élek 501/4 Énekre hangolt bú és balszerencse 510/7 nevek, Meddő örömmel és mihaszna búval 522/7 Úveg alatt gunnyaszt, mint néma bú, 526/5 Megőröl a gond, gyász, A bú, unalom 527/10 Valami nagy bú olvadt föl a borban 535/8 Nem hallasz már ugatni szűkölő bút 598/19 Van itt elég baj, bú, gond, céda gazság 684/29 A hangja fátyolos az ősi bútól 695/10 Jöttét nem jelzi reklám és staféta, Csak néhány ének, mély bú, szent öröm 744/10 2. (J) Természetes, megnyugtató, csaknem szép és kíváncsú tartozéka az életnek *mily szép a bú a nap alatt 451/23 Az alkonyat volt mindig a világom. . . Az alkonyat: a csönd, a bú, a béke 78/16 E zene kedves rokonom. . . Mert bú él benne s vágy remeg 458/1 Vakító napfény bántana. . . Szűrődjön át csak lelkemen Búm ősi fénye 12/8 Jőjj tompa kőn, kopár bú, lomha kétség 826/7 mi édesebb bú 499/1 Ma búmat, mint szent zászlót lengetem meg 399/25**

III. Jellsz: jel (2. alatt); szókcsc 36/12, 112/15, 337/4, 412/15, 467/15, 465/25, 522/7, 535/8, 598/19, 12/8, 826/7, 499/1; allit 36/12, 337/4, 467/15, 465/25, 510/7, 684/29, 78/16; halm 337/4, 510/7, 527/10, 684/29, 744/10, 78/16, 826/7; konkr 112/15, 412/15, 467/15, 527/10, 598/19, 399/25; meg-

szem 24/13, 31/6, 36/12, 826/7; meton 36/12; párh 510/7, 522/7, 458/1

IV. al 24/13, 31/6, 36/12, 447/19, 467/15, 510/7, 526/5, 527/10, 535/8, 684/29, 744/10, 451/23, 458/1, 826/7; áll 78/16, 499/1; tá 9/22, 412/15, 598/19, 399/25; állaph 501/4; képhh 112/15; okh 695/10; tekh 465/25; birtj 337/4, 12/8

V. -s, -sít, -song, -sul; -bánat

búcsúzó fn-ként

I. -t, -nál

II. 1. Búcsúzás *A szeptemberi bágyadt búcsúzónál Szeme színére visszarevedek 304/8 2. (J) Végbúcsú, végrendelet Nektek hagyom, ha innen elmegyek, E búcsúzót 487/2*

III. Alsó (vö. búcsú); allit 304/8; megszem, szineszt 304/8

IV. tá 487/2; időh 304/8

V. l. búcsú

budai mn

(I) II. Budához tartozó, ott levő uralkodják a budai várban 13/14

III. Persz

IV. je

V. l. Buda

bűg ige

I. -ott

II. tn 1. Tompa, mély hangot ad **a.** (tárgy) *Kongva-bongva bűgött Nagy Róma tornyai a gyászharang 39/7 Lobogó kandalló hasábjá bűg 99/14 a trombitában, Mely magánosan bűg, trara, trara 404/15 Messze gyárnak bűg a kürtje 677/5 b.* (természeti hang) *végtelen Tenger bűg így az álmatag csigában 782/23 Ezer orgonának lila bugája bűgött 810/18 2. (ritk, költ) Mélyen, tompán hangzik a. (ének, ima) Mondjátok el az ősi fohászt, A fohászt, amely nem bűg homályban 179/19 főséges hangodban. . . benne bűg*

a vajudó jövendő 652/13 b. (J) (elvont fogalom) Ezer év búja bűg a hant alól 129/12 egy új tavasznak borzongása bűg már 744/23 az idegen rögök moraja bűg 384/3

III. Jellsz: jel, szókc (2b. alatt); hangh. melyet még fokoz a mélyhangok halm 39/7, 99/14, 404/15, 129/12, 744/23; allit 39/7, 810/18, 652/13, 744/23; különleges költői képben, melybe a 'párvás időszakában van' jelentés is beilleszthető 810/18

IV. áll

V. -ó

Bukosza tn (személy)

(I) II. Híres szegedi bőrdudás (SzegSz) *Ének Bukosza Tanács Ignádról 873/c*

III. Jellsz: sajátosan egyéni (szülőföldi) név

Közzéteszi:
BENKŐ LÁSZLÓ

SZABOLCSI BENCE

BÜCSŰ HATVANY LAJOSTÓL

A Magyar Tudományos Akadémia mély meghatottsággal búcsúzik kiváló tagjától, Hatvany Lajostól. Az írásművészet mély ismerőjét és tudását, minden nemes és előremutató irodalmi törekvés pártolóját és bátorítóját, nagy, immár történelmi jelentőségű szellemi megmozdulások spiritus rectorát veszítettük el benne, olyan teremtető- és szervező-egyéniséget, aki eltörülhetetlenül beleírta nevét a magyar irodalom utolsó félszázadának történetébe.

Három nagy költő-egyéniség alakja veszi körül korszakos határjelzőként Hatvany Lajos munkásságát: Petőfi Sándoré, Ady Endréé és József Attiláé. Az ő érintésük ihlette, az ő eszméik szolgálata sugalmazta, az elismertetésükért vagy igaz felismertetésükért folytatott küzdelem fűtötte és irányította ez életmű javát. A nagyszabású Petőfi-monográfia, az Adyról szóló tanulmányok, az új magyar költészetért való kiállás: mindennél beszédesebb állomásai, mérföldkövei Hatvany Lajos írói pályájának. De a költők életének és művének ez a közelsége, az irodalomtörténeti tényeken messze túlmenően is sok mindenre megtanította Hatvany Lajost.

Közöttük és mellettük élve felismerte az irodalom szívverésének, a nagy történelmi és társadalmi folyamatokkal való kapcsolatának alapvető törvényeit. Felismerte, hogy a mű, és a mű hiteles értelmezése egyaránt az élet ábrázolását, az élet közvetlen közelségét jelenti; s felismerte, hogy a nagy alkotások törvénye egyben a nagy változásoké, hogy teremteni és világot formálni, az elmúlót eltemetni s a születendőt létrehívni — lényegében egy és ugyanaz. Ez a mély bölcséleti felismerés nevelte az irodalom tudósát és rajongóját olyan ábrázoló-művésszé, olyan történetíróvá, aki az élet millió részletében megérezte a korszak óriási ritmusát, aki a környezet apró fényeiben és árnyaiban meglelte egy nemzedék arevonásait, az alkotó szellem árulkodó nyomát, aki a régiből és búcsúzóból kihallotta az ébredő újnak első dadogását. És épp az alkotó életnek ez az állandó közelsége keltette fel benne az élet többértelműségének tudatát is — a humort, az ironiát, akár önmagával szemben, a paradoxon kedvelését, a vitaszellemet; valóban, Hatvany azok közül való volt, akik örülnek, ha vitába szállnak velük, akik tételeik jó részét vitapontoknak szánják.

Ez a vitaszellem az elemi életösztön szövetségese volt Hatvany Lajos lényében. Úgy érezte, hogy magukból a tényekből, tárgyakkól, emberekből és folyamatokból árad valami, ami az író állásfoglalásra kényszeríti. Amiről vitázunk, az izgat bennünket, amiről vitázunk, az nem halt meg. Elmúlás és fennmaradás kérdése — ez foglalkoztatta szinte minden művében, s az igazi író, az igazi gondolkodó, az igazi művész köteles helyét mindig ott látni az élet oldalán; megtartani, megragadni, megmenteni — nem a hulladékot, hanem azt, ami bármilyen keretben, bárhogy megmintázhatóan, de fennmaradásra született, vagy inkább, ami méltóvá vált a fennmaradásra. Így lett sajátos műfajává nemcsak a nagy monográfia, hanem az életkép, az esszé, az önéletrajz, a vallomás, a polémia és a karcolat egyformán; így lett a régi Pest krónikása egyben az új irodalom bírálója és szóvivője, így vált Gyulai Pál tanítványából a Nyugat nemzedékének fegyverforgatója, így vált Ady Endre és Tóth Árpád, Thomas Mann és Romain Rolland barátjából József Attila egyik legelső felismerője.

És mert Hatvany számára az „elmúlt idő nyomában” járni annyit jelentett, hogy járni az idővel, elébemeni és segíteni az időnek: ő lett egyben a század roppant változásainak, társadalmi földrengésének egyik első megérzője és meghirdetője irodalmunkban. Látni, hogyan süllyed el egy felbomlott régi világ, hogyan bontakozik és formálódik ki egy új — s volt bátorsága a régiből kilépni, a régit levetni magáról, akkor is, ha az a régi kényelmesebb otthont kínált neki a vajúdó újnál. Mikor pedig az a halódásában mind kegyetlenebb, pusztuló világ nem otthont kínált neki többé, hanem börtönt, üldöztetést és megaláztatást: vállalta az üldöztetést is, hogy a válságok viharán keresztül hűséges tanú és lelkes stafétaként elhozhassa és átadhassa egy gazdag kulturális hagyomány kincseit az elkövetkező úznak, az igaz örökösnek kezébe. Ez a bátorság, ez a hivatástudat, ez az éber történelmi és művészi érzék legyen példája a mai s az eljövendő magyar író- és tudósnemzedéknek is. Mi pedig őrizzük meg Hatvany Lajos emlékét munkánkban és tanításunkban, s hajoljunk meg igaz kegyelettel élete és műve előtt.

SÖTÉR ISTVÁN

HORVÁTH JÁNOS

(1878—1961)

Horváth János életműve egy lehetőség végső határát jelzi: ez a lehetőség részint Toldy Ferencnél, részint Gyulai Pálnál bontakozott ki első ízben. Horváth János volt az egyetlen, aki eljutott annak az útnak végére, melyet amazok kezdtek meg. Beöthy Zsolt és Pintér Jenő irodalomtörténeteit aligha vehetjük komolyan számba, ha a kezdemények és a szintézisek jelentőségét akár Toldy, akár Gyulai, akár Horváth János mértékével mérjük. A polgári korszak irodalomtörténetírásában az övék a legfontosabb szerep — mellettük csak Szerb Antal lép fel a szintézis igényével, de az ő műve inkább a magyar esszé, s csak kevésbé a korábbi történeti rendszerezések hagyományából nő ki. Toldynál és Gyulainál is az irodalomtörténeti munka szorosan a kritikaihoz kapcsolódik. Mindketten egy kortársi irodalmat rendszereznek és értelmeznek, mindketten félig kritikusként tekintenek arra a korszakra, melynek maguk is harcosai, részesei voltak. Toldy, a magyar romantika egyik úttörője, történész-ként tér vissza azokhoz a témákhoz, melyeket korábban kritikusként, esztétaként dolgozott föl. A régi magyar irodalom szorgalmas és odaadó feltárása, mely Toldy Ferenc nevéhez kapcsolódik, s mely a múlt század ötvenes éveiben bontakozott ki: sohasem tudott elég szorosan kapcsolódni magának Toldynak romantika-elméletéhez, s inkább önálló részletet képezett életművében, semmint az egész magyar irodalomról kialakított szemlélet elemét. Gyulai azért fordult a történelmi előzményekhez, hogy a maga korának irodalmát magyarázza meg általuk: az ő történeti képe tehát a felvilágosodás kezdetéig terjed, s elsősorban a lírát öleli föl. Horváth Jánosnál elmélyült és rendszerező irodalomtörténeti fölméréssel találkozunk: a régi irodalom kezdeteitől, a múlt század irodalmáig, egyazon elv vonul végig a bemutatott életpályákon és korszakokon. De Horváth János az első irodalomtörténész, akinek rendszeréből kimarad a kortársi irodalom. Az ő vizsgálódásai programszerűen korlátozódnak bizonyos „lezárt” korszakokra — mi több, az elv, mely a régi korszakok kulcsául szolgál, nem segíthet hozzá a jelen megértéséhez. Horváth Jánosnál autonóm, zárt egységgé kerekedik a múlt irodalma, s ez a múltbeli irodalom mintegy hátat fordít a jelen irodalmának. Ezen a körülményen alig változtatnak azok a tanulmányok, melyeket Horváth János néhány kortársi írónak szentelt. Toldy a Vörösmarty-korszakot tekintette tetőpontnak, s a Petőfi—Arany-korszakot hanyatlásnak látta. Horváth a Petőfi—Arany-korszakhoz képest vélte hanyatlásnak,

„eltévelyedésnek” Ady költészetét, s nem vette észre, hogy Adynál új szinten, s másféle módon, épp azok a mozzanatok ismétlődnek meg, melyek miatt ő Petőfit és Aranyt nagyra tartotta.

A magyar irodalom múltjának feltárását, ábrázolását Horváth akkora tudományos és művészi erővel vitte végbe, hogy életműve a magyar kultúra nagy teljesítményei, nagy értékei közt fog fennmaradni. De ez a körülmény nem jelenti azt, hogy módszerét, koncepcióját a jövőben is használhatjuk még. Valójában Horváth módszere még a polgári irodalomtörténetíráson belül is kiegészítésre, korrekcióra szorult volna — a polgári irodalomtörténetírás sem tudta volna Horváth elvei szerint felfogni, megérteni a Nyugat vagy a népi írók mozgalmát. Ha most, Horváth János halála után, a marxista irodalomtörténetírás mégis az őszinte tisztelet és méltatás hangján szól életművéről, annak okát nem a Horváth-féle koncepció érvényességében vagy „használhatóságában” kell keresnünk. Horváth János elsősorban írói, művészi eszközeivel, ábrázoló erejével, s a bemutatott irodalomhoz való bensőséges viszonyával válik az utókor tanítómesterévé. Vagyis mindazzal, ami rendszerétől függetlenül, sőt rendszere ellenére valósult meg műveiben. Gondos, felelős munkával kell szétválasztanunk egymástól Horváth irodalomtörténeti szemléletét, — melyet nem fogadhatunk el —, s alkotói remekléseit, elemző művészetét, földéző erejét, egyéniségeket és műalkotásokat oly messzemenően megértő ízlését, érzékenységét, melyeket lehetetlen nem csodálnunk.

Horváth visszahúzódása a múlt irodalmába: egyrészt a tudományos megismerés alaposságát, intenzitását növeli —, másrészt azt a mély idegenkedést árulja el, melyet a jelen irodalma iránt érez. Horváth tudósi becsületességét éppen az bizonyítja, hogy ez idegenkedés ellenére sem szegődött a kortársi irodalom elvakult ellenségei közé, hanem inkább hallgatott arról, amit nem tudott eléggé szeretni. Lírai antológiája, mely a múlt elfeledett kincseit hozza felszínre: a jelen lírájából eléggé bizonytalan válogatást nyújt. Horváth János igazi otthona a múlt volt —, de ebben sem szabad feltétlenül konzervativizmust látnunk. Ő, aki oly sokat vett át Gyulai történeti koncepciójából —, Gyulaihoz hasonlóan idegenkedően szemlélte a modernebb jelenségeket. Hisz Gyulai elvei is inkább a szabadságharc körüli korszak, semmint a századvég megértéséhez szolgáltak kulesul. Igazságtalan lenne szemére vetnünk, hogy nem tudott hidat építeni a múlt és a jelen irodalma közé —, a polgári irodalomtörténetírás módszere és szemléletmódja tette ezt lehetetlenné számára. Horváth itt is bölcsen és megfontoltan tartózkodott mindattól, amit csak spekulatív módon, látszatilag tudott volna megoldani.

Életművének alapos mérlegét még el kell készítenünk. Lehetséges, hogy a jövő éppen nem azért fogja őt becsülni, amiért a közelmúlt becsülte. De a nagyságnak is egyik jele épp az, hogy többféle értelme van, s más-más korok is megtalálják benne azt, amire szükségük lehet.

HONTI JÁNOS EMLÉKÜLÉS*

ORTUTAY GYULA

HONTI JÁNOS EMLÉKEZETE

Honti János ötvenéves lenne, ha itt élne közöttünk, ha velünk lehetne és nem úgy szól a kegyetlen hitleri ítélet, hogy örökké fiatalabb útitársunk maradjon, aki fiatalon vitázik egyre velünk, érvel a maga igazsága mellett, hirdeti azt, amit tanított, amit megvallott erkölcsében, életében, amit megépített munkájában, munkájának elveiben. Örökké fiatalabb marad minálunk, mi fáradunk, öregszünk az időben, és ő a maga tragikusan szenvedő szép ifjúságával felel nekünk az évek egyre sűrűsödő homályán keresztül.

Ez a párbeszéd, amelyet fiatalabb társunkkal, barátunkkal folytatunk mi, kifelé menendők, idézi mindegyre azt a csillapíthatatlan fájdalmat, amelyet minden alkalommal érzünk elvesztén, ha idézzük őt, és kínálja azokat a tanulságokat is, amelyeket egy ilyen lélek-, vagy ha úgy tetszik: szellemidézés kelt mindnyájunkban.

Számunkra az emlékezésnek, a kegyeletnek a funkciója nem valami hamis megmásítása annak, ami elmúlt, nem akarja a mi időben változott, kialakult, az idő kemény és tiszta dialektikájában tovább bontakozó eszméinkkel, megváltoztatni azt, ami ő volt. Nem akarjuk meghamisítani alakját, nem akarjuk meghamisítani mindazt, amit vallott, ezért az a vita, amelyet már életében is elkezdettünk, néha még egy ilyen emlékezésben is élesebb talán, mint amilyen illendő lenne a kegyeletes emlékezés során, de ezt az ő becsülete is, a mi becsületünk is egyaránt megkívánja tőlünk. Megkívánja, hogy úgy szóljunk róla és eszméiről ma, ennyi év tapasztalata, belső vitája, tanulása után, *ahogyan ma látjuk* tanulmányait, könyveit, egész eszme rendszerét, egész személyiségét. Ez a lélekidézés egyszerre állítja eléink őt magát, egész emberi jellemét és munkáját is. Mindkettőről szólni akarok.

Ha arról az emberi személyiségről akarnék néhány szót mondani, aki a mi Honti János barátunk volt, akkor elsősorban azt emelném ki a vele való találkozások, viták, levelezés, beszélgetés, együttműködés szép időszakából, hogy valami csillapíthatatlan mohóság jellemezte őt: a tudásnak, a megismerésnek és ugyanakkor az igazság megragadásának fékezhetetlen szomja, mohósága. Úgy érezte fiatal gimnazista kora óta és végig addig a 35 évig, amíg élnie adatott, hogy nem lehet eleget tanulnia és megismernie. A kelta mitológiától kezdve az európai folklórnak nem volt olyan területe, amellyel meg-

* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1960. október 17-én tartott Honti János emlékülésén elhangzott előadások.

ismerkedni ne kívánczolt volna, és ha már a kelta mitológiába fogott, akkor meg kellett tanulnia írni, meg kellett ismerkednie a kelta filológia legkisebb részleteivel, mert nem érezte volna becsületesnek, igaznak a mondandóját, ha nem törekszik a megismerésnek ilyen teljességére.

Azok közé a kutatók közé tartozott — és hadd idézzem fel a nagy példát: Bartók Bélát —, akik úgy érezték, hogy az igazságnak a legkisebb tételét sem lehet kimondanunk bizonyossággal, ha nem tudunk mindent arról az ismeret-tárgyról, amelyet meg akarunk ragadni. A megismerésnek valami fékezhetetlen szomjúsága, vágya volt benne, és mindnyájan tisztelhattuk azt az aszketizmust, azt a fegyelmezettséget és ugyanakkor azt a végtelen mohóságot, amivel a világot meg akarta ismerni, hiszen a népmese és a mese minden fajtája ma arra csábítja a kutatót, hogy mindennel megismerkedjék: eszmerendszerekkel, világnézetekkel, teológiákkal, mítoszokkal, az emberi történet legkülönbözőbb korszakaival, az egész világirodalommal. A világ megismerésének, a világról való szemléletének egyik lehetséges megragadása, ami a mesén keresztül, a mesében kifejeződő világszemléleten és alkotó módon keresztül adódik számunkra — ez volt a fő kérdés Honti János számára. E köré vont minden problémát. Ez sarkallta, hogy nyelveket, irodalmakat, kultúrákat, eltűnt korszakokat minél teljesebben megismerjen. És ezzel függ össze egyéniségének az a másik vonása, hogy egyszerre volt szenvedélyes filológus, kis részletek, a legkisebb mikrofilológiai jelenségek gondos megvizsgálója és szenvedélyes filozófus, aki a lényegét akarta megragadni a kis részjelenségek mögött, az empiria által adott sok apró részletmozzanat mögött a dirigáló egészet, azokat a végső elveket, amelyek meghatározzák ezeket a részleteket, amelyek az egységes, végső értelmezést adják. Filológus és filozófus akart lenni egyszerre, teljes emberi szenvedéllyel.

És nem választható el ettől az igényességétől, ezektől a vonásaitól, az a szenvedélyes vitaközlő kedve, amely már az ifjút, az első tanulmányok íróját szembeállította idős professzoraival. Kíméletlen tisztasággal, meg nem zavarodó biztonsággal vitázott velük, védte álláspontját, szállt szembe régi nézetekkel, olyanokkal, amelyeket téveseknek tartott és sohasem volt hajlandó tekintélyi érvek kedvéért megalázkodni, sohasem volt hajlandó igaznak tartott álláspontjáról szolgálalkú meghunyászkodással lemondani. Becsületesen, egyértelműen, világosan fejezte ki álláspontját és vitázott, vitázott — ismétlem — akadémikusokkal, professzorokkal, öregekkel és fiatalokkal. Szenvédegyes vita volt az egész élete, amely áthullámozott nappalokon, éjszakai beszélgetéseken, budai sétákon keresztül, szegedi látogatásán át egész életünkön. Úgy emlékezem, mindegyre vitáztunk egymással és másokkal, és ezeknek a vitáknak olyan példáját adta számunkra, amely egy később említendő vonásával: emberi tisztaságával és helytállásával volt elválaszthatatlan összefüggésben.

Jellemezte még személyét az emberi humánus minden alkotásának tisztelete, az a gyöngédség, amellyel minden kis részadat fölé hajolt. Mindig az emberi humánus, az alkotás magasrendűségét akarta felkutatni, egy olyan korszakban, amikor éppen a humánus töretett össze, egy olyan korszakban, amikor sokaknak éppen az emberségbe vetett hite ingott meg. Mindig arra törekedett, hogy ezt a humánust a maga tiszta fényében mutassa fel, és nem véletlen, hogy ezek a vonásai függenek össze jellemének azzal a makacs tisztaságával és egyenességével, amely a legvonzóbb volt számunkra. Kevés olyan szinte gyermeken, szinte naivul tiszta jellemmel találkoztam életem

során, mint Honti János volt. Amilyen gyermeki bizalommal és biztonsággal ragaszkodott hazájához, nem hitte el, hogy a végzet őt úgy ragadhatja el, ahogy felszabadulásunk előtt szinte néhány nappal elragadta, nem hitte el a munkatáborok poklában sem, hogy az emberiség nem diadalmaskodhatik, és mint Radnóti Miklós, aki araszolván rőtta verses sorait, félelmetes eclogáit a munkatábor barakjaiban hortyogó kopasz fogolytársai között, ugyanúgy töprengett és vívódott a maga végső témaival Honti János, amikor *Orestes és Hamlet* című tanulmányát írta, amikor ebben a két tragédiában ugyanazt a rettenetet, megrendülést fedezte fel (elemezve az antik és a renaissance közti különbséget), amikor az ember magára marad és egyedül kell szembenéznie a véresarcú végzettel, amely széttepi őt, amely elől nem menekülhet el.

Amikor a végzetnek ezt a két tragikum-típusát feltárta, ezzel — mint ahogyan Radnóti Miklós a maga módján — mutatta meg az emberi tisztaságnak és nagyságnak egyik legszebb példáját, amely mindig győzedelmeskedni tudott rabtartói fölött, ami maradandó.

Ha az emberi személyiségnek ezt a néhány jegyét kiemeltem, azt hiszem, szükségtelen, hogy én itt önök előtt arra utaljak, hogy az ő tragikus halála is a mai Európában, a mai világhelyzetben mit jelent számunkra. Nem kívánok most szükségtelenül olesó párhuzamokat vonni. Nékünk, akiknek a német militarizmus készülődését és világháborúját kétszer is végig kellett élnünk, aligha szükséges, hogy egy ilyen tragikus és tiszta élet kapcsán újra és újra figyelmeztessünk erre. Nem kell erről többet mondanom.

Hadd szóljak inkább arról a tanulságról, amelyet számunkra ma életműve, munkássága kínál, az a munkásság, amelynek filológiai gondosságú kiadása valóban adósságunk — hogy elnökünk bevezető szavait idézzem — és ezt az adósságot is le kívánjuk törleszteni, amikor arra törekszünk, hogy Honti Jánosnak egész oeuvre-jét, magyarul meg sem jelent, hozzá nem férhető munkáit, kötetait is, a meséről írt ragyogó esszéivel együtt kiadjuk.

De amikor ezekről a művekről szólunk, ha eszmerendszerűre, tanulmányaira, kötetekre gondolunk, akkor ott kezdhethném talán, hogy megismerkedésünk után nyomban elkezdtük a vitát. Barátságunkat ez a vita nem rontotta meg, s azt hiszem, most sem vétek sem a baráti tisztesség, sem a kegyelet ellen, ha ezt a vitát ma is folytatom, ma már olyan módon, ahogyan magam is világosabban látom problémáinkat és feladatainkat.

Ami vita közöttünk volt, az abból eredt, hogy ő elsörendűen filológusként a szövegen keresztül közeledett a mese, a népi epikum különböző műfajaihoz, hogy megismerje annak lényegét, végső vonásait, törvényszerűségeit. Ha meg akarnók nevezni filológus elődjét, akkor azt mondanám, hogy Jolles eszméit végiggondolva, vitázva igyekezett behatolni a mese megértésébe, míg én magam a társadalmon keresztül, a társadalomban élő népi alkotókon és alkotásokon keresztül igyekeztem megérteni a mesét és azokat a dirigens faktorokat — hogy tudós szóval mondjam —, amelyek kialakították, megőrizték és tovább hagyományozták a népmesét. Ő, a filológus, a szövegen keresztül, magam a társadalomban élő népi alkotáson keresztül, az orosz és szovjet mesekutatókon és a funkionalista Malinowskij munkásságán keresztül igyekeztem megérteni és interpretálni a népmesét. Az első levél, amivel barátságunk kezdődött, a „Mondotta” című kis balladagyűjtéssel volt kapcsolatos, amely kötet a béreslegény és a gazdalegény balladakincsét igyekezett már a kötet címében is szembeállítani, és a vitában rögtön úgy barátkoztunk meg, hogy éreztük, e két nézet nem egymást megsemmisítő vagy kiküszöbölő nézet,

hanem valahol, valamivel magasabb fokon majd talán vitáink, tanulmányaink során e nézeteknek találkozniok kell.

Egész életében — és ez összefügg azzal, amit személyiségéről mondtam — két idea, két igény foglya volt: a filológiai teljesség és a filozófus igénye és magatartása határozta meg minden munkáját. A fiatal 18 éves ifjú, amikor a magyar népmese katalógusát átadja a Finn Folkloristák Szövetségének, hogy azt az FFC köteteiben publikálják, egy filológus kényes igényességével végezte el nehéz munkáját. Ma is úgy tekinthetjük, mint egy ifjú úttörő alkotását.

Mindjárt utána az alig 21 éves ifjú egy filozófiai igényű mesekutatás végső elveivel birkózó kötetet adott közre ugyancsak a finnek kiadásában a népmese és a hősmonda összefüggéséről és viszonyáról, olyan problémákról, amelyekkel ezekben az években is, napjainkban is birkózunk, a többi közt egy olyan kiváló öreg kutató, mint Jan de Vries. És vitáznak ma is Honti Jánossal és azokkal az elvekkel, amelyeket Honti évtizedekkel ezelőtt vetett fel, ami annyit jelent, hogy eszméi élnek, hatnak, vitázni kell még ma is velük. Ez a két mű, a mesekatalógus és a mese és a hősmonda végső vonásairól írott tanulmánya szinte szimbolikusan összefoglalja a filozófus és a filológus törekvését.

Elmondhatom és nem torzítása, igazítása a valóságnak, hogy Honti János — éppen azoknak a falukutató műveknek tanulmányozása során, amelyek akkoriban hagyták el a sajtót, azokban az években a viták tárgyát jelentették — szintén ráébredt, hogy a népmesék, balladák szépsége valami rettenetes társadalmi nyomorúság közepette születik és ezekben a mesékben benne van latensen is, de világosan kifejezve is, az a társadalom, az a történeti sors, amely szülte és fenntartotta azokat. Kezdte megérteni és elismerni azoknak a történeti-társadalmi összefüggéseknek a jogosultságát, amelyeket éppen Jolles hatására egy ideig vitatott, nem kívánt elismerni. Éppen arról akarok beszélni, hogy vitánkban volt valami számára is, számomra is megrendítő. Egyik utolsó beszélgetésünkön azon töprengett, hogyan foglalja össze, hogyan keresse meg azokat az alapvető motívumokat, meghatározókat, amelyek a mese világában, a mese végső — ahogy ő szerette mondani — világszemléletében kifejezik a mögöttes munkáló, a meséket létrehozó társadalmat. És amikor erről vitáztunk, úgy éreztük mind a ketten, hogy nemcsak barátságunk lett szorosabb, hanem egész gondolat-rendszerünk is — ha szabad ilyen személyes megjegyzést tennem — közelebb került egymáshoz.

Hogy műve torzó maradt, hogy ezeket a gondolatait nem írhatta meg, hogy a népmeséről írott jegyzeteiben csak itt-ott vázlatosan — hogy régi kedves szavát használjam — immanensen van benne ennek az igénye és megsejtése — a kor, a fasiszmus bűne volt és nem az övé, hogy nem fejeződhetett ki ugyanolyan tisztasággal, világossággal, ahogy eszméit tanulmányaiban mindig is kifejtette.

Amikor emlékezőnk élete művére, munkásságára, aligha kell itt befejezésül hangsúlyoznom, hogyha ez az életmű nem valósulhatott meg teljesen, ha ez a gazdag fiatal élet, amely annyi szenvedély, annyi igény, mohóság gyűjtése volt, nem építhette fel teljes művét, mindnyájunk csillapíthatatlan fájdalma marad.

Hiszen ha csak végső összefüggéseiben nézzük, el kell mondanunk — ismétlem — a valóság minden torzítása nélkül, hogy amikor egyre elégedetlenebbül szembefordult kora hivatalos tudományosságával, a maga filológus korlátaival és a csak filológus összehasonlításával, a csak összehasonlító történeti

módszer bizonyos mechanikus vonásaival ő, a finn iskola tanítványa, s a leg-élesebben, néha önmagával is kegyetlenül szembefordulva bírált és úgynevezett „lazább mesetudományt” követelt, ezzel nem valami felületes lazaságot akart, ellenkezőleg: sokkal több gondot, sokkal több megértést, sokkal több valóságos ismeretet követelt, hogy a valóságnak önmaga ellentmondásain keresztül való feltárását felmutathassa. A lazább mesetudomány nála nem felületességet, könnyebbséget jelentett, hanem azt az igényt, hogy kiszabadulva az összehasonlító történeti módszer merevebb béklyóiból a valóság dialektikáját fel tudja fedni, hogy megismerje a valóság mélyén munkáló erőket és azokat a maguk ellentmondásosságában tudja feltárni.

Nem fejeződött ez ki ilyen világosan, ilyen lapidáris módon az ő írásai-ban, amikor a „Népünk és nyelvünk” című folyóirat egyik számában Solymossy Sándorral vitázva először említi a lazább mesetudomány igényét, de hogy az igénye a valóság és igazság dialektikája volt, hogy az igénye az volt, hogy megértsük azokat a munkáló erőket, amelyek a történelem és társadalom ütközésein keresztül a kultúra alkotásaiban megmutatkoznak, azt bizvást állíthatom.

Így emlékezünk életére, alkotásaira.

MESETUDOMÁNY ÉS VALLÁSTÖRTÉNET

Honti János egy tanulmánya címét¹ írtam az alább következő gondolatok élére, nemcsak kegyeletes emlékezésül, hanem annak jelzésére is, hogy mindössze egy vonatkozásban kívánom kiegészíteni azt az átfogó, az emlékezés órájához minden tekintetben méltó képet, amellyel felejthetetlen barátunk sok tekintetben úttörő munkásságát Ortutay Gyula jellemezte. Aki ismeri ezt a munkásságot — s ma, tizenöt évvel mártírhalála után szempontjai és eredményei számontartását nem csak a hazai néprajz, de a mesetudomány nemzetközi fórumai is kötelezőnek ismerik el —, az jól tudja, hogy nem véletlenül és nem is mellékesen került szembe Honti János, a népmese-kutató, a vallástörténet kérdéseivel. A mese lényegéről, eredetéről és funkciójáról vallott, évről-évre, tanulmányról-tanulmányra gazdagodó, egyre élesebben és plasztikusabban megfogalmazott álláspontja szükségszerűen vezette el mindig a határok körüljárására irányuló lépéseit mesetudomány és vallástörténet határkérdéseivel s késztette őt arra, hogy ezeket a kérdéseket is mindig új és új oldalról közelítse meg. Így jutott el olyan megfigyelésekhez, amelyekkel nemcsak főgondja, a mese tudományát, hanem a vallások történetét is gazdagította. És egyben olyan kérdésfeltevésekhez is — nyilván mind a két területen —, amelyek irányában ő maga ment volna tovább, ha a dantei életút felén, harmincöt éves korában gyilkosai ki nem oltják a nemes lángot, amely szép homloka mögött az igazságkeresés szenvedélyével lobogott.

De a továbblépés a tudományban mindig a korábbi nézetek állandó felülvizsgálatát is jelenti. Maga Honti János mutatott erre példát, amikor egy újabb munkájában korábbi megállapításait nemcsak következetesen továbbépítette, hanem az új felismerések világánál újra meg újra mérlegre tette s ahol szükségesnek mutatkozott, a másokkal, de önmagával is szívesen vitatkozó, nem a maga igazához, hanem az igazsághoz ragaszkodó kutató szigorúságával korrigálta. Meggyőződése, hogy Honti János tudományos hagyatékának akkor vagyunk hű sáfárai, ennek a hagyatékknak akkor biztosítjuk eleven hatását a fejlődésben, ha e revíziótól minket sem tart vissza valamiféle helytelenül értelmezett kegyelet, annál is inkább, mert e revízió Honti János nemzedéktársainál bizonyos értelemben önkritikát is jelent — egyikünkknél talán nagyobb, másikunknál talán kisebb mértékben, de alapjában véve azonos irányban. Életműve és emberi kiválósága értékelésének csak az adhatja méltányos mértékét a kezünkbe, ami Honti János munkássága

¹ HONTI JÁNOS: Mesetudomány és vallástörténet. Népünk és nyelvünk 7. (1935) 107—124. l.

időpontjában progresszívnek mutatkozott benne, és nem annak a tizenöt esztendőnek történelmi, emberi és tudományos tapasztalatai, amelyek már csak azokat a barátait és kartársait gazdagíthatták, akik túléltek a második világháborút, megérték a magyar nép és a magyar tudomány felszabadulását.

Az következik ebből, hogy életműve elemzése az immanencia követelményét állítja elénk, azaz Honti János munkásságának minden részletét csak annak a rendszernek belső összefüggései alapján lehet vizsgálni, amely rendszer éppen ez az életmű — minden történeti feltételével együtt — képvisel és csupán azt a kérdést jogos felvetni vele szemben, hogy a részletek a következetesség és teljesség milyen fokán viszonylanak az egészhez? Még egy költő vagy egy művész életművével szemben is megengedhetetlen szubjektivizmusra vezetne az ilyen következtetés, nemhogy a valóság objektív — bár szükségképpen viszonylagosan hű és viszonylagosan teljes — visszatükrözésére törekvő tudományos kutatásokkal szemben; előbbre jutni a már elért eredmények irányában is csak úgy lehet, ha a kritikai elemzés minden feszélyezettség nélkül feltárja mindazokat a tényezőket, amelyek az objektív visszatükrözés hűségét és teljességét adott körülmények között szűkebb határok közé szorították, mint ami a tudománytörténet kedvezőbb pillanataiban elérhető. A korlátok többé vagy kevésbé azonos módon gátolták mindazok tudományos fejlődését, akik a két világháború között idehaza bontottak szárnyat; Honti János azok közé tartozott, akik — nem számítva az illegális párt útmutatását tudományos fejlődésükre is hatni engedő kivételeket — e korlátokat a maguk módján a legmerészebben feszegették, akik a ritkán és nem is minden kockázat nélkül kínálkozó alkalmakkal élve a legmesszebbre tekintettek. Így pl. Ortutay Gyulával együtt az elsők közé tartozott, akik a maguk területén a szovjet tudomány módszertani példájára hivatkoztak. Még csak arra sem lehet gondolni, hogy amikor Azadovszkij egy németül, Helsinkiben megjelent munkáját (*Eine sibirische Märchenerzählerin*) ebben a vonatkozásban már 1934-ben idézte,² ne lett volna tisztában a szovjet néprajztudomány és a proletárforradalom mély összefüggéseivel. Hiszen ezekre az összefüggésekre csak fél évvel korábban világított rá éppen Azadovszkijnak egy a francia kommunista párt központi napilapjában közzétett cikke,³ mintsem Honti János látókörét kitérítő tanulmányútra Párizsba érkezett: francia haladó folkloristák között, akikkel Honti János akkor érintkezett, még bizonyára gyakran emlegették a szovjet tudós elvi megnyilatkozását. Mégis, a szovjet néprajztudományról szerzett ismeretei túlságosan hézagosak voltak ahhoz, hogy saját kutatásainak irányát lényegesen befolyásolhatták volna, arról nem is szólva, hogy az az idealista világnézet, mely a két világháború között még a polgári tudomány leghaladóbb képviselőit is jellemezte Magyarországon, a szovjet tudomány számára alapvető marxizmus—leninizmus megértését akkor is gátolta volna, ha a kor kultúrpolitikája nem zárta volna el hét lakattal ennek legfontosabb forrásműveit azok elől is, akik — az illegális mozgalmakon kívül állva — legalább elfogulatlanul tájékozódni törekedtek.

Tudománytörténeti misztifikáció volna tehát elhallgatni, hogy Honti János idealista volt. De hiba volna az is, ha ezt azokkal szemben is hátrányá-

² HONTI JÁNOS: Mesekutatás és mesegyűjtés. Népünk és Nyelvünk. 6. (1934) 155. l.

³ Le folklore revolutionnaire. L'Humanité, 1933. dec. 15., idézi V. ZSIRMUNSZKIJ bevezető tanulmánya M. K. AZADOVSZKIJ posztumusz könyve élén: История русской фольклористики. Москва, 1958. 7. l.

nak tüntetnék fel, akiknek a munkássága — a szorgalmas adatgyűjtésen soha túl nem jutva — világnézeti és módszertani szempontból idealizmus és materializmus ellentétét még csak fel sem vetette. Idealizmusa kétségkívül nem egyszer akadályozta, hogy úttörő módon feltett kérdéseire maga adja meg a megnyugtató választ, mert a mese világának — és általában a tudat jelenségeinek — társadalmi feltételezettségét ezért nem ismerhette fel. De hogy ez az idealizmus nála szembetűnőbb, mint sok más kortársánál, az egyik legnagyobb érdeméből folyik, abból, hogy tudományának világnézeti alapjait kereste mindig és nem tett egyetlen lépést egyetlen részleteredmény felé sem a módszertani tudatosság igénye nélkül. És észre kell azt is venni, hogy idealizmusa, mely kezdetben Pauler Ákos nyíltan reakciós filozófiájából táplálkozott, ennek terméketlen formalizmusától mindenestre hamarosan frissebb források felé fordult: elsősorban Kerényi Károly nem kevésbé idealista, de mindenestre humánusabb, a harmincas években még személyes magatartásán kívül legalább ironiájával a fasizmus polgári ellenzékét erősítő, Thomas Mann figyelmét sem ok nélkül magára fordító tudományának a hatása alá került. Hozzá kell tenni mindjárt azt is, hogy Honti János azok közé a tanítványok közé tartozott, akik anélkül, hogy valaha is megtagadták volna azt, amit tőle valóban tanultak, mesterük minden történetiséggel elvileg szembehehelyezkedő, utóbb a mélylélektani mítosz-magyarázatba torkolló, végletesen irracionalista fordulatát nem voltak hajlandók követni és a saját aggodalmaik igazolását látták már Thomas Mann e tanítványi kör előtt semmi esetre sem elhallgatott, finom figyelmeztetésében: „... az 'irracionális' divattal gyakran össze van kapcsolva feláldozása és könnyelmű elvetése olyan eredményeknek és elveknek, melyek nem csupán európaivá teszik az európaikat, hanem egyszersmind emberré teszik az embert”.⁴ Ennek a megállapítása ugyanúgy hozzá tartozik a teljes történeti igazsághoz, mint az az emlékezés, amelyet Thomas Mann és Kerényi Károly levélváltásának magyar kiadása élén az utóbbi olyan megrendítő szavakba foglalt: „A kiadás gondolata Honti Jánosban támadt s ő adott hangot neki első ízben, mindennapos munkás együtt-létünk idején már 1934-ben. S ő lett volna hivatva arra, hogy a szerzők halála után egyszer majd talán egy kétnyelvű, német és magyar publikációt sajtó alá rendezzen. Olyan évek következtek, amelyek a természet rendjét nemcsak abban csúfolták meg, hogy fiataloknak kellett az öregek előtt meghalniuk. Honti János, reménysége a mitológiai kutatásnak is, áldozatul esett háborúnak és zsarnokságnak s e kiadvány ajánlása valamennyi áldozat közül első-sorban az ő emlékének szól.”⁵ Úgy érezzük, e sorok felidézésével méltán idéztük magunk közé azt az egykori professzorunkat, aki egyebekben bármennyire is eltávolodott tőlünk, a széthullott baráti „koszorú” legfájdalmasabb veszteségét ma is velünk együtt siratja.

Honti János vallástörténeti tájékozódása sűrű hivatkozásokkal is igazoltan Kerényi Károly munkásságához igazodott, mégpedig e munkásságnak mintegy a harmincas évek derekáig terjedő, természetesen kezdettől fogva idealista, de a történeti szempontokat még el nem hanyagoló s interpretációinak emberi melegségével, az értelem éles fényét szinte erkölcsi parancsként megkövetelő igényeivel valóban ösztönző hatású korszakához. Ami távolról

⁴ THOMAS MANN ÉS KERÉNYI KÁROLY levélváltása regényről és mitológiáról. Fordította PETROLAY MARGIT. Budapest, 1947. 12. 1.

⁵ Uo. 3. 1.

sem jelenti azt, mintha Honti János egy pillanatig is epigonja lett volna Kerényi irányának, vagy akár rajta keresztül a német vallástörténet ún. frankfurti iskolájának. De vallás és mítosz meghatározásában bevallottan ő rá támaszkodik s idevágó kutatásainak korlátai is jórészt már ebből adódnak. Viszont — és ebben is osztozik Kerényi legjobb munkái érdemében — tartalom és forma összefüggései iránt legalább is fenomenológiai tekintetben olyan biztos érzékkel közeledik a megvizsgált jelenségekhez, s legmerészebb általánosításai olyan széleskörű anyagismereten alapulnak, hogy következtetései közül nem is egyet a materialista tudomány is felhasználhat, ha fejükről a talpukra állítja őket. És ez a legtöbb, ami az idealista talajon elért eredményekről egyáltalán elmondható; tudjuk, Marx ezt tette Hegel dialektikájával, Engels meg éppen Bachofen vallástörténeti elemzésével.

A magyar ősvallás romantikus rekonstrukciójában a népmesék természetfeletti, csodás elemeire már Ipolyi Arnold gyakran hivatkozott; ebben legfőbb mintaképének, J. Grimm „Deutsche Mythologie” c. nevezetes munkájának a példamutatása volt irányadó. Hogy a magyar mitológiai irodalomban még fokozottabb mértékben jött az eleven folklór tekintetbe, mint a más forrásokban mérhetetlenül gazdagabb germán mitológia esetében, annak elégséges okát adja meg a mottó, amelyet Ipolyi semmivel sem kritikusabb szemléletű utóda, Kandra Kabos egyenesen Jókaitól kölcsönözve ír könyve címlapjára: „Mi volt a magyarok ősvallása? arról kő, írás nem beszél.” Hogy Ipolyi a múlt század közepén, hat esztendővel Th. Benfey az összehasonlító mesekutatás terén is korszakot jelző Pancsatantra-kiadása előtt fel sem vette egy-egy a magyar mitológiára nézve forrás gyanánt felhasznált népmese eredetének a kérdését, teljes mértékben érthető. Annál súlyosabban esik latba, hogy Kandra Kabos még a század végén is az összehasonlító szempontot inkább csak forrásai merész kiterjesztésére, mintsem józan korlátozására használja fel, amennyiben bőven idézi finn-ugor népek költészetének és hiedelemvilágának vallomásait, de a tanúul idézett magyar népmesékkal szemben az összehasonlító mesekutatás virágzása idején is csak elvétve veti fel az eredet kérdését, és így az európai népmesekincsben általánosan elterjedt motívumokat gyakran minden aggály nélkül építi a magyar ősvallás rendszerébe.

Ilyen körülmények között elvi szempontból jelentős haladás nyomjelzői voltak Solymossy Sándor kutatásai, amennyiben a magyar ősvallás emlékeit keresve népmeséinkben, olyan elemekre fordította figyelmét, amelyek az európai mesekincsben hiányzanak, de megvannak az ural-altáji nyelvet beszélő népeknél, illetőleg a magyarság honfoglalás előtti vándorlásai valamelyik állomáshelyére rögzíthetők. A mesemotívumok „ősvallási elemek törmelékeit rejtik magukban”,⁶ — írja egyik idevágó dolgozatában, amely a „táltospár-baj” és „kancatejfürdő”, valamint az „égbenyúló fa” és a „kiugró vánkások” motívumának eredeti helyét a magyar ősvallásban, illetőleg a sztyeppe-népek

⁶ SOLYMOSSY SÁNDOR: Keleti elemek népmeséinkben. Ethnographia 18. (1922) 30. l. E módszertani alapelv tekintetében különben ő is a Grimm testvéreket követi; már egy évvel korábban idézi a „Kinder und Hausmärchen” jegyzeteiből: „E gyarló mesékben régi, elveszettnek hitt mítoszok ismerhetők fel; az ősi hitvilág törmelékei ezek, széthullott tükördarabok, melyek egykori teljességükből kiválva, másnemű epikus emlékekkel kapcsolódtak s a germánság hosszú élete folyamán mende-mondákká alakultak ... A megtartó erő sok becses anyagot mentett meg bennük számunkra, melyekkel őshitünk töredékes hagyományait kiegészíthetjük.” SOLYMOSSY SÁNDOR: A népmese problémái. Társadalomtudomány 1. (1921) 559. l.

életének reális körülményei között igyekszik kijelölni. Más tanulmányaiban hasonló szempontok szerint vizsgálja a „vasorrú bába”⁷ és a „kacsalábon forgó kastély”⁸ képzeteit, népmeséink sárkány-alakját⁹ stb., s jórészt a honfoglalás előtti samanizmus emlékeire ismer mindezekben.

Vallástörténet és mesetudomány érintkezési pontjait, közös feladatainak és ellentétes szempontjainak a dialektikáját Honti János éppen Solymossy Sándor megállapításainak bírálata során ismeri fel. Mindenekelőtt a „kacsalábon forgó kastély” elképzelését veszi vizsgálat alá s a fiatal kutató önálló utakra serkentő bátorságát már ez a választás is bizonyítja, hiszen éppen a „kacsalábon forgó kastély” magyarázatára nézve Kerényi Károly is elismerően fogadta Solymossy véleményét.¹⁰ Honti János fiatal kutatónál egészen szokatlanul széleskörű olvasottságból merít, amikor kimutatja, hogy a forgó kastély nemcsak azon az egy-két kivételes helyen fordul elő a nyugati epikus hagyományokban, amelyeket Solymossy még az álláspontját nem befolyásoló véletlen játéknak tekinthet, hanem a kelta és kelta forrásokra visszavezethető középkori irodalomban, valamint modern ír mesegyűjtésekben — többnyire túlvilág-elképzelések összefüggésében — egyenesen állandó motívum gyanánt szerepel, s megfigyeléseit a következőkben összegezheti: „A tények, amiket felsorakoztattunk, különösen pedig az, hogy a forgó kastély motívumát Írországból a 7. századtól a 20.-ig úgyszólván megszakítás nélkül ki lehet mutatni, és hogy Izlandban is hosszú tradíciója van, talán elegendőek ahhoz, hogy Solymossy 19. századbeli magyar — kelet-európai — nyugat-ázsiai adatokból vont következtetéseit kétséggé tegyék. Nem lehet továbbra is fenntartani azt, hogy a véletlen ellenőrizhetetlen játéka’ hozott létre két-három nyugat-európai változatot: láttuk, hogy a motívum mélyen és szétágazóan gyökerzik a nyugat-európai hagyományban és kerek 1200 évvel korábban mutatható ki itt, mint keleten. Magyar előfordulásait sem szabad ezért feltétlenül ősi keleti örökségnek és a magyar ősvallás egyik fennmaradt nyomának nézni — a nyugati eredet feltevése legalább is annyira valószínű.”¹¹

Honti János annyit kétségtelenül bebizonyított, hogy a forgó kastély sokkal általánosabban elterjedt motívuma a népi — alapjában véve vallási jellegű — kozmogóniának, mint az Solymossy Sándor párhuzamaiból kitűnt. A képzet természetmitológiai jelentésére is rávilágítanak Honti adatai, így pl. hivatkozik János pap országának egy XIV. századi leírására, amelyben egy kápolna mozgása a csillagok járását követi. Idézhetjük többek között a székelyföldi mesét (MNGY. VII. 492. l.), amelyben a hajnalban született fiú alvilági útja vezet el egy tizenkétemeletes palotához, a palota kakaslábon, aranylánccal aranycsillaghoz kötve, „arra fordult, amerre az áldott nap”. Ha meggondoljuk, hogy János pap országa a világ végén van és a mesehőst is többnyire hosszú — nemegyszer túlvilági jellegű — vándorútja vezet el a madárlábon forgó kastélyhoz, a képzet helyét a klasszikus mitológia világképében is kijelölhetjük, ugyancsak a föld szélén valahol, ahol Atlas tartja az eget, illetőleg Vergiliusnál a távol nyugaton (*Oceani finem iuxta solem-*

⁷ Uő.: A „vasorrú bába” és mitikus rokonai. *Ethnographia* 38. (1927) 217—235. l.

⁸ Uő.: Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. *Ethnographia* 40. (1929) 133—152 l.

⁹ Uő.: Népmeséink sárkány-alakja. *Ethnographia* 42. (1931) 113—132. l.

¹⁰ KERÉNYI KÁROLY: A csodaszarvas az ezeregynapban. *Ethnographia* 41. (1930) 147—148. l.

¹¹ HONTI JÁNOS: Mesetudomány és vallástörténet. *Népünk és Nyelvünk* 7. (1935) 11. l.

que cadentem, Aen. IV. 480) vagy a földi történésektől még jobban eltávolító kifejezésekkel az égitestek világán, az év és a nap pályáján kívül eső vidéken, ahol Atlas a fénylő csillagokkal kirakott tengelyt forgatja a vállán (Aen. VI. 795—797):

*iacet extra sidera tellus,
extra anni solisque vias, ubi caelifer Atlas
axem umero torquet stellis ardentibus aptum.*

De Honti János megfigyelései nemcsak további általánosítást igényelnek. Éppen a magyar népmesei motívumot illetően egy korlátozó megjegyzést sem hallgathatunk el. És ez az, hogy Honti nyugati adataiban csak általában véve forgó — esetleg lándzsa vagy kard hegyén forgó — kastélyról van szó, és egyetlen esetben sem olyanról, amelyik madárlábon forogna. Márpedig Solymossy nem is csak arra hozott fel számos példát ural-altáji vagy ural-altáji eredetűnek valószínűsíthető epikus néphagyományokból, hogy a kastély kacsa-, lúd-, pulyka- vagy egyéb szárnyas-lábon forog, hanem az elképzelést az ural-altáji tárgyi néprajz egy emlékesoportjával is kapcsolatba tudta hozni. Ezek a sámánfák, végükben faragott madárral, többnyire vadlúddal vagy bűvárkacsával; ilyeneket tűznek a sámánok sírjára, de ilyenek állnak a sátor előtt vagy éppen a sátorban, sőt arra is van adat, hogy az alja van madárlábnak kifaragva; kézenfekvő, hogy ez kozmikus jelkép, a világtengely „mása”, illetőleg a túlvilágra képzelt, madárlábon forgó kastély reális mintája. „A sámánfa részint a sátor őrzőszellemének a szerepét töltötte be, részint pedig a sámán hácsófájaként szolgált, amikor a felső világba utazott” — mondja Diószegi Vilmos és közli — V. N. Vasziljev nyomán — egy jakut sámánfa fényképét, négy keresztrúddal, tetejében madárral. Egy adatát pedig — Szűcs Sándor gyűjtéséből — annak a bizonyítására is felhasználhatjuk, hogy nemcsak a kacsalábon forgó kastély népmesei kövületében, hanem eredeti, a népmesei motívumot is ébrentartó funkciójában sem olyan régen merült nálunk feledésbe: „Jakut sámánfára emlékeztető, amit egy sárréti táltos-pásztorról beszéltek: kunyhója előtt fa volt leszúrva, azon egy madár kuporgott; azt gazdája mindenhova elküldte maga helyett.”¹²

Ha tehát a népmesei motívum ázsiai eredetére nézve Solymossy megállapításai megnyugtatóbbak is, mint első tekintetre látszott, adatai szélesebbkörű vallástörténeti összefüggéseinek a felderítésére más motívumok vizsgálatát is érdemes oly módon kiterjeszteni, mint ahogyan arra Honti János mutatott példát, mégha a végeredményt illetően a kiterjesztés mellett hasonló korlátozást is kell tennünk ismét, mint a kacsalábon forgó kastély esetében. Így pl. egy nemzetközileg elterjedt mesetípus¹³ több kelet-európai változatában előfordul az a motívum, hogy a mesehőst a boszorkány aranyhajú leánya arra kényszeríti, hogy fejje meg a kancákat és fürödjék meg forró tejükben, az ifjú, táltoslova segítségével, megszépülve kerül ki a fürdőből, de vetélytársa, az öreg király, aki szintén meg akar szépülni, benne ég. Solymossy ezt a motívumot is néphagyományaink ázsiai örökségének tekinti. Csakhogy ismeri már

¹² DIÓSZEGI VILMOS: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958. 284—286. l.

¹³ Grimm 126. Vö. BOLTE—POLÍVKA: Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm. III. Leipzig, 1918. 18—37. l.

a görög mitológia: Médeia így fiatalította meg, forró katlanba kifőzve, Iasón atyját, Aisónt, s az ugyancsak megfiatalodni kívánó Pelias, Iasón gonosz nagybátyja ebben a fürdőben elpusztul. Zieliński e motívum meglétét feltételezi attikai néphagyományokban is és ezekre vezeti vissza a Démós megfiatalításának a motívumát Aristophanés Lovagjaiban.¹⁴ De ez a kiegészítés csupán a motívum szélesebbkörű vallástörténeti összefüggéseire kell, hogy figyelmeztessen, arra a beavatási szertartásra, amellyel a görög adatokat G. Thomson kapcsolatba hozta;¹⁵ a kancatej-fürdő a maga konkrétságában még őrizheti azoknak a nagy edényeknek az emlékét, amelyekben a sztyeppe népek a kancatejet kumisznak erjesztették, illetőleg sajtnak, túrónak felforralták, mint ahogyan arról Hérodotos, Rubruquis és modern megfigyelők tudósítanak. Solymossy idevágó adatai közül különösen érdekes, hogy Dél-Szibériában az áldozatra kiszemelt fehér lovat még újabb időkben is meleg kancatejjel mosták meg. A szomszéd népek egy részéhez már a magyar hagyományból kerülhetett ebben a formában a motívum, az orosz változatokba pedig a magyarokéval közös forrásból.

De Honti Jánost soha, ebben az esetben sem a részletkérdések érdekelték elsősorban, a kacsalábon forgó kastély motívumát is azért vizsgálta, mert mese és vallás viszonyára nézve általánosabb érvényű megállapítások kiindulópontjául kínálkozott. Az eredmény azonban, amelyhez első ilyen irányú kísérlete során eljutott, őt magát sem elégíthette ki, ezért tér vissza többször ehhez a kérdéshez, elemzi további példákra és törekszik egyre világosabb megfogalmazásokra. Mert azt a negatívumot, hogy nem elégedhetünk meg avval, „ha mesetudományi adatokat állítunk össze vallásokat leíró adatokkal”, természetesen el lehet fogadni, de nem világos még az evvel szembeszegezett követelmény: „ha a mesevilág valóságát vetítjük a vallásokban felismert valóságok közé”, s nem teszi világosabbá az — egyébként nem egészen szó szerinti — Kerényi-idézet sem, amelyből azt a következtetést vonja le, hogy mese és mítosz, költészet és vallás egyaránt egy-egy „emberi állásfoglalás”, „a világgal és a világ nagy valóságaival szemben”, tehát „voltaképpen nem is szorul magyarázatra”. Honti János tudományos fejlődésének általában, a mese és vallás viszonyára nézve tovább alakuló álláspontjának különösen alapfeltétele volt, hogy legalább is gyakorlatában szakítson a tetszetős formulával, amely valójában lemondást jelentett volna mese és mítosz, költészet és vallás tudományos megismeréséről annak a bizonytalan ellenértéknek a kedvéért, amit „megisméltésük”, „újraélésük” nyújthatna.¹⁶ S ha ebben a vonatkozásban később sem juthatott végérvényes megoldásokhoz, fejlődésének iránya egyértelműen előremutatott.

Mesetudomány és vallástörténet határterületén további kutatásainak ösztönzője az éppen, hogy nem elégíti ki sem az a felfogás, amely a letagadhatatlan egyezésekben vallási mozzanat és mesemotívum viszonyát egyszerűen az egykor eleven növény és a kövület viszonyának fogja fel, de az az ellentétes irányú értelmezése sem mítoszok és mesék gyakran megfigyelhető párhuzamosságának, amely szerint a mese egykor behatolt volna a mítoszba, illetőleg

¹⁴ TH. ZIELIŃSKI: Die Märchenkomödie in Athen (1885). Iresione I. Leopoli, 1931. 18. l.

¹⁵ G. THOMSON: Aischylos és Athén. Budapest, 1958. 114. l.

¹⁶ HONTI JÁNOS: Mesetudomány és vallástörténet. Népünk és Nyelvünk 7. (1935) 122—123. l. Vö. KERÉNYI KÁROLY: Halhatatlanság és Apollon-vallás. Athenaeum 19. (1933) 106—110. l.

a hősmondába és a maga — játékosabb — szerkezeti képére alakította a vallás számára jelentős, tehát a hitelesség egészen másnemű igényével fellépő elbeszélő hagyományokat is.¹⁷ De nem elégíti ki az a merőben negatív megfogalmazás sem, amelyet korábban Solymossyval vitázva ő maga szegezett kivált az elsővel szembe; öt évvel később, még mindig elsősorban a kövület-elmélettel kapcsolatban, de már a mesének a mítoszba való „behatolása” elméletére is érvényes pozitív formában fejezi ki ellenvetését minden, a határok elmosására irányuló kísérlettel szemben: „El kellett utasítanunk azt a felfogást, amely szerint a mesei világkép egyszerűen régi mitikus világképek *survival*-je, mégpedig azért, mert az *ősi* mitikus és az *előttünk álló* mesei világkép között mélyreható különbségeket kellett látnunk.”¹⁸ Álláspontja igazolására olyan antik mítoszokra is kiterjeszti a vizsgálatot, amelyek idáig elkerülték a kutatók figyelmét, így pl. egyik poszthumusz tanulmányában a Dionysos-mítosz egy erősen „meseszerű” változatára Firmicus Maternusnál,¹⁹ a másikban Isis, Déméter és Ió „szolgálatára”;²⁰ a Polyphémós-mítosz népmesei változatainak gazdag irodalmát pedig egy nógrádmegyei feljegyzéssel egészíti ki.²¹

Közbül Honti János fejlődésének jelentékeny állomásai esnek, mindennek előtt első és sajnos egyetlennek maradt összefoglaló műve, amely világossá tette már, hogy mit ért „mesei világkép” alatt, és azt is, hogy ezt a világképet hogyan határolja el többek között a „csoda” legjellegzetesebb másik hatóterületétől, a vallástól. Jolles egy gondolatát fejlesztve tovább állapítja meg, hogy a mese az emberi élet korrekcióját nyújtja, „nem olyannak adja a világot, mint amilyen, akármelyik aspektusából, nézve, hanem olyannak, mint amilyennek lennie *kellene*.” És ez határozza meg a mese minden elemének a helyét, és funkcióját, bármi volt vagy lehetett is a jelentése egy más összefüggérendszerben. „A mese világában ott van a világ minden valósága, teljes szabadságban és függetlenségben, törvényektől, összefüggésektől, relációktól nem korlátozva. Ott vannak a világnak nem csak a szép, hanem a borzalmas jelenségei is: ott van a túlvilág is, a halál is. A mese nem úgy válogat ezekből a valóságokból, hogy letagadná akármelyiknek is a létezését. A mese számára is van kinszenvedés, van halál, — csak nem azzal a pozitív, parancsoló, kérlelhetetlen arculatával fordul az ember felé, mint az ókori és primitív népek mítoszaiban. A halálon keresztül a mesében mindig a föltámadáshoz vezet az út: a mese hőse nem érhet rossz véget, nem lehet a túlvilági hatalmak zsákmánya; nem halhat meg teljesen és véglegesen. Ott van a mesékben még a halál is, úgy, ahogy ősi vallások ezt a szörnyű világvalóságot megformázták és emberileg megfoghatóvá tették, de — valahogy ki van véve a méregfoga. Ilyen átalakított, ilyen sajátosan megformázott módon is még sok minden elemet éltet a mese olyan korok világszemléletéből, amelyek visszahozhatatlanul elmúltak.”²² Ez vezeti a tudatjelenségek egyik tartományából a másikba

¹⁷ E. STEPLINGER: Antike Motive im deutschen Märchen. Neue Jahrbücher 49. (1922) 378—387. 1. A mese prioritására nézve a mítosszal szemben ANDREW LANG véleményét idézte SOLYMOSSY: A népmese problémái. Társadalomtudomány 1. (1921) 565. 1. Ujabban vö. pl. RHYS CARPENTER: Folk Tale, Fiction and Saga in the Homeric Epics. Berkeley and Los Angeles, 1946.

¹⁸ HONTI JÁNOS: A népmese háttere. Ethnographia 51. (1940) 319. 1.

¹⁹ Uő.: Az ismeretlen népmese. Budapest é. n. 12. 1.

²⁰ Uő.: Déesses servantes. Oriens Antiquus. 1945. 163—165. 1.

²¹ Uő.: A mézáróslégény meséje. Budapest, 1940.

²² Uő.: A mese világa. Budapest, 1937. 14., ill. 17. 1.

átvett elemek vizsgálatánál az egyezések pusztá megállapítása helyett a *funkció-változások* vizsgálatára, illetőleg annak a felismerésére, hogy nem is átvételekről van elsősorban szó, hanem a tudatvilág egy olyan ősállapotáról, amelyből fokozatos *differentiálódás* útján az epikus hagyományok különböző válfajai, sőt a tudat különböző területei felé nyílik kilátás.²³ És ezzel már olyan kérdésfeltevéseket készített elő legalább, amelyek a materialista tudomány alapján is megválaszolhatók, sőt éppen vallás és mese viszonyának materialista értelmezésében nyerik el igazi jelentőségüket.

A marxista—leninista vallástörténet alapja a vallásnak az a definíciója, amely Engelstől származik: a vallás az emberek felett uralkodó természeti, majd társadalmi erők fantasztikus tükröződése a tudatban. Világos azonban, hogy természet és társadalom valósága fantasztikusan tükröződik vissza a mesében is, anélkül, hogy ez a vallással azonosítható volna, bár népmese és népi hiedelemvilág tartós kapcsolatára nézve alighanem Honti Jánossal szemben is Ortutay Gyulának kell igazat adnunk: „Csak a formának és szerkezetnek jellegzetes, egyszerű szerkezetekben továbbmozgó alakjai s a különös kalandok, csodák, lehetőségek világa önmagában nem őrizte volna meg a parasztság körében oly sok ideig ugyanegy fokon a népmesét. A paraszti mese továbbhagyományozódásában döntő szerepe volt, hogy elemei a hiedelmekből nőttek, azoktól elválaszthatatlanok voltak, érvényük innen táplálkozott. Hihetetlen, csodás történet, szociális és egyéni vágyakat eufóriába oldó kalandok, mindenki számára kötelező, rettegett hiedelmek sajátos kereszteződése adja meg a paraszti mesék, Fedics meséinek alaphangulatát, jellegzetességét. Ez az interferencia, ez a kapcsolat határozza meg a népmeséknek, a paraszti meséknek lényegét.”²⁴ Am a vallásnak az osztálytársadalmak egész történetén végighúzódo reakciós, visszatartó, bár egyes vallásos népi mozgalmak progresszív tartalmát ki nem záró szerepével éles ellentétben áll a népmese előremutató jellege, amelyet Lenin is kiemelt; mint tudjuk, Lenin kijelentéséből, hogy a mese „a nép reményeinek és várakozásainak a kifejezése”, a legfontosabb következtetéseket már Gorkij levonta²⁵ s a szovjet néprajztudomány — mint J. M. Szokolov,²⁶ Meletyinszkij,²⁷ Anyikin²⁸ és sok más szerző összefoglaló munkája vagy monográfiája bizonyítja — alkotó módon tudta ezeket az útmutatásokat felhasználni.

Az ellentmondást a népmesei visszatükrözésnek a valláshoz hasonlóan fantasztikus, sőt gyakran a vallással azonos elemekből építő módja s a vallás reakciós, az elnyomást és kizsákmányolást szolgáló, a népmese a dolgozó tömegek öntudatát ébrentartó, előremutató jellege között semmi esetre sem tudja feloldani vallás és mese viszonyának az a mechanisztikus meghatározása, amelyben Solymossy Sándor előlegezte a részletekben gyakran helyes nyomon járó eredményeit: „A népmese, mint új műfaj, mindenütt akkor lép fel, midőn egyes népegységek kényszer alatt, vagy belső fejlődés következtében ősvallásukat fejlettebb vallásformákkal cserélik fel; ilyenkor az ősi mitikus

²³ A legkörültekintőbb kifejtését e gondolatnak „Az ismeretlen népmese” c. posztumusz tanulmánya nyújtja.

²⁴ ORTUTAY GYULA: Fedics Mihály mesél. Budapest, 1940. 71. l.

²⁵ Vö. főleg M. GORKIJ: Irodalmi tanulmányok. Budapest, 1950. 397. l. és uő.: Az ifjúsági és gyermekirodalomról. Budapest, 1955. 68. 106—116. l.

²⁶ Ю. М. СОКОЛОВ: Русский фольклор. Москва, 1941. 32. l.

²⁷ Е. М. МЕЛЕТИНСКИЙ: Герой волшебной сказки, Москва, 1958. 263. l.

²⁸ В. П. АНИКИН: Русская народная сказка. Москва, 1959. 42. l.

mondák elvesztik komoly súlyukat, az új vallás másnemű ideológiája rájuk cáfol; megfosztva ilyképp hitbéli nimbuszuktól, mint játszi képzelettermékek élnek tovább az emlékezetben s lassanként összeállnak pusztán szórakoztató történetekké, profán hősök kalandorozataivá.”²⁹ Hiszen, ha így volna, ez egyenesen megfordítaná a viszonyt s a fejlődő vallással szemben a mese regresszív jellegét bizonyítaná, vagy legjobb esetben azt a valóban nem egészen példátlan jelenséget ruházná fel általános érvénnyel, hogy a mesében egy fejlettebb világnézet álláspontjáról az elavulttal szemben érvényesül tudatosan vagy öntudatlanul valamiféle, esetleg bizonyos mértékig parodisztikus-játékos utalásokkal is kifejezett bírálóat. Csakhogy az első lehetőséget egyenesen cáfolják, a másodikat is aránylag szűk térre szorítják tapasztalataink, bár már az *Odyseia* elsőszemélyes, retrospektív elbeszéléseiben megfigyelhető valami hasonló s így a görög fejlődésben nyomon követi azt a folyamatot, amelynek során a mitológia a vallás korlátozottságából kilépve a tudatos költészet rendkívül képlékeny anyagává, a társadalmi tudat előremutató kifejezésére alkalmas szimbólumok készletévé válik. Azt kell mondanunk tehát, hogy a vallástörténet és a mesetudomány tényei egyaránt ellentmondanak Solymossy álláspontjának. Ezt az ellentmondást — igaz, először még meglehetősen homályosan — Honti János képviselte elsőnek. S ha további kutatásaiban arra is rámutatott, hogy a mesei világképnek a népmesén kívül s így a vallásban is fellelhető elemei a tudat egy differenciálatlan ősállapotának különböző irányokban tovább fejlődött összetevői, s a fejlődés elsősorban a funkciók differenciálódását jelentette, bizonyos korrekciókkal és kiegészítésekkel felfogásának pozitív oldalát is magunkévá tehetjük.

Először is azt kell hangsúlyoznunk, hogy bár általában a mese a vallásból éppúgy le nem vezethető, mint a mítosz a meséből, a tudat differenciálatlan ősállapotából a fejlődés során elkülönülő hagyománysorok nincsenek egymástól kínai fallal elzárva s az egymásbajátszás lehetősége továbbra is fennmarad. A mítosz és a hiedelemvilág egy-egy eleme éppen úgy válhat mese-motívummá, mint ahogyan a népmesei szerkezet a maga törvényeit rákényszerítheti a differenciáció viszonylag magas fokán is a vallásos hit igényével fellépő legendára, viszont „népmesei szerkezetű” mítoszokkal kapcsolatban gyakran az epikus költészet szóbeli hagyományozásának olyan általános törvényszerűségeivel is számolnunk kell, amelyek ma már a mi viszonyaink között jobbra csak a népmese életében figyelhetők meg. De magát a „differenciálódási folyamatot” ki kell emelnünk abból az időtlenségből, amelyet Honti feltételezett, mikor azt írta róla, hogy az „nem egyszeri, meg nem ismétlődő eseménye volt a népmese történetének, nem hagyta magára a népmesét egyszeri és lezárt alkotómunkája bevégeztével, hanem soha meg nem szűnő állandóságával mindmáig élteti a mesei hagyományokat.”³⁰ Lényegében ugyanazt a korrekciót kell itt végrehajtanunk, amelyet egyszer már Honti „ősmese” fogalmával³¹ kapcsolatban javasoltunk:³² ha a differenciálódási folyamat nem is szorítható szűk időbeli korlátok közé és nyilván különböző

²⁹ SOLYMOSSY SÁNDOR: Keleti elemek népmeséinkben. Ethnographia 18. (1922) 30. 1. Hasonlóan már előbb uő.: A népmese problémái. Társadalomtudomány 1. (1921) 573. 1.

³⁰ HONTI JÁNOS: Az ismeretlen népmese. 28. 1.

³¹ Vö. uő.: Volksmärchen und Heldensage. FFC. No 95. Helsinki, 1931. 11. 1.

³² Literatur und Folklore im klassischen Altertum. Acta Ant. Hung. 7. (1959) 15. 1.

népek történetében különböző időre is esik, mindenesetre a fejlődés fő vonalában *irreverzibilis* és a társadalmi fejlődés *törvényszerű* fokára rögzíthető folyamatról van itt szó. Ez a differenciálódási folyamat az osztályok elkülönülését követi nyomon, mítosz, hősmonda, mese az osztály nélküli ősközösség többé-kevésbé egynemű hagyományából válnak ki, ugyanakkor, amikor egyfelől szájhagyomány és irodalom, másfelől vallás, költészet, művészet, tudomány stb. differenciálódásának jóval lassabb folyamata is legalább megindul. Most már E. M. Meletyinszkij rendkívül figyelemre méltó elemzéseire is hivatkozhatunk, amelyek a tündérmese háttéréül szolgáló társadalmi valóságban a felbomló nemzeti rend viszonyait tárták fel.

A differenciálódás során fokozatosan, távolról sem egyszerre és nem is egyenlő mértékben elkülönülő tudatjelenségek közül ezúttal természetesen csak arra a kettőre korlátozzuk figyelmünket, amelyeket a visszatükrözés fantasztikus jellege úgyszólván napjainkig egymáshoz viszonylag a legközelebb tart. S most már — nem függetlenül az előző kettőtől — a harmadik kiegészítést is megtehetjük Honti János elméletéhez, s ez éppen vallás és népmese funkcióját illeti. A vallásnak ugyanis a differenciálódásban az a szerep jutott, hogy a lelki megfélemlítés eszközeivel, a kiszolgáltatottság és alárendeltség elképzelt rendszerével a nép öntudatát gúzsba kösse, a népmesének éppen ellenkezőleg, hogy a nép öntudatát a minden nehézségen, minden ellenséges hatalmon, még a halálon is diadalmaskodó mesehős — a legkisebb gyermek, a szegény pásztorfiú és más, az elnyomottak jelképéül kínálkozó típus — képzeletbeli győzelme példáján fokozza. Mint Meletyinszkij írja: „A csodálatos erők a mesében végső elemzésben a közösség erőinek fantasztikus megvalósulását jelképezik, az igazság győzelmébe vetett hitet fejezik ki, s szerencsés kimenetelük — a mese jellemző vonása — nem a szavak mágikus erejében való hit eredménye, hanem a humánus optimizmus kifejezése.”³³

Kínálkozó volna ebből a szempontból Honti János egyik legkedvesebb témáját, a „Mesék és mítoszok halálról és halhatatlanságról” című tanulmányában s több hazai és külföldi folyóiratban mindig új meg új oldalról tárgyalt³⁴ képzetkört újra vizsgálat alá venni. Ez bizonyára nem egy elvi és tárgyi korrekcióra vezetne, s többek között avval a vallástörténeti szempontból sem érdektelen credménnyel járna, hogy az európai népmese háttere szempontjából a kelta sziget-mítosznál semmivel sem kisebb jelentőségű annak az apokrif irodalomnak a hatása, amely éppen a középkor antifeudális eretnek-mozgalmaiban vitt nagy szerepet. És ez arra mutat, hogy még a népmesék vallási orientációja sem független osztálytartalmuktól. De egy ilyen, előbb-utóbb elmaradhatatlan vizsgálat is érintetlenül hagyná Honti Jánosnak azt a megfigyelését, amelyre ebben az összefüggésben a legerősebb hangsúlyt vetette: egy jellegzetes túlvilág-elképzelés széleskörű hagyományában csak a népmese:

³³ MELETYINSZKIJ i. m. 256. l. Vö. A. F. ANYISZIMOV finom megfigyeléseit is mese és mítosz különbségeire nézve az északi népek epikus hagyományaiban: Природа и общество в отражении сказки и мифа. Ежегодник музея истории религии и атеизма. I. (1957). 144–171. l.

³⁴ HONTI JÁNOS: Mesék és mítoszok halálról és halhatatlanságról. Ethnographia 47. (1936) 34–39. l. Idevágó tanulmányai közül vö. még különösen: A sziget kelta mythosáról. Aroganuták 1937–1938. 5–15. l. A középkor Odysseusáról. Uo. 150–161. l. Celtic Studies and European Folk-Tale Research. Béaloidas 6. (1935) 33–39. l. New Ways to Vinland Problems. Acta Ethnologica 1938. 17–30. l. Vinland and Ultima Thule. Modern Language Notes 1939. 159–172. l. Late Vinland Tradition (the Thorbjörn Narrative). Modern Language Quarterly 1. (1940) 339–355. l.

változat az, amelyben a hős győzelmet vesz a halálon. Éppen azért, mert a népmesének nem a valóság fantasztikus visszatükrözése, nem is a túlvilági látomás, hanem a feltétel nélküli győzelem a lényege. Valóban, a Tündérország is visszavezethető különböző vallások túlvilág-elképzeléseivel közös eredetre, de lényegét nem ez az eredet, hanem az eleven funkció határozza meg, az éppen, hogy a mesehős feltétlen győzelmének színtere. Halálos háttérét Petőfi sem hallgatja el, mégis az új életet jelenti a falu két árvája számára. Mert a *János Vitéz* csak azt bontja ki, ami benne rejtett népmesei előzményeiben.

De a részleteket más alkalomra kell hagynom.³⁵ Csak egy sokatmondó példával akartam utalni arra, hogy hívebben szolgáljuk az ő emlékezetét is, azokat a tudományos feladatokat is, amelyeknek gondját utolsó leheletéig a szívéen viselte, ha ahelyett, hogy elhallgatnánk életművének belső ellentmondásait és túlértékelnénk azokat az eredményeket, amelyeket az adott feltételek között elérhetett, az ellentmondásokat feltárva keressük meg mindvégig fejlődő pályájának előremutató tendenciáit és ezek irányában, az övéénél összehasonlíthatatlanul kedvezőbb társadalmi, emberi és tudománytörténeti feltételek minden előnyével élve igyekszünk tovább haladni. A fájdalmas tény, hogy ezeket a további lépéseket már nélküle kell megtennünk, életművével szemben is fokozza felelősségünket.

³⁵ Egyelőre 1. csupán kéziratként, könyvmatos formában közzétett előadásomat a János Vitézről: A kétéves pedagógus továbbképzés tananyaga, harmadik időszak, 1952. január-február. Magyar nyelv és irodalom. Budapest, 1952. 5—30. l. és Vallástörténeti tanulmányok, 2. kiadás. Budapest, 1960. 32, 151. és 512. l.

GYÖRÝ JÁNOS „A FRANCIA DRÁMA KIALAKULÁSA” C.
KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítõ Bizottság 1959. június hó 30-án rendezte meg Gyõry János „A francia dráma kialakulása” c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitáját; e vitára a következõ bírálóbizottságot küldötte ki: Turóczi-Trostler József akadémikus (a bizottság elnöke), Dobossy László az irodalomtudomány kandidátusa (a bizottság titkára), Gyergyai Albert az irodalomtudomány doktora, Herman József a nyelvészeti tudományok kandidátusa és Hont Ferenc az irodalomtudomány kandidátusa. Az értekezés opponensei Koltay-Kastner Jenõ az irodalomtudomány doktora és Lutter Tibor az irodalomtudomány doktora voltak.

A jelölt eddigi tudományos munkásságának ismertetése után LUTTER TIBOR olvasta fel opponensi véleményét. Bevezetõül hangoztatta, hogy Gyõry értekezésének témája idegen ugyan az õ kutatási területétõl, mégis szívesen vállalkozott opponensi vélemény kifejtésére, mivel az angol és a francia szellemi értékek csereforgalma különösen a Gyõrytõl vizsgált korszakban rendkívül jelentõs. Ekkor bontakoznak ki a modern dráma legnagyobb értékei: „Shakespeare és a francia klasszikus dráma a maga nemében olyan csúcspon, amelyet talán a dráma soha többé el nem ér”. E kérdéssel több fontos irodalomtörténeti mû foglalkozik, melyek közül az opponens fõleg Sir Maurice Bowra *The Simplicity of Racine* c. munkájára utal.

Gyõry János szemléletében, módszerében és eredményeiben sok újszerût lát a bíráló. „Jelentõs tudományos eredménynek kell tekintenünk, hogy Gyõry a francia dráma kialakulásának folyamatát abból az alapvetõen fontos elméleti megfontolásból kiindulva követi nyomon, hogy e forma virágzásának bizonyos belsõ feltételei vannak (ezeket vonja õ a drámaiság fogalmába), ezeket a feltételeket viszont csakis a gondolkodás bizonyos éghajlata alatt találhatjuk meg. Ezért Gyõry kutatásai nemesak szorosán a drámatörténet már ismert tényeire szorítkoznak, hanem messzebbre, a francia gondolkodás, a francia elmeberendezés kialakulásának folyamatára terjeszkednek ki.”

Mégis az opponens fõleg két lényeges ponton nem találja meggyõzõeknek Gyõry fejtegetéseit. Az egyik az elõadásnak az a módja, amely mindig a vizsgált kérdés egészét tartja szem elõtt s így több esetben is homályban hagyja az egyedi jelenségek határozott vonásait. A másik az az alaptétele az értekezésnek, amely szerint a reneszánsz sajátosan átmeneti kor volt s mint ilyen, a tiszta drámaiság, legfõképpen a tragédia kibontakozásának csak részben kedvezett; hiszen — az opponens szerint — ez ellen szól az a körülmény, hogy a reneszánsz kori Shakespeare éppúgy nincs híjával a tiszta drámaiságnak, mint a klasszikus Corneille vagy Racine.

Főleg ilyen és hasonló aggályokat fejt ki a bíráló a részletkérdések taglalása során is; e vitatott részletkérdések közül fontosabbak: a „hivatalos” művész és a kritika viszonya, a barokk franciaországi vonatkozásai és helye a drámatörténetben, a kálvinizmus szerepének értékelése. A disszertáció egészét tekintve azonban megállapítja, hogy e vitatott kérdések „már magukban is arra mutatnak, hogy a munka . . . nemcsak évtizedek elmélyült búvárkodásairól tanúskodik, hanem a tudományszak legkényesebb, legnehezebb pontjait is megragadja.”

A távollevő KOLTAY-KASTNER JENŐ opponensi véleményét a titkár olvasta fel. Bevezetőül az opponens kifejti, hogy Győry a drámaiság fogalmát egyrészt csak a tragédia drámaiságára korlátozza, másrészt pedig azonosítja azt általában a modern drámaiság fogalmával. Ebből következik, hogy „elvileg a középkorban nemcsak drámaiság, de dráma sincsen; a reneszánszban vannak csírák, de az 'autonóm drámaiság' csak Corneille korában születik meg”. Az opponens megállapítja, hogy Győry János mindhárom korszakra vonatkozólag „sokoldalúan vizsgálja meg a kérdést és annak összefüggéseit a társadalommal”, ugyanakkor azonban mindhárom fejezete bőven ad tápot fenntartásoknak is. Az opponens fenntartásai elsősorban arra vonatkoznak, hogy Győry a középkort osztatlan egységnek tekinti, amelynek elsődleges irodalmi kifejeződése az epika; „e végletes leegyszerűsítésben van kétségtelenül valami igazság, de merev alkalmazása az irodalmi jelenségekre nem látszik célravezetőnek”. További fenntartása az opponensnek a középkori líra eredetének tárgyalására vonatkozik; szerinte legalábbis vitatható a Győry által is előadott kathar eredet elmélete. Az opponens nem ért egyet azzal a móddal sem, ahogyan Győry egy sajátos, bár ellentmondásosan ábrázolt lelki alkat tükröződésének fogja fel a középkori irodalmat.

Bírálatának további részében Koltay-Kastner Jenő opponens a dolgozatban kifejtett reneszánsz-felfogással vitázik. „Kilátástalannak tartjuk azt a vállalkozást, hogy a francia drámaiság kialakulásáról szóló dolgozat szűk keretei közt a reneszánsz nagyon komplex valóságát az 'ügynevezett újjászületés korá'-vá degradáljuk és egy kizárólagos szempont alapján teljes átértékelésére akarjunk vállalkozni.” Ötletszerűnek minősíti a módot is, ahogyan Győry „a reneszánsz alapvető nézetének” nyilvánítja a kettős világnézetet, a duplex veritast.

Az értekezés voltaképpeni tárgyát vizsgálva, az opponens megállapítja, hogy a modern színjátszás kibontakozása a XVI–XVII. századi Franciaországban nem jelent olyan teljes szakadást a középkorral, amilyent Győry János feltételez. Egyoldalúságot lát a bíráló abban a módban is, ahogyan a tanulmány írója Montaigne-tanítványként mutatja be Corneille-t. „Ha Győry kevésbé állítaná be Corneille-t Montaigne-tanítványként és jobban érvényesítené azt, hogy Montaigne befolyása csak egyik tényezője Corneille életfilozófiája kialakulásának, teljesen egyet tudnánk vele érteni. Tanulmányának nagy érdeme azonban, hogy ezt az összetevőt, amelyet elődei inkább csak érintettek, részletesen és a maga egyoldalúságában igen meggyőzően kifejtette.”

Elismeréssel állapítja meg az opponens, hogy Győry dolgozatának az utolsó fejezete, amely Corneille műveit elemzi, az egész disszertációnak „a legbiztosabb és szép eredeti eredményeket jelentő része”. Az értekezésben érvényesülő módszerről szólva kifejti, hogy Győry „az irodalmat és a drámát a társadalmi és gazdasági alap tükröződésének fogja fel” ugyan, mégis gyakran

alkalmaz olyan szempontokat, amelyek a szellemtörténeti módszer maradványai. Szívesen tagadja a pozitivistá filológia eljárásait, pedig „legbiztosabb eredményeit éppen a társadalmi összefüggéseiben értékelt irodalmi tények filológiai vizsgálatával éri el”.

Az értekezést mindkét opponens elfogadásra javasolta.

Az opponensi bírálatok elhangzása után SÜPEK OTTÓ egyetemi adjunktus szólott hozzá a vitához. Nem annyira kritikai szempontból, mint inkább a problémafelvetések hatásának szempontjából foglalkozik Győry János munkájának néhány tételével. Érdekesnek és megragadónak mondja Győry fejtegetését a középkori ember világáról, bár ugyanakkor elnagyoltnak vagy legalábbis félreérthetőnek minősíti a középkori okság-felfogásra vonatkozó következtetés megfogalmazását. A hozzászóló szerint Győry János dolgozata főleg azzal hoz alapvetően újat, hogy bemutatja, miként fejlődött át a középkori nominalizmus — Montaigne filozófiájának tanúsága szerint — a reneszánsz haladó törekvéseinek mozgatójává. Ezért az értekezés fő értéke Montaigne és Corneille kapcsolatainak tisztázása. „Ily módon az az érzésünk, hogy a francia klasszicizmus valahogy szervezesebb, gyökeresebb, mint ahogy eddigi ismereteink alapján elképzeltük, másfelől sokkal távlatosabb, mint ahogy a régi iskolás magyarázatokból kivehettük.” Ez az élményszerűség főleg Corneille műveinek újszerű elemzésében érvényesül, s ezzel „Győry János kutatásai egy hideg és ünt s csak hagyományokból és kötelességből elismert műfajt, értem a francia klasszikus drámát mintegy újra beiktattak, beiktatni segítettek az eleven francia és világirodalom áramkörébe”. A hozzászóló felveti azt a gondolatot is, hogy a kortörténeti keret részletesebb kidolgozása nem lett volna-e javára az értekezésnek. Mindenesetre — állapítja meg — „így ahogy van, az egész mű új állomást jelent a magyar romanisztikában”.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF hozzászólásában kifejti, hogy a vita folyamán olyan komplex problémák vetődtek fel, amelyek — egyik-másik ponton — kétségtelenül hozzájárulhatnak a komplexumból kiragadható részletkérdések megvilágításához. A francia klasszikus tragédia szerepe és jelentősége a világirodalom történetében rendkívül nagy; Goethe és Schiller egyaránt merítettek belőle és hatása alatt állottak. Ezt a fejlődési távlatot is érzékeltetni kellett volna. Másrészt, Győry nem tisztázta kellőképpen a reneszánsz és a humanizmus viszonyát. Ezzel függ össze a hatás-kutatás kérdése is: miként élt és hatott az antik műveltség a középkorban, majd a reneszánsz idején. A reneszánsz és a humanizmus valóban egy új világot jelent, de nem magában; csírái megvannak a sokféle prereneszánszban és humanizmusban. S ezért téves Győry Jánosnak az a tétele, hogy a középkori ember teljes ember. Hiszen a középkori ember telve van fóbiákkal, félelmekkel, izgalmakkal. Ezt többé-kevésbé legyőzni, ez az egyik legfontosabb lépése az emberiségnek. Helyes Leninnek az a megállapítása, hogy a középkornak csak a nagy francia forradalommal van vége. Tünetei azonban tovább kísértettek olyan írók műveiben, akiket különféle szálak a papsághoz fűztek. Goethe azért olyan nagy világjelenség, mert semmi köze nem volt a teológiához.

A szellemtörténeti irányzat korántsem volt teljesen egységes; azon belül is volt egy haladó szárny, amelynek a kutatási eredményeit másképpen kell elbírálni, mint a reakciós szellemtörténetét. „Dialektikus szemléletünk arra tanít, hogy nem lehet csak egyoldalúan és csak egy irányba tekinteni. Ez a fejlődés igazi útja.”

A hozzászólások elhangzása után GYŐRY JÁNOS válaszolt az opponenseknek.

¶Lutter Tibor aggályára, hogy különösen a „duplex veritas” kifejtése során a részletkérdések kontúrjai elmosódnak az összképben, főleg azt a fel-fogását hangoztatja, hogy „a középkor idealizmusa és a felvilágosodással végleg polgárjogot nyert mechanikus materializmus közötti időszakban, tehát az abszolút monarchiák korában, azaz, pontosabban, a nemesség és a polgárság átmeneti osztály-egyensúlyának két évszázadában, a XVI.-ban és a XVII.-ben, mindkét világnézet együttesen van jelen a társadalmi tudatban”. E kettős világnézet jelenlétét igyekezett dolgozatának bírált részeiben sokrétűen bizonyítani. — A moralitás szerepe kapcsán megállapítja, hogy más e szerep az angol irodalomban, mint a franciában. S ugyancsak másként jelenik meg a „hivatalos” művész is a francia irodalom fejlődésében, mint az angoléban. — A kálvinizmus történelmi szerepe és jellege körül kialakult vitában Győry János hangoztatja, hogy ő épp azért tekinti a francia kálvinizmust reaktív erőnek, mert történeti funkciójában vizsgálta.

Koltay-Kastner Jenővel főleg részletkérdésekről vitatkozik a szerző. Mindenekelőtt elfogadhatatlannak minősíti az opponens egyik legfőbb bíráló észrevételét, amely szerint „a modern drámaiság kialakulásában a romantikus drámának és színpadnak van legalább annyi része, mint a francia klasszicizmusnak; Győry szerint ugyanis az 1600 körül kialakult dráma, amelyet ő autonóm műformának tart, „a romantikával megszűnik, s a romantika új drámát igyekszik alkotni”. Hasonlóképp azt az opponensi nézetet sem tartja elfogadhatónak Győry János, amely szerint a középkorban igenis volt drámaiság. Válaszul Győry adatszerűen is próbálja bizonyítani az epika mennyiségi fölényét „a középkor szegényes drámatermése” fölött. Még egyszer, élesebben megvilágítja azt a tételét, hogy „a mi modern színpadunkat, háromfalú illúziószelencét, a francia klasszikus tragédia teremti meg, teljesen önmagából, a saját tragikus mondanivalójának ad benne színpadi burkot”.

Védekezik azzal a bírálattal szemben is, amely a műfaji osztatlanság miatt, illetve az ezzel összefüggően tárgyalt középkori osztatlan lelki alkat miatt érte. Hivatkozik a históriás énekekre, amelyekben csak elvétve található lélekrajz. — Nem osztja az opponens véleményét a trubadúr líra kathar eredetét illetően sem; újabb adatokkal bizonyítja tételét. — Az egész értekezés tengelyébe helyezett valóság-látszat kettősség elemzését azzal védi meg, hogy Montaigne, Descartes és kortársaik számára „a kiismerhetetlen világban csak egy nagyhatalom létezhet: a magányos ember, aki énjét mindvégig rejtegeti”. — Corneille értékelésében Győry fenntartja azt a tételét, hogy „Montaigne nem egyik tényezője, hanem az alaptényezője, a döntő tényezője a corneille-i lélektannak és életérzésnek, amely mellett minden egyéb hatás másodlagos járulékként telíti csak a corneille-i műalkotást”.

Befejezésül Győry János köszönetet mond opponenseinek az értékes és serkentő észrevételeikért, melyek segíteni fogják műve végleges szövegének kialakításában.

A vita eredményeként a bizottság a következő határozatot hozta: „A kiküldött bírálóbizottság megállapítja, hogy a jelölt a francia drámaköltészet problémáit új szempontok szerint világította meg s ebben jelentős eredményekre jutott. Három részben, úgyszólván teljes filológiai apparátussal kíséri nyomon a vizsgált műfaj fejlődését. Különösen kiemelendő a harmadik rész, amelyben Corneille életművét újszerűen elemzi, és eredeti szempontok szerint világítja meg Montaigne hatását a corneille-i dráma koncepciójára. — Megállapítja a bizottság azt is, hogy a középkor és a reneszánsz vizsgálata

során részleteredményeket vitatható módon általánosít. — Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangúlag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Győry Jánosnak az irodalomtudomány kandidátusa fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta:

Dobossy László
a Bizottság titkára

ANDRÁSSYÉ KÖVESI MAGDA „FINNUGOR (URÁLI) ELEMÉK A KOMI KÉPZŐRENDSZERBEN” CÍMŰ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A címben megjelölt értekezés vitája Bárczi Géza akadémikus elnöklétével 1958. június 17-én zajlott le.

Fokos DÁVID opponensi jelentésében hangsúlyozta, hogy az értekezés hosszú és szorgalmas munka eredménye. Kiemelte, hogy az egész finnugorságra vonatkozó szóképzéstani szintézis megbízható módon csak úgy készíthető el, ha minden egyes finnugor nyelv szóképzéstanát sikerült körültekintően tisztázni. Az ilyen típusú, már meglevő dolgozatokhoz csatlakozik a jelölt monográfiája.

A munka elvi alapjaival nem ért teljes egészében egyet. A jelölt állásfoglalása szerint ugyanis egy-egy képzőnek, egy bizonyos hangalakú végződésnek a rendkívül sok funkciója azzal magyarázandó, hogy ezek az elemek eredetileg többnyire nagyon általános, rendszerint valamilyen „lokális funkció” kifejezői voltak, s mint ilyenek mutató névmási eredetűek.

Fokos Dávid a szerzővel szemben arra hivatkozik, hogy a nyelv kifejező eszközei korlátozott számúak. A disszertáció anyaga is meggyőz pl. arról, hogy szinte valamennyi mássalhangzó előfordulhat a képző lényeges, vagy egyedüli elemeként. Ez a tény pedig magában rejti azt a lehetőséget, hogy különböző funkciók jelölésére egy és ugyanazon hang kerüljön alkalmazásra. Mindebből azonban nem az következik, hogy a többé-kevésbé egyező hangalakú képzőket mind közös nevezőre kell hoznunk. Nemcsak képzők, hanem igen gyakran testes szavak is homofónná lehetnek, s ezért ajánlatosabb lenne a szerző részéről, ha nem együtt tárgyalná az eltérő funkciójú, de hangalakjukban némileg egyező képzőelemeket (pl. az *-es* nom. possessoris képzőt és az *-s*, *-j-s* deverbális igeképzőt). Azt, hogy a homofón képzők között lehet-e genetikai kapcsolatot keresni, s netalán-tán találni is, az egyes képzők külön-külön való tárgyalása mellett is fel lehetne vetni.

A jelölt állásfoglalására jellemző, hogy a képzőknek valami nagyon általános, sokszor lokális alapjelentést tulajdonít. Jobban általánosítva ez azt jelenti, hogy a képző csak valami fogalmi módosításnak a *jelzésére*, és nem kifejezésére szolgált, mai funkcióját pedig később kapta. Ez egyes esetekben az opponens szerint is lehetséges, de nem lehet a tárgyalás alapja, mert a komi képzőrendszer tárgyalásában nem mehetünk túl a finnugor korszak végén, amikor a képzők már bizonyos speciálisabb funkciókban állandósultak.

A szerző abban a feltevésében, hogy a képzők eredetileg általános, lokális jelentésben szerepeltek, s hogy aktualizátorok szerepét betöltő névmástövekből erednek, főleg Spechtnek és követőinek a nézeteire támaszkodik. Reájuk hivatkozva a képzőket eredetük szerint a ragozás exponenseivel azo-

nosítja. Ezt a magyarázó elvet azonban az opponens nem merné a képzőkre is alkalmazni, s főleg általánosítani. A szerző azonban annyira általános érvényűnek tartja ezt az elvet, hogy ahol megfelelő hangalakú finnugor névmástövet nem talál valamely képző eredeztetésére, ott még arra is hajlandó (pl. az -r képzővel kapcsolatban), hogy a felteendő finnugor névmástő pusztulásával számoljon.

Fokos Dávid véleménye szerint nem szerencsés eljárás a szerző részéről egy lehetséges, de semmi esetre sem általános elvnek kissé túlzott mértékű alkalmazása.

Hiányolja az opponens azt is, hogy Kövesi Magda az udmurt képzőket nem vonja be tárgyalásába (még a képzők eredeti funkcióinak megállapításakor sem), pedig Medveczkynek az udmurt szóképzésre vonatkozó tanulmányát érdemes lett volna figyelembe vennie.

Egy másik, a szerző eljárását érintő észrevétele, hogy a jelölt állásfoglalása bizonyos kérdésekben nem határozott. Midőn egyes képzők eredetéről két ellentétes vélemény kerül szóba, a szerző nem dönt egyik vagy a másik magyarázat helyessége mellett, hanem megpróbálja áthidalni a kettő közötti ellentétet, ki akarja békíteni egymással az ellentétes nézeteket.

Fokos Dávid sok észrevételt tett a dolgozat részleteire vonatkozólag, majd azzal zárta le jelentését, hogy a munkában sok a hipotézis, a szerző sok esetben nem tudta megfelelően eldönteni a kérdéseket, mégis méltónak tartja azt a kandidátusi fokozat odaítélésére, mert szerzőjének nagy szorgalmáról, felkészültségéről, a szakirodalomban való tájékozottságáról és sok egyéb értékről tesz tanúságot.

A disszertáció másik opponense, Moór Elemér rámutatott arra, hogy a szorgalom és kitartás csak előfeltétele volt annak a sok tudást kívánó bonyolult munkának, amely a képzők funkcióinak kifejtésében állott. Ezzel a szerző tanúságot tett tudományos képességeiről. Bár a jelölt elemzéseit többnyire meggyőzőknek találja, nem valószínű, hogy minden magyarázata helyesnek fog bizonyulni. Különösen a képző-elemek eredetére vonatkozó fejtegetéseiben akadhatnak leginkább problémátikus feltevések. Ezek azonban már túl mennek a szerző eredeti célján, a komi képzőrendszer vizsgálatán. Helyesli, hogy Kövesi Magda az indogermán nyelvészet tanulságait is szem előtt tartotta, s hogy a képzők eredetére vonatkozó vizsgálataiban nem a fokváltakozási elmélet alapján áll.

Foglalkozott Moór Elemér a dolgozat jelentőségével a magyar őstörténet szempontjából, s mint nagy hozzájárulástól tanúskodó kiváló művet ajánlotta elfogadásra.

A *hozzászólók* sorát Lakó György nyitotta meg. Fejtegette az értekezés címe és témája közötti ellentéteket, és foglalkozott a feldolgozás módjaival is, melyeket nem tart szerencsésnek: leíró és történeti, alaktani és mondat-tani szempontok keverednek egymással, s közülük egy sem érvényesül következetesen. A szerző — Lakó György véleménye szerint — túlméretezte célját. A komi nyelv finnugor eredetű képzőmorfémáit a lehető legteljesebb összefüggésrendszerben próbálta tárgyalni, sőt keletkezésük kérdéseire és a legkülönbözőbb ragokkal való összefüggésükre is ki óhajtott térni. Ugyanakkor a komi képzőrendszer ilyen széles háttérű bemutatásában teljesen figyelmen kívül hagyta az udmurt nyelv képzőiből leszármazó tanulságokat. Helyesebbnek tartotta volna Lakó György az anyag olyan feldolgozását, hogy az az ősspermi képzőrendszert, és a komi képzőknek ahhoz mért viszonyát világítsa

meg, és ne egyenest a preuráli korból kísérelje meg a komi nyelv képzőinek levezetését.

Kálmán Béla elismeréssel nyilatkozott a jelölt rendkívüli szorgalmáról, de nem tud egyetérteni a szerzőnek azzal az alapelvvel, hogy a képzők, ragok, jelek mind egy eredetűek, s egyaránt névmásból származnak.

Lényegében hasonló észrevételei voltak *Sz. Kispál Magdolnának* is. Ő azonban szóvá tette, hogy az anyagot áttekinthetőbb és elvszerűbb csoportosításban kellett volna közölni. Véleménye szerint a képzőállomány leíró jellegű számbavételén és a funkciók előzetes tisztázásán kellene nyugodnia a történeti magyarázatoknak.

Lavotha Ödön hiányolja, hogy a szerző nem tér ki a képzők magánhangzó-elemeinek a magyarázatára. A dolgozat elvi megalapozását túlságosan spekulatívnak tartja.

Az értekezés módszerére vonatkozó bíráló megjegyzésekkel *Hajdú Péter* is egyetért. Véleménye szerint a szerző olyan elvi állásfoglalásra építi munkáját, amit tulajdonképpen bizonyítania kellene. Bírálja a jelöltnek az alapnyelvről vallott felfogását is. Nem látja tisztán, hogy hoz-e ez a disszertáció érdemleges új eredményeket és ezért felveti azt a kérdést, vajon megfelel-e Kövesi Magda munkája a kandidátusi fokozat minőségi követelményeinek.

Deme László számos részletkérdésben nem ért egyet a jelölttel, ezek mellett azonban súlyos módszertani problémákat is felvet az értekezéssel kapcsolatban. Ezeknek egy részére az eddigi hozzászólók is rámutattak. Helyteleníti, hogy a jelölt az azonos alakú egyszerű morfémáknál minden képzői vagy ragfunkciót egybevon, hogy a szakirodalomban elhangzott véleményeket összegyűjti ugyan, de még a homlokegyenest ellenkező nézeteket is összehangolni igyekszik, hogy nem számol a képzők produktivitásával, ill. gyakoriságával. A munka fő érdemének az anyag egybegyűjtését tartja. Úgy látja azonban, hogy a szerző mindvégig kívül marad ezen az anyagon: maga alig vet fel, vagy ha felvet, nem old meg kérdéseket.

Utolsó hozzászólóként *Radanovics Károly* a disszertáció néhány részlet-eredményét vitatta.

A. Kövesi Magda az opponenseknek és a hozzászólóknak adott hosszú válaszában védte munkájának elvi alapjait, módszereit, valamint részlet-eredményeit, s noha sok esetben az opponensek, ill. a hozzászólók véleményét is lehetségesnek gondolta, lényegében fenntartotta a maga álláspontját.

Az opponensek elfogadták a jelölt válaszát. *Fokos Dávid* azonban *viszontválaszában* hangsúlyozta, hogy a nyelvtudomány induktív tudomány, Kövesi Magda pedig deduktív módon próbálta a maga fejtegetéseit egy bizonyos elméletre alkalmazni. Hozzáfűzi ehhez, hogy sajnálja és nem érti, miért nem fogadta el a szerző opponensi jelentésének még a legegyszerűbb megállapításait sem.

A bizottság a vita meghallgatása után határozathozatalra vonult vissza, melynek eredményeképpen A. Kövesi Magda kandidátussá minősítését szótöbbséggel javasolta.

A vitát összefoglalta:

Hajdú Péter
a Bizottság titkára

KOVÁCS GYÖZŐ „A SZENTIMENTALIZMUS A MAGYAR IRODALOMBAN
KÖLCSEYIG” CÍMŰ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A disszertáció vitája 1959. február 4-én volt. Kardos László, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának megnyitó szavai után *Bóka László*, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja mondotta el opponensi véleményét. Megállapította, hogy „Kovács Győző helyesen választotta meg kandidátusi értekezésének témáját. A magyar szentimentalizmus eszmei fejlődése, a francia forradalom előtti és utáni alakulása, a romantikába való átáramlása stb. sokak által érintett, de rendszeresen fel nem dolgozott kérdés. Elődei közül Szerb Antalt a preromantika helytelen konstrukciója tévútra vitte, Waldapfel József pedig a szentimentalizmusnak csupán a felvilágosodás egészét érintő szakaszával foglalkozott. Kovács Győző így is nyereséggel támaszkodott Waldapfel József akadémikus úttörő, a szentimentalizmus kérdését marxista szempontból tisztázó kutatásaira, de műve jelentős részében hazai előzmények nélkül, önállóan, eredeti szempontok szerint kellett dolgoznia. Alapvetően helyes az az elhatározása, hogy a szentimentalizmus fejlődését kisebb szakaszokra osztva vizsgálja s így keresi annak fő irányait s hogy kiindulópontja mindig a szentimentális valóságlátás és valóságábrázolás kérdése. Teljesen megnyugtató megoldásig ezúttal nem jutott el, tanulmánya közelebbről s pontosan határozza meg a szentimentalizmus és a felvilágosodás viszonyát, mint a szentimentalizmus és romantika viszonyát, de nem kétséges, hogy a végleges megoldáshoz az ő általa kezdett úton lehet eljutni.”

A dolgozat hiányosságait a továbbiakban Bóka László így jelölte meg: „Egy oly munkától, mely egy irodalmi mozgalom eszmei fejlődését kívánja vizsgálni, széleskörű és alapos filozófiai tájékozottságot kell követelnünk. Sajnos az ez irányú vizsgálatok nem tükröződnek Kovács Győző művének apparátusában: sem a felvilágosodás eszmeadóinak művei, sem azok a nagy összefoglaló kor-monográfiák, melyek alapos eszmetörténeti apparátussal készültek, nem lelhetők fel könyvészetében. Ezt csak igen csekély mértékben menti az, hogy amit az ő művétől követelünk, azt más magyar szerzőktől is hiába kérjük számon —, tisztelet a kivételnek. A marxista—leninista irodalomtudomány főerőssége éppen az, hogy a történelmi materializmus principiumainak segítségével világos rendet tud teremteni az eszmék világában, el tud igazodni az irányzatok között, mert gyökerükig tud hatolni. S ilyen tematikájú műnél különösen fontos volna egy alaposabb szakirodalmi tájékozottság, mert a szellemtörténeti irány a legbántóbb hamisításokat éppen a felvilágosodás és a romantika határkérdéseinél eszközölte, s ezekkel irodalomtudományunk még nem vívta meg harcát, jóllehet éppen itt arathatná a marxista dialektika döntő győzelmeit. Kovács Győző tanulmányának apparátusa ebből a szempontból meglehetősen sovány és néhol bizony finnyátlan, válogatatlan.”

Egészében véve az opponens a munka erényeit érezte súlyosabbnak: „Kovács Győző bizonyosságot tett arról, hogy irodalomtudományunk kandidátusának, ígéretének tekinthető. Horizontjának megtágulása, kutatásainak elmélyítése s lelkes közlésvágyának a formai fegyelem alá vetése után e műben már megmutatkozó erényei nagyobb sikerrel fognak érvényesülni”.

A disszertáció másik opponense *Tóth Dezső*, az irodalomtudomány kandidátusa véleményét a témával kapcsolatos nehézségek ecsetelésével kezdte. A dolgozat főbb vonásait a következőképpen jellemezte: „Dolgozata egészében — súlyos fogyatékokkal egyetemben is — bizonyos nyereség, kétségtelen

előbbrelépés ebben a kérdésben. — Mindenekelőtt — főleg a bevezetésben — eléggé plasztikus, eleven képet, jellemzést ad a szentimentalizmusról általában, amelyet nemcsak elvont, történeti-társadalomtudományi fogalmakkal közelít meg, de amelynek felsorolásokkal, korabeli idézetekkel, sőt szépirodalmi eszközökkel is eredményesen érezteti hangulatát, atmoszféráját, egész életérzését is. Hasonlóképpen termékenyítő gondolatokkal gazdag A szentimentalizmus nálunk című, a problémákat előre vetítő fejezete is, amelyben kitűnik a dolgozat egyik figyelemreméltó erénye, hogy tudniillik a szerző fejtegetései során jóformán sohasem téveszti szem elől a szentimentalizmus világirodalmi reprezentánsainak tanúul hívását, sokszor a magyar alkotásokkal, alkotókkal való szembesítését. — Ezt az általános bevezető részt azután a magyar szentimentalizmus kibontakozásának, alakulásának tárgyalása követi. — S ezzel kapcsolatban kitűnik, hogy Kovács Győző a nehéz módszertani feladatot elvben jól oldotta meg.”

A dolgozat helyes szerkezetén belül azonban ellentmondások, súlyos hibák is nagy számmal akadnak: „Mindenekelőtt Kovács Győző a dolgozat megalkotása során nem tudta elég reális tartalommal, módszertani következetességgel kitölteni a helyes szerkezeti kereteket, igen gyakran nem tud megfelelni annak a várákozásnak, amelyet fejezete címeivel és rendjével, a dolgozat vázának felépítésével kelt. Hogy ne a legfontosabbal, inkább a legkiválóbbal kezdjem, előfordul, hogy egy fejezet pl. tartalmilag, tematikailag nem szól arról, amit pedig címének értelmében taglalnia kellene. A Kármánról szóló fejezet pl. a következő címet viseli: Kármán szentimentális prózája. Eredetiség program. Míg tehát a cím felvet, helyesen jelez egy szembetűnő problémát, — a szentimentalizmus és eredetiség-igény összefüggését egyáltalán, azt a fontos elvi kérdést, a magyar társadalom első színvonalas prózai ábrázolását miért éppen a szentimentalizmus hozta meg — addig maga a szöveg ezt nem tárgyalja, az eredetiség kérdésről jóformán szót sem ejt, különböző szempontokból csupán a művet elemzi. Ez az eset is jelzi — legfeljebb frappánsabban, mint más — hogy Kovács Győzőnél a problémalátás, kérdésfeltevés egy elvont szinten helyes — erejéből azonban nem mindig futja magának a dolgozatnak elvi alakítása.”

Az összegezésben Tóth Dezső ítélete az első opponensi véleménynél egy árnyalattal kevésbé volt kedvező: „Mindent összevetve — s ismételten utalva a téma nehézségeire, a tanulmány úttörő érdemeire, a probléma eredményes megközelítésére — úgy vélem, hogy a tanulmány komoly, helyenként súlyos fogyatékokkal ellenére, végső soron megüti a mértéket.”

Tompa József kandidátus a szentimentális ízlés kifejezési formáival kapcsolatban tett megjegyzéseket, *Fenyő István* Kisfaludy Sándor költészetének szentimentális vonatkozásaitól egészítette ki a dolgozatot.

Az opponenseknek és a felszólalóknak válaszolva *Kovács Győző* elmondotta magyarázatképpen hogy: „... ezzel a dolgozattal egy nagyobb munka- és kutatási-folyamat csupán elkezdődött, melynek sikeres folytatása, kiteljesedése — éppen e vita tanulságaival gazdagodva — csak ezután következhet. Azután el kell mondanom azt is, hogy végeredményben háromévi aspirantúra alatt nem lehet, még csak megközelítő teljességgel sem lehet áttekinteni, akár egyszempontúan is, egy közel hét évtizedes irodalomtörténeti korszakot.” A továbbiakban a világirodalmi összefüggésekről, az apparátus hiányairól, a stílusvizsgálatról, a korszakolás kérdéseiről, Ányos szerepéről a szentimentális költészetben és az esetleges módosítások szükségességéről szolt.

A kiküldött bírálóbizottság (Kardos László levelező tag, Wéber Antal az irodalomtudomány kandidátusa, Bán Imre az irodalomtudomány kandidátusa, Nemeskürty István az irodalomtudomány kandidátusa, Tompa József a nyelvészeti tudományok kandidátusa) megállapította, hogy „... a jelölt a szokatlanul nagyméretű feladatot példás szorgalommal, gondos munkával oldotta meg, illetve igyekezett megoldani. Nagyterjedelmű tanulmánya a becsületes kutatásnak, a tárgy áttekintésének, a részletekben való járatosságnak meggyőző jegeit mutatja. Ezzel szemben a bizottságnak meg kellett állapítania azt is, hogy azok a kritikai észrevételek, melyeket a dolgozattal kapcsolatban az opponensek és felszólalók tettek, túlnyomó részben teljességgel jogosultak voltak. Ezeknek az észrevételeknek a jogosultságát a jelölt tárgyilagos válaszában maga is elismerte. Minthogy az opponensi véleményekben és felszólalásokban megállapított hiányosságok és hibák eléggé nagyszámúak, a bírálóbizottság helyesnek tartja, ha a jelölt a hiányokat pótolja, a hibákat kijavítja és a dolgozatát újból benyújtja a bizottságnak.

A bizottság fölöslegesnek tartja újabb nyilvános vita megrendezését, és a megújítandó dolgozatról saját kebelében kíván a végleges elfogadás dolgában javaslatot tenni.

A bizottság határozatát 3 : 2 szavazatarányban hozta meg (2 szavazó az azonnali elfogadás mellett volt)."

Az MTA I. Osztályának Szakbizottsága — Bán Imrének és Tóth Dezsőnek az átdolgozott kandidátusi értekezéséről adott véleményét figyelembe véve — úgy határozott, hogy a Tudományos Minősítő Bizottságnak javasolja Kovács Győző részére a kandidátusi fokozat odaítélését.

A vitát összefoglalta:

Wéber Antal

a Bizottság titkára

HALMOS ISTVÁN: „A ZENE KÉRSEMLYÉNEN” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA (1960. JÚNIUS 24.)

A bírálóbizottság elnöke: Kodály Zoltán; titkára: Maróthy János; tagjai: Bartha Dénes, Dégh Linda, Járdányi Pál, Szabolesi Bence, Tálasi István.

Vargyas Lajos opponensi véleménye:

Halmos István dolgozata, sorrendben a harmadik zenei falumonográfia, a Magyar Népzene Tára fontos kiegészítése: míg az utóbbi a népzene egészéről ad képet, az előbbi, mintegy mélyfúrásként, egy kis egység részletes képét adja.

Halmos munkájának újdonsága a következőkben áll: „Az előző tanulmányok elsősorban zenei jellegével szemben Halmos inkább a néprajzelméleti és társadalmi kérdésekre helyezi a főszínyt... , másrészt bizonyos fokig Járdányit követve, de más módon nem annyira a zenei élet jelenségeit foglalja össze tanulmányában, hanem többet akar nyújtani magáról az anyagról szövegében is, dallampéldáiban is”; ezen túl, még sok részlet-újdonságot is találunk művében.

8 fejezete közül 4 („Daltanulás”; „Éneklési alkalmak”; „Variálás”; „Kérsemlén és népe”) tematikailag azonos a korábbi monográfiák fejezeteivel.

„Újításnak számít viszont, hogy külön fejezet szól a dallamkészletről — ez azonban Járdányi egész tanulmányának tulajdonképpeni tárgya, s e fejezetben lényegében őt követi — újítás továbbá a 'Dallam-szöveg viszonya' mint külön fejezet, valamint a teljesen új 'Zenei arcképek' c. fejezet, amely rövid egyéniség-bemutatókat tartalmaz.”

„A variálás nálam teljesen a változtatás okainak, helyzeteinek és lefo-lyásának vizsgálata a valóságos életben; Halmosnál a létrejött variációk tipológiája és elemzése az anyagban. Az előbbi . . . nagyrészt lezárult az első munkával . . . Halmos elemzéseivel viszont eddig nálunk még elvégzetlen feladatot oldott meg. Ilyen részletes áttekintése a variációs gyakorlatnak és lehetőségeknek eddig csak Wiora cikkében valósult meg . . . Annak azonban az egész német dallampublikáció szolgáltatta anyagát, míg Halmosénak egy falu, sőt sok esetben egy-egy ember variációi egy szűk időközön belül.” „Így ennek a vizsgálatnak sokkal nagyobb elméleti értéke van.”

A dallam-szöveg viszonyát illetően Halmos „olyan új jelenségre bukkant, amely a többi faluvizsgálattal és eddigi tapasztalatainkkal ellenkezik: hogy nem ismerik a tudatos ráhúzást új dallamokra vagy új szövegekre.”

Halmos adatközlőinél ugyanúgy „hang” a dallam neve, mint az ország nagy részében. Erről nyelvészeink sem tudtak; a szó valószínűleg a kaukázusi nyelvekből ered. A tanulság az, hogy „jobban meg kellene figyelniük a nép kísérleteit zenei fogalmainak kifejezésére”.

Érdekes, hogy városi zeneanyag „elsőkézből” nem jut a kérésimlyéniekhez. Úgy látszik, e falu helyzete még a nyelvhatár-széli Áj-énál is sokkal félre-esőbb. Erre vall az is, hogy általában kevés az új dal. „Viszont polgáribb, újabb vonás, hogy az éneklési alkalmak megfigyelték.”

„Ennek a résznek erősen társadalmi-néprajzi jellege az erőssége. Vannak azonban nem eléggé meggyőző részei is. Így pl. szembeállítja a falusi szórakozási alkalmakat a városiakkal, és hosszú, spekulatív párhuzamban kísérli meg ezeknek az alkalmaknak 'közösségi' jellegét megállapítani, valamint jelentőségét a hagyományos kultúra számára. Nehézkessé teszi azonban fejtegetéseit, hogy nem nevezi meg, mit ért városi alkalmak alatt, és milyen szerepet tulajdonít nekik a kultúra alakulásában.”

A „Zenei arcképek” fejezetben elsősorban a hazai mesekutatók példáját követi a szerző. Ez helyes, de kár, hogy kevésbé hangsúlyozza az illetők szerepét a közösségben, hogy a falu mit fogadott el tőlük, s mit nem. A „tapasztalati” anyag mellett nem nélkülözhetjük a tanulságok levonását.

A zárófejezet: „Kérésimlyén és népe” jól és meggyőzően sikerült.

Halmos munkájának másik oldala maga a népzenei anyagközlés. Rendszerezése Járdányi nyomán a népdalszerűségtől halad a népdalszerűtlenség felé. A rendszerezés örök problémája azonban a kritériumok állandó változása, a kivételek és átmenetek sokasága. Ezt maga Halmos is világosan látja. „Kérdés azonban, mi helyesebb: bölezen látva a nehézségeket, belemenni egy problematikus megoldásba, vagy bölezen meg sem próbálkozni vele? Magam az utóbbi álláspontot választottam . . .”

„Előnye Halmos könyvének az is, hogy lényegesen több dallamot közöl, mint elődei, s a példák nemcsak a szöveget illusztrálják, hanem a dallamkincs jellemző darabjait is be akarják mutatni. Igen öröndetes újítása az is, hogy a variáns-eltéréseket a legtöbb dálnál partitúra-szerűen egymás alá helyezve közli . . . Kár viszont, hogy a dallamanyagot nem az általa felállított kategóriák szerint csoportosítva adja.”

Az opponens ezután az eddigi három falumonográfia (Áj, Kide, Kérsemlén) tanulságai alapján rajzolja meg Kérsemlén helyét a többiek közt, majd így összegezi véleményét:

„Halmos feladatát jól oldotta meg. 800 dallam összegyűjtésével, a zenei jelenségek pontos megfigyelésével értékes dokumentum-anyagot hordott össze a tudomány számára. A feldolgozás pedig értelmes, körültekintő, a néprajzi problémák ismeretében mindig elméleti tanulságokra törekvő tanulmány. Megírása is intelligens, helyenként élvezetes is, egyes részekről eltekintve. Ezek közé tartozik az éneklési alkalmakról szóló fejezet egyik fele, amely spekulatív és túlrészletező . . . Máshol meg az ellenkező véglelet érinti, s túl líraiá válik, mint befejező soraiban. Egészében azonban gondosan és okosan megírt munka. — Mindezek alapján a kandidátusi fokozat elnyerésére alkalmasnak találom és elfogadásra ajánlom.”

Manga János opponensi véleménye:

Halmos István munkájának tartalmi és módszertani vonatkozásaiban Vargyas és Járdányi példáját követi. Az ilyen falumonográfiákra különösen azért van szükség, hogy fölismerjük egyrészt parasztságunk zenei életének és változásának egy adott közösségre jellemző konkrét jelenségeit, másrészt azokat a gazdasági-társadalmi erőket, amelyek végső soron a falu zenei életét is meghatározzák.

„A tanulmány egyik pozitív vonása éppen az, hogy Kérsemlén zenei életének vizsgálatában a társadalmi kérdések is felszínre kerülnek. Bár a szerző ezen a téren nyújt a legkevesebbet, törekvését mégis méltányolnunk kell, már azért is, mert a követésre méltó példák terén sem a hazai, sem a külföldi szakirodalomban nem vagyunk gazdagok.” Halmos bevezetője ugyan fölveti az ilyen monográfiák által nyújtott lehetőséget az egyén és közösség, a különböző társadalmi rétegekben ható pszichikai tényezők vizsgálatához, de a tanulmányban itt-ott adott ilyen válaszai nem összefüggőek és általánosabb tanulságok levonására sem alkalmasak.

Halmos nem akar elébe vágni a kutatásnak abban, hogy mennyiben közösség a falu a zenei művelődésben. Azt hisszük, hogy e kérdés nem vitatható. „Igaz, hogy a népi műveltség különböző területein bőven találunk példákat arra, hogy az egyes adatközlők ismeretanyagának mennyisége és minősége között milyen jelentős eltérések vannak, de ugyanakkor mindig erőteljesen kidomborodnak a kisebb vagy nagyobb közösségekre jellemző hasonló, vagy azonos vonások is.” Ha a kapitalizálódó falu életében az egyre erőteljesebb társadalmi rétegződéssel, a falun kívüli munkaalkalmakkal a környezet-hatás jelentősen kibővült is és egyre több lehetősége volt is annak, hogy az egyénben a közösségiétől eltérő izlésbeli vonások alakuljanak ki, „a zenei művelődésben a falut, mint közösséget általában el kell fogadnunk.”

Figyelemre méltó Halmos megállapítása, hogy az adatközlők elsősorban a falun kívüli daltanulási alkalmakra emlékeznek, amelyekhez a zenein kívül egyéb élmények is járultak. De itt a szerző rámutathatott volna a műveltség nivellálódásának konkrét példáira is, ha megvizsgálja, milyen történeti, társadalmi, gazdasági előzményei, okai voltak a szomszédos községekkel való érintkezéseknek.

A szerző utal ugyan arra, hogy a daltanulás „másik csoportja a széles értelemben felfogott társadalmi különbségek, tehát rétegek, csoportok . . .”, arról azonban nem szól, hogy a falu parasztságának rétegződése együttjárt-e és milyen mértékben a repertoár vagy éppen a funkció különbözőségével, a

daltanulás, a dalolási alkalmak, általában a zenei élet különféle mozzanatainak eltéréseivel.

Tény, hogy — Halmos szavaival — „a belenövés során sajátítják el a falu dalkincsének nagy summáját”. De ez nem jelent maradéktalan átvételt, és itt éppen a szelektáló tendenciák jellegét és okait kellene megvizsgálni.

Az éneklési alkalmakról szóló fejezetben sok új, alapos vizsgálatra épült megállapítást találunk, de zavaróan hatnak a nem egészen kifejtett, nem egészen világosan megfogalmazott gondolatok. A fiatalabb legények közösségének „heterogén”, „erősebb egyéniségeket nélkülöző” jellegéről, vagy a munka intenzitásának az utóbbi 40 évben történt növekedéséről elhangzó bizonytalan megfogalmazású mondatokból nem látjuk világosan sem a közösségi alkalmak csökkenésének okát, sem pedig „a mai csendes falukép” helyi okait.

„Halmos Istvánnak — véleményünk szerint — még elmélyültebb vizsgálódásokat kellett volna végeznie ahhoz, hogy megállapításait világosabbá tegye és kellőképpen alátámassza. Ha mélyrehatóbban vizsgálta volna a falu gazdasági helyzetének, életkörülményeinek, társadalmának változását, bizonyára világosabb lett volna az a kép, amelynek megrajzolására ebben a fejezetben kísérletet tett és világosabban megfogalmazhatta volna, hogy itt nem a hagyomány megtartásáról, vagy elvetéséről van szó, hanem a változásnak olyan fázisairól, amelyek a falu közösségében új viszonylatokat teremtenek. Ezek az új viszonylatok pedig szükségszerűen új közösségi alkalmakat is hoznak létre, igen gyakran új formákkal és még inkább új tartalommal. Az alkalmak tehát társadalmi szükségletként jelentkeznek még a dalolásban is és nem azért teremtnének meg, mert az emberek énekelnek.”

A dallamkészlet körütekintő csoportosítása a hibaforrások mellett is jól érzékelteti a parasztság közt élő, rendkívül sokrétű dallamanyagot.

A „Variálás, variánsok” fejezet a dal életének egyik legizgalmasabb kérdését tárgyalja, példák sokaságával.

Halmos ellentmondást lát abban, hogy egyrészt szövegeket több dalamra énekelnek, másrészt minden egyes dallamközlő ragaszkodik ahhoz, hogy a szöveghez csak az általa adott dallam tartozik. De ez csak vélt ellentmondás, mert akár Kérsemlyénben, akár másutt, „egy-egy dallam alkalmazása több szövegre, vagy megfordítva, nem előre megfontolt, a szó igazi értelmében vett tudatos jelenség, hanem az emlékezésből táplálkozó éneklési gyakorlat, a spontaneitás, az énekelt szöveggel összefüggő érzelmi motívumok velejárója.”

A „Zenei arcképek” még teljesebbek lehettek volna. Így arra is következtethetnénk, hogy az énekes társadalmi helyzete, foglalkozása, eddigi életkörülményei stb. hogyan befolyásolták az énekléshez való viszonyát. Itt még konkrétabb példákkal lehetett volna igazolni, hogy a város zenei anyaga „elsőkézből” miért nem jutott el hozzájuk (mozi, rádió, színház útján), holott másutt igen sok elfelejtett, vagy addig ismeretlen népdalt a rádió terjesztett el, tett szinte divatossá.

A záró fejezetben találóak a lakosság egész magatartására, gondolkodására vonatkozó megállapítások. De Halmos Kérsemlyénben „1955 februárjától 1958 januárjáig négy alkalommal, több mint három hónapot töltött. Tehát gyűjtéseit már abban az időben végezte, amikor a felszabadulás óta eltelt esztendő eredményeinek többé-kevésbé már Kérsemlyén községben is meg kellett mutatkoznia. Éppen ezért ennek az időszaknak a jellemzését hiányolnunk kell. Nemesak azért, mert a faluról ennek az időszaknak a mellőzésével megrajzolt kép hiányos, hanem azért is, mert éppen azoknak az éveknek az álla-

potát hanyagolta el, azoknak az éveknek gazdasági és kulturális helyzetét, viszonyait nem mérte fel, amelyeknek a körülményei között gyűjtéseit végezte s ezek alapján megállapításait tette. Így voltaképpen értekezésében olyan adatokkal, megállapításokkal találkozunk, amelyeket már nem minden esetben és nem teljes mértékben támaszthatnak alá azok a tények, amelyeket Kérsemlyénről és népéről az előbbi viszonyokra vonatkoztatva elmondott.” Így az sem bizonyos, hogy megállapításai a gyűjtés idejére, vagy a felszabadulással lezárt állapotra vonatkoznak-e.

A hiányosságai ellenére sok új adatot, megállapítást tartalmazó értekezés a magyar népzene kutatásban kétségkívül előrelépést jelent és a szerző további munkájában még jelentősebb eredményeket ígér. Ezért „a kandidátusi fokozat elnyerésére alkalmasnak találom és elfogadásra javaslom”.

Halmos István válasza:

Vargyas Lajosnak munkám falusi és városi szórakozási alkalmakat szembeállító részletére vonatkozó kritikájával teljesen egyetértek. „Dolgozatnak ez az egyetlen része, amely nem módszeresen gyűjtött adatokon épül, hanem csak, mint városi embernek mindennapos városi tapasztalatain.” „A városi és falusi zeneélet összehasonlítása csakis az utóbbi szociografikus-néprajzi feldolgozása után következhet.”

Manga János opponensi véleményéhez, az egyéniség és közösség viszonyát illetően azért tartózkodtam az idő előtti megállapításoktól, mert e témához még hiányzik az alapvető statisztikai feldolgozás. „Ismét össze kell gyűjtenünk egy falu zenei anyagát és sorravnunk a falu zenei képességekkel megáldott néhány tucat tagját és egész családokat s először így, statisztikailag csinálnunk rendet. S azután összevetnünk a művészkedés és előadás más ágaiival, ahol már hasonló rendet csináltak. Így kiderülhet, kik és milyen értékben hordozzák a falu dallamkincsét; hogyan kell értelmeznünk az általános és egyedi viszonyát a műdalok és a régi népzenei anyag kapcsolatában: melyik tipikusabb részese a falusi zenei műveltségnek, a kihalt régi népzene, vagy a nagy áradású, de labilis műzene stb. Ez a téma egy másik monográfia tárgya lehetne.

Ugyancsak Manga a zárófejezetből hiányolja az 1945-től napjainkig terjedő időszak társadalmi életének leírását. „Ez a fejezet nem önálló szociográfia. Csupán az előző fejezetekben megismert zenei anyag és zenei élet létrejöttének gazdasági, társadalmi és pszichikai magyarázatául szolgál. Arról és annyit írtam, amennyit és amit az előző fejezetek megkívántak. Ha valaki ennél nagyobb igényt támaszt vele szemben, egy sor hiányosságra lel. Ilyen megfontolások alapján azt gondolom, hogy nincs Kérsemlyénben olyan zenei jelenség, amely a „Kérsemlyén és népe” c. fejezetben leírt társadalomból nem magyarázható meg. Vajon tényleg bizonytalanságot hagy maga után dolgozatom az adatok időbeli értelmezésében? Azt hiszem, nem. Ezeket a jelenségeket 1955 és 1958 között írtam le. Elképzelhetetlen, hogy 'a felszabadulással lezárt közösség helyzetére' vonatkozzék. Természetesen ezek a mostani helyzetre vonatkoznak, a fölmérés idejére. Ilyen ma Kérsemlyén zenei élete. Ami talán zavaró lehetne, az egy más dolog, nevezetesen ennek a mai helyzetnek a magyarázata, oka, eredete. Ez valóban nem a szocialista társadalomban keresendő. Ezért nem írtam róla. Kérsemlyén és népe most küzd társadalmi haladásáért. Zenei művelődésük ma még teljesen paraszti. Később fognak megmutatkozni benne a gazdasági és társadalmi életükben végbemenő alapvető változások.”

A bírálóbizottság határozata:

„A bizottság a dolgozatot pozitív érdemei alapján, egyhangúlag elfogadja, és egyhangúlag javasolja a TMB-nak az 'irodalomtudományok (néprajztudomány) kandidátusa' fokozat odaítélését Halmos Istvánnak.

A bizottság egyben felhívja Halmos Istvánt, hogy az opponensek bírálatát vegye figyelembe további tudományos munkájában, különös tekintettel a modern társadalomkutatás eredményeire és a magyar faluban ma végbemenő változásokra.”

A vitát összefoglalta:

Maróthy János
a Bizottság titkára

PIRNÁT ANTAL: „AZ ERDÉLYI SZENTHÁROMSÁGTAGADÓK
IDEOLÓGIÁJA AZ 1570-ES ÉVEKBEN” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK
VITÁJA

Pirnát Antal kandidátusi értekezése a XVI. századi irodalmunk történetének igen fontos fejezetét dolgozta fel, mégpedig az erdélyi szentháromságtagadók ideológiájának kibontakozását. Bár a népszerűen unitáriusnak nevezett vallásnak — lévén Magyarországon, különösen pedig Erdélyben világviszonylatban a legjobban elterjedve, — aránylag igen nagy irodalma van: éppen a kezdeti évekről tudunk mégis a legkevesebbet. Ezeket a kezdeteket vizsgálja Pirnát, mégpedig nemcsak az addig összegyűjtött anyag ismeretében és azt rendszerezve, hanem teljesen feltáratlan forrásokat is publikálva. Pirnát erdélyi tanulmányútja során olyan jelentős és eddig teljesen ismeretlen adatokat talált, amelyek új megvilágításba helyezik az unitarizmus kezdetének történetét. Éppen ezért azonban a munka sok tekintetben megelégszik ennek az újonnan feltárt anyagnak kritikus közlésével, de nem tekint eléggé a kor és a társadalom viszonyaiba, a történelmi előzményekbe.

Bán Imre opponensi véleményében hangsúlyozza, hogy Pirnát Antal dolgozata újabbskori történetírásunk és irodalomtörténetünk gyakorta vitatott, de lényegében soha meg nem oldott, az utóbbi évtizedekben pedig félre-magyarázott kérdéséhez nyúl. Az antitrinitárius ideológiájának megvilágítását Bán Imre a reformáció kora irodalmának egyik kulcskérdésének tartja. Kulcskérdés már csak azért is, mert számos fontos irodalmi emlékünknél sem érthető meg az unitárius ideológia alapos ismerete nélkül (Debreceni disputa, Balassi Menyhárt árultatása). De ezt követőleg mindjárt Bán Imre is leszögezi, hogy a kandidátusi értekezés nem oldott meg minden kérdést, sőt egyikét-másikát fel sem vetette. Pirnát Antal csupán e mozgalom második szakaszával foglalkozik. Bán Imre részben helyesli azt, hogy a szerző ilyen gondosan elhatárolta témáját, másrészt azonban kifogásolja, mert veszélyesnek tartja a túl szűken vett időbeli terjedelmet. Bán Imre rámutat opponensi véleményében, hogy bár Pirnát elgondolása: Sommer Jánosnak János Zsigmond felett mondott halotti beszéde a törökre támaszkodó sajátos erdélyi politika első megfogalmazása — igaz és helyes, viszont kimutatja, hogy Sommer gondolatmenete nem teljesen önálló, hanem — s ezt Pirnát nem fejtette ki világosan — Erasmus tanítását követi. Erasmus tehát közvetve hatott Erdély török felé tájékozódó politikájára. Kiválónak tartja Bán Imre a dolgozatnak azt a részét, amelyben Pirnát Paleologus Jakab működését vizsgálja. Kiváló már csak azért is, mert

Paleologusra vonatkozólag életrajzi tekintetben sem tudtak az eddigi kutatók rendet teremteni. De kiváló az életmű tartalmi elemzése is.

Bán Imre határozottan szembeszáll Pirnátnak azzal a felfogásával, hogy az erdélyi radikális ideológiát (Tövisi Máté) deizmusnak minősítette. Igaz ugyan, hogy Kazinczy Ferenc óta ezt szokás megtenni, de az is igaz, hogy Kazinczynak ez a véleménye nem egyéb saját kora felfogásának történetietlen visszavetítésénél.

Kitűnő fejezet Dávid Ferenc perének vizsgálata is. Helyes az a megállapítása, hogy Dávid Ferenc még legradikálisabb gondolatainak igazolását is a Bibliában keresi.

A Pirnát Antal dolgozatában feltárt adatok tehát egészen más megvilágításba helyezik az antitrinitárius ideológia szerepét és jelentőségét, mint ahogyan eddig tanítottuk. Kétségtelen, hogy az erdélyiek gondolatrendszerei a magyar protestantizmus legszélső változatait alkotják, de Pirnát kutatásai nyomán az is kétségtelen, hogy az antitrinitárius ideológia *nem* a népi osztályharc forradalmi terméke. Pirnát különös érdeme, hogy nem szakad el a tények talajától tetszetősen politizáló okfejtések kedvéért. Semmiféle adat nem szól amellett, mintha az unitarizmus Erdélyben valamilyen alulról induló népmozgalom lett volna. Igaz ugyan, hogy a mindmáig meglehetősen titokzatos Fekete Ember-féle nyírségi népmozgalom valóban annak nevezhető, de ennek Pirnát megállapítása szerint az erdélyi antitrinitárius irányzathoz semmi köze nincs.

Opponensi véleményének végén Bán Imre kiválónak minősítette Pirnát Antal dolgozatát, azt mint olvasmányt is vonzóan kellemesnek tartotta, javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését.

Klaniczay Tibor opponensi véleményében szintén kiválónak minősíti Pirnát Antal dolgozatát, azt irodalomtörténetileg igen fontos eredménynek tartja. Véleménye mind az elismerő szavakat illetően, mind pedig a bírálatok tekintetében azonos Bán Imre véleményével. Klaniczay azonban Bán Imrénél is határozottabban hangsúlyozza annak szükségességét, hogy az antitrinitárius mozgalom történetének még oly kicsi időbeli terjedelmét feldolgozó írásműben is alaposan ki kell tekinteni mind a magyar történetbe, mind pedig az egykori világba. Pirnát ezt elműlászott. Egy bevezető és egy befejező fejezetben, mondotta Klaniczay, össze kellett volna foglalnia gondolatmenetét mégpedig úgy, hogy világos képet kapjunk az antitrinitarianizmus előzményeiről és egyáltalán a korabeli magyar és erdélyi történelmi helyzetről. Ugyanezen az alapon kívánja Klaniczay Tibor azt is, hogy Pirnát mutassa meg az esetleges kapcsolatot a páduai averroista iskola és a lélek halhatatlanságát tagadók között. Kifogásolja Klaniczay azt is, hogy Pirnát Antal dolgozata minden olvasmányossága mellett is némiképpen töredezett, gondolatmenetének „elvarratlan szálai vannak”, s ez is abból fakad, hogy túlságosan szűkre korlátozta a szerző vizsgálódásának területét.

A hozzászólók közül *Esze Tamás* méltató szavai után a török-antitrinitárius kapcsolatok részletesebb megvilágításának hiányát bírálta. A törökök a hódoltsági területen korlátlanul támogatták az unitárius vallás híveit. Figyelmeztet arra is, hogy bár kétségtelen: a népi tömegek nem kezdeményezték az unitárius vallásos ideológiát, mégis érdekesebb lenne alaposabban megvizsgálni ennek az ideológiának a tömegekkel való kétségkívül szoros kapcsolatát.

Trencsényi Waldapfel Imre azt a, Bán Imre által is fölvetett kifogást mélyítette el, hogy Pirnát nem foglalkozott elég figyelmesen Erasmus tanításaival, holott Erasmus — és ezt Trencsényi Waldapfel Imre meggyőzően kimu-

tatta hozzászólásában — számos olyan gondolatsort tartalmaz, amelyek kétségtelenül kimutathatók az antitrinitáriusok gondolatsoraiban is. Pirnátnak az erasmusi örökséget már csak azért is számba kellett volna vennie, mert a törökséggel való kapcsolatokra is magyarázatot adnak. Kifogásolta Trencsényi Waldapfel Imre azt is, hogy Pirnát nem ismeri olyan behatóan a Bibliát, ahogyan ezt e kor kutatójának feltétlenül ismernie kell.

Pirnát Antal válaszában megköszönte a bírálatot és a munkájával való komoly és szeretetteljes elmélyülést. Legterjedelmesebben azzal a bírálattal foglalkozott, amely a kor alaposabb bemutatását hiányolta. Védekezésének lényege az volt, hogy 1955-ös erdélyi tanulmányútja során olyan nagy mennyiségű teljesen ismeretlen kéziratot talált és dolgozott fel, amelyeket éppen forrásértékük miatt az átlagosnál hamarabb kellett a tudományos világgal megismertetni, így ezért nem volt ideje, következésképp szándéka sem a monografikus elmélyülésre. „Inkább választottam azt a megoldást, hogy e problémákat ideiglenesen nyitvahagyom, mint azt, hogy kellően fel nem dolgozott anyag alapján kovácsolt utóbb talán tudománytalannak bizonyuló hipotézisekkel elleplezzem őket.” Pirnát tehát voltaképpen az anyag feldolgozását, mint olyat tartotta legfontosabb feladatának. Az Erasmussal kapcsolatos kifogásokról Pirnát azt mondotta, hogy mivel nem közvetlenül hatott Sommerre, hanem csak közvetítők útján, lévén a XVI. század második felében Erasmus hagyatéka már az egész európai humanizmus közkinésze, így nem állapítható meg, hogy mennyi Erasmus hatása és mennyi a közvetítőké, illetve az úgynevezett korszellemé. A deizmussal kapcsolatos kifogást Pirnát lényegében elismerte, mondván, hogy ő is csak igen nagy megszorításokkal használta és szíves örömet le is mondana a használatáról, ha bárki valami jobbat, egyértelműbbet ajánlana helyette. A hozzászólásokra adott válaszában különösen a Waldapfel Imre és Esze Tamás által felvetett török misszió kérdésével foglalkozott. Pirnát is elismerte, hogy a magyarországi unitáriusok igen jó kapcsolatokat tartottak fenn a törökökkel, de erről tárgyilag többet nem mondott, a kérdés tehát végeredményben nyitva maradt.

Pirnát Antal kandidátusi disszertációjának vitája tehát mint vita is érdekesnek bizonyult. Vagyis nemcsak a disszertáció maga volt hasznos és fontos munka, hanem a vitatkozás is hebizonyította: a jelölt dolgozatának ilyenfajta megvédése maga is előremozdíthatja a kutatómunkát. Mind az opponensek bírálata, mind a hozzászólók véleményei részben olyan problémákra hívták fel a jelölt figyelmét, amelyek kibontása a jelölt további munkáját segíti, részben pedig a jelölt válaszai a hozzászólók egyéni kutatómunkáját segítették az átlagos disszertáció-vitáknál talán egy fokkal jobban.

Pirnát Antal e könyve azóta idegen nyelven is napvilágot látott; nemzetközi tudományos körökben feltűnést keltett, s ez a tény igazolja az opponensek és hozzászólók kedvező bírálatát.

A vitát összefoglalta:

Nemeskürty István
a Bizottság titkára.

RÉGI MAGYAR DRÁMAI EMLÉKEK I—II.

Szerkesztette Kardos Tibor. Sajtó alá rendezte, valamint a bevezetést írta Kardos Tibor és Dömötör Tekla. A szövegek gondozásában közreműködött Szilvás Gyula, Bp. Akadémiai Kiadó, 1960., I.: 950 l. + I—XCVIII. t., II.: 593 l. + XCIX—CX. t.

A régi magyar drámai emlékek e több mint másfélszer lapon megjelent hatalmas gyűjteménye már előljáróban az elismerés érzését váltja ki az olvasóból, s a bírálat első hangja sem lehet más, mint ez elismerés tolmácsolása. Irodalomtörténeti közhelynek számító megállapítás ma már, hogy költészetünk fejlődésében vezető szerepet játszik a líra, és nagy remek mellett is viszonylag gyenge a drámai termés. Említik ezt a régi magyar irodalom vonatkozásában a jelen kiadvány szerkesztői is. Mindamellett, mint minden közhely, lényeges igazságtartalma ellenére, ez is egyoldalú szemlélet hordozója. Az utóbbi évtizedek kutatása a XVIII. század előtti drámai emlékeink egész sorát tárta fel, s ezek között nem egy akad — mint például az igen jelentős *Constantinus és Victoria* —, amely most lát először napvilágot teljes terjedelmében, kritikai gondozásban. Másokat évtizedek óta emlegetünk a régi magyar dráma figyelemre méltó alkotásai között (pl. az *Actio curiosá-t*), anélkül, hogy a szakközönség szélesebb nyilvánosságának szánt gyűjtemények valaha is közölték volna teljes szövegüket. Ismét más régi drámáinknak szöveg hagyományozása volt annyira bizonytalan és bonyolult, hogy még az esztétikai elemzésre hivatott szakember is belefáradt a filológiai részletmunkába, míg a maga számára valamennyire tiszta helyzetet teremthetett. Így vesztöttünk pl. hosszú időn keresztül a *Debreceni disputá-val*.

Mindezek az indokok és jogos igények sürgetőleg írták elő a régi magyar drámai emlékeknek irodalomtudományunk korszerű színvonalán mozgó kritikai számbavételét, annál is inkább, mert Alszeghy Zsoltnak a maga korában hasznos gyűjteménye (*Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig*, Bp., 1914) ma már nem sorolható a kielégítő munkaeszközök közé. Minden kutató tudja azt is, hogy az irodalomtudományi pozitivizmus korának ún. „jó filológusai” — tisztelet a nagyértékű kivételeknek! — mennyi felületesen közzétett, provinciális szinten mozgó szövegközléssel „gazdagítottak” bennünket. Kardos Tibor és Dömötör Tekla munkájában, úgy hisszük, József Attila szavaival szólva, „kész a leltár”, s a régi magyar drámatermés e kitűnően összeállított leltárának vitájához óhajtunk néhány észrevétellel hozzájárulni.

A gyűjtemény 49 főszöveget és jó néhány mellékletet közöl. A bemutatott alkotások közül 35 keletkezett a XVI. század végéig, 14 pedig a XVII. századból származik. A függelékek a magyar művek forrásait, nemzetközi párhuzamait, népi változatait hozzák, dallamokat, esetleg más megvilágító

szövegeket közölnek, s igen hasznos szolgálatot teljesítenek. A Szegedi Lőrinc *Theophaniá*-jához közölt Selneccerus-darab közlését azonban feleslegesnek érezzük. Maga a magyar iskoladráma is jelentéktelen alkotás, s bár a humanista jellegű forrás költői szempontból nem érdektelen, közlése hazai kutatásunk számára mégis kevés tanulsággal jár. Castelletti *Amarilli*-jének közreadását Balassi *Szép magyar komédiája* mellett talán azért lehetett volna mellőzni, mert Eckhardt Sándor kritikai szövegkiadása (Bp. 1959, Irodalomtört. Füzetek 25. sz.) már hozta. Az ún. *Kalocsai komédia* függelékként való közlését nyilván az indokolja, hogy nem dönthető el XVII. vagy XVIII. századi eredete. Középkori és humanista szövegeink között váltogatják egymást a magyar és latin nyelvűek, és ez természetes: másképpen a magyar dráma fejlődéséről helyes képet rajzolni nem lehetne. Sőt azt tartanók kívánatosnak, ha legalább függelékként, egy-két XVII. századi latin iskoladráma is olvasható lenne a gyűjteményben, pl. egy jezsuita és egy protestáns színpadi alkotás. Tanulságos lett volna a piarista Moesch Lukács (Lucas a Sancto Edmundo) Nagyszombatban 1693-ban kiadott *Vita poetica* c. iskoladrámája néhány részletének közlése. Ez az alaposan soha nem elemzett mű a magyar irodalomelmélet múltjának is fontos dokumentuma. Sajnáljuk, hogy a gyűjtemény szerkesztői munkájukat a XVII. század végével zárják, és nem terjeszkednek ki legalább 1711-ig, legrégibb irodalmunk megszokott határvégéig. Ha e hagyományos dátumot választják, módjuk lett volna még Pápai Páriz Ferenc *Izsák és Rebeka* (1703) c. darabjának közlésére, a Rákóczi-kor érdekes színpadi eseményeinek méltatására.

A szöveggyűjtemény alapkonceptiója egyébként Kardos Tibornak a régi magyar drámáról több ízben kifejtett nézetei szerint alakul. (Vö. Kardos Tibor: *A magyar vígjáték kezdetei*, Kodály- emlékkönyv 1953; *A régi magyar színjátás néhány kérdéséhez*, I. Oszt. Közl. VII. köt. 1955; *A trufa*, Fil. Közl. 1955; *Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez*, Fil. Közl. 1957). Abban kétségtelenül igaza van Kardos Tibornak, hogy a polgári irodalomtörténet, nem ismerve eléggé az európai drámakutatás eredményeit, sok drámai alkotás fel nem ismerésével, előadhatásának vagy éppen előadásának tagadásával csökkenteni igyekezett a régi magyar dráma jelentőségét, s mintegy önkéntelenül alkalmazkodott a magyar drámai fejlődés gyengeségének fentebb már érintett közhelyéhez. Jogos és helyes tehát az, hogy a középkori egyház liturgikus jellegű drámai aktusait, a Hartwick-agenda *Tractus stellae*-jét (XI. sz.), vagy a különböző húsvéti officiumok *Quem quaeritis*-eit (pl. a Pray-kódexét 1195 tájáról) odaállítja a magyar dráma fejlődésének kezdetei közé, hiszen ezeket, színszerű keretek között, csakugyan évről évre eljátszották a nép előtt a templomi szertartások során. Az is nagyon figyelemre méltó eredmény, hogy a próféta-játék, az „égi pör” hatalmas misztérium-drámáját felismeri Temesvári Pelbárt *Stellarium*-ában, s a devóciós prédikáció drámai jellegének tisztázásával a középkori dráma fejlődésének egyik nevezetes állomására mutat rá. Úgy érezzük azonban, helyes lett volna, ha gyűjteményünk szerkesztői e kérdést egy kissé irodalomelméleti oldalról is szemügyre vették volna. Az ugyanis kétségtelen, hogy a dráma, a drámai akció megközelítőleg mai fogalma már az antik görög kultúrában kialakult (lásd Aristotelész *Poetikájának* VI. fejezetét!), s nem kell, de nem is érdemes drámának minősíteni mindent, ami megjeleníthető, előadható, ami kielégíti a nép látványossági vagy alakoskodó igényét. Másfelől az alpműfajok, az epika, a líra, a dráma élesen nem választhatóak el egymástól, az egymásba átfolyó határértékeket nem szükséges dráma-

ként felfognunk. Kardos Tibor bevezető drámatörténeti áttekintésében a pogány énekmondó kétségkívül mono-dramatikus, a megszólaló személyt vagy személyeket mindig beszéltető modorából indul ki, s ennek alapján később is gyakorta feltételezi, hogy a jokulátor az epikus szöveget magában vagy társaival együtt dramatizálta. Mindez persze jogos feltevés, de nézetünk szerint ezzel az előadott szöveg nem lett drámává, amint hogy nem azok a régi magyar irodalomban igen gyakori első személyű búcsúzóénekek (pl. Bónis Ferenc 1671-ből való igen szép kuruc verse), a mai napig divatos halotti búcsúztatók vagy — és ez a példa talán még nyomósabb — a világirodalom énekelve előadott nagy balladái. Némelyik ballada a párbeszédén kívül alig vagy nem is tartalmaz harmadik személyű közlést, epikus jellege mégsem kétséges. Ugyanígy, véleményünk szerint, nem lesz drámává az *Ómagyar Mária-siralom* még abban az esetben sem, ha a begina vagy más devóciós környezetben a jellegzetesen lírai darabot az előadó drámai lendülettel és taglejtéssel interpretálja. Az ugyanis, hogy a fájdalmas anya megszólításával különböző csoportokhoz vagy egyénekhez fordul, még nem alkot drámai akciót. Ha a dráma körét annyira kibővítjük, hogy az *Ómagyar Mária-siralom* is belefér, akkor sokkal nagyobb joggal utalhatnók ide Petőfi számos költeményét, pl. a *Falu végén kurtakocsmá-t* vagy a *Szomjas ember tündöklése* c. remekét. A konfliktus vagy a tragikus hangnem pedig szintűgy nem kizárólag a drámai alapműfaj sajátja, hanem az epikában és lírában egyaránt lehetséges. Több joggal számíthatók drámának a középkori kódexeinkben előforduló magyar nyelvű passiók (*Wesprémi-kódex*, *Érsekújvári-kódex* stb.) de funkciójuk az adott helyen egyszerűen az építő olvasmányé, és semmiféle adatunk nincs arra, hogy ezeket a kolostorban vagy azon kívül előadták volna. Félreértés elkerülése végett megismételjük, hogy az egyház liturgikus szertartásainak egy részét, a karácsonyi, húsvéti, úrnapj játékokat, a devóciós prédikációkat jól megrendezett drámáknak tartjuk, valóságos *rappresentazione sacrá*-knak, hiszen a klérus jelentékeny számú tagját mozgatják, térben és időben kibontakozó akciójuk van. Mindez eltűnik azonban, amikor egy devóciós prédikáció egyes részeit magyarra fordítják a cellában való kegyes elmélkedés céljára, s mindössze a párbeszéd marad meg a drámaiság egyetlen bizonyítékául. Hasonló a helyzet Zrínyi idilljével, a *Titirus és Violával*. Dömötör Tekla is elismeri, hogy nem tartja drámának. Indokolja tehát az idesorolását az a tény, hogy ilyfajta darabokat Itáliában, vagy esetleg nálunk is olykor színre vittek, helyesebben szólva színpadról szavaltak? Elvégre ebben az idillben nem folyik le semminő *akció*: a haragvó, majd megbékélt szerelmesek *elbeszélnek* egymásnak érzelmi életük egyes mozzanatait.

Még egy pont van, ahol a dráma körének kibővítését vitathatónak érezzük, s ez a *trufa* esete. Mindaz, amit Kardos Tibor erről a jelentékeny epikus műfajról kikutatott, igen értékes, de a trufa, nézetünk szerint, nem a dráma, hanem az anekdóta történetéhez tartozik. Nagyon jól tudjuk, hogy a trufákat jokulátorok, hegedősök dramatizálhatták a nyilvános előadás során, de valószínűleg nem nagyobb mértékben, mint a múlt század jó anekdotázói, akik élénk hanghordozással, odaillő taglejtéssel kísérték előadásukat, s keltettek általános derűtséget. Sőt, ma is mindnyájan ismerünk anekdotázókat, akik a XVI. századiaknál nem kevésbé borsos „trufáikat” úgy tudják előadni, hogy a hallgatóság valóságos színházi élvezetben részesül. Az anekdóta azért mégis csak megmarad epikus műfajnak! Nem tudunk olyan Benczédi Székely vagy Heltai szöveget idézni, amely azt sejtetné, hogy szerzőik a trufában valaminő

drámai műfajt láttak volna, holott Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát csakugyan tisztában voltak vele, hogy „szent játékot” írnak, és rendezői utasításokat adtak paptársaiknak az előadás módjára és eszközeire nézve. Heltai remekbe készült 99. meséje valójában reneszánsz novella, semmivel sem gyengébb Boccaccio legjobb alkotásainál, s ha ezt trufaként a drámához sorolom, ugyanilyen joggal megtehetném a *Decamerone* legalább 20–30 novellájával: gyorsan pergő, drámai akciójuk van, kitűnő — szinte színpadi — csattanóval végződnek, hemzsegnék bennük a párbeszéddek. Mindezek ellenére mégsem drámák.

Egyetértünk viszont a szerkesztőkkel abban, hogy a magyar dráma történetébe tartoznak a különböző *vetélkedések* (certamen, altercatio, dialogus stb.). Ezeknek már eredeti, hogy úgy mondjuk: szerzői elgondolása drámai, s bár akció ritkán folyik le a néző szeme előtt, mégis átlépik az elbeszélés és a dráma közötti megvonható határt: valamit megjelenítenek. Azt hiszem nem hagyhatjuk figyelmen kívül a görög dráma kibontakozásának azt a törvényszerűségét, hogy drámává igazán akkor lesz, amidőn fellép benne a *protagonistés* mellett a második színész. Bizonyos fenntartással idesorolhatjuk a *vado mori* műfaját is, hiszen az ilyfajta alkotásokban számos „szereplő” lép fel, s drámai sodrásuk valóban ellenállhatatlan. A *Könyvecse a szent apostolok méltóságáról* c. középkori kódexünk egyik részletében is helyesen ismerte fel Mezey László az Európa-szerte divatos apostoljátékok magyar változatát. Mégis újra utalnunk kell rá, hogy a *Könyvecse* egyéb elmélkedő részletei közé beékelve, ez is elvesztette eredeti szerepét, s nyilván már a középkori olvasó sem tartotta „játéknak”, előadásra való szövegnek. Ne feledjük pl., hogy a *Három körösztýén leány* másolói — Ráskai Lea és feltehető elődje — sem voltak tudatában annak, hogy drámai sorokat írnak le: elbeszélő legenda-szövegnek, szent olvasmány-nak fogták fel a XV. századvégi magyar fordító *Dulcitius* átültetését. Mindezzel korántsem akarjuk kétségbe vonni éppen a Hrostswitha-fordítás dráma-voltát, pusztán azt akarjuk aláhúzni, hogy az előttünk felsorakozó régi magyar szövegek egyike-másika a saját korában sem számított drámának, noha erről az alaplumfajról — a *Bárfai színlap* és egyéb adatok tanúsága szerint — a középkori Magyarországnak is eléggé pontos, s jórészt a miéinknek megfelelő fogalmai voltak.

Nem látjuk feltétlenül bizonyítottnak a Janus-hagyatékban fennmaradt *In Epíhaniam* c. sapphikus mértékű költemény betlehemező, bábjáték-táncolat-jellegét, s így dráma-voltát. A vers kétségtelenül nem Janusé, magyar eredetét is csak az valószínűsíti, hogy a *Magyi-kódex*ben szintén előfordul. Janus Pannonius XXXIV. elégiája a hónapok versengéséről, concertatio voltánál fogva jogszámban számítható a drámai csírák közé, bár ilyen alapon a *Szelek versenye* is felvehető lett volna. Callimachus Experiens költeményének már a címe (*Pro regina Beatrice ad Mathiam Hungariae regem*) mutatja, hogy a költő beszél Beatrix nevében („pro”), ahogyan Janus szól Mátyás nevében a fanói Constanzihoz intézett híres epistolában; Danubius szavait is a költő idézi. Az ilyfajta allegorizáló, megszemélyesítő dicsérő énekek, adhortatiók aligha nevezhetők drámának; egyébként a legközkeletűbb humanista műfajok közé számítanak. Ha Buonaccorsi költeményét beosztjuk a magyar dráma emlékei közé, miért nem tesszük ugyanezt Gyöngyösi István *Palinodiájával*, amely mondanivalójában is sokkal drámaibb, mint Beatricének a férj távolléte miatt zengett keserve? A *prosopopoeia* a legrégebbi költői-szónoki fogások egyike, s Quintilianus szerint nem egyéb, mint „ficta personarum inductio”

(I. 8 : 3): pontosan az, amit Buonaccorsi tesz, anélkül, hogy drámai szöveg írására gondolna.

Az alapkoncepció egyik-másik pontjának vitatható volta egyáltalán nem befolyásolja a magas színvonalú antológia megjelenésén érzett örömet. A körültekintő, gondos összeállítás, a filológiai teljességre való törekvés, beható szövegkritikai munka, a világirodalmi és folklór-kapcsolatok gazdag számbavétele, a latin szövegek szép, sőt többnyire művészi fordítása nyomatékosan kiemelendő értékei a *Régi magyar drámai emlékek*nek. A bevezető tanulmányok adathűségükkel válnak ki, s csakugyan figyelmet fordítanak a magyar dráma és a színpadi előadás minden felmerülő problémájának megvilágítására. Az egyes drámai alkotások elemzései, a szövegek magyarázatait is ideszámítva, terjedelmes tanulmányokká válnak, s megállapításaikkal a legtöbb helyen egyet kell értenünk. Legfeljebb a XVI. századi magyar dráma Sztáraitól Válaszútiig tartó szakaszának bizonyos túlértékelését tehetnénk szóvá. A maguk nemében jelentős alkotások ezek a művek (a két Sztárai-darab, a Balassi-komédia, a Debreceni disputa), de művészi fogyatékoságaik is nyilvánvalók. Ezekről pedig semmit sem olvasunk. Abban viszont teljesen egyetértünk Kardos Tiborral, hogy „mindhárom antitrinitárius vígjáték kolozsvári környezetbe vezet, a kolozsvári iskolához és antitrinitárius gyülekezethez”. (166. l.) Kár, hogy nem érinti, legalább futólag, a Pirnát Antal kutatásai nyomán ismertté vált Paleologus-féle dramatizált hitvitát, amelyet *Janopolisi disputá*-nak nevezhetnénk, ez ugyanis alaposan megerősíti az antitrinitárius drámaíró kör nagy szerepéről vallott felfogását.

Éppen a gyűjtemény értéke készlet bennünket arra, hogy — a teljesség igénye nélkül — néhány aprólékosabb megjegyzést is tegyünk.

A szövegek publikációja gondos, betűhív. A szövegváltozatok megléte esetén azonban itt-ott következtetlenségekkel találkozunk. Az *In Epiphaniam* (I. 311. l.) két Teleki-féle szövegjavítása közül csak egyik került a főszövegbe, a hibás *suscipit* alak csak bennmaradt. Feltűnő, hogy e verssel kapcsolatban a Magyi-kódex jelentékeny szövegváltozatai nincsenek feltüntetve. Ez utóbbiban pl. hiányzik a „*Suscipit ridens puer...*” kezdetű strófa, s helyette ez olvasható:

Quos ut Herodes rogat ut reversi
Nuntient qua sub regione Christum
Viderint ut sic veniens adoret
Illius aras.

A 25. sor „cautus Herodes”-e helyett is „Captos Herodes pueros” áll (ami értelmesebb!); a 29. sorban „Gloriam” helyett „Gloria”, a 30-ban „concinat” helyett „cecinit”.

Több szöveg előfordulása esetében a szerkesztők azt az eljárást követik, hogy egyiket alapszöveggént teljesen, nyilvánvaló hibáival együtt közlik, s a javításokat a nyelvi jegyzetekben, olykor a tárgyi magyarázatok között hozzák. Nézetünk szerint az olvasónak a lehető legjobb szöveget kell a kezébe adni, s egyedi hitele egyik alapszövegnek sem lehet a kétségtelen hibával szemben. Legyen itt példa az *Actio curiosa* két helye (II. 390. l.). A 331. sorban „Lant koci”-t olvasunk, holott a másik változat megadja a helyes „land koci” alakot, a szerkesztő azonban ezt csak nyelvi jegyzetként teszi szóvá. A 780. sorban a „mordacem opportet esse memorem” mondat szerepel. Ez fel-

fogható volna ugyan Gaude tréfás ferdítéseként, de a szerkesztő ilyen lehetőségre nem utal, hanem a tárgyi jegyzetek között értesíti az olvasót, hogy a helyes alak „mendacem” lenne. Úgy véljük, hogy mindkét esetben a helyes alaknak kellett volna szerepelnie a főszövegben. — Az első *Comico-Tragoedia* I. szövege néhány helyen épebb (és régiesebb!), mint az alapul vett K változat. — Modern gyakorlatunkban szokatlan a feloldatlan latin szöveg, ahogyan a gyűjtemény a *Constantinus és Victoria* ajánlásait közli (II. 177–178. l.). — Néhány esetben a magyar szöveg megvilágítása lehetne teljesebb. A *Filius prodigus* 465–471. sorát Alszeghy és nyomában Dömötör Tekla nem tartja világosnak (II. 31–40.). A szövegben csakugyan van némi zavar, de azért könnyen értelmezhető. A négy katona alkuba elegyedik a deákból lett kereskedővel, dolmányt, süveget, miegymást válogatnak, majd az egyik katona így szól: „Még egy szoknyára volna szükségem a feleségem számára. Ha ez jó volna, megvenném.” Kereskedő: „Veheted rád, szintén ilyen a feleségem.” Katona: „Megh veszem neki.” Mercator (ez itt természetesen szereplőjelzés): „Bátor!” (értelme: nosza!). Szini utasítás: „induit et sic aufugiunt”, azaz a katona magára veszi a szoknyát, és megszöknek. Utána a kereskedő jajgat. — A *Jesu Fily Mariae* csakugyan nagyon gyarló szöveg. Egyik nehéz részletének magyarázatához legyen szabad az alábbiakban hozzájárulnunk. Meg kellene mondani, hogy a 221. sortól az adoratio, azaz az ostya imádása folyik. Ebben a misztikus, rajongó gondolatmenetben az a legfontosabb, hogy a „látás, ízlés, illetés itt megesalatik”, csak hallással, azaz Krisztus szavára hihető a minden érzékünknek ellentmondó átlényegülés. Isten a keresztfán elrejtette Krisztus istenségét, itt (ti. az ostyában) emberségét (= ember voltát) rejtje el. Az imádó mindazt elhiszi, amit a keresztfán „meggyónt” (= megtért) tolvaj (= lator) kért és hitt. A 213. sor végén álló „volte azt kere” csakugyan nem értelmezhető, ha csak súlyos szövegromlást nem tételezünk fel, s „az kereszt” szavakat nem keressük benne, ami viszont túlságosan merész hozzávetés. — A *bor, majd a víz dicséretinek* szövegét egy helyen (351–54. sor) ki lehet egészíteni Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediája* alapján. A 352. sorba „Vajgacz” kell. (Vö. a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent kiad. 167. lapjával). Ugyaninnen megállapítható, hogy a „Majre” és „Anjan” jó olvasatok; az, „... embla” bizonyára „Zembla” (uo. 163. l., ahol éppen Vajgatz tengere szomszédságában található). Az „... anihl”, sajnos, Apáczai segítségével sem magyarázható. Ugyanebben a drámában jó néhány szövegjavítást kellene még javasolni, ha másként nem, jegyzetben. Pl. a 141. sorban *mond* helyett *mint* kell, a 290. sorban *elesett* helyett *élest*, a 390-ben *Syras* helyett *Syrus* (Naamán szir volt!), az 518-ban *Brahlia* helyett *Brazilia* (így pontos a ritmus!). Az 521. sorba egy *mi* beszűrhető lenne, a 722. sorban pedig *Beres* és *Draga* helyett világosan, *Bécs* és *Prága* kell, így jön ki az értelem és a ritmus. — A *Comoedia generalis de conflictu Turgorum et Hungarorum* szövegét sok helyen nagy biztonsággal javítani lehetne, pl. a 128. sorba *metelre* helyett nyilván *menetelre* kell.

A régi magyar irodalmi szövegek nyelvi magyarázata igen szükséges és hálás feladat. Ebben a vonatkozásban a szerzőknek a jelenleginél többet kellett volna adniuk még akkor is, ha szakközönségre számítanak. Innen is csak néhány példát! A *fapapok* magyarázatához (I. 613. l.) nem elég annyi, hogy „némák”. Erről Scheiber Sándor szép cikket írt (Nyőr, 1949: 160–161), s kimutatta, hogy a szertartások során valóban használtak fabábukat, püspököknek öltöztetett faszobrokat, pl. áldozócsüörtökön. — A *mordül* (642. l.) magya-

rázatra szorult volna (vö. Kiss Lajos, Nyőr. 1959). — Mi bizonyítja, hogy Balassi Menyhárt cinikus kifejezésében: „hátra hagytam bicskét” az utolsó szó *bicskát* jelent? Az Et. Szót. és Bárczi: Szóf. Sz. szerint a bicskának csak XX. században feljegyzett alakjai vannak. — A *hetetszaka* (I. 719. l.) nem éppen azt jelenti, hogy „hétköznapi”, hanem „egész héten át”. (Vö. Szalaszei György: *Hetszaka minden napra megh irattatott Imádságok* . . . 1593, RMK. I, 272, amelyben a hét minden napjára, tehát vasárnapra is találunk imádságokat. Incze Gábor: *A magyar ref. imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen 1931, 104. skk. l.) — A *essekert* (719. l.) nem zsidó szó, hanem az „e s ekért” kifejezés összevonása (mint a „meggyek, meggyünk”), s euphemismus valami káromkodás helyett, kb. „ilyen-olyan adta” jelentéssel. (Vö. NytSz. I. 704.) — *Elüté a kórság* nem annyit jelent, hogy „ledöntötte az ijedelem betegség” (I. 720), hanem azt, hogy a „nyavalyatörés” (= epilepszia) vett rajta erőt. (Itt persze csak átvitt értelemben!) A *duskát inni* (I. 789) első jelentése nem az, hogy „vedel”, hanem az, hogy „ex-et iszik”. A Nyt.Sz. is „haustus votivus”-szal értelmezi. — A *holda kelve* kifejezésben (I. 940.) nem a hold szavunk rejtőzik, hanem a hajnal jelentésű *hol* (vö. holnap, holval). Kétségtelen, hogy a XVI. századi kifejezés már a hold analógiájára keletkezett, de kiejtése „holddá kelve” volt, értelme pedig: hajnalra, holnapra kelve (vö. Gyórré, Váraddá menni!). — *Ne syr hatt el immár* (u. ott) értelme nem: „ne sird hát el magad”, hanem: „ne sírj, hagyd el immár”. — A *Comoedia Erdély siralmas állapotjáról* 236. sorában *maszurák* nyilván mazurokat jelent. (II. 224.) A 367. sorban a *kép személy* értelme nem festett személy, hanem „szép személy”. A *kép* szónak van *szép* jelentése is. (Vö. Bárczi: SzófSz. 159., Nyőr. 61 : 110.) Az egész mondat obszcén célzás arra, hogy a görögök, a „kép személytől”, azaz a szépasszonytól hogyan veszik meg a portéka árát (II. 225.). — Az „amor improbus omnia vincit” szállóigében a jelző nem „szörnyű”, hanem „kitartó” jelentést hordoz (II. 395.). — A *bor, majd a víz dicséretiben* (II. 422.) magyarázat nélkül maradtak az alábbi kifejezések: kopányi loboncok, job apánk (= nagyapánk), vargonya (gombafajta), póka (= pulyka. Lásd Balassi híres versét „Friss szép fejér póka . . .” Eckhardt-kiad. 87. sz.), himpellér (= kontár), hással (= hárssal), collatio (= egybevetés), gyarat (= készít, kikészít, gyárt), cserna, tohak ács. — A *Comoedia de conflictu* . . . 341. sorában található *ocsa* (= hodzsza), feltétlenül nyelvi magyarázatot igényelt volna.

Végül egy-két szót a tárgyi magyarázatokról és jegyzetekről. — A *Tractus stellae* bibliográfiai adatai közül (I. 254) elmaradt Germain Morin és Franjo Francev értekezésének a címe, holott ez utóbbira később is történik hivatkozás (I. 260). Az előbbi: *Manuscripts liturgiques hongrois des XI. et XII. siècles*, Jahrbuch für Liturgie-Wissenschaft, Münster, 1926, VI. 54–60, az utóbbi: *O najstarijem bogosluzju u Posavskoj Hravatskoj*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb, 1925, 521–533. — A *Szenecsey-daloskönyv*-nek jó modern kiadása is van Buda Jánostól (1943), ezt kellene idézni (I. 439). — S-nmi sem bizonyítja, hogy Benzédi Székely István ferences volt (I. 554). — Heltai Gáspár *Chronica*-ja megjelent Győrött is 1789-ben (I. 563). Meséinek legújabb kiadása Székely Erzsébet gondozásában Bukarestben is napvilágot látott 1957-ben, egyéb műveinek válogatásával együtt. (I. 579.) — Nem tűnik ki a jegyzetekből, hogy az *Igaz papság* egyháztörténeti háttérét Miklós Ödön kutatta ki (Prot. Sz. 1942), noha értekezése megtalálható a bibliográfiában. (I. 611.) — Kálmáncsehi Sánta Múrton nem erdélyi, hanem tiszántúli püspök volt (I. 614, Vö. Zoványi *Cikkei* 213). — Szénási István (I. 614), előfordul Balassi Bálint 1578. szept.

29-i levelében is (Eckhardt S. Krit. kiad. I. 314). — Nem világos, hogy miért lettek volna „diadalmasak” Arany Tamás debreceni disputációi (I. 714). Melius megalázta és tételei visszavonására kényszerítette. Hogy tovább is hirdette őket, az természetesen más kérdés. A híres orthodoxus püspök egyébként nevét csak Melius (Melios) alakban írta, Méliusznak soha. — Nem egészen érthető, miért határ a *Debreceni disputa* megírásában Báthory István cenzúra-rendelete (1571. szept. 17). A mű kéziratban maradt, s éppen Paleologus Jakab példája mutatja, hogy később is írtak le fiktív hitvitákat. Igaz, hogy Válaszúti 1572 nyarán már Pécssett tartózkodott, de a drámát nyugodtan papírra vethette még az 1572-es év első felében is. Egészen bizonyos terminus ante quem-ként Melius halálának dátumát, 1572. dec. 15-ét jelölném meg. A *Debreceni disputa* színpadi elképzelése — Firtos alapján — nem egészen jó. Ha az első jelenet színpadán Péter pápa szobájában hátul középtűt ablak van, azon keresztül nem lehet egyszerre látni az udvarra és a nagyváradra útra. Melius Péter háza a Hatvan utca sarkán, a mai ún. Püspöki palota helyén állott, utcai ablakai a Piac utcára néztek, amely valóban Várad felé vezet (ma Vöröshadsereg útja), az udvari ablakok pedig csak a Paptavára nyílhattak, amely a mai Déri tér helyén terült el. Válaszúti nem hagyott hátra színi utasításokat, ha tehát ilyeneket elképzelünk (ami nagyon helyes!), akkor legyenek pontosak. Debrecén belvárosának topográfiája egyébként már a XV. század végére kialakult, s azóta sem változott lényegesen. (I. 716.) — András Sámuel sajtóhiba András Sámuel helyett (I. 720) — Logicus Lajos (I. 721) aligha lehet más, mint Szegedi Lajos, Sylvester János hajdani vitapartnere, Heltai bibliafordító társa, ismert antitrinitárius tudós. Egy zsoltár-fordítása olvasható a RMKT-ban (VII. köt.), 1583-ig élt. (L. Zoványi cikkei.) — A híres „comma Johannaum”, az I. Ján. 5 : 7, Erasmus Újszövetségének 1 kiadásából (1516) valóban kikerült, de az 1522-es 3. kiadásba már ő is kénytelen volt visszavenni (I. 720). — Az *Elektrát* Hermann Anders Krüger fedezte fel a gothai tartományi könyvtárban, nyilván ma is ott van a gyűjtőkötet, ha csak a háború alatt máshová nem került. Ferenczi Zoltán műlasztása könnyen pótolható Gulyás Pál (Mlir. III. 940) és más egykorú források (MKSz. 1924 : 132) segítségével (I. 839). — A *Miscellanea Fratris Valentini de Nádasd* (II. 36), 1951-ig a gyöngyösi ferences levéltárban volt. Ekkor, az államosítás előtt, került ismeretlen helyre. A Párizsban tanult Nádasdi Bálint fráter sok értékes könyve ma is Gyöngyösön található az OSZK ottani tudományos könyvtárában. (L. MKSz. 1955, 145.) — Az 1646-os *Comico-tragoedia* bibliográfiájához (II. 95), figyelembe kellett volna venni Pogány Péter: *Folklor és irodalom kölcsönhatása*, Bp. 1959. c. művét. Egyik ritka ponyvanyomtatvány, a Dömötör Tekla XVIII. századi jegyzékében az utolsó, megvan Gyöngyösön, a volt ferencendi könyvtárban is. Az eddigi Dézsi-féle dallamazonosításokat érdemes lett volna közölni. E dráma tárgyi jegyzetei lehetnének részletesebbek: Bessus (Ailianos!), Pausanias, Sisamnes (mindkettő Hérodotosnál!) stb. nem közismert nevek. — A *Rozsnyói úrnapi játék* (II. 200), szintén több magyarázatot igényelne. Még a keletkezés dátumát (1668) is csak a II. 39. lapon, más darab magyarázatai között találjuk meg, s nem ott, ahol a töredéket olvassuk. — Pálóczi Horváth Ádámmra hivatkozva (II. 351), miért nem az *Ötödfélszáz énekek* kritikai kiadását idézi a szerkesztő (371. sz.)? Ennek a jegyzetanyagában pontosan megvan a szóban forgó kryptadia Gyöngyösi-utalása (Bp. 1953, 813). — Végül egy megjegyzést a Felvinczi-féle *Comico-Tragoedia* dallamaival kapcsolatban. Ezek közül többet lehet azonosítani annál a kettőnél, amelyekre már Szabolcsi Bence felfigyelt

(*A XVII. század magyar világi dallamai* Bp. 1950, 16., 32., 33. l.). A „harmadik megjelenésnek második tselekedete” nótája: „Az szent írás mondja . . .” Ez a Bogáti Fazekas Miklósnak tulajdonított Apollonius-história (RMK I. 241) kezdősora, dallama pedig „az Lucretia notája”, az „Időd szép virágát, termeted szépségét szüvem miért hívasztod”, amelyet Kodály Zoltán még 1906-ban valószínűleg megtalált a Nyitra megyei Kolon községben. (Vö. Cs. Tóth Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai* Bp. 1958, 598–600. és 700. l.) Az „ötödik megjelenésnek második tselekedete” az „Integer vitae scelerisque purus” dallamára éneklendő. Ez az összes sapphikus ritmusú XVI–XVII. századi énekek dallama. Megvan Szabolcsi Bence XVII. századi gyűjteményében (93. l.) és Pálóczi Horváth Ádámnál is (*Ötödfélsz. én.*, 329., ill. 602. l.). Magyarosabb változatai Tinódinál és más XVI. századi énekekben is előfordulnak. (V. ö. Cs. Tóth id. m. 244, 239, ill. 450. és 523. l. E mű gazdag jegyzetanyagában a dallam egész élete élénk tárul).

Nyilvánvaló, hogy ezek a számba-szerbe szedett apróságok csupán kiegészítés szándékával kerültek papírra, s nem jellemzők a *Régi magyar drámai emlékek* már említett kiváló filológiai színvonalára. Legrégibb színpadi műveink sorozata ezzel a két tekintélyes kötettel még nem teljes: a szerkesztőktől kell várunk annak a harmadik kötetnek a sajtó alá rendezését is, amely a XVIII. század magyar nyelvű drámáit állítja kritikai rendbe 1772-ig. A most megjelent két kötetben irodalomkutatásunk hasznos segédeszközeit kaptuk kézbe.

Bán Imre

KOMLÓS ALADÁR: A MAGYAR KÖLTÉSZET PETŐFITŐL ADYIG

Gondolat Kiadó, 1959. 524. l.

Komlós Aladár könyve egy hosszú irodalomtörténeti pályája eredménye. Komlós már 1918-ban a tárgyalta korszak egyik költőjéről, Dömötör Jánosról megjelentetett egy nagyobb tanulmányt az Irodalomtörténeti Közleményekben, majd Az új magyar líra c. kötetében is helyet foglal el a Nyugat nemzedékét előkészítő időszak elemzése. A felszabadulás után pedig cikkeiben és monográfiáiban egyaránt elsősorban ennek a kornak az irodalmi jelenségeit tanulmányozta. Hozzászólt részletproblémákhoz, monografikusan tárgyalta Vajda, Reviczky, Komjáthy s — rövidebben — Arany László és Kiss József pályáját, összefoglaló tanulmányokban dolgozta fel az irodalmi ellenzéki mozgalmakat és a magyar szocialisztikus líra kezdeteit. Mindez arra mutat, hogy Komlós e bonyolult, sokrétű, nehezen összefogható korszak mindkét típusú megrajzolásával megpróbálkozott már, egyrészt kiemelkedő írói egyéniségek bemutatásával törekedett megvilágítani a kort, másrészt úgy, hogy a jelentkező irányok, tendenciák fonalára fűzte fel az irodalom jelenségeit.

Ilyen alapos készület eredménye tehát ez az összefoglaló monográfia, mely évtizedek eszmélő, értékelő és érlelő munkájáról tanúskodik. Valóban az az érzésünk a mű elolvasása után, hogy nagyon kiért munkáról van szó. Nem mintha Komlós műve lezárná a korra vonatkozó problémáknak akár nagyobbik részét is. Ez nem is lenne lehetséges, hiszen először is egy köztudomásúan kevésbé kutatott irodalomtörténeti periódus rajzát kapjuk művében, másodszor, mert e kavargó időszak annyi kérdést, sőt rejtélyt tár a kutató elé, hogy

sok kérdésben még csak hosszú tudományos viták után várhatunk megnyugtató eredményt. Komlós Aladár maga is utal könyve több helyén a még megoldatlan kérdésekre, sőt rejtélyekre, így pl. mikor az öreg Arany ellentmondásait boncolgatja, s magára a költőre is érvényesnek mondja a Dantéről írt sorait: „Örvényeibe nem hatolt le a szem, Melyeket csupán ő, talán ő sem ismert.”

A kiérleltséget tehát nem a megállapítások véglegességére, hanem inkább a módszerre, az elemzések biztosságára, az esztétikai értékelés határozottságára értjük. A módszer: korszetekre bontás, ezeken belül általános korjellemzés, az írói irányzatok plasztikus bemutatása és ezt követőleg az egyes alkotók portrészzerű megmutatása; végül az egész irányzatot összefoglaló, annak irodalomtörténeti jelentőségét kiemelő zárófejezetek következnek. Komlósnak ezt az eljárását csak helyeselhetjük. Periodizációja a magyar társadalmi élet fejlődésébe ágyazza bele a költészet fejlődését, s akkor is megállna, ha a magyar próza történetét is belefoglalta volna könyvébe. Az írói egyéniségek portrészzerű megrajzolása is indokolt. Felmerülhet ugyan a kérdés: minthogy e korban sok második vonalbeli tehetség szerepel, nem lett volna-e helyesebb, ha ezeket szerkezetileg is az általános tendenciáknak vetette volna alá Komlós, ha az irodalmi irányzatok történetébe foglalta volna bele őket. A kor képe azonban annyira kaleidoszkópszerű, annyira az individualitás áll a középpontban — sokakat magával ragadó egységesítő új eszmei vagy formai újítás nem jelentkezik —, hogy a különállásnak ez a módszerbeli hangsúlyozása egyáltalán nem indokolatlan. A népnemzeti irány költői ugyan sok vonatkozásban hasonló képletet mutatnak, mégis mekkora eltérések egy Arany, egy Gyulai, egy Dömötör János, egy Szabó Endre és egy Vargha Gyula világszemlélete és költői hangja között! Inkább a témák rokonok, e téren talán egyszínűnek is látszhat felületes szemléletre ez a szétzilált kor, de sokszor az azonos témák mögött is mennyire alapvetően más lelki tartalmak rejlenek! Ennek megmutatása egyik szép érdeme Komlós könyvének. Ami pedig az irodalmi ellenzékét illeti, ennek végképpen nem egységes voltára Komlós már meggyőzően mutatott rá régebbi tanulmányában. Az ellenzék tarkaságát mi sem illusztrálhatja jobban, mint egyes tagjainak sokszor száznyleveanfokos ingadozása, amelyet természetesen a kor irodalmi viszonyai, nem egyszer a hivatalos irányzaton kívül maradt írók anyagi körülményei magyaráznak.

A portrészzerűség alkalmat ad Komlósnak arra is, hogy az író osztály-eredetének és későbbi társadalmi helyzetének tényeit kapcsolja az író emberi alkatának — érzelmi fogékonyság, átélő képesség — alkotó tehetsége természetének mélyre ható elemzésével, és e tényezők együtteséből bontsa ki marxista igényű pszichológiai elemzéssel magát a költői egyéniséget, mint az alkotás-mód, a költői hang és lendület képességének alapját.

A könyv alapjában véve helyes szerkezeti beosztását azonban erősen zavarja a könyv tipográfiai megoldása. Komlós nyilvánvalóan azért választotta az egyes alkotók külön fejezetekbe való besorolásának módszerét, hogy ezzel is jobban kitűnjék egyéni színük még a kisebb poetáknak is. Mindamelllett munkája beosztásából az is nyilvánvaló, hogy az egyes irányoknak is jelentőségüknek megfelelő hangsúlyt akar adni a bevezető és záró fejezetekkel. Miért nem fejezi ki a könyv nyomdatechnikai kiállításával is ezt a hierarchiát, mint ez az irodalomtörténetekben szokásos? Miért egyforma betűtípusú az irányzatokról és az egyes alkotókról írt fejezetek fölé elhelyezett cím?

A portrészzerű bemutatás módszere egyfelől, másfelől a társadalmi ténye-

zökből kibontott, de pszichológiai jellegű elemzés azonban felvet bizonyos kérdéseket. Az első azt a problémát, hogy egy olyan irodalomtörténeti műben, mely az irodalmi fejlődés rajzát erősen annak izületeihez köti — mint teszi helyesen Komlós az 1849 és 1906 közti időszakasz belső periodizálásával — egy írói életmű melyik izületben kapjon helyet. Komlós úgy döntött, hogy a költői kiteljesedés legfőbb időszakaszában elemez egy életművet, annak időbeli feldarabolása nélkül. Így kerül az Arany egész költészetéről írt rész az önkényuralom koráról készült fejezetbe, Vajda egész költői pályájának képe a második időszakaszba (1867—1880). Ez azzal a veszéllyel járhat, hogy valamelyik periódus összképéből éppen talán a legtehetségesebb alkotó akkori művészi produkciója marad ki. Komlós a korbefüzető fejezetekben kerüli el ezt a veszélyt, tömören jellemezve az irány kiemelkedő költőit, azokat is, akik más fejezetbe kerültek. Így az 1849—1867 közti időről szólva a befelé forduló líra képviselői sorában említi Vajdát, Madáchot és Zilahyt, de mindjárt fel is hívja a figyelmet arra, hogy Vajda költészetének elemzésére a következő időszakasz tárgyalásakor kerül sor. A meghasonlott népnemzetiek (Arany László, Dömötör János, Tolnai Lajos, Szabó Endre) két fejezetben szerepelnek — összekapcsolásukat indokolja a költői hangvétel hasonlósága, a szétválasztást pedig a kiegyezési helyzet eltérő megítélése. De vajjon miért nem szerepel itt valamiképpen — akár utalás formájában —, az öreg Arany János is, hiszen Komlós állapítja meg róla: „Az Őszikék Arany Jánosa szokatlan jelenség: meghasonlott Deák-párti.” Az egy meghatározott időszakaszba foglalás, valamint a különben helyes szempontú lélektani elemzés könnyen azzal a veszéllyel jár, hogy elsikkad a költői oeuvre sajátos belső periodizációja. Az az érzésünk, hogy ezt a veszélyt Komlósnak sem sikerült teljesen elkerülni különben kiváló, újszemponthú Arany-portréja megrajzolása során. A szabadságharc bukásának választóvonalára éles és határozott Komlós fejtegetéseiben, arra is világosan utal, hogy az ötvenes évek elején még plebejus indulatok fűtik Arany patriotizmusát, de a nemesi szemlélethez való idomulásának folyamata már nem látszik világosan. Ez Aranytól voltaképpen csak 1860 körül érik be, Komlósnál viszont úgy tűnik fel, mintha ez az ötvenes évek egészére vonatkoznék, mindenesetre az 1853 utáni évekre. Helyesen emeli ki Komlós a Hebbel-bírálatot, mint beszédes példát arra, hogy Arany — 1860-ban — helyteleníti, hogy a költészet a társadalom bajaival foglalkozzék, de jobban aláhúzná, hogy ez egy változás eredménye, ha hozzátenné, hogy a Bolond Istók első énekében Arany még egyáltalán nem riadt vissza a paraszti nyomorúság kiáltó színekké váló ábrázolásától. A Hebbel-bírálat azt is mondja, hogy a költő foglalkozhat az élet sötétebb oldalaival is, de a humor hangnemében. Arany a Bolond Istók első soraiban is arról ír, hogy művét humorosnak szándékolja, azonban e mű humoráról néhány lappal később maga Komlós állapítja meg, hogy „mar”, benne „a költő fájdalommal nem enyhül, hanem fokozódik nevetéssé”. A nemesi tudathoz és a paraszti életkörülményekből való eredeztetés Komlós által hangsúlyozott termékeny szempontjának további kifejtése és elmélyítése is rávilágítana talán Arany további titkaira — a paraszti körülmények emléke is tudatállapot, és a kisnemesi tudattal együttesen és ellentétesen hatva talán megmagyarázna egyet-mást az öreg Arany „első érzelmi reakciói és politikai gondolkodása” közti ellentmondásaiból is, melyre megkapóan mutat rá Komlós Aladár is. Komlóst az egyébként termékeny szempontokra vezető vitázó kedv sokszor arra irányítja, hogy sokat idézett vagy erősen felkapott verseket új oldalról világítsa meg, a köztudatban élő

értelmezésüket mellőzve. Így A régi panasz kapcsán csak az ellenzék szájhöködéseire utal, holott ez a vers mégis mindennél megrázóbban mutatja meg Arany Deák-pártiságának meghasonlását — mint ahogy ez helyesen él a köz tudatban — persze nem olyan értelemben, mintha Arany lélekben az ellenzékhez közeledett volna, de mindenestre még határozottabb dokumentuma a nagy nemzedék csalódásának, mint Deák és Eötvös visszavonulása! Igazságos Komlós ítélete Tompáról is, hogy nem volt igazán népies, nem illik bele harmadiknak a triászba, ugyanakkor több, mint aminek a Nyugat-nemzedék értékelte — mégsem teljes ez a kép, amelyet hazafias allegóriáiról ad. Részletesen megmutatja A madár fiaihoz valóban didaktikusságukban lapos vonásait, másrészt az újabban művészi értékei miatt is méltán felkapott Ikarust egy rövid elismerő mondattal intézi el, pedig ebben Tompa elkerüli az allegória műfajának veszélyeit: a kép és a líraiság kapcsolata mindvégig elmélyült, nem veszít a vers lendületéből.

Komlós könyve meggyőzően mutatja meg, hogy Petőfi hagyománya mennyire nem volt folytatható — már azért sem, mert a dal közvetlen és könnyed formájának és a függetlenségi és demokratikus tartalomnak hagyományát együtt aligha lehetett volna 1849 után folytatni. Az, amit 1849 után leginkább Petőfi-követségnek éreznek az irodalomban — részben még a századfordulón is — az éppen a könnyed dal-forma művelése, ezért tartja főként Arany nyugtalanítóának a Petőfi-hatást. Komlósnak a Petőfi-utánzókról írt fejezete remekbekészült korkép, sikerült és igazságos a dalhagyomány századvégi epigonjainak, az „idill-költőnek” bemutatása is. Komlós rámutat arra, hogy Petőfi eszmei örökségéből a nemzeti függetlenség hirdetése Arany-nál él tovább a legelevenebben, „e kérdésben az óvatos Arany egyáltalán nem óvatos”; a demokratizmushoz pedig Vajda az igaz követő, de nem véletlen, hogy egyik sem alkalmazza a petőfies lírai realizmus közvetlen formáit. Még Gyulai némely versében is inkább megtaláljuk a petőfies formákat, mint Arany-nál, akinek klasszikusan tiszta és mégis már a modernnek felé mutató stílusát Komlós egy nagyon sikerülten megírt fejezetben elemzi: mennyire telibe talál pl. a „metafora-hitel”! Komlós megállapítja erről a stílusról, hogy sem a stílrealizmus sem a stílromantika kategóriájába nem sorolható, amahhoz túlságosan is többértelmű, rejtettebb érzelmi hangzatú, ehhez pedig nagyon is pontosan körvonalazott, nagyon is klasszikus. Arany e téren is egyedül áll a nép-nemzetiek között, s talán e sajátossága is magyarázza, hogy az utolsó nép-nemzetiek: Kozma, Bárd és Vargha hangnemben a modernhez közeledtek — notabene egy olyan időszakban, amikor már a hangulatszimbolikus költészetnek itt magyar földön is új formái teremtek meg! Kétely ébred az emberben: hangjuk viszonylagos újszerűségében nem játszott-e szerepet Arany-nak ez a stílusbeli „modernsége” is.

A kor kiemelkedő költői közül Arany az, akinek a pályaképe teljesen új Komlós Aladár könyvében. Azok a költők akikkel Komlós ezelőtt is behatóan foglalkozott, — Arany László, Vajda, Reviczky, Kiss József, Komjáthy — sikerülten és igazságosan vannak elhelyezve a fejlődés egészébe. Portréjuk — ha új vonásokat nem is tartalmaz Komlós-nak az utóbbi években megjelent munkáihoz viszonyítva — újszerűen hat az egyéniségrajz és a korkép harmóniájában. A kisebb alkotókat is éles és találó vonásokkal rajzolja meg Komlós, az irodalomtörténeti fejlődés egész menetét szemmel tartó tárgyilagossággal. Ezekben a kis írói arcképekben is megtaláljuk Komlós irodalomtörténetírói jelességeit: az írók társadalmi eredetéből és helyzetéből fakadó

legfontosabb vonások megjelölését, a művészi egyéniség finom és tárgyilagos elemzését, az esztétikai ítélet biztonságát.

A kötet Komjáthyval zárul, mint akinek egyénisége fókuszként gyűjti magába a kor ellentmondó tendenciáit: a harcosságot és az irrealitást, a lázadást és az idealizmust, az individualizmust és a kitárulkozás vágyát. Komlós benne látja azt, aki legjobban megközelíti Adyt ennek összes elődei közül. Ez az elrendezés a mű szerkezetének is hasznára vált: egy valóban jelentős költő zárja le azt az irodalmi korszakot, melyet Arany János kezd meg. E két név a megtett út elején és végén szimbolikus: a félszázad fejlődési tendenciáját jelöli. Komjáthy neve a kötet végén azért is jelképes, mert egy, bár volta-képpen sikertelen, de nagyvonalú lázadást jelöl, és érezteti, hogy a következő nagy költői újítás már sikeres lesz: az Adyé. Komlós egy külön tanulmányként is megálló szép összefoglalással zárja le könyvét: „A modern költészet felé” címen, ebben felsorolja azokat a világnézeti, stílusbeli és verselési eredményeket, amelyekkel a századvég előkészíti az új irodalmat. Hogy az új csak viszonylagos késéssel, a XX. század elején jelentkezett nálunk, ennek okait Komlós pontokba szedve sorolja fel. Világos és meggyőző összefoglalás.

Komlós a világirodalmi kapcsolatokra a korbevezetők, ill. összefoglalók fejezeteiben tér ki főként. Ezen a téren talán többet is kaphattunk volna. Nehány megfogalmazását nem érezzük eléggé árnyaltnak. Így Lansont idézi, aki szerint az 50-es években Franciaországban az objektív személytelen líra váltja fel a romantikus én-kultuszt, ami igaz is, de Lanson azt is hozzáteszi, hogy ez „Victor Hugo nagyszerű lírai kibontakozása mögött” történt az ötvenes években. Igaz, hogy 1849 után a líra nem uralkodó műfaja az irodalomnak, de jelentőségét azért hasznos kiemelni. A Victoria-korszak nagy lírikusai, Tennyson, Browning és a preraphaeliták működésének jelentős része is az ötvenes évekre esik (az utóbbiakra egyébként Komlós is utal a modern költészet-ről írt utolsó fejezetében), s e líra sok vonatkozásban tárgyiás, ugyanakkor több szólamú, éppen ezért az összevetés a magyar költészet hasonló jelenségeivel érdekes párhuzamokat hozhat. Azon is lehetne elmélkedni, hogy az ötvenes években melyik a nagyobb esemény a francia irodalomban: Flaubert felépése-e vagy a Baudelaire-é. Baudelaire természetesen olyan jelenség, hogy befogadására irodalmunk csak a század végére juthatott el, európai népszerűsége is 1880 körül kezdődik. Hogy a korszak nem volt minden vonatkozásában „józan” arra egyébként az említett angol költők is példát adnak, a metafizikai nyugtalanságot is megtaláljuk bennük. Mindenesetre az ötvenes évek világ-irodalmi vonatkozásban is egy nagyon összetett korszak, amikor a pozitívista hívős szelek még nem voltak egyedül uralkodók. Ami a romantikát illeti, idézhetjük Baudelaire-t: a romantikus nap lenyugta talán még dicsőségesebb volt mint fölkelte.

Komlós Aladár könyve egy mindnyájunk által erősen érzett hézagot pótol irodalomtörténetírásunkban. A korszak egyes részlet problémáit alaposan megvilágító előzetes munkák után létrehozott szintézis, első szintetikus igényű megvilágítása egy kevésbé kutatott kor problematikájának. Azonban az irodalmi műfajok fejlődése nehezen választható el egymástól, főképp olyan korban, amikor prózai epika és költői epika oly szorosan egymásba játszanak, oly költők szerepelnek, akiket költői és prózaírói munkásságukban szinte azonos problémák foglalkoztatnak — így Gyulai, Reviczky. E két oldalt — éppen az említett két íróról írt fejezet bizonyítja — egyáltalán nem választja el Komlós, de a teljes szintézist mégis csak egy olyan irodalomtör-

téneti vizsgálat fogja adni, amely a XIX. század második felének egész irodalmát felöleli, ez dönti majd el azt is, hogy e korszakban milyen mértékben volt a szoros értelemben vett költészet, még szorosabban a líra a XX. századi magyar irodalmi megújulás előkészítője. Komlós Aladár úttörő érdemű könyve máris sokat megvilágított ebből a szempontból is.

Horváth Károly

J. AISTLEITNER: DIE MYTHOLOGISCHEN UND KULTISCHEN TEXTE AUS RAS SCHAMRA. ÜBERSETZUNG. (BIBLIOTHECA ORIENTALIS HUNGARICA VIII)

Akadémiai Kiadó, 1959.

Amióta 1929-ben francia ásatások nyomán a szíriai Rasz Samra közelében, a tengerparttól nem messze előkerültek az egykor Ugarit-nak nevezett nagy kikötőváros romjai, a régi sémi kultúrák, de azon túlmenőleg az egész régi Kelet kutatói is meg nem szűnő érdeklődéssel tekintettek az évenként megismétlődő rasz-samrai ásatási kampányok elé, amelyeket csak az Egyesült Arab Köztársaság létrejöttével kapcsolatos nagy politikai változások idején függesztettek fel néhány esztendőre. Már az első ásatások során kiderült, hogy Ugarit a régi földközi-tengeri világ egyik nagyvárosa volt, amelynek korai szinkretisztikus kultúrájában páratlanul érdekes módon keveredtek a sémi, előázsiai és földközi-tengeri kultúrák egyes elemei. Az érdeklődést a végső-kig fokozta, amikor az ásatások olyan ékiratos táblákat is a napvilágra hoztak, amelyek az asszír—babilóni szótagírás ezernyi ékjelével szemben csak mintegy 30 jelet tartalmaztak, tehát nyilvánvalóan csak valamilyen betű, nem pedig szótagírás céljaira szolgálhattak. H. Bauer és Ch. Vroilleaud sikeres megfejtési munkálatai nyomán azután hamarosan kiderült, hogy ez az éktechnika-val írt betűírás az ő munkahipotézisüknek megfelelőleg valóban egy sémi nyelv hordozója volt, továbbá az is, hogy ez az új, eddig teljesen ismeretlen sémi nyelv a sémi nyelveknek az északnyugati csoportjához tartozik. A megfejtés módszere egyébként sokban emlékeztet V. Thomsennek a türk rovásírás megfejtésekor alkalmazott módszerére, bár ott a párhuzamos kínai szövegek jelenléte is sokat segített. Nagyon valószínű azonban, hogy hasonló ismeretlen sémi betűírások megfejtésekor ez a módszer a ma már klasszikusnak mondható formájában nem fog alkalmazásra kerülni. Erre mutat legalábbis az, hogy a holt-tengeri héber szövegek töredékes helyeinek rekonstrukciójában már sor került az elektronikus gépek alkalmazására is. Nem kétes ugyanis, hogy a sémi szempontból valószínű szókezdetek és szövegek, valamint a várható hangkapcsolatok végigpróbálása elektronikus úton sokkal gyorsabban fog megtörténni, hiszen a gép pillanatok alatt megadja a betöltött hangelemek lehetséges kombináció-sorozatait, amelyeknek összeállítása gépi segítség nélkül egyébként heteket vagy hónapokat venne igénybe.

A ugariti írás megfejtése után elvileg minden akadály elhárult az ugariti írással írt sémi nyelvű szövegek elolvasása elől. Nem jelentett különösebb problémát az ugariti ásatásokból előkerült, a szokásos ékirással feljegyzett asszír-babilóni szövegek megfejtése sem. Továbbra is megfejtetlenek csak azok a táblák maradtak, amelyeknek írása az ugariti írás, nyelve azonban egy eddig

pontosabban meg nem határozott nem-sémi nyelv. Ezek a nem-sémi nyelvű ugariti emlékek egyébként világosan mutatják, hogy Ugaritot nemcsak a földközi tengeri kultúrákhoz és Mezopotámiához, hanem az előázsiai hittita és hurri világhoz is szoros szálak fűzték.

Az ugariti sémi nyelv pontosabb dialektológiai meghatározása váratlanul nehéz feladatnak bizonyult. Egyesek, a földrajzi adottságokra való tekintettel eleinte óföniciainak tartották az ugariti szövegek nyelvét, mások inkább héber kapcsolatokra gondoltak. A kérdést teljesen lezártak ma sem tekinthetjük, de éppen Aistleitner József mutatott rá a legmeggyőzőbb módon az ugariti nyelv eddig megállapítható legfőbb sajátosságaira: arra, hogy a hangváltozás terén az ugariti az északnyugati és keleti sémi nyelvektől eltérő módon gyakorlatilag az összei hangállapotot mutatja.¹ Ez azonban Aistleitner jól megalapozott nézete szerint csak részben derül ki az ugariti írással feljegyzett ugariti nyelvű szövegekből, minthogy az írás ebben az esetben sem volt teljesen alkalmas a beszédhangok rögzítésére.

A legnagyobb meglepetést azonban vallástörténeti téren okozták az új szövegek. Az ószövetségi héber szövegekből ismert Ba'al (Bál), Ašera és 'Anat istenek ugyanis, akikről az Ószövetség alig mond el valamit, az ugariti szövegekben egész mítosz-ciklusok központi szereplői, a héber szövegekben 'isten' közszói jelentésű *ēl* pedig az ugariti pantheon fejének *El*-nek a tulajdonneve. Ugyancsak hatalmas meglepetést jelentett, hogy az ugariti istenekről szóló mítoszok szellemükben gyakran igen közel állnak a homéroszi mitológiához. E magukban is nagy fontosságú vallástörténeti tényeknek még nagyobb jelentőséget ad, hogy az ugariti kultúra időben lényegesen megelőzi a klasszikus héber irodalmat: Ugarit utolsó település-rétege ugyanis Trójával egy időben, vagyis az i. e. 2. évezred vége felé égett le, a klasszikus héber szövegek pedig szinte kivétel nélkül az i. e. 1. évezred folyamán jöttek létre.

Az ugariti kutatások azonban kezdetől fogva bizonyos különleges nehézségekkel voltak összekötve, amelyek erősen rajthagyták bélyegüket az idevonatkozó közleményeken. Az egyik ezek közül az ugariti szövegek közzétételének módjával függött össze. Az 1929 óta évenként megismétlődő ásatási kampányok alkalmával talált szövegeket ugyanis Ch. Virolleaud csak rövid nyelvészeti magyarázatokkal és ideiglenes fordítással látta el, amelyeket azután világszerte a hozzászólások tömege követett. Időközben azonban már megjelentek a következő évi kampány újabb szöveg-leleteiről szóló hírek. Így a kutatók tartózkodtak véleményük végleges megfogalmazásától, s miután minden évben újabb leletekről érkeztek hírek, összegező munkák megírására sem vállalkozott senki, egészen C. H. GORDON „Ugaritic Manual”-jáig (Róma 1955). A szövegek kis terjedelme azonban egyébként is gyakran lehetetlenné teszi az egyes nehéz helyekhez fűződő nyelvi és tárgyi problémák megnyugtató tisztázását. Különös nehézséget jelent az ugariti szövegek magyarázatában az is, hogy a tábláknak az *in situ* elfoglalt helyzetéből nem lehetett az egyes ciklusok tábláinak eredeti sorrendjére következtetni. A szövegek értelmezésében azután természetesen igen jelentékeny eltéréseket okoz a táblák egymásutánjának sokféleképpen javasolt megállapítása.

Aistleitner József az első ugariti szövegek közzétételétől (1929) kezdve egészen 1960. szept. 9-én bekövetkezett haláláig lankadatlan szorgalommal dol-

¹ Vö. J. AISTLEITNER, Untersuchungen zum Mitlautbestand des Ugaritisch-Semitischen: Ignace Goldziher Memorial Volume I. (Budapest 1948), 209—226.

gozott az ugariti szövegek nyelvi és vallástörténeti magyarázatán. Idevonatkozó munkásságának felsorolása és méltatása most nem célunk,² csak azt kell megjegyeznünk, hogy Aistleitner az ugariti szövegeknek erre az összesítő fordítására harminc esztendei munka és nagyszámú publikáció közzététele után vállalkozott. De még e hosszú előkészítő munka után is tisztában volt azzal, hogy a nehézségekkel sűrűn teletüzdeelt szövegek fordítása, különösen ott, ahol a fordító az eddigi közvéleménynek tekinthető megoldástól eltérő értelmezéseket ad (Aistleitnernek az előszóban használt szavával élve: ami „Eigengut” fordításában), az új fordítás sem tekinthető gyakran többnek, mint „tapogatózó kísérletezés”-nek. A másik, amit Aistleitner fordításával kapcsolatban hangsúlyoznunk kell az, hogy ez a fordítás nem magáért készült, hanem voltaképpen előmunkálat Aistleitner élete főművéhez, az Ugariti szótárhoz. A szótár gondolatával Aistleitner még az elmúlt háború idején kezdett foglalkozni. Minthogy azonban ehhez a munkához hiányoztak az egész eddig közzétett anyagra vonatkozó, egységes szempontú előmunkálatok, a szorosan vett szótárkészítő tevékenységet meg kellett előznie egy olyan munkának, amely tisztázza a teljes ugariti névszóanyag alaktani kérdéseit, továbbá egy olyan műnek is, amely az ugariti ige teljes paradigmáját az összes előfordulási helyekkel együtt tartalmazza. A szavak jelentésének pontos meghatározásához azonban nélkülözhetetlen volt az eddig kiadott szövegek egységes fordítása is. Évtizedes fáradhatatlan munkájának eredményeképpen Aistleitner mind a három feladatot sikeresen megoldotta: az ugariti alaktan kérdéseit a Szász Tudományos Akadémia kiadásában megjelent „Untersuchungen zur Grammatik des Ugaritischen” című művében (Berlin 1954)³ dolgozta fel, a szövegek fordítását most tárgyalt könyvében adta, végül magát a szótárt is elkészítette, s bár annak megjelenését ő maga már nem érthette meg, a mű nyomdai munkálatai még életének utolsó heteiben megkezdődhettek (a Szótár előreláthatólag ez év folyamán fog megjelenni a Szász Tud. Akad. kiadásában).

Az elmondottak magyarázzák meg, hogy miért esatolt Aistleitner a nehéz szövegek fordításához mindössze két oldalnyi (109–110) nyelvi magyarázatot: a kritikus helyek fordítását az „Untersuchungen”-ben és a Szótárban alapozza meg.

A fordítás azonban így is nagy szolgálatot tesz mind a szakembereknek, mind pedig a vallástörténeti vagy más szempontokból érdekelt olvasók számára, minthogy kitűnő áttekintő összefoglalását adja egy felbecsülhetetlen jelentőségű feliratesoportnak. Aistleitnernek a kötetben közölt fordításai néhány kisebb jelentőségű töredéken kívül az egész ugariti szöveganyagot magukba foglalják. A legterjedelmesebb közülük az első helyen (14–57) közölt Ba'al–Anat-ciklus. Ezekben Ba'al halálának három különböző változatát is megtaláljuk, továbbá Ba'al feltámadásának történetét. Szó van ezekben a költeményekben Ba'al palotájának megépítéséről is, amire El ad engedélyt. A költemény szerint Ba'al fel akar szabadulni a halál istenének Mt-nak az uralma alól, s uralkodni akar az összes istenek felett. Fontos szerepet játszik ezekben a költeményekben Anat is, Ba'al nővére. A Ba'al-ciklus egyes részeitnek eredeti sorrendje egyébként nem teljesen világos. Az egyes részek összeillesztésének főnehézsége az, hogy látszólag azonos események, más-más össze-

² Vö. K. CZEGLÉDY, Joseph Aistleitner (1883–1960): *Acta Orientalia Hung.* X. (1960), 299–300.

³ Vö. K. CZEGLÉDY: *Acta Orient. Hung.* V. (1955), 328–329.

függésben, többször is visszatérnek a szövegekben. — Az SS rövidítéssel jelzett szöveg (58—62), amely Aistleitner szellemes magyarázata szerint liturgikus természetű, az istenek nemzését tárgyalja, meglehetősen obszcén módon. Az első születendő istenpár, Šhr és Šlm a hajnal és az alkonyat istenei. A megismételt nemzésből származnak a „szép és kedves istenek”, akiknek szoptatásáról és gyermekkori játékaikról is szó van a továbbiakban. — Igen nehezen értelmezhető a rövid Nikal-himnusz (63—64), amelyben Aistleitner interpretációja szerint a holdisten feleségéről, Nkl-ról, valamint a Ktrt nevű istenekről van szó, akik az anyaméhben levő magzat felett órkódnak. — A szakirodalomban Ch. Virolleaud nyomán többnyire Danel-ről elnevezett ciklust (65—82) Aistleitner a költemény főszereplőjéről — helyesebben — Aqht-költeménynek nevezi. Ebben istenek és emberek szerepelnek együtt. Danel a főhős apja maga is mind az isteni, mind az emberi világgal kapcsolatban áll. Danel gyermeket kér az istenektől, amihez El, Ba'al közbenjárása után hozzá is járul. A költeményben azután a születendő gyermek, Aqht nemzéséről, születéséről és arról van szó, hogy a gyermek boldog atyja egy íjat kér a Ktrt istentől gyermeke számára. A későbbiekben azután Anat, a szűz megkívánja a gyönyörű íjat, de Aqht nem hajlandó lemondani róla, még akkor sem, amikor az istennő halhatatlanságot ígér érte neki. Ekkor Anat Eltől engedélyt szerez Aqht megölésére és egy saskeselyű formáját véve fel egy vadászat alkalmával megöli Aqht-ot. Ezután szó van arról, hogy miként találja meg Danel fia holttestét Šml-nak, az anyasznak a gyomrában. A történet utolsó töredéke szerint Pgt, Danel lánya akar bosszút állni Aqht haláláért. — Az ún. „Rephaim” szövegek (83—86) eredetileg talán szintén az Aqht-ciklus költeményei közé tartoztak. Ezekben ugyanis szintén szó van Danelről, aki itt az isteneket meghívja egy lakomára. A nem teljesen világos szövegből úgy látszik, hogy a lakomán az istenekkel együtt emberek is részt vesznek. — Az utolsó helyen a Keret-legenda (87—104) szerepel a mitológikus szövegek közül, amelyben szintén együtt lépnek fel az istenek és az emberek. Keret király egy csapás következtében embereinek (más olvasat szerint feleségeinek, családjának) nagy részét elveszti. El-hez, a főistenhez fordul segítségért. El tanácsára azután elragadja magának az Udm-iaknak szépséges királylányát feleségül, akitől ismét fiai és lányai születnek. A költemény második része Keret megbetegedéséről szól s arról, hogy miképpen gyógyítja meg Keretet az a gyógyító-isten, akit e célból El teremt meg agyagból. Keret fia már azt hiszi, hogy átveheti beteg atyjától a királyságot, ezért lemondásra szólítja fel atyját. A felgyógyult Keret ekkor megátkozza fiát. — A mitikus szöveghez Aistleitner még két rövid áldozati dal fordítását is csatolja (105—108). Az egyik közülük egy engesztelő áldozatot kísérő dal, a másik pedig, amely C. H. Gordon szerint egy istenszimbólum előtt mondott eskü, Aistleitner értelmezésében egy El-hez intézett kisebb litánia.

Az egyes költeményekhez Aistleitner rövid bevezetést ad, amelyben a kérdéses darab felépítését és tartalmát tárgyalja. Az egész mű élén egy bevezető fejezet (7—10) áll. Ebben általános tájékoztatást találunk az ugariti szövegek vallástörténeti vonatkozásairól, valamint igen érdekes, új szempontokat is érvényesítő fejtegetéseket az ugariti szövegek irodalmi értékéről. Az ugariti szövegekben használt legfontosabb költői kifejező eszköz a parallelizmus membrorum s annak alfajai, de a költői ábrázolások, hasonlatok, ismétlések és fokozások is a költemények szerzőinek művészi eszközei közé tartoznak és nem csekély esztétikai értéket biztosítanak ezeknek a szövegeknek. Mindezt

Aistleitner a szövegekből vett számos példával illusztrálja. A kultuszi legendák tartalmi megkötetése kevésbé érezhető a Keret-legenda esetében. A szerzők fantáziája itt szabadabban szárnyalhatott. A legmonumentálisabb ugariti költemény azonban Aistleitner szerint a tragikus alaphangulatú Aqht-ciklus, amely nagy erővel hirdeti, hogy az istenek kérésének visszautasítása az emberek, de még az istenekkel szoros kapcsolatban levő félistenek számára is pusztulást jelent.

A mű előszavában (5–6) Aistleitner rövid tájékoztatást ad az eddig megjelent fontosabb fordítási kísérletekről. Ezek közül azonban Gordon említett művén kívül csak két angol nyelvű mű az, amely célkitűzésében és egyben teljességben is Aistleitneréhez hasonlítható: H. L. GINSBERGÉ (J. B. Pritchards összefoglaló jellegű munkájában: *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton-New Jersey 1950) és G. R. DRIVERÉ: „Canaanite Myths and Legends. Edinburgh 1956). Más nagy világnyelveken még nem jelent meg teljes fordítás az ugariti szövegekről. — A mű végén (111) Aistleitner egy listát közöl az ugariti költemények editio princepsinek lelőhelyéről. Ezek az utalások majdnem minden esetben Ch. Virolleaudnak a „Syria”-ban megjelent szövegközzétételeire vonatkoznak. Mindenesetre célszerű lett volna a Gordon „Ugaritic Manual”-jára való utalás is, minthogy a kutatók ma már szinte kivétel nélkül ebből a könnyen kezelhető munkából tanulmányozzák az ugariti szövegeket.

Bár végleges véleményt egyes részletkérdések tekintetében csak Aistleitner Ugariti szótárának megjelenése után tudunk majd formálni, annyit már most is megállapíthatunk, hogy Aistleitner munkája nem csak hazai orientalistikánk és filológiai irodalmunk, de a nemzetközi orientalistikai kutatás szempontjából is hézagpótló jelentőségű. A mű külföldi visszhangja eddig igen kedvező: általános a vélemény, hogy Aistleitner kitűnően oldotta meg nehéz feladatát.⁴ A Bibliotheca Orientalis Hungarica többi értékes kötete mellett tehát ez a kötet is méltán foglal helyet. A mű külső kiállítása ebben az esetben is Akadémiai Kiadónk jó munkáját dicséri. A könyv izléses és szép külsejét külföldön is szóvá tették.⁵

Czeglédy Károly

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK 19–21. SZÁM

Ezelőtt nyolc évvel, 1953-ban indította meg a Nyelvtudományi Bizottság a Nyelvtudományi Értekezések című sorozatot abból a felismerésből kiindulva, hogy a közepes terjedelműnek nevezhető nyelvészeti tanulmányoknak a megjelentetése — vagyis azoké, amelyek folyóirataink számára „nagyok”, s ezért csak folytatásokban volnának közölhetők, ahhoz pedig, hogy önállóan, „könyv” alakban jelenhessenek meg, kicsik — sok nehézségbe ütközik. Ebben az időben egyre inkább világossá vált, hogy a publikálásnak ezek a formai gátjai bizonyos fokig akadályozzák magát a tudományos termelést, hisz egyet-

⁴ O. EISSFELDT: *Orientalistische Literaturzeitung* 1960/3–4; W. VON SODEN: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* LVI. (1960), 310–312.; S. SEGERT: *Archiv Orientalní* XXVIII. (1960), 153–154.; M. DAHOOD: *Orientalia* (Roma), XXIX, 3. (1960).

⁵ W. VON SODEN: i. h.

len szakember számára sem lehet kétséges, hogy minden tudományszak területén — s így a nyelvtudományban is — számos olyan fontos probléma adódik, amely nem oldható meg 5–10 lapos folyóiratcikk-terjedelemben, de ugyanakkor nem is igényel több száz lapos könyvet. Az sem volt továbbá kétséges, hogy a közlés lehetőségének reménye nélkül, csupán az íróasztalfióknak való termelés nem nagyon növeli az ilyen jellegű témák feldolgozása iránti kedvet.

Az elmúlt nyolc esztendő beszédesen bebizonyította, hogy a Nyelvtudományi Értekezések sorozata megindításának gondolata a reális szükségletek talajából nőtt ki. A sorozat egésze a maga nem túlságosan merev, kötött jellegénél fogva színes, gazdag tartalmú, s elsősorban a magyar nyelvtudománynak számos területéről találhatunk tanulmányt vagy tanulmányokat benne. Hasonlóképpen a sorozat egyes számai is szinte kivétel nélkül hasznos, értékes, előre mutató alkotásai nyelvtudományunknak.

Az a megállapítás, amit az egyes számokra vonatkoztatva általánosságban tettem az előbb, konkrétan is vonatkozik arra a három számra, amelyet most ismertetni kívánok (19. sz. Papp László: *XVI. század végi nyelvújársaink tanulmányozása*. 1959. 78 l.; 20. sz. Deme László: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. 1959. 92 l.; 21. sz. Király Péter: *Ismeretlen magyar glosszák: Jászói, zirci, nagyvátói glosszák*. 1959. 64 l.).

Már maga a cím is mutatja, hogy Papp László és Deme László munkája a feldolgozott anyag korát, a vizsgált terület jellegét illetően nagyon közel állnak egymáshoz. Sőt ez a közelség a valóságban még nagyobb, mint a címből gondolni lehetne, hisz — mint ma már általánosan ismert — a nyelvi norma, illetőleg nyelvújársaink kérdésének tanulmányozása a XVI. század végén még alig-alig választható szét, nyelvjárás és irodalmi nyelv — pontosabban irodalmi nyelvünknek ekkor már bontakozó, vagy legalábbis bizonyos vonatkozásaiban némileg már kielemezhető öse — ekkor még olyan bonyolult szöveget alkotnak, melynek kibogozásához csak igen óvatos és nagyon hozzáértő kézzel szabad hozzányúlni. Előre bocsáthatom azt, hogy mind Papp László, mind Deme László ennek tudatában nyúlt anyagához, s így mindkettőjük munkája mind általános tanulságokban, mind részletkérdésekben sok, a későbbi kutatások során is hasznosítható eredménnyel zárult.

Papp László munkája lényegében két részre oszlik. Az első nagyobb rész inkább elvi-módszertani jellegű, de ez is két síkú: egyrészt Nagyváradon, Mezőtúron és Butkán kelt „nem irodalmi céllal készült magyar nyelvű szövegek”, főleg missilis levelek és hivatalos iratok alapján kívánja megrajzolni e területek XVI. század végi nyelvjárásának főbb vonásait (8–39. l.); — másrészt egyes személyek (Ecsedi Báthori István, Tatay István, Daróczi Serafin) írásos emlékeit vizsgálja (39–52. l.), s ebben a részben lényegében az egyéni nyelvhasználat és a nyelvjárás vizsgálatának módszertani problémáit boncolgatja, s arra a kérdésre kíván feletet kapni, hogy „egyrészt az a meglehetősen tarkaság, amely a nagyjából egy időben keletkezett, több kéztől származó, de különben egymásnak nem ellentmondó emlékekben megfigyelhető, milyen mértékben jelentkezik egyetlen személy nyelvhasználatában, másrészt hogy ezeknek a személyeknek a nyelvhasználatára mennyire és mennyiben van összhangban vagy ellentétben az azonos vagy nagyjából azonos korú és területileg is hozzájuk kapcsolható emlékek nyelvallapotával” (40. l.).

A dolgozat második része Kölcse község nyelvallapotát vázolja fel a XVI. század második felében, mintegy „annak próbájául, hogy — az előző fejezetben vázolt problémák és szinte leküzdhetetlennek látszó nehézségek ellenére

vagy éppen a problémák és nehézségek világos ismeretében — van mód és lehetőség egy múltbeli kor nyelvjárási viszonyainak megrajzolására” (53. l.).

Papp László munkája igen értékes, és minden bizonnyal időt álló eredményeket ad a vizsgált területek XVI. századi nyelvjárására vonatkozóan. A nyelvtudomány számára ez is igen jelentős eredmény, hisz — ahogy az 52. lapon a szerző maga is rámutat — nyelvjárásaink történetének megrajzolásához legsürgősebb feladatunk ilyen „metszetek” készítése. Valamiféle szintézis csak akkor képzelhető el, ha ezek a metszetek időbelileg és térbelileg is bizonyos fokig behálózzák a magyaralkta területeket. A magam részéről mégis fontosabbnak tartom — mert igen széles hatókörű — a munka módszertani tanulságait. Papp Lászlónak ez a munkája ugyanis levéltári anyagnak nyelvjárástörténeti vizsgálatára alapos módszertani tankönyvnek tekinthető. Lépésről lépésre haladva valósággal az olvasó szeme előtt tárja fel ennek a bonyolult stúdiumnak minden nehézségét és minden szépségét, mutatja be, hogy az élénk tornyosuló, szinte leküzdhetetlennek látszó akadályok ellenére is érhet el az avatott kéz konkrét, reális eredményeket. Papp László munkájából világosan kiderül, hogy nyelvjárásaink — azaz nyelvünk — történetének vizsgálata nem választható el a nyelvet beszélő társadalom történetének vizsgálatától. Beszédesen bizonyítják pl. a megvizsgált nagyváradi, illetőleg mezőtúri iratok is, hogy az eltérő társadalmi viszonyok mennyire kézzel kitapinthatóan tükröződnek a nyelvben is — különösen olyan mozgalmas időkben, mint a vizsgált korban, a török hódoltság idejében. Világosan tükröződik ebből a munkából az az igazság is, hogy nyelvjárásainkat sem lehet egyetlen korban sem valami merev, változatlan, külső, idegen hatásoktól mentes nyelvváltozatnak tekinteni, s a helyi és idegen elemek szétválasztására kell és lehet is törekedni, de nem bizonyos merev sémák, kiagyalt „igazságok” alapján, hanem a társadalom akkori történetének fényében vizsgált nyelvi adatok alapján, a pozitív és negatív jellegű adatok, „példák” és „ellenpéldák” tárgyilagos, reális összevetésével, azaz: a dialektikus materializmus módszerével. Világosan mutatja Papp László munkája azt is, hogy éppen a nyelvjárástörténeti kutatásoknak mennyire alapkérdése a sok szempontú vizsgálatok, alapos mérlegelés révén végzett lokalizáció, hisz — különösen ebben a korban — egy-egy irat keltezési helyének ismerete még távolról sem jelentheti azt, hogy a kérdéses emlék az illető hely nyelvének dokumentuma. Mintaszerűnek tekinthetjük Papp László munkáját még egy más vonatkozásban is, az adatközlés terén mutatott mértékletességében. Nyilvánvaló, hogy egy-egy ilyen jellegű munka elkészítésekor a szerzőnek hatalmas mennyiségű adattal kell dolgoznia. Az is kétségtelen azonban, hogy a vizsgálat elvégzése után nem szükséges — sőt nem szabad — minden adatát a publikálandó munkába belelapátolni, ugyanis az adatok tömege egy bizonyos határon túl inkább negatív, mint pozitív jellegű, az áttekintést nem könnyíti meg, nem segíti elő, hanem inkább gátolja, megnehezíti. Papp László egyrészt helyesen választja meg a vizsgálandó nyelvi jelenségeket, nem törekszik általában teljes rendszerszerűsége, hanem megelégszik a kevesebb számú, de az adott esetben mindig lényegesnek, jellemzőnek látszó jelenségek bemutatásával; ezeken belül pedig a közölt adatok mennyiségét is reális keretek közé szorítja.

Papp László ebben a munkájában elsősorban nyelvjárástörténeti kérdések vizsgálatát tűzte ki célul. Ennek ellenére — mondhatnám természetesen, sőt szükségszerűen — bizonyos, irodalmi nyelvünk kialakulását érintő következtetéseket is leszűrhet — és le is szűr — kutatásaiból. Irodalmi nyelvünk

története szempontjából nem kis jelentőségű az a tényeken alapuló megállapítása, amelyet Ecsedi Báthori István írásait vizsgálva szögez le a következőképpen: „Nem nyelvjárástörténeti vonatkozásai miatt, de egyéb szempontból figyelemre méltó, hogy annak a néhány ismeretlen ecsedi íródeáknak a nyelvhasználatára mennyivel közelebb áll az úréhoz, mint a nemes familiárisé, aki — úgy látszik — bátrabban használja saját nyelvjárását írás közben, mint a deákok. Azt sem tartom véletlennek, hogy az 1584-i, deák írta levél hangállománya áll legközelebb az összehasonlítási alapul vett mai köznyelvhez. Az írott nyelv egységesülésének nem jelentéktelen tényezői voltak ezek a deákok” (45. l.).

Papp László munkája ezen a ponton már érintkezik a másik ismertetendő munkával, *Deme László* tanulmányával. Deme is a Papp Lászlóéhoz hasonló anyagot vesz vizsgálat alá, azt a XVI. század végén keletkezett levélsomót, melyet Eckhardt Sándor adott ki ilyen címen: „Két vitéz nemesúr, Telegdi Pál és János levelezése a XVI. század végéről.” Ő azonban nem a nyelvjárás, hanem a „nyelvi norma”, azaz az alakuló irodalmi nyelv szemszögéből fogja vallatni anyagát. Saját szavaival: „... az irodalmi nyelv történetének egy fontos kérdését a fejlődés egyik jelentős szakaszában — talán paradox módon — most éppen nem irodalmi műveken vizsgálunk meg, hanem irodalmon kívülien: a XVI. század utolsó negyedéből származó misszilis leveleken” (4. l.). Pontosabban: Deme arra a kérdésre kíván választ kapni, hogy — az ő szóhasználatával — a *fej*-nek, azaz a fogalmazó, diktáló személynek, illetőleg a másolat alapjául szolgáló eredeti írásnak van-e nyelvjárása, vagy a *kéz*-nek, tehát a diktálás után író, illetőleg a másoló személynek. Vagyis: „eszébe jut-e egyáltalán a *leírónak* (akár diktálás után ír, akár másol), hogy tisztelje az (akár diktáló, akár másolt) eredetinek az övétől eltérő nyelvhasználatát, első sorban hangállapotát” (7. l.). Ez a célkitűzés kétségtelenül érdekes — hisz szakirodalmunkban eddig még nem nagyon vizsgálták —, s alkalmas arra, hogy egy bizonyos nyelvi norma meglétét, erősségi fokát meg lehessen állapítani általa. Maga a kiválasztott anyag pedig különösen alkalmas ilyen jellegű vizsgálati cél megvalósítására, ugyanis *fej/kéz* viszonylatában az anyag huszonöt egységre bontható, ami huszonöt nyelvhasználati formát, a kutató számára huszonöt vizsgálati egységet jelent.

Deme az anyag nyelvi vizsgálata előtt — Papp Lászlóhoz hasonlóan — a lehetőség szerint szintén tájékozik a „fejek” és „kezek” mögött meghúzódó társadalmi-politikai háttérrel, sőt filológiai kapcsolataikról is, ami az adott esetben szintén nem elhanyagolható tényező. Deme tanulmányának jelentős részét (25–70 l.) a vizsgálati egységeként összeállított, a helyesírást és a hangállapotot feltüntető adattár adja. Az adattárat jól átgondolt, részletes séma alapján — mai irodalmi nyelvünknek, mint mérőeszköznek a hangállapothoz viszonyítva — állította össze a szerző. Ez a séma — ahogy Deme maga is megemlíti (24. l.) — sok vitára adott már alkalmat, s használhatóságának értékét illetően valóban nem lehet egyértelműen „igen”-nel vagy „nem”-mel felelni. Kétségtelenül nagy értéke a sémának, hogy segítségével viszonylag könnyű az adott esetben huszonöt egység adatait azonos módon csoportosítani, ami nagyon megkönnyíti az anyaggyűjtést, a feldolgozást, a olvasó számára az áttekintést, összehasonlítást egyaránt. Kétségtelen az is, hogy Deme nagy hozzáértéssel töltötte meg e sémákat tartalommal, ügyelve arra, hogy példák és ellenpéldák valóban összevethetők legyenek, azaz legyen bizonyító erejük is. Ugyanakkor azonban azt sem lehet elhallgatni, hogy a sémák deci-

málszámai alá sorolt anyag — különösen a rendszerben nem eléggé benne élő olvasó számára — nem elég beszédes. Az adott esetben fontos, illetőleg kevésbé lényeges jelenségek — a séma mechanikus volta folytán — nehezebben ismerhetők fel, s néhány esetben a példák—ellenpéldák is inkább elmosnak vagy legalábbis elrejtene bizonyos fontos nyelvi különbségeket, mintsem világosan szembeállítanák őket. Így pl. a 27. lapon az *o*-val szembeni asszociatív, megelőző *l* előtti zárt *u*-zás példái között levő 23 adatból 10 adat a mai *-ról*, 13 a *-tól* zártabb változata (*-rul*, *-tul*); a 10 ellenpélda közül csak egy vonatkozik a *-ról* ragra, s 8 a *-ból* ragra (*-rol*, *-bol*), egy pedig a *paranchol* igére. Hasonlóképpen pl. a 36. lapon is. Viszont a 33. lapon a példák között csak *-tul* ragos alakokat találunk (és *parancsul*), az ellenpéldák csupa *-rol*, *-bol* rago-sak. Azaz a három rag magánhangzójának minősége között mutatkozó fontos nyelvi—nyelvjárási különbség, ha nem is kallódik el egészen, eléggé eltűnik a nyíltabb—zártabb viszonylat kategóriájában. Hasonló aggályokat említhetünk az *órmóst*, *jórósztónj* stb. típusú példákkal szemben álló egyetlen *üket*, illetőleg az *ahun*, de: *kjuanom* esetében is (27. l.). És sorolhatnánk még tovább is a hasonló eseteket, amelyeknek száma bár nem túlságosan nagy, jellegzetes nyelvi értéküknél fogva nem elhanyagolhatók. (Meg kell mondanunk azt is, hogy Deme maga a sémák adataiból ki tudja ugyan bányászni az előbb említett jelenségeket is (vö. 87. l.), mégis kérdéses, hogy egy kevésbé gyakorlott, széles látókörű kutatót ez a séma nem korlátoz-e egy kissé.)

Az adattár némi nehézkessége ellenére is Deme, aki az anyagot kiválóan ismeri, mesteri kézzel fejti ki a tanulságokat, vizsgálva a fejeknek egymáshoz való viszonyát, a kezek egymáshoz való viszonyát, fej és kéz viszonyát, sőt röviden kitér magánlevél és hivatalos irat viszonyára is (71—81. l.), s világosan rögzíti a célul kitűzött vizsgálat számára az anyagból lesűrhető tapasztalatokat, azaz felel arra a kérdésre: „Van-e norma e korban e körben?” A válasz a maga kettősségében is egyértelmű: „... van is, nincs is. Van olyan értelemben, hogy egy bizonyos hangállapot az anyanyelvjárás fölé kezd boltozódni, s közelebb hozza egymáshoz a hivatásos írástudókat meg a művelt nagyurakat, leküzdve és rombolva nyelvjárásukat, szinte kitapinthatóan műveltségük és társadalmi — itt így is mondhatnánk társasági — elhelyezkedésük szerinti mértékben. Nincs viszont olyan értelemben még, hogy ami van, az nem kötelező erejű, valószínűleg nem is elég nagy tekintélyű még; a hozzá való alkalmazkodás talán nem is valamilyen tudatos törekvés eredménye; a norma talán még nem is hat igazán, inkább csak ragad” (84. l.).

Ahogy Papp László a nyelvjárásokat vizsgálva eljutott az irodalmi nyelv kérdéséig, Deme a problémát az irodalmi nyelv felől közelítve meg, nem térhet ki — és nem is tér ki — a vizsgált kör anyanyelvjárása néhány kérdésének érintése elől sem (86—90. l.), s végül néhány módszertani tanulsággal zárja le eredményes fejtegetéseit.

Deme megállapításai a XVI. század végi nyelvi norma meglétére, annak érvényességére, hatóerejére vonatkozóan sokrétű, alapos, gondos elemzés eredményeként születtek meg. A szerző mindvégig nagyon is óvatos kézzel próbálja kibogozni az igazság fonalát, s ezért eredményei helyeseknek, igazaknak látszanak, s kétségtelen, hogy jól használhatók lesznek a későbbi hasonló jellegű kutatások során.

Végül még egy megjegyzést! Papp László és Deme László munkája minden szóbeli érvnél fényesebben bizonyítja, hogy a levéltári anyag milyen kimeríthetetlen kincsesbányája a nyelvünk történetét búvárló kutatóknak.

Nemcsak a nyelvtudomány, hanem számos más szaktudomány is nagy hasznát látná, ha ezek a kutatások a jövőben kiszélesedhetnének.

A levéltári kutatás — bár a fentiekől eltérő irányú kutatás — gyümölcse az a harmadik munka is, amelyről röviden még szólni kívánok, *Király Péter* „Ismeretlen magyar glosszák” című tanulmánya. Ez a kiadvány három glosszaanyagot tartalmaz. Maga a három anyag egymástól független, csupán felfedezőjük — *Király Péter* — személye fűzi őket egybe.

Az első anyag, a „Jászói Glosszák” 29 adatot tartalmaz, s a jászóvári (Jasov) premontreiek könyvtárának egy kódexéből került elő. A „Zirci Glosszák”-at — 13 adat — az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárának egyik kódexében találta a szerző; a harmadik anyagot, a leggazdagabbat — 300 glossza, kb. 380 szó — Nagyvátyi Imrének 1478-ban nyomtatott bibliája tartalmazza.

Király Péter nemcsak közli az általa feltárt anyagot, hanem a glosszák közlése után vizsgálja az emlék eredetét, paleográfiai megjegyzéseket közöl, helyesírási, nyelvi feldolgozást ad, és megkísérli az emlék időbeli és térbeli lokalizálását.

A nyelvészeti feldolgozás a Jászói Glosszák és a Zirci Glosszák esetében — érthető módon és helyesen — egészen rövid. Az adatok viszonylag kis száma, egy részüknek „semleges” jellege a nyelvészeti feldolgozás lehetőségeit meglehetősen szűk korlátok közé szorítja. Ezeket a lehetőségeket azonban a szerző ki is meríti. Ugyanezek az adottságok nehezítik meg a térbeli és az időbeli lokalizációt is. A Jászói Glosszák „keleti”, a Zirci Glosszák „délnyugat dunántúli” eredetét a nyelvi adatok, illetőleg egyéb tárgyi tényezők alapján még így is eléggé valószínűvé tudja tenni a szerző. A glosszák keletkezésének időpontjára vonatkozó megállapításokkal szemben azonban — a Jászói Glosszákát a XV. század derekáról, a Zirci Glosszákát a XV. század utolsó harmadából eredezteti *Király* — már inkább élhetünk bizonyos fenntartásokkal. A kronologizálásban ugyanis egyetlen pozitív jellegű tényező a „ductus”; a nyelvi adatok az említett időpontoknak nem mondanak ugyan ellenc, de pozitíven nem is támogatják ezt a megállapítást, úgyhogy — véleményem szerint — több évtizedes eltolódás is elképzelhető a XVI. század felé.

A munka tetemes részét (18—53. l.) a Nagyvátyi Glosszák közlése, illetőleg feldolgozása adja. A nagyobb mennyiségű szóanyag itt lehetővé teszi már a részletesebb nyelvi (hangtani, alaktani, szókészleti) vizsgálatot, s ezt a szerző gondosan, lelkiismeretesen el is végzi. Az anyag gazdagabb volta folytán a lokalizáció problémája is megnyugtatóbb módon oldható meg.

A munkát hasznosan egészíti ki egy rövid összeállítás a glosszák viszonyáról a bibliafordításokhoz (54—59. l.), illetőleg a részletes szómutató.

Király Péter munkája igen értékes terméke nyelvtudományunknak. Értékes elsősorban abban a tekintetben, hogy több mint négyszáz újabb, többkevesebb határozottsággal egy bizonyos területre lokalizálható szóadatot tartalmaz, s különösen emeli ezeknek az adatoknak az értékét, hogy kb. egy-negyed részükre — eddigi ismereteink szerint — régebbi emlékekből nincs adatunk.

Imre Samu

BALASSA IVÁN: A MAGYAR KUKORICA. NÉPRAJZI TANULMÁNY.
Akadémiai Kiadó. Budapest. 1960. 525.

Bizonyára nem egy történeti érdeklődésű olvasó gyanakvással vesz kezébe egy, a magyar kukoricáról szóló könyvet, gondolatban a botanikusok és mezőgazdászok körébe utalva az egész témát. Ez az érthető előítélet elsősorban abból fakad, hogy a kukoricáról szóló csekély számú néprajzi, nyelvészeti és történeti dolgozat ezideig alig tárt fel érdemleges ismereteket gazdasági szempontból egyik legfontosabb kultúrnövényünkről. Nos, mint leggyakrabban, az előítéletek most is jogosulatlanok. E munka legfőbb meglepetése az a sok-sok probléma, amelyet a kukoricával kapcsolatos adatok itt összegyűjtött nagy tömege már maga, de legtöbbször a szerzőtől is aláhúzottan felvet. Igaz, általában csak felvet s meg nem old. De mielőtt ezekkel a kérdésekkel foglalkoznánk, lássuk előbb röviden a mű szerkezetét.

A kötet első része a kukoricával kapcsolatos általános tudnivalókat tárgyalja. Itt hazai és külföldi elterjedésének története, a gazdálkodás rendszerében elfoglalt helye s a növény gazdag terminológiai anyaga kap helyet sokoldalú megvilágításban. A második, a mű gerincét képező — s tegyük hozzá, legsikerültebb része a kukorica művelésével és elraktározásával foglalkozik, a vetési előkészületektől kezdve a betakarításig, a tárolás módjaival, építményeivel és a morzsolással. A harmadik, pontatlan és félreérthető fejezetcímet viselő rész a tulajdonviszonyoknak a kukoricatermelésre gyakorolt hatását, illetve tükröződését elemzi, a részesmunkát és a ledolgozást, elsősorban az 1848—1945 közötti időszakban. Az utolsó rész a kukorica felhasználását, az emberi és állati táplálkozásban betöltött szerepét s egyéb hasznát mutatja be. Függelékként tárgy-, szó- és helynévmutató, a térképek helynévadatai, a külföldiek számára német nyelvű kivonat és ábrajegyzék segíti elő a könyv használhatóságát.

A munka komplex módszerét — ami egy ilyen monográfiánál tényleg kívánatos — a bevezetés is hangsúlyozza, s ezt az igényt valóban ki is elégíti még az aránylag legszürkébb 4. fejezet is. A komplexitás nemcsak a forrásanyag felhasználásában — ez aránylag a legegyszerűbb — hanem a szemléletben is érvényre jut. Az alcímekben is jelzett néprajzi jelleg mellett elsősorban nyelvészeti, azután történelmi s kisebb mértékben még közgazdasági szempontok is érvényesülnek. Felhasznál a szerző statisztikai, gazdaságföldrajzi, régészeti és botanikai forrásokat is. E sokrétű anyag kezelése nem egyszerű s összeötvözésük nem is mindig sikerült.

Az első kérdés, amire válaszolnunk kell az, hogy milyen tudományos gyarapodást jelent ez a munka. Vitathatatlan érdeme az, hogy enciklopedikus gazdagságban összegezi mindazon ismereteket, amelyek társadalmi-történeti szempontból lényegesnek látszanak. Igaz, amit a szerző maga is megállapít, hogy a történeti áttekintés során bizonyos források csoportok feldolgozása elmaradt, de alig valószínű, hogy ezek az összképet lényegesen módosították volna. A feltárt anyag így is sok munkát igényelt, hisz tudjuk, hogy milyen gyér előmunkálatokra támaszkodhatott. Az adatgazdagságnál azonban lényegesebb a mű problémafeltáró jellege.

Mi is a döntő néprajzi probléma a kukoricával kapcsolatban? Az, hogy a XVI—XVII. században megjelenik Európában egy teljesen új növény, amely viszonylag rövid idő alatt több nép életében alapvető fontosságú termény lesz, olyan társadalomban, ahol látszólag nem hiányzott, hiszen hasonló sze-

repet töltött be egy sor más növény. A kukorica térhódítása viszonylag közeli időre esik s így a megfigyelés lehetőségei aránylag jók. Rendkívül tanulságos folyamat az, hogy a jellegzetesen kapásművelésű növény hogyan plántálódik át a szemtermelő Európa ekésművelésű rendszerébe, hogyan találja meg helyét a műveléstechnikában, munkaszervezetben, táplálkozásban, a nyelvben, sőt hogyan szorít ki egy sereg növényt, ételfélét. Balassa megállapítása szerint az új növény a régi rendben nagyon nehezen találta meg a helyét. Kétségtelen, hogy a kukoricának ez a beilleszkedése, mondhatnánk akkultúrálódása, lényegbevágó problémákat vetett fel, amiket a szerző jó szemmel észlelt, s magyarázatukat kereste. Növeli a beilleszkedés sokrétűségét az is, hogy ez a folyamat a feudális rendszerben csak megkezdődött s kapitalista viszonyok között fejeződött be. Tanulságos az a tény, hogy az utolsó évszázadban aligha találunk még egy olyan növényt, amelynek termelése, felhasználása kapcsán a paraszti találékonyság oly sok példájára bukkanánk, mint éppen a kukoricánál. A beilleszkedés folyamata nyelvtörténeti szempontból is lényeges, többszáz „új” népnyelvi kifejezés honosodik meg, szinte a szemünk előtt, nem az ismeretlen múltban, de még az irodalmi nyelv nagyobb mérvű befolyása előtt.

A néprajzi kutatás számára alapvető fejlődési törvényszerűségek vetődnek fel Balassa könyve alapján: hogyan érvényesülnek az invenció, a párhuzamos fejlődés, a belső fejlődés és a diffúzió erői. A kukorica ezekkel kapcsolatban sok jó példát, megfogható bizonyítékot nyújthat. Eredeti hazájában ásbottal ültették, cséplőkosárban morzsolták, góréban tárolták, törésekor bontófát használtak. Európában a gabonafélék hatására *vetett* növény lesz, de a szerző idéz néhány szórványos adatot az ültetőfa használatára is, ami csak a kapáskultúrában általános. A léces góré — amit Balassa külön típusként kezel, s nálunk újabb és főleg a nagyobb gazdaságokból terjedt — az indiánoknál is ismeretes, de a fonott kukorica kasok Európában antik előzményekből vezethetők le. Az Erdélyben használt kukorica-cséplőkas megfelelője Franciaországban, de hasonló eszköz a mayaknál is előfordul. Miről van tehát itt szó? A növényvel együtt — egyidejűleg vagy később — ezek az eszközök és eljárások is átkerültek, vagy belső fejlődés eredményeként létrejöttek. Végereedményben az egyezések nem szükségszerűek, hisz mindegyik eszköznek, vagy eljárásnak több változata is ismeretes. A szerző ezeket a kérdéseket nyitva hagyta, amivel csak egyetérthetünk, hiszen a felelet részletező utánjárás esetén is lehet bizonytalan, de a monográfia kereteit bizonyára szétfeszítette volna. Mégis helyes, hogy ezekre a problémákra legalább ráterelte a figyelmet. Számolni kell azonban a késői kölesönzés tényével is, ami a korai diffúzió mellett szintén előfordulhat. Idéz egy példát arról, hogy Nyíregyháza környékén a bontófát Amerikából visszavándorolt magyarok honosították meg, de ennek az adatnak erősen intencionális íze van s továbbmenően is több kételyt, mint bizonyosságot támaszt.

Figyelemre méltók a néprajzi és nyelvi anyagból fakadó történeti értékű észrevételek. A szerző megállapítja, hogy az új növény a búza műveléséből vesz át legtöbb technikai megoldást, terminust és hiedelemanyagot. Jelentős még az árpaművelés hatása, de a kapálás módjában a szőlő példája is jelentkezik, sőt a dözsöl = morzsol kifejezés még a kendert is bevonja ebbe a körbe. Helyesen számol le a többiek által hirdetett felfogással, hogy gyors elterjedése elsősorban a dézsmamentességgel függ össze s kimutatja, hogy ahol termelése megnövekedett, ott a dézsmálás is hamarosan megkezdődött. Nyomatékosan aláhúzza a ténylegesen jóval fontosabbnak tűnő igaerő szerepét, de

alárendeltebb jelentőséget tulajdonít a véleményünk szerint igen döntő hozamkérdésnek. Adatai szerint — a vetőmaggal is számolva — a gabonaneműeknél a kukorica kb. háromszor több hasznosítható termést hozott. Nyilvánvaló, hogy a kevés földdel, igaerővel rendelkező jobbágyoknál a hozamkérdés azért is számít, mert egy hold gabonával bevetett föld semmiképpen, de kukoricából ugyanekkora terület egy család létfenntartását biztosíthatta már, a meghonosodás első századában is. Alátámasztja a hasznosság szerepét Balassa azon megállapítása is, hogy jelentősége az emberi táplálkozásban ott kiemelkedő, ahol legkorábban vált fontossá. Érdemes lett volna e kérdéssel behatóbban is foglalkozni. Későbbi terjedésénél a befolyásoló tényezők hangsúlya nyilván változik, hisz azt az adatot, hogy Szegeden a XIX. század közepén a kukorica és búza termés mennyisége nagyjából megegyezik, más erőjáték magyarázza, mint XVII. századi erdélyi diadalútját, funkciója itt és ott egészen eltérő. De ettől függetlenül előnyomulását a terméshozam nagysága még napjainkban is lényegesen segíti. Elterjedésének magyarázatakor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kukoricaételek készítési technikája teljesen adva volt a gabona- és kásanövények felhasználásának gyakorlatában, ami pl. az egyidejűleg megismert burgonya esetében egészen másként állott s ennek elterjedését hosszú ideig valószínű ez a tény is gátolta.

Részletesen s adatszerűen tárgyalja Balassa a kukoricának a határ művelési rendjébe való beilleszkedését. Először a házkörül kertekben jelenik meg, később vetik már külső szántóföldekbe, ha a feudális rend gátjai nem korlátozzák. Legkevésbé lehetett tilalmazni az irtásföldek bevetését, de már a nyomáskényszerbe tartozó földeken a kukorica ültetése gyakran akadályokba ütközött. Elfelejtkezik azonban a szerző arról, hogy az Alföld nagy részén a kukorica megjelenésekor nyomáskényszer egészen minimális mértékben volt csak s Erdélyben is volt kibújási lehetőség. Helyesen utal a szórványtelepülések szabadabb földhasználatára, de a keleti országterületen domináló laza halmazfalu házak közötti szántói is kívül estek a forgórendszeren, ami előmozdíthatta a művelési rendbe való illeszkedését.

A kukorica elsősorban a kásanövényeket, kölest, hajdinát s a részben ide utalható árpát szorítja ki, amit az ételek és elnevezésük azonossága is bizonyít. Ha a több problémát hagyó máliaü → málé = köles értelmezést kétségesnek is vesszük, akkor is bizonyos, hogy nincs olyan kukoricás ételfélénk vagy ételnevünk, amelynek más anyagból, különösen árpából — táplálkozás terén talán ennél jelentkezik legtöbb kapcsolat — előállított változatát ne ismernénk (kása, dödölle, ganca, zsámiska stb.). Sajnos itt mind nyelvi, mind néprajzi szempontból sok az ismeretlen tényező, ami a kapcsolatok tisztázását nagyon nehezíti. Pl. a Magyarországon nemrégiben is általános puliszka-étel alapvetően fontos kétféle készítési módjáról Balassa nem tudott, mint ahogy a szó eredetét sem tisztázta a nyelvészeti kutatás. Az ilyen tényezők eredményezték azt, hogy a kukoricának a táplálkozásban betöltött jelentősége, az ételek változatai a munkából csak haloványan tűnnek ki.

Kizárólagosan a kukoricatermelés menetéhez tartozó témákon kívül a szerző még egy sor valóban ide kapcsolható, de mégis lazábban illeszkedő kérdésre is kitér, amivel egyrészt műve adatgazdagságát növeli, másrészt szélesebb összefüggésrendre világít rá. A kapaformák, kapatisztítók, szárvágók, egyesjárom részletesebb tárgyalása e kevésbé ismert eszközök viszonylatában a kukoricatermelés körén túlmenően is gazdagodást jelent néprajzi irodalmunkban. Nem egyszer teret szentel Balassa a kukoricával kapcsolatos szokás és hiedelemanyag közlésének is.

A munka gyenge oldala kétségtelenül a filológiai műgond és a forráskritika alacsony szintje. Ennek következtében kerül Usetnek Vas megyéhez, s keveredik össze a csíramálé a kukoricamáléval — a Szegedi Szótár adatainak kritikátlan átvételével. Pontatlan megfogalmazásokból egy csokrot lehetne összegyűjteni s ezek néha értelemzavarók is. „A Rákóczi birtokkal kapcsolatban azonban egy negatívumot is meg kell említenem. Mégpedig azt, hogy itt 1640—70 között a (Hegyalját kivéve) kukoricatermelés nyomát nem sikerült felfedeznem.” Az előző oldalon viszont megállapítja, „hogy a Rákóczi birtokon igen korán vetettek kukoricát” s a jelzett időből is hivatkozik adataira. Az 1686. évi kapuvári „málé” előfordulásából erdélyi átkerülésre következtet, holott elfogadja a málaiü = köles hipotézist, ami indokolatlanná teszi e távoli területről való eredeztetést, hisz a málé szó lepény értelemben Nyugat-Dunántúlon is elterjedt s így könnyen átkerülhetett a kukoricára is. Nem akarjuk azonban az itt említett pontatlanságok hangsúlyát eltúlozni, a könyv egész jellegét nem ezek szabják meg.

Érdekes külön is szólni a mellékletekről, s nemcsak magas számuk miatt (220 db). A képanyag döntő mértékben eredeti, publikálatlan fényképfelvétel s ezek áttekintése már önmagában jól illusztrálja a munkamenetet. Technikai szempontból általában sikerültek, ami nemcsak a felvételek készítőit, hanem a kiadót és a nyomdát is dicséri. A térképek apró, technikai jellegű kíváncsalmaktól eltekintve kifogástalanok, kivéve a 28. sz. ábrát, amely tartalmi és formai tekintetben egyaránt kétségeket támaszt. Az elterjedéstérképek egy része kérdőíves gyűjtés eredménye s aki készített már pontrendszerű néprajzi térképet az tudja, hogy ezekben milyen nagy munka fekszik. A bemutatott esetekben az elterjedés legtöbbször a technikai szintet, vagy korszakot jelzi, határozottabb táji elkülönülés leginkább a bontófa esetében látszik. Később, más elterjedéstérképekkel való tüzetesebb összevetés bizonyára hoz még tanulságokat.

Néprajzi irodalmunkban a témamonográfiák száma igen csekély s annál öröndetesebb, hogy a közelmúltban Balassa könyve immár a második. Bevezetőjében utal Bátlynak és Tálasinak a kukoricatermelés feldolgozását sürgető észrevételeire s az ezekben megnyilatkozó hangsúlyos kíváncsalmom indokolta azt, hogy a részfeldolgozásokat egy szintézis előzze meg. Végeredményként a sorrendiség technikai kérdés, a tanulságok később úgyis összefonódnak. Balassa azzal, hogy könyvében nagy gonddal felkutatta, összegyűjtötte nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi, főleg a szomszéd népekre részletezőbben is kiterjedő kukoricaadatokat, nagy lépéssel előrevitte a kapásművelés terén hiányos néprajzi ismereteinket. Munkáját nem szabad lezárásnak tekinteni, az általa felvetett kérdések most már szilárdabb kiinduló alapról finomíthatók tovább.

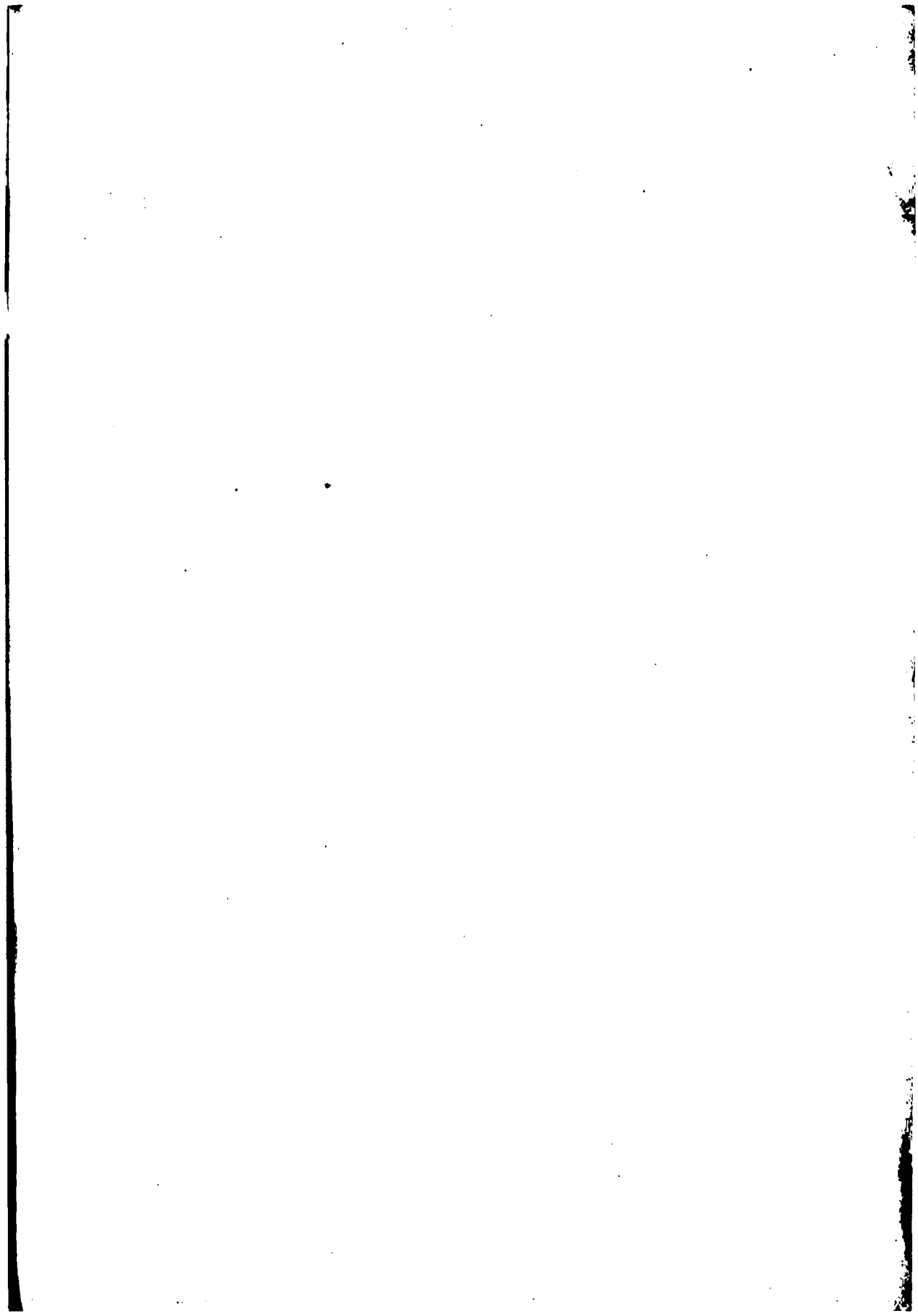
Barabás Jenő

Kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő : Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett 1961. II. 20. — Terjedelem : 33,75 (A/5) ív, 17 ábra

61.52953. Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető : Bernát György



TARTALOMJEGYZÉK

Erkel Ferenc emlékülés:

| | |
|--|-----|
| Kodály Zoltán elnöki megnyitója | 5 |
| Maróthy János : Erkel és zenetörténeti háttér | 7 |
| Ujfalussy József : Erkel műveinek sorsa | 19 |
| Ligeti Lajos : A mandzsu nyelv régi mongol elemei | 31 |
| Sóter István : Kemény Zsigmond történelemszemlélete | 47 |
| E. V. Szervortjan : Mozgást jelentő igék az azerbajdzsán nyelvben | 103 |
| Kardos Tibor : A magyar humanizmus olasz kapcsolatainak alakulása és jellege .. | 113 |
| Járdányi Pál : A magyar népdalok rendje | 139 |
| Klaniczay Tibor : A szerelem költője | 165 |
| Gunda Béla : A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása | 247 |
| Horváth István Károly : A „Veronai Catullus Könyve” és a catullusi líra két alap- | |
| vető műfaja | 259 |
| Papp Ferenc : A matematikai módszerek alkalmazásáról nyelvtudományunkban .. | 259 |
| A Juhász-szótár prólafüzete | 307 |

Érfordulók — Megemlékezések

| | |
|---|-----|
| Szabolcsi Bence : Búcsú Hatvany Lajostól | 321 |
| Sóter István : Horváth János (1878—1961) | 323 |
| Honti János emlékülés: | |
| Ortutay Gyula : Honti János emlékezete | 325 |
| Trencsényi-Waldapfel Imre: Mesetudomány és vallástörténet | 331 |

Vita

| | |
|--|-----|
| Györy János „A francia dráma kialakulása” c. kandidátusi értekezésének vitája | |
| (Dobossy László) | 343 |
| Andrássyné Kövesi Magda „Finnugor (uráli) elemek a komi képzőrendszerben” c. | |
| kandidátusi értekezésének vitája (Hajdú Péter) | 347 |
| Kovács Győző „A szentimentalizmus a magyar irodalomban Kölcseyig” c. kandidátusi | |
| értekezésének vitája (Weber Antal) | 350 |
| Halmos István „A zene Ké semlyénben” c. kandidátusi értekezésének vitája | |
| (Maróthy János) | 352 |
| Pirnát Antal „Az erdélyi szentháromságtagadók ideológiája az 1570-es években” c. | |
| kandidátusi értekezésének vitája (Nemeskürty István) | 357 |

Szemle

| | |
|--|-----|
| Régi Magyar Drámai Emlékek I—II. (Bán Imre) | 361 |
| Komlós Aladár : A magyar költészet Petőfitől Adyig. (Horváth Károly) | 369 |
| J. Aistleitner : Die mythologischen und kultischen Texte aus Ras Schamra | |
| (Czeglédy Károly) | 374 |
| Nyelvtudományi Értekezések 19—21. szám (Imre Samu) | 378 |
| Balassa Iván: A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. (Barabás Jerő) | 384 |